

УКРАЇНСЬКІ
НАРОДНІ ДУМИ

ТОМ 1

**Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського**

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

ДУМИ РАННЬОГО КОЗАЦЬКОГО ПЕРІОДУ

ТОМ ПЕРШИЙ

**Київ
2009**

ШБ(4УКР)-613

ББК 82.3(4УКР)-6

УДК 398.87(477)"15"

У45

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ. У 5 т. Т. 1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М. К. Дмитренко, Г. В. Довженок (тексти), С. Й. Грица (мелодії) ; передмови: М. К. Дмитренка, С. Й. Грици ; статті, коментарі, примітки Г. В. Довженок, А. Ю. Ясенчук, Т. М. Шевчук, О. І. Шалак, Н. М. Пазяк, І. І. Кімакович ; за заг. ред. М. К. Дмитренка, С. Й. Грици ; відп. ред. Г. А. Скрипник]. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – 856 с.

До першого тому «Українських народних дум» увійшли твори національної епічної традиції раннього козацького періоду, пов'язані з початковим етапом боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів та думи невольницького циклу.

Видання розраховане на дослідників народної традиційної культури.

Редакційна колегія

Г. А. Скрипник (голова),

С. Й. Грица (заступник голови), М. К. Дмитренко (заступник голови),

Т. П. Руда, А. І. Іваницький, О. В. Шевчук, Г. В. Довженок, Л. О. Єфремова

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України (протокол № 15 від 3 грудня 2009 р.)

Рецензенти

доктор філологічних наук Н. А. Малинська

доктор філологічних наук Н. С. Шумада

доктор мистецтвознавства М. Й. Хай

ISBN 978-966-02-5414-5 (загальний)

ISBN 978-966-02-5415-2 (Т. 1)

© ІМФЕ НАН України, 2009

© Дмитренко М., Довженок Г.,

Грица С., 2009

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Академічне видання «Українські народні думи» в п'яти томах (у рамках програми «Вивчення пам'яток вітчизняної історико-культурної спадщини») якнайповніше репрезентує твори думового епосу від перших записів, відомих упорядникам на час підготовки корпусу, і до фіксацій у другій половині ХХ ст., врахувавши специфіку історико-культурного розвитку жанру, еволюцію епічної та виконавської традицій, особливості збирацької роботи, едиційну практику ХІХ – початку ХХІ ст. Томи, які складають сорок вісім сюжетів, укладено з першоджерельних матеріалів – рукописів збирачів, що містяться в архівах (також до уваги взято чернетки, перебілені тексти, інколи в кількох копіях, повторні записи), або з першодруків, коли рукопису-оригіналу з об'єктивних причин відшукати не вдалося. Дотепер українська фольклористика послуговувалася найновішою публікацією «Українських народних дум» в упорядкуванні К. Грушевського [К.), 1927. – Т. 1; К., 1931. – Т. 2; загальна кількість сюжетів – тридцять три].

Підґрунтям систематизації матеріалів п'ятитомного зводу дум є сюжетно-тематичний принцип класифікації в поєднанні з хронологічним. Ці принципи послідовно втілено майже в трьох десятках збірок українського пісенного і прозового фольклору академічної серії «Українська народна творчість», що дозволяють репрезентувати еволюцію народної епічної традиції, детермінованої історією України, соціально-побутовими умовами, специфікою розвитку культури загалом і інституту кобзарства зокрема. Постановля фольклорного твору не завжди можна зв'язувати, пов'язати з вузькими хронологічними межами. За таких обставин розміщення сюжетів упорядниками здійснено дещо умовно. Певна частка умовності продиктована й суто «технічною» обставиною – у межах першого тому, з огляду на великий обсяг матеріалу, не вдалося подати поряд хронологічно й тематично подібні сюжети дум, скажімо, невільницької групи і «Втечі трьох братів з Азова, з турецької неволі», що має понад шістьдесят варіантів. 2007 року в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України видано книгу «Українські народні думи», яку за репертуаром епічних співців упорядкували С. Грица (керівник проекту) А. Іваницький, А. Філатова, Д. Щириця. Мелодії дум з підтекстівками та інші матеріали із зазначеного видання використано в цьому і наступних томах академічного зводу дум.

Поставивши за мету всебічно відобразити фольклорні явища у взаємозв'язку, пропонуємо увазі дослідників і думові рецепції: твори сумнівної автентичності (трансформовані), міжжанрового дифузійного типу, пародійні, а також сформовані в умовах тоталітарної радянської системи.

Структура п'ятитомного видання. Перший том починається статтею «Від упорядників», далі – передмови: М. Дмитренка «Українські народні думи як фено

мен народної культури» і С. Грици «Думи в синтезі слова, музики та виконавства». Твори думового епосу подано за загальною назвою сюжету з його порядковим номером у корпусі, уміщено й невелику розвідку про сюжет: походження, фіксація варіантів, проблематика, дослідження. Хронологія записів варіантів розроблена за такою схемою: назва (якщо є), нотна транскрипція (якщо є), текст, джерело публікації, паспорт запису: хто, коли, де, від кого записав, стислі відомості про виконавця (якщо є) – рік, місце народження і проживання. Варіанти пронумеровано подвійними арабськими числами, перше з яких – номер сюжету, друге – варіанта сюжету (1.1; 8.3). За першоджерельними матеріалами збережено посторінкові примітки – репліки виконавця, власні нотатки за першодруком збирача. Відповідно до наукової практики рядки (вірші) словесного тексту пронумеровано упорядниками (5, 10, 15 і т. д.), якщо цього не зроблено в першоджерелі. Залишено без змін цифрові позначення поділу на музичні уступи транскрипторів-музикознавців. Після останнього варіанта сюжету подано коментарі за відповідними номерами думових зразків – інформацію про джерело публікації та запису, а також першодрук і передруки, що містять науковий апарат. Наведено окремі спостереження попередніх інтерпретаторів, текстологічні зауваги упорядників, указівки на кон'єктури, необхідні пояснення тощо. Науковий апарат кожного тому містить іменний і географічний покажчики, списки бібліографічних й умовних скорочень. У п'ятому томі подано словники-довідники кобзарів, лірників і бандуристів, збирачів і дослідників дум, а також бібліографію українських народних дум. Кожен том проілюстровано портретами кобзарів, лірників, збирачів і дослідників дум, автографами записів, репродукціями мистецьких творів (добір цих матеріалів здійснили упорядники, а також С. Стефанович).

Над сюжетами до першого тому працювали Г. Довженок («Плач невольників», «Плач невольника в турецькій неволі»), Т. Шевчук («Маруся Богуславка», «Іван Богуславець»), М. Дмитренко, О. Шалак («Самійло Кішка», «Буря на Чорному морі»), Н. Пазяк («Олексій Попович»), І. Кімакович («Отаман Матяш Старий», «Федір Безродний»), А. Ясенчук («Сокил і соколя»), С. Грица, Л. Єфремова (добір і розшифрування мелодій).

Фіксації дум засвідчили не тільки особливості мовлення виконавців дум, але й рівень обізнаності записувачів з українською мовою, оскільки уніфікованої правописної системи не існувало. Тому в записах епічного матеріалу відображено застосування тогочасного російського правопису, а також правописні норми, запроваджені М. Максимовичем («максимовичівка»), А. Метлинським, П. Кулішем («кулішівка»), М. Драгомановим («драгоманівка»), Є. Желехівським («желехівка»); власними позначками для відтворення особливостей вимови послуговувався П. Мартинович; на початку ХХ ст. сформувався ще один варіант правопису. Така обставина спричинила б непереборні труднощі текстологічного характеру, якби за мету була обрана уніфікація текстів за єдиною правописною системою, що неминуче призвело б до суб'єктивізму, а в багатьох випадках і до значних утрат, зокрема у відтворенні особливостей вимови.

У пропонованому виданні щодо вербальних текстів дум обрано науковий принцип відтворення друком записів, що зберігаються в архівах, і першопублікацій без унесення змін. (Про окремі кон'єктури див. далі). Свого часу аналогічний принцип публікації дум обрала К. Грушевська, хоча вона подеколи метаграфувала записи в пошуках єдиної текстологічної моделі для текстів, різних за способом

фіксації (див. коментарі до вар. 2.2). У науковому виданні першоджерельн матеріалів транслітерувати чи метаграфувати давніші фіксації, осучаснювати їх метою «вдосконалення» упорядники не вважали за доцільне ще й тому, що за си почасті є відображенням складної історії збирання думового епосу в умоє утисків та переслідувань української мови. Підготовка адаптованих науко популярних або й масових видань дум стане наступним етапом текстологічї едиційної роботи.

У випадках, які можна однозначно тлумачити як помилки записувача видавця, упорядники сюжетів вдалися до кон'єктур, що обов'язково розкриті коментарях, указуючи при цьому на помилковий відповідник у першоджерелі. кон'єктури подано у квадратних дужках, так само, як малозрозумілі скороченн місця, що викликали в упорядників сумнів щодо правильності прочитання ру пису чи почутого з фонозапису.

Упорядники вважали за доцільне уніфікувати наскрізно відповідно до сучасн правописної норми написання слів разом, окремо або через дефіс, уживання вел кої літери. На позначення прямої мови послідовно використано лапки, що доз ляє чітко означити її межі. Їх проставлено і в разі відсутності будь-яких знакі прямиї мови.

У деяких випадках наявні незначні розбіжності між текстом, уміщеним бези середньо під нотами, і текстом, поданим окремо. Такі різночитання є вияв різних підходів до збереження особливостей мови першоджерела в упорядни словесного і музичного матеріалів.

Публікуючи повний корпус українських народних дум у п'яти томах, авто ський колектив щиросердечно дякує всім, хто допомагав готувати до видан унікальні матеріали. Словами вдячності згадуємо й наших попередників, хто зб рав, досліджував народний епос, а також фахово й психологічно готував нинішн склад виконавців до здійснення давніх сподівань не одного покоління українськ фольклористів.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ ЯК ФЕНОМЕН ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Культура кожного народу сягає тих надр, коли із синкретизму через матеріальні та духовні магічно-ритуальні, обрядово-звичаєві, утилітарно-художні функції виформувалися різноманітні способи осенсування життя племен на певних ериторіях. Мовна діяльність, міфологічне пізнання світу, потреба в опануванні природою, збереженні та захисті себе й довкілля породжували механізми родової олективної пам'яті, появу традиції з її системою ритуалів, звичаїв, обрядів, уявень та візій, що від покоління до покоління набували ознак внутрішнього самоозвитку, своєрідного «культурного розгону» чуттєво-раціональних сфер, ледь ловимих зрушень і трансформацій свідомісних факторів буття. За цим процесом – тисячоліття духовно-практичного освоєння світу людиною, творення ладу к найвищого закону традиції. На ґрунті міфології, соціальних відносин первісного суспільства виникли фантастичні суто прозові розповіді або поетичні ритмізовані твори про сакральних першопредків – культурних героїв. Наступний етап за асів згасання первіснообщинного ладу – поява епічної поезії про богатирів.

Минуло багато століть, поки із царини давніх магічних культів, ритуалів і вичаїв у зв'язку зі змінами кліматичного середовища, розвитком самої людини а первісних форм організації спільнот почали виникати художньо-творчі рефлексії, що не належали до власне сфери міфічної, обрядової, засвідчивши неаяку мистецьку потенцію з функціями не тільки сакральними, пізнавальними, ле й консолідуючими, естетично-виховними, розважальними: через усну олективну пам'ять, відповідну зміну світоглядних орієнтирів міфічний позаасовий герой еволюціонував у реального культурного, епічно-історичного. 'озпад первіснообщинного ладу, занепад міфології, зміцнення сімейних зв'язків умовили появу епічного героя, який долав страшних чудовиськ і повертався ереможцем. Рівень самосвідомості тогочасних людей вочевидь був досить исокий, адже витворити такого героя-богатиря могла, з одного боку, ще не овсім згасла міфічна традиція, з другого, – життєва реалія: боротьба із сусідом-агарбником або кочівником-поневолювачем. Ця патріотична «поєдинкова свіомість», змагальні дії за утвердження себе і свого племені/народу як господаря икликали до життя оригінальну форму поетичного вияву – класичний епос. 'педифічний антипод міфу, його руйнівник, – епос вивів на кін історії не синтез антазувань та уявлень, а художнє узагальнення освоєної екзистенції шляхом еалізації (не богів, ідолів) найкращих представників людності. Основними ормами побутування класичного епосу народів світу були односюжетні пісні

та монументальні багатосюжетні поеми-епопеї (шумерські пісні про Гільгамеша, давньоіндійська «Рамаяна», якутські олонхо, карело-фінські руни, киргизький «Манас», узбецький, таджицький та інших азійських тюркомовних народів «Алпамиш», калмицький «Джангар», билини київського й інших циклів тощо).

На ранньому етапі формування народностей класичному епосу властива героїзація історії через ідеалізацію епічного соціуму та гіперболізацію діянь богатирів, що унеможлиблювало конкретну історичну ідентифікацію. З огляду на активізацію та драматизацію історичних подій, формування народностей і націй поняття «епічний час», «епічний простір» («епічна земля»), «епічний герой» (велетень, богатир) зазнають трансформацій. В епічних традиціях окресленого періоду не тільки послабилися фантастичні елементи й художній вимисел, майже зникли умовно-неозначені реалії, але й виокремилися специфічні способи відображення дійсності: епоси набували національного забарвлення, що становило потужний чинник самоідентифікації нації в її державотворчих устремліннях. Відомий дослідник В. Пропп констатував, що «...найважливішою, вирішальною ознакою епосу є героїчний характер його змісту, а зміст визначають боротьба і перемога [...] боротьба не за вузькі, дріб'язкові інтереси, не за власну долю, не за особисте благо героя, а за найвищі ідеали народу в певну епоху»¹. Саме такий характер боротьби засвідчує усна творчість слов'янських народів: пісні – сербські епічні, болгарські юнацькі та гайдуцькі, історичні; балади.

У сучасному глобалізаційному світі, де поступово зникають традиційні культури, надійною запорукою збереження національної ідентичності українців є фольклор, зокрема унікальні його види й жанри, – репрезентант України як держави з давніми історичними джерелами, з розвинутою епічною народною поезією, високими злетами героїки, гуманізму, естетики й моралі.

До унікальних пам'яток світової епічної традиційної культури належать і українські народні думи. На їх значимості як національної ознаки української народної культури ще 1892 року зауважив І. Франко: «Справді лицарським духом дихає також новий богатирський епос, який у той час, між 1560 і 1648 роками, виріс у степах запорозьких. Чудові думи про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про втечу трьох братів з Азова, про Марусю Богуславку тощо – це ті безсмертні пам'ятки ще першого етапу в розвитку козацтва, які створені генієм самого народу, і які назавжди будуть предметом гордості українського народу»².

Захоплені відгуки про українські народні думи висловлювали іноземні діячі науки та культури, зокрема: німці Й. Гердер і Ф. Боденштедт, англієць В. Морфіл, француз А. Рамбо, італієць Д. Чамполі, американка Т. Робінсон (Тальві). Ф. Боденштедт у народознавчій книзі «Поетична Україна» авторитетно заявив: «У жодній країні дерево народної поезії не зродило таких величавих плодів, ніде душа народу не виявляла себе у піснях так живо і правдиво, як в українців»³. Він наголосив, що думи, «...крім поетичної вартості, мають ще й велике значення для української історії»⁴.

Упродовж майже двох століть про український епос написано чимало дослі-

¹ Пропп В. Русский героический эпос. – Ленинград, 1955. – С. 5.

² Франко І. Charakterystyka literatury ruskiej wieku // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1892. – Р. 714.

³ Цит. за: Худьга Г. Українська дума і пісня в світі: у 2 кн. – Л., 1998. – Кн. 2. – С. 65.

⁴ Там само. – С. 68.

дженей ¹, захищено кілька дисертацій, проте і досі актуальні проблеми з'ясування жанрової специфіки дум, їхньої генези, питання класифікації, співвідношення з іншими жанрами (голосіння, билини, історичні пісні, балади), з літописами, літературою. Потребують спеціального студіювання поетика, текстологія дум, порівняльне епосознавство, історія дослідження жанру, а також трактування впливу дум на художню літературу, мистецтво.

Термін «дума» – народного походження, ним послуговувалися на означення співаних наративів соціального характеру. Дослідники вважають, що перша зафіксована згадка про термін «дума» належить польському хроністу С. Сарницькому (пишучи про відважних братів Струсів, які загинули в битві з волохами 1506 року, він зазначив, що про них складені пісні, названі русинами-українцями думою). І. Франко в «Студіях над українськими народними піснями», у статті «Пісня про смерть братів Струсів (1506 р.)», процитував уривок з «Анналів» С. Сарницького: «Того самого часу (1506 р.) два Струси, молоді брати і хоробрі войовники, погибли в битві з волохами. Про них іще й досі співають жалібні пісні, що в русинів зветься думами й співаються тягливим голосом...» ². У цьому свідченні подано не лише вказівку на речитативний характер творів, але й натяк на їхній зв'язок із жалісливою традицією голосіння.

Із джерел XVI–XVIII ст. ³ М. Возняк навів чимало згадок про термін «дума», зауваживши, що кобзарі називали думи «козацькими піснями, псалмами»; учений висловив припущення: дума – з болгарського «слово», яким у давній Україні послуговувалися в значенні «поетична повість» («Слово про Ігорів похід»). Таким чином, «...дума заступила і давній український термін “слово” для творів, що постали під цілком новими впливами...» ⁴.

Загальноновизнана теза, що «у вітчизняне народознавство термін “дума” ввів К. Рилєєв» ⁵ (1825 року побачила світ його книга «Думи»), а М. Максимович «підхопив» це поняття й застосував як науковий термін на означення жанру фольклору у виданні українських народних пісень 1827, 1834 років, потребує уточнень. У рецензії

¹ Найповнішу бібліографію публікацій текстів дум та досліджень цього жанру буде подано в п'ятому томі пропонованого видання. Див. також: *Гринченко Б.* Література українського фольклору 1777–1900. Опыт библиографического указателя. – Чернигов, 1901; *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору / За редакцією А. Лободи. – К., 1930. – Т. 1; Український героїчний епос (думи): Бібліографічний покажчик. Перелік архівних фондів / Укладач І. Матяш. – К., 1995 (друге, доповнене видання – 2008); Бібліографія українського народознавства: у 3 т. – Л., 1999. – Т. 1: Фольклористика / Зібрав і впорядкував Мирослав Мороз.

² *Франко І.* Пісня про смерть братів Струсів (1506 р.) // *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. – К., 1984. – Т. 42: Фольклористичні праці / Упорядкування та коментарі М. Т. Яценка. – С. 456. Див. також: *Романець О.* Ще одна згадка про давню думу // *НТЕ*. – 1969. – № 4. – С. 59–62.

³ *Возняк М.* Історія української літератури: у 2 кн. – Л., 1994. – Кн. 2. – С. 426, 427.

⁴ Там само. – С. 434.

⁵ Цит. за: *Мишанич С.* Українські народні думи // *Народні думи: Збірник / Упорядник, автор передмови і приміток С. В. Мишанич*. – К., 1986. – С. 7. Згодом С. Мишанич свою позицію переглянув: «У російське [підкреслення наше. – М. Д.] літературознавство термін “дума” на означення літературного поетичного жанру ввів К. Рилєєв на початку XIX ст.» (*Мишанич С.* Українські народні думи // *Мишанич С.* Фольклористичні та літературознавчі праці: у 2 т. – Донецьк, 2003. – Т. 2. – С. 400). І в передмові до збірника (с. 5), і в її дещо оновленій версії, яка ввійшла до згаданого другого тому праці (с. 400), учений ствердно наголосив: «У народі слово “дума” не вживалося [підкреслення наше. – М. Д.]. В одній з останніх публікацій про думи дослідник (очевидно, глибше зацікавившись проблемою) визнав: «Термін “дума” таки існував [підкреслення наше. – М. Д.] у народному вжитку в XVI–XVII ст.» (*Мишанич С.* «Українські народні думи» // *Грушевська К.* Вибрані праці: у 3 т. – Донецьк, 2006. – Т. 1 / Упорядкування та передмова С. Мишанича. – С. 89). Можливо, епосознавчі студії П. Павлія, М. Рильського, Б. Кирдана своєрідно «унормували» погляд на наукове застосування терміна «дума» в К. Рилєєва, а потім і в М. Максимовича. Проте, Б. Кирдан допускає, що «... в розумінні дум К. Рилєєв наслідував певну усталену до нього традицію» [*Кирдан Б.* Украинские народные думы (XV – начало XVII в.). – М., 1962. – С. 15].

на публікацію «Українських народних дум» К. Грушевської академік В. Перетц, у багатьох випадках не погодившись із дослідницею, двічі наголосив: «“Думи козацькі” – козацький епос – мали в XVI–XVII в. ту назву, що її, як гадають К. М. Грушевська й деякі її попередники, тільки після 1827 р. засвоїв Максимович – та й то за Бродзінським...»; «...як до XVIII в. існували думи, так існував і самий цей термін у застосуванні до історичних українських пісень, складених нерівноскладовим віршем, що рецитували їх професійні бандуристи-кобзарі»¹.

У зарубіжних хроніках, різноманітних виданнях термін «дума» активно використовували не тільки в XVII–XVIII ст., але й перед виходом збірок К. Рилєєва, М. Максимовича. У «Календарі Львівському» 1823 року польською мовою опубліковано статтю Д. Зубрицького «Про простонародні пісні». Автор зауважив, що українські думи – твори оригінальні, їх немає в інших народів; у поляків «нема дум»².

В «Етимологічному словнику української мови» зазначено: «“дума” (роздум, гадка; народна ліро-епічна пісня) здебільшого вважається запозиченням з германських мов; джерело запозичення докладно невідоме; мовознавці зіставляють готське “суд, слава”, давньоверхньонімецьке, давньоанглійське (англосаксонське) “гадання; думка; збори”; “досить переконливо пов’язується також” із праслов’янським “дму, дую” (пор. польське: гордість, пиха; болгарське: слово, мова)»³.

Отже, лексема «дума» містить чимало конотацій. У традиційній усній культурі та фольклористиці її застосовують для означення окремого жанру творчості.

Що ж таке українська народна дума як жанр фольклору?

Дефінітивний арсенал української фольклористики започатковано за доби романтизму, коли відбувалося зародження й становлення науки про усну народну творчість. Поняття «пісні про старовину», «поважні пісні», «історичні пісні», «козацькі пісні», «жіночі пісні» підлягали жанровій атрибуції лише умовно, адже необхідно було чіткіше розрізнити групи й цикли пісенної лірики та епіки. Скажімо, до козацьких пісень належали як власне епічні твори про історичні події та постаті, так і балади, любовна лірика тощо.

Перші визначення української народної думи як поняття запропонував М. Максимович. Майже чверть століття вчений корегував, поглиблював розуміння жанру. У передмові до збірки українських пісень молодий збирач фольклору 20 квітня 1827 року написав: «Особливо чудові *думи* – героїчні співи про бувальщини, що стосуються переважно часів Гетьманщини – до Скоропадського. Їх і нині ще співають сліпці-бандуристи, яких можна назвати українськими рапсодами»⁴. Згадавши про першу публікацію дум у збірнику М. Цертелева, автор зауважив: «...кожну думу присвячували якій-небудь історичній події або особі – передусім Хмельницькому, Палію, Мазепі та іншим»⁵.

У збірці «Українські народні пісні, видані М. Максимовичем» (1834) розміщено окрему статтю «Що таке “думи”». На відміну від загального погляду на жанр, у цій короткій студії дослідник намагався конкретизувати жанрові ознаки дум,

¹ Перетц В. Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської // ЕВ. – 1928. – Кн. 7. – С. 87, 88. К. Бродзінський – автор статті «Про народні пісні слов’ян», опублікованої на шпальтах часопису «Вісника Європи» 1826 року.

² К. О простонародных песнях // ВЕ. – 1827. – Ч. 154. – № 11. – С. 194; 196. Див. також: Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. – С. 13, 17.

³ Дума // Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К., 1985. – С. 144, 145.

⁴ Максимович М. Предисловие // Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1827. – С. VI, VII.

⁵ Там само. – С. VII.

розглядаючи їх у ширшому контексті народної творчості: «Думи – це пісні, що винятково належать бандуристам. Від пісень різняться більш оповідальним або епічним характером і вільним розміром, що полягає в невизначеній кількості

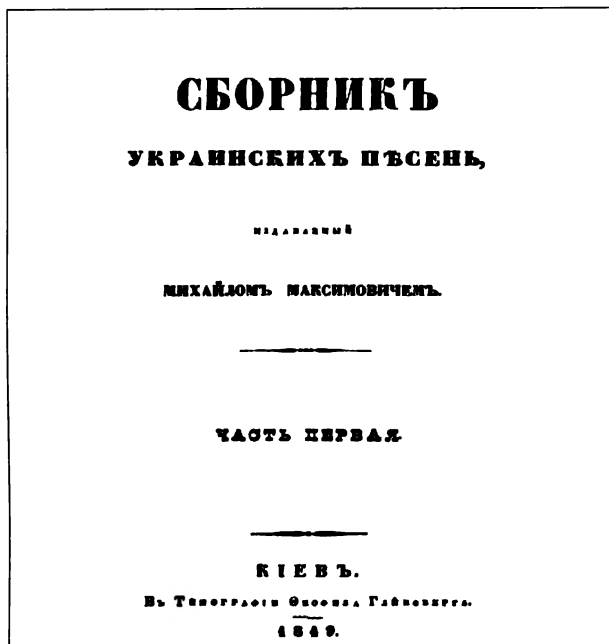
М. Максимович

тонічних стоп, хоча іноді (відповідно до ліричного стилю української поезії) вони перетворюються на пісню: тоді й розмір стає визначений, пісенний. Вірші майже завжди римовані. Зміст їхній переважно історичний»¹.

Згодом М. Максимович повніше й точніше атрибутував думи як жанр: подав не тільки сутнісні характеристики, але й вказав на зв'язок із попередньою епічною поетичною традицією – народними плачами (голосіння), давньоукраїнською пам'яткою літератури «Слово про Ігорів похід». Повторивши в дещо зміненому вигляді дефініцію з передмови до збірки 1834 року, учений описав відмінності між думами і російськими оповідними та сербськими юнацькими піснями: розмір (від чотирьох до двадцяти стоп, сербський вірш – десятистопний) і рима (інколи заримовано кілька рядків – до десяти). «Початки такого складу, – відважно наголосив М. Максимович, – бачимо в “Пісні про Ігорів полк”, з якою українські думи близько споріднені...»².

Важливо, що історик звернув увагу на широке тематичне коло епосу: «...історичні особи і військові подвиги були хоча і головним, але не єдиним об'єктом української думи. Любила вона й сімейне життя, часто оспівувала родинні взаємини і почуття – як повчання своєму народові»³.

Розглянутий докладний аналіз основоположних формулювань М. Максимовича зумовлений тим, що майбутні дослідники (до ХХ ст.) фактично використовували саме таке розуміння жанру – зі значними або незначни-

Титульний аркуш збірки українських народних пісень в упорядкуванні М. Максимовича

¹ [Максимович М.] Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – М., 1834. – Ч. 1. – Кн. 1. – С. III.

² Максимович М. Предисловие // Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. – К., 1849. – Ч. 1. – С. 3.

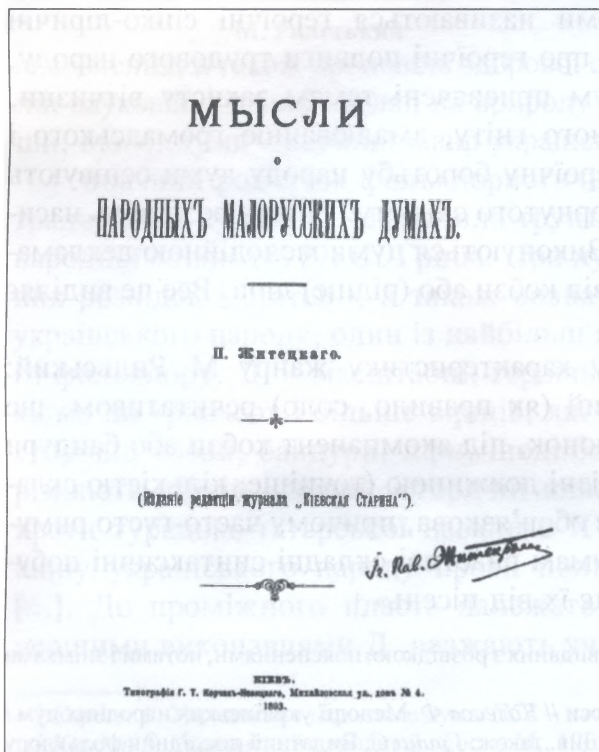
³ Там само. – С. 4.

ми корективами. Окремих оригінальних дефініцій учені й видавці XIX – початку XX ст. (А. Метлинський, П. Куліш, М. Драгоманов і В. Антонович, зрештою, К. Грушевська) не запропонували.

М. Костомаров

Титульний аркуш монографії П. Житецького

Суттєве уточнення перших визначень М. Максимовича щодо «думи» належить М. Костомарову: думами «...прийнято називати такі народні твори, майже завжди епічні за змістом, які не співають, а декламують розспівно під звуки інструмента кобзи, бандури або ліри, що є здобутком не всього народу, а кобзарів, співців, зазвичай сліпих, які ходять від місця до місця зі своїми інструментами і наспівують зацікавленим. Думи визначеного розміру віршів не мають, але в ритмічній мові застосовуються рими, які в співі відповідають підвищенню або зниженню голосу»¹.

П. Житецький у монографії «Мысли о народных малорусских думах» («Міркування про українські народні думи», 1893) жанрову специфіку терміна «дума» розкрив за допомогою характеристики стилю, мотивів та образів цих творів, проте чіткого визначення не запропонував, що, очевидно, пов'язано з проблемою «нечистокровної», за логікою дослідника, їх генези.

Етапним осмисленням жанрової специфіки, генези, музичних особливостей дум були праці Ф. Колесси. У доробку вченого про «козацький епос» (термін Ф. Колесси) кілька спеціальних досліджень: «Мелодії українських народних дум» (1910–1913), «Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь)» (1921), «Формули закінчень в українських народних думах у зв'язку з питанням наверстування дум» (1935), «Українська усна словесність» (1938),

¹ Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1906. – С. 693 (примеч.).

«Хмельниччина в українських народних піснях і думах» (1940), збірник «Українські народні думи: Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів» (1920).

Ф. Колесса, урахувавши досвід О. Потебні, М. Лисенка, П. Сокальського у вивченні пісень та дум, зокрема, музичних характеристик, ритмічного складу, мотивів і стилю, уперше застосував синтетичний метод щодо розуміння природи цього жанру, особливостей виконавства. Дослідник зауважив на ліро-епічності й реалістичності дум, а також рецитації (суттєвій ознаці); наголосив на імпровізаційному характері виконавства, нашаруваннях («наверстуваннях») у фольклорних творах, уперше запровадив «правило поділу кобзарської рецитації на періоди або тиради»¹. Наукова праця Ф. Колесси, за С. Грицою, «...була справді епохальним явищем у вивченні українського епосу»².

У фольклористичних студіях другої половини ХХ ст. активізувався епосознавчий напрям, що відповідно позначилося і на формуванні категоріального апарату. Насамперед це стосується монографій, підручників, словників, в яких подано дефініції української народної думи. У виданнях простежуємо декілька підходів стосовно визначення жанру: описово-номінативний (П. Павлій, М. Плісецький, П. Попов, Ф. Лавров, В. Хоменко), теоретико-дискурсивний (Б. Кирдан, С. Грица), компілятивно-наслідувальний (автори підручників, навчальних посібників, упорядники антологій, хрестоматій, популярних збірок дум).

Представники описово-номінативного підходу досить загально окреслили жанрову специфіку дум. Скажімо, П. Павлій, автор розділу «Думи» у двох виданнях підручника «Українська народна поетична творчість» (т. 1. – 1958; 1965), дещо відсторонено констатував: «Думами називаються героїчні епіко-ліричні пісенні твори типу поем, що оповідають про героїчні подвиги трудового народу, його кращих синів. Основні сюжети дум присвячені темам захисту вітчизни, боротьбі проти соціального і національного гніту, змалюванню громадського і родинного побуту трудящих України. Героїчну боротьбу народу думи оспівують в узагальнених образах, що вимагає розгорнутого сюжету. Епічна розповідь насичена ліричними мотивами і відступами. Виконуються думи мелодійною декламацією – речитативом, звичайно, під супровід кобзи або (рідше) ліри. Все це виділяє думи в окремий, своєрідний жанр...»³.

Значно конкретизував філологічну характеристику жанру М. Рильський: «Дума – це віршований твір, виконуваний (як правило, соло) речитативом, що інколи переходить у більш співучий малюнок, під акомпанент кобзи або бандури [...], рідше – ліри. Рядки в цьому вірші різні довжиною (точніше, кількістю складів). Рима (здебільшого дієслівна) майже обов'язкова, причому часто-густо римується по декілька рядків поспіль. [...] Думами властиві складні синтаксичні побудови, періодична мова, що різко відрізняє їх від пісень»⁴.

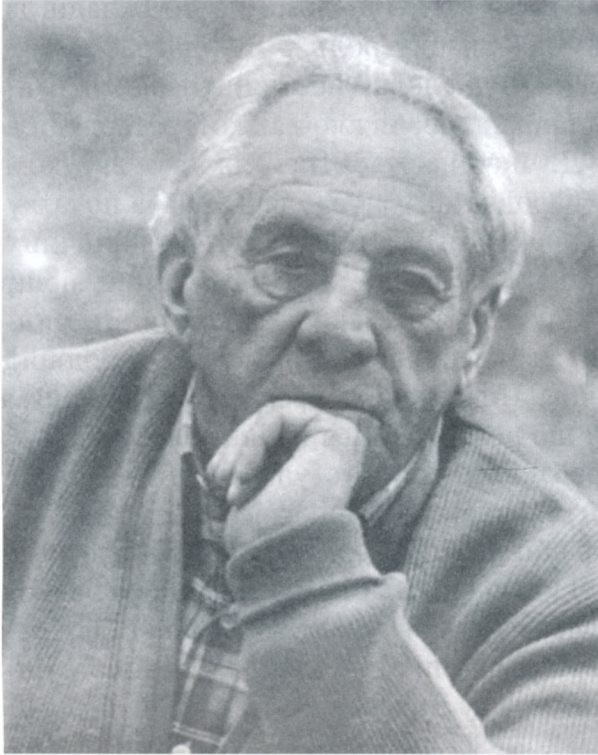
¹ Колесса Ф. Українські народні думи: Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів. – Л., 1920. – С. 1, 2.

² Грица С. Фольклористична діяльність Ф. М. Колесси // Колесса Ф. Мелодії українських народних дум / Підготувала до друку С. Й. Грица. – К., 1969. – С. 15. Див. також: Грица С. Видатний дослідник фольклору слов'янщини // Грица С. Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті. – Т., 2000. – С. 179–192; Юзвенко В. Ф. М. Колесса – дослідник народної творчості // Колесса Ф. Фольклористичні праці / Підготувала до друку В. А. Юзвенко. – К., 1970. – С. 3–14.

³ Павлій П. Думи // Українська народна поетична творчість: у 2 т. / Відповідальний редактор М. Т. Рильський. – К., 1958. – Т. 1. – С. 424.

⁴ Рильський М. Героїчний епос українського народу. – К., 1955. – С. 10.

До теоретико-дискурсивного способу подачі матеріалу належать дефініції безпосередніх дослідників української епічної традиції, менш заангажованих ідеологемами тоталітарного сталінського режиму, ніж фольклористи 1940–1950-х років.

М. Рильський

Проте монографічні студії Б. Кирдана «Українські народні думи (XV – початку XVII ст.)» (1962) і «Український народний епос» (1965), за винятком окремих моментів ідеологічної зашореності, «лоску» радянської методології загалом, наукової вартості не втратили. У розділі «Думи як жанр народної поезії» вчений констатував: «Думи – це народні епічні та ліро-епічні твори, що їх виконують речитативом під акомпанемент бандури (кобзи) чи ліри; мають своєрідну художню форму (нерівноскладовість віршів, відсутність строф, використання загальних місць і т. п.). За змістом думи поділяють на історичні, соціальні та сімейно-побутові. Частина їх – героїчного характеру. Основний пафос дум – оспівування військових подвигів українського народу в боротьбі за національне і соціальне визволення, а також проповідь здорової суспільної та сімейної моралі»¹. У наступній науковій розвідці погляд на природу дум Б. Кирдан змінив, твердо наголосивши, що «...думи – епічний жанр української народної поезії»².

Значний розвиток фольклористичної думки в осягненні феноменів епічної традиційної культури засвідчила ґрунтовною монографією «Мелос української народної епіки» (1979) С. Грица. Про думовий епос їй належить низка спеціальних розвідок і статей³, а також визначення терміна: «ДУМА – пісенний епос українського народу, один із найбільш яскравих і самобутніх жанрів українського фольклору. Д. – масштабні, героїчного змісту словесно-музичні твори кількістю до трьохсот і більше віршів, які виконують патетичним речитативом під супровід кобзи, бандури, ліри, іноді без музичного інструмента. [...] В Д. розрізняють пізній і новий історичні пласти. Пізній містить твори про боротьбу проти турецько-татарської навали в XV–XVII ст. [...], новий – про Визвольну війну українського народу проти польсько-шляхетського гніту 1648–1654 рр. [...]. До проміжного пласта належать соціально-побутові Д. [...] Творцями і першими виконавцями Д. вважають учасників козацьких походів. Згодом ними

¹ Кирдан Б. Украинские народные думы (XV – начало XVII в.). – С. 7.

² Кирдан Б. Украинский народный эпос. – М., 1965. – С. 3.

³ Див. зокрема: Грица С. Українська пісенна епіка // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн. 2 / За науковою редакцією А. Пономарьова. – С. 356–386; Грица С. Про стильові нашарування в музиці дум // Грица С. Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті. – Т., 2000. – С. 105–120 (у цьому вид. див. й ін. ст.); Грица С. Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – К; Т., 2002. – С. 101–197; Грица С. Підготовка академічного видання найцінніших пам'яток українського фольклору – народних дум // НТЕ. – 2004. – № 6. – С. 28–37.

стали народні професіонали – кобзарі, лірники, які об'єднувалися в кобзарські й лірницькі цехи, братства, що проіснували до початку ХХ ст. [...] Поетика Д., її музичний стиль поєднали в собі ознаки середньовічної канонічності і барокової багатоорнаментованої риторики. Вірш Д. – вільний, від 6 до 16 складів із нерегулярною, переважно дієслівною римою. Значну роль у Д. відіграє емоційний акцент. У словесному тексті Д. часті діалоги, поетичні паралелізми, градації синонімів (плаче-ридає, квилить-проквіляє, тяжко-важко), ретардації в закінченнях фраз і періодів. Зазвичай Д. починаються протяжним вигуком “гей”, “ой” на вершині музичної фрази (народна назва “заплачка”), на початку тексту часто трапляється фігура “слов'янської антитези” [...]. До канонічних прийомів поезики Д. належать також кінцеві “славослів'я” [...]. Вільний вірш, взаємодіючи з музичним речитативом, підкорює його своїй акцентуації і синтаксичному поділу на тиради й групи тирад – періоди (“уступи”, за народною термінологією). Форма періодів астрофічна. Початковим фразам і закінченням “уступів” властива орнаментация мелосу, що розвиваються і в інструментальному супроводі дум – в інтерлюдіях-“програваннях” між “уступами”. Д. властива канонічність сюжетів і поезики. Кожен виконавець варіює їх по-своєму, не виходячи, однак, за межі виробленої традицією думової моделі. Загалом Д. утворює цикл “уступів” – варіацій. Знакову функцію в стилеутворенні Д. виконує дорійський лад із підвищеним IV ступенем, який характерний для більшості думових речитативів. Стадіально завершений епічний жанр Д. реконструюють у концертному виконавстві, розвивають у літературі, композиторській творчості і т. под.»¹.

Ідентичне визначення, проте з деякими уточненнями авторки, розміщено в історико-етнографічній монографії «Українці» (1999). Суттєву характеристику епосу подано в статті «Підготовка академічного видання найцінніших пам'яток українського фольклору – народних дум»: етномузиколог констатувала, що національний епос – інтегральна частина культури народу, «...синтез його багатовікового мисленнєвого та історико-суспільного досвіду, який сягає родових відносин і сконцентрований навколо наскрізної субстанціональної ідеї державотворення, що замикає епічний цикл. Його динамічні процеси відбуваються всередині системи за рахунок варіювання, оновлення її стабільних елементів на рівні сюжетів, мотивів, формул без права відходу від регламентованих національною традицією епічних норм»².

У межах компілятивно-наслідувального типу, особливо не заглиблюючись у природу явища, були спроби формулювання, як правило, коротких, проте неточних, суперечливих визначень. Прикро, що такі дефініції потрапляють до підручників, посібників, хрестоматій, адже за ними навчаються учні, студенти. В означенні жанру «дума» автори плутають епічний та ліричний компонент (ліро-епічні, епіко-ліричні) і вважають думи піснями. Наприклад: «Думи – це народні епіко-ліричні пісенні твори героїчного, рідше соціально-побутового змісту...»³ і трохи далі – «Хоча думи визначаються як ліро-епічний жанр...» (в обох випадках підкреслення наше. – М. Д.)⁴. Так щойно ж їх окреслено «епіко-ліричними»! Невже перестановки

¹ Грица С. ДУМА // Восточно-славянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии. – Минск, 1993. – С. 65–67.

² Грица С. Підготовка академічного видання... – С. 29.

³ Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К., 2001. – С. 261.

⁴ Там само.

нічого не важать? Та чи справді думи – пісні? Навіть дефініція С. Грици містить це означення: «Думи – пісенний [підкреслення наше. – М. Д.] епос українського народу...». Очевидно, ідеться не про пісенний, а принаймні, співаний.

В українському літературознавстві найновіше визначення думи сформулював Ю. Ковалів. Він узагальнив відомості про жанр, стисло розкрив зв'язки дум із літературою¹. Дослідник на початку дефініції стверджує: «Думи – епічний жанр українського фольклору, генетично пов'язаний із голосіннями, історичними піснями та баладами, переважно про діяльність українського козацтва XVI–XVIII ст. Від інших ліро-епічних жанрів відрізняється особливим речитативним способом виконання...»² (в обох випадках підкреслення наше. – М. Д.). Однак далі термін «дума» підмінено терміном «пісня».

С. Росовецький також приймає думи за пісні: «Визначення жанру думи як типу художньої форми є загальноприйнятим і дозволяє без зайвого попереднього теоретизування вважати за думи всі фольклорні нерівноскладові пісні...»³. Зауважмо, дослідник дотримується епосоцентричного погляду на думи, відкидає намагання попередників зарахувати їх до ліро-епосу.

Отже, у наукових джерелах XIX – початку XXI ст. погляд на думу як жанр, відтак її тлумачення, виявлявся по-різному: романтичне захоплення, аматорство, науковий підхід. Однак перелік дефініцій «дума» засвідчує недостатнє опрацювання категоріального апарату у фольклористиці – науці, що протягом двох століть формувалася й існувала під пресом цензури, заборон, ідеологічного тиску й визискування. З'ясування жанрової специфіки дум – складне завдання, адже необхідно об'єктивно розкрити генезу й національний характер епічного феномену, неупереджено пізнавати глибинні народні витoki усної традиції. Фактор існування української державності, нагромадження значної кількості емпіричних матеріалів, наявність досвіду попередників і формування нової фольклористичної школи нині актуалізували вивчення українського епосу, його різноманітних виявів в утвердженні власне національної традиційної культури українців, її діалогу з культурами інших народів.

Проаналізувавши визначення жанру, розуміємо, що термін «дума» потребує уточнень, доповнень. Пропонуємо власне формулювання:

Українські народні думи – це епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення козацької доби, бароко та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності; мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір (від шести до сімнадцяти і більше складів у рядку, рядки об'єднані в уступи), переважно паралельне дієслівне римування. Думи, як правило, виконують експресивним імпровізованим у межах традиції соло – речитативом (мелодекламацією) – під супровід гри на кобзі або бандурі, рідше – лірі.

В активному автентичному побутуванні думи як жанр проіснували близько трьохсот років, а в останні два століття перебували в стадії згасання, трансформації, переходу в художньо-самодіяльне концертне виконавство чи напівпрофесійне аматорство.

Розгляд питання генези українських народних дум розпочнемо зі своєрідного заспіву – белетризованого уривка зі «Вступного слова» письменника-

¹ Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – К., 2007. – Т. 1. – С. 307, 308.

² Там само. – С. 307.

³ Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні: у 2 ч. – К., 2007. – Ч. 2: Жанри. – С. 103.

фольклориста М. Стельмаха до збірки «Думи» (1959): «Терпкими соками суворої і величної історії, волелюбністю народного серця і незміреною любов'ю до рідної, навпіл засіяної зерном і кров'ю землі вирощена українська дума. Не в затишку біля домашнього вогнища, а на сплюндрованих вогнем і мечем поселеннях, не під дзвін золотої бджоли, а під гадючий посвист петлі татарського ординця і зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш героїчний епос. Народжувався він там, де жив, страждав і боровся український народ: на велелюдних, розколиканих важкими звітками майданів і в орлиних гніздах Запорозької Січі, в турецькій неволі і в кривавих січах проти чужоземних людоловів і поневолювачів. Тому ми й крізь віки вчуємо в українській думі кипучу пристрасть наших предків, разючий свист козацьких шабель, брязкіт невільницьких кайданів і ясу перемог»¹. Далі автор процитованих рядків патетично зауважив, що наш героїчний епос, народившись у XV ст., «...крізь буремні віки дожив до сьогоднішнього дня і житиме для нових поколінь, бо генієм народу йому дано те безсмертя, перед яким безсилі тумани хронології...»².

Іронія М. Стельмаха щодо «туманів хронології» небезпідставна, адже питання походження українських дум епосознавці та історики тривалий час активно дискутували. Одні науковці вважали, що зародження дум відбулося за доби Київської Русі, з княжо-дружинної поезії, інші – із церковнослов'янських джерел або віршованої книжкової традиції, з билинного епосу, народних голосінь тощо.

Міркування про генезу жанру висловлювали як збирачі, так і дослідники й видавці дум: М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов і В. Антонович. Питанням походження та розвитку дум присвячені монографія П. Житецького «Міркування про українські народні думи» (1893), яка, за оцінкою В. Перетца, «...створила епоху у вивченні генези дум...»³, розвідки О. Партицького «Думи народні» (1876), В. Науменка «Походження української думи про Самійла Кішку» (КС. – 1883. – Кн. VI), М. Андрієвського «Козацька дума про трьох Азовських братів» (1884), І. Франка «Розбір думи про бурю на Чорному морі» (1894) та «Студії над українськими народними піснями» (1907–1915), М. Сумцова «Дума про Олексія Поповича» (1894), Ф. Колесси «Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь)» (1921) та «Хмельниччина в українських народних піснях і думах» (1940), П. Павлія «До питання про походження українських народних дум» (1940) та «Українські народні думи» (1955), К. Гуслистого «До питання про історичні умови виникнення українських дум» (1958), І. Цапенка «Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян» (1959). Окремі аспекти щодо джерел формування дум висвітлено в працях К. Грушевської «Дума про пригоду на морі Поповича» (1926) та «Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку» (1927), Б. Кирдана «Українські народні думи (XV – початку XVII ст.)» (1962), М. Плісецького «Про походження думи “Івась Коновченко”» (1961), «Про історичну основу українського народного епосу» (1979), «Українські народні думи: сюжети і образи» (1994), Н. Кононенко «Епос та плач: про витoki української думи» (1993), О. Грабович «Думи як символічний код переказу культурних цінностей» (1993), М. Пазяка і Н. Пазяк «Поетика народних дум, її джерела і традиції (На матері-

¹ Стельмах М. Вступне слово // Думи / Упорядкування, підготовка текстів, вступне слово та примітки М. П. Стельмаха. – К., 1959. – С. 5.

² Там само. – С. 6.

³ Перетц В. Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської. – С. 101.

алі варіантів “Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі”» (1998), С. Мишанича «Українські народні думи», яка вміщена в другому томі його фольклористичних і літературознавчих студій (2003), і однойменна стаття в упорядкованому ним виданні дум К. Грушевської (2006).

Існує декілька концепцій походження українських народних дум. М. Драгоманов і В. Антонович, публікуючи історичні пісні та думи, у передмові переконливо довели належність значної частини текстів добі Київської Русі, подавши їх до першого тому «Пісні віку дружинного і княжого». З приводу матеріалу до другого тому – «Поезія козацького віку» – учені зауважили, що ці твори генетично пов’язані з дохристиянським фольклором, зокрема колядками, щедрівками: «Якщо в колядках, щедрівках, що не містять слідів християнства, варто шукати залишків давнього руського славослів’я богам, то в колядках і щедрівках [новіших. – М. Д.] необхідно шукати старовинних славослів’їв героям і князям»¹. Далі автори ще раз наголосили на існуванні в Україні залишків яскравої домонгольської історії, але не у формі билин «великоруських», а у формі беззаперечно глибокодавній і національній².

Під впливом попередників (особливо М. Максимовича, Ф. Буслаєва³, М. Костомарова) М. Драгоманов і В. Антонович як один із доказів цієї «національної форми» споріднили думовий епос (зокрема, цикл творів про турецьку неволю, «Втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі») із видатною пам’яткою Київської Русі «Словом про Ігорів похід», яку «...можна назвати південноруською думою XII ст., що тільки не має рими новішої української думи»⁴. До того ж і «Слово про Ігорів похід» передусім є розповіддю про неволю братів Ігоря і Всеволода в половців»⁵. Учені дійшли висновку, що епічні твори виникли наприкінці XV – на початку XVI ст. і майже в першопочатковому вигляді відомі й нині⁶.

«Основна нота в думах – це ідея свободи від будь-якого насильства над особистістю. Представником і захисником цієї свободи є козак, і в цьому слові міститься основний нерв поетичного настрою, що домінує в думах»⁷. Найважливішою в думознавчій концепції П. Житецького була не «шпитально-книжна теорія», як уважали численні дослідники радянської доби (декотрі й понині на цьому педалюють), а ідея глибоконародного психічного складу епічного поета-творця, який ні на йоту не відступав від народного світогляду. Тому в думах, «...у цьому складному процесі творчості» (вислів П. Житецького), згущено, сконцентровано відтворено поетичний настрій пісень і враження від подій. «Якщо в думах, – допускав учений, – переважно не лише народний, але й національний настрій, то очевидно, що й творцями дум були люди, які переймалися тим і іншим настроєм, тобто поєднували в собі елементи селянського, простона-

¹ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. – К., 1874. – Т. 1. – С. X.

² Там само. – С. XI.

³ У рецензії на збірку М. Максимовича 1849 року, де опубліковано й думи, російський учений-філолог і мистецтвознавець відкрито заявив, що «...порівняльний аналіз українських пісень та дум із давньою пам’яткою важливий для науки з багатьох поглядів: по-перше, як вказівка на існування нинішніх епічних форм народної поезії вже у XII ст.; по-друге, як доказ простоти і природності мови давнього твору і, зрештою, як пояснення українського походження “Слова...”, свідчення близької спорідненості з поезією саме південною, що й досі збережена в українських землях» [Буслаев Ф. Об эпических выражениях украинской поэзии (По поводу «Сборника украинских песен», изданных г. Максимовичем. – К., 1849) // Буслаев Ф. О литературе: Исследования. Статьи / Составитель, вступная статья, примечания Э. Афанасьева. – М., 1990. – С. 94].

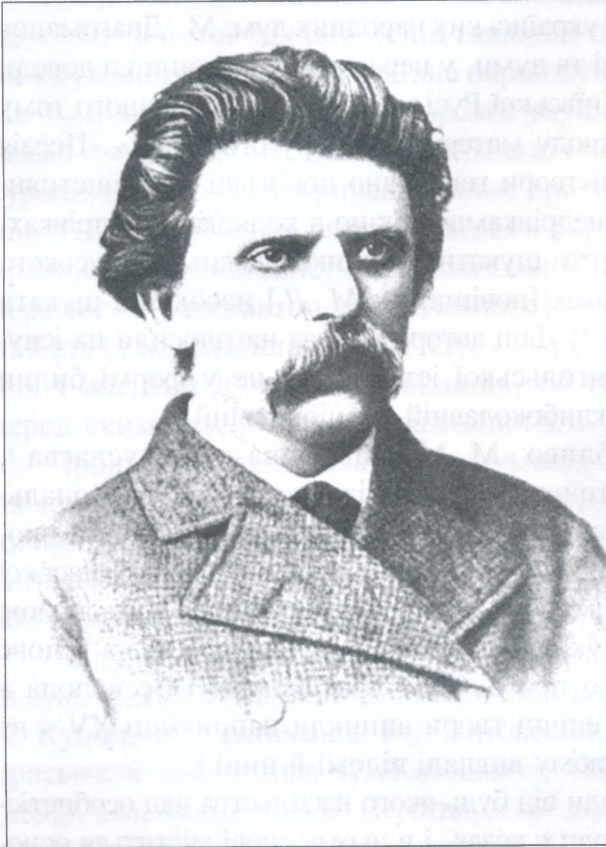
⁴ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие. – С. XV.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. – К., 1893. – С. 153.

родного, і козацького культурно-народного, національного»¹. Дослідник укотре зауважив, що думова епічна культура «...була створена за ініціативою і силами народу не заради пустої забаганки, а заради високих моральних інтересів, які мають загальнолюдське значення»².

П. Житецький

На підставі аналізу поетичного стилю дум учений виявив чимало спільного в народній традиції та індивідуальній віршованій книжній творчості, тому писав про вплив цієї писемної «вишколеної» сфери на формування та еволюцію монументального наративно-музичного епосу. У п'ятому розділі «Творці та співці дум» П. Житецький, можливо, піддаючись релігійним чи іншим впливам або почуттям, логічно не продовжив пошуку істинних причин виникнення дум, не розкрив специфіки усної традиції, форм побутування в динаміці власне епічного й ліро-епічного матеріалу. Він дещо прямолінійно заявив: «...перші творці дум належали до стану калік убогих, ширих провідників у народні верстви гуманних ідей християнства»³; у давнину «злиденна братія» перебувала під безпосереднім покровительством церкви: у різноманітних шпиталях і будинках пристарілих. При церквах були й школи. Взаємодіючи, церкви, школи, шпиталі впливали на творчість старців, які переймали «твори шкільної мудрості» й, обробивши, виконували в народній манері⁴.

Згодом В. Перетц, розвиваючи дослідницьку концепцію П. Житецького, також наголошував на взаємозв'язках двох видів мистецтва – усного фольклорного і письмового літературного. Цей аспект студіювання актуальний і досі, незважаючи на окремі зауваги Ф. Колесси, К. Грушевської, М. Возняка, М. Грицяя, Г. Сидоренко, Г. Нудьги, В. Кречотня, М. Сулими, С. Мишанича, С. Росовецького, Н. Малинської та ін.

Тривалий час усталеним поглядом на походження дум була концепція Ф. Колесси, почасти відмінна від позиції П. Житецького. Генезу й розвиток українських народних дум Ф. Колесса безпосередньо пов'язував із виникненням та зміцненням козацтва; занепад жанру спричинило зруйнування козацтва як стану: «Думи – козацький епос, що зріс на підкладі воєнного козацького життя. Вони витворювалися поступнево, більшими й меншими групами, впродовж XVI–XVII вв., як на це вказує їх зміст із виразними слідами наверхствування, яких не встигли затерти століття усного переказу. [...] Творцями й співцями дум були

¹ Житецький П. Мысли о народных малорусских думах. – К., 1893. – С. 154.

² Там само. – С. 155.

³ Там само. – С. 159.

⁴ Там само. – С. 163–166.

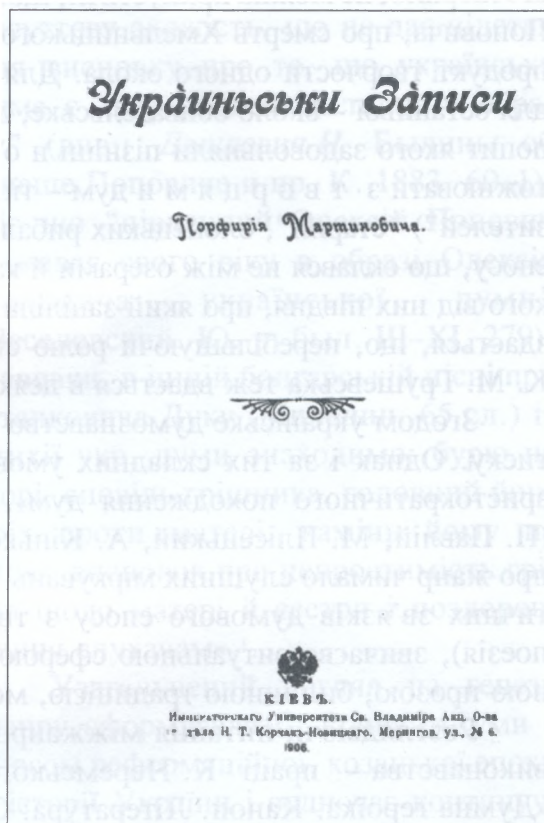

самі таки козаки. [...] Думи – це продукт (витвір) традиційної усної словесности, з якою вони в'яжуться якнайтісніше своєю формою, стилем і змістом, хоч на їх творення, особливо на пізнішу їх верству, могла мати вплив і сучасна література: було ж поміж козацтвом чимало людей із шкільною освітою»¹.

Ф. Колесса, простежуючи зв'язок дум невідьницького циклу з голосіннями, акцентував на певній генетичній стадіальності жанрів: думи – «...вища стадія того самого рецитативного стилю, який виступає в голосіннях на давніших ступенях розвою, у примітивнішому складі»². Не відмовився фольклорист від цієї тези і надалі: «Своєю віршевою й музичною формою думи репрезентують тільки вищу стадію (ступінь) речитативного стилю, розвиненого вже давніше в голосіннях, із яких думи переняли й деякі мотиви й поетичні образи. З голосіннями споріднює думи й характер імпровізації»³.

Епічна творчість, за С. Грицюю, – полігенна, тому Ф. Колесса помилявся, уважаючи, що думи походять лише з певного жанру – голосінь⁴.

К. Грушевська, уважно ознайомившись із різноманітними підходами до питання генези думового епосу, віддала перевагу ідеям П. Житецького, В. Перетца, частково врахувавши й міркування Ф. Колесси. (Цікаво, що Ф. Колесса в рецензії на двотомне видання «Українські народні думи», високо оцінивши працю дослідниці, усе ж розкритикував її наслідувальну позицію щодо походження жанру і тезу про те, що думи перебувають «...напівдорозі між загальнонародною усною поезією і книжною літературою»⁵.) Авторка монографії зауважила, що її попередники (П. Житецький, його критики, «спеціально Драгоманов») «...трактували питання про історичного носія дум занадто просто й одноманітно, тимчасом коли вже сама різнорідність відомих нам дум говорить про різнорідне походження їх тем, прикриті тільки однорідним поетичним стилем, витвореним корпоративною традицією»⁶.

Титульний аркуш збірки записів
П. Мартиновича

¹ Колесса Ф. Українська усна словесність. – Л., 1938. – С. 81, 85, 86.

² Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). – Л., 1921. – С. 81.

³ Колесса Ф. Українська усна словесність. – С. 80, 81. Зіставте з: Колесса Ф. Катерина Грушевська: «Українські народні думи» (1932) // Грушевська К. Вибрані праці: у 3 т. – Донецьк, 2006. – Т. 2: Додаток / Упорядкував С. Мишанич. – С. А. 9.

⁴ Гриця С. Підготовка академічного видання... – С. 28.

⁵ Колесса Ф. Катерина Грушевська: «Українські народні думи» // Грушевська К. Вибрані праці: у 3 т. – Т. 2. – С. А. 10. «Легкої» критики К. Грушевська зазнала і від іншого рецензента – М. Марковського: Марковський М. Українські народні думи. Том перший корпусу (1928) // Україна. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 135–146.

⁶ Грушевська К. Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13 і вступ Катерини Грушевської. – К., 1927. – С. СЛ.

Погодившись із цим міркуванням, В. Перетц – автор найгрунтовнішої рецензії на видання К. Грушевської, конкретизував його: «Звичайно, не тільки теми дум – різнорідного походження, то заходячи в стародавні часи, то в часи розмірно недалеко, напр., у XVII в. Але цього мало – вони різнорідного походження й щодо окола, що їх створило: не можна припустити, щоб, напр., дума про Самійла Кішку, про Олексія Поповича, про смерть Хмельницького і з другого боку – про вдову і її синів – були продукт творчості одного окола. Для перших доводиться лишити около козацьке, для останньої – около обивательське, де переважно оберталися, від якого залежали і попит якого задовольняли пізніші н о с і її дум, що їх, здається, немає підстав отожднювати з т в о р ц я м и дум – тією ж мірою, як і північних розповідачів (“сказителей”) “старин”, олонецьких рибалок, – з творцями бильового північно-руського епосу, що склався не між озерами й камінням Заонежжя, а в степах та містах далекого від них півдня, про який заціліла в білинах низка ремінісценцій. Ось чому нам здається, що, перебільшуючи ролю старцівських корпорацій – “старечих братств”, К. М. Грушевська теж вдається в деяку однобічність»¹.

Згодом українське думознавство зазнало потужного і тривалого ідеологічного тиску. Однак і за тих складних умов, оцінюючи попередників як авторів «теорії аристократичного походження дум», «буржуазних націоналістів», фольклористи (П. Павлій, М. Плісецький, А. Кінько, В. Хоменко, Б. Кирдан та ін.) висловили про жанр чимало слушних міркувань. Ідеться, зокрема, про розширення кола генетичних зв'язків думового епосу з творчістю обрядовою (календарна та родинна поезія), звичаєво-ритуальною сферою, повір'ями, народною казковою і легендарною прозою, билинною традицією, мотивами голосінь, замовлянь, балад тощо.

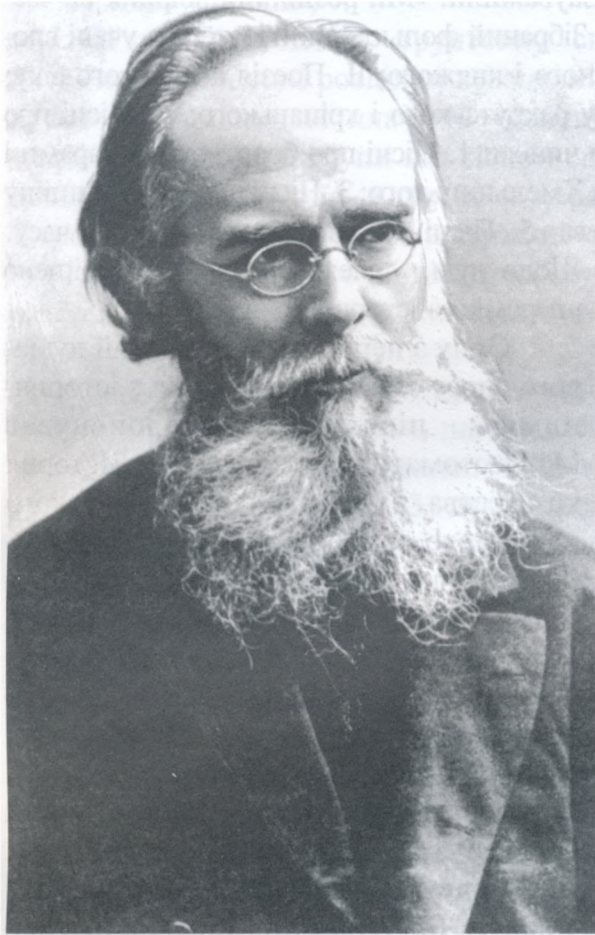
Розглядаючи питання міжжанрової дифузії, походження дум, їх творення і виконавства – праці К. Черемського «Шлях звичаю» (2002), Н. Малинської «Думна героїка. Канон. Література: Онтологія спадковості» (2001) та «Українські героїчні думи: Практикум. Навчально-методичний посібник» (2005), В. Кушпета «Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.)» (2007), сучасні дослідники враховують і здобутки вчених XIX–XX ст. Зокрема, В. Кушпет переосмислив раніше визнану (здебільшого під ідеологічним тиском) спільність українських дум і російських билин, уважаючи цю тезу застарілою: билини за своїм етнічним світосприйняттям – виразники російської культури, тому «...будувати на них якусь давньоруську модель та ще й прив'язувати до них українські думи, намагаючись хоч якось створити “спільну колиску”, – справа сумнівна й невдячна»².

О. Потєбня, простежуючи зв'язки народної словесності зі «Словом про Ігорів похід», дум із російськими билинами й епосом південнослов'янських народів, дійшов однозначного висновку про генетичну спільність деяких мотивів та образів української традиції саме з творчістю сербів, болгар. Наприклад, щодо образу Олексія Поповича однойменної української думи вчений дотримувався тези не про його спадковість від билинного Альоші, як писали М. Дашкевич, О. Веселовський (у XX ст. – П. Павлій, М. Плісецький), а про оригінальність думи, її глибший зв'язок із сербськими піснями про Леку Дукадинця та Марка Кралеви́ча і болгарською про Станковича Дуку. У моно-

¹ Перетц В. Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської. – С. 108.

² Кушпет В. Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.). – К., 2007. – С. 257 (приміт.).

графії «Объяснения малорусских и сродных народных песен» («Пояснення українських і споріднених народних пісень», 1887) учений зауважив, що між персонажами Альошою Поповичем Ростовським з російських билин і Олексієм

О. Потебня

Поповичем Пирятинським з української думи «можна спостерегти лише несуттєву схожість, що не дає підстав для висновку про те, що українська дума є “переробкою билинного образу” (див.: *Дашкевич Н.* Былины об Алеше Поповиче и пр. К. 1883, 60–1), або що “південний Олексій Попович доживає свого віку в образі Олексія Поповича української думи” (Веселовский. Ю.-р. был. III–XI, 279). Навпаки, в іншій болгарській пісні про Станковича Дуку (Миладин. 65 сл.) із стихії укр. думи знаходимо: бурю на морі, сповідь грішника, головний його гріх проти матері, камінь йому на шию, висновок про непростимість гріхів щодо матері й сестри і поздоровлення слухачам»¹.

Узагальнений погляд на генезу жанру сформувала С. Грица: «Думи є епосом реформаційної, козацької епохи в історії України і водночас континуумом епічної творчості Київської Русі, її відродженням у новій історичній ситуації, з новими дійовими особами, не відірваної від кореневої системи народ-

ної творчості княжого періоду. Ця ідея мала місце в роботах М. Максимовича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Ф. Колесси, і приймається нами як основоположна в оцінці онтогенезу дум, розумінні їх сутності та перспектив розвитку»².

Необхідно наголосити на потребі поглибленого сучасного спеціального наукового пізнання кожного з аспектів думової дотичності як до національних форм світовідтворення, так і до чужоземних – і не тільки в межах слов'янства.

Проблема класифікації дум безпосередньо пов'язана з їхньою генезою та розвитком, хоча не завжди вона була в полі зацікавлень дослідників XIX – початку XX ст. Прагнення навести окремі найповніші, найхарактерніші класифікації та короткий їх аналіз продиктоване необхідністю вироблення більш-менш оптимальної системи розміщення думового матеріалу в пропонованому повному академічному корпусі.

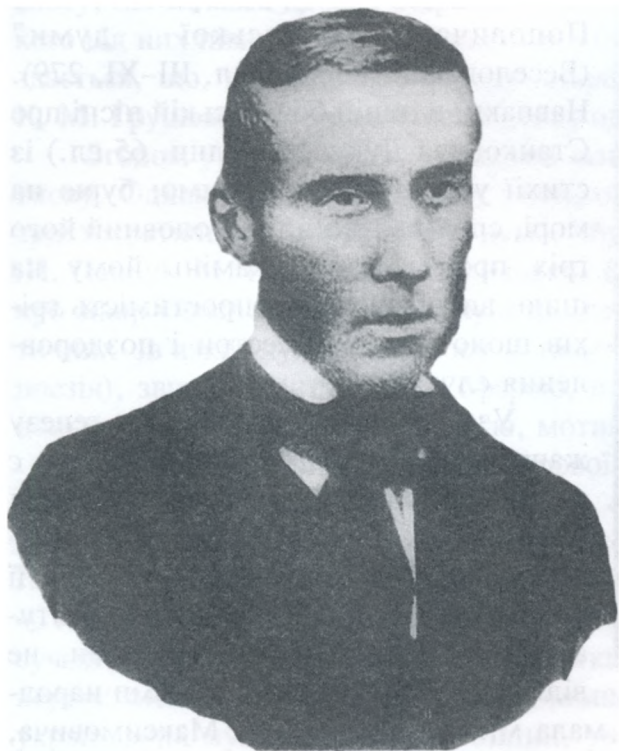
Перші публікації дум М. Цертелєвим, М. Максимовичем, І. Срезневським,

¹ *Потебня А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен: [в 2 т.]. – Варшава, 1887. – Т. 2: Колядки и щедровки. – С. 304.

² *Грица С.* Підготовка академічного видання... – С. 28.

П. Лукашевичем, А. Метлинським, П. Кулішем засвідчили наявність довільно-хронологічного принципу впорядкування матеріалу. Науково вірогідні систематизації фольклору застосовано в томах П. Чубинського, М. Драгоманова і В. Антоновича, Я. Головацького, М. Костомарова. Так, М. Драгоманов і В. Антонович у передмові до «Історичних пісень українського народу...» зауважили: «Ми розділили збірник на частини відповідно до ходу історії народу...»¹. Зібраний фольклорний матеріал учені впорядкували за томами: I. Пісні віку дружинного і княжого; II. Поезія козацького віку; III. Пісні віку гайдамацького; IV. Пісні віку рекрутського і кріпацького; V. Пісні про волю. Матеріал другого тому подано таким чином: 1. Пісні про боротьбу з татарами і турками; 2. Пісні про боротьбу з поляками за Хмельницького; 3. Пісні про Гетьманщину до 1709 року; 4. Пісні про занепад козацтва; 5. Пісні козацькі невизначеного часу.

А. Метлинський

Щодо дум, у межах рубрик їх уміщено впереміш з історичними піснями.

Одну з перших класифікацій думового епосу (також у контексті з історичними піснями) запропонував М. Костомаров у монографії «История козачества в памятниках украинского народного песенного творчества» («Історія козацтва в пам'ятках української народної пісенної творчості», 1906). Перший розділ – «Боротьба козацтва з магометанським світом» – містить твори таких тематичних груп: а) морські козацькі походи («Чорноморська буря», або ж «Олексій Попович», «Галерні невольники», «Самійло Кішка», «Богуславець», «Маруся Богуславка», «Сокіл»); б) сухопутні козацькі походи проти мусульман («Козак Голота», «Атаман Матяш», «Іван Коновченко», «Атаман Федір Безродний», «Самарські брати», «Азовські брати», «Діти Сірка», «Долина Кодима»); в) містить історичні пісні.

Другий – «Боротьба українського народу з Польщею»: а) Хмельниччина (упереміш з історичними піснями надруковано думи: «Хмельницький і Барабаш», «Оренди», «Корсунська перемога», «Дума про похід у Молдавію», «Білоцерківський мир», «Дума про смерть Хмельницького»); б) після Хмельницького («Палій і Мазепа»). Третій – «Внутрішні суспільні явища, що виникли за час боротьби з Польщею»: «Дума про Ганжу Дендебера, або Андибера», «Козак Нетяга і його дружина» («Козацьке життя»).

Для К. Грушевської класифікація М. Костомарова згодом послужила за певний відправний пункт у рубрикуванні епічних творів.

Цікавою, інтуїтивно-любительською є спроба «сферичної» класифікації

¹ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие. – С. V.

дум О. Лісовського. Автор виокремив давніші (невільницькі плачі та думу «Самійло Кішка») і новіші за походженням твори, а від них, як від своєрідної матриці, – групи зразків: історичні – власне героїчні, козацькі (про Б. Хмельницького, Андібера, Голоту, козацьке життя) та елегійні, моралістичні (від ядра «плачів») ¹.

На початку ХХ ст. ґрунтовну систематику творів жанру запропонував Ф. Колесса. Учений розділив козацький епос на два масиви («верстви»): «старші думи» – невольницькі плачі та «новіші думи» – про Хмельниччину й пізніші твори. Епос першої групи він тісно пов'язував із голосіннями, давніми історичними піснями, другої – з героїкою перемог, соціальним оптимізмом: «Коли всі старші думи рисують сумні й страшні картини, а їх основним мотивом є неволя, смерть, сум і туга, то в пізніших думках проглядає самопевність і бадьорий настрій побідника – се виявляється гумором і сатирою, що викликає, або бодай обмежує, ліричний елемент» ².

Згодом Ф. Колесса узагальнив класифікацію думового епосу. «Найстаршими» за змістом, що «...небагатьма зразками сягають у другу половину ХVІ в.», учений уважав: 1) думи про турецьку неволю; 2) думи про лицарську смерть козака; 3) думи про щасливий вихід козаків із небезпеки та повернення з воєнного походу й розподіл здобичі. Пізніша «верства» козацького епосу, за Ф. Колессою, – думи про Хмельниччину, які мають «...реалістичне забарвлення та залишають вражіння безпосередньої близькості до оспівуваних подій». До цієї групи «...підходять своїм реалізмом і гумористичним тоном іще три думи: “Про герць козака з татариним”, “Козацьке життя”, “Про Ганжу Андібера”». Далі – думи побутові: «...без історичного підкладу, із виразною моралізаторською тенденцією» ³.

К. Грушевська, проаналізувавши значно більше думового матеріалу, порівнянно з М. Костомаровим, М. Драгомановим, П. Житецьким, Б. Грінченком, В. Науменком, Ф. Колессою та ін., виокремила шість тематичних груп, щоправда, неоднорідних за критеріями рубрикування: 1) думи невольницькі; 2) думи про море; 3) думи про степ; 4) думи про лицарство; 5) думи про Хмельниччину; 6) думи побутові. Окрім цього, визначила п'ять груп творів за характером територіального поширення, за часом походження та кількістю записів: «унікати» – маловідомі думи; «пережитки старого репертуару», мають не більше п'яти записів; більш відомі, що мають до десяти записів; популярні, що мають понад десять записів; надзвичайно популярні, мають понад двадцять записів ⁴.

Проте фольклористка не досягла оптимальної наукової класифікації, на що звернули увагу В. Перетц (особливо вразлива, на його думку, «топографічна» ознака, адже «море чи степ – річ другорядна») ⁵, М. Марковський, Ф. Колесса. Акцентуючи на потребі перевидання «Українських народних дум» К. Грушевської, Р. Кирчів, ухилившись від проблеми класифікації матеріалу (очевидно, визнавши її достатньо прийнятною), висловив думку, що два томи можна було б продовжити в третьому й

¹ Лісовський А. Опыт изучения малорусских дум. – Полтава, 1890. Зауважмо, що К. Грушевська позитивно оцінила спробу класифікування дум О. Лісовським, назвавши її цінним «intermezzo», що передувало монографії П. Житецького (див: Українські народні думи. Том перший корпусу... – С. СХLІ).

² Колесса Ф. Про генезу українських народних дум... – С. 60.

³ Колесса Ф. Українська усна словесність. – С. 81–83.

⁴ Грушевська К. Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку. – С. ССІV.

⁵ Перетц В. Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської. – С. 83.

четвертому «...за тим же планом і на такому ж рівні опрацювання з додатком того основного, що нагромадилося в думознавстві за останні 70 років»¹.

Після фундаментальної публікації К. Грушевської в українській фольклористиці переважали популяризаторські видання, за винятком «Українських народних дум» (1972) в упорядкуванні Б. Кирдана. Не зосереджуючи значної уваги на проблемі класифікації матеріалу, учений у монографії 1962 року виокремив чотири тематичні групи: 1) думи про боротьбу з турецько-татарськими загарбниками; 2) думи про Національно-визвольну боротьбу 1648–1654 років (у назві розділу, відповідно й у змісті, цей пункт «ідеологічно» відредаговано – «Думи про бойовий подвиг захисників рідної землі»); 3) думи про громадянську війну і соціалістичне будівництво; 4) соціальні та сімейно-побутові думи (виникли в різні періоди історії українського народу)². У монографії «Український народний епос» (1965) науковець від третього пункту відмовився³.

У передмові до збірки 1972 року Б. Кирдан дещо підкорегував свою позицію: «Думи можна умовно класифікувати на історико-героїчні та соціально-побутові. Історико-героїчні думи містять дві тематичні групи: 1) думи про боротьбу з набігами турецьких султанів і кримських ханів; 2) думи про Національно-визвольну війну українського народу 1648–1654 років проти магнатської Польщі...»⁴.

Гадаємо, що багаторічне, так би мовити, класичне «утрамбування» епічного матеріалу не мало б становити для сучасників жодних труднощів. Однак мусимо констатувати недостатність і певну неточність попередніх класифікацій і підходів. Н. Малинська (почасти песимістично) застерегла, що «...питання класифікації залишається досить спірним, [...] мабуть, залишатиметься таким весь час, доки дослідники не дійдуть єдиної точки зору на походження дум і, ширше, на історію культури українського народу»⁵.

С. Мишанич також акцентував увагу на цій проблемі. Його позиція стосовно класифікації думових творів збігається із загальноприйнятою в думознавстві, але з певними застереженнями щодо автентичності/неавтентичності деяких сюжетів (записів) і доцільності їх публікації, а також дум пародійних і авторських⁶. Невдовзі дослідник присвятив окрему студію гумористичним і сатиричним думовим зразкам⁷. У найновішій праці про думовий епос учений наголосив: «...Слід з більшою довірою ставитися до так званих фальсифікатів і підробок, бо не всі думи, віднесені до цієї групи, є такими. Багато з них є лише зводами кількох варіантів, редакторськими втручаннями в записані тексти з метою “покращення” їх художніх достоїнств»⁸. Уважаємо, що міркування з приводу довіри до неавтентичних сюжетів досліднику потрібно науково аргументувати. Адже текстологію дум як наукову проблему фольклористи ґрунтовно не розробили.

¹ Кирчів Р. Катерина Грушевська – дослідниця й едитор українських народних дум // НЗ. – 1999. – № 2 (26). – С. 153. Ще до перевидання «Українських народних дум» К. Грушевської зародилася ідея про підготовку повного нового корпусу дум у п'яти томах: Дмитренко М. Перевидання унікальної праці Катерини Грушевської // Дивослово. – 2004. – № 4. – С. 72.

² Кирдан Б. Украинские народные думы (XV – начало XVII в.). – С. 8, 9.

³ Кирдан Б. Украинский народный эпос. – С. 3.

⁴ Кирдан Б. Думы // Украинские народные думы / Издание подготовил Б. П. Кирдан. – М., 1972. – С. 34.

⁵ Малинська Н. Українські героїчні думи. – К., 2005. – С. 93.

⁶ Мишанич С. Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум // НТЕ. – 1989. – № 5. – С. 43–45. Передрук (оновлений і доповнений): Мишанич С. Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум. Проблеми текстології // Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці: у 2 т. – Донецьк, 2003. – Т. 1. – С. 110–142. На жаль, у двотомному виданні статті, присвячені думам, подано в різних томах і розділах, а не єдиним проблемно-тематичним блоком.

⁷ Мишанич С. Один із підрозділів українських народних дум // ЗНТШ. – 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 11–32.

⁸ Мишанич С. «Українські народні думи» // Грушевська К. Вибрані праці: у 3 т. – Т. 1. – С. 98.

Полемізуючи із С. Мишаничем, С. Грица навела певні контраргументи на користь уникнення в корпусі дум неавтентичних, «нежанрових», зразків. Утверджуючи свою позицію, дослідниця покликала на В. Антоновича, М. Драгоманова, Ф. Колесу¹, хоча відомо, що й вони інколи втручалися в автентіку. Тому цілком виправдано, що в українській фольклористиці назріла нагальна потреба повернення до джерел. Ідеться не так про суб'єктивні реконструкції чи деструкції, як про виявлення об'єктивної картини стану документування (записи-нотатки в чернетках, переписування начисто), едиційної практики тощо.

У пропонованому академічному корпусі українських народних дум основоположним принципом систематизації та класифікації творів є сюжетно-тематичний, за ним підготовлено й видано близько тридцяти книг серії «Українська народна творчість», яку в другій половині ХХ ст. започаткували і впроваджували в наукову едиційну практику М. Рильський, О. Дей, І. Березовський, М. Шубравська та ін. До того ж науковим колективом максимально враховано принцип хронології, хоча фольклор часовій атрибуції піддається важко, за винятком відображення конкретних історичних подій і постатей. Тому й виникає так званий момент умовності в подачі, розміщенні матеріалу, зрештою, сумнів, про що неодноразово застерігали попередники. Зауважмо, що окремі сюжети соціально- й родинно-побутових дум на морально-етичні теми за часом походження можуть і передувати героїчним творам доби Хмельниччини, проте їх уміщено суцільним масивом, не порушуючи домінантної сюжетно-тематичної єдності. Поставивши за мету якомога повніше репрезентувати жанр, подаємо варіантні гнізда, численні записи ХІХ–ХХ ст. Сподіваємося, що питання класифікації дум при підготовці до публікації першоджерел надалі актуалізується; що саме ці джерела в найповнішій з'яві стануть об'єктивною основою глибоких спеціальних студій, присвячених проблемам генези, класифікації, поетики, текстології, психологізму дум тощо.

Корпус думового епосу відкривають як твори невільницького циклу, так і тематично з ними пов'язані. Хронологічно – це думи раннього козацького періоду, якими орієнтовно охоплено півторастолітній проміжок часу. Вони і становлять перший і другий томи: «Невільники на каторзі» («Плач невільників»), «Плач невольника в турецькій неволі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл і соколя», «Федір Безродний», «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», «Отаман Матяш старий», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», «Три брати самарські», «Смерть козака на долині Кодимі». У третьому томі вміщено думи «Івась Коновченко», «Козак Голота», «Хвесько Ганжа Андибер», «Розмова Дніпра з Дунаєм» та думи кульмінаційного періоду розвитку козащини – Гетьманщини, Руїни (до початку ХVІІІ ст.): «Оренди», «Білоцерківський мир», «Корсунська перемога», «Хмельницький і Барабаш», «Богдан Хмельницький і Василь Молдавський», «Дума про смерть Богдана Хмельницького», «Іван Богун», «Вдова Івана Сірка та Сірченки», «Семен Палій і Мазепа». У четвертому томі сконцентровано соціально- та родинно-побутові думи: «Козацьке життя», «Проводи козака», «Смерть козака-бандуриста», «Повернення сина», «Сестра і брат», «Удова і три сини», «Сон удовиченка». Окремо подано трансформовані, пародійні думи,

¹ Грица С. Підготовка академічного видання... – С. 30.

новотвори ХХ ст. Ці матеріали не лише поглиблюють розуміння епічної традиції, вони відображають як природний стан її згасання, за змінених історичних, суспільно-політичних умов та культурних контекстів, так і цензурно-репресивний; виявляють зв'язки народного художнього модусу мислення з авторським індивідуальним. Деякі твори виявляють міжжанрову дифузію, утрату формальних думових ознак (наприклад, астрофічність), що загалом їх наблизило до історичних пісень.

Думи як феноменальне явище української культури побутували в козацько-селянському й міському середовищах завдяки талановитим носіям – кобзарям. У творенні й поширенні думового епосу, формуванні національної самосвідомості українців визначальну роль відіграли обдаровані вихідці з народу і козаки, які грали на лютнеподібних інструментах – кобзах, та інститут кобзарства загалом. Ідеться передусім про багатьох невідомих кобзарів ХVІ–ХVІІІ ст., талановитих співців-виконавців ХІХ–ХХ ст., а саме: І. Стрічку, А. Шута, А. Бешка, М. Ригоренка, А. Никоненка, О. Вересая, І. Кравченка-Крюковського, Г. Гончаренка, М. Кравченка, І. Кучугуру-Кучеренка, Ф. Кушнерика, Є. Мовчана, П. Носача, П. Гузя, Є. Адамцевича, В. Перепелюка ¹.

Відомі на сьогодні думи переважно записані від кобзарів ХІХ – початку ХХ ст. Репертуар співців-музикантів, особливості й характер їхнього виконання (співу й гри) простежили М. Лисенко, К. Квітка, Ф. Колесса, О. Правдюк, С. Грица та інші дослідники. Про музичні особливості дум і характерологічність епічного виконавського стилю йдеться в ґрунтовній статті С. Грици, уміщеній після нашої передмови.

Історія записування дум хоча і висвітлена в науковій літературі (О. Пипін, Ф. Колесса, К. Грушевська, М. Плісецький, П. Павлій, Г. Нудьга, С. Грица та ін.), усе ж, за Б. Кирданом, потребує спеціального дослідження ². У монографії «Збирачі народної поезії...» (1974) ³ він частково зреалізував поставлене завдання. Розглянемо деякі принципово важливі відомості збирацької динаміки, що слугували своєрідним хронологічним орієнтиром для упорядників видань жанру, а також засвідчували становлення та розвиток спеціальної галузі науки – фольклористики.

Перші записи дум датовані кінцем ХVІІ ст. В архіві Ягеллонського університету (м. Краків) М. Возняк виявив рукописну збірку Кондрацького – записну книжку, у якій 1684 року (на Правобережній Україні) зафіксовано польською транскрипцією думу про козака-нетягу (пізніші записи сюжету мають назву «Козак Голота») ⁴. «На жаль, запізно закріплений на папері зберігся козацький епос тільки в останках, які, виблискуючи високими поетичними вартостями й живим історичним колоритом, є вершиною розвитку літератури середньої доби українського народу, предметом його справжньої гордості» ⁵, – зауважив М. Возняк.

¹ Про кобзарів, лірників див.: *Ємець В.* Кобза та кобзарі. – Берлін, 1923; *Правдюк О.* Роменський кобзар Євген Адамцевич. – К., 1971; *Кирдан Б., Омельченко А.* Народні співці-музиканти на Україні. – К., 1980; *Лавров Ф.* Кобзарі: Нариси з історії кобзарства України. – К., 1980; *Желлинський Б.* Кобзарськими стежинами. – Л., 2002; *Черемський К.* Шлях звичаю. – Х., 2002; *Михайлова К.* Странствахият сляп певец просяк въ фолклорната култура на славяните. – Софія, 2006; *Кушпет В.* Старцівство...; *Ющенко О.* Бандуристи – орли сизі. – К., 2007.

² *Кирдан Б.* Думи. – С. 20.

³ *Кирдан Б.* Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики ХІХ в. – М., 1974.

⁴ *Возняк М.* Из збірника Кондрацького кінця ХVІІ в. (Кілька нових даних до старої української пісенності) // ЗНТШ. – 1927. – Т. 146. – С. 178. Див. також: *Возняк М.* Дума про козака-нетягу в записі кінця ХVІІ в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Ч. 2: Історично-літературна. – С. 518–525.

⁵ *Возняк М.* Історія української літератури: у 2 кн. – Кн. 2. – С. 424, 425.

На початку ХІХ ст. (1805 р.) В. Ломиковський записав тринадцять дум і три пісні. Рукопис із назвою «Повести малороссийские числом 16. Записаны из уст слепца Ивана, лучшего рапсодия, которого застал я в Малороссии в начале ХІХ века» до друку підготував О. Котляревський, але через цензурні утиски, підозру в сепаратизмі так і не опублікував. По дванадцяти роках після смерті вченого це видання здійснив П. Житецький.

Вісім дум, одна історична пісня, що їх 1814 року записав М. Цертелєв у Полтавській губернії, увійшли до збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песней» («Спроба зібрання давніх українських пісень», 1819) – першої публікації українських народних дум. Ця подія – знаменна віха у вітчизняній фольклористиці. За оцінкою О. Дея, вона відкрила історію публікацій українського народного епосу, була початком його дослідження. Видання привернуло увагу громадськості до кобзарів як носіїв оригінального жанру народної поезії; стало зразком і стимулом до нових записів. Збірці М. Цертелєва «...судилося бути первістком українських фольклористичних видань взагалі»¹.

Помітні здобутки в записуванні дум належать М. Максимовичу, І. Срезневському, П. Лукашевичу, М. Костомарову, М. Білозерському, М. Ніговському, А. Метлинському, Л. Жемчужникову, П. Кулішеві, М. Маркевичу, М. Лисенку, О. Рубцю, М. Драгоманову, П. Чубинському, В. Горленку, Д. Яворницькому, Б. Грінченку, П. Мартиновичу, Лесі Українці, Ф. Колессі, К. Квітці, М. Гайдаєві та ін. Особливо варто зазначити декілька принципово важливих публікацій нових записів дум – це збірки П. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» («Українські і червоноруські народні думи та пісні», 1836), М. Максимовича «Сборник украинских песен» (1849), А. Метлинського «Народные южнорусские песни» (1854), П. Куліша «Записки о Южной Руси» (т. 1 – 1856; т. 2 – 1857). Незважаючи на літературно-науковий доробок П. Лукашевича й А. Метлинського, О. Пипін уважав збірки народних пісень і дум їхніми «головними працями»².

Основний думовий фонд – кілька десятків сюжетів – було сформовано українською фольклористикою періоду романтизму. Записувати епічний речитативний матеріал із мелодіями розпочали із середини ХІХ ст. Численні публікації народного епосу сприяли спеціальному його вивченню (праці М. Костомарова, М. Лисенка, М. Драгоманова, П. Житецького, І. Франка, В. Горленка, М. Сумцова, Ф. Колесси, В. Перетца, К. Грушевської та ін.). Висвітлена історіографія видань і досліджень дум у монографічній частині першого тому «Українських народних дум» К. Грушевської – плідна основа для окремого дискурсивного думознавства. Чимало оцінок у теоретичних працях попередників застаріло і потребує переосмислення з урахуванням нових відомостей та сучасних методологічних підходів.

Більш глибокого рівня розуміння феномену дум, на наш погляд, досягнемо завдяки вивченню поезики жанру. Цю проблему з'ясовували М. Максимович, М. Костомаров, Ф. Буслаєв³, О. Потебня, П. Житецький, Ф. Колесса, К. Грушевська, М. Рильський, П. Павлій, О. Дей, О. Зілинський, А.-Г. Горбач, М. Пазяк, Н. Пазяк, Н. Малинська та ін.

¹ Дей О. Перше видання українських дум // Дей О. Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – С. 14.

² Пытин А. История русской этнографии: [в 4 т.]. – СПб., 1891. – Т. 3: Этнография малорусская. – С. 146, 147.

³ Буслаев Ф. Об эпических выражениях украинской поэзии... – С. 92–113.

Думи як твори з розгорнутим епічним сюжетом вибудовані за схемою: заспів або зачин («заплачка»), епічна оповідь – розгортання колізії з невеликими ліризованими відступами, кінцівка («заклучка») та «славослів'я», «славень». Як зразки, витворені відповідно

Титульний аркуш збірки в упорядкуванні П. Лукашевича

думам діють як безіменні герої, так і відомі представники з народного середовища – виразники широких соціальних верств, утілюючи ідеї волелюбності, справедливості, добра для суспільства. Лише невеликий цикл творів про Богдана Хмельницького має ознаки епосоцентричності. Однак результат діянь героя з погляду народу (особливо після Переяславської ради) був амбівалентний, що не дозволило циклові дум про Хмельницького оформитися в потужний епічний пласт за зразком, скажімо, грецького або фінського. Чи свідчить це про недоформованість епічної традиції, її слабкість, чи лише про недоформованість державницьку, українську маргінальність? У думах про багатьох героїв усебічно висвітлено менталітет українців, їхній колективізм, вільний вибір; гадаємо, що колективна свідомість наших пращурів не була підпорядкована тенденціям створення культу особи (у фольклорі козацького ватага «батька Хмеля» прославляли не як «царя-батюшку»). Цей культ створило не українське суспільство, а зрадлива частина керівної козацької верстви, котра, прагнучи зберегти за собою привілеї, матеріальні статки, з високості мети й духу сповзала до багна малоросійства¹.

¹ Зіставте: Гриценко О. Герой // Нариси української популярної культури / За редакцією О. Гриценка. – К., 1998. – С. 98.

Народна пам'ять уславлює героїв за відважні, справедливі вчинки. Дистанція між паном отаманом і простим козаком у думках незначна, а ідеї товариства, побратимства демонструють справжній демократизм представників народу.

Заспіви дум емоційно піднесені, психологічно налаштовують на сприймання подальшої розповіді (помітну роль відіграють вигуки, підсилювальні частки «ой», «гей»: «Гей, у святу неділеньку та рано-пораненьку»). Відразу, одним мазком-вступом змальовано місце зображуваної події, зазначено час, середовище дії героїв або героя; пейзажна паралель відіграє не тільки своєрідну роль «розбігу думки» (за О. Потєбнею), як у ліричних піснях, але й містить символічний код наступного інформаційно-художнього поля, інколи навіть натяк на розв'язку. У думі «Буря на Чорному морі» (запис П. Лукашевича від кобзаря І. Стрічки, 1832 р.) початок промовистий, такий, що стилем нагадує архаїчні протопоетичні образи замовлянь, епічно-образну канву «Слова про Ігорів похід»:

На синьому морі, на білому камені,
Там сидить ясен сокіл-білозерець,
Жалібненько квилить-проквіляє,
На святе небо поглядає:
Половина сонця і місяця
У тьму потьмарило...
Козацькїї судна на три часті розбивало...

[Грушевська, 1. – С. 82]

Жалібне квиління, напівзатемнення сонця й місяця, «три часті» інтригують... В інших варіантах (записи П. Куліша, В. Горленка) початки з вигуком «ой» виконують роль емоційного вступу-переживання, епічної констатації передбачуваної трагічної події.

Іноді через заперечний паралелізм відразу подано зав'язку епічного твору:

Ой то не сиві тумани вставали,
То з города Азова три брати з тяжкої неволі турецької втікали...
[Грушевська, 1. – С. 101 (зап. І. Срезневський)]

У думі про Самійла Кішку вже перший рядок виконує роль зав'язки: «Ой із города із Трапезонта виступала галера...».

Закінчення дум для певних груп творів загалом типові. Скажімо, думам невірницького циклу властиві заклики до Господа визволити невольників

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнські...

[Грушевська, 1. – С. 5]

М. Рильський «побіжно відзначав», що «мир хрещений», «города християнські» – тут категорії не так релігійні, як національні ¹.

¹ Рильський М. Героїчний епос українського народу. – К., 1955. – С. 15. Про мову дум див. також: Горбач А.-Г. Особливості епічного стилю українських народних дум // ЗНТШ. – Париж; Мюнхен. – 1960. – Т. CLXIX. – Відбиток із збірника, присвяченого пам'яті З. Кузеля. – С. 3–12; Назарук О. Мова українських народних дум. – Івано-Франківськ, 1967; Кирдан Б. Антропоними в українських народних думах // Антропонимика. – М., 1970. – С. 322–328; Ландер М., Василькова Н. Стилістичні особливості думи «Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі» // Мова та стиль українського фольклору: Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 67–74.

Думові закінчення-славослів'я призначенні не тільки аби оплакати-пом'янути загиблих, порубаних козаків, а ще й висловити їм подяку за виконану патріотичну місію – «славу»: «...його слава не вмре, не поляже». Як додаток, нерідко до закінчень дум співали подяку Богові, отаману кошовому, усьому товариству козацькому «кривному і сердешному», а також побажання слухачам «на мноїї літа до кінця віку!».

Формули-кліше дум засвідчують рецептивність епічної традиції, у них часто застосовано синонімічні паралелізми, тавтологічні вислови як іменникових, так і дієслівних форм: Січ-мати, хліб-сіль, чужа-чужаниця, вовки-сіроманці; біжить-підбігає, плаче-ридає, квилить-проквилляє, думає-гадає, кляли-проклинали тощо.

У тлумачних словниках української мови для пояснення лексико-семантичних ознак маловживаних слів узято чимало прикладів саме з думового арсеналу, як-от: шапка-бирка, киндяк, габа, нетяга, летяга, галера тощо ¹.

У художній палітрі думового епосу багата й епітетика. Як правило, це стильові епічні універсалії, якими змальовано типове, характерне, однозначно й зрозуміло підкреслено деталі: синє море, білий камінь, біла рука, жовтий пісок, темниця кам'яная, ясні зорі, тихі води, буйний вітер, сива зозуля. Іноді вплетені несподівані означення, наприклад: «лакомство нещаснее» (дума «Маруся Богуславка»).

Порівняння, паралелізми часто-густо заперечні і творять більш виразні картини події, середовища, подають оцінку явища або героя у зв'язку з іншим предметом зіставлення – переважно зі сфери природи, іноді з певним асоціативним кодом: «Тоді козаки, як діти, не гаразд починали...» (дума про Самійла Кішку) [підкреслення наше. – М. Д.].

Властива думам метафорика, менше – гіпербола, літота. Ледь чи можна буквально сприймати вислів про те, що Маруся Богуславка випустила на волю «сімсот козаків, бідних невольників», які «тридцять літ у неволі пробували» [підкреслення наше. – М. Д.].

Важливу роль в епічному зображенні відіграє художня деталь, виконуючи різноманітні функції: створює чіткий візуальний образ, передає як емоційний або фізичний стан героя, так і оцінку дії, вчинку, наміру тощо. У думі «Смерть козака-бандуриста» старий залишає на могилі кобзу, щоб «буйні вітри по степу пролітали», «струни зачіпали»; «На козаку, бідному летязі, сап'янці – / Видно п'яти і пальці» (дума «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»). Картину похорону козака передано таким чином: «Суходіл саблями копали, / Шапками, приполами землю носили, / Козацькеє тіло схоронили» (дума «Вдова Сірчиха-Іваниха»).

Символообрази дум надзвичайно різноманітні, а точніше – різнорівневі. Окрім світотворчих, космогонічних (вода, вогонь, земля, сонце, місяць, зорі, Світове дерево – дуб, явір, горіх тощо), ряд символів відображають козацьку атрибутику, світ рослин, тварин, числа три, чотири, сім, дванадцять, тридцять, сімсот і т. д. Окрема група символів має християнське забарвлення. Ідея отримання спасіння через віру й подолання життєвих труднощів у думках – це мотив послаблення первісного імунітету і виховання в собі милосердя, смиренності, своєрідного одомашненого тихого раю.

Особливого символічного значення в думках набув образ козака – носія волі, незламності духу. Цей образ, безперечно, споріднений з європейським лицар-

¹ *Беценко Т.* «Загадкові» слова в українських народних думках // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 17–19.

ством і має історико-типологічний характер, з погляду на виконання трьох місій: захисту рідної віри, рідної землі й рідної спільноти від ворогів. Щоправда, думовий епос, історичні пісні піднесли образ козака до етнічного символу: українців почали називати козаками ще за бурхливої національно-визвольної доби.

Отже, мова творів відображає традиційне багатство народного вислову, має стильові особливості епічної речитативної нарації, що забезпечують, по-перше, реалістичність зображення, по-друге – глибокий психологізм та художню стабільну герметичність.

Записи дум, здійснені ХІХ – на початку ХХ ст., засвідчують складний процес відтворення на письмі усних поетично-музичних форм. Окрім природних труднощів фіксації матеріалу, рукописні та друквані джерела розкривають чимало випадків суб'єктивного втручання збирачів і редакторів-видавців у тексти. Прагнення фольклористів доби романтизму подати сюжет якнайповніше щодо обсягу і найкраще щодо форми інколи спричинювало не тільки внесення правок, самотлумачення, але й контамінацію – зведення кількох варіантів до одного. Згодом таку практику розкритикували. З другої половини ХІХ ст. (не без впливу європейської науки в розвінчанні ряду фальсифікацій та містифікацій), стало модним виявлення неавтентичних записів і публікацій. Особливо це стосувалося матеріалів, що їх подав І. Срезневський в альманасі «Запорозька старовина».

Над проблемою текстології дум працювали М. Драгоманов, В. Антонович, М. Костомаров, згодом К. Грушевська. Проте їхня критика без детального конкретного аналізу й аргументів нині є малопереконливою. С. Мишанич свого часу застеріг, що якби не експедиція Лесі Українки і Ф. Колесси 1908 року, «...твердження про містифікації поглинули б увесь доробок М. Цертелєва, М. Максимовича, П. Лукашевича, А. Метлинського, І. Срезневського, П. Куліша, В. Горленка та ін. [...] Підробки думового епосу були, але їх місце у загальному масиві автентичних записів таке мізерне, що не варті вони тієї веремії, яка піднялася і мусується досі навколо цього питання»¹. Далі вчений зауважив: текстологія в галузі думознавства – цілина, розробка питань текстології внесе ясність у трактування специфіки записування і видання дум на різних етапах розвитку науки².

У запропонованому виданні проблему текстології актуалізовано на прикладі творів кожного сюжету, проте наголосимо: це лише окремі спостереження, системна спеціальна робота як один із напрямів наукового студіювання ще попереду. В українській фольклористиці ХІХ–ХХ ст. шлях рукопису від автентичного запису до едиційного результату-видання був надзвичайно тернистий. Нині більше можливостей об'єктивного аналітичного дослідження різних проблем текстології за архівними та друкваними джерелами³.

Витворені з усної традиційної культури з її світоглядними життєстверджувальними домінантами, думи, безперечно, зазнали певного впливу писемної літератури. Проте вплив думового епосу на українську літературу, на наше переконання, значно вагоміший, суттєвіший. Можливо, без жанру дум Україна не

¹ Мишанич С. «Українські народні думи» // Грушевська К. Вибрані праці: у 3 т. – Т. 1. – С. 83.

² Там само. – С. 84.

³ У Російській Федерації проблему текстології фольклору активно досліджують упродовж кількох десятиліть (праці Б. Путилова, К. Чистова, В. Гацака, Т. Іванової та ін.). В Україні маємо лише окремі спроби в цьому напрямі (М. Сиваченко, О. Дей, Р. Кирчів, С. Мишанич); одна з найновіших праць – Брицина О. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства. – К., 2006.

мала б геніальних творців світового рівня – М. Гоголя з «Тарасом Бульбою», Т. Шевченка з безсмертним «Кобзарем», композитора М. Лисенка.

Думову традицію відображено в ліро-епосі поетів-романтиків; у прозі, драматургії, поезії, музичному, образотворчому мистецтві другої половини ХІХ–ХХ ст. ¹

Українські народні епічні твори перекладено багатьма мовами світу: англійською, французькою, німецькою, італійською, румунською, російською. Як феномен народної традиційної культури українські народні думи є безсмертним скарбом – оригінальним витвором національного генія.

Микола ДМИТРЕНКО

---

¹ Про взаємини думи з літературою див.: *Дей О., Дмитренко М.* На крилах народної пісні. – К., 1986.

ДУМИ В СИНТЕЗІ СЛОВА, МУЗИКИ ТА ВИКОНАВСТВА

Пісенний епос українського народу – думи – виконується музичним речитативом у супроводі народних інструментів кобзи, бандури або ліри. Це один із найбільш складних синкретичних жанрів, який вирізняється масштабністю поетичного тексту, музичного речитативу, інструментального супроводу і належить індивідуальному виконавству. В автентичному вигляді нотацію мелосу дум вдалося здійснити М. Лисенку аж у кінці XIX ст., коли вже були опубліковані словесні тексти більшості їх сюжетів. Музика в жанрі дум увиразнює їх епіко-драматичний характер, стильову автономію, національну специфіку. Завдяки музиці посилюється рефлексія сприйняття закладеного в думках змісту, відчуття їх ситуативної належності історичній епосі минулого. Особлива структура «вільного» поетичного вірша думи, її інтонаційний склад, ладовий хроматизований модус, який прийнято називати думовим, – усе це в сукупності творить образ цього епічного жанру, який безпомилково впізнається в безкрайньому морі українського фольклору та фольклору інших народів як цілком самобутнє явище. Особливості просодії, топоніміка, характер квантитативного імпровізаційного співомовлення, засоби поетичного висловлення зближують думи з найдавнішими речитативними формами епічної творчості народів Причорномор'я та Близького Сходу. Незважаючи на десятиліття, що відмежовують перші музичні фіксації дум від записів, здійснених у новітній час, ці твори зберегли єдність музичного стилю, однотипність поетичної та музичної структури – ознаки, що пов'язують український епос зі світовим.

Усна форма трансмісії дум – масштабних імпровізованих творів – ускладнювала вивчення їх поезики, а особливо – музики. Наявності автентичних зразків на початку XX ст. завдячуємо кобзарям та лірникам, їхнім корпоративним організаціям – братствам, цехам, що спеціалізувалися на виконанні дум і духовних псалмів. Отже, завдяки більш пізнім фіксаціям цих творів теж можна судити про їх генетичні джерела та шляхи еволюції. Виконавство дум – невід'ємна частина їхнього буття, яке забезпечувало відтворення та збереження думового епосу. Якби не було цього середовища і його талановитих індивідуальностей – О. Вересая, Г. Гончаренка, М. Кравченка, П. Древченка, А. Скоби, Є. Мовчана, Г. Ткаченка та інших, – не довелось би почути живого звучання дум. В українському пісенному епосі, як і в епосах інших народів, особливу роль відіграють «епічні оракули». Їхнє виконавське мистецтво позначене специфічною харизмою етнічних провидців, яка уможливила збереження більшості думових творів. У кращому разі сучасна фольклористика вивчала б лише вербальні тексти. Відомо, що слово, нарація завжди становлять фундаментальну основу епосу, проте не менш важливе значення мають і композиція, естетичне оздоблення. І саме музиці, музичному виконавству належить у

цьому провідна роль. На Сході компоненти епічних творів, зокрема їх ладовий стрій, називають «макам», тобто «будова» (в арабській, турецькій, іранській музиці), «мугам» (в азербайджанській музиці), «рага» (в індійській музиці). Це ціла система словесних і мелодичних формул із багатьма специфічними назвами. У процесі нарації музика епосу різноманітно варіювалася, змінювала орнаментику, виробляла свої інтонаційно-ладові модуси. У ранньосередньовічних індійських, ірано-перських, середньоазійських, кавказьких трактатах їй надавали важливого етичного, космологічного значення. За езотеричними ознаками мелодика українських народних дум зі специфічною ладовою, імпровізаційною будовою подібна до східного макама. Ці складові структури епічної мелодики беруть початок у медитативній імпровізації співця, пройнятого актом музичної декламації тексту, у його уявному «перенесенні» в епоху подій, про які мовиться. У кобзарській лексиці на означення конструктивних елементів дум збереглися окремі характерні для них назви, а саме: «заплачка» – початок думи, «славословіє» – своєрідний епілог, що «з'єднував часи» героїв епосу та слухачів, проголошуючи славу героям, подяку та благословення слухачам; уступи або «штихи» – складові дум тощо. Можливо, таких назв на означення структурних елементів дум колись було значно більше. Проте в XVI–XVII ст. – у період їхньої сформованості в Україні – не знайшлося теоретиків, таких, як Аль-Фарабі чи Арутин, які б під враженням живого виконання дум проаналізували й подали номінацію всіх їх частин за тодішньою номенклатурою. Очевидно, з минувшини думового епосу та його виконавства М. Лисенку, Ф. Колессі, К. Квітці не все було доступне для теоретичних досліджень цього явища. Не випадково допитливий учений К. Квітка, навіть після виходу ґрунтовних праць про думи Ф. Колесси, продовжував вивчати життя й побут носіїв дум, оволодіння ними професійними навиками, особливості рецепції їхнього мистецтва. До укладеного ним запитальника «Професіональні народні співці і музиканти на Україні» (1924) дослідник сформулював близько двох тисяч запитань, відповіді на які мали б компенсувати прогалини в українському епосознавстві. Однак йому не вдалося зреалізувати своїх планів. Запитальник К. Квітки, безсумнівно, став у пригоді К. Грушевській, яка у своїй фундаментальній праці «Українські народні думи» (т. 1. – 1927; т. 2. – 1931) особливо акцентувала на вивченні кобзарства та лірництва, зібравши всі матеріали з цієї теми (можливо, дослідниця перебувала під впливом тодішньої французької соціологічної школи з нахилом до детермінації явищ культури). Розробленими запитаннями К. Квітки послуговувалися В. Харків, вивчаючи творчість лірників Харківщини, та сучасні дослідники епічного виконавства.

Дискусійні проблеми у вивченні та оцінці дум. Двохсотлітня історія збирання, вивчення та публікацій дум окреслила в літературі широку проблематику, яка не тільки висвітлює власне об'єкт – думи, але й віддзеркалює зміну ідеологічних дискурсів різних дослідницьких напрямів у гуманітарних науках, зокрема в народознавстві. Особлива значимість дум у національній свідомості українців пов'язана з відображенням у них доленосних для України подій в історії, з пасіонарним спалахом енергії народу в прагненні до самоствердження в державному статусі, в їх суспільній функції нової етико-естетичної парадигми, пройнятої духом героїчної епохи, і в здатності утримувати безупинний інтерес до історичної рефлексії як до класичного явища в розвитку української культури.

У XIX ст. жива виконавська діяльність носіїв національного епосу – кобзарів та лірників – привертала увагу письменників, художників, композиторів, була стиму-

лом не лише до вирішення важливої проблеми виконавства, але й до осмислення наукою ролі епічного співця як у просвітництві й загалом в історичному поступі, так і у формуванні народної філософії. В українській гуманістиці окресленого періоду видання М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, М. Костомарова, П. Куліша, А. Метлинського, що містять класичні сюжети історичних і побутових дум, створили основу для їх наукового витлумачення, проростання на цьому ґрунті ідеї національного одкровення, утім, вони призвели також до негативних спроб творення письменницьких опусів, стилізованих під думи (І. Срезневський, П. Куліш), до романтичного месіанства. Ідеалістичні візії в думознавстві, мрійливо-квієтичні гіпертрофовані захоплення поза суттю досліджуваного предмета розвіяли В. Антонович і М. Драгоманов у праці «Малорусские исторические песни» (1874–1875), спрямувавши вивчення дум в історичне русло. Їхнє ставлення до фактів історії вивільняє думи від фальсифікатів – незмінних супутників фольклору. (1872 року в Західній Європі на історичну достовірність було проведено ревізію бретонських народних пісень у збірці «Barzaz-Breiz» Ля Вільмарке та «Краледворського літопису», виданого В. Ганкою¹.) Чимало досліджень про думи, що посіли найвагоміше місце в тогочасній українській фольклористичній літературі, детально проаналізувала К. Грушевська у вступі до двотомного корпусу «Українські народні думи». У радянський період на це ґрунтовне наукове видання існувала негласна заборона, засвідчивши дію репресивного тоталітарного режиму щодо «неугодної» об'єктивної оцінки історії українського народу, поданої у фундаментальній десяти-томній праці «Історія України-Руси» М. Грушевського.

У кращих умовах для наукової діяльності перебували зарубіжні вчені минулого століття. Можливість користуватися згаданими «забороненими» джерелами хоча й не утримувала їх від спокуси переймати напрацьоване попередниками, без покликань на першоджерела, однак сприяла розвитку студій над думами в плані з'ясування історичного підґрунтя, культурологічного контексту, а також вивчення, послуговуючись епістолярною спадщиною та маловідомими народознавчими матеріалами. Серед таких досліджень варто назвати праці Б. Кирдана «Украинские народные думы» (1962), «Украинский героический эпос» (1965), «Украинские народные думы» (1972), «Собиратели украинского фольклора» (1974). За ідеологічних настанов часу автор не схибив на шлях конформістської догідливості, що траплялося поміж думознавців радянського періоду.

Праці В. Боржковського, В. Гнатюка, М. Сперанського, Ф. Колесси, К. Квітки, К. Грушевської заклали основи дослідження соціальної екзистенції співців думового епосу, спрямували на соціологічне вивчення їхнього середовища – з'ясування принципів організації цехових об'єднань, світогляду, репертуару, способів заробітку тощо, зорієнтувавши науковий інтерес на творців і генезу явища (П. Житецький, Ф. Колесса). Аналізуючи мовні та поетичні особливості дум, П. Житецький дійшов неоднозначних висновків про можливість їх виникнення чи то в середовищі старців, які вийшли з козацького стану, чи осіб, покалічених у боях, котрі знайшли притулок у церковних шпиталях, чи «школярів» з їхніми «ораціями» на будь-які випадки життя, з «кунштами» і «віршами», від яких «старці» переймали твори

¹ Питання щодо автентичності бретонських пісень Ля Вільмарке, виконавців-бардів і так званого «бардизму» й нині дискутуються в наукових колах, про що свідчать сучасні публікації французьких етнологів (див.: Постік Ф., Лоран Д., Сімон Ж.-Ф., Вейар Ів. Визнання регіональної культури: Бретань після Французької революції // НТЕ. – 2006. – № 6. – С. 76, 77). Одночасно з реабілітацією «Barzaz-Breiz» здійнялася хвиля критики на адресу Ля Вільмарке.

«шкільної» мудрості¹. У школах та шпиталях зосереджувалося напівнародне, напівкнижне середовище духовенства, козаків та посполитого люду. «...Саме із цього середовища, яке об'єднувало розумові інтереси духовенства, козаків і посполитого люду, могли вийти творці дум»². Міркуванню П. Житецького Ф. Колесса протиставив теорію походження дум із народних джерел – голосінь³. На висновки вченого вплинуло й те, що він уперше, крім поезики думового епосу, на матеріалі репертуару п'ятнадцяти кобзарів та лірників досліджував музичний компонент дум, їхнє епічне виконавство, що викликало асоціації з іншими речитативними формами української народної творчості – замовляннями, голосіннями. Це й спонукало його вважати думи лише вищою формою того самого стилю, що й голосіння. Хоча теорія (яка перекликалася з поглядами О. Веселовського щодо зв'язку епосу з давніми тренами) знайшла підтримку у В. Перетца і К. Грушевської, проте її беззастережно прийняти не можна. Широкий спектр проблем у працях Ф. Колесси про думи (які він уважав «поезією державною на високому етичному рівні з політичним призначенням»⁴) – історичне підґрунтя, прообрази реальних осіб, глибокі дослідження поезики й музики дум – суперечить його ж теорії про тотожність двох жанрів – дум і голосінь, вибудованій на подібності лише їх форми. Незважаючи на помітне пожвавлення інтересу до думового епосу наприкінці ХХ ст., зокрема і від української діаспори, можливість доступу до забороненої раніше (з політичних причин) певної частини національної спадщини, а також вільного пересування по Україні в пошуках реліктових явищ, пов'язаних із кобзарсько-лірницькою традицією, очевидно й те, що попри патріотичні бажання реанімувати її, кобзарство й лірництво як автентичне явище завершило своє існування. Навіть за появи окремих автодидактів кобзарство не може мати системного, як колись, характеру, оскільки не має автентичного середовища, яке б підтримувало його існування, та виконавської школи. «Пантеон мистецтва – це не позачасове сьогодення, яке постає перед суто естетичною свідомістю»⁵. Кола інтелігенції (студентські, аматорські), що намагаються його відродити в побуті, на сцені, є лише спорадичною підтримкою вже згаслої думової традиції, яка не спроможна зберегти себе як самодостатнє явище в нових умовах життя. У тлумаченні кобзарства бракує історичного розрізнення фаз становлення, розквіту та занепаду української епіки. Акцент на каліцтві та скривдженості її носіїв, на збірному образі богомольних старців, педалювання фактів їх геноциду навіює безнадійний песимізм у поглядах на це явище, знецінює важливе відкриття сутності історичної ролі епічних співців істориками, письменниками, музикантами минулого (М. Максимович, І. Срезневський, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Лисенко, Леся Українка, Ф. Колесса та ін.), які побачили у виконавцях дум надзвичайно обдарованих митців із народу, носіїв насамперед українського героїчного епосу, а вже потім духовних творів, наголосивши, що особливого значення співці надавали вивченню героїчних дум, а не релігійних псалмів, жéбранок тощо. За висловлюванням Лесі Українки про відомого кобзаря Г. Гончаренка, від якого разом із К. Квіткою 1908 року вона записувала думи, пісні, інструментальні твори, «...в ньому справді нічого жебрацького

¹ Житецький. – С. 165, 166.

² Там само. – С. 166.

³ Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). – Л., 1921. – С. 81 і наст.

⁴ Там само. – С. 37.

⁵ Гадамер. – С. 142.

немає, починаючи від одяжі... і кінчаючи поведінням, повним гідності.., – все в ньому повне благородної простоти, особливо кидаються в вічі його руки з тонкими артистичними пальцями і велична поза високої, стрункої, зовсім не згорбленої постаті»¹. Література кінця XIX – початку XX ст. переповнена згадками про переслідування мандрівних народних співців, зокрема лірників, які в ті часи витісняли кобзарів, «поміняли» кобзу-бандуру на ліру. За їхніми словами, ліра краще слугувала для супроводу молитов, та й опанування гри на ній значно простіше, ніж на бандурі. Лірництво та виконання молитов було найбільш поширене на західних теренах України, де не знали героїчних дум (свідчать про це праці В. Боржковського, В. Гнатюка, П. Безсонова, К. Студинського, М. Сперанського та ін.). Воно поступово витісняло кобзарство в центральних і східних районах, а з ним – і світський думовий репертуар, замінивши його духовним. Цей процес зумовлений, по-перше, послабленням попиту на героїчний епос і більшу схильність до духовного в часи суспільної стагнації, а по-друге, – пошуком шляхів виживання епічного середовища, яке, утративши професіоналізацію, перетворилося на звичайне жebraцтво. На цьому тлі на східноукраїнських землях вирізняються лише поодинокі виконавці дум – О. Вересай, М. Кравченко, Г. Гончаренко, І. Скубій, Є. Мовчан. Давню епічну традицію вони здатні були континуувати завдяки таланту й мистецькій інтуїції, тоді як інші «старались приподобитись до сірого рядового старцівства»² або ж поступово приєднувалися до новітньої професійної освіти, здобуваючи статус концертних виконавців, як, наприклад, І. Кучугура-Кучеренко, В. Шевченко, Г. Хоткевич та ін. Цей об'єктивний процес у розвитку епосу, зміни в структурі епічного середовища його носіїв неможливо було зупинити. Проте, за інерцією минулого, ще дехто підтримує віру в неперервність його розвитку (у кращому разі) або (у гіршому) пропагує, переслідуючи комерційну чи навіть політичну мету. Мало кого зацікавить кобзар чи лірник, який вивчив думи з книжок і продає свої ж записи дум на електронних носіях (а таких квазі-епіків сьогодні немало). У минулому захист самотності національних культурних артефактів був природною протидією як утискам, так і небажанню чужинців визнавати чи зумисне принижувати їхню вартість. У новітніх умовах комплекс із приводу невизнання національних реліктів – це інерція минулого, боротьба з уявними ворогами під патріотичними гаслами, що іноді мають спекулятивний характер і завдають шкоди, усупереч прогресивним поглядам на історичний процес. Бракує оцінки сутнісного в епосі та його складових у контексті світового розвитку цього феномену. Щодо оцінки власне дум, то в їх герменевтиці ще існують перебільшення, які походять від ізоляціонізму минулого, захисту від посягань на самотність національної культури, небажання вникнути в її глибинні загальнолюдські основи, пов'язані зі світовим контекстом. У філологічних працях відчутна політизація їх змісту згідно з кон'юктурою різних історичних періодів, а в музикознавстві – міф про їх неповторний саморозвиток від емоційного екстазу і плачів, підкріплений незмінним посиленням на вислів О. Вересая про «додавання жалощів». Синдром плачу в трактуванні козацького епосу – дум – для багатьох чомусь є більш переконливим аргументом в оцінці їх генези й семантики, ніж субстанціональна ідея героїки таких творів, як «Самійло Кішка», «Козак Голота», «Маруся Богуславка», «Івась Коновченко», «Сокіл і соколя» та інших, що становлять ядро національного епосу, усві-

¹ Цит. за: Грица-Колесса. – С. 314.

² Грушевська, 1. – С. 131.

домленого в завершеному вигляді й елімінованого як емблема із загального, яким є для людства плачі. Виправданий в інтерпретації культури й мистецтва епохи монголо-татарських набігів і втрати державності, синдром жалю не виправданий в добу козаччини, яка знаменувала поворот в українській історії, створивши підґрунтя для виникнення нового – реформаційного – мистецтва, у тому числі думового епосу, а також нової верстви епічних співців – кобзарів, бандуристів. Ідеалізація образів «жалібного старцтва», яка замінила виконавство героїчного думового епосу, – це капітулянтський міф, що слідував, як тінь, за прогресивною культурознавчою думкою Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки в часи суспільної стагнації в Україні та суперечив історичній ролі козаччини, її значенню в європейській історії, применшував і досі применшує вагу історичного епосу – кращого, що витворила ця епоха. Або думи – це плачі старців-жебраків, спровоковані до життя суто емоційним екстазом, або все ж таки це пам'ятка поворотної епохи в історії України в її боротьбі за самовизначення. На околиці науки залишилася нерозгадана філософічність, суть евристичної цінності дум, яка б прояснила їх неперехідний вплив на українську культуру. Концепція «плачевності» дум підкріплюється зіставленням їх із жебранками, «просьбуваннями» старців-прохачів. Однак інтонації «додавання жалощів» були свідомо спрямовані прохачами милостині на «розжалоблення» слухачької аудиторії саме на завершальному етапі існування кобзарсько-лірницького середовища. У музикознавстві проігноровано спостереження К. Квітки і сучасних дослідників про те, що для музики дум характерний не тільки дорійський хроматизований лад, який асоціюється із «жалібним» настроєм і визнаний М. Лисенком та Ф. Колессою нормативним для дум, але й інші ладові структури, виявлені, зокрема, у північних районах України. Ладова різнобарвність дум пов'язана з геопросторовою локалізацією кобзарсько-лірницьких корпорацій та їхнім неоднаковим слуховим досвідом, на що раніше не звертали належної уваги. Недиференційованість у поглядах на історичний і просторовий розвиток дум та епічне середовище призводить до повернення застарілої концепції про вирішальну роль у творенні дум «старцівського середовища», виплеканого духовними молитвами й акафістами. Не враховано, що духовні твори хоча й були в репертуарі українських кобзарів і лірників, проте не визначили обличчя українського національного епосу. Витіснивши думи впродовж останньої фази деструктивного розвитку національної епіки, духовні вірші та псалми стали більш придатними для старцівського жебракування. Старцівське середовище новітнього часу ідеалізували і його представники, розповідаючи про себе, і тих, хто ними опікувався. Ця проблема дуже модна і в сучасному народознавстві у зв'язку із загостреним інтересом до нетрадиційних явищ як на Заході, так і в Україні. У середовищі сліпих кобзарів і лірників [на півдні слов'янського світу – серед гайдошів і тамбурашів¹, на Сході – серед жирши, акинів (не сліпих)], на відміну від звичайного «дідівського», жебрацького, плекали світський історичний епос. Його виконавців знали й цінували як народних професіоналів (які відіграли важливу просвітницьку роль у культурно-мистецькому розвитку країн, що

культурних сфер, перебували на маргінесі суспільства. Нігілістичне ставлення до останніх у наукових колах XIX ст. і найбільша зацікавленість історичним епосом у сенсі *stricto* в різних країнах Європи й Америки абсолютно виправдані, зважаючи на суспільно-культурну вагомість історичної епіки.

Щодо розуміння й тлумачення феномену класичних дум і пов'язаного з ними епічного середовища в науці ще чимало нез'ясованого, з огляду на недостатність матеріалів, де були б задокументовані витoki кобзарства в Україні. Не досліджено і діяльність ряду послідовників кобзарів і лірників 1930-х та повосенних років, творчість яких стала перехідною ланкою між традиційним і сучасним (концертним) кобзарством та лірництвом, скажімо, Г. Хоткевича, Ф. Жарка, З. Штокалка та ін.

За наявності доволі численної літератури про думовий епос, науковці 20–70-х років XX ст. схилилися до перегляду його політичних оцінок згідно з вимогами часу, аніж до виявлення непростого концептуальної сутності та внутрішньої структури. На цьому етапі, як уже мовилося, прискіпливо вивчали духовний репертуар кобзарів і лірників, якому приділяли мало уваги впродовж попередніх періодів. У минулому – зрозуміло, з яких причин – у полі зору дослідників був насамперед історичний епос. Окрім того, від духовного репертуару, для об'єктивної оцінки й відчуття відповідності часові, потрібно було дистанціюватися, аби осмислити перспективи його розвитку. Згодом (за радянського періоду) унаслідок несприйняття всього теїстичного духовний репертуар відкинули на маргінеси науки. Зауважмо, що епосознавці минулого не зараховували духовний репертуар до класичного епосу, уважаючи його окремою частиною репертуару виконавців, що, зрештою, справедливо. Тенденція «теїзувати» епос – не тільки компенсація за неухважність до релігійної частини репертуару народних співців, але й данина теперішньому часові, якому притаманні не завжди об'єктивні оцінки її ролі та суспільної функції в розвитку українського епосу й епічного виконавства. Під впливом жвавої зацікавленості західноєвропейської науки творчістю маргінальних верств – співців-жебраків, які знали переважно молитви, – інтерес до них посилювався і в Україні. Проте виконавці епосу, як у південнослов'янському світі, так і на Сході, – це окрема каста народних професіоналів, які не опускалися до рівня жебрацьких ватаг, а якщо такі й були, то вони не визначали генерального напрямку будь-якого національного епосу, якого західнослов'янські країни взагалі не мали. Жебрацькі верстви прошаків (яких не бракувало у Європі), порівняно з носіями думового епосу, що перебували за межами корпоративних об'єднань, не могли претендувати на звання майстрів чи «панотців», як це було в Україні. Хоча між собою українські кобзарі та лірники називали один одного «дідами», «старцями» (так їх іменували й селяни за віковим і соціальним статусом), утім, українська наука не замінила усталену назву «кобзарство» на «дідівство» чи «старцівство», навіть якщо це були автентичні назви. Наука, як правило, рідко наслідує народну термінологію. Візьмімо хоча б такі ненародні назви, як «фольклор», «балада», «сага», «билина», «дума», що «перейшли» в народне мовлення з наукової сфери. Утверджені історичним, естетико-філософським та науковим досвідом назви «кобзар», «кобзарство» не будуть спростовані чи розвінчані, хоч би якою емпірикою фактів, підтасованих під певну суб'єктивну тенденцію окремого дослідника, їх обґрунтовували, бо саме ці назви визначають особливість і неповторність епічної традиції в Україні. «В аспекті пізнання істини буття відображення постає як щось більше, ніж зображуваний матеріал: гомерівський Ахілл більш величний, аніж його про-

образ»¹. Те саме можна сказати про епічних героїв дум та їх виконавців, про пов'язану з ними емблематику, наприклад, про узагальнений образ козака Мамає, який дехто прагне розвінчати як нереальний, створений романтиками минулого, або проведення паралелей між О. Вересаєм та Бояном (у працях А. Рамбо)². Міфічне уявлення формується тільки за умови його відповідності істинному – і тому стає пізнавальним. На цій підставі витворилися давня й новіша верстви дум. На цій же основі виник міф про українського епічного співця, якого по праву порівнюємо з героями гомерівської «Іліади», індійської «Махабхарати» чи з давньоруським Бояном, яких визнано еталонними явищами в епосознавстві.

Останній етап у розвитку кобзарства й лірництва щодо винесення остаточних суджень про історичні шляхи їхнього розвитку, а також про функцію у творенні національного епосу та його значення в історії української культури вважати визначальним не можна. Академік В. Перетц у рецензії на працю К. Грушевської слушно зауважив: «Хоч як ми намагаємося зібрати відомості про старцівські асоціації, кобзарські і лірницькі братства, усе ж уважати, що ці знедолені вбогі люди створили думи, ми не можемо, особливо маючи блискучу аналогію на півночі, де тепер ніхто не шукатиме творців билин поміж олонецькими та архангельськими розповідачами (“сказителями”), які своє мистецтво дістали тільки як спадок від професіоналів. Отже, не “старцівські співці, а військові кобзарі, свідки подій і до того ж професіонали-співці, а не професіонали-старці, були творцями дум”»³. Адепти іншої крайності – популістських тверджень про нинішній етап розвитку дум та народного кобзарського мистецтва, – охоплені пристрасстю, а не логічними, умотивованими судженнями, ігнорують історичні обставини, які неможливо повторити для адекватного розвитку епосу в сучасних умовах, насамперед через усеохоплюючу радикальність нинішньої освіти, починаючи із сучасних кобзарських шкіл і закінчуючи вищими навчальними закладами з установкою на професіональне навчання та концертне виконавство. Тому й бандурне професійне виконавство, не регламентоване виконанням традиційної епіки, переросло в самостійну естрадно-концертну галузь. Аматорське бандурне вокально-інструментальне виконавство поєдналося із сучасною авторською піснею, знайшовши спільну платформу на ниві андеграунду.

Вивчення дум за записами чи фактами так званих реконструкцій через їх штучне утривалення, реанімацію, які неодноразово видавали й видають за сьогоденний розвиток дум, насправді є початком їх кінця, утратою потаємності, за якою криється сутність справжнього епосу, не підвладного копіюванню, стилізаціям, бо він мислиться і твориться в іншому світі, має іншу першооснову, інший історичний поштовх – це передовсім усна творчість. Він правдивий тільки у своїй замкнутій завершеності. Це знайшло відображення в так званих потаємних «Устиянських книгах», назву яких співці пояснювали так: «Того вона зветься Вустинською, що вустами переказується, а в голові пам'ятається»⁴. І тільки незрячій братії вони розкривалися під присягою про їх «тайнозбереження». З розпадом цехових організацій незрячих співців на початку ХХ ст., із занепадом юридичних засад, що оберігали їхні права на існування, та правил кобзарсько-лірницької

¹ Гадамер. – С. 161.

² Див.: Кушпет. – С. 297.

³ Перетц, 1928. – С. 79.

⁴ ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 940, арк. 1.

науки стихійне заробітчанство або об'єднання у спілку кобзарів (як це відбулося за радянського часу) не зупинили деструктивного процесу в цьому середовищі та суттєвих змін у його структурі.

Просторово-часовий фактор у розумінні сутності дум та їхньої генези. Фрактальність розвитку дум і цілісність їх циклу. Здавалося б, пізньостадіальний епос – українські думи – не такий далекий від нас за відображеною історичною епохою, і не такий міфологізований, порівняно з найдавнішими зразками класичного світового епосу. «З приблизною точністю... [думи. – С. Г.], – уважав П. Житецький, – визначаються хронологічною лінією подій, вище якої не піднімаються думи. Ми розуміємо XVI–XVII ст.»¹. Насправді ж визрівання цього феномену мало тривалу історію. Його варто вважати амальгамою кількох історичних і стилевих нашарувань, які охоплюють щонайменше три століття до зазначеного часу їхньої появи, тобто сягають періоду післямонгольської навали на Русь. У герменевтиці дум слід виокремити чотири періоди: 1) ознайомлення з думами як епічним феноменом, що припадає на епоху романтизму; концентрація словесних текстів дум та значно пізніше – музичних; 2) наукове осмислення зібраної думової епіки в словесних варіантах, «ревізія» на предмет їхньої історичної достовірності, постановка питання про походження дум (В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Ф. Колесса, К. Грушевська); 3) розвиток антропологічного та структурно-типологічного напрямів, пов'язаних із пильною увагою до проблем епічного співця, до його виконавства, де особливе місце належить етномузикознавцям – Ф. Колесі, К. Квітці, Д. Ревуцькому, М. Грінченку; 4) вивчення «ідейного» змісту дум у радянський час – змалювання та інтерпретація історичних фактів; дослідження поетичних особливостей (Б. Кирдан, П. Павлій, М. Лавров, М. Плісецький), поезики дум (Г. Сидоренко, Н. Костенко, Б. Кирдан), структурної типології (С. Грица, А. Іваницький, В. Кушпет та ін.), соціальної структури епічного середовища, його морально-етичних і релігійних засад, кобзарської науки (С. Грица, В. Кушпет, М. Хай, К. Черемський та ін.).

Думи, перебуваючи поза схемою розвитку світових епосів, і досі певною мірою не доступні пізнанню. Їх неможливо аналізувати без прив'язки до просторового фактора їхньої появи та розвитку в зоні складних катаклізмів, біфуркацій та непередбачуваних перспектив. Їх витоки – билинний епос Київської Русі, що знайшов продовження на слов'янській півночі. Остаточно думи сформувалися в козацькому епосі – у центральних і південно-східних землях України, у Північному Причорномор'ї – в епоху героїчного протистояння українського народу татарсько-турецькій навалі у період самоутвердження нації. Перенесення дум у часи визвольних воєн на Правобережжя України, змінність їх локального заземлення мають для фольклору особливе значення, адже спонукають абстрагуватися від лінійної історичної схеми в розумінні єдності місця, часу та державницького імперативу (що зазвичай наявна у світовому епосі й впливає на його внутрішню цілісність), усвідомити їх фрактальність-локалізацію в різних просторових точках. Умови й атмосфера творення дум, за відсутності централізованої держави й остаточно не викристалізованої концепції (вибір політичної стратегії Б. Хмельницького був теж продиктований винятковими обставинами), мають суттєве значення у формуванні їхнього змісту і стилю. Однак, незважаючи на «зламний» у просторі й часі шлях розвитку дум, їхнє ядро – символ єдності національної ідеї, зосередження на

¹ Житецький. – С. 163.

самовизначенні нації, долання регіональних нашарувань, типових для інших епічних жанрів (казки, легенди, балади, історичні пісні, хроніки), цілісності й самобутності поетичного та музичного стилів. Тому думи, безсумнівно, упізнаються в широкому морі народної творчості. У змісті та стилі вони не зазнали регіональної дивергенції, характерної для інших циклів нарративної творчості. Немає її ні в змісті дум, об'єднаних за сюжетами (незважаючи на значний географічний простір поширення – з південно-східних до північно-західних земель України), ні в лексичних чи діалектних відмінностях, як і в музиці дум, однакової за стилем на всій території їх побутування. Думи характеризуються виразними ознаками доцентровості. Інтегруючий фактор їх єдності – національна ідея визволення від чужоземного гніту й здобуття свободи, якою пройнята сюжетика дум, і яка ототожнена з християнською вірою та її захистом: «Хоч буду до смерти беду да неволю приймати, / А буду в землі Козацькій, голову Християнську покладати; / Ваша вера погана, Земля проклята», – відповідає Самійло Кішка на пропозицію Ляха Бутурлака потурчитись і «Веру Християнську под нозе потоптати»¹. Мова й музика, музичне виконавство дум тісно пов'язані з корпоративним типом епічного середовища, сформованого за єдиними принципами, хоча його осередки існували по всій Україні, а також з індивідуалізацією творчого процесу у фольклорі. На тлі системи української епічної нарративної творчості (билини київського циклу, балади, історичні пісні, пісні-хроніки), маркованої територіальними нашаруваннями, через геополітичні умови життя української нації, її «розірваність» штучними кордонами і специфіку розвитку етнографічних регіонів України, думи – ядро цієї системи і кульмінація її розвитку. Ця кульмінація припадає на епоху козацької реформації та визвольних козацьких війн з Османською імперією і Польщею. Те саме стосується творців і виконавців дум – акцентуєваних особистостей, які на етапі становлення думової епіки «рекрутувалися» з козацького стану, утворивши в XVIII–XIX ст. корпоративні кобзарські об'єднання, що спеціалізувалися на виконавстві героїчного епосу і проіснували до початку ХХ ст. Ототожнення кобзарства з лірництвом, останнє з яких домінувало на західних теренах України, є пізнішим явищем у процесі епічного виконавства в українській нарративній традиції, зважаючи на переважне використання ліри та у зв'язку з витісненням героїчного епосу духовним. Доцентровість розвитку думової епіки підтверджує весь існуючий обсяг дум у його історичних і стильових нашаруваннях. Замкнений цикл класичних дум сконцентрований навколо тридцяти трьох класичних сюжетів, які розвиваються парадигматично. Кожна окрема дума є парадигмою варіантів. Із зав'язі-ядра, інваріанта, інтенсивно розростається множина її варіантів, які в деталях доповнюють чи видозмінюють інваріант, не виходячи за його межі й не контамінуючись з іншими жанрами, на відміну від пісні, для якої контамінація є типовим явищем. У доцентровості розвитку дум вирішальне значення мала корпоративність кобзарсько-лірницького середовища, яке плекало, розвивало й оберігало думову традицію. Доцентровість властива поезії й музиці дум, підтвердженням цього слугує неподільність їхньої структури та стилю.

Розуміння одного фрагмента думи дає ключ до розуміння всього думового циклу, і навпаки. Таку єдність «...знала вже антична риторика, яка порівнює досконалу мову з органічним тілом, співвідношенням між головою і частинами тіла»². Процедура осмислення такої риторики сформульовано як «...узагальнений принцип інтерпретації тексту, згідно з яким усі його деталі потрібно розуміти... з контексту,

¹ Грушевська, 1. – С. 46.

² Гадамер. – С. 223.

їх взаємозв'язку та єдиного сенсу (scopus), на який зорієнтований текст загалом»¹. Достатньо звернутися до дум «Про азовських братів», «Про Івася Коновченка» або до іншої в парадигматичному гроні їх варіантів, щоб відчуті принципові закономірності всього думового циклу, формульну основу текстів жанру й мелодій дум. Інваріанти на рівні сюжетів, усієї моделі думи, її частин – мелодичних парадигм – є основою інтенсивного внутрішнього варіювання й розвитку дум загалом і кожного окремого зразка думи за принципом: щодо цілості – А, А1, А2, А3, А4..., щодо окремих її частин – а1, а2, а3, а4... і т. д. Чим ближчі просторово-часові координати варіантів дум, тим очевидніший семантичний та структурний збіг цих варіантів, які унаочнюють подібність модусів мислення тих середовищ, звідки походять твори. Сказане якнайкраще підтверджують думи, друковані за працею Ф. Колесси «Мелодії українських народних дум» (1969), майже одночасно записані від полтавських і харківських кобзарів, та записи дум В. Харкова від групи харківських лірників, здійснені під час експедиції, або ж і широкий репертуар одного виконавця, наприклад Г. Ткаченка. У жодному жанрі українського фольклору доцентровість дії змістових, структурно-стильових елементів, засобів виконавства не проявилася такою мірою, як у думах – специфічному роді творчості, у якому сконцентровано жанротворчі ознаки всіх компонентів: змісту, поезики, музики та форми виконавства.

Генетичні витоки дум сягають періоду формування феодальних відносин, що відображено в давньоруських билинах про Іллю Муромця, Добриню, Чурила Пленковича та інших, у біблійних оповідях і притчах, про що свідчать не тільки окремі сюжети дум, але й поезика, музичний речитатив (останні значно довше утримують інформацію, ніж сюжети). Ще М. Сумцов у рецензії на працю П. Житецького «Мысли о малорусских народных думах» подав приклади синонімів, епітетів, порівнянь, типових загальних місць у думах, звернувши увагу на старовинну традицію їх стилю і зв'язки зі «Словом о полку Ігоревім»². Про зв'язки дум із билинами писали М. Драгоманов, М. Халанський, Ф. Колесса та ін. У думах немає «стовпових» міфічних героїв, на зразок Калевіпоєга, Іллі Муромця, Марка Кралевича. Головна дійова особа (збірний образ) у думах – козацтво (уособлення захисників європейських форпостів від зазіхань Османської імперії, зосереджених у Північному Причорномор'ї – важливого для етногенезу українців географічному просторі), яке наново воскрешає давні історичні контакти українського етносу з античним еллінським, ірано-перським світами. У думовому епосі це проявилось в лексиці, топоніміці, поезиці, музиці, в образах героїв – Самійла Кішки, Козака Голоти, Олексія Поповича, – які мали своїх історичних прототипів (як доводили В. Антонович, М. Драгоманов, К. Грушевська). У новіших думах часів Хмельниччини постають реальні особистості. У думах є також глибинне тло (ніби другий план в їх історичному рельєфі) – родові стосунки людей, відображені в побутових думах, давніших від дум героїко-суспільного звучання. У них зображено звичайних людей, які потрапили у важкі життєві ситуації, зазнали тяжких ударів долі, фізичних і моральних страждань. Подібних сюжетів не так багато – це думи «Про сестру і брата», «Про бідну вдову і трьох синів», «Про від'їзд козака з матеріної хати» («Прощання козака з родиною»), «Вітчим», де широко використано стильові засоби народної пісенності. Типовий

¹ Гадамер. – С. 223.

² ЭО. – 1895. – Т. 24. – С. 81–90.

для весільних пісень мотив туги за родиною відданої на чужину молодої жінки та надія знайти захист в особі брата, який у весільних піснях є її родовим «охоронцем-заступником», розробляє думовий сюжет «Про сестру і брата». В. Пропп уважає, що епічні твори, у яких їх сюжет починається з виїзду героя з дому, є найдавнішими формами композиції¹. «Однак те, що в піснях з'являється лише як натяк і як вказівка на той чи інший стан людей, які страждають, у думах подано об'ємною картиною, що просякнута, так би мовити, вологою невисохлих сліз»². П. Житецький мав рацію, наголошуючи, що творці дум послуговувалися вже наявним пісенним матеріалом, указуючи на дуже поширені мотиви «рубаних» козаків, степових лицарів. Наприклад, думи «Прощання козака з родиною», «Вітчим», «Сестра і брат», «Про бідну вдову і трьох синів», сюжети яких відображають лише родинні стосунки і глибоко закорінені в обрядовій, баладній та ліричній пісенності, містять, як свідчать записи, два структурні типи у вигляді нерівноскладових дум і силабічних пісень строфічної будови. З огляду на формування побутової творчості до турецько-татарської навали на українські землі, у думах використано весь арсенал поетично-музичних засобів фольклору (а не тільки голосіння, як наголошував Ф. Колесса). У лексиці, топоніміці так званих «невольницьких» дум закарбовано колишнє іноетнічне оточення як історичний факт, орієнтальні впливи, що позначилися і на музичному стилі. П. Житецький подав (за літописом С. Величка) епізод про розправу І. Сірка (1675 р.) над полоненими, які потрапили в татарську неволю до Криму. Серед них було сім тисяч християн, над якими запорозький кошовий учинив жорстоку розправу як над ренегатами, що «потурчилися» і не хотіли повертатися на батьківщину. Перехід у чужу віру засуджено і в думах «Про Марусю Богуславку», «Про Самійла Кішку», «Сокіл і соколя». У цій життєвій ситуації, природно, не обійшлося без етнічних «змішань», запозичень, які впливали на культуру – одяг, ремесла, народну пісенність тощо. Не зайвим буде нагадати і про кобоз (кобиз) – примітивний інструмент із трьома струнами, який козаки перейняли від татар і, згідно з історичними відомостями, під його супровід виконували думові рецитації. Стрій та манера гри на кобозі вплинули на особливості співу. За О. Фамінциним, який зробив найбільший внесок у вивчення генези струнних інструментів типу кобзи чи її прототипу – східного аль-уда, кобза була відома половцям, що «принесли» і назву, і інструмент зі своєї азійської батьківщини³. Згодом її замінили більш досконалим інструментом – бандурою, назва якої («пандора») поширилася на східнослов'янські землі, де бандурою іменували як стародавню кобзу, так і власне модифіковану бандуру. Ще раніше про це писав П. Сокальський: «Українські мелодії виявляються дуже близькими своєю будовою і вживаними інтервалами до сербських... і взагалі південнослов'янських, то чи не веде це до припущення про їх спільне з персами арійське коріння в глибокій доісторичній давнині. Стародавня цивілізація персів, успадкована, можливо, від ассірійців, послужила основою і для культури завойовників їх країни – аравітян, а почасти й для турків. [...] До цих рис стародавнього споріднення ми зачислимо і струнний інструмент українців – бандуру, яка і назвою, і формою нагадує арабський або, точніше, стародавній перський

¹ Цієї ж думки дотримується й інший епосознавець – Ю. Смирнов (див.: *Смирнов Ю. Славянские эпические традиции.* – М., 1974. – С. 84).

² Житецький. – С. 138.

³ *Фаминцын А.* Домра и сродные ей музыкальные инструменты русского народа. – СПб., 1895.

інструмент танбур з овальним корпусом і дуже довгою шиєю або грифом..., який, за гіпотезою Кізеветтера, стародавні перси могли запозичити у єгиптян»¹.

Свого апогею думи досягли в кульмінаційний період боротьби української нації за державотворення, що збігався з епохою бароко. Великий бароковий стиль не оминув жодного з визначних явищ XVII – початку XVIII ст. Типові для дум іконографічні образи – море, степ, пристань, високі могили, сні, плачі – проклали міст між епосом античності і новітньою літературою епохи Просвітництва. Їх словесно-музичний стиль поєднав елементи давньої псалмодичності, східної орієнталістики та новітнього «барокового флоридацизму», характерного для українського бароко. Під «флоридацизмом» розуміємо замилювання орнаментикою в поетичному слові, мелосі, інструментальному супроводі дум. Оповідь, епічно-поважна і водночас орнаментована в бароковий спосіб, виявляє спресованість різночасових стильових нашарувань у думках. Старослов'янські атавізми в мові на кшталт «сребро-злато», рідковживані архаїчні форми «виходжали», «розношали», «вовки-сіроманці находжали», на які часто натрапляємо в билинах київського циклу, поряд із новітніми фрагментами хронікального типу про «королівські універсали» Владислава IV в думі «Хмельницький і Барабаш», про події Визвольної війни 1648–1654 років в інших думках новітньої верстви («Корсунська перемога», «Богдан Хмельницький і Василій Молдовський») – усе це багатовіковий симбіоз різночасових подій, що відбувалися з одним народом у різних просторових локусах його буття – чи як господаря в Київських володіннях, чи як васала польських королів, чи як борця за власну незалежність і соборну державу. Самим актом виникнення в довершеному вигляді в епоху загадкового й величного бароко, що яскраво проявилось в архітектурі, літературі, образотворчому мистецтві, думи довели можливість концентрації цілісності явища з локальних різночасових частин, продиктованої генетичною програмою, що була закладена в період становлення українського етносу і національного самовизначення. Чи не з тією програмою жив український етнос, роз'єднаний упродовж століть, і чи не до єдності прагнув? Тож симбіозні явища в змісті та стилі дум є закономірним проявом катаклізмів, які попередили їх остаточне сформування як полігенного (у розумінні поліпластового й полістадіального) явища. Епоха бароко, коли думи «виходять» із козацького середовища для «загального сприйняття», не «вважала» найвищим завданням мистецтва «...пробудження спокійного релігійного чи естетичного почуття: для нього важливіше зворушення, розбурхання, сильне враження. З цим змаганням розворушити, схвилювати, занепокоїти людину пов'язані головні риси стилістичного вміння бароко, його прагнення до перебільшень, гіпербол, його кохання в парадоксі та любов до чудернацького, незвичайного гротеску»². Чи не такий дух і світовідчуття панують у думках «Про козака Голоту», «Про Самійла Кішку», «Про Ганджу Андибера», в іконографічній емблемі козацького бароко – народній картині «Козак Мамай»? В образі останнього поєдналися козак-воїн-пасіонарій із «пищаллю семип'ядною» та «...філософ-медитатор-брахман з давнім інструментом у руках, схожим на аль-уд»³. Образ, до якого постійно зверталися і звертаються народні та професійні художники, поети, митці інших видів творчості, в українській культурі вже став метафоричним, характеризуючи воїна козацької епохи, який має не тільки військовий, але й духовний обладунок зі зна-

¹ Сокальський П. Руська народна музика. – К., 1959. – С. 162, 182.

² Чижевський Д. Історія української літератури. – Т., 1994. – С. 240.

³ Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі // Родовід. – 1995. – Число 2 (№ 11). – С. 68–81.

ками Східного і Західного світу, як людину бувалу, здатну до сарказму, самоіронії.

Думи, кобзарство потрібно розуміти набагато ширше, ніж у межах часового діапазону, відведеного їм наукою епохи романтизму та возвеличення козацької минувшини. Це дітище феодальної епохи, яке зародилося в степах Північного Причорномор'я (що, зокрема, засвідчують їхня топоніміка, лексичні запозичення з тюркської). Їх можна вважати продуктом цікавої амальгами художнього мислення – Південнослов'янського світу і Сходу, – що переплавила давньоруські й азійські культурні елементи не лише в змісті, формі віршування, способах функціонування та виконавства (народно-професійні корпорації), але й у так званих орієнтальних ознаках мелосу, у структурі композиції, типологічно близькій до найдавніших пам'яток світової наративно-речитативної поезії, до східного макамату.

Окремі сюжетні архетипи дум. На сьогодні про зв'язки дум із давньою агіографічною літературою або літературними пам'ятками (окрім зв'язків зі «Словом о полку Ігоревім»), про що писали М. Максимович, М. Грушевський, Ф. Колесса та інші, немає спеціальних наукових досліджень. Лише М. Сумцов на прикладі думи «Про Олексія Поповича» провів деякі паралелі з давніми християнськими легендами (про людські жертвоприношення з метою зупинити руйнівні підводні сили, про чудеса Богородиці)¹. Проте уважно читаючи ці джерела, вникаючи не тільки в їх зміст, але й у форму, ритміку, поетику, можна простежити спільні елементи в образній системі, у стилі висловлювання. Така типологічна, а можливо, і генетична схожість, логічно виправдана, якщо взяти до уваги наявність у репертуарі українських епічних співців-кобзарів і лірників та їх прототипів – древніх богомолів, скоморохів – значної кількості духовних віршів і псалмів, які, безперечно, вплинули на думи, і навпаки – думи на псалми. Чи випадково кобзарі й лірники називали думи народними псалмами, притчами (як у Біблії), а не думами (ця назва в літературі закріпилася після публікацій фольклористичних праць М. Максимовича)? У зв'язках України з південнослов'янським світом, звідки прийшло Святе Письмо, а також зі Сходом були два важливі етапи: взаємозв'язок із країнами Балкан, Кавказу й Азійського Сходу ще в далекий доісторичний період та зближення з греко-візантійським світом – регіоном, який у ті часи розглядали як єдине ціле з європейським; період визвольних війн із мусульманським Сходом у XV–XVII ст. У пам'яті українського народу другий етап залишив особливо глибокий слід у зв'язку з епохою козацької реформації, що змінила хід розвитку нашої історії та культури, відродивши водночас давній інтерес до Сходу і «сарматизму», який захопив і сусідні європейські країни.

Деякі сюжетні архетипи, що споріднюють думи зі східними пам'ятками, знаходимо передовсім у давній верстві дум часів турецько-татарського протистояння. Сюжети дум «Про бурю на Чорному морі» та спорідненої з нею «Про Олексія Поповича» ситуативно й типологічно нагадують євангельську притчу про силу Божої проповіді – «Утихомирення бурі на морі». А ось сюжет однієї з найдавніших дум «Про трьох азовських братів» типологічно співзвучний дуже давньому, зафіксованому в «Махабхараті» (IX, 36, 8) та пуранах сюжету про історію Тріти – третього молодшого брата, якого старші – Еката і Двіта, – учинивши підступно, кинули в криницю, прагнучи розділити майно на двох. Проаналізувавши цей сюжет у казках, Е. Мелетинський висловив думку, що «...ідеалізація молодшого

¹ Див.: Сумцов, 1894.

брата є ідеалізацією соціально знедоленого»¹ і водночас вказівкою на мінорат – привілей молодшого брата в майновому успадкуванні. Генеза сюжету, за висновками вчених, – в архаїчній магії: обранця кастової кровноспорідненої групи приносять у жертву і проголошують богом². Наявність біблійно-євангельських текстів у репертуарі українських епічних співців дає підстави стверджувати і про біблійні елементи в думах. З часу прийняття християнства духовна наративна творчість послуговувалася церковнослов'янською мовою. У X–XI ст. люди цією мовою³ читали, проповідували та молилися, тому мовного бар'єру не було. У період Київської Русі, як зазначають філологи, важко локалізувати мову. Однак її впливи відстежуємо і в новіших записах духовного репертуару слов'янського світу XIX–XX ст., де простежуємо давньоцерковну лексику, а традиції розспівування духовних віршів, псалмів, в яких збережено архаїчні ознаки, нагадують речитативи церковних відправ і дум.

Генетичні витоки мелосу дум. У наявних вербальних текстах, поетиці, синтаксисі є елементи, що дають певне уявлення про рецитування в давнину думи, зокрема, коли аналізувати не тільки зміст, але й геопростір їхнього існування: модуси мислення етнічних середовищ, шляхи міграції дум, взаємодію з місцевою народною традицією (впливаючи на неї або ж, навпаки, зазнаючи адаптації). До типологічних зближень між біблійними, євангельськими псалмами й думами слід віднести: а) прозоподібне, псалмодично-риторичне мовлення квантитативного типу з вільними нерівноскладовими віршами і засадничим пристосуванням мелосу до ритму тексту й слів; б) виконання псалмів під супровід гусел, про що мовиться в Старому Заповіті; дум у супроводі музичних інструментів – кобзи чи ліри; в) рушієм у тих чи інших творах є так звана *verbum dictionis* – дієслівна рима; г) часті інверсії, паралелізми та пароніми, речитативне співомовлення, типове для дум і духовних псалмів, в одному й тому ж хроматизованому ладовому модусі. «Хрома» з грецької – «барва». Ще в XIII ст. італійський теоретик музики Маркетто Падуанський означив хроматизовану мелодію як «*musica colorata*», тобто барвіста музика. Спосіб співу з хроматизмами народні виконавці називали «співом із додаванням жалоців» (О. Вересай та ін.). Вислів став сакраментальним і для українського музикознавства. На ньому базуються твердження про самозародження в українських думах хроматизму під впливом експресії рецитування, подібного до виконання молитовних жебранок старцівською братією. Оскільки питання хроматизму не вирішено, і цю ознаку неодноразово використовували для підтвердження гіпотези Ф. Колесси про походження дум від жалібних голосінь, тому розглянемо його докладніше. Наведемо псалму «Про Архангела Михаїла» (див. приклад № 1. – ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 42) від епічної співачки Ї. Христенко, яку записав В. Харків у Валківському районі на Харківщині 1930 року. Достатньо також порівняти псалму «Про Лазаря» від кобзаря В. Гончара, з тієї ж місцевості, який в аналогічному ритмо-мелодичному модусі, що й псалми, виконував думи «Про Марусю Богуславку», «Про трьох азовських братів», «Про сестру і брата» (ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194).

¹ Цит. за: Альбедиль М., Мисюгин В. Этноисторическая основа сюжета о трех братьях (По материалам древнеиндийского эпоса) // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов. – 1984. – С. 102, 103.

² Там само. – С. 110.

³ Яковсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987. – С. 49.

Приклад № 1

Ка - ко при по - сле - дне - му дні на стра - шно - му су - ді
то - гда всей мір во - спла - че(ть)і во - зри - дас(ть)
на біз - смерт - ной час же по - ми - шля - єт.
А як при - йде час, стра - шно - є вре - мя в жи - ті - є на - ше по - сле,

Зазначені духовні псалми й думи, що їх співали І. Христенко й В. Гончар, за манерою виконання подібні до решти рецитованих дум із вищеназваного територіального осередку – «Про удову і трьох синів» (рецитація Н. Колісника), «Про Олексія Поповича» (рецитація С. Веселого), «Про трьох братів озівських» (рецитація Н. Боклага). При спільному модусі мислення кожен із виконавців виявляє індивідуальні особливості стилю – здебільшого в комбінаціях тих самих мелодичних формул та їх варіюванні.

Близькими до дум і наведених лірницьких псалм є речитативи з давніх біблійних дійств – так званих «пуримшпілів», – які з текстами на біблійні сюжети навів М. Береговський у фундаментальній праці «Еврейские народные музыкально-театральные представления» (2001), зауваживши у вступі, що відомості про ці дійства збереглися з V ст. Речитатив взаємодіє з нерівноскладовим віршем, згрупованим, як у псалмах і думах, у нерівновеликі уступи. Неабияку схожість у трьох жанрах – псалмах, думах та пуримах – виявляє ладова структура речитативу, в основі якої – дорійський лад із підвищеним IV ступенем із часто використовуваною збільшеною секундою при низхідному русі мелодії. Аналогічний хроматизований лад представлений і в численних інших речитативах¹. Якби матеріал, зібраний М. Береговським, не був записаний від осіб із різних українських регіонів, а також на півночі Білорусі (Гомельська обл.) та в Російській Федерації (Смоленська обл.), де подібний говірковий речитатив і ладовий модус не поширені, можна було б твердити, що мелодії для пуримських дійств запозичені в інших народів, зокрема в росіян чи білорусів. Однак їх постійна присутність – свідчення дуже давнього зв'язку цього типу мелодій із модусом мислення Переднього Сходу й Балканського ареалу, оскільки в певних модифікаціях його знаходимо у фольклорі греків, арабів, турків, вірмен, молдован, болгар². Це означає, що ладовий модус, про який ведемо мову, міг поширитися і на Півдні України ще

¹ Береговской М. Еврейские народные музыкально-театральные представления. – К., 2001. – № 230, 233, 235, 251, 257, 268, 325, 353, 468, 469, 470, 525, 526.

² Народни песни с мелодики / Отбрали и редактирвали Р. Кацарова, Ел. Стоин, Н. Кауфман, Т. Бояджиев, Д. Осинин. – София, 1965. – С. 198, 210, 253, 330, 335.

задовго до козацьких війн на етапі дуже давніх переселенських міграцій зі Сходу на Захід – у фольклорі південно-східних та південно-західних районів, а також у карпатських вокальних та інструментальних мелодіях (див. приклад № 2. – Колядковий мотив у збірці В. Шухевича «Гуцульщина». Друковано за: МУЕ. – Л., 1902. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 99):

Приклад № 2

У давньоарабській системі ладів, що виникла на основі вчення греків і персів про музику, сформувався специфічний лад із хроматизованого поспівкою *c d e f g*. Наявність схожого ладу в епічному жанрі дум, доменом якого були південно-східні землі України, свідчить про дуже давній зв'язок України з Передньою Азією¹ ще задовго до турецько-татарських набігів. Тому можемо твердити про два етапи зближень української народнопісенної творчості зі Сходом та слов'янським Півднем, які пояснюють збереження в українському мелосі ладового модусу з хроматизмами, типового, зокрема, для передньоазійського та балканського ареалів.

Вихідна точка першого етапу – становлення культури Київської Русі, коли слов'янське населення Північного Причорномор'я і Подніпров'я з перших рук «переймало» здобутки античного світу, і, за новішими історичними відомостями, брало участь у творенні культурних цінностей причорноморського та середземноморського ареалу. За фактажем істориків Страбона, Плінія, древні борисфеніти перебували в тісних торговельних зв'язках з еллінами, окремі міста яких були розміщені на землях Скіфії. Давньогрецькі трактати Аристоксена, Птоломея, Дідіма про музику, що успадкувала новітня європейська культура (їх аналізує Є. Герцман у праці «Античное музыкальное мышление», 1986), засвідчують наявність хроматизованого звукоряду *dis e f gis a b*. Зокрема, хроматизований зворот *e dis c h* із низхідного звукоряду *g fis e dis c h (a)* наявний у пісенній творчості вищезазначених близькосхідних і балканських народів, з якими українці мали давні історичні зв'язки.

Другий етап – відродження цих зв'язків – пов'язаний із періодом козацьких війн, епохою культурного Ренесансу XVI–XVII ст. і різновидом бароко, яке намагалось поєднати в собі теоцентризм, відродження в мистецтві біблійних мотивів і світську розкутість, збагачення мистецтва орієнтальними мотивами й ремінісценції сарматизму. Цей етап у мистецтві, зокрема музичному, визначаємо як етап флоридизації. Тому не можемо беззастережно прийняти тезу Ф. Колесси щодо дум, які є лише вищою стадією того самого рецитаційного стилю, властивого голосінням на давніших етапах розвою в примітивному складі², зважаючи на зв'язок форми дум і голосінь та їх жалібних інтонацій. Якщо орієнтуватися лише на форму, то ця теза небезпідставна, бо за нею стоїть вагомий аргумент – визнання голосінь одним із найдавніших фольклорних жанрів. Проте між голосіннями й думами в діяхронному зрізі лежить значний проміжок часу, упродовж якого відбулося багато змін у поезії, музиці фольклору. Зважмо, до речі, на міркування

¹ Докладніше див.: Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі.

² Колесса Ф. Про генезу українських народних дум... – С. 81.

Ф. Колесси: «Коли ж козаки в успішній боротьбі із степовими хижачами уже в половині XVI в. стали твердою ногою на Дніпровському низу, почали вгамовувати розгін татарського і турецького напору на Україну, кладучи підвалини під колонізацію степових просторів – почали вони здобувати собі загальні симпатії серед найширших кругів українського народу, почали наживати сеї лицарської слави, про яку так часто співають думи»¹. Отже, не тільки плач-голосіння, яке нібито є панівним у думках, визначає їхню поетичну форму та інтонаційний стиль. З погляду суб'єктивного сприйняття і пояснення інтонаційної семантики хроматизованого ладу, можливо, він і справді асоціювався з інтонаціями «жалошів». Але як пояснити його широке використання в різноманітних жанрах фольклору слов'янських і неслов'янських народів Балкан, Передньої Азії, на Гуцульщині, Буковині?² Безпідставно думати, що в культурі Османської імперії (яка становила загрозу для європейського світу), у музиці греків, болгар, македонців панували винятково жалібні інтонації, широкоживані в передньоазійському й балканському регіонах, і що хроматизовані лади виникли під впливом лише плачів. Логічніше прийняти гіпотезу, що такий модус мислення був у багатьох слов'янських і неслов'янських народів на цих землях, а спілкування українців із цими народами привело до його адаптації в українському фольклорі, зокрема, на Півдні України, де він закоренився не тільки в думках, але й у багатьох інших пісенних жанрах, і що саме українці були посередниками в його подальшому поширенні в південні райони Польщі та Словаччини. Для закріплення якого-небудь ладового модусу у фольклорі, який ніколи не є прямолінійною ілюстрацією емоційного стану, афекту, тим паче, конкретного змісту, потрібен історичний ґрунт і соціальний вибір, що формує такий модус. Коли афект виражений тільки в хроматизмах, асоційованих із почуттям жалю, то чому його немає в російських плачах³, де значна частина однорядкових мелодій має мажорний нахил? Хроматизм також відсутній у плачах з українсько-білоруського Полісся в записах Ф. Колесси та К. Мошинського⁴, у білоруських голосіннях⁵.

Найдавніші антитурецькі невольницькі думи виникли в південно-східному ареалі. Народний спів, який називають орієнтальним, загалом імпровізаційний. Йому притаманна багата мелізматика зі специфічним «вібруючим» інтонуванням менш ніж півтонових інтервалів. Про дрібні мелізми в рецитаціях дум писали М. Лисенко⁶, Ф. Колесса⁷. Для північних районів України цей лад мало або й зовсім не характерний, що засвідчують словесно-музичні записи дум К. Квітки та М. Гайдая⁸, а також мелодика епічних жанрів північних сусідів – білоруські

¹ Колесса Ф. Про генезу українських народних дум... – С. 82.

² Доречно згадати про тривалі зв'язки Буковини з Туреччиною. З 1527 року як складова князівства Молдова Буковина перебувала під владою турків, а з 1775 року – Австрії. 1762 року турки здобули фортецю Кам'янець, що зумовило поширення лірниками на Поділлі скорботної пісні про згадану подію. У той час Кам'янець мав важливе торговельне значення: торгівлю у своїх руках утримували вірмени, ведучи її з Молдовою й Туреччиною (див.: *Bystroń J. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. – Warszawa, b/d. – S. 46.*)

³ Пашина О., Дорохова Е. Похоронный обряд. Плачи и поминальные стихи // Музыкально-этнографический сборник. – М., 2003. Т. 2 – С. 190, 192, 198, 275, 396.

⁴ Музичний фольклор з Полісся в записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упоряд. С. Грица. – К., 1995. – С. 117–120.

⁵ Пахаванні, памінкі, галашэнні / Уклад. тэкстаў, артыкул., сіст. і камэнт. У. Васілевіча; артыкул, сіст. і камэнт. напеваў Т. Варфаламеевай. – Мінск, 1986. – С. 469, 473, 475, 477, 481 та ін.

⁶ Лисенко. – С. 20.

⁷ Грица–Колесса. – С. 571.

⁸ Грица, 2007. – С. 434–454.

балади ¹, литовські й естонські рунічні пісні, билини, в яких панує діатоніка.

Натомість спільною типологічною ознакою пісенного епосу є формульність мелодій, її підпорядкованість оповіді. Виконання дум під супровід музичних інструментів, об'єднаних спільною ладовою основою дорійського хроматизованого ладу, подібне до східного макамату, де, зокрема, і дорійський хроматизований лад (хіджаз) відіграє важливу роль у музиці Передньої Азії. Вірменський учений Н. Тагмизян, спираючись на «Руководство по восточной музыке» тамбуриста Арутина (перша половина XVIII ст.), подав 42 типові для макамів послівки, в яких значне місце посідають хроматичні інтервали. У думках панують: той самий, що й у макамах (макомах, мугамах), принцип «усебічного оспівування побічної ладової опори» ² (пор. зауваження Ф. Колесси про рівнозначність I, V, а нерідко і II ступеня в думках), повторення сталих формул, їх урізноманітнення завдяки варіюванню. У монодії це виявляється в орнаментативній опорних звуків. Орнаментика речитативної думової монодії, як і в східних мугамах, стимульована інструментальним супроводом (у думках – на кобзі, бандурі, лірі), що спонукає до імітативних моментів у вокальній та інструментальній партіях. Імпровізаційна свобода в думках поєднана з упорядкованістю її цілісності, регламентованою канонічністю форми й ладової структури. Вибір мелодичної орнаментативної, що наявна в мелосі різних народів, залежить від вибору ладового модусу виконавським середовищем ³. Арутин покликався на перські та турецькі джерела, останні відображали специфіку не лише турецької музики Оттоманської імперії, але й світського монодичного мистецтва Близького Сходу. Знавець монодичної музики Кавказу і Сходу Х. Кушнарєв означив хроматизовані лади «загальносхідними», серед яких для ашугської музики найхарактерніший «чергя» зі збільшеними секундами (*as h c des e*), що «відхиляється від норми і має зв'язок з мугамами» ⁴. Мистецтво музичної декламації, найдавніше в розвитку монодії, якнайтісніше пов'язане зі словом, його виразною артикуляцією різними засобами позначення морфем, узгоджується з первісною стадією квантитативності мовлення, де кожна морфема й інтонація мають самодостатнє значення і виокремлюються шляхом: а) ритмічного подовження чи вкорочення; б) динамічного (силового) чи висотного акценту в їх сукупності; в) багаторазового повторення інтонації; г) «розквітчування» фонем в мелодії дрібними мелізмами; д) зміни голосових тембрів; е) відмежування просодії віддиховими паузами тощо. У речитативних формах епосу, в яких домінує словесний текст, особливе значення має динамічний акцент.

Окремі переказання поезики дум із біблійними псалмами. Мова, поетичний та музичний стиль дум більш давні, ніж передані в них події. Давньокиївська минувшина не канула в Лету, вона збереглася у свідомості народу, існувала й існує як вічний міф, що відроджується в думках віковою пам'яттю про чудесне богатирство билинних героїв Іллі Муромця, Святогора, Альоші Поповича, мудрого

¹ Балады: У двох книгах. – Мінск, 1977. – Кн. 1. Серед майже п'ятисот зразків мелодій нами знайдено тільки одну з альтерованим IV ступенем; не йдеться вже про естонські рунічні мелодії, у яких, незважаючи на зміст текстів, здебільшого домінує вузькоамбігусна діатоніка (*Eesti uuemad laulumangud*. II. Koostanud I. Rütel. – Tallin, 1983. – С. 235, 240, 308, 382, 383; Былины. Русский музыкальный эпос / Сост. Б. Добровольский, В. Коргузалов. – М., 1981. – С. 45, 56, 59, 60, 63, 111, 130).

² Тагмизян Н. Система типовых попевок в музыке Ближнего Востока // Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего и Среднего Востока и современность. – М., 1981. – С. 166.

³ Наприклад, властива башкирським лірико-епічним пісням багата орнаментативна мелоса цілком базується на пентатоніці (див.: Башкирское народное творчество. Песни и наигрыши / Сост., вступ. ст., коммент. Р. Сулейманова. – Уфа, 1983. – С. 33, 37, 45, 47, 62; Лебединский А. Башкирские народные песни и наигрыши. – М., 1965. – С. 38, 53–55).

⁴ Кушнарєв Х. Вопросы истории и теории армянской монодической музыки. – Ленинград, 1958. – С. 254.

Добрині, воскресає в образах Самійла Кішки, Івана Коновченка, Олексія Поповича та інших, у цілісному образі козацтва, яке для українця – його субстанція, героїчна незламність і воля. Міф, за О. Лосєвим, неможливий без релігії, яка сама по собі є таїнством. «Таїнства є формами субстанціонального ствердження особистості як такої у вічності»¹. Отча земля, рід, християнська віра в давній верстві дум становлять внутрішню єдність. Щоби дійти мети, старші брати мушили своєму «...найменшому брату, пішій пішаниці на признаку покидати, / щоб знав, як з тяжкої неволі в землю християнськую / до батька, до матері, до роду утікати» [дума «Про втечу трьох братів з Азова» (Грушевська, 1. – С. 136)]. Усесвітньо-людська біблійна концепція очевидна в думі «Про бурю на синьому морі»:

На синьому морі, на білому камені сидить сокіл ясен білозерець.
Низенько голову склоняє,
Квилить, проквиляє,
На святе небо поглядає,
Що половина сонця,
Половина місяця у тьму заступило.
Негаразд у синьому морі починало

(Грушевська, 1. – С. 85).

Героїв чекає стихійне лихо, і ніхто на чужині не дасть порятунку:

А отцева, паніматчина молитва карає,
Що ми з дому виходили,
Од отця, 'д паніматки благословенія не прийняли,
І старшого брата марно зневажали,
Середульшу сестру під ноги топтали,
Ближньому сусіду хліба-соли збавляли

(там само. – С. 85).

Космічність у думках – не тільки в космогонічності образів (білий камінь, ясен сокіл, сонце, місяць, небо, синє море), але й у способі викладення думки.

Безперечно, спільними для біблійних псалмів і дум є так звані кінцеві молитовні інвокатииви, слава-хвала й благословіння, які виконують функцію сталих формул логічного завершення нарації та є інтенціональною частиною твору, де звучить звернення до вищих сил про укріплення духу люду, що слухає співця: «Благословенний Господь, Бог Ізраїлів звіку й навіки! І весь народ нехай скаже: Амінь! Алілуя!» (Пс. 105: 48);

Слава Богу й морю,
Всьому війську низовому.
Услиш, Боже, честь і хвалу Небесному царю

(там само. – С. 142);

Щоб славу співала людина Тобі
й не замовкла! Господи, Боже мій, повік
славити буду Тебе!

(Пс. 29: 13).

Класичне закінчення думи «Невольники на каторзі», в якій інвокатив, поєдна-

¹ Лосєв А. Диалектика мифа // Лосєв А. Миф. Число. Сущность. – М., 1994. – С. 190, 191.

ний із поетичними тропами й синтаксичними конструкціями мови, перекликається з біблійними псалмами:

Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В города християнськи!
Дай, Боже! Міру царському,
Народу християнському
Славу на многи лета

(Грушевська, 1. – С. 5).

[Пор.: «...хвалитимуть Господа ті, хто шукає Його. Буде жить серце ваше навіки!» (Пс. 21: 27), «...на тихую воду мене запровадить!» (Пс. 22: 2).]

«Спільним знаменником» біблійних псалмів і дум є астрофічний плин нарації, який розгортається нерівномірними, нерівноскладовими колонами, групуючись у більші синтаксичні конструкції – уступи, а в біблійних псалмах – у так звані «перекопи». Для прикладу візьмімо початок тексту з надзвичайно популярної в репертуарі кобзарів і лірників псалми «Про Лазаря» (зав'язка сюжету, яка пояснює причину гріховності Лазаря). Псалму рецитовав лірник В. Гончар:

А їдний человек багатий бував,
Которий роскошно пивав та їдав,
А в дорогам не разго сходил,
Пред милості Богу нічого не надавав,
Он на святії церкви не подавав

(ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 42).

Або уривок із думи «Про Олексія Поповича», де пояснено гріховність героя:

Дити маліи, вдови старіи
Стрем'ям груди товкав,
Он на святії церкви не подавав,
Безпечно по улицам конем гуляв,
Проти церкви, храму божого произжав,
Шапки с себе не знимав

(Грушевська, 1. – С. 64).

Названі семантичні блоки містяться насамперед у думках давнішої верстви (про боротьбу з турецько-татарськими завойовниками), у побутових і моралістичних («Про бідну вдову і трьох синів», «Про сестру і брата», «Про Олексія Поповича»), які за походженням, можливо, є найдавнішими, бо розкривають вічні загальнолюдські теми і, як біблійні псалми, позначені сильним моралістично-дидактичним началом. Наприклад, євангельська притча «Утихомиріння бурі на морі», про силу Божої проповіді, ситуативно перекликається з

думою «Буря на Чорному морі». У притчі: «І знялася на озері буря велика, аж вода заливати їх стала, і були в небезпеці вони. І вони підійшли, і розбудили Його та й сказали: Учителю, Учителю, гинемо! Він же встав, наказав бурі й хвилям, і вони вщухнули, і тиша настала! А до них Він сказав: Де ж ваша віра? І дивувались вони, перестрашені, і говорили один до одного: Хто ж це такий, що вітрам і воді Він наказує, а вони Його слухають?» (Лк. 8: 23–25). У думі «Буря на Чорному морі» і спорідненій із нею думі «Про Олексія Поповича», незважаючи на різні мотивації події (герой думи вважає їх небесним покаранням за його неповагу до батька й матері та до святих церков), головною є ідея сили Святого Письма, яке допомагає врятуватися від стихійного лиха:

Як став Олексій Попович
Свої гріхи по правди Богу сповидати,
То стала бистрая филя по Чорному морю унимати.
То вси три части до буйной пристани, до берега привертали,
То вси тоди козаки дивом дивовали,
Що по якому Чорному морю, по бистрої фили потопали,
А ни одного козака с межі виська не втерjali.
Оже то тоди Олексій Попович на чуда вихожає.
Бере святое письмо в руки, читає,
Всех простих людей на все добре навчає

(Грушевська, 1. – С. 65).

Зазначені сюжети мають віддалений зв'язок із легендою VII ст. до н. е. часів Ашурбаніпала про великий потоп, яка з вавілонської версії перейшла в один із найдавніших епосів світу про Гільгамеша¹. Біблійні притчі про багача і Лазаря, про блудного сина, що постійно були в репертуарі кобзарів і лірників, не тільки моралістичним духом, але й окремими мисленнєвими квантами проходять у тексти дум. Багатий просить про допомогу брата Лазаря: «Змилуйся, отче Аврааме, надо мною, і пошли мені Лазаря, нехай умочить у воду кінця свого пальця, і мого язика прохолодить, бо я мучуся в полум'ї цім!» (Лк. 16: 24). Аналогічний мотив – у думі «Про самарських братів»:

Прошу я тебе, братику мой родненькій...
Добре ти учини:
Хоч із речки Самарки, або з криниці Салтанки
Холодної води знайди,
Рани мої постріляни да порубани окропи, охолоди

(Грушевська, 1. – С. 141).

Притча про загублену, а згодом знайдену вівцю, припускаємо, була прототипом відомої у фольклорі пастуших народів (румунів, молдован, українських горян) балади про загублені та знайдені вівцю й драхму, яку вважають сатиричною думою. Варто звернути увагу і на дотичні стильові прийоми в думках, що перекликаються з подібними в біблійних творах, – полісидентони, які з'єднують кілька взаємодоповнювальних речень тим самим сполучником, прийменником,

¹ Фрззер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1985. – С. 70, 71.

часткою, займенником і є засобом мовної експресії. Це мусило передаватися й риторично піднесеному речитативному мелосу проголошуваних псалмів. Для прикладу зіставимо два фрагменти з дум і Старого Заповіту:

...і на всі гори високі,
і на всі згір'я піднесені,
і на всі башти високі,
і на всі мури стрімкі,
і на всі кораблі із Таршішу,
і на все, на що дивимося пожадливо!

(Іс. 2: 14–16);

И наша душа грихив до вику не видкупиця,
И будем ми до байракив, до мелюсив добигати,
И будем ми тернови виття верхи стинати,
И будем тоби, найменшому брату, пиший пішаници,
На признаку покидати

(Грушевська, 1. – С. 113).

Або ж такий приклад:

...Хто у жмені Свої зібрав вітер?
Хто воду в одежу зв'язав?
Хто поставив усі кінці землі?..

(Пр. 30: 4);

Чи його сильні дощі затопили,
Чи буйні вітри заносили?
– Соколе брате!
Твого соколяти
Ні сильні дощі не затопили,
Ні буйні вітри не заносили

(Грушевська, 1. – С. 32).

Повторення початкового звука в нерівноскладових рядках – епанафора – відіграє важливу роль у риторичному мовленні, у розширенні сенсу нанизаних на спільні початки думок, що мають також евфонічне значення.

Наведемо уривок із Другої книги Самуїла, де, окрім епанафор, наявні гомей-телевтони ¹:

Із чесним по-чесному,
із чистим поводишся чисто,
а з лукавим за лукавством його!
І народ із біди Ти спасаєш

(Сам. 22: 26–28).

Або приклад із Книги пророка Ісаї:

Грабіжники граблять,
і грабуючи, граблять грабіжно!

(Іс. 24: 16).

¹ З грецької – повторювання у віршових рядках подібних складів і похідних форм від одного кореня слова.

Етимологічна фігура, подана в попередньому прикладі, з одним і тим самим коренем у семантичному аспекті відіграє функцію метонімії, підсилює виразність вислову. У думках таких прикладів чимало:

Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацькеє проїдала...

(Грушевська, 1. – С. 14);

Там стояла темная темница,
А у тій же темниці чотиріста чотирі невольника...

(там само. – С. 16);

Ой то не пили пилили...

(там само. – С. 110);

...піший-пішаниця, чужий-чужениця...

(там само. – С. 111).

В епічних творах, зокрема в думках і билинах, епанафори, синонімічні паралелізи дуже поширені:

А вона подостаток грошей має,
А вона нікугда у ніх ліку не знає,
А вона ж нікого ни боїться,
А вона ж нікому ні подчиняється

(Грушевська, 2. – С. 95).

Такі початки провокують вирівнювання віршових рядів, появу асонансів, рими, а також вирівнювання пропорцій у музичному речитативі, варіативне повторення тих самих інтонаційних формул у музичному мовленні. Ритмічний пульс нерівноскладового вільного вірша думи (з найчастіше вживаною дієслівною римою), поділений логічними цезурами, передається структурі музичного речитативу. Подібна синтаксична структура є і в біблійних псалмах, з їх розподілом на перикопи – нерівномірні вербальні сегменти. Процитуємо уривок із Книги Соломонових Приповістей:

Мудрість свій дім збудувала,
Сім стовпів своїх витесала.
Зарізала те, що було на заріз, змішала вино своє,
І трапезу свою приготувала.
Дівчат своїх вислала,
І кличе вона на висотах міських:
Хто бідний на розум, хай прийде сюди,
А хто нерозумний, говорить йому:
Ходіть, споживайте із хліба мого
Та пийте з вина, що його я змішала!

(Пр. 9: 1–5).

Із думи «Про Марусю Богуславку»:

Маруся-бранка, попівна Богуславка
По Чорному морі проїжджала,
До темної-темниці прибувала

Та вона до козаків бідних невольників
Тихо словами промовляла:
– Ви козаки, бідні невольники,
Ви у неволі прибуваєте,
– Скажіте мені, що в нас тепера в
християнських городах за день?

(Кирдан, 1972. – С. 128).

І в думках, і в біблійних псалмах простежуємо інверсії, поєднані з паралелізмами, що підносять риторичний стиль висловлювання, наприклад: «...я блукаю у смутку своїм і стогну, – від крику ворожого, від утисків грішного...» (Пс. 54: 3–4);

Голова моя козацька,
Голова моя молодецька!
Ти пробувала в землях турецьких,
В вірах бусурменських

(Грушевська, 1. – С. 126).

Варті уваги численні інвокативи як до природи, так і до вищих сил:

Прокинься, о вітре з півночі,
Прилинь, вітре з полудня,
Повій на садок мій:
Нехай потечуть його пахощі!

(Пісн. 4: 16);

Полинь ти, соколе ясний,
Брате мій рідний,
У городи християнські,
Сядь-пади у мого батька,
У матері перед воротьми

(Грушевська, 1. – С. 12).

Проаналізуймо уривок із псалми про Йосифа прекрасного. Псалма має відповідник у євангельській притчі про святого Йосифа. Окрім того, вона привертає увагу староцерковною лексикою, що трапляється і в думках [рече, еси, человек, врани, глава, комоні, замість коні (напр., у думі «Про азовських братів» у рецитатції співачки Я. Пилипенко), вой, замість воїн], сталими епітетами (чорні врани, кари очи, чорни кудри, тернове ветвя тощо):

Речет хлебодар виночерпу:
– Ах же ти, братец, виночерпец!
Мне-ка грозним сон показался:
Как будто черные враны прилетели,
Темную темницу отворяли,
Ясные мне очи исклевали

(Безсонов П. Калеки переходжие. Сборник стихов. – М., 1861. – Вып. 1. – С. 164);

Ой то рече, слова промовляє,
Братами називає...
Орли чорнокрильці налітали,

У головах сідали,
На чорни кудри наступали,
З-під лоба кари очи висмикали

(Грушевська, 1. – С. 126, 127).

Раніше наведена псалма «Про Архангела Михаїла» з мелодією (приклад № 1) репрезентує щодо поетики (силабічний вірш, інвокації, гомейтелевтони) таку саму модель, що й вищезазначені притча про Йосифа та дума «Про азовських братів»:

Рече то їм Пресвятая Богородиця:
– Ах ви, раби недостойні,
Ви на белому светі жили-проживали,
На Божой храм не надаряли,
І ніщих, ни вбогих не наділяли,
І стрального і дального в дом не приймали

[ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 42 (59)].

Нерівноскладовий вільний вірш і астрофічний речитатив зазначеної псалми збігаються з формою вільного вірша та астрофічного речитативу дум і становлять ті самі інтонаційні формули, наприклад: *c' h a s g f e c / c' f a s g c / c' h d' c' a s g e f*, що властиві всім харківським лірникам, які виконували думи «Про азовських братів», «Про Марусю Богуславку», «Про удову», «Про Олексія Поповича», «Про сестру і брата». За нашими спостереженнями, рівноскладовий силабічний вірш характерний для правобережної епічної традиції лірників (позначилися впливи польської силабічної поезії, спрямованої на вирівнювання нерівноскладового вірша й формування паратактичної строфи), тоді як нерівноскладовий вірш і астрофічна речитація переважали на центрально-східних землях – домени козацького та кобзарського героїчного епосу.

Барокові впливи на думи. Флоридизація їх стилю. Очевидною була й друга хвиля зв'язків України зі Сходом – епоха козацької Реформації, поява в XVI ст. кобзарів, лірників, свідома флоридизація, тобто прикрашання поетики, мелосу. Остаточо сформувавшись у XVI–XVII ст., думи ввібрали нові нашарування поетики й музики барокового стилю, де поєднані дуже давні пласти народної та духовної творчості (духовного і світського) з модою на орієнталістику, що засвідчують польська література XVII ст., барокова геральдика, «розквітчування» поезії, музики. Усе це простежується в культурі України періоду Козаччини, який багатий на події та поживлені зв'язки з державами Сходу й Заходу. Ренесансова й барокова епохи, синтез східних і західних витоків у європейській культурі неминуче вплинули на думи. Іконографічна емблема козацького бароко – козак Мамай, – поєднуючи Схід і Захід у своєму образі, уособлює цей синтез. Наявні в думках елементи античної поетики були переосмислені з погляду флоридизації, подібно, як і все барокове мистецтво – іконопис, архітектура, живопис. Флоридизм – «розквітчування», орнаментация слова, музики – перекликається з орієнтальною орнаментикою. Вищевикладене проілюструємо на прикладі початку думи «Про Самійла Кішку», текст якої ампліфікований «надмірними» епітетами, анумерацією, гомейтелевтонами, паралелізмами:

Из города Козлова до города Трапезона
Гуляла галера цветкована-малевана,
Четирма цветами процветанна
Первим цветом процветанна –
Синими киндяками обвиванна,
Другим цветом процветанна –
Турецкою червоною габою обвиванна –
А третім цветом процветанна –
Християнскою кров'ю фарбованна,
Четвертим цветом процветанна, –
Невольниками осаженна,
Козацкими гарматами обриштована

(Грушевська, 1. – С. 41).

Ніякої схожості з плачами в цій думі не знайдемо (як, наприклад, і в думі «Про козака Голоту», відомій у запису з XVII ст.). Натомість подібність у принципах висловлення з вищенаведеною думою, з віршем «для власного вжитку» Д. Туптала, флоридизованого епітетами-інверсіями, прилаштованими до паралельних рим, які нагадують античну літературу, очевидна:

Де мої нині замки коштовни мурованії
І палаци мої світне і слічне мальованії,
А шкатули золотом нафасованії...

(*Чижевський Д.* Історія української літератури. – С. 247).

Уривок з думи «Про Самійла Кішку» в автентичному варіанті, записаному від лірника І. Скубія з Полтавщини, транскрибував Ф. Колесса. Це пізній запис, що не дає остаточної відповіді, як ця дума звучала колись. Проте по ньому можна судити про співдію структурно-синтаксичної будови тексту й музичного речитативу. Останній розгортається реченнєвими колонами відповідно з логічними цезурами тексту. Стилїстичні фігури – паралелізми, евфонізми, які є в словесному тексті думи, відбиваються проекцією в музичному речитативі: за першою експозиційною формулою («Що з города Трапезона») іде друга формула у верхньому регістрі, що відповідає ретардаціям у тексті триразовим варіативним повтором із ритмічно подовженими закінченнями на тоніці, збігаючись із завершенням кожної словесної фрази¹.

У рецитації наявна орнаментика не лише музичного речитативу, але й інструментального супроводу ліри.

У підсумку наголосимо, що генезу дум не слід пов'язувати лише з плачами-голосіннями. Характер речитативно-квантитативного мовлення в думах, принцип формульно-варіативного розгортання мелосу, зокрема їх ладовий модус, якнайтісніше пов'язані з поезикою й музикою імпровізаційного характеру Переднього Сходу та Південнослов'янського світу, репрезентуючи одну з найбільш давніх верств європейської епічної творчості. Класична фольклористика штучно звузила горизонт розуміння дум, прив'язуючи їх зміст і стиль до епохи козацької Реформації та часів Богдана Хмельницького, акцентуючи на адекватності відображених у думах історичних подій, на героях зазначеного періоду, хоча, як

¹ Грица-Колесса. – С. 321, 322.

відомо (за Кантом), жодне поняття не є адекватним естетичній ідеї. Окрім того, фольклор не можна «приміряти» до історичної конкретики. Думи беруть свій початок із часів утворення Київської Русі, маючи зв'язки з Біблією, з візантійською панегіричною літературою, зі «Словом о полку Ігоревім» (на чому наголошували М. Максимович, М. Грушевський, Ф. Колесса).

Епічне середовище в Україні. П. Житецький висловив думку про походження українських дум із середовища мандрівних школярів та зі старцівського «шпитального» середовища, але вже в пізніші часи, тобто в козацьку добу і після неї. Думи він віддав на відкуп убогій братії – «малим старцям». Не важко помітити непослідовність у його концепції. Спочатку він зауважував, що «поетичні барви дає не шкільна наука сама по собі в її відірваності від життя, а власне саме життя, що відтворюється в чарівних звуках рідного слова, яке знаходиться у нерозривному зв'язку з природним методом народної думки і народного почуття»¹, однак потім стверджує: «По всьому видно, що творці дум самі були безпосередніми свідками подій»². Отже, чи були вони мандрівними школярами, чи учасниками військових подій, чи старцями вбогої братії – не зрозуміло. Але П. Житецький мав рацію в тому, що національна епіка «була створена ініціативою і силами самого народу не заради пустої прихоті, а заради високих моральних інтересів, не позбавлених суспільного значення»³. Виникає запитання: чому майже беззаперечно сприйняли теорію Ф. Колесси про походження дум від голосінь як альтернативну до гіпотези П. Житецького? По-перше, авторитет Ф. Колесси на початку ХХ ст. як дослідника дум, відомого не тільки в Україні, але й за кордоном, був загальноновизнаний⁴ (за працю «Мелодії українських народних дум» 1918 року йому присвоїли звання доктора філософських наук у Віденському університеті). По-друге, до уваги вчений брав не тільки зміст дум (про що досі писали найбільше), але і їх форму, особливості структуроутворення, виконавський фактор як один із важливих чинників континуації давньої епічної традиції. Нарешті, була ще одна суттєва обставина ідеологічного характеру для сприйняття цієї теорії. Очевидну ідеалізацію народного деміурга у фольклористичних дослідженнях періоду романтизму, яку західноєвропейська фольклористика пережила в працях Й-Г. Гердера, братів Грімм та інших, слов'янська, зокрема українська, пережила значно пізніше. Її змінило позитивістське науково-критичне спрямування (у підґрунті якого – документація матеріалів), протиставлене огульному трактуванню поняття «народ». Також пропонували й різні теорії походження епосу, аж до визнання його «творчістю вищих суспільних верств». Це нове спрямування в науці з ухилом до тверджень про елітарне походження дум, що простежується в працях М. Драгоманова, який називав билинний, думовий епос творчістю «дружинних верств», у дослідженнях деяких російських та інших зарубіжних учених, зокрема В. Келтуялли, В. Міллера, Г. Наумана, де мовиться про творення епосу у вищих сферах, ставило під загрозу демократичні основи фольклору. Зрештою, і гіпотеза П. Житецького схиляла до висновків про напівлітературні витoki дум. Тож теорія Ф. Колесси про походження дум від голо-

¹ Житецький. – С. 135.

² Там само. – С. 170.

³ Там само. – С. 155.

⁴ У 1909 році на Міжнародному конгресі музичного мистецтва у Відні Ф. Колесса представив автентичні записи дум із репертуару М. Кравченка, а також великий за обсягом реферат про особливості версифікації та мелосу українських народних дум, викликавши неабиякий інтерес у представників порівняльного музикознавства, що тільки-но формувалося навколо фоноархівів у Відні, Берліні, Москві. В обговоренні доповіді взяли участь Е. Горнбостель, Л. Куба, Є. Линьова.

сінь була сприйнята як протидія посяганням на демократичну основу народної творчості. Вона була потрібна фольклористиці пореволюційного часу. Такий погляд виявився вельми придатним для радянської науки, яка ототожнювала поняття «народ» і «народні маси», використовуючи це для боротьби з «антидемократичними силами» як аргумент про вічні страждання пригнобленого в минулому українського народу і їх ліквідацію в радянську епоху. Критика так званої «буржуазної теорії» про «знижені культурні цінності», яку обстоював німецький учений Г. Науман у праці «Primitive Gemeinskulturskultur» (1921), знайшла відображення і критику в статті українського радянського вченого В. Петрова «Буржуазная фольклористика и проблема стадильности».

Носії українських народних дум. Пильний інтерес до сюжетів дум на початковому етапі їх вивчення відвертав увагу від виконавця як такого. Ні в М. Цертелєва, ні в М. Максимовича, ні в М. Гоголя не знайдемо хоча б скупих відомостей про імена виконавців епосу, окрім узагальненого висновку, що «їх і сьогодні ще співають сліпці-бандуристи, яких можна назвати малоросійськими рапсодами»¹. Згодом окреслену проблему розглядали в площині не тільки того, що виконували, але і як виконували, звертаючи увагу на носія епосу, на психологію епічного індивіда. Проблема поглибилася з огляду на вивчення музичного речитативу й інструментального супроводу дум – важливих компонентів їх стилю. Постать епічного виконавця не посіла б такого вагомого місця в українському епосознавстві XIX – початку XX ст., і не сформувався б тоді такий значний обсяг відомостей про них, коли б вони не були людьми особливими, харизматичними, заглибленими у справу, якій присвятили своє життя, і коли б і справді вони не вирізнялися із «загального» середовища носіїв фольклору. Серед ознак, повторюваних при їхній характеристиці в «писаних» джерелах, першість посідають особливості пам'яті², що дозволяли їм не лише утримувати значний об'єм інформації про події, але й досить вправно володіти поетичними й музичними засобами виразності, оперувати ними залежно від обставин і специфіки слухацької аудиторії з метою розширення чи скорочення виконуваних творів, поповнення репертуару тощо. Типовою особливістю, характерною для виконавців епосу багатьох народів світу, була незрячість. Фізична ущербність, спричинена нерідко трагічними обставинами, зокрема осліпленням воїнів ворогом, на етапі формування касти епічних співців сприймалася суспільством як здатність надрефлексії знедоленого «незрячого ясновидця». Відоме захоплене ставлення Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Жемчужникова, П. Мартиновича та інших до кобзарів і лірників як до відроджених грецьких рапсодів, як до талановитих індивідів, наділених даром вищого провидіння. Справжнім одкровенням були публічні виступи «живого» кобзаря О. Вересая 1873 року на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві, які супроводжували реферати О. Русова про життєвий шлях кобзаря та М. Лисенка про виконувані ним думи й пісні, у 1874 році – на III Археологічному з'їзді, а також під час концертів у Санкт-Петербурзі 1875 року (у клубі художників, Слов'янському благодійному комітеті, в Археологічному товаристві,

¹ Українські пісні. Видані М. Максимовичем. Фотокопія видання 1827 р. / Підгот. видання і розвідка чл.-кор. АН УРСР П. Попова. – К., 1962. – С. 11.

² Наголошував на цьому П. Куліш, який першим почав дослідження постатей епічних співців в Україні. У «Записках о Южной Руси» він подав літературні портрети кобзарів А. Никоненка (з-під Оржиці на Полтавщині), А. Шута (Олександрівка Чернігівської губернії), О. Вересая (Калюжинці, тепер Чернігівщина), М. Ригоренка (Красний Кут Богодухівського повіту на Харківщині) (див.: Куліш, 1. – С. 2).

університеті, Соляному містечку на слов'янському етнографічному концерті, влаштованому М. Лисенком), про які писала преса в Україні й Росії¹. Звернення інтелігенції та наукових кіл до вивчення епічного середовища, усвідомлення цього факту самими народними виконавцями, які на той час уже вийшли із «замкненого корпоративного кола» в іншу сферу – «репрезентації» свого ремесла, – змінило їхню психологію. На цьому етапі очевидне роздвоєння естетичного сприйняття явища – як з боку учасників епічного процесу, так і з боку науки, яка «творила» міфи про його представників. Не завадить звернути увагу на момент стохастичності в наукових оцінках з огляду на неможливість планомірного охоплення існуючих творчих постатей і на певну ідеалізацію тих, кому поталанило потрапити в об'єкти науки. Ось, наприклад, цікавий уривок із листа О. Сластіона до Ф. Колесси від 9 жовтня 1908 року, написаний у період їхньої активної співпраці над фонографуванням матеріалу до майбутніх «Мелодій українських народних дум»: «Ви певно читали в “Раді”, що тижнів зо два тому у Києві відбувся концерт кобзарський, у якому взяло участь 5 кобзарів – і що концерт той був дуже цікавий – співали там харківські кобзарі Дривченко та Гашенко, про них д. Михайло Кравченко каже, що вони дуже інтересні, і що нам непременно треба їх записати – каже ще, що Гончаренко, про якого клопочеться д. Квітка, зовсім не такий для нас цікавий, як оці обидва. Не знаю, як воно вийде, а для мене одно ясно, що, випускаючи у світ мелодії укр. дум у супроводі історичної розвідки, зовсім неможливо обминути мелодії харківських кобзарів – треба, щоб праця Ваша була теж ваги історичної, а через се зробити все можливе, аби її освітлити з усіх боків»². З-поміж трьох названих у листі кобзарів справжній культ наука створила Г. Гончаренкові, вочевидь, значною мірою завдяки Лесі Українці та К. Квітці, які 1908 року записали репертуар кобзаря, переславши для розшифрування Ф. Колесси. Щодо висловлювань М. Кравченка про Г. Гончаренка, то на його оцінку могла вплинути конкуренція серед кобзарів, які були гарними майстрами, або ж зміна поглядів самого М. Кравченка, якому тип «концертного кобзаря»³ (саме таким Ф. Колесса вважав П. Дривченка) видався цікавішим, аніж традиційний кобзар Г. Гончаренко. Його репертуар Ф. Колесса сприймав як найціннішу частину у своїй праці «Мелодії українських народних дум».

Збільшення об'єму інформації про кобзарів та лірників сприяло з'ясуванню специфіки їхнього буття, здобування професійної освіти, секретів значного впливу на суспільство. Генеалогію слов'янських епічних співців доцільно виводити з періоду антитурецьких національно-визвольних війн. У Болгарії, що, як і Україна, потерпала від турецького ярма й виливала свої страждання в довгих епічних піснях, народнопрофесійні виконавські осередки епічних співців зафіксовані ще в XIV ст. Їхні традиції болгарські вчені пов'язують із традиціями старогрецьких рапсодів⁴. У Сербії, Хорватії, Словенії, подібно, як і згодом в Україні, – це професія сліпих. Центром для них на півдні Славії був Іриг у Сремській області, де існувала окрема школа для сліпих (до 1780 р.), окреслена у фольклористиці як «сліпецька академія». У Болгарії, подібно до Сремської, у сс. Добрско, Разложко існували школи навчання співу. «Виконавці юнацького епосу вчилися грати на

¹ Кирдан, Омельченко. – С. 108–110.

² ІЛ, од. зб. 87 / ІІ.

³ Грица–Колесса. – С. 316.

⁴ Български юнашки епос. – София, 1971. – С. 48.

гуслях, співали пісень про давні часи, мандрували по всій країні, поширюючи кралемарковський епос»¹. Вони, як і кобзарі в Україні, мали свою таємну мову – «тайні гегавачки»².

Диференціації в Україні кобзарів, лірників в окрему «мистецьку касту» сприяли їх корпоративна об'єднаність і професіоналізація, знання того, чого не знали й не вміли інші, передача епічного репертуару від учителя до учня³, дбайливе ставлення до збереження цехових традицій свого середовища. Кобзарські й лірницькі братства та цехи мали захищати юридичні права своїх членів. Правила усної науки⁴ цехових об'єднань епічних співців в Україні нагадують практику античних академій та східного народного професіоналізму⁵. За Г. Фармером, музиканти Сходу об'єднувалися, подібно до інших ремісників, у професійні братства⁶. Скупі відомості про такі осередки в Україні почали з'являтися аж у ХІХ ст. Відомі корпоративні об'єднання в Миргороді на Полтавщині, у с. Куряжанка на Харківщині, у Мені на Чернігівщині, у Чорткові на Тернопільщині та ін. Їхній репертуар становили: 1) козацькі думи (або козацькі псалми чи пісні, як вони їх називали); 2) духовні твори – побожні біблійно-євангельські псалми і притчі, прозові оповіді; 3) сатиричні пісні, пародії на зразок «Міщанки», «Попаді», «Про Хому та Ярему», «Теши», «Дворянки», балада «Про загублені вівці», моралістичні пісні «Про Правду і Кривду», «Про Кірика»; історичні хроніки-балади (поширені здебільшого серед лірників); 4) інструментально-танцювальна музика – козачки, тропакі, польки, коломийки; ряд програмних п'єс – «Саврадим», «Метелиця», «Бариня» та ін. Їхній епічний репертуар (думи, псалми, історичні пісні) характеризується спорідненістю стилю – переважно вільний силабічний вірш і речитатив під інструментальний супровід, специфічне ладове забарвлення мелодії, переважно в дорійському хроматизованому модусі. Відмінністю визначалася танцювально-інструментальна музика. Довіру до творчості кобзарів і лірників, їхній авторитет серед народу слід вбачати в їх солідарності із селянським і міщанським людом, у протидії феодальним утискам. Брак об'єктивності в історичній оцінці епічного середовища і тенденція до гіпертрофії образу епічного співця як «божого старця» в душі модної тепер теїзації мистецтва та протиставлення його оцінок недавньому атеїстичному напрямку в науці, по суті, применшує роль кобзарства як суспільного явища в культурі України, відводить йому маргінальну роль знедоленого прошарку, який існував завдяки проголошенню молитов і випрошуванню милостині. При своїй побожності, яка служила кобзарям і лірникам опорою у виробленні власної етики й моралі, вони фактично були «безпопівцями», віруючими без посередників, які самі виконували місіонерську функцію, бо в статусі побожних шпитальних старців, якими вважав їх П. Житецький і якими їх представляють деякі сучасні дослідники, аргументуючи свої висновки так званими потаємними «устиянськими книгами», вони б ніколи не здобули того високого авторитету, який посіли як виконавці національного героїчного епосу. Зводити їх роль до жебраків-старців, яких здавна не бракувало по всій Європі, – це заперечувати історичне значення епіч-

¹ Български юнашки епос. – С. 50.

² Там само. – С. 48.

³ У цьому, на думку К. Грушевської, – особливі заслуги В. Горленка, адже його спостереження «виявляють в нього зрозуміння для соціологічної підвалини епосу» (див.: Грушевська, 1. – С. 119–123).

⁴ Небажання сліпців посвячувати в таємниці своєї науки людей зрячих засвідчив В. Боржковський. Він повідомив про цікаву постать інформатора Олександра з Мізяківських Хуторів, якому цехові так і не дали титулу старця як людині «сторонній» (Боржковський. – С. 658).

⁵ Грица С. Народний професіоналізм // Мистецтво і етнос. – К., 1991. – С. 5–34.

⁶ Про це див.: Шахназарова Н. Музыка Востока и музыка Запада. – М., 1983. – С. 28.

ного середовища творців і виконавців дум в Україні, понизити їх до рівня бездольних прохачів-заробітчан, які насправді з психологією такого стану нічого спільного не мали. Про самостійну громадянську позицію кобзарів і лірників свідчить і сатирична частина їхнього репертуару з досить виразними антиклерикальними мотивами (скажімо, псалма «Про Лазаря» викриває лицемірство серед проповідників християнства, засуджує гноблення бідного багатим, слабшого сильним, вказує на неминучу розплату за такі діяння). До творів, які викривають несправедливість, ненаситність серед попівства, належать псалми «Про Правду і Кривду», «Страшний суд», пісенна оповідь «Про Кірика» (її виконували лірники). До спільних ознак професіоналізації українських епічних співців і співців інших слов'янських та неслов'янських народів слід віднести: 1) оволодіння спеціальним для цього середовища репертуаром та етикетом поведінки; 2) виконавську манеру співу та гри, що вироблялася впродовж тривалого навчання в майстра, який передавав свої знання учневі; 3) дотримання усталених громадою юридичних норм, які захищали права професійного об'єднання загалом і кожного її члена зокрема. При вступі до науки у претендентів оцінювали голосові дані, музичну пам'ять, уміння відразу «вловлювати слова й мелодію»¹. Здобування освіти й засвоєння виробничих норм корпорації в кожному етнічному середовищі за типологічно спільних ознак мало певні особливості. Так, не скрізь обов'язковою умовою цехової науки було оволодіння конспіративною мовою, як це було поширено в кобзарсько-лірницькій науці в Україні. Тут це пов'язано з особливим суспільним становищем кобзарів і лірників, переслідуванням їх (чого не було, наприклад, у східних народних співців Азії, яких підтримувала верхівка). У період останньої фази існування кобзарсько-лірницьких братств відбулося внутрішньогрупове розшарування на «справжніх» майстрів і «несправжніх» (бідарів-заробітчан), зумовлене змінами в їх майновому цензі. Окрім того, пильна увага наукових кіл до особи епічного виконавця дозволила відрізнити автентичний матеріал від випадкового, а також від підробок, фальсифікацій. Ця диференціація відбувалася і в самому епічному середовищі, члени якого відрізняли «справжніх» музик від «фальшивих», аж до розправи над останніми, як про це свідчать матеріали, зібрані В. Гнатюком на Тернопільщині². Поняттям автентичності й неавтентичності думового епосу та його виконавців, які з'явилися в науці під впливом наукової сегрегації фольклорного матеріалу, передувала самооцінка самих народних виконавців. Науковій критиці було піддано ідеалізований романтиками погляд на носія епосу, з'явилося таке поняття, як «останній» кобзар, яке застосував О. Русов, характеризує постать О. Вересая. Сьогодні це пояснюють тим, що, мовляв, виконавець використовував супровідний інструмент – кобзу. Насправді диференціація була віддзеркаленням докорінних змін у структурі колись єдиного епічного середовища кобзарів і лірників, яке зазнало «згортання» на початку ХХ ст.

Як уже зазначалося, українська епічна традиція була близькою до імпровізаційної культури виконавців епосу Півдня Слов'янщини та Сходу – тамбурашів, гайдошів, ашугів, жирши. Особливістю народно-професійних шкіл в Україні було усне навчання. Учитель давав лише ази для майбутньої виконавської прак-

¹ Харків В. Спостереження над лірниками та кобзарями Валківського р-ну на Харківщині // ІМФЕ, ф. 6-а, од. зб. 23 (2).

² «Часом може ліру і самовільно хтось собі завісити. Тому, як такий де трафиться, то бокує від них [справжніх музик. – С. Г.], щоб не здибатись і не знайти собі напасти», – розповідав В. Гнатюкові лірник Я. Златарський із Бучацького повіту на Тернопільщині (див.: Гнатюк В. Лірники: лірницькі пісні, молитви, слова, звістки та ін. Про лірників повіту Бучацького // ЕЗ. – 1896. – Т. 2. – С. 6).

тики учня, подальша діяльність у поповненні репертуару і вдосконаленні хисту залежали від його особистих здібностей та кмітливості. Учитель-кобзар чи лірник-«панмайстер» передавав учневі не більше двох-трьох дум, псалм, решту він переймав від інших кобзарів і лірників (нерідко за винагороду) у ході самостійної практики. Цінну інформацію про кобзарсько-лірницьку науку дали дослідження В. Горленка ¹, В. Гнатюка ², П. Мартиновича ³, М. Сперанського. Так, М. Сперанський у праці «Южно-русская песня и современные ее носители (по поводу бандуриста Т. Пархоменка)» (1904) на основі детальної розповіді кобзаря Т. Пархоменка про кобзарський гурт (братство) на Чернігівщині та інших свідчень про подібні цехові об'єднання, зібрані попередніми дослідниками, уперше сформулював структурні засади їх організації: а) територіальний принцип братств в Україні; б) братство утримувало за свій рахунок ікону, свічки, лампаду в найближчій до осередку церкві; в) управління справами було громадським з виборними особами; братство мало спільну касу із внесків його членів; г) братство (цех) виробляло певні ритуали вступу, – отримання «визвілки», «отклінщини» (після пройденого терміну спеціалізації учня в майстра-«панотця»). Наука у майстра тривала, як правило, до трьох років, а то й більше, залежно від здібностей учня, його віку, можливостей сплачувати за навчання. Вона полягала в опануванні епічного репертуару (дум, псалм), в оволодінні гри на інструменті (кобзі, бандурі, лірі), у вивченні конспіративної, так званої «лебійської» мови (від слова «лебій» – дід), у зберіганні морально-етичних норм, пов'язаних із релігійними переконаннями членів громади ⁴. Навчання гри на лірі було менш складним, ніж на бандурі, і, за свідченням самих співців, могло тривати лише один рік ⁵.

Нерівномірність поширення епічного репертуару кобзарів та лірників, інформацію про який М. Сперанський уперше ввів у своїй праці, учений убачав у чистій випадковості, а саме – у нерівномірності його вивчення за територіями. У дійсності подані відомості віддзеркалюють справжній стан речей – найбагатший думовий репертуар представили Полтавщина та Харківщина, незрівнянно менший – північні й західні райони. К. Грушевська, яка продовжила пошук відомостей про українських епічних співців, назвала ці райони «західним окрайцем думового епосу», «новою територією», куди в новіші часи, як здогадувалася дослідниця, думи потрапили «книжною дорогою» ⁶. Вона зробила суттєві доповнення до форм екзистенції кобзарсько-лірницького стану, розкрила суспільну роль народних співців в житті не тільки простого люду, але й інтелігенції. Проте не можна погодитися з її твердженням, що оволодіння грою на музичному інструменті

¹ Горленко, 1884.

² Гнатюк В. Лірники... – С. 1–76.

³ Мартинович, 1906. (Значну частину відомостей про особливості життя, побуту, світогляду, репертуару епічних виконавців із матеріалів П. Мартиновича подав В. Кушпет у праці «Старцтво...».)

⁴ Серед розвідок на цю тему – праця В. Боржковського «Лірники», де вміщено відомості про тридцять одного лірника з Вінницького й Літинського повітів (Поділля), про особливості старцівських організацій та їхній репертуар, у якому переважали псалми та жабранки. Єдиною популярною в зазначених повітах була дума «Про Коновченка», словесний текст якої В. Боржковський записав від майстра музичних інструментів Олександра Димнича (на прізвище «Плазун») із с. Глушинці (чи не із с. Глушківці теперішньої Хмельницької обл.?).

Серед досліджень на цю тему К. Грушевська високо оцінила працю В. Горленка «Кобзари и лирники» про носіїв думового епосу, у якому він познайомив читачів із трьома професійними співцями – Є. Перепелицею, П. Братицею та Хв. Башею. Записавши від останнього чотири думи, дослідник дійшов важливого висновку, «що думи затримувалися в пам'яті кобзарів району» (цит. за: Грушевська, 1. – С. 121).

⁵ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 810, арк. 14 зв.

⁶ Грушевська, 1. – С. 211.

начебто не входило до «основного пункту» навчання¹. Існуючі найдавніші історичні згадки про українських епічних співців, їх іконографічні зображення підтверджують, що необхідною умовою діяльності кобзарів і лірників було вміння грати на інструменті. Навіть ритуал отримання «визвілки» після науки в «панотця» передбачав дарування учневі бандури або ліри², що символізувало акт спадкоємності. Мистецтво інструментальної гри підносило носіїв епосу до рангу майстрів своєї справи. І навпаки, відмова від інструменту з різних причин, здебільшого під впливом переслідувань народних музикантів (досить згадати царські укази про нищення інструментів у середовищі скоморохів ще в XVII ст.), введення податків на музичні інструменти мандрівних співців чи репресивні дії, застосовувані до кобзарів і лірників, негативно позначалися на мистецтві виконавців епосу, які в такому разі втрачали свій професіоналізм. Закінчивши науку, кобзарі й лірники проходили обряд посвячення, що був рівнозначним ініціації. Про такий ритуал згадував один із перших дослідників лірницьких об'єднань В. Боржковський: «Учитель підіймає полу своєї свитки – учень накриває ліру своєю полою; вчитель знімає ремінь зі своєї шиї і накладає на шию учню... Вчитель кидає йому в ліру декілька монет на щастя і відпускає у самостійне життя»³. Бандурист Г. Ткаченко, добрий знавець кобзарського мистецтва, який дожив до кінця XX ст., твердив, що «визвілку» брали тільки на думи та псалми, ліричні пісні не входили до обов'язкового «навчального» репертуару⁴. Це є свідченням виокремлення епосу з-поміж усієї фольклорної творчості як явища суспільно значимого. Повторювана кобзарями XX ст. фраза про те, що «королі [з їхнього середовища. – С. Г.] вже пройшли, а тепер малі старці настали», свідчила, що їм було властиве відчуття історичної ретроспекції думового феномену, який вступав у фазу свого завершення.

Філософічна спрямованість діяльності носіїв думового епосу. Носії епосу вражали самобутнім розумом, особливим сприйняттям світу, відданістю своїй просвітницькій місії. Фізична вада незрячих співців активізувала їх самозаглиблення, що межувало з медитативними станами, близькими до філософічності. Українські кобзарі й лірники – вихідці з простого люду – були рідні йому по мислі й духу, «страждальні будителі правди», переслідувані владою, часто мали більший авторитет, ніж представники інтелігентської еліти. П. Куліш так писав про О. Вересая: «З ним розмовляти можна цілий день, бо він природний філософ... Не дурно плачуть усі в хаті, як зачне Остап споминати своїх добродіїв у старечих молитвах: препишним словом умудрив Господь сліпого кобзаря. Хто се пише, тому не раз і не два доводилось чувати ревні Остапові речі»⁵. Кобзар міг глибоко розчулитися змістом дум, які виконував. «“Боже, твоя воля, хто його повигадував, що не можна видумати так нікому в світі”, – казав він, завершуючи рецитацію думи “Про трьох азовських братів”»⁶. Ці слова засвідчують особливий дар зосередження на обраному предметі, вміння відчувати його усім своїм еством, майстерно обробляючи різні його грані, які відкриваються слуша-

¹ Грушевська, 1. – С. 168.

² Бандурист П. Дригавка згадував, як «панотець» дарував учневі хліб, грудку солі, боківку (торбу), палку й миску, бандуру й гривню, благословляючи такими словами: «Роби собі так, як робив панотцеві й паніматці і всій братії вгождав. Спасибі тобі за науку і за щирю правду» (цит. за: Кушпет. – С. 293).

³ Боржковський. – С. 658.

⁴ Записала С. Грица від Г. Ткаченка 1987 року (особистий архів С. Грици).

⁵ Куліш, 1. – С. 79.

⁶ Там само. – С. 38.

чеві, замороженому вже не так відомим змістом твору, як магічним впливом духовної сили інтерпретатора, його талантом щоразу по-новому «відроджувати» давню ідею. З таким відчуттям світу тісно пов'язаний вибір кобзарського репертуару, заборони на любовну лірику, надання переваги творам національно значимим, релігійним та моралістичним, які й стають об'єктом для самозаглиблення і виявом пророчого провидіння. Медитативна сутність думового епосу, медіальна функція в ньому кобзарства – суть концентрації внутрішнього смислу пережитої великої епохи спалаху національної енергії. Важливо наголосити на етичному кодексі кобзарства, що подібний до принципів східних суфіїв та буддійських архатів. Життєві засади кобзарів і лірників полягали в отриманні знань від наставника-майстра, у благочестивих діяннях, праведності, стриманості. «Позацерковна» богомільна діяльність, відданість народній етиці, моралі сприяли осягненню ними слави «божих старців»¹. Інтерес до них у ХІХ – на початку ХХ ст. базувався на бажанні науковців уберегти це явище від забуття. З-поміж представників епічного середовища вирізняються два типи індивідуальностей: а) харизматичний – тип «божого помазанника», який живе прив'язаністю до патріархального устрою громади, її морально-етичних засад і релігійних переконань (А. Шут, О. Вересай, М. Кравченко, Г. Гончаренко), – це елітна частину «клану»; б) тип прагматика-заробітчанина з меркантильними інтересами, який володіє сугестивно-імітативним впливом на слухача і для якого важливими були заробіток та осілий спосіб життя (А. Никоненко з Полтавщини, а також Т. Пархоменко з Чернігівщини, які керувалися матеріалістичними принципами: «На Бога надійся, а Бог нічого не дасть... Як не зароблю, то лежатиму, поки опухну»²). Незалежність від кастово-гуртових обмежень спричиняла комерціалізацію діяльності окремих співців. Постатей харизматичного типу ставало дедалі менше, що водночас зменшувало їхній вплив на маси. Якщо колись кобзарі й лірники спеціалізувалися на епосі, то згодом вони почали шукати порятунку в жебранках, молитвах, «запросах». «Запроси», як пояснювали самі лірники, співали, коли ходили по хатах, сподіваючись випросити полотна³. Руйнація епічного середовища на початку ХХ ст. у зв'язку з його виродженням призвела до звуження кола виконавців думового епосу та витіснення їх старцями-прохачами, що й вплинуло на зміни в співацькому репертуарі. Молитви, жебранки, так звані «благодаренія», які виголошували після отримання милостині, – ці жанри посіли вагоме місце в репертуарі лірників. «Бандуристу, – за свідченням Г. Ткаченка, – не можна було хліба давати чи борошна, а тільки гроші. А лірникові можна. Їх було скрізь багато. Крім того, сам спосіб гри – крутити корбу – не цінувався так, як бандурна гра... Лірники – це бідолахи. От через що давали “визвілки” й паролі, щоб не скупчувались в одному місці... Об'єднувались біля якоїсь церкви. Там вони мали свою ікону – частіше всього ікону Миколая Чудотворця – і до єї одчисляли якісь копійки на оливу, і там горіла постійно лампадка. Як “визвілку” давали, то частіше всього на Трійцю, на зелені свята, так оце давали й пароль. Паролі “лопата в глині” або “ворона на трубі” (без всякого смислу) давалися, щоб впізнавати своїх»⁴. Не дивно, що

¹ Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі. – С. 76.

² Цит. за: Грушевська, 1. – С. 72.

³ ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 673, арк. 22.

⁴ Записала С. Грица від Г. Ткаченка 1988 року (особистий архів С. Грици).

інтелігентські кола на етапі активного вивчення українського епосу й кобзарського мистецтва цікавилися найперше бандуристами та їх думовим репертуаром. З часом К. Квітка слушно зауважив, що це було упущенням, оскільки саме від лірників на тому етапі можна було почути архаїчні твори. «Теперішнє кобзарство, внаслідок захоплення ним частини інтелігенції, вже перестало бути цілісним і недоторканим скарбом для вивчення древності. Ця обставина підвищує відносну перевагу лірників [над кобзарями], які не привертали такого інтересу інтелігенції, і завдяки цьому вони зберігають думи, очевидно, в більш чистій формі, ніж кобзарі»¹. Цю думку К. Квіткі підтвердив В. Харків, записуючи думи від лірників на Харківщині. Своєрідним підсумком кобзарсько-лірницької діяльності кінця XIX – початку XX ст. став концерт українських епічних співців на XII археологічному з'їзді в Харкові (1902), для якого М. Сумцов склав спеціальну програму – «Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках (к XII археологическому съезду в Харькове)» (1900). З'їзд мав значний резонанс завдяки кобзарському концерту, у якому взяли участь кобзарі-автентики І. Кучеренко, М. Кравченко, Т. Пархоменко та ін. Думу «Про Олексія Поповича» виконав Г. Хоткевич, який із того часу розгорнув активну концертну діяльність. Він також виголосив на з'їзді доповідь про кобзарство. Статус «убогої братії», який випав на долю епічних співців в епоху стагнації (наприкінці XVIII ст.), не заважав їм виконувати їхню суспільну функцію – не тільки «охоронців» народного епосу, але й маніфестантів у протидії з офіційними режимами, які давалися взнаки українському суспільству в усі часи і на всіх теренах – з півночі на південь та зі сходу на захід. Геосоціальний чинник позначився на спрямуванні опозиційної до влади діяльності кобзарів із центральних і південно-східних районів, лірників із західних регіонів та решти українських земель. Свідчать про це згадувані вже «Устиянські книги», яким кобзарі довіряли свої сокровенні таємниці – життєві заповіді, особливості навчання, ставлення до панівних верств: «Упаси нас, Господи, од усякого замислення оддати устинкниги панам на поглумленіє... Тебе сповідають та на вус мотають. Усі вони одну свайбу грають і вмісті п'ють-гуляють»². Ціною власного спокою та достатку платили виконавці дум за вільне існування та за слова правди. Леся Українка й К. Квітка, запросивши в 1908 році кобзаря Г. Гончаренка в Ялту, щоб записати від нього думи, були вражені його інтелігентністю й культурою поведінки. Навіть у лаконічному описі-портреті, який письменниця залишила про кобзаря, знайшли відображення особливості умов його існування: «На пристані в Ялті поліція таки вчепилася до нього, як до жебрака з недозволеним способом прошення (з бандурою), і тільки запевнення наймички, що Гончаренко не жебрак, що він їде в гості до відомих людей, на відому адресу, врятувало бідного артиста від неприємності. В ньому справді нічого жебрацького немає, починаючи з одягу, пристойної “чумарки”, яку носять пригородні селяне в Харківщині, і смушевої шапки, й кінчаючи поведінням, повним гідності – все в ньому повне благородної простоти... Не тільки грошей, але й найменшої послуги він не вважає за можливе приймати дармо; так, наприклад, коли на пароході йому траплялось просити матросів провести його, то він потім грав їм за те на бандурі і не при-

¹ *Квітка К.* Избранные труды в двух томах / Сост. и коммент. В. Гошовского. – М., 1973. – Т. 2. – С. 286.

² Докладніше про «Устиянські книги» див.: Кушпет. – С. 301.

ймав ніякої плати. Він, очевидно, любить свій хист не тільки через те, що він дає йому заробіток, бо дуже часто у вільний час грає “сам собі” свої музикальні п’єси, без співу. Коли раз трапилось, що фонограф чомусь віддав у карикатурному тоні (з поганим, якимось козиним тембром) його псалму “Про Правду”, він, думаючи, що то якийсь навмисний жарт з нашого боку, так образився, що ледве ми могли його переконати в нашій невинності, – так може ображатись тільки артист, що поважає свій хист. Він знає і любить тільки старосвітський репертуар, а до нових і “модних” тепер співів... ставиться скептично і холодно»¹. На етапі дегресії епічного середовища частина «старечої братії» пристосувалася до нових вимог, беручи до репертуару думи про Леніна, Сталіна. Інших знищив голодомор 1930-х років і репресії. Проте ігнорування сенсу історично зумовленої нормативності великого епосу, до якого тодішня наука прирівнювала епігонські злободенні творіння, мало хибну тенденцію. «Норма, – писав Х.-Г. Гадамер, – ретроспективно співвідноситься з певною... неповторною величиною в минулому, яка її породила і продемонструвала, оскільки вона завжди отримує часовий відтінок, що надає їй історичної характерності»². У праці «Мелос української народної епіки» в розділі про епічне середовище³ акцентовано увагу на історико-територіальних особливостях його розвитку та двох колишніх розгалуженнях – правобережному лірницькому та лівобережному кобзарському, на структурі репертуару з перевагою у першому випадку творів духовного змісту, у другому – дум, епіцентром розвитку яких були центральний та південно-східний регіони України. Об’єктивні чинники такого розмежування визначили напрям їхньої діяльності, особливості репертуару, вплинули на стильові нашарування в українській епічній творчості, що збіглися з історичними й територіальними рисами розвитку українського етносу. Скільки б не було апелювано до передумов історичної дійсності, в епіці важливе місце посідає фактор індивідуальної рефлексії, її «увімкненість» у творчий процес. Вона пізнається у ставленні до традиції, зануреності в неї (знанні й розумінні) не метафізично, а міфологічно. Тільки інтуїтивно-філософське відчуття історичної ретроспекції епосу та його гранично індивідуальна інтерпретація через особистісне «Я» можуть переконати в істинності осягнутого епічного досвіду й правомірності його існування.

Серед досліджень останніх років, присвячених епічному середовищу в Україні, заслуговує на увагу згадувана вже праця В. Кушпета «Старцтво...». Звівши в систему відомості про кобзарство й лірництво з усіх попередніх праць, автор доповнив їх неопублікованими матеріалами П. Мартиновича з так званих «Устиянських книг», що є усними переказами незрячої братії про свою «науку», особливості цехової організації, про життя й мандри з метою заробітку⁴. Бандурист-практик В. Кушпет вніс певні корективи в трактування інструментів «кобза» й «бандура» та їх назв. Характеризуючи інструменти «старців» та музич-

¹ Цит. за: Грица–Колесса. – С. 314, 315.

² Гадамер. – С. 342.

³ Грица С. Мелос української народної епіки. – К., 1979. – С. 45–90.

⁴ Записи й матеріали П. Мартиновича, яким В. Кушпет цілком довіряє, «грішать» вільним поводженням із фольклорними текстами, виправленнями, підказуванням кобзарям уже друківаних сюжетів дум і компонованням на їх основі нових варіантів, домислюванням інформації про співців, на що звернув увагу Б. Кирдан у статті «П. Д. Мартинович и собиране дум»: «Столь высокая оценка собирательской работы Мартиновича [ідеться про оцінку К. Грушевської. – С. Г.] не оправдывается, с чем нельзя не считаться при подготовке научного издания украинских народных дум» (Кирдан. Мартинович... – С. 167).

ний супровід до виконуваних ними епічних творів, дослідник уточнює їх стрій і виконавські можливості, з'ясовує різницю між старовинною кобзою та новітньою бандурою, відкидаючи твердження про їх тотожність, що траплялося в працях авторитетних учених – М. Лисенка, Ф. Колесси та ін. Але В. Кушпет вважає, що досі зберігся тільки один інструмент, який можна назвати кобзою, а саме – кобза О. Вересая, тож і вона має приструнки, які бандурист Г. Хоткевич вважав типовою ознакою новітньої удосконаленої українцями бандури. Чи можна на прикладі лише Вересаєвого інструменту робити висновки про суттєву різницю між кобзою та бандурою, і чи настільки помилялися М. Лисенко і Ф. Колесса, вважаючи бандуру удосконаленою кобзою, а дві назви – паралельно вживаними? М. Кравченко, наприклад, називав свій інструмент «коряком», однак це не дає підстав для розуміння під цією назвою якогось окремого інструменту. Між кобзою та бандурою й насправді не було такої суттєвої різниці, як на цьому акцентують окремі інструментознавці. Отже, найменування «кобза», «бандура» («пандора») (останнє прийшло із Заходу і витіснило стару назву «кобза», що була поширена в сільському середовищі стосовно більш досконалого інструменту, який не змінив ні своєї родової, ні функціональної першооснови) є подвійною назвою інструментів, які до часу їх новітньої модифікації у 20-х роках ХХ ст. можна вважати тотожними. Самі виконавці дум називали себе і кобзарями, і бандуристами. Тож тривала дискусія щодо різниці між старосвітськими кобзою та бандурою, яка не припиняється досі, не є настільки суттєвою, щоби вважати помилковими назви «кобза», «бандура», які М. Лисенко і Ф. Колесса трактували як генетично споріднені. Не бачимо сенсу в запереченнях В. Кушпетом зв'язків дум із билінами, що їх визнавали в образній поезії та версифікації М. Халанський, М. Драгоманов, М. Дашкевич, Ф. Колесса, які й ми відзначили у лексиці, топоніміці, окремих поетичних засобах обох жанрів та мелодичних зразках дум із Поділля, що дає підстави вважати «київський» цикл билін творчістю не тільки росіян, але й українців та білорусів. Чим було замінено думи в репертуарі кобзарів новішого часу, зокрема початку ХХ ст.? Особливе місце посіла в них поезія Т. Шевченка, за своєю історико-героїчною ідеологією та суспільною вагою така ж значима, як і думи. Для кобзарів і лірників упокореного долею через каліцтво стану, який мав професіональних побратимів у південних і західних слов'ян, гостре слово, сатира були дієвими засобами протистояння владним кривдникам, особливо на пізніших етапах після падіння гетьманства в Україні і відсутності будь-якої підтримки й захисту від влади. В Україні, й загалом у європейському світі, ці люди були витіснені в розряд маргіналів або аматорів із напівнародним і напівпрофесійним статусом. Кількасотлітнє існування епічних співців на етапах становлення та активного розвитку їхньої творчості суттєво вплинуло на народне просвітництво, народну мораль, уявлення про світ і його суперечності. Проте романтичний погляд на кобзарство й лірництво, що перейшов із минулого в сучасність, навіть за умов усвідомлення значення цього явища в історії української культури та намагання використати його в патріотичних чи, ширше, – політичних інтенціях, не може бути догмою, бо набирає відтінку традиціоналізму, а в разі відкидання історичної перспективи веде до профанації сакральності. Це відбувалося за умов «експлуатації» кобзарської традиції з метою пропаганди в радянський період, ідеологи якого говорили про спадкоємність репертуару кобзарів, якої вже не

могло бути з огляду на відсутність кобзарських цехових корпорацій і братств. Надумані факти, що кобзар радянського періоду Ф. Кушнерик «намалював живий образ великого вождя трудящих [ідеться про «Думу про Леніна». – С. Г.], котрий приходить на допомогу бідноті в жорстокій боротьбі з лютими ворогами радянської влади»¹, що «сила пісень і дум кобзаря полягає в постійному і глибокому зв'язку з радянською дійсністю»², цілком відповідають духові тих часів. Подібну кон'юнктуру апологетику можна знайти в низці статей Ф. Лаврова, П. Павлія та ін.³ «Оповідачі [мовиться про виконавців народного епосу. – С. Г.], які прийняли ідею фіксованого тексту, – вважає А. Лорд, – назавжди втрачені для усної традиції. Власне ця ідея означає загибель традиції та свідчить про прихід покоління оповідачів, які відтворюють, а не творять її»⁴. Зауважмо, що журнал «Народна творчість» (з 1957 р. – «Народна творчість та етнографія»), який почав виходити в 1940 році, а затим – у післявоєнний період, майже в кожному номері давав відомості про кобзарів і бандуристів. Проте поняття «кобзар» у розумінні «носій українського класичного епосу» не розглядалося диференційовано від співаків, які виконували будь-які пісні під бандуру. Особливі привілеї надавали тим виконавцям з народу, які співали про вождів революції, про радянську дійсність. Справжня козацька епіка опинилася в нелегальному становищі.

Специфіка передачі словесно-музичного тексту дум. Великомасштабна дума в єдності вербального й музичного текстів із вільною прозоподібною формою вірша та імпровізаційним характером мелодії в усній традиції ніколи не передавалася дослівно. Водночас це не казка, не легенда, що може обмежуватися розповіддю. Музична рецитація думи, супровід її на інструменті вимагали вміння. Якщо в пісенності йдеться про строфи, об'єднані сталою ритмікою, які сприяють запам'ятовуванню відносно невеликого тексту, то в «астрофічній» думі потрібно опиратися тільки на мнемонічну модель як у сюжеті, так і в усіх конструктивних елементах – запам'ятовувати смисловий каркас сюжету і, зважаючи на те що це твір для слухання, відчувати архітектоніку словесно-музичної цілості думи, яку, залежно від потреб аудиторії, потрібно збільшувати чи скорочувати. Невід'ємний компонент усної творчості – імпровізація – відігравав особливу роль при виконанні великомасштабних епічних творів, якими є думи. Імпровізація, таким чином, ставала «підмогою» для пам'яті, способом постійного оновлення й модифікацій утвердженого в ній канонічного тексту та мелодичної моделі. Якщо оновлення (тобто творення) згасає, то епос петрифікується. Він є живою матерією, допоки в ньому функціонує система «енграм» (застосуємо біологічний термін), які виникають як необхідність формування адекватної поведінки в умовах конкретного, у цьому разі – епічного середовища, як сума властивостей запам'ятовування попередніх рефлексій, що формуються в певну креативно-поведінкову традицію. Втрата енграм-цілей призводить до розбалансування системи, до її дегресії. Опорними точками в

¹ Кирдан, Омельченко. – С. 144.

² Там само. – С. 143.

³ Подаємо назви найважливіших праць з інформацією про кобзарів і лірників довоєнного й післявоєнного періодів: *Грінченко М., Лавров Ф.* Кобзар Федір Кушнерик. До 65-річчя з дня народження і 30-річчя кобзарської діяльності. – К., 1940; *Самчук У.* Живі струни. Бандура і бандуристи. – Детройт, 1976; *Кирдан Б., Омельченко А.* Народні співці-музиканти на Україні. – К., 1980; *Лавров Ф.* Нариси з історії кобзарства України. – К., 1980; *Немирович І.* Взяв би я бандуру. Розповіді про сучасних кобзарів-бандуристів. – К., 1986; *Жеплинський Б.* Коротка історія кобзарства в Україні. – Л., 2000.

⁴ *Лорд А.* Сказитель. – М., 1994. – С. 157.

запам'ятовуванні дум є думові сюжети й типові мелодичні формули – парадигми. Епосознавці називали епічне виконавство театром одного актора (І. Пухов). В усному виконавстві епосу кожен із таких актів певною мірою є актом індивідуальної творчості, трансцендентно переданої через особисте «Я», що й стає стимулом для збагачення цілісної традиції. Саме цим і вирізнялося виконавство О. Вересая, Г. Гончаренка, І. Кучеренка, Г. Ткаченка. Уже мовилося про підкреслювану структурну близькість думових рецитацій з іншими речитативними жанрами творчості, зокрема з голосіннями, середньовічною артефіціальною рецитацією. Проте думи не можна прирівнювати до них, адже це твори великої громадянської епіки. Дехто поділяв виконавців дум на дві групи – творців та імпровізаторів, одних і других називаючи виконавцями¹ (слідом за російськими вченими Г. Астаховою та В. Чичеровим). Такий поділ, на нашу думку, є неправильним в оцінці сутнісних рис епосу, для якого імпровізація є засадою його розвитку. Цей поділ з'являється на етапі зникнення автентичних рис епосу та появи книжних форм його розвитку. Інтерпретація, як уважає О. Лосєв, є власне сутністю речі, «основною протилежністю мислі й буття». «Річ завжди дана в якійсь інтерпретації», а сама річ є символом безкінечності, «який і допускає безкінечну кількість різних інтерпретацій»². Інтерпретацію в усній народній творчості можна прирівняти до імпровізації. Усього понад тридцять сюжетів дум у сотнях варіантів складають компендіум безкінечних доповнень до названих сюжетів, кожен з яких є символом, на який орієнтується медіум-інтерпретатор, відтворюючи його в міру свого розуміння й таланту. Інтерпретація дум за сумою її різних властивостей (повноти, імпровізаційного хисту, артистичних, голосових даних) відрізняє кобзаря Г. Гончаренка від Т. Пархоменка, лірника І. Скубія від А. Гребеня за знанням самої думи, проникненням у її зміст, способом її донесення до слухача. У виконавському акті, у відтворенні символу криється індивідуалізований акт інтерпретації твору, який дозволяє вважати його варіантом сюжету-символу. У такий спосіб утворилися думові парадигми, кожна з яких є варіантним рядом або сукупністю варіантів одного сюжету думи, її музичної моделі. Зважаючи на те що довгий вільний вірш думи був позбавлений строгої силабічної структури та строфіки, сталої рими, епічні співці в процесі усної передачі думового репертуару не запам'ятовували тексту думи дослівно, а вдавалися до імпровізації. У трансмісії епічної традиції варто виокремити три способи передачі тексту: а) вербального та музичного – усним шляхом; б) переказ вербального тексту за друкованими джерелами, а музичного – усно; в) вербального та музичного – за друкованими джерелами. Перший – адекватний природі народноепічної творчості й найбільше узгоджується з традиціями епічного виконавства, бо суть усного народного епосу – в імпровізації всіх його складових – тексту, мелодії, інструментального супроводу (як у будь-якому автентичному епосі на стадії його активного розвитку). Ось як про цей найбільш природний спосіб передачі розповів відомий кобзар І. Крюковський (Крюк) (ідеться про те, як він перейняв від якогось кобзаря з-під Гадяча думу «Про Самійла Кішку», заплативши йому за це карбованця): «Так ми дві ночі з ним удвох над нею морочились. Так я був знав її добре, а це забув, що не співаю нікому»³. Другий спосіб полягав у засвоєнні словесного тексту з кни-

¹ Лавров Ф. Творці та виконавці українського героїчного епосу // Історичний епос східних слов'ян. – К., 1958. – С. 69.

² Лосєв А. Самое само // Лосєв А. Миф, число, сущность. – С. 333.

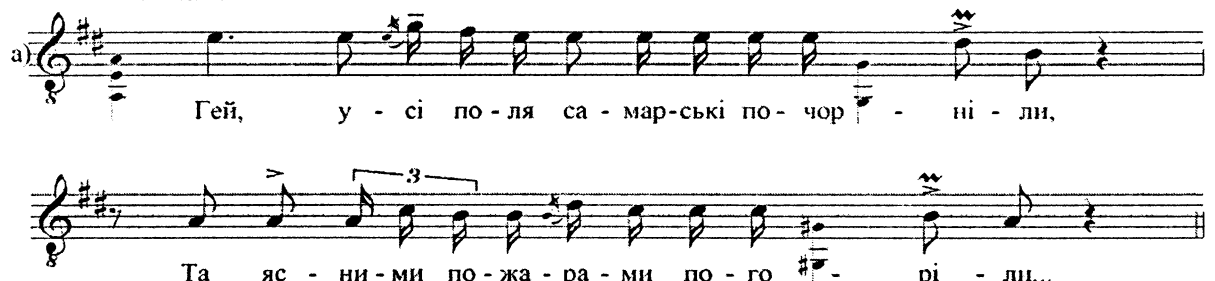
³ ЖіС. – 1895. – Кн. 7. – С. 14.

жок і вів до поступової петрифікації словесних текстів, частково імпровізованих під впливом музичного виконавства і вдосконалення мистецтва музичної імпровізації. Прикладів текстів, тотожних друкованим джерелам, знайдемо немало серед записів дум Ф. Колесси, навіть у таких визнаних традиційних співців, як М. Кравченко [пор. словесний текст виконуваної ним думи «Про самарських братів» (Грица–Колесса. – С. 275–277) з аналогічним у М. Максимовича (Максимович, 1849. – С. 17) та в Є. Мовчана (Грица, 2007. – № 77); початок думи «Про азовських братів» від О. Калного в запису О. Сластіона (Грица–Колесса. – С. 212–215) та ідентичний текст думи, поданої від М. Кравченка О. Сластіоном (КС. – 1902. – Кн. 4. – С. 317; Грушевська, 1. – С. 123); думу в запису О. Сластіона «Про удову» (Грица–Колесса. – С. 251–255) з ідентичним початком тексту цієї ж думи від А. Никоненка (Куліш, 1. – С. 1); або ж початок думи в запису О. Сластіона «Про Самійла Кішку» (Грица–Колесса. – С. 321–323), що ідентичний із початком варіанта, записаного від сліпого кобзаря І. Стрічки (Грушевська, 1. – С. 44, 45) та ін.]. Створюється враження, що пізніші варіанти дум рецитовалися на взяті з книжок (можливо, самим О. Сластіоном) тексти або були дослівно завчені. Музичні рецитації до тотожних текстів, які знаємо з літератури, за збереження спільної моделі, не повторюють матеріалу, як в одного й того самого кобзаря чи лірника, не кажучи вже про музичні інтерпретації тотожних текстів у різних виконавців. Для прикладу розгляньмо початок думи «Про самарських братів» у виконанні М. Кравченка та Є. Мовчана:

Приклад № 3

М. Кравченко

$\text{♩} = 72 \text{ М.М.}$

а)

Гей, у - сі по - ля са - мар-ські по - чор - ні - ли,
 Та яс - ни - ми по - жа - ра - ми по - го - рі - ли...

Є. Мовчан

$\text{♩} = 84 \text{ М.М.}$

б)

Гей, гей, гей, гей! Гей, у - сі по - ля са - мар-ські по - чор - ні - ли,
 Яс - ни - ми по - жа - ра - ми по - го - рі - ли...

В обох варіантах закладено типові для кобзарів мелодичні формули (парадигми). У першому – низхідний архаїчний тип рецитації у межах септими – *e' g' fis' e' / dis'(d) c h a* (5 7 6# 5 4# 3 2 1), що є в усіх думах, які виконував М. Кравченко, у варійованих формах. У другому – мелодичні формули, близькі до гармонічного складу з субквартвовим початком і вводним тоном – *E a gis E d e c h a*

(V I VII# V 4 5 3b 2 1), типові й для інших дум, виконуваних Є. Мовчаном, проте варіаційно видозмінювані менше, ніж у М. Кравченка. Подібні рецитації дум на друковані тексти часто трапляються й у записах 1920–1930-х років [пор. думу «Про Голоту» (Грица, 2007: – № 62), що її опублікував В. Харків у 1937 р. від лірника з Харківщини Г. Обліченка, що за словесним текстом збігається з ідентичним варіантом, який надрукував П. Куліш (Куліш, 1. – С. 14); передрук Грушевська, 2. – С. 9, 10]. У разі вивчення співцями текстів із книжок їх музична рецитація ще зберігає засади усного мовлення, що оперті на формульно-імпровізаційні основи розвитку музики епосу. Та наявність тотожних або майже тотожних текстів у різноманітній музичній інтерпретації, безумовно, є симптомом перехідного стану кобзарсько-лірницької традиції від усної до усно-писемної. Третій спосіб – це сценічна реконструкція епосу, що полягає в збереженні у виконавському варіанті зафіксованих у літературі словесного та музичного текстів. У міру зникнення епічного середовища кобзарів і лірників та усної школи передачі їх традиції, що базувалася на запам'ятовуванні та засвоєнні епічних формул-кліше, виконавець поза цим середовищем був позбавлений можливості розвивати традиції певної виконавської школи, а тому мимоволі переключався на книжно-репродуктивну, імітативну діяльність майстра-одинака, який здебільшого мав не тільки загальну, але й нерідко спеціальну музичну освіту. У такому разі суттєво міняється характер рецитації скопійованих і «окультурених» форм збереження епосу, які навіть за найвищого мистецького рівня репродукції сприймаються як опосередковане, вторинне явище фольклору, відсторонене від автентичних форм його усного побутування. Щодо епосу – субстанційного явища національної культури – такі рефлексії особливо загострені. Приклади подібної реконструкції простежуємо в сучасних інтерпретаторів епосу – В. Кушпета, Т. Компаніченка, М. Хая та ін. Адаптація епосу з писемного джерела, уже не «потаємного», яке відоме тільки певному колу виконавців усної традиції, а тиражованого в книжках, створює парадоксальну ситуацію, протилежну до процесу її усного засвоєння: не пам'ять диктує протікання сюжету й комбінацію сталих епічних формул, а друкований текст, який виконавці прагнуть штучно імпровізувати, аби створювати ілюзію автентичності. Охарактеризовані три способи, притаманні різним історичними фазам розвитку епосу, є типовими для всіх етнічних локусів, де цей вид творчості розвивався¹. В Україні перехід від автентичного кобзарства до фази його концертної репрезентації знаменує діяльність Г. Хоткевича, В. Герасименка, Р. Гриньківа та ін. При патріотичному ставленні до збереження кобзарської/лірницької традиції своєю діяльністю вони цілком підтвердили об'єктивний шлях її еволюції – професіоналізації бандурного мистецтва та поступового затухання усної епічної творчості. Г. Ткаченко зауважив: «Хоткевич... хоч і боровся за бандуру народну, а все-таки він основну свою установку зробив на школу західноєвропейської музики. Я вважаю, що він зовсім не народного уклону. Він концертний, віртуозний виконавець»².

Музичні записи дум (попередні зауваги). У записах музики дум варто виокремити три етапи: а) слухові нотації; б) транскрипції з фоноваликів; в) тран-

¹ Див.: Грица С. Усно-писемні традиції у слов'янському епічному виконавстві // Мистецтвознавство, фольклористика та етнологія слов'янських народів. XIII Міжнародний з'їзд славістів. Любляна. – К., 2003.

² Записала С. Грица від Г. Ткаченка навесні 1987 року (особистий архів С. Грици).

скрипції з магнітофонних плівок. Та навіть при наявності звукозаписувальної апаратури першорядне значення мають слухові й аналітичні здібності записувача і транскриптора, розуміння структури думи, виконавських особливостей її носіїв. Про це свідчать нерівноцінні варіанти записів одних і тих же дум від тих самих виконавців, на яких лежить відбиток індивідуального сприйняття матеріалу (порівняймо нотації від М. Кравченка, здійснені М. Лисенком, В. Шевченком, Ф. Колесою). Необхідно також взяти до уваги факт одномоментності схопленого виконавського акту думи, що як твір імпровізаційного характеру ніколи не повторюється так само, якщо це твір автентичного виконавця. І тільки масив зібраного матеріалу певного епічного середовища може дати основи для простеження його типологічних рис. Водночас не маємо права нехтувати існуючими нотаціями минулого, які є свідченням еволюції цього процесу в діахронічному зрізі. Усе це наслідок просторово-часового руху того самого твору та, зокрема в епосі, його інтерпретаційних процесів. Це питання, незважаючи на посилений інтерес до дум, посіло незначне місце у фольклористичних працях, хоча саме воно пояснює, чому, вичерпавшись у своєму історичному розвитку ще на початку XVIII ст., українські думи продовжують існувати до нашого часу, і чому думові новотвори XX ст. залишилися штучними плодами без варіативного продовження, не набувши значення символів на рівні сутнісних явищ у культурній історії, явищ гідних інтерпретації та наслідування. Ніхто не створював варіантів дум «Про Леніна і Сталіна», «Про Олега Кошового», «Про Корею» і так далі, які не спонукали до саморефлексій, переживань, як це було з інтерпретаціями дум про козацькі вольності, спрямованими на усвідомлення змін у національній історії чи збереження родових традицій. «Естетична свідомість..., звеличуючи в собі усе, що вважає сферою своєї компетенції, до симультанності, ... тим самим водночас визначає себе і як історична»¹. Названі новотвори були епігонським наслідуванням існуючих епічних форм, у рамках яких несправжнє не могло прижитися як істинне. Вони не вписуються в сакралізовану історичною свідомістю систему епосу. І навпаки, установка свідомості на поцінованість істинно національного епосу постійно повертає до нього пам'ять на всіх етапах адекватної для його звучання ситуації. Але знову ж таки, мова йде лише про партикулярне відтворення епосу, ініційоване окремими особистостями, а не про безперервну його екзистенцію в сучасності. Прагнення до живого озвучення українського думового епосу, нехай і в партикулярних формах, є виявом його впливу на всю культурну історію в ролі неперехідної спадщини.

Декілька слів щодо фіксації вербальних текстів дум. Не регламентований сталою складочисловою схемою і строфікою текст думи допускав різне його написання – прозою, коротшими чи довгими віршами. Видно це при порівнянні варіантів тих самих сюжетів дум у фіксації різних транскрипторів, які записували їх чи то з переказування, чи зі співу. Розгляньмо, наприклад, початок думи «Про Олексія Поповича» у записах М. Костомарова та з першого її запису, поданого П. Житецьким:

- а) На Чорному морі, на білому камні
Там ясенький сокіл білозорець квилить проквіляє,

¹ Гадамер. – С. 131.

На небо поглядає, смутно себе має,
Що на синьому морі недобре щось починаєт

(Грушевська, 1. – С. 65);

б) На чорном море,
На белом камни
Сидить ясен сокол
Квилить, дуже проквіляєт,
На Чорное море исполня поглядаєт:
Что на Чорном море,
Недобре починаєт

(Грушевська, 1. – С. 62).

Написання тотожних текстів відрізняється групуванням їх частин або піввіршамми, або віршами, а то й завершеними реченнєвими колонами, як у першому випадку. Порівняння варіантів дум, зафіксованих переважно без музики, виявляє різні семантичні й ритмічні цезури, які в основному збігаються з реченнєвими колонами – при потребі частину довгих рядків переносять у наступний рядок (про що свідчить маркування переносів малою літерою):

Ой із города из Озова утікав мал полчок,
бул невеличок,
Єк було собі три братіки роднєньки,
голубчики сивєньки, товарищи сердєчні

(Грушевська, 1. – С. 131).

Щодо дум, які відомі з музикою, можна говорити і про зворотний вплив музики на сегментацію слова та про виділення під впливом мелодії невластивих словесному тексту акцентів, переважно у закінченнях фраз та періодів. Простежимо це, зокрема, у подачі словесного тексту думи «Про азовських братів» у запису Ф. Колесси від М. Кравченка:

Гей, у святу неділеньку
То рано-поранєнькó.
Гей, то не чорні хмари наступали,
Не дробні дощі накрапали,
Гей, то не сиві тумани й уставали

(Грица–Колесса. – С. 105).

Сегментація словесного тексту узгоджується із цезурами, які збігаються із закінченнями музичних фраз (на устої-тоніці або другому ступені) і яких дотримувалися у своїх рецитаціях, наприклад, М. Кравченко, Г. Гончаренко.

У відомих словесних текстах, зафіксованих без музики, цілком очевидне групування слів у фрази (сегменти) чи тиради, або періоди згідно з семантикою слова, а не з музичним фразуванням (див. попередній запис думи в М. Костомарова). За умови типового для дум вільного вірша однотипна сегментація їх тексту неможлива. Слід враховувати й такі важливі фактори, як виконавська манера співака, спосіб нарації, специфічні для нього віддихові паузи, зумовлені не тільки розумінням і відчуттям логічного поділу в тексті, але й фізичним станом та можливостями виконавця. Як видно, на початковому етапі словесно-музичної фіксації дум на цей момент не зважали, бо тран-

скрипції М. Лисенка, а тим паче інших записувачів, подані переважно без будь-якого цезурування. Першим звернув увагу на віддихові паузи й цезури Ф. Колесса, який мав змогу порівнювати музичні рецитації дум у різних співаків. Ось суттєве зауваження вченого з приводу рецитацій М. Кравченка: «Через поневірку стратив уже голос, тому ж і спів його виходить як би рубаний і частенько перериваний павзами через те, що кобзареві не стає віддиху. По свідощу П. Сластіона скаля Кравченкових рецитацій була колись обширніша в горішніх тонах; він піднімав голос особливо у т. зв. “плачах”. У всіх шістьох думках, схоплених на фонограф, Кравченко лише один раз зважився узяти високе ля (в “Самарських братах”) та й то не вийшло чисто»¹. Нерівноскладовий прозоподібний вірш думи укладається в нерівновеликі словесно-музичні «уступи» (згідно з їх номінацією в народі). Він і є головною передумовою астрофічної будови мелосу дум, відсутності кратного її членування на рівновеликі строфи. Те саме стосується внутрішньої структури уступів-фраз, тирад, що є нерівновеликими – коротшими чи довшими. Розмір фраз, тирад, уступів визначається двома основними факторами: а) логічними цезурами словесного тексту; б) індивідуальною манерою виконання думи, психофізіологічними можливостями співця.

Квантитативна природа рецитацій дум. Проверсії та контроверсії у співвідношенні слова і музики в думках. Мелодична орнаментика. У науці усталилася думка, що провідним началом в епічних думках є слово, якому підпорядковується мелодія. Здебільшого словесні тексти дум якщо й фіксували під час співу, то увага була зосереджена саме на вербальній частині, яку поділяли на вірші залежно від розуміння і трактування записувачем логічних цезур у ньому. У масштабах усієї думи, рецитованої «на музиці», її цезури визначають не тільки логічні зупинки у вербальному тексті, але й манеру виконання, віддихові паузи, зумовлені індивідуальними фізіологічними можливостями виконавця. Трапляються більші й менші проміжки між цезурами. Подекуди музична рецитація цілком збігається із силабікою тексту (1:1) і простежується тенденція до прискореного темпу співомовлення та його цезурування за фразами чи тирадами тексту; у разі мелодизації речитативу мелодична орнаментика «розсуває» співвідношення 1:1, нав'язуючи текстові свою акцентуацію, спричиняючи контроверсії у співвідношеннях тексту та мелодії, що позначається на зміщеннях словесних акцентів тексту думи та цезуруванні речитативу (особливо помітних при порівнянні варіантів тих самих дум, записаних без мелодії або з мелодією). Появу таких зміщень провокує й панівна в думках дієслівна рима, яка є засобом евфонічної, звуко-мелодичної природи:

Да як ушкали гудуть, до ти схоронис'я,	7+6
а як лебеді ячать, до ти озовис'я,	7 + 6
Та як козаки йдуть Дніпром Славутою, То ти об'явис'я	6 + 6 + 6

(Грица, 2007. – № 82).

Асонанси й рими в кінці нерівноскладових віршів під впливом мелодичного розспіву провокують зміщення акцентів у вербальному тексті: Богу́,

¹ Грица-Колесса. – С. 101, 102.

військовому́, надіва́єш, ма́єш, рида́є. Вплив мелосу на словесний текст і самодостатність його виявлення в рецитаціях дум найсильніше проявляється в закінченнях фраз і періодів або зачинах («заплачках»). Протягування останнього складу клаузули в мелодії, схожого на крапку в кінці речення, спричиняє здебільшого ямбічні закінчення тирад, уступів. Індивідуалізація ролі меліки в речитативі дум, що вивільняє для себе просторові ніші, диктує свою ритмічну акцентуацію, значною мірою залежить від способу виконання. Так, для деяких кобзарів із Полтавщини типовою була манера словорозривів, як, скажімо, у М. Кравченка:

- а) Із города Озова у...й утікали;
- б) Свого брата пі... підвезімо;
- в) На прикмету по... покидає

(Грица, 2007. – № 17).

Подібна манера простежується у співців О. Калного, О. Гришка (Грица–Колесса. – С. 212, 213, 255–257) у закінченнях фраз, у кадансах періодів, на які припадає найбільша свобода виявлення мелодичного начала в думі. Імпровізовані мелодичні орнаменталізації складів словесного тексту призводять до зміщення, нівеляції або розосередження нормативних акцентів слова, і чим більший простір охоплюють такі орнаменти, тим довільнішою стає акцентуація слів. Хореїчний наголос передостаннього складу в чотирискладових дієсловах нівелюється акцентуванням у мелодії двох останніх складів тексту: програва́є (Грица–Колесса. – С. 143), прожива́ю (там само. – С. 175), пов'яза́ли (там само. – С. 179), подвезі́те (там само. – С. 355) і т. д. Словорозриви часто зумовлені віддиховими паузами перед кадансом у співі – закінчення фрази прагнуть виділити протягуванням її в часі, перед тим ніби набираючись сил і перериваючи слово. Словорозриви в думках переважно з'являються в кадансах із подовженою останньою складонотою. Примічений прийом словорозривів у кобзарів полтавської групи (М. Кравченко, О. Барь, О. Калний)¹ Ф. Колесса пояснював «впливом великоруських пісень», уважаючи його не характерним для українських. Проте його знаходимо і в ряді українських багатоголосих пісень². Найчастіше він трапляється в піснях із нерівноскладовими віршами у вигляді «переспівування» недоспіваних складів у словах у наступних рядках із катеном. Гнучка будова вірша у думках, як і в піснях із нерівноскладовою будовою, спричиняє передумови для імпровізації та створення автономних ритмоакцентованих ліній у тексті та мелодії. Оскільки словорозриви трапляються переважно в закінченнях фраз, то мелодії належить тут особлива роль в їх орнаменталізації, для якої вона вивільняє собі простір у пісенному мовленні, нав'язуючи текстові свої правила гри, можливі форми варіювання протяжності складів та їх орнаменталізації (Грица–Колесса. – С. 114, 131, 155, 190, 198).

Орнаменталізації в закінченнях клаузул утворюють у думках цілу систему – від «дрібною» до розгорненої, «широкою» мелізматички, – де виявляється не тільки чуттєвий стан виконавця, його вміння імпровізувати, але й характерний модус мислення, у якому вловлюються архаїчні ознаки монодії імпровізаційного характеру, що корелюють із традиційною музикою Сходу та півдня Славії.

¹ Грица–Колесса. – С. 48.

² Українське народне багатоголосся. – К., 1963. – С. 218, 292, 296.

Приклад № 4

Г. Гончаренко
(Колесса Ф. Мелодії... – С. 386.)

IV(♯) → II

(гомо)-ні - ла.

Г. Гончаренко
(Там само. – С. 400.)

(пога)-да 3 - ла...

А. Скоба
(Там само. С. – 246.)

(й уті)-ка 3 - ли.

О. Гришко
(Там само. – С. 259.)

II

зо - ря - ми

О. Гришко
(Там само. – С. 260.)

(одчи)-ня - ла,

Г. Гончаренко
(Там само. – С. 403.)

IV(♯) → I; V → I

лі - та,

А. Скоба
(Там само. С. – 248.)

(добі)-га - [5] - є

А. Скоба
(Там само. С. – 244.)

(нази)-ва [6] - є:

П. Кравченко
(Там само. – С. 193.)

(слова)-ми про-мов - ля - є:

П. Кравченко
(Там само. – С. 204.)

(слова)-ми [6] про-мов - ля - є:

М. Дубина
(Там само. – С. 357.)

й ве - чір [5] мо - ли-тви со-тво-ря - ла,

У клаузулах уступів дум з найбільш рясною орнаментациєю мелодії простежується ритмічне врівноваження двох кінцевих акцентів через протягування останнього складу й мелізматичну орнаментацию передостаннього. Мелічний орнамент у думках має подвійний характер¹. Він може не виходити за межі часу й висотної зони тієї складоноти, до якої належить, варіюючи її чи прикрашаючи форшлагами, нахшлагами, мордентами, глісандо. У таких випадках він має комплементарну функцію; в інших – орнамент має структуротворчу функцію й органічно входить у мелодичний контур, розсуваючи його межі, відвойовуючи собі самостійний ритмічний та мелодичний простір. У нерегламентованому сталим метром речитативі дум другий тип орнаменту – функціональний – може мати різні тривалості та різний за складом і характером мелічний малюнок. Іноді він становить половину фрази, до якої належить [див. рецитації П. Кравченка, А. Скоби, І. Скубія (Грица–Колесса. – С. 192, 200, 203, 231, 247, 331, 350 та ін.)].

Вплив мелодії на текст простежується в масштабі всієї думи в традиційній мелодичній моделі, здатній проявити жанрову своєрідність твору та її стильову семантичну відмінність, а також в індивідуальному прочитанні думи – через манеру рецитації, спроможність проінтонувати на одному диханні певну «порцію» слів у вужчому чи ширшому голосовому діапазоні. У цьому сенсі показовим є синхронний зріз-порівняння тих самих дум: а) у виконанні одного співця (варіанти інтерпретації одного тексту); б) у виконанні різних співців (учителів і учнів); в) у виконанні представників різних кобзарських осередків; г) повторних записів у віддаленому часовому діапазоні (діахронічний зріз) у масштабі цілого та окремих частин рецитації². Динаміку співвідношень між текстом і мелодією у плані виявлення змінності їх взаємин можна простежити при порівнянні тих самих текстів в інтерпретації різних кобзарів і лірників. Розгляньмо для прикладу початок думи «Про Марусю Богуславку» у виконанні лірників В. Гончара (а) та А. Гребеня (б):

а) На Чорному морі, на камені біленькім
Там стояла темниця кам'яная,
А у тій темниці пробувало
А сімсот козаків жи та бідних невольників

(Грица, 2007. – С. 474);

б) Ге́й, та на Чорному морі, та на камені біленькому́,
Та́м стояла темниця кам'яная́,
А́ в тій же темниці сімсот козаків бідних замкнуто́

(там само. – С. 582).

Акцентами позначено наголошені під впливом мелодії склади, курсивом – розосередження сили поміж передостаннім та останнім акцентами піввіршів. Отже, не завжди акценти, які висуває слово, узгоджуються з мелодичними, та і в обох співців у зв'язку з індивідуальним способом рецитації тексту вони розташовані по-різному. У першому випадку характерне подрібнення фраз на мотиви з менш виразною акцентуацією останнього складу піввіршів і віршів у мелодії; у другому – укрупнення фраз, їх виголошення колонами із сильними ямбічними закінченнями протягом усієї думи. У зв'язку з характером рецитації відмінний також в обох випадках її синтаксичний поділ на менші (а) і більші (б) сегменти. Варта уваги імпровізація мелодії в синхронно записаних від того самого кобзаря (у даному разі Г. Гончаренка) варіантах думи. За дослівного повторення тексту і збереження сталих мелодичних формул (парадигм)

¹ Докладніше див.: Грица С. Мелос української народної епіки. – С. 205–209.

² Там само. – С. 214–226.

останні демонструють різні акцентні та ритмічні комбінації, ладове забарвлення то з альтерованим IV ступенем, то без нього:

Приклад № 5

Г. Гончаренко. "Олексій Попович"

♩ = приблизно 72 М.М.

a)
 Ой по Чор-но-му мо - рю, Ой на ка-мі-ні бі-лень-ко - му, 5

 Там си - дів со - кіл яс - нень - кий,

 Жа - ліб-нень - ко кви - лить, про - кви - ля - є, 5

 І на Чо-рно - є мо - ре спіль-на по - гля - да - є... 5

b)
 Ой на Чо - рно - му мо - рю,

 Ой на ка-мі-ні бі - лень-ко- му, 5 Там си-дів со-кіл яс-нень-кий,

 Жа-ліб-нень - ко 5 кви-лить, про-кви-ля - є, 5

 І на Чо-рно - є мо - ре спіль-на по - гля - да - є... 5

Розгляньмо уривки з рецитацій В. Гончара. Незважаючи на зміну сюжетів дум, прив'язаність співця до сталої мелодичної моделі засвідчує його вміння в кожному наступному варіанті рецитації створювати оновлені варіації мелодичних парадигм, їх «різнозвучність» – безкінечну кількість можливих інтерпретацій того самого предмета думки:

Приклад № 6

"Про Марусю Богуславку"

a1)

...про - бу - ва - ло сім - сот ко - за - ків ж(и) то бід - них не - воль - ни - ків...

"Про Олексія Поповича"

a2)

...що на Чор - но - му мо - рі все не - доб - ре по - чи - на - є...

"Про сестру і брата"

a3)

...а ще я, бра - ті - ку, на чу - жо - му кра - ю за - вдо - ві - ла.

"Про Марусю Богуславку"

a1)

Дів - ка бран - ка Ма - ру - ся по - пів - на Бо - гу - слав - ка

"Про Марусю Богуславку"

a2)

...про - бу - ва - ло а сім - сот ко - за - ків ж(и)

"Про Марусю Богуславку"

a3)

...а зав - тра ро - ко - вий Бо - жий то праз - ник Ве - лик - день.

Типологія мелосу дум. Як уже зазначалося, основи для вивчення типології мелосу дум заклав Ф. Колесса у праці «Мелодії українських народних дум», вказавши на типовість каденцій, музичних фраз. Проте ці повторювані елементи мелосу дум, які можна досягнути тільки зором або на слух, позбавлені конкретної номінації, якої бракує для їх когнітивного досягнення й вербального окреслення, а значить – комунікативної конвертації меж. Усталилися поняття «заплачка», хоча вона не завжди наявна в думах, «славословіє», яке стосується головно тексту і яке нерідко проголошують словами, а не співають. Отже, визначення не завжди є істинним. Пісня спирається на силабічну чи складочислову будову тексту, модель якої повторюється від строфи до строфи, і вона ж є орієнтовним знаком у її ритмосинтаксичній будові. У думі з вільним імпровізаційного характеру віршем і такою ж мелодією, остання з яких є «спільним знаменником» для безлічі різних сюжетів і словесних текстів, мелодія, точніше музичний речитатив, набирає значення консолідуючої в жанрі дум моделі. Мелос дум сформувався в мелодичні парадигми – мисленнєві згустки чи музичні міфологеми, які збереглися протягом віків, ставши основою креативного процесу варіювання, що «стратегічно» запрограмований на імпровізацію. Аналіз обширного матеріалу дум дозволяє виокремити в ньому засадничі опорні мелодичні парадигми, які виступають у множинах інтонаційних варіантів і виявляють схильність до просторової локалізації, віддзеркалюючи модуси мислення середовищ, у яких були зафіксовані думи та їх варіанти. З них основні – верхньодорійська, спіралеподібна з низхідним рухом: $d^1 f^1 e^1 d^1 cis (c) b a g (5 7 6 \# 5 4 \# (4b) 3b 2 1)$; субквартові міксолідійська або локрійська: $d e (es) fis g a b c^1 d^1 (V - I 2 3b 4 (\#) 5)$; еолійська одноцентрова, лінійна, типу $g a b c^1 (cis) d^1 (e^1) (1-5-6)$. Найбільш характерними для дум є перша та друга мелодичні парадигми, що мають безліч варіантів:

Приклад № 7

Є. Мовчан. "Невільницький плач"

А

Г. Обліченко. "Про козака Голоту"

Ф. Кушнерик. "Про озівських братів"

Є. Мовчан. "Про самарських братів"

Г. Гончаренко. "Удова" (Колесса Ф. Мелодії... – С. 398.)

А ско - ро в тре - тім дво - рі на - пи - та - ли...

С. Пасюга. "Удова" (Там само. – С. 459.)

І во - на сво - їй го - лі - вон - ці при ста - ро - сти літ

Є. Мовчан. "Про самарських братів"

Ой ко - ли ми з до - му во - хот - не вій - сько від' - їж - джа - ли.

Г. Ільченко. "Смерть козака-бандуриста"

Ко-зак сер-дя-га лю-леч-ку про-тя-га - є, на коб-зі гра - є, ви-гра-ва - є.

П. Кулик. "Про козака Летягу" ("Ганджа Андибер")

По - лем Чи - ги - рин - ським, шля-хом Ко - ле - їм - ським,

ту - ди про - ежд - жав ко - зак Ле - тя - га,

І. Гуменюк. "Про Івася Коновченка"

У го - ро - ді, го - ро - ді Чер - ке - сі там про - жи - ва - ла

нень-ка ста-рень-ка Гри-ци-ха на про-зва-ні - є по му-жу Ко-нов-чи-ха.

* Сі-бемоль не брати до уваги.

У типових поетичних засобах (епітетах, градаціях синонімів, поліптитонах, гомей-телевтонах, коріння яких сягає часів становлення епічного стилю), у мелодичних парадигмах дум виявляється варіативне «розквітчування» того самого предмета думки, постійне доповнювання його новим сенсом, що спрямовано не на докорінну його зміну, а на видозміну. Ситуація схожа на різьблення скульптури, орнаментування архітектурних елементів. На відміну від пісні, яка виявляє відцентрові тенденції, прибираючи регіональні ознаки в силу адаптації до різних середовищ, схильність до контамінацій, дума в парадигматичних змінах тяжіє до доцентрового руху об'єднання навколо ядра, до внутрішньожанрової цілісності. Той самий парадигматичний принцип, що і в рецитаціях, трапляється в бандурному чи лірницькому супроводі. Опанований інструментальний блок, який співак подає у вступі до думи, з'являється у переграх, закінченнях частин (уступів) та у варіаційно видозмінених формах використовується в усіх виконуваних ним творах [див. інструментальні партії в думах кобзарів О. Вересая (Грица, 2007. – С. 102–107), Г. Гончаренка (там само. – С. 395–407), лірників І. Скубія (там само. – С. 311, 319, 320), Г. Обліченка (там само. – С. 461–465), А. Гребеня (там само. – С. 582–614)]. Цю закономірність вдається простежити і у новіших транскрипціях дум з інструментальним супроводом, а саме: у Є. Мовчана, Г. Ткаченка, І. Рачка та ін. Різноманітність розвитку інструментальних блоків залежить не тільки від вправності чи уміння виконавця, але й від його установки на оповідь чи інструментальну гру. Скажімо, М. Кравченко, за свідченнями сучасників (О. Сластіона, Ф. Колесси), грав на бандурі «слабо», але його рецитації мали виняткову цінність; супровід лірника А. Гребеня дуже скромний, проте його рецитації надзвичайно виразні й переконливі автентичністю першовзору. Недоречно ставити у пряму залежність інтонаційно-ладову структуру епічного мелосу від строю бандури чи ліри, від кількості приструнків на бандурі, діапазону інструменту, бо його народний музикант підстроює під свій голос, підпорядковує інтонаційній моделі свого мислення. Виконавець індійських вед підігравав собі на триструнній саранджі чи рабабі складні багатоорнаментовані речитативи,

подібно, як карпатський виконавець співанок-хронік, не використовуючи бандури, нерідко співав у тому самому хроматизованому ладовому модусі, який називають гуцульським і який збігається з думовим.

Класифікація мелосу дум. Наявні записи мелодій дум можна розділити на три типи: а) речитативи псалмодичного характеру, де нота відповідає складу, найближчі за характером до інтонації мовлення (псалмодичні); б) мелодизовані речитативи, некротного поділу, збагачені мелічною орнаментикою здебільшого в зачинах і кадансах; в) мелодизовані речитативи з тенденцією до кратного поділу, наближені до строфічної пісні.

В основі першого типу лежить принцип колона ледь варійованого мелодичного ряду, переважно в межах речення, за принципом А1 А2 А3. Такі речитативи не мають у мелодичному малюнку окреслених вступів, закінчень. Вони відрізняються ізохронною ритмічною пульсацією (1:1), повторюваністю рівномірних тонів (ректотонів). Визначальною є говіркова рецитація. Мелодія в такому разі має характер гла. Інтервальна структура висуває на перше місце функцію секунди, що діє в обсязі кварта, квінти в межах діатоніки (див.: Грица, 2007. – С. 434–441). Другий тип – найдосконаліша думова рецитація – має, як правило, чітко окреслений початок, схожий на орнаментовані заголовні заставки, відділені від подальшого музичного речитативу дум. Мелодія оволодіває тут початком та закінченням синтаксичних частин; речитатив панує в середині уступів. Особливого значення набуває емпатичний акцент, зумовлений осмисленням семантики віршової та мелодичної фрази. Ізохронна ритмічна пульсація часто змінюється тріольними, квінтольними, хеміольними фігурами, що пов'язані з піднесеною риторикою та емпатичною акцентуацією. Інтервальна структура, окрім секундових ходів, що є типовими для наративних жанрів, організовує в невеликі самостійні ланки мелодію, збагачену експресивними стрибками – інтервалами ширшого діапазону (квінтами, септимами між ланками), розмаїтими засобами міжінтервальної орнаментики. Інструментальний супровід у цій верстві дум виявляє нахил до горизонтального перебігу мелодичних ліній (див.: Грица, 2007. – С. 360–395). Поєднання вільного вірша думи, ампліфікованого різними фігурами поетичного тексту (паралелізмами, градаціями синонімів тощо), з музичним речитативом, збагаченим мелізмами, висуває цей тип речитативу на перше місце – еталонне для стилю дум. Третій тип відзначається тяжінням до періодичного поділу цілості, самодостатнім виявленням висотних і ритмічних акцентів, підсилених функціонально-гармонічними зв'язками в мелодії – наявністю акордових поспівок, доволі виразним акцентуванням гармонічних функцій в інструментальному супроводі, наближенням до пісні (див.: Грица, 2007. – С. 108–111). Слово й музика в масштабах цілості думи ведуть свої лінії за принципом проверсій та контроверсій. Із підпорядкування різних текстів одній мелодичній моделі випливає, що вона є згустком дієвої свідомості, здатної узагальнити значну суму фактів, і своєю імперативною позицією здобуває функцію абсолютного знаку в рефлексійному процесі. У системі сателітів епічної творчості (історичних пісень, балад, співанок-хронік тощо) думи впізнаються завдяки неповторності способу вираження ідеї.

У плані тактичного розгортання словесного й музичного потоку думи, де посередником їх зв'язків є ритм, простежуються зони найбільшого наближення ритму мелодії до ритму тексту. Це так звані ректотони – повторення того самого звука в ритмічному суголоссі із силабами тексту або незначні висотні відхилення в силабічному речитативі без меліки, що імітують інтонацію мовлення:

Приклад № 8

С. Мовчан "Про самарських братів"

Ой ко-ли ми бу-дем у тон-ку вій-сько-ву су-ре-моч-ку жа-ліб-нень-ко гра-ти.

Г. Ткаченко "Невольницький плач"

А ба-ша ту-рець-кий не-до-ві-рок хри-сти-ян-ський те-є за-чу-ва-є.

О. Чупринка "Про самарських братів"

Бу-дуть тур-ки, я-ни-ча-ри, без-бож-ні бу-сур-ма-ни сте-па-ми гу-ля-ти.

Два елементи – дієслівна рима, яка зв’язує вірші між собою в закінченнях фраз, та сталі музичні формули й каданси, які співак експонує вже на початку думи, – не дають віршеві та речитативові залишатися аморфними, формують їх у більші й менші періоди, а загалом – у замкнений цикл варіацій у межах сталої мелодичної моделі. Поділ думи на логічно завершені частини визначає не тільки слово, як на цьому було наголошено, але й музика та особливості індивідуального виконання думи, артикуляція слів «на музиці».

До елементів квантитативного характеру співомовлення в думках належать доволі часто вживані вигуки «ой», «гей», «ей» «о». Вони трапляються на початку рецитації, у середині уступів, рідше – у закінченнях (перед «славословієм»). За відсутності кратного ритмічного поділу думового речитативу вигуки бувають довшими й коротшими, мелодично не розспіваними або розспіваними, залежно від уподобань виконавця. На початку дум вони справляють враження заклику до слухача, у середині й наприкінці уступів – емоційних цезур-зупинок. Показовими в цьому плані є довгі розспівані вигуки на початку уступів у кобзарів П. Кравченка (Грица–Колесса. – С. 192 і далі), О. Сластіона (там само. – С. 361 і далі), І. Кучеренка (там само. – С. 468). Вигуки часто трапляються у верхньому регістрі рецитації, куди люблять «заганяти» свій голос епічні виконавці для емоційного підсилення нарації [рецитації лірника А. Скоби (Грица–Колесса. – С. 226); П. Кравченка (там само. – С. 192, 206, 207 і далі)]. Вони відіграють важливу роль у драматургії думової цілості.

Якщо вербальний текст має здатність конкретизувати семантичне наповнення сюжету, то мелос думи є узагальнюючою моделлю для різноманітних сюжетів, що корелює зі словесним текстом не «прямолінійно» на рівні ритмічної форми, не «від початку до кінця», а «порціями». Згадані проверсії та контроверсії у співвідношеннях слова й музики думи не тільки генерують діалектику руху жанру, його внутрішню динаміку, але й визначають семантичну самодостатність мелодії, у якій музика відіграє важливу роль порогової парадигми, а нею закріплюється специфіка «самості» жанру думи, адекватне її сприйняття.

Парадигматичний аналіз думи «Про Олексія Поповича». Для простеження парадигматичних змін у масштабах сюжету думи та її видозмін у мелосі розгляньмо чотири варіанти думи «Про Олексія Поповича». Їх кількість можна було б збільшити, пам'ятаючи, що жоден народний виконавець не повторить думу абсолютно так само. Але така процедура неможлива та й недоцільна. Для виявлення закономірностей варіантних змін у виконанні народного твору, такого масштабного, як дума, достатньо вибрати найбільш показові, контрастні варіанти.

Вихідні у порівнянні словесного тексту – один із найдавніших записів названої думи з Полтавщини (без паспорта, лише з позначенням «від Івана», та без мелодії), що був опублікований у 1893 році П. Житецьким (I) ¹, а також три варіанти цієї ж думи (з музикою) від бандуристів Г. Гончаренка (II), П. Гузя (III) та І. Рачка (IV) ². Усі вони представлені в діахронічному зрізі в таблиці № 1:

Таблиця № 1

I	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
II	1	2*	3	4*	5*	-	7	-	9*	10	11*	12	13	14	-	н	18	17	н	н	21	-	-	24	25
III	1	2*	3	н	5н	-	7н	-	9	10	11	12*	13	14	-	н	н	18*	н	20	21*	22	23*	-	25*
IV	1	2*	3*	н	5	-	7*	-	9	10	11*	12	13	14	-	н	-	н	н	20	н	22	23	-	25

У сюжеті думи виокремлюються 25 смислових мотивів, які подано в таблиці по горизонталі під арабськими цифрами. Зірочки біля цифр вказують на варіативно змінені мотиви. Літерою «н» позначено нові мотиви, що з'являються в тексті, «н» біля цифри – ті ж оновлені мотиви; прочерками – відсутність тих чи інших у проаналізованих варіантах.

У музичному речитативі дум виділяються лише 3 мелодичні парадигми та їх видозміни (про що йтиметься далі). Назвемо сюжетні мотиви, наявні в 19-ти текстових варіантах думи, які подала К. Грушевська ³ в першому томі своєї праці, та у двох, опублікованих у виданні «Українські народні думи» ⁴:

- 1) на Чорному морі, на камені сидить сокіл;
- 2) зривається супротивна хвиля;
- 3) козацьке судно на три частини розриває;
- 4) потопає триста п'ятдесят козаків;
- 5) найстарший серед них – козацький отаман Грицько Зборовський;
- 6) другий – Олексій Попович, писар військовий;
- 7) Олексій Попович закликає козаків признатися в гріхах і покаятися перед смертю;
- 8) Олексій Попович пропонує одного козака принести в жертву морю, щоб заспокоїти бурю, аби всіх людей не занепасти;
- 9) козаки мовчать, «бо в гріхах себе на знавали»;
- 10) Олексій Попович вважає себе грішним і каже, щоб йому закрили очі китайкою, прив'язали камінь до шиї й кинули в море;
- 11) козаки дивуються його жертвності й нагадують, що він тричі щодня читає Святе Письмо та їх навчає;
- 12) Олексій Попович перераховує свої гріхи;
- 13) в отця й паніматки «прощення не принимал»;

¹ Житецький. – С. 233–235.

² Грица, 2007. – С. 381–395; 718–731.

³ Грушевська, 1. – С. 62–78.

⁴ Грица, 2007. – С. 390–394, 728–730 (визначаючи типові для думи смислові мотиви, використовуємо окремі мовні звороти, узяті з першоджерела, які подаємо в лапках).

- 14) «отця і паніматку в груди од себе отпихал»;
- 15) «старшу сестру сильно проклинав»;
- 16) «старшого брата зневажав»;
- 17) «кров християнську безневинно проливав»;
- 18) «деток маленьких конем розбивав»;
- 19) Грицько Зборовський наказує пощадити Поповича – лише відрізати в нього пальця й кинути його в море;
- 20) козаки відрубують Поповичу пальця й кидають палець у море;
- 21) стало Чорне море втихати, «кров християнскую пожирати»;
- 22) стала на Чорному морі «супротивная валечная филия утихати»;
- 23) стали козаки на пісок виходити;
- 24) Попович промовляє до козаків:
- 25) «Хто отцеву і паніматчину молитви почитає, того вона з дна моря винімає»¹.

Зіставлення варіантів думи «Олексій Попович» засвідчує (див. таблицю №1), що каркас сюжету та його складові мотиви зберігаються в кожному з них майже в тій самій послідовності. Найбільше варіативних змін припадає на експозицію й завершення сюжету. Хоча ці частини зберігають сталі семантичні формули (типові зачини й закінчення в думі), проте вони є тими структурними елементами, які виконавець у деталях інтерпретує по-своєму. За даними таблиці простежується поступове спрощення сюжету, його редукція через випадання сталих мотивів та їх довільна заміна у варіантах пізнішого часу. У рецитаціях із музикою (П. Гузя та І. Рачка) у третьому й четвертому варіантах є по 15-17 сталих мотивів, що може свідчити про скорочення вербального тексту під впливом музики, – це характерна закономірність в епіці новішого часу, де акцент переноситься зі слова на музичне виконавство.

Порівняння варіантів словесного тексту засвідчує тенденції руху мотивів, їх переміщення, оновлення, взаємозаміни.

Варіювання в тексті часто відбувається навколо ономастикону, номінації дійових осіб, атрибуцій опорних понять, якими в думках є степ, море, небо, хмари, місяць тощо. Звернімо увагу на змінність імені героя:

- Гетьман Грицько Зборовській Коломієнко (Грушевська, 1. – С. 62);
- Збороскій Грицько (там само. – С. 64);
- Коломійченко (там само. – С. 64, 72);
- Коломийченко (там само. – С. 65);
- Коломниченко (там само. – С. 66);
- Зборовській Григорій (там само. – С. 69);
- Колонко Грицько (там само. – С. 70);
- Зборівський (там само. – С. 71);
- Грицько Пирятинський (там само. – 76);
- Грицько Зборовській (там само. – С. 77);
- Грицько Полуусенко (там само. – С. 67);
- Грицько Коломієнко (там само. – С. 62);
- Грицько Коломийчин (там само. – С. 75);
- Грицько Зборовський (Грица, 2007. – С. 695);
- Грицько Зборовський (там само. – С. 720).

¹ Такий самий спосіб виокремлення мотивів і порівняння варіантів думи у вертикальному зіставленні з позначенням мотивів цифрами по горизонталі застосовано нами раніше в аналізі думи «Івась Коновченко» (див.: *Грица С. Мелос української народної епіки. – С. 200–204*).

Змінюване ім'я героя думи дало привід її дослідникам дошукуватись історичного прообразу Олексія Поповича ¹. Ним міг бути Самуїл Зборовський із Коломиї, який здійснював морський похід 1581 року, чи козацький ватажок Зборовський (гіпотеза М. Грушевського), чи отаман Полусенко (за К. Грушевською), чи якась абстрактна постать із давнього епосу (як вважав В. Перетц). Проте питання залишається не з'ясованим. Варіювання цього імені спричиняє також деякі зміни в лінії сюжету, хоча його інваріант залишається незмінним. Головним героєм думи є легендарний Олексій Попович, який у різних територіальних варіантах значиться то як Олексій, Олексій Пирятинський, Алексей, що, з огляду на моралізаторський характер думи, жертвність героя, його готовність спокутувати гріхи інших ціною власного життя, асоціюється з Олексієм, чоловіком божим. «Дума про Олексія Поповича», як і споріднена з нею дума «Буря на Чорному морі», перегукується з євангельською притчею «Утихомирення бурі на морі», у якій ідеться про силу Божої проповіді ².

Звернімо увагу й на початкові «ініціальні» рядки в різних варіантах думи: «На Чорном морі, на белом камені» (Грушевська, 1. – С. 62); «Ой близ Чорного моря, на каменю биленькому» (там само. – С. 64); «На синьому морі, на білому камені» (там само. – С. 69); «Ой у святу неділеньку та барзо рано пораненьку»; «Гей, не пили пилили», «На Чорному морі, на білому камені» (Грица, 2007. – С. 690); «Гей, що на Чорному морі, та на тому білому камені» (там само. – С. 718 і наст.).

Заслуговує на увагу й варіювання топосів в описі обставин і місця прибуття козацької галери:

- 1) в землю Агарську (Грушевська, 1. – С. 64);
- 2) у Дунайські гори забило (там само. – С. 64);
- 3) в Арянську землю занесло (там само. – С. 64);
- 4) в Білоарапську землю занесло (там само. – С. 65);
- 5) в грапську землю заносило (там само. – С. 67);
- 6) в Агаранську землю (там само. – С. 69);
- 7) одбило, у Гаранську землю занесло (там само. – С. 70);
- 8) у Грабську (Орабську) землю занесло (там само. – С. 71);
- 9) на Дунай кинуло – отбило (там само. – С. 72);
- 10) у Лонду-город заносило (там само. – С. 74);
- 11) в Америку заносило (там само. – С. 74);
- 12) в Дунайське гирло забило (там само. – С. 75);
- 13) а другу частку гирло дунайське пожерло (Грица, 2007. – С. 720);
- 14) в турецьку землю занесло (Грушевська, 1. – С. 75);
- 15) в землю Агарську занесло (там само. – С. 77);
- 16) в землю Огарську занесло (там само. – С. 78);
- 17) в уральську землю занесло (Грица, 2007. – С. 692);
- 18) в агарянську землю занесло ³ (там само. – С. 720).

У наведених 19-ти прикладах сталого мотиву-формули (обставини дії) майже немає дослівних повторень назви топосу. На варіативні взаємозаміни ономастичону у фольклорі часто впливають асонанси, що провокують до зміни прізвищ,

¹ Грушевська, 1. – С. 54–62.

² Докладніше див.: Грица С. Біблійні елементи в думах // НТЕ. – 2005. – № 5. – С. 23.

³ «Середньовічне християнське найменування ворожого іновірного народу, – пише М. Плісецький, коментуючи слова «гарабську», «білограбську», «агарянську» і подібні назви, – походить від імені біблійної Агари, рабині та дружини Авраама, син якої Ізмаїл нібито був родоначальником арабських (мусульманських) народів – «агарян», «ізмаїлтян» (див.: Плісецький, 1994. – С. 155).

географічних назв, нерідко породжуючи неологізми в тексті, як у наведених прикладах. Такі явища з розряду міфології важко буває пояснити однозначно. В усному народному мовленні вони трапляються доволі часто. Перераховані назви, навіть за їх неточностей, цілком очевидно вказують на місце, де відбувалася описана подія, – північно-західні береги Чорного моря. Топоніми «Лонда-город», «Америка» явно випадають із цього семантичного ряду та є пізнішим нашаруванням у думі. Можна простежити варіювання й інших структурних елементів вербального тексту дум, наприклад атрибутів, якими окреслено сили природи, дійові особи. Вони вельми різноманітні в «розспіваних» думках давнього пласта (про турецько-татарські напади), що їх найчастіше обирали до свого репертуару кобзарі, лірники. Таким чином, вони зафіксовані в найбільшій кількості варіантів і варіаційних видозмін. На прикладі словесних текстів, зафіксованих від бандуристів П. Гузя та І. Рачка (див. у таблиці №1 варіанти III і IV) можемо переконаватися, що співці орієнтувалися на коротші варіанти з друкованих джерел, і навіть їх вони редукували в процесі виконання, пропускали ряд мотивів, очевидно, керуючись вимогами тогочасної слухацької аудиторії.

Розгляньмо варіювання мелодичних парадигм у думі «Про Олексія Поповича» в рецитаціях Г. Гончаренка та І. Рачка – представників давньої (початку ХХ ст.) і новішої генерації (кінця ХХ ст.) виконавців дум (див. таблицю № 2). У думі з «вільною» структурою вірша й силабічною ритмікою речитативу важливим критерієм його сегментації є інтонаційно-ладове начало, а саме – мелодичні парадигми. Кількість засадничих ідей у думовому речитативі незначна. Творчий процес у рецитації думи виявляється насамперед в їх варіаційних видозмінах. У варіанті від Г. Гончаренка налічується 94 сегменти, згідно з логічними цезурами у вірші думи ¹. Вони базуються на трьох мелодичних парадигмах: А) 5 7 6# (6h) 5 4# (4h) 3 2 (1); В) 1 3 2 4# (4h) 3 2 (1); С) 8 (7) 6# 7 6# 5 4# 3 2.

З них перша (А) дає 36 варіантів і 5 похідних від неї: А-1 – 2 5 7 6# 4# 3 2; А-2 – 6# 8 7 6# 5 4# 5 7 6# 5 (6 похідних); друга (В) – 17 варіантів; третя (С) – 13 і наближена до неї С-1 – теж 17. Подаємо їх розкладку в цифрах у вертикальному порядку, що демонструє напрочуд майстерне (по-моцартівськи!) варіювання кожної парадигми. Незважаючи на їх малий амбітус, комбінації звуків повністю майже не повторюються, залишаючись у рамках канону. (Звуки, що спрямовані вгору від тоніки, позначено арабськими, униз – римськими цифрами ².) Перша парадигма дає такий звукоряд – *e' g' fis' e' dis' c h*; друга – *a c h dis'(d) c' h*; третя – *g fis' e' dis' c' h*, що є, по суті, видозміною першої низхідної, у якій ініціальним тоном є верхній звук тетраорду (*e -a'*) або його верхня терція (*g'* – септима від тоніки). Скісними рисками відділено мотиви, які логічно поєднуються з попередніми в межах колона. Повторені звуки в сегментах рецитації не беруться до уваги. Початковими номерами з крапкою позначено послідовність варіантів у межах кожної парадигми. Окремі типові «фрази» в рецитаціях Г. Гончаренка відзначив Ф. Колесса в розвідці «Варіанти мелодій українських народних дум, їх характеристика і групування», проте вчений не зупинявся докладно на їх варіативному «відмінюванні» та співвідношенні окремих частин речитативу в цілісності конкретної думи, як у цьому разі.

¹ За одиницю сегментації взято колон-речення, а не пісенне коліно, як у структурних аналізах Ф. Колесси, який виокремлював менші структурні одиниці, визначаючи типологію мотивів, кадансів.

² Знакування мелодичних парадигм застосоване нами у праці «Мелос української народної епіки» (с. 176–185) та інших розвідках.

У рецитації Г. Гончаренка – 94 сегменти, адекватні логічному поділу словесного тексту (див. таблицю №2):

Таблиця № 2 (дорійський звукоряд з 4#)

A	B	C
<p>1) 5 7 6# 5 4 3 2 1 2) 5 6# 5 4# 5 4# 3 2 4) 5 7 6# 5 4# 6# 5 / 2 4# 3 2 5) 5 6# 5 4# 5 4# 3 2 4# 3 2 6) 5 6# 7 6# 5 4# 2 3 1 3 2 10) 5 6# 5 4# 3 2 3 2 1 11) 5 6# 5 4# 3 2 / 5 4# 3 2 5 7 6# 5 13) 5 6# 5 4# 3 2 / 1 3 2 4# 3 2 14) 5 4# 5 7 6# 5 / 6# 7 4# 5 4# 3 2 18) 5 7 5 4# 3 2 / 5 7 5 4# 3 2 20) 5 7 5 4# 5 4# 3 2 30) 5 4# 3 2 1 3 2 36) 5 7 6# 8 6# 7 6# 5 4# 2 38) 5 6# 5 4# 5 4# 3 2 45) 5 7 6# 8 6# 7 6# 5 4# 5 47) 5 7 5 4# 3 2 4# 2 / 1 3 2 4 5 3 2 48) 5 4# 5 6# 7 6# 5 2 4# 3 2 50) 5 7 6# 5 4 3 2 3 2 53) 5 6# 5 4# 5 2 4# 3 2 55) 5 6# 5 4 2 3 2 / 1 3 2 1 4 3 2 1 2 70) 1 3 2 5 2 4 3 2 59) 5 6# 5 2 4 3 2 / 5 2 4# 3 2 1 2 60) 5 7 6# 8 7 6# 5 4# 6# 5 4# 3 2 1 61) 5 6# 5 4 3 2 3 2 4 3 2 64) 5 6# 5 4# 2 4 (#) 3 2 / 1 5 4# 3 2 67) 5 4# 2 3 2 5 4# 3 2 69) 5 6# 5 4# 2 4# 3 2 4# 3 2 75) 5 4 3 2 4# 3 2 / 5 6 5 4# 3 2 1 76) 5 7 6# 8 7 6# 7 6# 5 4# 5 2 4# 2 77) 5 4# 5 7 6# 5 2 4# 3 2 79) 5 4# 5 2 4# 3 2 80) 5 7 5 4# 3 2 / 1 3 2 4# 3 2 81) 5 7 5 4# 5 4# 3 2 / 7 6 5 4# 3 2 82) 5 7 6# 4 3 2 / 1 3 2 4 3 2 86) 5 7 5 4 3 2 5 2 / 5 4# 5 4# 3 2 89) 5 4# 6# 5 4# 3 2 1 90) 5 4# 5 3 2 4# 3 2</p>	<p>3) 1 3 2 4# 3 2 3 2 15) 1 3 2 5 3 4# 3 2 19) 1 3 2 4# 3 2 3 2 25) 1 3 2 4 2 / 4# 5 4# 2 29) 1 3 2 4# 3 2 / 5 4# 3 2 32) 1 3 2 4 2 4 5 2 4 (#) 3 2 35) 1 5 6 5 2 4 2 8 7 6 5 4# 5 2 4# 3 2 37) 1 3 2 4 1 / 2 5 4# 3 2 39) 1 3 2 4 2 6# 7 6# 5 4# 5 42) 1 3 2 4 3 2 / 2 5 4# 3 2 57) 1 3 2 4 3 2 / 5 4# 6# 5 4# 3 2 58) 1 3 2 4 (#) 3 2 / 7 6# 5 4 3 2 63) 1 3 2 4 (#) 3 2 / 5 6# 5 2 4# 3 2 70) 1 3 2 5 2 4 3 2 72) 1 3 2 3 5 4 3 2 3 2 84) 1 3 2 5 4# 3 2 92) 1 3 2 5 2 4 3 2 1</p>	<p>7) 7 6# 5 4# 6# 5 2 4# 3 2 1 8) 7 5 4 5 4 3 2 1 / 5 6 5 2 4 3 2 17) 7 5 4# 3 2 1 3 2 / 5 4# 3 2 22) 7 5 4# 3 2 1 3 2 / 4# 5 2 4# 3 2 26) 7 5 4 5 3 2 / 4 3 2 4# 3 2 5 2 4 3 2 43) 7 5 4# 3 2 3 2 / 1 3 2 4# 3 2 44) 7 5 4# 3 2 3 2 / 1 3 2 4# 3 2 3 2 54) 7 6# 8 7 6# 5 4# 6# 5 2 4# 3 2 66) 7 6# 8 6# 7 6# 5 2 4# 3 2 73) 7 6# 4# 3 2 / 1 3 2 5 2 4# 3 2 85) 7 5 4# 3 2 4# 3 2 1 / 3 2 4 2 87) 7 5 4# 3 2 / 7 6# 5 2 4 3 2 88) 7 6# 8 6# 7 4# 5 4# 3 2 / 1 3 2 4# 3 2</p>
<p>A-1 24) 2 5 7 6# 4# 3 2 4# 3 2 62) 2 5 6# 5 4# 3 2 4 3 2 1 40) 4 5 4 3 2 4 2 / 4# 5 3 4# 2 65) 2 5 4 3 2 1 94) 4 5 4 3 2 / 5 7 6# 5 4# 2 7 4# 5</p>	<p>A-2 27) 6# 8 7 6# 5 4# 5 7 6# 5 33) 6# 5 4# 2 4# 2 1 3 2 5 4# 3 2 41) 6# 8 6# 5 4# 5 / 4# 6# 5 4# 3 2 46) 6# 8 6# 7 6# 5 4# 3 2 4# 3 2 / 5 6# 5 2 4# 2 51) 6# 5 4 2 3 2 / 1 3 2 4 3 2 93) 6# 5 4# 3 2 1 3 2</p>	<p>C-1 9) 8 6# 7 5 4 3 2 / 1 3 2 4 2 12) 8 6# 7 6# 5 4# 3 2 / 4# 4 3 2 16) 8 7 6# 7 6# 5 4 (#) 5 7 6# 5 / 4# 6# 5 2 4# 3 2 1 21) 8 7 6# 7 6# 5 4# 3 2 / 1 3 2 4# 3 2 1 23) 8 6# 7 6# 5 4# 5 4# 3 2 / 1 3 4# 3 2 28) 8 6# 7 6# 5 4# 5 4# 3 2 31) 8 7 6# 5 4# 3 2 1 3 2 5 4# 3 2 34) 8 6# 7 6# 5 / 6# 7 6# 5 4# 2 / 5 4# 2 49) 8 6# 7 6# 5 4# 2 3 2 5 4# 3 2 52) 8 6# 7 6# 5 4# 6# 5 4# 3 2 / 1 3 2 4 3 2 56) 8 6# 7 6# 5 4# 6# 5 4# 3 2 68) 8 6# 7 6# 5 4# 6# 5 / 4# 6# 5# 1 71) 8 6# 7 6# 5 7 6# 5 4# 3 2 74) 8 7 6# 5 4# 5 7 6# 5 1 / 7 6# 4# 3 2 78) 8 6# 7 6# 5 4# 3 2 1 83) 8 7 6# 5 4# 5 7 6# 5 / 7 4# 5 4# 3 2 91) 8 6# 7 6# 5 4# 5 4# 3 2 / 1 3 2 5 3 2 1</p>

Як засвідчує таблиця, у вертикальному викладі представлено варіанти кожної мелодичної парадигми, що вказують на модальну природу рецитацій Г. Гончаренка, на особливу роль у них 5 (V), 2 ступенів, де 5 (V) є віссю, навколо якої групується речитатив. Верхня октава (8) – парадигма C-1 – сприймається як септима до 2 ступеня, який посідає самостійне значення, утворюючи знизу фригійську секунду. Аналогічно сприймається септима (7) у парадигмі C у стосунку до тоніки (1), що витіснена в значенні посиленою функцією домінанти (5). Кобзар послідовно завершує майже всі варіації трьох парадигм на 2 ступені. Його рецитація представляє типовий зразок давнього типу думової мелодекламації в неширокому діапазоні, підпорядкованої слову-оповіді з максимальним використанням звукового поля кожної з парадигм із рівноправним значенням устоїв – 5, 1, 2, що є тут взаємозамінними. Особливе значення мають такі інтервали: зб. 2, зокрема у закінченнях фраз – 4# 3 2; зм. 4 – 7 4# 5. При наявності варіаційного розмаїття важливе місце посідає повторність мотивів. Звернімо увагу на ланцюжки в послідовності варіацій № 7–8 (C); 13–14 (A); 75–76–77 (A).

Проаналізуємо рецитацію досліджуваної думи у виконанні бандуриста І. Рачка (Грица, 2007. – С. 718–731) (див. таблицю № 3):

Таблиця № 3 (читати в ля-мінорі)

A	C	C-1
1. 5 4 6 5 V 3 2 1 5. 5 4 3 2 1 VII# V 6. 4 6 5 4 5 VII# 1 14. 5 4 5 6 5 4 5 / 1 0 9 8 6 5 3 2 1 18. 5 6 5 3 VII# 1 19. 5 4# 5 3 2 3 4 5 VII# 1 21. (4) 5 6 4 5 V 3 2 VII# 1 23. (4) 5 V 3 2 VII# 1 31. (4) 5 V 3 2 VII# 1 53. (4) 5 6 4 5 / 9 8 7# 6 5 4 3 2 1 26. 5 6 5 3 1 3 2 VII# 1 28. 5 6 5 9 8 / 7# 6 5 VII# I 49. 5 6 4 5 3 4 5 4 3 2 1 34. 5 7 6 5 4 5 2 3 51. 5 7 6 5 V 3 2 1 44. 5 4 3 V 3 2 1 VII# V VII# 1	3. 4 9 8 7 6 5 4 3 VII 1 4. 5 10 9 8 7 5 3 5 V 3 1 7. - 10 9 8 7# 5 3 4 5 V 3 2 1 9. 5 10 9 8 7# 6 5 4 3 2 5 6 4 5 10. 5 10 9 8 7 5 V 3 2 1 11. 5 9 8 7 6 5 6 5 4 3 2 1 13. 5 10 9 8 7 5 3 5 VII# 2 1 17. 5 10 9 8 6 5 3 2 VII# 1 20. 5 10 9 8 5 4 5 V 3 2 1 22. 5 10 9 8 6 5 3 2 VII (#) 1 25. 5 10 9 8 6 3 1 5 3 VII# 2 1 27. 5 10 9 8 7 6 5 VII# 1 29. 10 9 8 6 5 3 4 5 3 2 1 2. 10 8 7 8 V 3 (1) 33. 10 8 6 5 7 6 5 4 3 2 VII 1 37. 5 10 9 8 6 5 4 5 3 2 VII # 1 38. 5 10 9 8 6 5 3 2 VII#1	24. 8 7# 5 7# 6 5 3 2 VII# 1 36. 8 5 6 5 4 5 3 VII# 1 40. 8 7 6 5 4 5 3 2 VII 1 45. 8 6 5 6 5 4 3 2 1 46. 8 7 5 8 10 9 8 7 (#) 5 50. 7 6 4 5 VII# 2 1 54. 9 6 5 9 8 7# 6 5 V 2 3 1
B	B-1	B-2
8. I 3 5 6 4 5 32. I 3 4 3 2 / VII# V 48. I 3 2 V 3 2 VII V 2 1 / 56. I 3 2 5 6 5 4 5 3 2 1	41. 3 4 3 2 7 6 5 4 3 VII 2 1 42. 3 4 6 5 4 3 5 VII (#) 2 1 47. 3 4 5 1 2 3 2 1	12. V 3 2 1 VII# I 3 4 5 3 VII# 1 15. V I 3 4 3 5 6 4 5 16. V 3 2 1 2 1 4 5 V 3 2 1 30. V I 3 4 2 3 2 / V 3 2 VII (#) 1 35. V I 3 4 3 2 1 VII VI V 39. V I 3 2 VII# 1 52. V I 3 2 3 2 1 VII# V 43. V I 3 4 3 2 3 2 7 6 5 4 VII (#) 2 1 55. V I 3 2 1 VII (#) 1

У речитативі налічується 56 сегментів (реченневих колонів), які вказують на перехід від хроматизованої діатоніки до натурального й гармонічного мінору. Зберігаючи характерні для речитативу дум засади – варіювання мелодичних парадигм, спадний напрям мелодекламації, ректотони (багаторазове повторення одного звука), емпфатичні вигуки тощо, – виконавець поступово адаптує нові елементи співомовлення шля-

хом розширення діапазону рецитації, який у його співі охоплює дециму (рідко – дуо-дециму) + субкварту та ввідний тон (VII# 1), наближаючи її до аріозо. Для рецитації І. Рачка характерні оновлена інтерваліка, усвідомлення тоніки як єдиної ладової опори, акордові сполучення. Звернімо увагу на початкову сексту в парадигмі С, що закінчується на тоніці з попередженням VII#, та на характерний пісенний зворот V – 3 2 1 у парадигмі В-2. Збільшені інтервали – секунда, кварта, – типові для рецитацій у дорійському хроматизованому ладі для кобзарів і лірників Полтавщини й Харківщини, у І. Рачка трапляються вкрай рідко – лише в чотирьох формулах із 56-ти (№ 9, 28, 53, 54). Натомість гармонічні звороти – типові для варіацій № 7, 13, 17, 22, 27, 37 парадигми С; очевидні нові пісенні звороти у варіаціях № 1, 14, 21, 23, 26 парадигми А, № 36 парадигми С-1 та №12 парадигми В-2 тощо. Тяжіння до функціонального мислення та до мелодизованої декламації простежується у варіаціях № 8, 31, 32, 35, 55 у парадигмі В. Гончаренковій рецитації притаманне було послідовне дотримання сталих формул. У І. Рачка з'явилися несподівані мелодичні звороти, які виходять за межі усталеної думової моделі (напр., формули № 3, 14, 21, 23, 36, 43, 53), що свідчать про відхід від засад «школи» – типове явище для бандуристів новішого часу, які імпровізували мелодію на свій лад.

У наведених контрастних зразках рецитацій думи «Про Олексія Поповича» відбилися модуси мислення співців різних часових періодів і регіональних осередків – класичного харківського (від Г. Гончаренка) та новішого (від автодидакта з Сумщини І. Рачка). Останній, пам'ятаючи традицію і спираючись на той самий вербальний текст думи, у музичній інтерпретації відійшов від давніх канонів, як у речитативі, так подекуди і в супроводі (відхилення в паралельну тональність, посилення субдомінантової сфери, чого не було в кобзарів старшої генерації). Варіаційно змінювані парадигми демонструють динаміку мислення кожного зі співців та підтверджують нашу попередню тезу про «південний» давній тип кобзарських рецитацій із видимими орієнтальними ознаками, що його репрезентував Г. Гончаренко, рецитації якого Ф. Колесса об'єднав за стильовими ознаками з рецитаціями М. Кравченка. «Північний» стиль у ладовому модусі діатоніки із переходом до гармонічного мінору репрезентує сучасний бандурист І. Рачок. Трудомісткий аналіз мелодичних парадигм, поданих у вертикальному зображенні, наочно вказує на опорні мисленнєві елементи пам'яті виконавця (чи творця) – енграми, – які відіграють важливу мнемонічну роль у відтворенні й генеруванні на їх основі динамічного продуктивного процесу не тільки в словесно-музичній сфері, але й у мистецтві загалом.

Вивчення словесно-музичних особливостей дум, їх словесно-музична фіксація. Першою на сьогодні вважають нотацію думи з музикою «Про від'їзд козака з матеріної хати», яку опублікували М. Маркевич та Г. Галаган у збірнику «Южно-руські пісні з голосами» (1857). Вона відома також під назвою «Прощання козака з родиною». М. Грінченко, який згадав про цей запис у своїй студії «Українські народні думи», виданій посмертно¹, не відзначив якихось подробиць стосовно цієї публікації. Як видно, дума не була зафіксована безпосередньо з уст конкретного епічного співця. Місця запису та відомостей про інформатора не вказано. М. Маркевич, який до того ж був гарним бандуристом, подав голосову партію твору в максимальному наближенні до думового речитативу, імовірно, зі співу

¹ Грінченко М. Українські народні думи // Грінченко М. Вибране / Упоряд. і ред. М. Гордійчука. – К., 1959. – С. 43.

О. Вересая, якого не раз чув у поміщицькій садибі Г. Галагана. Фортепіанну партію в стилі бандурного супроводу він докомпонував сам ¹. Думу було надруковано повністю, її текст збігається з коротким текстом зі збірки М. Цертелєва (1819), а це свідчить, що музична рецитація думи базувалася на раніше опублікованому тексті. В оригіналі М. Маркевича на початку думи виставлено розмір $2/4$, який не відповідає вільному ритмові інструментального супроводу, тому розмір $2/4$ взято у квадратні дужки, про що зазначено в примітці. Мелос цієї думи є чимось середнім між речитативом і піснею в *g*-еолійському, і тільки в інструментальному супроводі декілька разів трапляється підвищений IV ступінь (поряд із пониженим). Публікацію можна вважати умовним документом в історії нотації дум. Проте як свідчення побутування цієї думи в середині позаминого століття, до того ж не зафіксованої в інших варіантах з мелодією, вона заслуговує на увагу.

Олександр Рубець. Серед перших у музикознавчій літературі значиться фрагмент опублікованої думи «Про вдову і трьох синів» у збірці О. Рубця «Двести шестнадцать народных украинских напевов» (1872). О. Рубець, як і М. Маркевич, не позначив, де і від кого записано думу. Словесний текст думи найближчий до варіанта О. Вересая (пор.: Грушевська, 2. – С. 245). Через два роки М. Лисенко опублікував варіант цієї ж думи з мелодією від О. Вересая. Поданий запис О. Рубця (початок) має невеликий інструментальний вступ із плагальною ладвою основою (*d-a g-d*). При голосовій партії, яка має пісенний характер (у діапазоні нони *re-mi* ¹) стоїть позначка «протяжно». Запис думи розділено тактовими рисками без означення метра. Домінуючою одиницею в нотації є четвертна тривалість, у закінченнях фраз – половинна. Запис О. Рубця в діатонічному ладу з непослідовним вживанням підвищеного IV ступеня, без характерних для дум хроматизованих зворотів, вважали неточним, «оскільки в ньому виразно проглядає тенденція до мелодизації думового речитативу» ². Ф. Колесса назвав його «невірним» ³. Не можна остаточно відкинути думку цього дослідника, бо, як відомо зі свідчень О. Сластіона, спроби О. Рубця записати від нього «Плач невольників» були безрезультатними, незважаючи на обопільні зусилля записувача та інформатора. Беручи до уваги збіг у текстах варіантів «Удови» О. Рубця і М. Лисенка, можна зробити припущення, що інформатором в обох випадках міг бути О. Вересай. Проте, як виявилось, «тенденція» до мелодизації речитативу та наявність у думках іншого мелодичного типу й ладу, окрім дорійського з хроматизмами, який визнали як нормативний М. Лисенко та Ф. Колесса, була притаманна рецитаціям дум. На інший тип речитативу звернув увагу К. Квітка ⁴ у розвідці «Епічні пісні». Взавши під захист нотацію О. Рубця, він навів у згаданій праці цікавий власний запис думи «Про Коновченка» в пентатонічному ладу, здійснений 1924 року в с. Бейзимівка Житомирської області від І. Гуменюка – сина лірника й колишнього поводиря лірника С. Гуменюка. «Цей вражаючий приклад безпівтонової мелодики в рецитації думи залишився, очевидно, без відгомону в науковій літературі, можливо, тому, що він вважався єдиним, не будучи підкріплений іншими подібними прикладами» ⁵. Деякі пізніші нотації дум із північно-

¹ Детальніше див.: Грица, 2007. – С. 786.

² Грінченко М. Українські народні думи. – С. 43.

³ Грица-Колесса. – С. 308.

⁴ Квітка К. Епічні пісні // Квітка К. Вибрані статті: У 2 ч. / Упоряд., передмова та комент. А. Іваницького. – К., 1985. – Ч. 1. – С. 24–26.

⁵ Там само. – С. 26.

західних теренів України підтвердили припущення К. Квітки про наявність ще однієї ладової структури дум, окрім тієї, яка вважалася загально визнаною, хоча вчений не дав цьому пояснення. На наш погляд, це і був вияв фрактальності буття дум, перенесення кобзарсько-лірницької традиції з Півдня України, де панувала хроматизація мелосу дум, на Північ, де домінував інший модус мислення, типовий для діатонічних речитативів у билинах, фінських рунах. У листі до Ф. Колесси К. Квітка навів ще один цікавий фрагмент діатонічного складу із думи «Козак Нетяга Фесько Ганджа Андигер», зафіксований у с. Сосниця Чернігівської області. Словесний текст цієї думи 1923 року записала мовознавець О. Курило¹. І в рецитації «Про Коновченка», і «Про Нетягу» відчутний зв'язок із речитативними мелодіями діатонічного складу Півночі з малим амбітусом, які, до речі, близькі до мелодій співанок-хронік окремих високогірних районів². Ладові нашарування, які виявляються вже в перших записах дум, – домінуючий у них дорійський хроматизований лад (підтверджують це записи М. Лисенка, а також найбільш репрезентативне зібрання дум Ф. Колесси з Полтавщини й Харківщини) та випадки вживання в думах ангеітоніки на північно-західних теренах – є доволі переконливим доказом генетичних витоків дум із Півдня, де переважав модус мислення першого ладового типу, та поступової міграції їх на Північ, де вони адаптували діатонічний модус мислення.

Микола Лисенко. Перші повноцінні записи мелодій дум із текстами представив М. Лисенко в рефераті «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм», який він виголосив 1873 року на засіданні Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства в Києві, надрукувавши їх 1874 року в першому томі «Записок» цього ж товариства. Від М. Лисенка загалом маємо шість нотацій дум: «Про Хведора Безродного» (повна); «Про удову» (повний текст і неповна мелодія) від О. Вересая; «Про Хмельницького і Барабаша» (початкові уступи рецитації) від П. Братиці; фрагмент думи «Про озовських братів» від М. Кравченка; повний запис думи «Невольницький плач» від О. Сластіона, фрагмент думи «Про Івана Богуславця», перейнятий від лікаря С. Носа [проспіваний забродчиком (?) Жуком]. Найважливішими з них є дві перші нотації від О. Вересая з ґрунтовною розвідкою про стилеві особливості дум та їх виконання. Думу «Про Хведора Безродного» подано в повному варіанті тексту та рецитації з ескізно означеними переграми бандури – після початкового уступу та після рецитації на словах «Золотом гаптовані». Діапазон вокальної партії – ундецима ($d-g^1$) дорійського ладу з підвищенням IV ступенем. Нотація в загальних рисах дає уявлення про спів О. Вересая. Проте запис «на слух», очевидно, не відтворив експресивності рецитацій кобзаря, на якій не раз наголошували його сучасники, зокрема П. Куліш, Л. Жемчужников. Композитор відзначав значну роль мелодичних прикрас-мелізмів у думах. «Багато які фіюритури майже невловимі для записування, бо вони дрібні і притому, будучи навіть схоплені, виходять під клавішами, внаслідок властивості роздільності звука [ідеться про натуральний стрій. – С. Г.] незрівнянно грубіше, втрачаючи у своїй прозорості й злитості»³. Речитатив подано без будь-яких цезур – здебільшо-

¹ Див.: Грушевська, 2. – С. 142.

² Грица С. Зв'язки української епічної творчості з давньоруською // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – 1976. – Вип. 11. – С. 64–77.

³ Лисенко. – С. 20.

го восьмими тривалостями і чвертками з ферматами в закінченнях фраз, перед їх закінченнями – орнаментальні розспіви тріолями, шістнадцятими, а подекуди – і тридцять другими. Знаки альтерації композитор виставляв біля нот, зважаючи на їх ненормативність. У речитативі постійно варіюються дві мелодичні формули – висхідна від субкварти до опори на I та низхідна з ладовою опорою на II ступені $(g)^1 f^1 e^1 d^1 cis^1 b a (g)$. Їх М. Лисенко називає то фразами, то колінами, без послідовного означення структури думи в цілому.

У думі «Про удову і трьох синів» М. Лисенко подав інструментальний вступ та перегру після другого уступу.

Бандура О. Вересая з шістьма басовими струнами й шістьма приструнками мала такий стрій (за М. Лисенком): $G c d g a d^1 g^1 a^1 h^1 cis^2 d^2 e^2$. Діапазон рецитації такий самий, що й у попередній думі – ундецима з найбільш активним використанням звукоряду в межах октави – $d-d^1$; такі самі, як і в попередній думі, мелодичні формули. Речитативи від О. Вересая подано без будь-якого поділу на фрази чи більші частини, хоча віршований словесний текст до названих дум розділено логічними цезурами. На основі сегментації вербального тексту, поданого М. Лисенком до двох опублікованих дум, ми внесли ледь помітні рисочки на нотному стані згори для відділення фраз і періодів. Невеликий фрагмент думи «Про азовських братів» М. Лисенко записав від М. Кравченка, а «Про Івана Богуславця» – від лікаря С. Носа. Перший – важливий для порівняння з пізнішим записом цієї ж думи від М. Кравченка, який розшифрував Ф. Колесса, що свідчить про поступове вдосконалення техніки нотації дум. Другий – цікавий із погляду наявності в ньому пентатоніки. Обидва зразки згодом подав К. Квітка у статті «Фольклористична спадщина Миколи Лисенка» до першого тому «Збірника музею діячів науки і мистецтва України» (1930). У рефераті «Характеристика музичних особливостей дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» М. Лисенко дав «стислий аналіз здобутого одномоментно схопленого звукового матеріалу» від кобзаря, тому цей матеріал не може претендувати на остаточне аналітичне узагальнення. Інтуїція кваліфікованого спеціаліста-музиканта проявилася для майбутніх дослідників засадничі стилеві риси думи «як представниці архаїчної музики», як «музичної декламації», відмінної за мелосом від пісні. М. Лисенко вказав на спільні риси її мелодії з піснями південних слов'ян. З огляду на прикрашання її мелізмами та хроматизований діатонізм, на думку композитора, вона найбільше подібна до сербської пісенності. «Стосовно ритму можна сказати, що думи позбавлені його зовсім». Із цим категоричним висновком не можна погодитися. Він був спростований наступними працями інших учених про думи, хоча Лисенкове визначення думи як «вільної широкої декламації» та її стилевих рис залишилось актуальним і понині.

На початку 70-х років XIX ст. у м. Ніжині М. Лисенко записав думу «Про Хмельницького і Барабаша»¹ (вісім початкових тирад) від кобзаря П. Братиці. У речитативі цієї думи з північних теренів при наявності типових для дум мелодичних формул панує мінорний лад зі спорадичним підвищенням IV ступеня; відсутні хроматичні інтервали – зб. 2 і зб. 4, – типові для записів із південних районів. М. Лисенко у вступній замітці до думи відзначив її наближення до пісні (див.: Грица, 2007. – С. 791).

¹ Думу вперше опубліковано 1888 року (КС. – Кн. VIII. – Прилож. – С. 1–6, 15–23). Передрук: Дума про Хмельницького та Барабаша // Лисенко М. Про народну пісню і народність. – К., 1955. – С. 9–18.

Бандура П. Братиці з чотирма басами й шістнадцятьма приструнками мала такий стрій (за М. Лисенком): *A d e a cis¹ d¹ e¹ fis¹ gis¹ a¹ h¹ cis² d² e² fis² g² a² h² cis³ d³*. Інструментальний супровід думи М. Лисенко докомпонував у стилі бандурної гри. Чи записав він від П. Братиці цілий словесний текст, який подано при думі, чи достосував до вже надрукованого у Д. Антоновича й М. Драгоманова або до якогось іншого, точно не відомо, зважаючи на зауваження митця про бідність репертуару П. Братиці. Окрім того, досліджуваний варіант не подібний до записаного від П. Братиці 1874 року П. Іващенко. Питання доволі принципове для достовірного представлення цілості словесно-музичної рецитації. Адже наступні уступи великого, доданого до музичного речитативу тексту, ніяк не поєднуються з музикою. На той час, очевидно, на це не звертали уваги. Дивно, що й К. Грушевська, яка «до крихти» вибирувала всі текстові варіанти дум, у вступі до першого тому своєї праці не згадала про запис М. Лисенка від П. Братиці в огляді відомих на той час публікацій творів цього епічного жанру. Щодо думи «Хмельницький і Барабаш», мотиви якої не були достатньо відомі широкому загалу, то, як писав М. Грушевський, «гетьманським колам доводилося інспірувати громадську думку в сім напрямі... Офіційні рапсоди дістали завдання звеличати зовсім несимпатичний епізод козацької політики як славний акт її мудрости, що служить на честь і хвалу Запорізького війська»¹. Якщо історичні подробиці подій того часу й справді були маловідомі, то визвольні вольові дії, скеровані гетьманськими колами, до глибини проймали інтереси широкого люду. Тому більш слушною видається думка І. Франка, який у «Студіях над українськими народними піснями» називає думу «Про Хмельницького і Барабаша» у її першому запису М. Цертелевим «вартісною пам'яткою кобзарської творчости з другої половини XVII, або з початку XVIII ст., незалежну від тих конструкцій оповідання про Хмельницького й Барабаша, які бачимо у Величка та Лукомського»². У 1903 році М. Лисенко записав думу «Невольницький плач» від доброго знавця і виконавця дум О. Сластіона. Дума зберігалася в рукописному архіві композитора в Наукових фондах ІМФЕ, 1964 року її опублікувала музикознавець Т. Булат у журналі НТЕ (№4)³. О. Сластіон згадував, що 1876 року О. Рубець здійснив спробу записати від нього цю думу: «Сеансів три було того записування, але, мабуть, нічого не вийшло, бо сердився він на мене... Усе вимагав повторення музичних фраз, а їх дати не можна так, як у пісні... Я дуже зрадів обіцянці М.[иколи] В.[італійовича] і тому, що нарешті мотив Лохвицького співу дум буде досконало записаний рукою такого великого музики, як М.[икола] В.[італійович]... І почалась робота, тяжка і марудна робота. Я співав думу, а М. В. записував її на ноти... Він часто нервувався, все слухав свій камертон і записував, часто перевіряючи себе... Працювали ми цілий день дуже напружено... На другий день ми знов засіли з самого ранку і працювали до вечора»⁴. Із цих слів видно, яким трудомістким було розшифровування думи «на слух» навіть для такого фахового музиканта, як М. Лисенко. Дума (у повному варіанті) з невеликим інструментальним вступом у тональності *b* (можливо, стрій бандури був знижений на тон) з двома переграми, записана в такий самий спосіб, як і попередні думи, – здебільшого восьмими

¹ Цит. за: Грушевська, 2. – С. 186.

² Франко, 1913. – С. 61.

³ Булат Т. Дума «Плач невольників» (новознайдений запис М. Лисенка) // НТЕ. – 1964. – № 4. – С. 74.

⁴ Там само. – С. 74, 75.

тривалостями, за винятком початкового уступу («Ой у святу неділеньку, ой да то ж не сизії орли заклекотали») і невеликого середнього («Земле, земле, десь справді ти єсть проклятая»), які виділено, як більш експресивні, шістнадцятими (зрідка вжито тріольні фігури без позначення фраз чи періодів). Широкий діапазон басового голосу О. Сластіона охоплював *Es–b*. У реcitaції послідовно відзначено дорійський із підвищеним IV ступенем, подекуди – ввідний VII. Досліджуваний зразок запису цікавий також тим, що варіант цієї думи записав 1908 року від О. Сластіона Ф. Колесса за допомогою фонографа¹. Запис Ф. Колесси відрізняється сегментацією фраз, тирад та уступів, більш диференційованими ритмічними тривалостями – шістнадцятими, тріолями, тридцять другими в орнаменталізації закінчень фраз. Діапазон реcitaції, поданої в басовому ключі з фінальним тоном *c*, не виходить за межі ундецими. При збереженні ідентичного словесного тексту і тих самих мелодичних формул у двох варіантах думи в цього виконавця яскраво виявляється імпрровізаційне начало². Обидва зразки могли б свідчити про важливе значення звукозаписувальної апаратури для більш досконалого транскрибування, у порівнянні зі слуховою фіксацією того самого музичного тексту, а також про суб'єктивне сприйняття твору двома музикантами, які не були позбавлені ні музичного слуху, ні відчуття ритму, ні розуміння природи дум. Проте інтонаційний субстрат обох варіантів, вживання сталих формул однозначно вказують на одне джерело інформації. Ф. Колесса зовсім не подав інструментального супроводу, хоча він мав змогу безпосередньо записувати думи від О. Сластіона. Прослуховуючи окремі придатні для сприйняття фонографічні валики із записами дум, що їх зробили О. Сластіон ще 1904 року та Ф. Колесса 1908 року (частково вони збереглися в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України), ми пересвідчилися, що інструментального супроводу дум і справді не було чути, як про це писав Ф. Колесса у вступних розвідках до «Мелодій...». Невеликий фрагмент думи «Плач невольників» (начебто в запису Є. Линьової від М. Кравченка) зберігався на плівці у фоноархіві ІМФЕ. З нього зроблено копію, що й донині зберігається у фондах ІМФЕ. Як нам вдалося з'ясувати при прослуховуванні плівки і порівнянні реcitaції з пізнішими транскрипціями цього твору, зробленими Ф. Колессою, вона належала О. Сластіону³, а не М. Кравченку. Це підтверджують і деякі деталі вступної статті Є. Линьової до її збірника «Опыт записи фонографом українських народних песен» (1905), у якій вона описала своє перебування в О. Сластіона на Полтавщині (улітку 1903 р.), назвавши його «знатоком кобзарських песен», «хорошо поющим эти песни». Отже, вона їх чула і, мабуть, могла записати саме початок «Плачу невольників», який О. Сластіон виконував дуже виразно. Дослідниця згадує, що з М. Кравченком вона познайомилася 1903 року, від нього записала на фонограф «Лазаря», «Се на Чорном мори» і «Брат сестру запродає»⁴. На підтвердження належності реcitaції О. Сластіону свідчить значно нижча теситура голосу, ніж у М. Кравченка, і характерний для О. Сластіона розспівний початок та збіг словесного тексту [пор. початок «Плачу невольників», записаного від О. Сластіона (Грица–Колесса. – С. 361)]. Та ж дума в М. Кравченка починалася

¹ Грица–Колесса. – С. 361–370.

² Грица С. Традиція та імпрровізація в пісенноепічному виконавстві (на матеріалі українських дум) // НТЕ. – 1977. – № 3. – С. 59–71.

³ Грица С. З історії нотації думової епіки // НТЕ. – 1989. – № 5. – С. 3–9.

⁴ Линьова, 1991. – С. 28.

зі слів «Гей, що на Чорному морі»¹ відразу з речитативу без розспівного вступу на вигуківі «Гей». Про останній, можливо, і згадує дослідниця як про такий, який вона записала від М. Кравченка зі словами «Се на Чорном морі», проте поданий у цьому виданні фрагмент, безсумнівно, належав О. Сластіону. З Лисенком-фольклористом пов'язаний ще один доволі відомий на той час бандурист – Т. Пархоменко, про якого М. Сперанський написав дуже помітну в історії кобзарського виконавства працю «Южно-русская песня и современные ее носители: По поводу бандуриста Т. М. Пархоменка» (1904). Книга спрямувала українське думознавство в русло детермінаційно-соціологічного вивчення репертуару та специфіки кобзарсько-лірницького середовища. Вона вплинула на праці про думи Ф. Колесси, К. Грушевської, К. Квітки, як, зокрема, на вивчення другої важливої частини репертуару кобзарів і лірників – духовних віршів і псалмів. Слід згадати і про опубліковані в праці М. Сперанського словесно-музичні записи думи «Про Федора Безродного» та «Про азовських братів» від Т. Пархоменка (1902 р. від цього бандуриста їх здійснили учні М. Сперанського Г. Бакалов та В. Данилов). Уривки записів мелодій дум мають швидше інформативне, ніж наукове значення. Постать Т. Пархоменка була неординарною. Кобзар прислужився науці вельми цінними відомостями про кобзарсько-лірницькі корпорації. Водночас він знаменує «відкритий» поворот до усно-писемної форми передачі кобзарсько-лірницького репертуару, чого Т. Пархоменко не приховував. Він зізнався, що тексти переймав із книжок, а музику брав від М. Лисенка (бандурист був зрячим). Очевидно, тому ним не зацікавився М. Лисенко, і від нього не залишилося повноцінних нотацій дум, хоча, за висловлюваннями М. Сперанського та інших сучасників, він вправно грав на бандурі і мав успіх у публіки. Поданий до музичного фрагмента словесний текст думи «Федір Безродний» від Т. Пархоменка майже повністю збігається з двома варіантами О. Вересая (пор.: Грушевська, 1. – С. 116–118. – Вар. г, д). Відмінність полягає лише в трохи інакше інтерпретованому співцями початку думи, до якого, очевидно, і був доданий раніше опублікований текст. Мелодія – без інструментального супроводу – у соль-мінорі. IV# ступінь є тільки вступним до V (без збільшених і зменшених інтервалів). Рецитація Т. Пархоменка, зафіксована у змінних метрах ($\frac{6}{4}$, $\frac{5}{4}$, $\frac{4}{4}$, $\frac{6}{4}$), наближена до пісні. На виконанні цього бандуриста позначилася пізніша північна традиція і виконання дум без хроматизмів.

В архіві Д. Яворницького збереглося п'ять записів дум, із них чотири – з музикою. Згодом вони були опубліковані у збірнику «Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого» (1990), який підготувала до друку М. Шубравська, нотний матеріал упорядкувала О. Шевчук. Про чотири думи зазначено, що записані вони від кобзаря М. Кравченка. До першої додано інформацію, що музику до неї склав В. Шевченко. Інші – «Невольницька дума» (Грица, 2007. – С. 221–228), «Про трьох братів азовських» (там само. – С. 228–247) та «Про бідну вдову і трьох синів» (там само. – С. 248–262), – за архівними даними, записав у 1903–1904 роках бандурист В. Шевченко від М. Кравченка. Записи В. Шевченка наводять на роздуми щодо їх автентичності, тим паче, що ті самі зразки від кобзаря існують у фонозаписах О. Сластіона і транскрипції Ф. Колесси (пор.: Грица–Колесса. – С. 155–186). Словесний текст «Невольницької думи» у

¹ Грица–Колесса. – С. 178.

початкових чотирьох уступах збігається з текстом М. Кравченка. Далі текст до запису В. Шевченка подано за публікацією М. Сперанського (Сперанський. – С. 14). Текст думи «Про трьох братів азовських» до десятого уступу майже дослівно збігається з Кравченковим (див.: Грица–Колесса. – С. 105–109). Далі – різні імпровізаційні перестановки блоків, проте в цілому обидва вони за типовими висловами і формулами найближчі між собою, у порівнянні з іншими численними записами цієї думи від інших співців. Записи думи «Про бідну удову і трьох синів» у варіантах В. Шевченка і Ф. Колесси за текстом тотожні, якщо не брати до уваги окремих незначних взаємозамін, перестановок віршових рядків. Музичні нотації рецитацій М. Кравченка до всіх трьох дум схематичні й відмінні від тих, які записав від нього Ф. Колесса. Створюється враження, що характерна для думи дорійська спадна формула була достосована В. Шевченком до інших формул, не типових для М. Кравченка. Скажімо, для його рецитацій характерний дорійський лад із IV#, типова початкова формула («заплачка») із серединної частини звукоряду – 5 з подальшим злетом мелодії на 7 і спадним рухом до 1 або 2 ступеня, сталі каданси – 3♭ VII# 1. Дуже рідко кобзар «опускав» голос до нижньої субкварті V, тим більше – до IV. У всіх записах В. Шевченка переважає еолійський лад зі спорадично підвищеним IV ступенем. Починаються думи з тоніки або субкварті з мелодичною формулою V 1 2 3♭ 2 1, не характерною для кобзаря. Формула VII V VII 3♭ 2 1 (*f d f b a g*) ні разу не траплялася в шести думках, записаних від М. Кравченка у транскрипції Ф. Колесси. У примітці до думи «Про трьох братів самарських» у В. Шевченка (мелодії з підтекстовкою) зазначено: «Скомпонував лютого 21 дня 1912 р.»¹. Імовірно, ознайомившись із виданням «Мелодії українських народних дум» Ф. Колесси (1910 р.) і з поданими вченим розшифровками від М. Кравченка, В. Шевченко, який на той час перебував у Москві, докомпонував рецитації «за зразком», перейнявши з праці Ф. Колесси словесні тексти до названих дум (пор.: Грица–Колесса. – С. 139–151). (М. Кравченко був на той час уже зовсім немічним, помер – 1917 р.) Таким чином, записи бандуриста В. Шевченка не мають значення автентичного документа. Їх варто сприймати умовно, як епізод зацікавлення виконавською діяльністю М. Кравченка і спробу продовжити його традиції у власній концертній діяльності. Внесені деякі редакторські корективи до схематичних записів рецитацій В. Шевченка², як і деякий ретуш у нашому виданні, не рятують їхньої якості, тим паче, що це були записи «на слух», які неможливо ідентифікувати.

Філарет Колесса. Найсолідніша акція вивчення дум та виконавського мистецтва кобзарів і лірників почалася з ініціативи Лесі Українки, яка ще з кінця XIX ст. виношувала ідею записати тексти з мелодіями дум – «цих предивних і єдиних на весь світ» епічних творів. Неодноразово описуваний благородний вчинок письменниці – інкогніто виділені нею власні грошові заощадження для цієї справи, – про що громадськість дізналася тільки після її смерті³, позбавляють нас необхідності ширше зупинитися на цьому факті її біографії. У розробленні програми цієї акції, для якої вперше було застосовано фонограф, привезений в

¹ Цит. за: Яворницький, 1990. – С. 433.

² Там само. – С. 434, 435.

³ Листи Лесі Українки 1908–1913 років до Ф. Колесси (щодо фонографічних записів українських народних дум із мелодіями та їх видання) див.: Колесса Ф. Леся Українка і музичний український фольклор (Заслуги Лесі Українки для збирання й досліджування творів українського музичного фольклору) // Леся Українка: До 75-річчя з дня народження. Збірник. – Л., 1946. – С. 59–74.

Україну інженером О. Бородаєм, участь брав К. Квітка, який як музикант-фольклорист давав цінні фахові поради у справі методики запису та нотації дум. Леся Українка та К. Квітка наполягали на записах словесного й музичного тексту дум не у фрагментах, а в цілості, зі збереженням особливостей мови співців; на якомога повнішій нотації музичних речитативів дум та, по можливості, їх інструментального супроводу. У 1908 році Ф. Колесса виїхав зі Львова в експедицію на Полтавщину. При діяльній участі і допомозі художника й доброго знавця кобзарської справи О. Сластіона, який зібрав у Миргороді народних співців – кобзарів і лірників, учений мав змогу записати думи і пісні від М. Кравченка, М. Дубини, А. Скоби, Я. Пилипенко. Значну частину фонографічних записів від інших кобзарів і лірників здійснив сам О. Сластіон, надіславши їх згодом для транскрибування Ф. Колессі. Репертуар Г. Гончаренка з Харківщини записали восени 1908 року в Ялті Леся Українка і К. Квітка, які там перебували на лікуванні. Репертуар Г. Гончаренка, вдало записаний на фонограф диференційованим способом – з установкою на вокальну партію співця, а вдруге – на інструментальну, Ф. Колесса вважав кращою частиною матеріалу¹. Учений уперше опублікував із мелодіями десять нових сюжетів дум у повних варіантах, а саме: «Про озівських братів», «Про Марусю Богуславку», «Про самарських братів», «Плач невольника» (останній – без закінчення), «Про удову» – від М. Кравченка; «Плач невольників» – від О. Сластіона; «Про Олексія Поповича» (з інструментальним супроводом), «Про сестру і брата», «Про вдову і трьох синів» – від Г. Гончаренка; варіант «Удови» – від лірника А. Скоби; а також початок думи з мелодією «Про Кішку Самійла» (від лірника І. Скубія) – загалом 65 рецитацій дум із названими сюжетами в повторних варіантах, представлених у фрагментах: від співців із Миргородського повіту – М. Кравченка та О. Калного з Великих Сорочинців, П. Кравченка із с. Шахворостівка, О. Баря із с. Черевки; з Хорольського повіту – Я. Пилипенко з х. Орликівщина, лірника А. Скоби із с. Богачка; з Гадяцького повіту – від О. Гришка (I серія); з Кобеляцького повіту – лірника І. Скубія із с. Лелюхівка, М. Дубини із с. Решетилівка; художника й бандуриста О. Сластіона з м. Миргорода (який засвоїв думи від кобзаря із с. Ковалів Лохвицького повіту Полтавської губернії); С. Говтваня із с. Зіньків; від співців із Харківщини – Г. Гончаренка з Губаєнкового хутора біля Харкова, С. Пасюги з Богодучівського повіту, І. Кучеренка із с. Мурафи, П. Дрвченка із с. Каменне біля Харкова (II серія). Транскрибування та наукова інтерпретація матеріалу – це кардинально відмінні види роботи, у порівнянні з попередніми дослідженнями дум, оскільки вперше учений мав у розпорядженні значний порівняльний матеріал із двох територій – Полтавщини та Харківщини, особисто записував думи в Миргороді від одного з найцікавіших епічних виконавців – М. Кравченка; а також від О. Калного (який співав без акомпанементу); від єдиної жінки, представленої у зазначеному виданні – Я. Пилипенко; від кобзаря з Харківщини, І. Кучеренка, з яким познайомився, повертаючись через Київ у Львів. Неоціненну допомогу у фонографуванні дум і пісень від інших кобзарів надав Ф. Колессі О. Сластіон, який надіслав ученому багато записів на фонографічних валиках. У праці «Мелодії українських народних дум» такі записи подано з приміткою «На фонограф схопив д. Опанас Гр. Сластіон». Записи

¹ Грица–Колесса. – С. 314.

мелодій дум із текстами Ф. Колесси, які друкуються в цьому виданні, були і є неперевершеним матеріалом для вивчення музичного стилю дум як у плані цілісної його репрезентації, так і якісного опрацювання за єдиною монографічною системою. Цінність праці полягає, по-перше, у тому, що записаний від інформаторів репертуар належить справжнім автентичним виконавцям епосу, які ще дотримувалися корпоративної системи кобзарювання та лірництва. Про це свідчать наведені в праці Ф. Колесси дані про кожного з них, про здобуту ними освіту від старших майстрів-«панотців», про спосіб їхнього життя і заробітків, що узгоджується з найдавнішими відомостями про епічних співців. По-друге, цілісність репертуару полтавських і харківських виконавців дум дала можливість скласти уявлення як про зміст самого репертуару й вибір тем, так і про поетичні та музичні особливості дум не з репертуару однаків, яких досі записували фольклористи, а про дві територіальні епічні корпорації, у які об'єднувалися співці думового епосу, формуючи певні стильові напрями виконавства. По-третє, матеріал, ретельно проаналізований за одним принципом і вперше зібраний у такій значній кількості, дозволив авторові праці застосувати порівняльний структурно-типологічний метод аналізу, визначити закономірності розвитку словесно-музичного епосу, дати дефініції, що таке дума з погляду словесної та музичної структури, у чому її відмінності від пісні, які особливості співдії тексту і мелодії, визначити типологію зачинів, кадансів тощо. Дотримуючись структурного аналізу народної пісні, розробленого в «Ритміці українських народних пісень», Ф. Колесса і в дослідженні дум на чільне місце поставив питання ритміки, заперечивши тезу про безритмічність дум, про що писав М. Лисенко. Уперше введено діакритичні знаки у фіксації дум для виокремлення виконавської специфіки епічних співців, скажімо, знаки підвищення й пониження інтоном (у дужках) стосовно тонів невизначеної висоти, знаки, що вказують на віддихові паузи. При кожній рецитації позначено темп за метрономом. Їх сегментація здійснена на трьох рівнях: фраз, відділених однією неповною тактовою рисою; групи фраз – такою ж подвійною рисою і двома нормативними рисками (тонкою і пожирненою) для відділення уступів-періодів; риска у верхніх лініях нотноносця вказує на цезуру, що перетинає пісенне коліно (синтаксичну стопу). Можна дискутувати з приводу сегментації дум, які в силу своєї імпровізаційної будови допускають певну довільність у її скриптивній подачі. Проте варто наголосити, що тут уперше застосовано необхідні для порівняльного аналізу музичного матеріалу критерії ототожнення. Для виявлення типологічних особливостей матеріалу двох серій дум усі вони зведені до одного тонального рівня: у першій серії дум речитативи зведено переважно до тону *a*, у другій – до тону *g*. Нестандартна система виставлення приключових знаків за реальним звучанням рецитації (а не за тональністю) виправдана з огляду на належність думових рецитацій до модального типу мислення, а не до мажору та мінору¹. Зіставлення у вертикальному плані повторюваних структурних елементів речитативи, типових кінцевих фраз у періодах дало змогу виявити фор-

¹ М. Лисенко, отримавши 1908 року від Ф. Колесси музичні транскрипції дум, був здивований незвичністю подачі матеріалу (знаки альтерації при ключі було виставлено поза нормативним принципом), не помітивши, що другий із вміщених при ключі дізів у нотації рецитацій М. Кравченка вказує на підвищення IV, а не III ступеня, подумавши навіть, що Ф. Колесса записав думу неправильно: «Мене здивувало, що Кравченко співав її в мажорі (дума про озівських братів).., цей мажор у думі я вперше чую (бо думу цю про трьох братів – утікачів з турецької неволі я теж записував)» (див.: *Колесса Ф.* Музикознавчі праці. – К., 1970. – С. 547).

мульність закінчень, притаманних рецитаціям дум. Для детальнішої характеристики взято до уваги кінцеві наголоси фраз у кореляції з їх тональним планом – закінченнями на терції, кварти, секунді з кінцевим наголосом на квінті, подано огляд типових кадансів і, нарешті, – синтаксичне групування фраз у двоїсті, троїсті групи. Думові рецитації, записані на фонограф одночасно і на близькій території, придатні для багаторазового прослуховування, були солідною базою для простеження зв'язків тексту та мелодій у думках на рівнях цілості й частин, логіки їх цезурування, ритмічного співвідношення найменших частин – складу й ноти – у процесі музичної декламації. Система діакритичних знаків стосувалася нотації не тільки музичного тексту, але й моментів виконавства, зокрема віддихових пауз, знаків для маркування нейтральних терції, кварти, означуваних у дужках (#), (q), (b). Ф. Колесса вперше в українській, а може й у слов'янській, фольклористиці подав зразки аналізу мелодичних формул (які він називав типовими фразами), представивши їх у вступній статті до першої серії «Мелодій українських народних дум» (1910). «Спільним знаменником» кореляції тексту й мелодії є ритм у вузькому розумінні – у співвідношеннях *склад – нота* і в широкому – у логічних цезурах у словесно-музичному тексті, які поділяють його на більші та менші часові періоди – фрази, уступи. На ритмічній основі вибудовуються сталі мелодичні мотиви, типові для репертуару одного виконавця або ж групи виконавців одного осередку. Копітка порівняльно-аналітична діяльність ученого заклала основи для структурної типології не тільки пісенної строфіки, але й вельми складної будови речитативних форм, які превалюють у думках. На відміну від попередніх записів дум, у яких речитатив записано здебільшого в пропорції 1:1 між складонотами, переважно восьмими тривалостями, у транскрипціях Ф. Колесси значне місце посідають ірраціональні співвідношення 3:2, 5:3, які передають вільний плин рецитації парландового типу. Тому вагоме значення мають у них тріольні, квінтольні групи, поряд із восьмими – шістнадцяті, тридцять другі, а також дрібна мелізматика – морденти, форшлаги, нахшлаги тощо. Тільки одну транскрипцію думи «Про Олексія Поповича» від Г. Гончаренка вчений подав із досить повним бандурним супроводом, завдяки вдалому технічному запису, який здійснили Леся Українка та К. Квітка. Решта – це переважно рецитації з ескізно означеними награваннями на бандурі або лірі. Про складність вокально-інструментальної транскрипції Ф. Колесса писав: «Передача нотним письмом імпровізованих мелодій дум разом з бандурною грою зустрічається з великими, часом непереможними труднощами. Хто пробував розслухувати з фонографа тони, що разом звучать в гармонічному сполученні, та ще до того, тони неоднакової сили і неоднакової барви, одні з інструмента, а другі з людського голосу, той зрозуміє, як легко тут помилитись... Через те наші записи бандурної гри вийшли місцями неповні, неначе нариси, що не дають викінченого малюнка, хоч до репродукції вживали ми найкращого фонографа, який можна було тут роздобути і хоч доклали ми усякого старання, щоб записи вийшли якнайвірніші»¹. Докладний аналіз власних транскрипцій, який учений подав у вступних статтях до другої серії «Мелодій українських народних дум» (1913), позбавляє нас необхідності переказувати їх основні положення. Він уперше подав дефініцію музичної форми дум: «Дума –

¹ Цит. за: Грица–Колесса. – С. 308.

це мелодичний речитатив із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації; рецитація, достосована до синтаксичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак різновидні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мелодично-ритмічні акценти, розділені дрібними неакцентованими нотами, визначають граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно однакових відступах. Віршова будова ґрунтується головно на паралелізмі, що проявляється аналогічним по значенню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно з однаковим числом наголосів та складів і свобідною, найчастіше дієслівною римою»¹. Деякі моменти цієї дефініції є не зовсім точними: якщо періоди нерівномірні, а вони й справді різні за величиною, то, очевидно, їх не можна назвати симетричними. Віршові рядки не завжди «приблизно однакові за числом складів і наголосів». Тяжіння до вирівнювання силабічного вірша простежується у кобзарів нового часу, чого не можна сказати про найдавніші записи дум. Між супровідними інструментами дум – кобзою і бандурою – Ф. Колесса, як і М. Лисенко, ставить знак рівності, зважаючи на практику номінації обох інструментів у ХІХ–ХХ ст., які не диференціювали, хоча текст вступу – «були се два окремі інструменти»² – засвідчує, що різницю між ними дослідник усвідомлював. Насправді й О. Фамінцин, на праці якого спиралися обидва вчені, й автори новіших досліджень з інструментознавства наголошували на деяких відмінностях у конструкції цих інструментів³. Цінними у вступі Ф. Колесси були відомості про стрій бандур О. Вересая, П. Братиці, М. Кравченка, Г. Гончаренка, І. Кучеренка, Т. Пархоменка. Розвиваючи спостереження М. Лисенка про зв'язок українських дум із сербськими епічними піснями, Ф. Колесса розширив їх. З огляду на характерний хроматизований дорійський лад у думах, він відзначив подібність мелосу дум із турецькими, болгарськими, сербськими народними піснями. Навівши зразки мелодій, учений наголосив, що ці зв'язки варто пояснювати не поверховими впливами й «запозичуваннями одного народу від другого», а «спільним церковно-візантійським культурним елементом, що проявився у змісті літературних і народних творів у всіх трьох народів..., а головно впливом музики східних азійських народів, особливо ж турків і татарів..., що врзалися глибоко в народний світогляд»⁴. Ґрунтовна вступна стаття Ф. Колесси до «Мелодій українських народних дум» фактично була лише початком серії його подальших праць про думи, зокрема таких, як «Речитативні форми в українській народній поезії»⁵, «Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів» (1920), «Про генезу українських народних дум» (1921), «Формули закінчення в українських народних думах»⁶, «Хмельниччина в українських народних думах»⁷. З'явившись на початку ХХ ст., «Мелодії українських народних дум» Ф. Колесси, як і інші його праці про думи, прислужилися продовженню кобзарсько-лірницької традиції, яка ще на той час остаточно не втратила автентичних виконавців. Порівнюючи фонозаписи 20–30-х років ХХ ст. від Ф. Кушнерика,

¹ Колесса, І. – С. 33, 34.

² Там само. – С. 59 і наст.

³ Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. – Х., 1930. – С. 67–144.

⁴ Колесса, І. – С. 75.

⁵ Первісне громадянство. – 1927. – Кн. 1–3. – С. 60–113.

⁶ ЗНТШ. – 1937. – Т. 155. – С. 29–67.

⁷ Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка. – 1940. – Т. 1. – С. 41–58.

Є. Мовчана, А. Гребеня та інших із фіксаціями Ф. Колесси, можна знайти пряме наслідування дум, записаних від М. Кравченка, який виявився найбільш «референтноздатним» для передачі кобзарської традиції новітньому поколінню музик, як народних, так і професійних. На його репертуар орієнтувались і кобзарі-автентики, і концертні виконавці дум, очевидно, тому, що в праці Ф. Колесси був представлений найбагатший і найближчий до автентичного стилю думовий репертуар. Г. Гончаренко – майстер бандурної гри, від якого Ф. Колесса подав ряд народних інструментальних п'єс, – був узірцем для багатьох народних інструменталістів. Еталонним став запис від нього думи «Про Олексія Поповича». Це була єдина на той час повноцінна транскрипція думи з інструментальним супроводом. У розвідці «Варіанти мелодій українських народних дум, їх характеристика і групування» Ф. Колесса наголосив на «особливій типовості» рецитацій Г. Гончаренка, яку їм надає бандурний супровід. Він подав стрій Гончаренкової бандури за описом К. Квітки та Лесі Українки, відзначивши змінність його під час виконання, наприклад, думи «Про Олексія Поповича» ($G A d g a$ – баски + $d^1 - d^3$ – приструнки мажору) та «Про сестру і брата» ($G A d g a$ – баски + $d^1 - d^3$ – приструнки мінору). «Граючи на бандурі, Г. Гончаренко зрідка натискає пальцями лівої руки довгі струни, натягнені вздовж ручки (грифа), як то буває при грі на гітарі; через те кожна довга струна може видавати різні звуки, натомість кожен із підструнків має тільки один тон. У техніці бандурної гри Г. Гончаренко виявляє справжнє мистецтво. Тони з-під його пальців виходять чисті і звучні, рівно, мов перлини, пересипаються у швидких пасажах, зростають і набирають сили в переходах від p до f , звучать сильними акордами в закінченнях періодів і дискретно стихають серед співу, даючи гармонічний підклад рецитації, або переплітаючи її золотим мереживом тонких фіоритур і пасажив»¹. Про історію експедиції Ф. Колесси на Полтавщину писала К. Грушевська у першому томі свої праці. Вона підтримала його теорію про генезу українських народних дум: «Се формальне порівняння поезії голосінь і дум, що виказує таку силу подібностей, на нашу думку, цілком вирішує питання про генетичний зв'язок сих двох форм»². Тут варто звернути увагу на слово «форм», що й справді є очевидним, але не порушує іншого питання стосовно дум – їх суттєво відмінного від голосінь змісту, креативно-психологічної установки у творенні двох жанрів. Дослідниця наголосила на ще двох важливих висновках Ф. Колесси, які дійсно заслуговують на пильну увагу – на зв'язках дум із середовищем козацтва, а не старцівства, як на цьому наполягав П. Житецький, і на потребі розглядати думи не як «однорідну матерію», а чітко розділяти в них дві верстви – давнішу, «що змістом і темами має багато спільного з народними піснями старшого типу: се думи про неволю, про боротьбу із степом, не зв'язані з якимись спеціальними історичними подіями, і новішу – історичні думи часів Хмельниччини і думи сатирично-побутові»³. Не можна цілком погодитися з висловлюванням К. Грушевської щодо другого висновку. Бо і давнішу верству Ф. Колесса не відривав від історичних подій в Україні, про що свідчить його цінна праця «Українські народні думи» (1920).

Дмитро Ревуцький. Через шість років після виходу у світ «Мелодій українських

¹ Грица–Колесса. – С. 570.

² Грушевська, 1. – С. 194.

³ Там само.

народних дум» Ф. Колесси з'явилася праця «Українські думи та пісні історичні» Д. Ревуцького (1919) у вигляді науково-популярного посібника. Не маємо тут цілком нових матеріалів, у порівнянні з уже друкованими, окрім двох початкових фрагментів рецитацій від Г. Хоткевича з дум «Про Олексія Поповича» (текст узято в М. Цертелева й подано осучасненою мовною редакцією)¹ та «Про козака Голоту»², музику до яких виконавець склав сам за народними мотивами. Їх Д. Ревуцький подав як «зразки інтелігентської творчості». До думи «Удова», яку 1902 року записав С. Маслов від лірника Г. Вахна в м. Ічні Борзнянського повіту, «мотив», як засвідчує примітка, склав Д. Ревуцький (перегру на лірі записав М. Конопля). Хоча вони й створені в стилі дум, проте автентичними їх вважати не можна. Д. Ревуцький опублікував ще три думи – «Невольницький плач» (три уступи з повним текстом) від О. Сластіона за «Мелодіями українських народних дум» Ф. Колесси; «Про азовських братів» із текстом від Д. Антоновича і М. Драгоманова, докомбінувавши фрагмент із рецитації тієї ж думи М. Дубини з книги Ф. Колесси, що було порушенням наукових норм. Насамкінець після пісні «Ой на горі вогонь горить, а в долині козак лежить» він умістив фрагмент рецитації думи «Про Хведора Безродного» з повним текстом від О. Вересая в запису М. Лисенка (очевидно, з міркувань подібності сюжетів думи й пісні). Д. Ревуцький вів у Музично-драматичному інституті курс української музики, застосовуючи демонстрацію музичного матеріалу (користуючись власним гарним голосом). Мабуть, для доступності сприйняття матеріалу він не дотримувався фонетичної передачі текстів першоджерел, наблизивши мову публікації дум до тогочасних вимог, навіть допускав зміни в текстах творів³. Зазначені «вольності» знизили наукову вартість праці, яка, проте, виконала свою патріотично-дидактичну місію: вона є короткою історією України в піснях від княжих часів до сучасності з поясненнями лексики дум, відомостями про супровідні інструменти – кобзу, ліру. Виховну ідею послідовно виклав у коментарях до історичних пісень і дум, через що книжка за радянського часу була забороненою. Щодо музики дум, характеристики їх поетичних текстів, ритмо-мелодики, супровідного інструментарію, то Д. Ревуцький повторив основні висновки Ф. Колесси про музичний стиль українських дум. У питаннях кобзарського навчання та відомостей про регіональні об'єднання кобзарів і лірників, як і Ф. Колесси, йому стала в пригоді праця М. Сперанського.

Климент Квітка. У 1922 році К. Квітка очолив створений при ВУАН Кабінет музичної етнографії. Давно зацікавлений думами, він пройнявся ідеєю розшукати їх на Правобережжі та в північних районах України, які не були обстежені музикантами. На той час лише в репертуарі лірників правобережних теренів були відомі побутові сюжети – про удову, про сестру і брата, – за формою наближені до пісні. У листі до Ф. Колесси від 6 листопада 1923 року К. Квітка повідомляв: «В Сосницькім [на Чернігівщині. – С. Г.] я зробив два фонографічні знімки думи про втечу трьох братів з Озова (два варіанти), потративши на це 10 валків, один знімок вийшов невдалий, бо маю дуже погані валики, а другий добрий, тільки боюся, що на поворотній дорозі й ті валики провологли [нечітко, мабуть, «промокли». – С. Г.]⁴, бо весь час були дощі... Записано ще й великий шматок тексту думи “Про козака Летягу” [від П. Кули-

¹ Ревуцький, 1919. – С. 16.

² Там само. – С. 194.

³ Там само. – С. 176–179. Подібні «вольності» описано в праці К. Грушевської (див.: Грушевська, 1. – С. 117, 118).

⁴ Поки що не вдалося з'ясувати долю цього фонозапису.

ка. – С. Г.] у тім самім районі, де її записував Куліш... Кобзар казав, що мелодії від свого вчителя не перейняв; на мою просьбу пригадати хоч уривок, щоб дати поняття про характер, кобзар почав підбирати музичні фрази, раз-у-раз міняючи мелодію (як він зрештою робив і співаючи думу про трьох братів), але зберігаючи ритмічну схему. Я вхоплював ці варіації, хоч не певен того, що кобзар дійсно пригадував, а не імпровізував. Коли надавати якусь вагу цим уривкам, то треба признати, що був і інший музичний стиль, окрім того, який з'ясувався в досі опублікованих записах... Посилаю Вам на цій клаптику копію запису»¹. Прогнози К. Квітки підтвердилися рецитацією думи «Про Івася Коновченка», яку він записав 1924 року у с. Бейзимівка від І. Гуменюка [можливо, у порозумінні з Н. Дмитруком, який цю думу записав від І. Гуменюка 1923 (?) р.]². Записану рецитацію псалмодичного типу пентатонічного нахилу, яку він подав у розвідці «Епічні пісні», за життя вченого не було опубліковано. Обидва записи виявляли існування ще одного стилю рецитацій дум, відмінного від того, який визнали нормативним М. Лисенко і Ф. Колесса. Записи, щоправда, залишають нез'ясованим питання, чи співаки й справді рецитували думи в майже рівномірних ритмічних тривалостях – 1:1 (зокрема, це стосується думи «Про Коновченка», поспіль переданої восьмими і тільки в закінченнях уступів – четвертними тривалостями й півнотами). До роздумів спонукає і зауваження К. Квітки у вступній розвідці до зазначеної праці: «Звичайно, точних ритмічних відношень я не міг визначити при напруженому запису рецитації у швидкому темпі, і в моєму запису позначення чвертками і половинними нотами умовні, також це при тому, що, як сам він [І. Гуменюк. – С. Г.] відзначив, “два рази я накидав нотами наспів, наскільки міг встигати..., при повторному вслуховуванні почасті доповнив те, чого не схопив з першого разу, а третє виконання мало місце вже для записування фонографом”»³. У зв'язку із цим не виправданим у цій же статті є закид, що «нотації Ф. Колесси були виконані без застосування методів об'єктивного інструментального виміру ритмічних тривалостей та динамічних відношень..., який користувався лише метрономом»⁴. З нечисленних, але вагомих досліджень К. Квітки про думи випливає, що він, навіть після появи фундаментальної праці Ф. Колесси, не мав спокою щодо подальшої долі українських дум та їх виконавців. Найкращим доказом цього є його програма-запитальник «Професіональні народні співці і музиканти на Україні. Програма для їх діяльності та побуту» (збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924). Програмою він прагнув привернути увагу музикознавців-спеціалістів до кобзарів і лірників як до явища соціологічного та психологічного⁵. Використовуючи відомі матеріали на цю тему О. Сластіона, Ф. Колесси, А. Онищука, В. Ємця та інших, ґрунтуючись на працях О. Беккеля «Psychologie der Volsdichtung (1906), Г. Спенсера «Основи соціології», Е. Брандо «Основи матеріальної культури в музиці» (1924), учений прагнув скерувати власні спостереження в історико-порівняльне русло. Автор чомусь майже нічого не сказав про дослідження соціологічного напрямку М. Сперанського «Южнорусская песня и современные ее носители» (1904), яке містило найбільше інформації про кобзарів і лірників у центральних і східних районах України.

¹ Листування Климента Квітки і Філарета Колесси / Підготували Р. Залеська, А. Іваницький // ЗНТШ. – 1992. – Т. 223. – С. 333.

² Пор.: Грушевська, 2. – С. 102, 103. Варіант думи К. Квітки неповний, завершений 93-м віршовим рядком, яких у Н. Дмитрука аж 166 (до того ж записаний фонетичною транскрипцією).

³ Квітка К. Епічні пісні. – С. 27, 28.

⁴ Там само. – С. 23.

⁵ Квітка К. Профессиональные народные певцы и музыканты на Украине (Программа для исследования их деятельности и быта) // Квітка К. Избранные труды: В 2 т. – М., 1973. – Т. 2. – С. 279–325.

«Програма...» К. Квітки складалася з кількох розділів: а) «Загальні питання»; б) «Суспільне становище»; в) «Артистична діяльність та її форми, репертуар»; г) «Навчання»; д) «Товариські відносини і організація»; е) «Знання і погляди кобзарів»; ж) «Зовнішній вид і фізичний стан»; з) «Інструмент»; и) «Поводир»; і) «Домашнє життя, господарство, побічні доходи». На жаль, «Програма...» з'явилася запізно, коли кобзарсько-лірницьке середовище вже занепало. Вона вміщала майже 2 тис. запитань, сформульованих на підставі відомої автором літератури. Опрацьована в «кабінетному» режимі, вона виявилася надто громіздкою і недостатньо пристосованою для польових досліджень (що згодом відмічав і К. Квітка в ході опитування кобзарів і лірників), тому й не дала очікуваних результатів. Як відомо, після «Програми...» з'явилося тільки два «протоколи» – відповіді на неї власне К. Квітки, який опитував І. Гуменюка – сина й поводиря лірника С. Гуменюка. Від нього К. Квітка записав згадану вже думу «Про Коновченка» та перейняв деякі відомості про науку, іспит-«визвілку», побут лірників, їхні заробітки, поховальні звичаї, зречих поводирів. Другим був «протокол» В. Пруса, зроблений за дорученням К. Квітки від 70-літнього лірника К. Костюка із с. Красносільце (з передмовою К. Квітки), – більш схематичний, який чимось доповнив, а чимось навіть заперечив попередній¹. Безліч довільних запитань програми (на кшталт «чи не грав важливу роль також еротичний момент?», «чи співали кобзар з лірником в унісон, чи ділилися на партії?», «чи бувало, щоби лірники грали разом зі скрипачами чи іншими музикантами?» та ін.) призвели лише до певних непорозумінь, які довелося коригувати на місці, та до надуманих і неправдивих відповідей на них реципієнтів, про що зауважував і сам К. Квітка. Однак «Програма...» містила ряд важливих методологічних настанов для експедиційної фольклористичної діяльності, які стали в пригоді дослідникам наступних генерацій не тільки в Україні, але й на всьому європейському просторі.

Володимир Харків. На початку 1930-х років експедиції В. Харкова на Харківщину, здійснені ним як аспірантом ВУАН, були завершальними в дослідженні автентичного епічного середовища. (Його науковим керівником був Ф. Колесса, якого 1929 року обрали академіком ВУАН.) Під час експедиції у Валківський район (з 30 листопада по 24 грудня 1931 р.) В. Харків записав думи і псалми від п'яти лірників з околиць Валок. Експедиційний матеріал розшифровували В. Харків та співробітники Кабінету музичної етнографії Т. Онопа і М. Гайдай. Розшифровки (рукописи), що зберігаються в Наукових фондах ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, до наукового обігу вперше ввела С. Грица в монографії «Мелос української народної епіки»; вони є важливим аналітичним підґрунтям для порівняльного аналізу музичного стилю дум. У рукописному матеріалі наявні записи таких дум: від Варійона (Ларіона) Гончара із с. Ков'яги – «Маруся Богуславка» (рецитація без «славословія» та інструментального супроводу, у двох варіантах), «Про сестру і брата» (повністю, з початковою перегрою та подальшим супроводом на лірі), «Про вдову і трьох синів» (повністю, із супроводом ліри), «Про Олексія Поповича» (без закінчення, початковий уступ подано з перегрою на лірі, далі – розшифрування схематичне, без інструментального супроводу і закінчення); від С. Веселого з х. Литвинівка – «Про Олексія Поповича (повністю, із супроводом ліри у двох початкових уступах, далі – речитатив без супроводу), «Про сестру і брата» (речитатив без закінчення і супроводу ліри, лише з одноктаквою перегрою на початку думи); від Н. Колісника із с. Ратричівка – «Про сестру і брата» (роз-

¹ *Квітка К.* Профессиональные народные певцы и музыканты на Украине... – С. 344.

шифрування спочатку відсутнє, далі – зі слів «Добре, братіку, учини, / через високі ліси ясним голубоньком пролетети»), «Вдова» (повний варіант рецитації без інструментального супроводу); від Н. Боклага з х. Лихачівка – «Про трьох братів озовських» (повністю зі вступом ліри та подальшими переграми між уступами; це один із найкращих варіантів думи, переданих у транскрипції); від Г. Облічена – «Про Івася Вдовиченка» (без закінчення, рецитацію завершено словами «Гей, то Вась п'ядесят турок під меч узяв, / а дев'ять зв'язав, до гетьмана прислав»), «Про самарських братів» (зі вступом ліри та вісьмома переграми на інструменті між уступами і в завершенні думи; це один із кращих записів, здійснених у повному обсязі). Переважна частина розшифровок названих дум належить Т. Онопі. Дума «Про сестру і брата» від В. Гончара (варіанти чорновий і начисто) зафіксована рукою В. Харкова. У тій же колекції вміщено початок думи «Про Коновченка» зі вступом ліри, записаний М. Гайдаєм 1926 року від лірника І. Бернацького з м. Зінькова на Поділлі, з незвичною комбінацією мелодичних формул – $cis' g cis' (c') d^1$, а в межах $(f) g - f^i$ зі змінними IV і VII ступенями. Насамкінець подано початок думи «Про Марусю Богуславку» від лірника І. Богущенка [розшифровка з грамофонної платівки В. Харкова із супроводом ліри в ескізному варіанті (до слів «Ой то ті козаки зачували, вони словами промовляли, до сирої землі білим лицем припадали»)]. У статті «Спостереження над лірниками та кобзарями Валківського району» [ІМФЕ, ф. 6–2, од. зб. 23 (2)] В. Харків повідомив, що думи і псалми записано від п'яти лірників і одного кобзаря – М. Христенка. Усі вони мешкали на околиці Валок. Окрім того, В. Харків подав цінний опис ліри з характеристикою її складових частин. Зауважмо, що розшифровки дум із фоноваликів В. Харкова, Т. Онопи, частково М. Гайдая не були здійснені за загальною системою. В одних випадках знаки альтерації виставлено при ключі за усталеними нормами, в інших – при ключі лише ті знаки, що траплялися в мелодії, у решті – при нотах. Темп і ритмічний перебіг рецитації в одних випадках визначали за метрономом, в інших – без нього. У матеріалі багато ескізних місць. Корективи до цих розшифровок внесли А. Іваницький та Л. Єфремова, не міняючи, проте, існуючого тексту, який публікується в цьому виданні. На увагу заслуговує дума про козака Голоту «Ей, як на полі Килиїмському» (єдина відома з-поміж записів дум із музикою), опублікована В. Харковим у збірнику «Український фольклор»¹, з повним текстом і початком речитативу з інструментальним супроводом ліри. У примітці В. Харків зауважив, що її записано 1936 року в с. Чернолозка Сахновщинського району Харківської області від лірника Г. Обліченка. Від нього дослідник зафіксував ще дві думи – «Про самарських братів» та «Про Вася Вдовиченка» (ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 75–78 та 68–71). У трьох названих думках лірник зберігав єдиний зразок рецитації, дотримуючись сталих ритмо-мелодичних формул переважно в амбітусі $e - d^i (e')$. У думі «Про Голоту» Г. Обліченко в кількох випадках у закінченнях реченнєвих колонів сягав нижнього h і одноразово – a . Ліра утримує бурдон на квінті й мелодія ліри має такий звукоряд: $h (c) dis e fis g ais h c dis e$. Мелодію ліри (акомпанемент і перегри) В. Харків розшифрував без басової партії, відзначивши постійне звучання того ж квінтового бурдона. Рецитацію «Голоти» з акомпанементом ліри подано до кінця першої інструментальної перегри (до слів «Правда, що на козакові щирі рядняні волоки шовкові»). «Далі лірник виконував таким самим способом: перед початком співу звучання верхньої мелодичної струни він припиняв, піднімаю-

¹ Український фольклор. – К., 1937. – Кн. 2. – С. 135–141.

чи пальцями цю струну вгору поблизу колеса, і зоставляв звучання басового квінтового супроводу. Басові струни (*e-h*) звучать безперервно протягом звучання цілої думи. Верхня мелодична струна виступає кожного разу з кінцевим тоном співу, як це показано в кінці першого періоду»¹. Мелодію В. Харків подав без повного інструментального супроводу. Певні частини мелодії (у дужках) виконавець не співав, а переказував. Квадратними дужками позначено пропуски, які робив лірник, співаючи думу перед фонографом. Усупереч практиці М. Лисенка, К. Квітки, Ф. Колесси, які не виставляли тактування в думках, В. Харків робив це у своїх публікаціях, очевидно, з огляду на бажання ритмічно координувати рецитацію з акомпанементом ліри. При нешвидкому темпі ($\text{♩} = 76$) і виголошенні рецитації рівномірними реченнями-колонами, що закінчувалися спадною тонікою (*e*) і утримувалися переважно в перемінних тактах $7/4$, $8/4$, $10/4$, така сегментація може бути виправданою, зважаючи на лірницьку манеру виконання дум, наближену до кантилени. Тип рецитації «Голоти» аналогічний, як і в думі «Вася Вдовиченко», записаної від того ж лірника, – в е-дорійському (зі змінною секстою, подекуди малою) з підвищеним IV ступенем (подекуди пониженим) і типовими для цього виконавця спадними інтонаційними формулами з домінанти: *h d' cis' h ais g fis e*; із септими: *d' cis' h ais g fis e*, а також видозміненими їх висхідними варіантами з тоніки: *e fis g ais h cis' h (a) g fis e*. Словесний текст думи найближчий до варіантів текстів, поданих П. Кулішем у «Записках...» (Куліш, 1. – С. 14) та К. Грушевською в «Українських народних думках» (Грушевська, 2. – С. 6). У варіанті від Г. Обліченка акцентовано слово «бідний», мабуть, для підкреслення «пролетарського» походження героя (що відповідало духові фольклорних ідеологем 30-х років ХХ ст.), чого немає в попередніх відомих варіантах, де його називають «ясним соколом» (у П. Лукашевича). Збірник, де опубліковано думу, майже повністю було присвячено радянському фольклору, у якому прославлялися тогочасна влада та її вожді – Ленін і Сталін. Дума «Про Голоту» нагадує публікацію «з підпілля», до якої не було пояснень і розлогих коментарів. З численних дум, записаних В. Харковим від лірників Валківського району, він опублікував також фрагмент думи «Про Олексія Поповича», подавши невеликий коментар: «Звертає на себе увагу повна мелодична самостійність інструментального супроводу. Лірник співав і грав цілком невимушено. Наспів відтворює природню мовну інтонацію»².

Наведемо деякі цитати з неопублікованої розвідки В. Харкова про валківських лірників, що дають цінну інформацію про їх побут і навчання, а також підтверджують засади, на яких ґрунтувалися наука епічних співців, репертуар та їхнє ставлення до супровідних музичних інструментів: «В околиці Валок кобзарів називають бандурщиками, а лірників лірщиками. [...] Походять вони здебільшого з селянських родин, бо в селі, по-перше, важче запобігти сліпоті через брак медичинської допомоги, а по-друге, важче знайти спосіб навчити невидючого якогось ремесла. [...] А той сліпий вдається до видатнішого або найстарішого панотця, умовляється з ним за термін науки і винагородження. [...] Наука панотця дає не тільки вміння грати, але і співати... Протягом терміну науки учень панотця ходить по селах та ярмарках, робить на панотця, чи як казав один з них “превозносить ползу” панотцеві, збираючи милостиню і віддаючи йому свій заробіток. Тільки в вільний від ходження час вчиться грати і співати. Панотець вчить “перше словесно, тоді співати з ним, а тоді вже грати” (С. Веселий). [...] Елементи науки грання виражаються у призвичаєнні учня держати

¹ Цит. за: Український фольклор. – С. 141.

² Харків В. Украинская народная музыка. – М., 1964. – С. 26.

ліру, рівненько вести корбу, ознайомленні учня зі строем ліри і клавіатурою, а тоді приступають до вивчення простеньких мелодій. [...] Панотець або накладає руки на пальці учня, сідаючи позад його, або командує: “Ану ставай на первий клавіш. Виходь на четвертий. Кидай на сьдьмой” і т. д. Починають науку з легеньких танцівних мелодій, вроді “Чобіт”, “Зорюшки”, “Камаренської”, “Мельника” (В. Гончар). [...] Головне завдання панотця – навчити співати і грати кількох псальом. “А то, каже, сам навчишся. Будеш добре обходитися з товаришами, то вони тобі покажуть всякої”. Грати на струменті вчать, щоб “більше заробити”. Вчать грати за плату 25 карбованців. Скінчивши науку, сліпець дістає від панотця, коли робив на нього, струмент, торбину і одержує (чинарку і чоботи) і починає робити на себе. Панотців згадують недобре, як експлуататорів: “і мало вчив, і дуже заставляв робить”. Кожен з лірників має собі “скверненьку” хатку, поганеньке господарство. [...] В господарстві працює жінка, якщо видюща, і діти, але більше віддають наспіл (на половину). Водять сліпого його малі діти, коли є, а то їй доводиться наймати яку сироту чи дитину убогих батьків. Платня колись була 12 карбованців на рік, харч і одержує. На базарах співається звичайно псальом, інших пісень хіба хто попросить зі слухачів. [...] Пісні села і репертуар лірника цілком різний. Сільських пісень він не співає, він називає їх вуличними. [...] Не ходячи на вулицю в товариство, лірник буває мало обізнаний з піснями свого села. Так само селяне не співають лірницьких пісень. На першому місці в лірників стоять псальми (до псальмів лірники причисляють і те, що ми зevamo думами). Іноді їх відрізняють лірники терміном “притча” або “розказ”, але слово “дума” зовсім не вживається. Коли я запитав лірника, чи він знає псальми про Олексія, він сказав: “Їх є аж дві”, потім виявилось що одна про Олексія Божого чоловіка, а друга про Олексія Поповича. [...] Найпоширенішою і добре відомою серед селян є псальма “про Лазаря”. [...] Всього в обігу валківських лірників є біля 35 псальом. [...] Крім релігійних псальом, можна почути від тих же лірників 9 так званих притч, або розказів, але тільки чотири з них відомі лірникам з усної традиції: “Про сестру”, “Про вдову”, “Про Олексія Поповича”, “Про Марусю Богуславку”, решту одиниці знають з книжок. [...] Репертуар танцівної музики лірників теж досить значний: один з лірників С. Веселий знає аж 19 танців. [...] Переграючи танець, лірник приспівує кілька слів “щоб веселіше було”. Це зветься “грати з приказом”. [...] Крім того, в репертуарі є ще так званий запрос. [...] “Запрос співають тільки по хатах, коли лірник сподівається в хаті полотно розжитися”. Ліра у валківських лірників – на три струни – належить до типу порівняно досконалішого, доброї, досить тонкої роботи, розміром невеличка, важить тільки фунтів зо три. [...] Купували собі ліри ціною від 3 до 7 карбованців. Добра ліра називається “грачкою” (С. Веселий), “гулькою” (Назар Колісник). На питання “звідки взялася ліра”, відповідають одно: “Ліра взялася дуже давно, от царя Давида пішла. Дана таким сліпим”, а про бандуру кажуть, що вона прийшла пізніше: “самі лірники були раніше”. [...] “Гармонія витіснила лірницьку музику на свадьбах” [...] Лірники, признаючи, що на бандурі важче навчитись, головне строїти її, вважають, що “на лірі хуже грати, як на бандурі”, “тут строю менше у струнах”, а бандуру тільки настроїти і все (Я. Бахмут) [...] Грають на лірі частіше “жалібних”, мінорних мелодій, один лірник (Я. Бахмут) казав: “вона дуже іде на жаліб”. Так, що ніяка музика так не зробіть, як ліра, на жаль.., то вона сама наче плаче. [...] Почавши грати, ліра не перестає гудіти, аж поки не кінчиться п’еса. Тим часом лірник співає, з більшими і меншими паузами, які теж викликаються видно, не стільки естетичними вимогами, скільки для передиху та для пригадування

інших слів пісні. Я помічав, що павзи бувають значно довші, коли лірник, збившись, не може до ладу згадати, що далі співати. Акомпануючи собі, лірник не імітує партії вокальної. Супровід ліри відзначається багатшою мелізматикою, ніж спів, і має у видатнішого, обдарованішого лірника свою досить незалежну від вокальної партії мелодичну лінію. [...] Крім перебору клавішів, техніка гри полягає ще в умінні крутити корбу і дуже від того багато залежить»¹.

Микола Грінченко. Після фундаментальних праць про думи Ф. Колесси і К. Грушевської, важливих досліджень К. Квітки і Д. Ревуцького доповнити попередників новими напрацюваннями було важко. Рукопис розвідки М. Грінченка «Музика українських народних дум», датований 1940-м роком, було видано по смерті автора (1959) у збірнику «Вибране» під назвою «Українські народні думи». Очевидно, нарис написано раніше, адже він був задуманий як розділ до «Історії української музики» з підрозділами «Музична форма дум», «Засоби музичної виразності», «Музичні публікації дум», «Українські народні інструменти». У цьому доробку нових зразків музики дум немає, увесь ілюстративний матеріал узято з двох серій праці Ф. Колесси «Мелодії українських народних дум». Спосіб аналізу носить відбиток тогочасного радянського музикознавства – намагання знайти в музиці дослівну ілюстрацію «ідейного змісту» думи. На противагу утвердженому в працях Ф. Колесси поняттю «уступ», яким послуговувалися і народні виконавці, М. Грінченко текст думи «Плач невольників» (у виконанні О. Сластіона) поділив на «розділи», строфи-періоди, хоча типової для пісень строфічності у думах немає. Як і Ф. Колесса, М. Грінченко акцентував увагу на «каденційних формулах»², рецитаціях кобзарів Михайла та Платона Кравченків, виокремлюючи їх як характерні ознаки стилю кожного. У дослідженні подано «таблицю тонорядів» народних співців, укладену на основі думових рецитацій із праці Ф. Колесси. М. Грінченко також підтвердив домінування в співі кобзарів і лірників дорійського звукоряду з підвищеним IV ступенем. Відомості про кобзу, бандуру, ліру автор отримав переважно з праць О. Фамінцина і Г. Хоткевича.

Серед досліджень повоєнного часу виокремимо брошуру О. Правдюка «Кобзарь Егор Мовчан» (1966), у якій є цінна публікація розшифрованих автором початкових уступів «Невольницького плачу». «Думу, – як зазначає О. Правдюк, – кобзар співав незчисленну кількість разів у різних аудиторіях: серед колгоспників, студентів, військовослужбовців, на Всесвітньому конгресі славистів – і завжди його виконання викликало бурхливу реакцію»³. Є. Мовчан був талановитим самоуком; мав гарний голос і приємний тембр. Він самотужки «вийшов у люди». Як музикант Є. Мовчан формувався ще в дореволюційний час; брав уроки в «панотця» кобзаря С. Пасюги, але недовго, бо той «попивав» і поводився з учнем жорстоко. «Народ просить співати, саме революція, а в мене нема що... Аж колись один якийсь чи студент, чи учитель і дав мені “Кобзаря”». – «Ось, – каже, – що треба співати». – «Так я було, як візьму, та як заспіваю “Думи мої, думи мої” чи “Літа орел, літа сизий”, а чи “Заповіт”, так народу видимо-невидимо». Є. Мовчан виконував думи «Невольницький плач», «Про самарських братів», «Про Леніна». Останню він перейняв від кобзаря Чернігівця, співав її також популярний у 1930-х роках кобзар Ф. Кушнерик, внісши певні корективи до тексту. Гадаємо, що Є. Мовчану вивчити думи з книжок допоміг М. Грінченко, який керував етно-

¹ Цит. за: Грица, 2007. – С. 782–788.

² Грінченко М. Українські народні думи. – С. 31.

³ Правдюк А. Кобзарь Егор Мовчан. – М., 1966. – С. 16.

графічним ансамблем кобзарів, організований Інститутом фольклору при Київській філармонії (до складу ансамблю входили Є. Мовчан, П. Гузь, В. Перепелюк, П. Носач, А. Маркевич, І. Іванченко).

Новим етапом у запису дум вважаємо їх фіксацію за допомогою магнітофона, який полегшив транскрибування, уможлививши подачу не тільки вокальної партії, але й інструментального супроводу, що з фонографічних валиків майже не піддавався розшифруванню. Найбільше записів дум від кобзарів і лірників здійснив у 1950-х роках на магнітофонну плівку завідувач лабораторії звукозапису Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАНУ інженер-акустик П. Барановський, за сприяння М. Рильського (тодішнього директора Інституту), фольклористів Ф. Лаврова, М. Щоголя та ін. Від лірника А. Гребеня думи записував фольклорист О. Юсов, від кобзаря Є. Мовчана – О. Правдюк, від бандуриста Г. Ткаченка – С. Грица.

Книжні впливи. Варіанти з книжними елементами, так звані усно-писемні зразки, становлять переважну частину новіших записів дум. Орієнтація на друковані джерела та заучування словесних текстів із книжок були симптомами деформації епічного виконавства, що призвели до поступового зникнення імпровізаційного начала в тексті, передовсім вербальному, його механічного повторення, до того ж тексти дум щоразу піддавали редукції.

Думи у виконанні Г. Ткаченка, записані нами, також зберігають усно-писемну традицію. Однак митець не приховував, що звертався до книжкових джерел. На запитання «Які джерела поповнення репертуару?» він відповів: «Дещо довелось чути, а дещо – із книжок». Ткаченко-бандурист (так він себе називав) – представник нової усно-писемної традиції епічного виконавства, проте цілком своєрідний і талановитий автодидакт, якому були властиві заглиблення в епічну творчість, розмірковування над нею, дбайливе оволодіння репертуаром і навиками виконавства живої кобзарської традиції, бажання якнайбільше про неї дізнатися. Намагався сприймати слухача як однодумця. Свою діяльність спрямовував на осягнення природи й значення епосу в історії. У нашій статті «Епос у виконанні Георгія Ткаченка» (1988) уперше подано розшифровку думи «Про Хведора Безродного» (кілька початкових уступів з інструментальним супроводом), охарактеризовано стрій бандури виконавця (*D G A d* – баси; *g a* – підбаски; *d¹ e¹ f¹ g¹ a¹ b¹ c² d² e² f² g² a² b² c³ d³* – приструнки). Від Г. Ткаченка авторкою цих рядків 23 березня 1987 року записано думи («Невольницький плач», «Про Марусю Богуславку», «Про Хведора Безродного», згодом – «Буря на Чорному морі», «Про азовських братів», «Про самарських братів», «Про удову»), псалми («Ісусе мій, прелюбезний», «Про страшний суд», «Про Георгія Побідоносця», «Нема в світі правди») та ряд пісень. Духовні псалми опубліковано з музичними транскрипціями ¹.

Серед сучасних кобзарів-автентиків на увагу заслуговує бандурист І. Рачок, житель с. Лавіркове Роменського району Сумської області. Від нього у цьому виданні подано дві думи – «Про Олексія Поповича» та «Про Хведора Безродного» у транскрипціях композитора Д. Щириці. І. Рачок самотужки опанував гру на мандоліні, гітарі, скрипці, гармоніці (перейнявши хист від батька-самоука). З 1964 року навчався гри на бандурі в кобзаря Ф. Співака (жителя сусіднього х. Березівка). Постійно працював ремонтником дорожніх шляхів. (І. Рачок і Г. Ткаченко, рекомендовані нами як автентичні виконавці дум, узяли участь у постановці документального фільму

¹ Грица С. Псалми в репертуарі кобзаря (До 95-річчя від дня народження Георгія Ткаченка) // НТЕ. – 1993. – № 4. – С. 42–47.

«Шляхи кобзарські» режисера О. Бійми за сценарієм С. Грици.) У січні 2006 року від І. Рачка записано думи, пісні, а також інтерв'ю. З'ясовано, що його прадід народився в с. Басмани Сумської області. «Люди на хуторах жили заможнo. Столипін зробив розумно – давав людям можливість облаштувати хутори, жили на них великі сім'ї. Ще з п'ять років – і села не буде. Оце тільки я тут залишився» – розповідав бандурист¹. Про І. Рачка гарно відгукувався Г. Ткаченко, назвавши його справжнім кобзарем. Нотну грамоту він опанував за самовчителем. Є. Адамцевич подарував йому «Кобзаря» Т. Шевченка. М. Давидовський, який жив за 12 кілометрів, показав, як настроювати бандуру. І. Рачок має приємний голос – високий баритон, уміє грати на балалайці, переконаний, що «балаласчка добра зі скрипкою для втори». З 22-річного віку навчався гри на баяні; в інтерв'ю зізнався: «Старенький баян взяв від якогось офіцера, потім подарував його племіннику, а під кінець став грати на бандурі». Бандура І. Рачка має 12 басів та 22 приструнки. Повідомив, що настроює її в *G-dur*. Останні експедиційні відеозаписи свідчать, що басы бандури він не строїв, швидше, «ковзав» лівою рукою, ніж грав, акцентуючи I і V ступені, а правою підігравав мелодичну лінію речитативу, її ж доповнював глісандо по струнах. У репертуарі співака – «Б'ють пороги», «Про Перебендю» (на сл. Т. Шевченка), кант «Ой зійшла зоря», «Ой з-за гори вітер повіває» (про руйнування Січі), «Про голодомор» («Послухайте, люди добрі», що схожа на новостворену співанку за західноукраїнським зразком), «Про Максима Залізняка», «Про Нечая», «Не пора, не пора москалеві й ляхові служити». Зізнавався, що «думи позабував. Я їх не граю. Дума – це таке. Тільки візьми від мене мотив. Це ж зміст один, а далі сам імпровізуй». Співак рецитувал переважно початок дум, приказуючи: «Для науки, переймайте». «Невольницький плач» (дуже подібний до рецитацій Г. Ткаченка), «Про Марусю Богуславку», «Про Олексія Поповича», «Про Хведора Безродного» рецитувал переважно в натуральному мінорі, без хроматизмів. Думу «Про Голоту» (фрагментами, дещо забуваючи слова) грав і співав у мажорі. Для І. Рачка характерна установка на «самореалізацію». Самодіяльність народного співця поза межами відповідного традиційного середовища, що не має зв'язку з фондом «епічних енграм», неминуче веде до деформації творчого продукту (у цьому разі – епічної традиції), що й простежується в побутуванні думового епосу ХХ ст. В епічному виконавстві є щось незбагненне для звичайного сприйняття, у ньому наявна таїна осяяння. Заплющивши очі, співак ніби поринав у глибини свого ества і в екстатичному стані згадувал слова думи. Якись частини тексту він пропускав, викладав не в тій послідовності, що властива класичним першовзорам сюжетів. І. Рачок не дав чіткої відповіді, від кого перейняв твори до свого репертуару: «Та так, десь чув, щось заучив» (очевидно, з книжок, хоча про них не згадувал). Зауважмо, що епічні співці інших народів також приховували факти професійної освіти². У цьому виявлялися і віра у своє незвичайне призначення, і довіра до слухачів. Однак кобзарі здебільшого казали правду про навчання, якщо «пан-майстер» був відомим і шанованим. Проте на останньому етапі їхньої діяльності й справді не могло бути мови про кобзарську науку. В останніх автентиків відчутний брак певного орієнтуру: їхні рецитації позбавлені строгості, притаманної кобзарям класичної доби. Як уже зазначалося, від І. Рачка взято для публікації думи «Про Олексія Поповича» та «Про самарських братів». Можливо, текст останньої він перейняв у когось зі своїх сучасників. Музичний текст збе-

¹ Інтерв'ю в І. Рачка, за нашим проханням, узяв С. Постольников.

² Мирзаев Т. Традиционные формы обучения узбекских народных сказителей // Музыка эпоса: Статьи и материалы. – Йошкар-Ола, 1989. – С. 118.

ріг речитативний плин, проте майже позбавлений типових для дум мелодичних формул і характерного ладового забарвлення хроматизмами. Він наближений до мелосу романсового стилю зі зворотом висхідного мінорного тризвуку *d f a* та зворотом *b g b (a)* («ухопило одну часть в агарянську землю»), що нагадують інтонацію романсу «Сміються й плачуть солов'ї» (на сл. Олександра Олеся; можливо, вони з'явилися в І. Рачка під впливом Є. Адамцевича, який співав цей романс); інші типові звороти – *a f^l cis^l e^l d^l* («а сльозами проливає») або *a f^l e^l d^l* – характерні для закінчень фраз у його рецитаціях.

Функція інструментального супроводу в епічному виконавстві. Безсумнівний інтерес до інструментального супроводу рецитацій у кобзарсько-лірницькому виконавстві не заперечує парадоксальності його ролі в еволюції епічної традиції. На початковому етапі її становлення інструментальний супровід уважали вторинним, адже увагу зонайперше приділяли оповіді – сутнісному в епосі, – що вільно діє у власному світі мислі й розуму без втручання побічних факторів, які б відволікали від її творення. Ще недавно в кобзарів і лірників-автентиків, наприклад у М. Кравченка, між рецитацією та інструментальним супроводом простежувалося саме таке співвідношення. «Акомпанемент кобзи Кравченка взагалі дуже скупий і одноманітний, зводиться до двох акордів – неповного тонічного тризвуку без терції, як у давніх західноєвропейських гармонізаціях XII–XIII ст., що й підносить архаїчний характер рецитації»¹. «Співаючи думу, лірник не підіграє мелодії: головна партія ліри – це перегра між періодами, яка обертається на квінті між тонікою і домінантою (I–V); ці два крайні тони лірник сполучає групами тонких “мережанок”, що діатонічними низками спадають на тоніку»². Скупий був акомпанемент і в кобзаря Є. Мовчана, який оперував переважно тонікою і домінантою (див. думу «Невольницький плач»), і в лірника А. Гребеня (див. думу «Про дівку-бранку Марусю Богуславку»).

Об'єктивна установка на вдосконалення епічного виконавства, яка простежувалася на початку XX ст., призвела до втрати автентичної епічної нарації. З виходом кобзаря-бандуриста на сцену в нього змінилася психологічна налаштованість: з речника-медитатора, яким оволодіває стихія епічної оповіді (скерована адресатові, зацікавленому власне оповіддю), на яку він реагує, як на пережиті події співчутливими репліками, а іноді й сльозами, кобзар-бандурист «перетворився» на артиста, репрезентатора виконавського дійства, що вимагає зміни стратегії. У дію вступає сонорно-візуальний чинник – індивідуальні особливості виконавця: тембр і сила голосу, міміка, виконавська майстерність, уміння володіти супровідним інструментом. Спів брав гору над утаємниченим рецитують епосу, тому інструментальний супровід потрібно було вдосконалювати. Акт епічної нарації тепер витісняла «гра» – свідомо інсценізована репродукція епічного твору. Було зміщено акцент із когнітивної функції епосу на його репрезентацію, тобто з «творення» на вміння «грати» (у широкому сенсі). Це ілюструють розшифровки дум від кобзарів новішого часу, де супровід із фонового елемента перетворився на самодостатню інструментальну гру. Модними стали бравурні пасажі гармонічного складу й глісандо, акордова фактура, терцієві гами в інструментальних переграх.

До таких новацій на початку XX ст. спонукала діяльність Г. Хоткевича, який, будучи відданим кобзарській традиції, прагнув до її радикального оновлення шляхом удосконалення бандури. Про це свідчать його концертна діяльність і авторські твори:

¹ Грица–Колесса. – С. 61.

² Там само. – С. 63, 64.

поема, в основі якої – історична пісня «Байда», серія п'єс для бандури. Тенденцію до збагачення партії бандурного супроводу, що ґрунтується на новітній функціональній гармонії, виявляють і рецитації І. Кучеренка, С. Пасюги, Г. Ільченка, А. Парфиненка. За таких обставин нова функція інструментального акомпанементу призвела до редукації словесних текстів, оскільки акцент було зроблено на сценічний артистизм виконавства. Варто задуматися, чому тиха, але виразна рецитація дум Г. Ткаченка була більш вражаючою, ніж тексти дум, виголошені з афектацією і віртуозним супроводом? Чому зміна манери виконання (з «тихої» на «афектовану») сучасним бандуристом Т. Компаніченком, талановитим «реконструктором» давньої кобзарської традиції, позбавила її первинної привабливості? Річ знову ж таки в переході від епічної нарації до акцентування репрезентативних засобів її «відтворення», що відсувають на другий план автентичність оповіді – ключову складову епосу, яка трансформується в «гру». Що в такій ситуації втрачено, а що здобуто? Хід подій – закономірний. (Аналогічне явище простежувалося в народів Середньої Азії, Кавказу, які ще до початку ХХ ст. зберігали національний епос.) Замкнена система епосу, без наявних об'єктивних причин для її розвитку, спонукала шукати виходу в «грі» (у прямому й переносному значенні) – культивуванні та вдосконаленні національного інструменту кобзи-бандури, що колись був супутником епічної нарації. Таким чином, виникло самостійне народне інструментальне виконавство, що поступово проникло у виконавство професійне, адже прагнуло самовдосконалення через розширення інструментального репертуару; ним зацікавилися професійні композитори. Відмова від традиційного епічного сформування нові критерії та оцінки «гри» на народних інструментах. «Суперництво» між старосвітською кобзою-бандурою і сучасною хроматичною бандурою – протиставлення структурних особливостей обох інструментів і технічних обмежень першої та претензії на універсальність другої – є контрверсією між пам'яттю та реальністю, між традиційним «човником» і сучасним удосконаленим «вітрильником». Функціональне місце кожного з явищ тепер визначають їх адепти, а не безплідні дискусії про «автентичність» першого і «неавтентичність» другого. Очевидно й те, що поява хроматичної бандури вплинула як на еволюцію думового речитативу, так і на його наближення до пісні. Природа інтонування в натуральному строї у співзвуччі з таким самим строем давньої кобзи-бандури створювала ґрунт для виникнення в співі та грі нейтральних інтервалів (терції, кварта), проміжних міжтонових глісандо, на що неодноразово звертав увагу Ф. Колесса (а також П. Сокальський, М. Лисенко, О. Сластіон та ін.) у численних нотаціях від кобзарів із Полтавщини й Харківщини. У рецитаціях сучасних виконавців дум, налаштованих на мажор і мінор, навіть при наявності в їхній практиці інструментів із натуральним строем, «атавізми» цього строю поступово зникають (як у Є. Мовчана, П. Гузя, Г. Ткаченка).

***

Українські думи – це словесно-музичний епос козацької доби, що вирізняється масштабністю форми – нерівноскладовим «вільним» віршем у двісті й більше рядків; твори виконуються музичним речитативом у супроводі народних інструментів кобзи, бандури або ліри та належать індивідуальному виконавству. Думи – пізньостадіальний слов'янський епос – увібрали регулятивні особливості й механізми епічного роду творчості в їх оновленому вигляді. Автентична звукова модель дум збереглася до 20–30-х років ХХ ст. Думи неможливо уявити без їх «омузиченої» артикуляції. На новій стадії розвитку героїчного епосу до власне

епічного привнесено драматичне начало, яке посилило в цьому акті роль особистісного, що освітлене самопізнанням індивіда. Творчість епічних співців ХІХ – початку ХХ ст. фольклористика вивчала в безпосередній їхній діяльності. На етапі згасання живої епічної традиції кобзарів і лірників підтримували не корпоративні об'єднання, а (як і колись) власна творча ініціатива.

Стильова єдність українського думового епосу цілковито узгоджується з історичною сутністю самого явища, яке має стратегічне значення «на віки» та акумулює духовні сили нації в екстремальних умовах її боротьби не лише за самоствердження заради себе, але й для визнання іншими, тому він і є об'єктом історичного значення. Це означає, що за змістом, стилем, способом вираження думовий епос наповнений такою концентрацією національної самобутності, яка вирізняє його з-поміж інших епосів. Ця своєрідність передбачає максимальну спрямованість його доцентрових сил в осягненні національної самості. Поняття «останній» кобзар, вжите О. Русовим у позаминулому столітті щодо О. Вересая, не було випадкове, хоча на початку і в середині ХХ ст. було виявлено ще немало цікавих постатей «народних епіків». Проте їхній репертуар засвідчив, що вони – останні автентичні співці, які поволі приєднувалися до практики засвоєння дум і псалмів із книжок.

У світ епосу неможливо ввійти без відчуття плину епічного часу епохи, якій належиш, без непохитної віри в істинність і месійність свого призначення, без уміння зосередитися й розчинитися в ньому, ніби у власній молитві, що й дозволяє збагнути прихований, недоступний при поверховому погляді сенс. Нинішньому відчуттю світу, обтяженому новоствореними ідеологемами, не доступна така епічна медитація. Скільки б сучасних кобзарів не претендували на визначення як «справжніх», їм не вдається позбутися імітації давньої традиції. Натомість прив'язаність до традиції пробуджується й актуалізується у свідомості тим сильніше, чим вона була значимішою для даного народу. Усвідомлення цієї значимості, закріплене в думовому епосі й кобзарсько-лірницькій традиції, підносить їх до рівня феномену історичного значення, актуального в усі віки.

Софія ГРИЦА

1. ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ

- Дума «Плач невольників» («Плач невольників на турецькій каторзі») відома у 25-ти записах від виконавців, з яких – 16 записів вербальних текстів та 9 записів з нотними транскрипціями. Останні включають одну нотацію зі співу (запис М. Лисенка від

Кобзар з поводирем. Мал. В. Штернберга (1840 р.)

галерах (kadriga – по тур. галера с 24–26 скамьями для гребцов, – от 3 до 4 человек на каждой скамье). Татары обязывались давать в Турцию часть своих пленных, других продавали. Так в 1563 г. новый хан крымский "обязался собирать с крымских и ногайских татар полоняников 20000 человек и отослать к султану" (Акты Ю. и Зап. Руси, VI, стр. 151). Правда, на этот раз татары не захотели давать

О. Сластіона) та нотні розшифровки з фонозаписів на фоноваликах та магнітній стрічці. Одна з публікацій (вар. 1.26) визначена дослідниками як текст, «зложений Кулішем...»¹, і тому ми подаємо її останньою. З усіх уміщених у корпусі записів уперше публікуються вісім текстів та три записи з нотною транскрипцією.

Переважна більшість публікацій варіантів думи в ХІХ ст. (а також їхніх пізніших передруків) містила історичні коментарі, які співвідносили сюжет думи з подіями ХVІ–ХVІІ ст. Відповідно до концепції свого видання широко, з використанням документів, коментували В. Антонович і М. Драгоманов історичне тло створення думи: «В этих двух думах [йдеться також про думу «Плач невольника». – Г. Д.] украинские пленники представляются сидящими на турецких каторгах, т. е.

сидящими на турецких каторгах, т. е.

¹ Грушевська, І. – С. 91–93.

туркам даром своих полоняников и прогнали хана, но мы имеем несколько указаний, что великорусские (а следовательно и малорусские) пленники были продаваемы турками и работали на каторгах. Так в 1663 г. "полоненик Курчанин рейтарского строю Петрушка Афанасьев сын Волобуев" в челобитной царю Алексею Михайловичу рассказывает, что он был взят в полон в Крым под Чудновым и из Крыму продан в турецкую землю, в Царьград, на каторги и "на каторге живот свой мучил два годы", пока его не "купил гречин Юрья Григорьев и привез в волоскую землю", а оттуда передал его в Переяслов к брату своему Яну Томарину, а дальше в Москву. Волобуев просил выдать "греченину четыреста тарелей", которые тот будто бы заплатил за него, – "чтоб впредь было тем гречаном мою братью окупать поводно" (Акты Ю. и Зап. Руси, V, стр. 176). Другие плененные под тем же Чудновым, где был разбит в 1660 г. воевода московский Шереметьев, рассказывали в Каневе свои похождения так: один, что "был отвезен с товарищи в Крым, а в Крыму жил у служилого татарина с пять недель; и татарин де продал его за море в турецкую землю в город Таман турченину, а турченин де продал его на бейскую каторгу, а на каторге де он летовал, а с каторги окупили его царегородское гречане, и с турецкие де земли поехал он с гречаны через молдавскую землю на Ясы" и т. д.; другой сказывал, что был "продан из Крыму в Царьгород, а с Царьгорода был на каторге на Белом море (Архипелаге) и его де окупили теж гречане" и т. д. (Акты Ю. и З. Р., V, стр. 267, 278). В том же 1666 г. московские военачальники спрашивали в Киеве "из турецкая земли выходца Новгорода Северскова рылского помещика Родивона Лукьянова", который "сказал: взят де он под Чудновым в полон в Крым и был в турецкой земле на каторге; и в нынешнем де году он из полону вышел, а шел де он из турецкой земли на Виницею, на цесарскую на польскую землю" (Акты Ю. и З. Р., VI, стр. 82).

Известно, что захватив в знаменитой битве в заливе Лепанто 130 галер турецких (94 кроме того было сожжено на берегу), испанцы и итальянцы овладели 3468 рабами-каторжниками, которых и поделили между собою, а 15.000 христиан-рабов освободили из цепей (Hammer, Geschichte des Osmanisch. Reiches, 1828, 111, 596).

Слова, какими говорят наши думы о неволе турецкой, подходят к словам новогреческой песни тоже о неволе (Kind, Anthologie Neugriechischer Volkslieder. 1861. 29): [Тут авторы наводят три рядки пісні грецькою мовою. – Г. Д.] "разве не наступил час рабства, час блуждания на чужбине? Разлучается мать от дитяти, а дитя от матери; разлучаются муж с женою, многолюбящие"¹.

Особисте знайомство з виконавцями та їхньою творчістю дало підстави П. Кулішеві стверджувати, що «бандуристы до сих пор разделяют свои песни (называя так и думы) на козацкие, которые имеют своею сценою Украйну, и на невольницкие, которые описывают пребывание козаков на Турецких галерах, или в плену у Турок и Татар. Невольницких песен должно было быть очень много, потому что отдаление от родины служило для пленников беспрестанным возбуждением к воспоминаниям о "ясных зорях, о тихих водах. О веселом крае, о крещеном мире" и что эти песни были вместе и молитвами». Спираючись на народне розрізнення пісень відповідно до категорій їх виконавців на «козацькі» й «жіноцькі», автор припускає, що «...невольницкие должны были петься, а следовательно и слагаться, невольниками», тими, хто, подібно до євреїв, що пла-

¹ Антонович, Драгоманов, I. – С. 91–93 (текст подано за сучасною російською графікою).

кали на рiках Вавiлонських, мали свою невольницьку iсторiю й поезiю ¹. П. Кулiш перший iз дослiдникiв назвав «плачем» невольницьку думу ², умищену в працi «История воссоединения Руси» (вар. 1.25).

На лiричний характер групи дум, «образующей луч, исходящий из невольничких плачей», звернув увагу О. Лiсовський ³. На його думку, подiя, зображена в думi, «не может составить цели повествования», це «маска, скрывающая стремление певца [...]». Стремление певца было совершенно лирическим – излить свое чувство» ⁴.

Ф. Колессатакож писав про невольницькi думи як про твори лiричнi. «"Невольницькi" зi всiх дум виказують найбільше лiричного засновку: два невольницькi плачi – се чисто лiричнi думи, так само й "Соколя"» ⁵, навiяні «безпосереднiстю почування» ⁶.

Саме «плачами» в багатьох випадках називали кобзарi та лiрники виконувани ними думи про неволю ⁷. Таким чином виконавцi виявляли iнтуїтивне вiдчуття близькостi цих фольклорних явищ. Ф. Колесса, дослiджуючи у своїх працях джерела думового епосу, послiдовно й аргументовано обстоював думку про генетичну спорiдненiсть дум i голосiнь. Серед обставин, що були поштовхом до складання дум, вiн називав «смерть визначних борцiв-героiв i їх оплакуванє, поминанє й величанє в крузi "товариства кривого-сердечного" та "особливi обставини турецькоi неволi"» ⁸. Ф. Колесса пiдтримав думку своїх попередникiв, М. Максимовича ⁹ та П. Кулiша, про складання й поширення дум самими ж невольниками: «Хто зна, чи не розносили сих "плачiв" по Украiнi утiкачi, товаришi й кривнi турецьких бранцiв нарочно iз тою цiлею, щоби спонукати людей у рiдному краi до заходiв їх визволення чи то зброєю, чи грошовими складками» ¹⁰.

І. Срофiїв намагався хронологiчно вишикувати вiдомi йому вiрiанти думи «Плач невольникiв на турецькiй каторзi», оперуючи начебто п'ятьма варiантами, а насправдi – трьома, бо як окремих вiн визначив передрук запису М. Костомарова у V т. «Трудов...» П. Чубинського та назвав неiснуючий запис П. Кулiша, повторивши помилку К. Ухача-Охоровича та В. Антоновича i М. Драгоманова ¹¹. За «найстарший» вiн вважав варiант, записаний вiд О. Вересая (вар. 1.3), «через стислiсть i послiдовнiсть оповiдання», а у варiантi зi збiрки В. Антоновича i М. Драгоманова (вар. 1.2) вбачав «вставку з iншоi думи» (очевидно, маючи на увазi сюжет «Плач невольника») та «слiд дуже виразного забуття найпершого тек-

¹ Кулiш, 1. – С. 214, 215.

² Iншим рiзновидом невольницьких дум П. Кулiш вважав «славословiя», якi складали вдома «в чєсть героєв, и состоят больше из торжественных сцен, нежели из жалоб, но слагались однакожь людьми, попробовавшими "Турецкой каторги"» // Там само. – С. 215.

³ Лiсовський. – С. 35. Про класифiкацiйну систему дум О. Лiсовського та оцiнку його працi див.: Грушевська, 1. – С. СXXXVIII – СXLI; Перетц, 1928. – С. 7.

⁴ Лiсовський. – С. 36.

⁵ Колесса, 1920. – С. 13.

⁶ Там само. – С. 2.

⁷ Спiлкуючись iз виконавцями дум, О. Сластiон спостерiг, що «плачами» кобзарi називають i певний елемент музичного виконання: «Деякi кобзарi, по своїх голосових засобах, не спроможнi уживати високi уступи («плачi») i просто минають їх». I далi О. Сластiон наводить приклад з творчостi М. Кравченка, який у розмовi з ним сказав, що тi «"плачi" неодмінно спiвати треба б, але їх "гортань не виносить", то через те вiн їх мiняє» (Сластiон О. Мелодiї українських дум i їх записування // Рiдний край, 1908. – Ч. 37. – С. 5, 6).

⁸ Колесса, 1922. – С. 2.

⁹ «Освобождение невольниковъ силою оружiя и выкупъ ихъ деньгами – считались на Украине святымъ деломъ, на которое и бандуристы вызывали своими думами» (Максимович, 1849. – С. 11).

¹⁰ Колесса, 1922. – С. 2.

¹¹ Див. про це: Грушевська, 1. – С. 1, 2 та коментар до запису вiд О. Вересая, № 1.3.

сту»¹. Вставкою він, очевидно, вважав 26–28 р. про турецьку землю. Хоча рядки з характеристикою турецької землі є й у думі «Плач невольника», проте ті й інші не можна вважати варіантами, настільки вони різні. На наукову необґрунтованість пошуків, за термінологією І. Єрофіїва, «першого тексту» та «реконструкції основних текстів» щодо дум пізніше вказувала К. Грушевська².

Лірник з поводирем (1869 р.)

К. Грушевська вмістила у своєму виданні вісім фіксацій думи від виконавців (причому два записи надруковано вперше) та «зложений» текст П. Куліша. Один із восьми текстів – запис А. Метлинського від А. Шута – дослідниця охарактеризувала як «дуже оригінальний і мало подібний до інших». Ця оригінальність, на її думку, «очевидно пояснюється місцевими умовами, а не поправками Метлинського. Се такі Шутів нумер, про се говорять і вставки з інших дум Шутового репертуару, як от: "Да ще Богъ святыи знае, Богъ святыи вѣдае, де шукаты, де

пытаты, чи у пристани Лимани".

Ся фраза нав'яна "походом на Молдавію". Дивно те, що цього запису Метлинський не передрукував у своїм збірнику і що його не було використано в пізніших українських роботах над думами; мусимо се пояснювати якимись випадковими обставинами»³. Ми, як і Б. Кирдан, вважаємо цей текст одним із варіантів сюжету «Плач невольника» (див.: вар. 2.2 та коментар до нього).

К. Грушевська, порівнюючи варіанти, користувалася поняттями «тип» (не зовсім послідовно: вживає його то задля розрізнення двох сюжетів невольницьких плачів – «Плач невольників» та «Плач невольника», то щодо відмінних між собою варіантів одного сюжету) та «редакція», застосовуючи останнє на зазначення особливостей варіантів одного сюжету, які (особливості) вона пов'язувала з регіональними кобзарськими школами⁴.

Б. Кирдан докладно розглянув усі відомі йому записи (на цей час ї йому було відомо дев'ять фіксацій цього сюжету⁵) і співвідніс їх між собою, зазначивши наявність тих чи інших мотивів, відмінності в ступені історичної та географічної конкретизації⁶. Вживаючи поняття «варіант думи» щодо сукупності текстуально близьких записів, він відзначає відмінність запису М. Ніговського (вар. 1.2) від більшості текстів, які дослідник називає «першим варіантом», зокрема відсутність мотиву покарання невольників. Виконання цієї думи М. Кравченком у запису О. Сластіона –

¹ Єрофіїв, VII. – С. 20.

² Грушевська, I. – С. VIII.

³ Там само. – С. LIV.

⁴ Там само. – С. 1–3.

⁵ Кирдан, 1972. – С. 106–113, 442.

⁶ Кирдан, 1962. – С. 74–82.

це, за визначенням Б. Кирдана, ще один, третій варіант «думи о невольниках, созданный на основе творческого использования» двох інших варіантів¹.

Міркування Б. Кирдана щодо відмінності між першим і другим «варіантами» підтверджується також розрізненням їх самими виконавцями. Так, Остап Довгополий називав виконувану думу із зачином «Ой на Чорному мори та на камені білому» – «Плач невольницький малый» (вар. 1.17). Терешко Жадан, який виконував різні варіанти, один (вар. 1.19) називав «Турецьки неволныкы» («У сьвяту недильлю / Там як орлы заклекоталы»); другий (вар. 1.18) – «Неволныкы на Чорному мори» («На Чорному мори / На потреби цесарській»).

Беручи до уваги погляди К. Грушевської, Б. Кирдана та інших дослідників, розрізнення варіантів самими виконавцями та наші спостереження над усіма відомими записами «Плачу невольників», виокремлюємо два типи варіантів цього сюжету. Перший із них містить, окрім інших, мотив знуцання турків-яничарів над невольниками. Одинадцять варіантів із цим мотивом мають однотипний зачин – «У сьвяту неділю не сизі орли заклекотали». І лише два тексти з мотивом знуцання мають інший початок: «Що на Чорному морі». Перший із них – це «зведений» текст П. Куліша (див. коментар до вар. 1.25), і саме обробкою цього тексту можна пояснити наявність у ньому обох зачинів, властивих різним записам цієї думи. Другий текст, близький до попереднього, – це запис від М. Кравченка (вар. 1.15). Його ми теж, на відміну від Б. Кирдана, не схильні вважати окремим типом (за його термінологією – варіантом). На думку К. Грушевської, він міг бути відомий кобзареві з «Дум кобзарських» Б. Грінченка, де упорядник умістив «зложений» текст П. Куліша, про який згадано вище². Різниця ж між текстами в зазначених публікаціях та виконанням М. Кравченка (зокрема й те, що кобзар уникнув уведення другого зачину між другим і третім уступами та майстерно перейшов до подальшого викладу) легко пояснюється відмінністю між зведеним книжним текстом та творчою інтерпретацією талановитого носія.

Зачин «Що на Чорному морі» притаманний іншому типу варіантів сюжету (їх чотири), де зображено скutih кайданами невольників, що виголошують молитви про звільнення і прокляття турецької землі й бусурменської віри. Фрагментарний текст, записаний від І. Скубія (вар. 1.13), розпочинається (як і текст П. Куліша) зачином «На Чорному морі на камені білому», а далі містить ще й зачин, властивий варіантам першого типу: «Та й у неділеньку рано-пораненько». Таке комбінування, як і в запису від М. Кравченка, може свідчити про вплив на виконавця друкованого джерела.

Осторонь усіх варіантів перебувають два тексти, записані 1903 р. П. Мартиновичем від М. Бондаренко, так що їх можна вважати третім типом варіантів даного сюжету. Один із них Б. Кирдан подав у примітках до своєї праці без будь-якої паспортизації³. Він уважав цей варіант новою думою, створеною на основі думи «Плач невольників» через бажання кобзарів «показати, що всевышний услышал мольбы христиан и освободил их из неволи»⁴. Г. Нудьга⁵, хоча й умістив цю думу в збірці, вважав її витвором кобзаря або записувача. Перша частина одного з цих текстів варіює в межах традиційного сюжету, а

¹ Кирдан, 1962. – С. 78.

² Грушевська, 1. – С. 3.

³ Кирдан, 1962. – С. 277.

⁴ Там само. – С. 81.

⁵ Нудьга, 1969. – С. 62, 63.

друга (втеча невольників і перебування їх удома) не має варіантів, окрім ще одного запису від цієї ж виконавиці (вар. 1.11, 1.12).

Своєрідний розвиток сюжету має один текст (вар. 1.20), віддалений за змістом від інших варіантів, який, на нашу думку, позначений «співавторством» самого виконавця.

Дума «Плач невольників», можливо, була одним із перших записів дум за допомогою фонографа. У роботі «Опыт записи фонографом украинских народных песен. Из музыкально-этнографической поездки в Полтавскую губ., в 1903 г. Евгении Линевой»¹ дослідниця написала про своє знайомство в 1902 р. на Кустарній виставці в Петербурзі з кобзарем Михайлом Кравченком, від якого «записала фонографом "Лазаря", "Се на Чорном мори" и "Брат сестру запродае"»². «Се на Чорном мори» – це, можливо, дума «Плач невольників», яку згодом (1909) записав від цього кобзаря й О. Сластіон (із зачином «Гей, що на Чорному морі») або «Маруся Богуславка» (з таким самим зачином), пізніше записана від нього ж Ф. Колесою під час експедиції на Полтавщину. Про зустрічі з М. Кравченком, окрім як на Кустарній виставці, Є. Линьова ніде не згадує, не згадує й про записи від О. Сластіона, а лише про записи від лірника С. Зюганя (і публікує їх у своїй роботі), порівнює спів останнього зі співом М. Кравченка. О. Сластіон у розвідці «Мелодії українських дум і їх записування» теж не згадує про будь-які записи Є. Линьової від нього особисто, лише зауважує, що дослідниця, перебуваючи на Полтавщині, «записувала в мене пісні кобзарів і лірників, яких я міг на той час дістати»³.

Водночас у Фонограмархіві Пушкінського Дому (колекція Є. Линьової, № 2840, №2880; фонокопія – ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 852) зберігаються фоновалики, атрибутовані як запис думи «Плач невольників» у виконанні М. Кравченка. С. Грица, розшифровуючи початковий фрагмент фонокопії (вар. 1.8) і порівнюючи його з іншими записами цієї думи, спершу дійшла висновку, що «шість початкових уступів "Плачу невольників" належать О. Сластіону, дальший фрагмент думи і закінчення на тому ж валикові⁴ – М. Кравченку (кобзар співає серединні уступи)»⁵. Згодом дослідниця висловила іншу думку: «... рецитація належала не М. Кравченку, а О. Сластіону»⁶. Тож питання повної атрибуції фоноваликів із записом «Плачу невольників» залишається відкритим. Проте переконливість аргументів С. Грици на користь твердження, що виконавцем першої частини був О. Сластіон, а також особливості співу, зафіксованого на другому валику, дають підстави вважати обґрунтованим її припущення про те, що виконавцем другої частини «Плачу невольників», перезаписаного на плівці (а в оригіналі це був інший фоновалик), є М. Кравченко (вар. 1.9 та коментар до вар. 1.8). Ознайомлення з автографом запису Є. Линьової, який, як і оригінали фонозапису, зберігається в Фонограмархіві Пушкінського Дому⁷, допомогло б остаточно розв'язати це питання.

¹ Линьова, 1991.

² Там само. – С. 28.

³ Сластіон О. Мелодії українських дум і їх записування // Рідний край, 1908. – № 38. – С. 6.

⁴ Тут допущено помилку. На одну плівку було перезаписано два валики під різними номерами.

⁵ Грица С. З історії нотації української думової епіки // НТЕ. – 1989 – №1. – С. 19.

⁶ Грица, 2007. – С. 793.

⁷ Див. про це: Луганска К., Рубан О. Релігійні мотиви в записите на українския фолклор (По материале от Ръкописните фондове на Института за изкуствознание, фолклористика и етнология «М. Т. Рилски» при НАН на Украйна) // Български фолклор. – Кн. 3. – 2000. – С. 92.

Кількість записів думи «Плач невольників» значно менша, ніж дум «Втеча трьох братів із города Азова», «Самійло Кішка» та ін. Але безсумнівно, що вона входила до репертуару багатьох виконавців, від яких не була зафіксована збірками. Так, лише з альбому портретів українських кобзарів О. Сластіона¹ довідуємося, що цю думу виконували його «пан-отець», П. Неховайзуб із с. Бондарі Лохвицького пов., П. Ткаченко з с. Семенівка Сосницького пов. та Д. Скорик з Пирятина. За свідченням Ф. Колесси, «Плач невольників» виконував також О. Гришко із с. Лютецьки Гадяцького пов., учень кобзаря Хоми Коваленка². Відомо, що невольницькі плачі (без уточнення, який із двох сюжетів) виконували кобзарі т. зв. «нової формації» перших десятиліть ХХ ст., які представляли своє мистецтво не на ярмарках і майданах, а на спеціально організованих концертах (І. Кучугура-Кучеренко та ін.).

1.1

У святу недѣлю не сизи орлы заклекотали, якъ то бѣднї³ неволники у тяжкій неволѣ заплакали, угору руки пудїймали, кайданами забряжчали, Господа милосердного прохали та благали: «Подай намъ, Господи, зъ неба дрібенъ дожчикъ, а зъ низу буйный вѣтеръ! Очай (!) бы чи не встала на Чорному морю быстрая хвиля! Очай (?) бы чи не повырывала якорівъ зъ турецької каторги! Та вже ся намъ турецька бусурманська каторга надоила; кайданы-залѣзо ноги поврывало, бѣле тѣло козацьке молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!» Баша турецькій бусурманській, недовѣрокъ христїанській, по рынку вінъ похожає; вінъ самъ добре тее зачуває, на слуги свои, на турки, на янычары, зозла гукає: «Кажу я вамъ, турки-янычаре, добре вы дбайте, изъ ряду до ряду захожайте, по три пучки термини (?) й червоної табели (?) набїрайте, бѣдного неволника по тричи въ однїмъ мѣстѣ затинайте!» То тї слуги, турки-янычаре, добре дбали, изъ ряду до ряду захожали, по три пучки термини (?) й червоної табелї (?) у руки набїрали, по тричи въ однїмъ мѣстѣ бѣдного неволника затинали, тѣло бѣле козацьке молодецьке коло жовтої кости оббивали, кровь христїанську неповинно проливали! – Стали бѣднї невольники на собѣ кровь христїанську зобачати, стали землю турецьку-бусурманську клясти-проклинати: «Ты земле турецька-бусурманська! Ты розлуку христїанська! Не одного ты розлучила з отцемъ, з матїрю, либо брата зъ сестрою, либо мужа зъ вѣрною жоною!» Вызволь, Господи! всѣхъ вѣрныхъ неволниківъ зъ тяжкої неволї турецької, зъ каторги бусурманської, на тихї воды, на яснї зорї, у край веселый, у мїрѣ хрещеный, въ города христїанські! Дай, Боже! мїру царському, народу христїанському славу на многи лѣта!

Друк. за: Костомаров, 1843. – С. 96, 97.

Зап. М. Костомаров на поч. 1840-х рр. в Охтирці Харків. губ. від бандуриста.

¹ Портрети українських кобзарів О. Сластіона / Вступ. ст., приміт. і коментарі Ю. Турченка. – К., 1961.

² Колесса, 1. – С. LXXXVIII. Від цього виконавця дві інші думи записав О. Сластіон.

³ «Ї» означає особливість вимови, а не наголошеність звука.

Лірник і кобзар з по-
водирями. Гравюра
Ю. Барановського з
фотографії Пшилусь-
кого [1880-ті рр.]

1.1а. Невольники

- У святу недѣлю, не сизы орлы заклекотали,
Якъ то бѣдны невольники у тяжкѣй неволѣ заплакали,
Угѣру руки подыймали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали да благали:
5. «Подай намъ, Господи, зъ неба дрѣбенъ дожчикъ,
А зъ низу буйный вѣтеръ!
Хочай бы чи не встала на Чорному морю быстрая хвиля;
Хочай бы чи не повыривала якоревъ зъ турецької каторги!
Да уже ся намъ турецька-бусурманська каторга надоѣла:
10. Кайданы-залѣзо ноги повривало,
Бѣле тѣло козацьке молодецьке коло жовтои кості пошмугляло!»
Баша турецькій бусурманській,
Недовѣрокъ христіянській,
По рынку вѣнъ похожае;
15. Вѣнъ самъ добре тее зачувае;
На слуги свої, на турки-янычаре зозла гукае:
«Кажу я вамъ, турки-янычаре, добре вы дбайте,
Изъ ряду до ряду захожайте,
По тры пучки тернины и червоної таволги набірайте,
20. Бѣдного невольника по тричи в одномъ мѣсцѣ затинаяте!»
То тѣ слуги, турки-янычаре, добре дбали,
Изъ ряду до ряду захожали,

- По три пучки тернини и червоної таволги у руки набірали,
 По тричи в одномъ мѣсцѣ бѣдного невольника затинали;
25. Тѣло бѣле козацьке молодецьке коло жовтої кості оббивали,
 Кровь християнську неповинно проливали.
 Стали бѣдны невольники на собѣ кровь християнську забачати,
 Стали землю турецьку, вѣру бусурманську клясти проклинати:
 «Ты, земле турецька, вѣро бусурманська,
30. Ты розлуко християнська!
 Не одного ты розлучила зъ отцемъ, з матѣрюю,
 Або брата зъ сестрою,
 Або мужа зъ вѣрною жоною!»
 Вызволь, Господи! всѣхъ бѣдныхъ невольникѡвъ
35. Зъ тяжкої неволі турецької,
 Зъ каторги бусурманської!
 На тихі воды,
 На ясны зорі,
 У край веселый,
40. У міръ хрещеный,
 В города християнські!
 Дай, Боже! міру царському,
 Народу християнському,
44. Славу на многи лѣта!

Друк. за: Максимович, 1849. – С. 10, 11.

Зап. М. Костомаров на поч. 1840-х рр. в Охтирці Харків. губ. від бандуриста.

1.2

- Што на Чорному морю,
 Потреби царській,
 Громади козацькій
 Там много війська понажено,
5. У три ряди бідних, безщасних невольників посажено,
 По два та по три докупи посковано,
 По двоє кайданів на ноги покладено,
 Сирюю сирицею назад руки повв'язано.
 Тоді бідні безщасні невольники на коліна упали,
10. Вгору руки підіймали,
 Господа милосердного прохали та благали:
 «Господи милосердний! создай з неба ясне сонце-мати.
 Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
 Сирая сириця коло рук ослабати.
15. Хай ми будем, бідні, безщасні невольники
 У чужій землі хоч мале число полегкости собі мати».
 Тоє промовляли,
 Землю турецьку кляли-проклинали:

- «Земле турецька,
20. Проклята віро бусурманська!
Розлука ти на світі християнська!
Що ти не одного розлучила мужа з жоною,
Або брата з сестрою,
Альбо кровну родину з родиною,
25. Альбо близьку сосіду з сосідою.
Хто в тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях проходить,
У турецькій землі нікогда собі отрадоги не має,
Визволь, Господи, невольника з неволі,
30. На простиї дороги,
На ясні зорі.
На руський берег,
На край веселий,
34. Меж мир хрещений!»

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 90, 91, вар. В.

*Зап. М. Ніговський [у 1850-х рр.] у містечку Вільшана Богодухівського пов. Харків.
губ. від кобзаря П. Колибаби.*

Кобзар О. Вересай з поводитрем [1871 р.]

1.3. Дума неволницька (Про каторгу бесурмлянську)

- У сватую неділю то-то не сизії орли заклекотали,
То біднії неволники у тяжкій неволі горко заплакали:
Залізо-кайдани брязчали,
А вони собі угору руки знимали,
5. Та Господа милосердного прохали-благали:
«Дай нам, Господи, дрібен дощик із неба
А буйний вітер із низу,
То чи не буде на Чорному морі сильна хвиля вставати,
Та чи не буде із каторги турецької якорів ізривати;
10. Бо тая каторга турецькая – так нам доїла, так нам доїла, *
Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацькеє-молодецькеє тіло до костей постирало».
Коли баша турецькій,
Недóвірок християнській,
15. Вже по ринку похожає,
Та на свої турки зóзла гукає:
«Турки-нечари, кажу я вам: добре дбайте,
По три пучки тернини у руки тáвелги червоної набірайте,
Од ряду до ряду захождайте,
20. Та по три рази в одно місто неволника затинайте!»
То турки-нечари добре дбали,
По три пучки тернових у руки червоної тáвелги набірали,
Од ряду до ряду захождали,
Та по три рази в одно місто бідного неволника затинали,
25. До костей козацькеє тіло молодецькеє оббивали,
Кров християнську неповинно проливали.
То як стали біднії неволники на собі кров зобачати,
Стали турка клясти-проклинати:
«Ой ти, турок проклятий, віро бесурмлянська
30. Розлуко християнська!
Ти не одного сина із отцем і з матер'ю розлучила,
І брата з сестрою,
І мужа з женою,
Товáриша із товáришем;
35. Бідному неволнику ніколи й спокою немає.
Визволь нас, Господи, із тяжкої неволі
Та на тихії води,
І на ясній зорі,
Та у край веселий,
40. Междо мир хрещений,
У городі християнські!»
Дай, Боже, люду царському,

* «Доїла – допекла. На этом повторении кобзарь делает ударение» (приміт. збирача).

Народу християнському
На здоров'я й на многії літа
45. До кінця віка!

Друк. за: КС, 1882, VIII. – С. 266–268.

Зап. К. Ухач-Охорович [у 1880-х рр.] від кобзаря О. Вересая, 1803 р. н., із с. Сокиринці Прилуцького пов. Полтав. губ.

1.4. Невольницька

- У святу недилію, | то жь не сызи орлы заклекталы ¹,
Якъ ти бидни невольныкы | въ турецькій каторзи заплакалы,
Руку вгору підіймалы ²,
Кайданамы забряжчалы
5. Турецьку каторгу клялы-проклянали
Господа мылосердного прохалы и благалы: ³
То турецькій паша по каторзи похожає
Винь⁴ самъ по рúський языкъ добре знає,
Та слугивъ своихъ янычанивъ навчає:
10. «То кажу я вамъ, слугы янычаны | добре жь вы дбайте,
По тры пучкы терныны, | червонои табелы въ руки набирайте,
Та биле тило козацьке невольницьке | отъ жовтои кости одбивайте».
То якъ стали слугы янычаны | по тры пучкы | червонои табелы въ
руку набираты
- Биле тило козацьке | отъ жовтои кости одбиваты,
15. То стали ти бидни невольныкы | кровъ хрыстыянську на соби забачаты,
Сталы турецьку | каторгу невольницьку | клясты-проклянаты:
«Ой турецька ты каторга /проклята невольницька,
Розлуко хрыстыянська!
Не одного жь ты розлучыла:
20. Зь отцем зь маткою ридного сына,
Або брата зь сестрою,
Або вирного мужа зь жоною!»
Ой вызволь Господы всихъ бидныхъ невольныкивъ
На тыхи воды,
25. На ясни зори
У край хрещений,
У мырь веселый
28. Въ города хрыстыянськи!

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 601, арк. 3 зв.

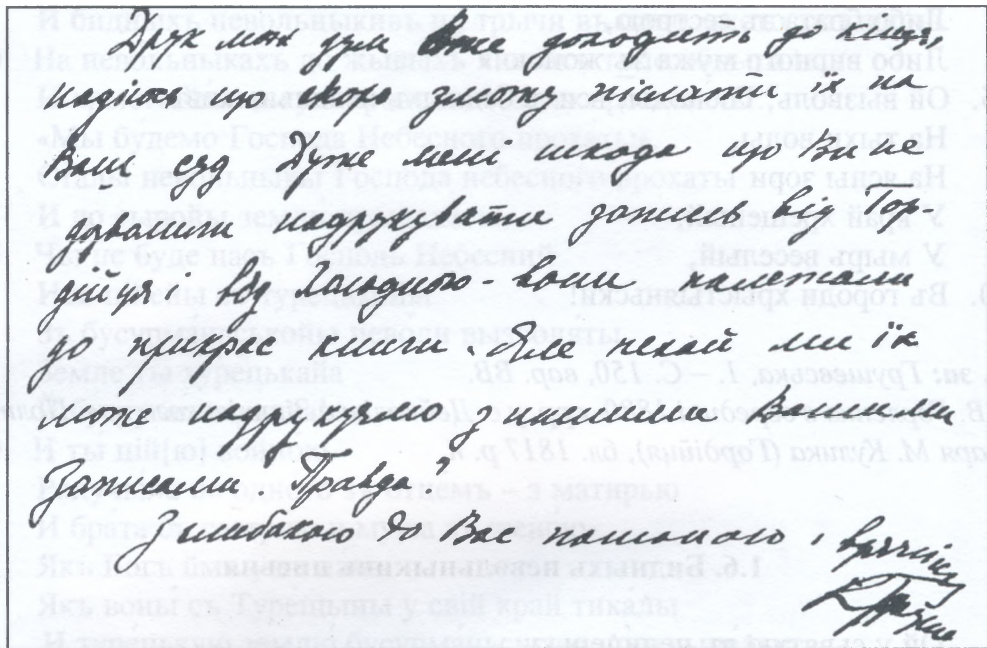
[Зап. В. Горленко та П. Мартинович] 3 липня 1887 р. в с. Дейкалівка Зіньківського пов. Полтав. губ. від кобзаря М. Кулика (Гордійця), бл. 1817 р. н.

¹ Знаки цезури проставлено в рукопису.

² Над рядком дописано: «и клялы-проклянали»

³ У рукопису після цього рядка – п'ять рядків крапок.

⁴ Над словом дописано олівцем «Онъ».

Лист К. Грушевської до П. Мартиновича. Фрагмент

1.5. Невольницька

- У святу недилію, то жь не сызи орлы заклекталы,
Якъ ти бедны невольныкы въ турецькій каторзи заплакалы,
И клялы, проклыналы,
Руку вгору підіймалы,
5. Кайданамы забрызчалы
Турецьку каторгу клялы-проклыналы
Господа мылосердного прохалы и благалы:
«Ой вызволь, Господы, всихъ бидныхъ невольныкивъ
У мыр веселый, у край крещеный, въ города хрыстыянски!»
10. То турецькій паша по каторзи похожае
Онъ самъ по руській языкъ добре знае
Та слугивъ своихъ янычанивъ научае:
«То кажу я вамъ, слугы янычаны,
Добре жь вы дбайте,
15. По тры пучки червонои табелы въ руки набирайте, *
То биле тило козацьке невольницьке отъ жовтои кости одбывайте».
То якъ стали слугы янычаны по тры пучкы червонои табелы въ руки
набираты
Биле тило козацькее отъ жовтои кости одбываты,
То стали ти бедны невольныки кровъ хрыстыянську на соби забачаты,
20. Стали турецьку каторгу невольницьку клясты-проклынаты:
«Ай турецька ты каторга проклята невольницька, розлуку
хрыстыянська!
Не одного жь ты розлучыла зь отцем зь маткою родного сына,

* «Порів. цей вираз у вар. А, с. 5, що М. Максимович згодом поправив на "таволги"» (приміт. К. Грушевської).

- Либо брата зъ сестрою,
Либо вирного мужа зъ жоною!»
25. Ой вызволь, Господы, всихъ бедныхъ невольныковъ
На тихи воды,
На ясны зори
У край хрещеный,
У мыръ веселый,
30. Въ городи хрыстыянъски!

Друк. за: Грушевська, I. – С. 150, вар. ВВ.

*Зап. В. Горленко в середині 1880-х рр. у с. Дейкалівка Зіньківського пов. Полтав. губ.
від кобзаря М. Кулика (Гордійця), бл. 1817 р. н.*

1.6. Бидныхъ невольныкивъ писня

- Ой у сьвятую въ неділеньку
Рано пораненьку
То жъ не орлы заклекоталы,
То жъ нещасни бидни нево́льничкы у нево́ли заплáкалы.
5. Угору́ рúкы пидьнима́лы
И зализомъ забрьжчалы
И Господа Небесного благáлы и прохалы:
«Вызволь насъ, Господы Небесный,
Изъ турецькойы зъ бусурменъськойы нево́ли
10. Пошлы́ намъ Господы изъ неба дощыкъ накрапае
А зъ нызу буйный витерь повивае
Чы не схватылася бъ на мори супроты́вна́я хвѣ́ля,
Чи турецькыхъ бусурменъськыхъ якоривъ не побыла
Бо вже намъ ця турецька бусурменъська крайина надойла.
15. Шо вже козацькейе билеє тило
Зализо пошло
Коло жовтойи косьти тило пообдырало».
Теперь же баша турецький
Бусурменъський
20. Недовірокъ хрыстїянъськїй
На своих туркивъ янычаривъ гука́йе:
«Туркы янычары! Волю майте
По тры пучкы терну рубайте ¹
Терну й авелы ²
25. И терну й авелы рубайте
И бидныхъ нево́льныкивъ по тры́чи въ одно́ мисто затынайте».
Туркы-янычары волю ма́лы
По тры пучкы терну й авелы рубáлы

¹ «По тры пучки терну й авелы рубайте. Та хошь такъ хошь такъ все равно вже» (репліка виконавиці, дописана на берегах).

² «Таке дерево йесть авела: авельіна» (репліка виконавиці).

- И бидныхъ невольныкивъ по трычи въ одно мисто затыналы.
30. На невольныкахъ до живыхъ кистокъ тило обдыралы.
И хрыстыянськую кровь на землю пролывалы.
«Мы будемо Господа Небесного прохаты».
Сталы невольныкы Господа небесного прохаты
И до сыройы земли прыпадаы.
35. Чы не буде насъ Господь Небесный
Ись цийейы съ турецькойы
Зъ бусурманьскойы неволи вызволяты.
Земле ты турецькайа
Й бусурменьскайа!
40. И ты ций[ю] войною
Ролучыла не одного зъ отцемъ – з матирью
И брата съ сестрою и мужа зъ женою».
Якъ Богъ ѓмъ уже давъ
Якъ вони съ Турещыны у свй край тикалы
45. И турецькую землю бусурманьскую проклиналы:
«Каже ты земля турецькая бусурменьская
И будь ты трычи проклята
Шо ты погубыла не одного нашего брата».
Побытымъ – отъ Бога Царствя Небесного,
50. А живымъ здравйа одъ Бога мылосердного
На многойе лита
52. До киньця вика ¹.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 69, 69 зв.

Зап. П. Мартинович 21 січня 1903 р. в Костянтинограді від М. Бондаренко, 1834 р. н.

---

¹ «Якъ же ж вони шо вони жъ виттыля вызволылысь... хочъ якъ ихъ мучилы а вони такы жывы осталысь. Не всіх побылы» (репліка виконавиці, дописана під текстом).

1.7. Буря на Чорному морі

Бандура

Спів

Гей, гей! Ой, у свя ту-ю не-ді-лень-ку да

бар-дзе ра-но по-ра-нень - ку, ой, да тож то то не си-зи-ї ор ли за-кле-ко-

та - ли, як то бід ні - ї не-воль ни-ки у тяж-кій ту-рець-кій не-во-лі за-пла -

ка-ли,гей! У го ру ру-ки пі-дій - ма - ли, кай-да на-ми за-бряз - ча - ли,

Го-спо-да ми-ло-сер-дно-го про-ха-ли та бла-га-ли,гей! Гей! По-дай, по-

дай нам,Го-споди, з не-ба дрі-бен до - щик, а зни-зу то бу-йний ві-тер,

А чи не вста-ла бнаЧор-но-му мо-рі би-стра-я хви - ля, да чи не по-

зри-ва-ла б во-на я - ко-рівз Ту-рець ко - ї ка - тор-ги,гей! Бовже ж нам ся -

я ту-рець ка - я ка-то-рга на-до - ї-ла,ка-йда-ни за-лі-зо но-ги по-ври-ва - ло,

Приграв до співу

Бі-ле-є ті-ло ко-заць-ке, па-ні мо-лод-ське, ко-ложо-вто-ї ко-сти по-шму-гля - ло.

Приграв

Гей, гей! О-тож то то ба-ша Ту-рець-кий,бу-сур-мен-ський не-до ві-рок хри-сти-

ян-ський ой, то тож то то він на че-рдак і -схо - джа - є, да сам то те-є до-бре

за-чу-ва - є, да на сво-ї слу-ги тур-ки я -ни-че-ньки зо зла гу-ка - с:

-Гей, гей, ка -жу, ка -жу я вам, ту -рки я - ни - че-ньки:Ой до-бре ж видба йте,

ба-рзе га - да-йте, по три пу-чки те-рни-ни, по чо-ти-рі чер во-но - ї та-во-

лги у ру-ку на-бі-ра-йте.Гей, гей! До то ж то ті - ї слу-ги тур-ки я -ни-

чень ки до-бре дба-ли, ба-рзе га - да-ли, по три пу-чки те-рни-ни, по чо-ти-рі

че-рво-но - ї та-вол-ги у ру-ку на-би-ра-ли, гей! Із ря-ду до ря-ду

за - хо - джа - ли по три - ці воднім мі - сці бі - дно - го не - во - льни - ка

за - ти - на - ли, кров хри - сти - ян - ську - ю не - по - вин - ну про - ли - ва - ли,

гей, гей! Ой, як ста - ли ж то ті - ї ко - за - ки, па ни мо - лод - ці на со - бі кров

хри - сти - ян - ську зо - ба - ча - ти, то ста - ли зе млю - ту - рець - ку - ю ві - ру бу - сур - мен -

ську - ю кля - сти - про кли на - ти, гей! Гей! Гей, ка - же, зе - мле, зе - мле ту - рець - ка - я, ві -

ро про - кля - та - я, бу - сур - мен - ська - я, ро - злу - ко ти хри - сти - ян - ська - я, ой десь

же то ти не о - дню - го ро - злу - чи - ла: чи бра - та з се - сто - ю, чи му - жа з ві -

рно - ю жо - но - ю, а чи ві - рне нько - го то - ва - ри - ша з то - ва - ри - шем,

гей! Гей! Зе - мле, зе - мле, десь пра - вді ти єсть про - кля - та - я, ті - лки ту - рчи - ну,

ка - лья - ни - ни - ну на срі - бло, на зла - то ве - льми ба - га - та - я, гей! Гей!

-Ви - зволь нас, ви - зволь нас, Го - спо - ди у - сія бі - дних не - во - льни - ків на ти - хі

во - ди, на я - сні зо - рі, у край ве - се - лий, про - мі - ждо на - род хре -

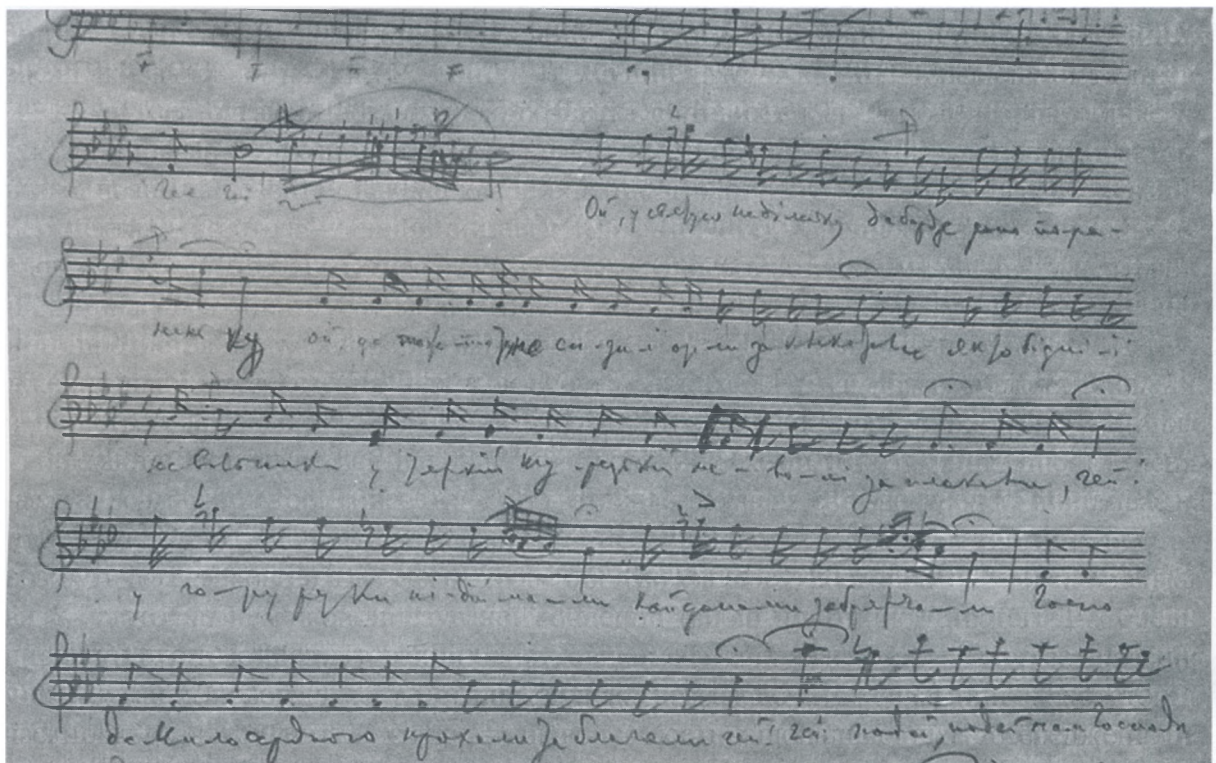
ще - ний, в го - ро - ди хри - сти - ян - ські - ї, до о - тця, до не ньки до ро - ди - ни се -

реш - но - ї і мно - гі - ї лі - та і до ко - нця ві - ка.

Ой на - пе - ред у - кло - ня - ю - ся Го - спо - ду Бо - гу і о - та - ма - ну,

ба - тько - ві ко - шо - во - му, і всьо му то - ва - ри - ству кре - вно - му й се - рдеш - но - му,

і всім го - ло - вам слу - ха - ю - щим мно - гі - я лі - та до ко - нця ві - ка.

Рукопис М. Лисенка. Фрагмент

- Гей, гей! Ой, у святую неділеньку,
Да бардзе рано-пораненьку
Ой, да то ж то-то не сизії орли заклекотали
Як то біднії невольники
5. У тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!
Угору руки підіймали
Кайданами забряжчали
Господа милосердного прохали та благали гей! Гей!
«Подай, подай нам Господи
10. З неба дрібен дощик,
А з низу то буйний вітер,
А чи не встала б на Чорному морі
Бистрая хвиля,
Да чи не позривала б вона
15. Якорів з турецької каторги гей!
Бо [в]же ¹ ж нам сая турецькая каторга надоїла,
Кайдани залізо ноги повривало
Білеє тіло козацьке панімолодське,
Коло жовтої кости пошмугляло».
20. Гей, гей! Отож то-то баша турецький, бусурменський
Недовірок християнський
Ой, до то ж то-то він на чердак исходжає,
Да сам то теє добре зачуває,
Да на свої слуги турки-яныченькы
25. Зозла гукає.
«Гей! гей, кажу, кажу я вам,
Турки-яныченькы,
Ой, добре ж ви дбайте,
Барзе гадайте
30. По [три] ² пучки тернини
По чотирі червоної таволги
У руку набірайте»; гей, гей!
До то ж то- то тії слуги турки-яныченькы
Добре дбали барзе гадали
35. По [три] пучки тернини
По чотире червоної таволги
У руку набірали, гей!
Из ряду до ряду заходжали,
По тричі в однім місті
40. Бідного невольника затинали
Кров христ[и]янську неповинну
Проливали, гей! [гей]
Ой, як стали ж то тії козаки пани молодці
На собі кров християнську зобачати,

---

¹ У рукопису «в» виправлено на «у».

² Тут і в 35 р. передано цифрою 3.

45. То стали землю турецькою, віру бусурменьськую
Клясти-проклинати, гей! Гей!
Гей, каже: «Земле, земле турецькая,
Віро проклятая бусурменьская,
Розлуко ти християнська,
50. Ой, десь же то ти не одного розлучила,
Чи брата з сестрою, чи мужа з вірною жоною,
А чи вірненького товариша з товаришом, гей! Гей!
Земле, земле десь справді ти єсть проклятая,
Тільки турчину, кальяничину на срібло,
55. На золото вельми багатая, гей!
Гей, визволь нас, визволь нас, Господи,
Усіх бідних невольників
На тихі води, на ясні зорі,
У край веселий, проміждо народ хрещений,
60. В городи християнській, до отця, до неньки,
До родини сердешної
И на многії літа и до коньця віка».
Ой наперед уклоняюся Господу Богу
И отаману, батькові кошовому
65. И всьому товариству кривному й сердешному
И всім головам слухающим
67. На многая літа до коньця віка!

Друк за: Грица, 2007. – С. 117–120 (мел.); ІМФЕ, ф. 24, од. зб. 31, арк. 60, 61 зв. (текст).

*Зап. М. Лисенко 1903 р. в Миргороді Полтав. губ. від О. Сластіона, 1855 р. н.
Транскрипція М. Лисенка.*

1.8.

(♩ = приблизно 72)

Спів

Гей, гей, ге - гей, гей, гей

Ой у свя-ту - ю не - ді - лень - ку та бар - зо ра - но, по - ра - нень - ку.

Ой до то ж то то не си - зи - ї ор - ли за - кле - ко - та - ли,

як то бід - ні не - воль - ни - ки в тяж - кій ту - рець - кій не - во - лі за - пла - ка - ли.

У - го - ру ру - ки під - ні - ма - ли, кай - да - на - ми за - бряж - ча - ли

Гос - по - да ми - ло - серд - но - го про - ха - ли та бла - га - ли, гей, гей, гей, гей!

Гей по - дай, по - дай нам, Гос - по - ди, з не - ба дрі - бен до - щик,

а зни - зу буй - ний ві - тер, гей! Ой чи не вста - ла би на Чор - но - му мо - рі

бис тра - я хви - ля та чи не по - зри - ва - ла б я - ко - ри з ту - рець - ко - ї

ка - тор - ги, гей! Ой бов же ж нам та - я ту - рець - ка - я ка - тор - га на - до - ї - ла...

кай - да - ни - за - лі - зо но - ги по - ври - ва [triple] ло,

бі ле ті ло ко заць ке, па ні мо лодсь ке ко ло жов то - ї ко с ті по шму гля - ло, гей, гей!

Ой до то ж то то ба - ша ту - рець кий, бу - сур ман сь кий не - до - ві - рок хри сти - ян сь кий,

ой до то ж то то він на чер - дак він по - ход - жа - є,

да сам то те - є доб - ре за - чу - ва є

да й на слу - гів сво - їх тур - ків - я - ни - чень - ків зо - зла гу - ка - є, гей!

Гей, ка - жу, ка - жу я вам, тур - ки - я - ни - чень - ки:

а доб ре вид бай те, бар - зе га - дай те, по три пуч ки тер - ни - ни, по чо - ти - ри чер во - но - ї та - вол ги

Гей, гей, гей, гей, гей, гей, гей!

Ой у святую неділеньку та барзе рано-пораненьку,

Ой до то ж то-то не сізії орлі заклекотали,

Як то бідні невольники в тяжкій турецькій неволі заплакали.

5. Угору руки піднімали, кайданами забряжчали,

Господа милосердного прохали та благали, гей, гей, гей, гей!

- «Гей, подай, подай нам, Гбсподи,
З неба дрібен дощик, а знизу то буйний вітер, гей!
Ой чи встала би на Чорному морі бистра хвиля
10. Та чи не позривала б якорі з турецької каторги, гей!
Ой бо вже ж нам ця турецька каторга надоїла –
Кайдани-залізо ноги повривало,
Білес тіло козацьке, панімолдське
Коло жовтої кості пошмугляло, гей, гей.
15. Ой до то ж то-то баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
Ой до то ж то-то він на чердак [виходжає]
Да сам то теє добре зачуває,
Да й на слугів своїх, турків-яниченьків,
20. Збзла гукає, гей!
«Гей, кажу, кажу я вам, турки-яниченьки,
А добре ви дбайте, барзе гадайте,
23. По три пучки тернини, по чотирі червоної таволги ¹.

Друк. за: Грица, 2007. – С.122 (мел. 1–11 р.); музична транскрипція від 12 р. – Л. Єфремової; транскрипція тексту – Г. Довженок за фонозаписом (копією): ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 852. Оригінал (фоновалик) зберігається у Фонограмархіві Пушкінського Дому (колекція Є. Линьової, № 2840).

Зап. на фонограф Є. Линьова [1903 р. від О. Слестіона, 1855 р.н.].

¹ Звучання 22, 23 р. спотворено значним прискоренням запису. Далі кілька слів звучать невиразно.

О-ой! (Кх.) (Е.) Ой ка-жу я вам, (ту-ри..) тур-ки-я-ни-ча-ри,
 ви доб-ре дбай-те, од ря-ду до ря-ду за-ход-жай-те,
 по три пуч-ки тер-но-вих, та-вол-ги чер-во-них за-бі-рай-те,
 по три-чі бід-них не-воль-ни-ків та в од-но міс-то за... - - -
 за-ти-най- - - - (те).
 Ой то ту-ри... тур-ки-я-ни-ча-ри доб-ре дба-ли
 од ря-ду до ря-ду за-ход-жа-ли, по три пуч-ки тер-но-вих та-вол-ги...
 та-вол-ги чер-во-них за-бі-ра-ли, по три-чі бід-них не-воль-ни-ків
 а в од-но міс-то за... за-ти-на-ли.
 Ой, то бі-ло-є ті-ло ко-заць-ке, мо-ло-дець-ке

ко - ло жов - то - ї кос - ті об - би - ва - ли, кров хри - сти - ян - ську

не - по - вин - ну про - ли - ва - ли. Як ста - ли бід - ні не - воль - ни - ки

на со - бі кров хри - сти - ян - ську (не - розб.) за - ба - ча - ти

та зем - лю ту - рець - ку, ві - ру бу - сур - мен - ську взя - ли

про... про - кли - на - - - ти.

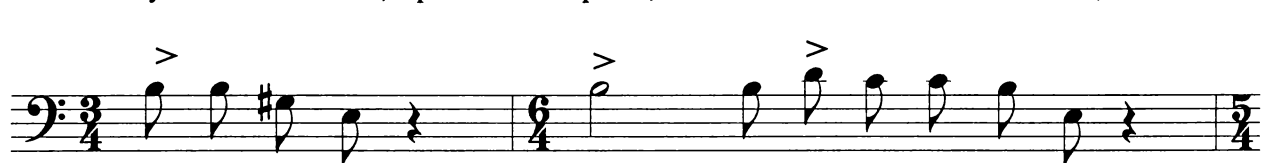
Ой, ти зем - ле ту - рець - ка, ві - ро бу - сур - мен - ська,

ти, роз - лу - ко хри - сти - ян - ська, бо вже ти не од - но - го роз - лу - чи - ла:

му - жа з же - но - ю, бра - та з се - стро - ю, ма - лих ді - тей з от - цем,

з ма - ат - ко - ю. Ой, хо - тя би (не - розб.)

то й ду - ші хри - сти - ян - ські ї - дять, п'ють, гу - ля - ють

бо в ту - рець - кой зем - лі од - ра - ди той не ма - ють.

Ой, ви - зволь, Бо - же, бід - них не - воль - ни - ків а з тяж - ко - ї не - во - лі

ту - рець - ко - ї, бу - сур - мен - сько - ї на ти - хі - ї во - ди, на яс - ні - ї зо - рі,

на край ве - се - лий а між лю - дей хре - ще 3 - них. - - -

Ой, та на свя - то - русь - кий бе - рег, у го - ро - ди хри - сти - ян - ські

да - руй, Гос - по - ди, ми... ми - лос - ті Ва - шій вой - ську за - по - рож - сько - му

на мно - га лі - та.

- «Ой кажú я вам, [слúги] турки-яничари,
 Ви добре дбайте,
 Од ряду до ряду заходжайте,
 По три пучки тернових, таволги червоних [забирайте],
 5. По тричі бідних невольників а в одно місце за...затинайте!»
 Ой то тії [слúги] турки-яничари добре дбали,
 Од ряду до ряду заходжали,
 По три пучки тернових, таволги червоних забірали,

- По тричі бідних невольників а в одно місто за...затина́ли,
10. Ой [то] білоє тіло козацьке, молодіцьке
Коло жовтої кості оббивали,
Крoв християнську неповинно проливали.
Як стали бідні невольники
На собі крoв християнську забачати,
15. То землю турецьку, віру бусурменську
[Взяли] про...проклинати:
«Ой, ти земле турецьк[о], віро бусурменська,
Ти розлуко християнська!
Бо вже ти не одного розлучила –
20. Мужа з женою, брата з сестрою,
Малих дітей з отцем [і з маткою].
[Ой хотя] в тобі [кілька слів нерозб. – Г. Д.]
[кілька слів нерозб. – Г. Д.]
І їдять, п'ють-гуляють,
25. [То] в турецькій землі одрадо́сти [то й] не ма[ють]». Ой ви́зволь, Бо́же, бідних невольників
А з тяжкої неволі турецької, бусурменської
На тихії води,
На ясні зорі,
30. На край веселий,
А між людей хрещен[их].
Ой та на святоруський берег,
У гóроди християнські.
Даруй, Господи, милости вашій,
35. Войску запорóжському
36. На многая [літа].

Друк. за: транскрипція Л. Єфремової (мел.), Г. Довженок (текст) за фонокопією: ІМФЕ, ф.14–10, од. зб. 852. Оригінал (фоновалік) зберігається у Фонограмархіві Пушкінського Дому (колекція Є. Линьової, № 2880).

Зап. на фонограф Є. Линьова [1903 р. від М. Кравченка, 1858 р. н., із с. Сорочинці Полтав. губ.].

1.10. Невольницька пісня

- Ой на Чóрному мóри
Потрєби царської
По громады козацької
Тамъ мно́го війська понáжено
5. И въ темну темни́цю поса́жено
И по два вмисъти поскóвано
И на но́гы кайданы́ надівано
И сырби́цейу наза́дъ ру́кы повья́зано.
И вони бидьни невольны́кы

10. До сыро́йи земли прыпада́лы
 Бі слова́мы промовля́лы
 Бі слэза́мы прольва́лы,
 Ру́кы вгору пидьнима́лы
 И Го́спода Небе́сного проха́лы
15. И прокля́тую туре́цькую зе́млю проклина́лы:
 «Вызволь насъ, Госпо́ды, зъ ве́лыкойи нево́ли
 Хто́ в цій прокля́тій туре́цькій землі прожыва́йе
 Той у соби нико́лы одрадо́сты не ма́йе...
 Вызволь насъ Го́споды
20. Изъ ційи исъ туре́цькойи
 Землі зъ бусурма́ньськоїи
 На свята́йи ты́хыйи во́ды
 Бі на свята́йи йасныйи зо́ри.
 И въ край весе́лый
25. И въ хрысты́янськый мы́ръ хреще́ный.
 И поклоні́мося Творцю́ Небесному
 И всѣму мы́рови хреще́ному
 На много́йе лита
29. До кы́нця ви́ка.

Нево́льныцька письня. Тутъ не йа́къ не называ́ть а нево́льныцька та й
 го́ди
 Нехай вони́ будуть оста́повськи. Остаповськи ци письні́. Пья́ть писе́нь
 Оста́повськи.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 97, 97 зв.

*Зап. П. Мартинович 1903 р. в Костянтинограді Полтав. губ. від М. Бондаренко,
 1834 р. н.*

П. Мартинович (праворуч) з товаришем по навчанню в Петербурзькій академії мистецтв [1870-ті рр.]

1.11. Бесщасныхъ невольныкивъ писня

- Якъ у неділеньку барзо
Рано пораненьку
То жь не орлы заклекоталы,
А то жь бесщасныкы невольныкы заплакалы ¹
5. И заплакалы и словамы промовлялы:
«Вызволь насъ, Господы, зь отакыйы
Ись турецькойы –
Зь бусурменьскойы –
Неволи».
10. Бидни бесщасныкы невольныкы
Вгору руки пидьнималы
И зализа на рукахъ забряжчалы
Та все Бога прохалы:
«Вызволь насъ, Господы,
15. Сь цийы проклятойы ²
Зь бусурменьскойы неволи.
Якъ уже намъ ця
Турецька бусурменьська неволя
До живыхъ пычинокъ надойла!.. ³
20. Шо на рукахъ
И на ногахъ
Зализо ⁴ й тило
Объило...»
Чорныйы хмары
25. На море наступалы
Де взялыся сыльныйи витры
Буйныйи повивалы ⁵,
На Чорному мори
Схватылася сыльная хвѣля
30. Вона ту турецькую
Бусурменьскую
Темныцю розбыла.
И тоді бесщасныки-невольныкы
Ись тыйи темныци повтикалы.
35. Якъ с тыйи темныци повтикалы,
Такъ вони велыкымы лисамы
И темнымы лугамы

¹ «А то жь бесщасни бидни невольныки заплакалы» (тут і далі – репліки виконавиці та варіанти фрагментів тексту чи вимови слів, зафіксовані збирачем на берегах навпроти відповідних рядків або під самими рядками).

² «Росказъ. Значытъ воны йыхъ бусурманы нашыхъ половылы та в темницю й позапыралы и на руки й на ноги кайданы понадивалы».

³ «О-хъ Боже мій!»

⁴ «железо».

⁵ «Буйныйи витры повивалы».

- Додому прыбува́лы ¹.
 Бесща́сныкы-нево́льныкы
 40. Воны́ соби на рука́хъ и на нога́хъ зали́за поодмыка́лы ²
 И воны́ вже дома прожыва́ють
 И зъ свойи́мы родны́мы ³ пью́ть и гуля́ють,
 Оковойы́ горилочкы выпыва́ють
 И Творця́ Небе́сного сохваля́ють:
 45. «Хва́лымъ Тебе́ Го́спода Бо́га ⁴
 И Творця́ Небе́сного,
 Шо Ты́ насъ вы́зволивъ
 Зъ вельи́койи нево́ли ⁵.
 Шо мы́ тамъ ныйа́кого добра́ не зна́лы,
 50. А го́ря дово́ли...»
 За зд[р]авыйа́ бесща́сныхъ нево́льнычкывъ
 На много́ йымъ ли́та
 53. До киньця́ ви́ка.

Бесща́сныхъ нево́льныкывъ письня. Хочъ и такъ: Бесща́сныцька
 нево́льныцька пи́сьня.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 116 зв, 117.

*Зап. П. Мартинович 31 січня 1903 р. в Костянтинограді Полтав. губ. від
 М. Бондаренко, 1834 р. н.*

1.12. Про бідныхъ нево́льныкывъ ро́сказь

- Бусурме́ны нашихъ полови́лы
 Та въ темны́цю йыхъ позапыра́лы
 И на ру́кы й на но́гы кайданы́ понадива́лы.
 Бізь-за мо́ря чо́рнаѣ хма́ра наступа́ла;
 5. Де́ не взяла́ся вельика́ѣ бу́ря.
 Одъ вельи́койи бу́ри
 Чо́рнойе мо́ре загра́ло
 Чо́рнейе море загра́ло.
 Бі́ де́ не взяла́ся на мо́ри бы́страѣ хвы́ля,
 10. И ту́ туре́цькую бусурме́ньськую
 Прокляту́ темны́цю розбы́ла.
 И ты́ бідни нево́льнычкы
 Исъ темны́ци повтика́лы
 И воны́ лиса́мы

¹ «И воны́ велькы́мы лиса́мы и те́мнымы луга́ми додому прыбува́лы».

² «Значыть замкы́ й цепы́. Зали́за поодмыкалы́: значыть замкы́ й цепы́. Хотя́ цепы́ й замкы́ все одно... И
 росказь [изъ] этого́. Воны́ вже дома значыть зали́за поодмыкалы́ а съ темныци воны́ у зали́захъ тикалы́...
 Такъ то вже Богъ давь такъ шо морьская́ хвыля́ розбы́ла темны́цю».

³ «риднымы́».

⁴ «Благодары́мъ тебе́ Го́спода Бо́га».

⁵ «О-хъ Бо́же мій праведный́».

15. И тёмнымы луга́мы
 У сво́йу Укра́йну прыбува́лы.
 И воны́ изъ ру́к, ы́зъ ны́гъ зали́за поскыда́лы
 И до сво́йхъ ро́дычивъ прыбува́лы,
 И та́мъ воны́ вже зъ ро́дыча́мы пылы́ и гуля́лы
20. И окову́ю горилочку выпыва́лы,
 И Го́спода Бо́га Небе́сного
 Творця́ Небе́сного
 Сохваля́лы:
 «Хва́лымъ Тебе́ Го́спода Бо́га
25. Творця́ Небе́сного,
 Шо мы́ съ т́йи прокля́тойы
 Турецько́йы
 Зъ бусурма́ньсько́йы нево́ли
 Додо́му повтика́лы.
30. Сла́ва Бо́гу
 Шо повтика́лы».
 Да́й Бо́же на здо́ровья
 Биднымъ нево́льникамъ
 На мно́го ли́та
35. До киньця́ вика́.

То такъ и кажутся в цьому́ росказу; такий́ йому́ й кине́ць: «До киньця́ вика́» й кине́ць...Такий́ йому́ [отожъ] и кине́ць. Се бидныхъ нево́льныкивъ росказъ. Про бидныхъ нево́льныкивъ росказъ. О-хъ Бо́же мій, Бо́же мій!

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 303 зв., 304.

Зап. П. Мартинович 12 березня 1903 р. в Костянтинограді Полтав. губ. від М. Бондаренко, 1834 р. н.

1.13

- На Чорному морі на камені білому
 По потребі царській у громаді козцькій
 Там много війська понажено
 У три ряди посажено,
5. Назад руки пов'язано,
 По два по три по[с]ковано.
 Та й у неділеньку рано-пораненьку
 Та то ж не сизокрилі орли заклекотали
 То ж бідні невольники у тяжкій неволі заплакали
10. На колінка упадали, руки вгору піднімали, кайданами забрязчали
 Господа милосердного прохали та благали:
 «Пошли ж нам Бо́же з неба дрібен дощик
 А із низу буйний вітер
 Чи не стала би на морі бистрая хвиля

15. Чи не зірвала би якорів з турецької каторги».

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 150, вар. Е.

*Зап. О. Слостіон [на поч. ХХ ст.] від лірника І. Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка
Кобеляцького пов. Полтав. губ.*

1.14. Плач невольників

1. (♩ = приблизно 72 М. М.)

1-ший валок.

Ге - гей, ге - гей, ге - гей, ге - гей гей!

meno mosso *a tempo*

Ой, та у свя-ту - ю не - ді - лень - ку, Бар - зе ра - но, по - ра - нень - ко,

rall.

Ой, до то ж то - то не си - зі - ї ор - ли за - кле - ко - та - ли, -

piu mosso

Як то бід - ні - ї не воль - ни - ки

a tempo

У тяж - кій, ту - рець - кій не - во - лі за - пла - ка - ли, гей!..

2.

У го - ру ру - ки пі - дій - ма - ли,

Кай - да - на - ми за - бряж - ча - ли,

meno mosso *a tempo*

Го - спо - да ми - ло - серд - но - го про - ха - ли та бла - га - ли, гей!

3. *ten.* *rall.*

- Гей, по - дай, по - дай нам, Гос - по - ди, з не - ба дрі - бен до - щик,

А з Ни - зу то буй - ний ві - тер,

Ой, чи не вста-ла би - то на Чор-но-му мо-рі би-стра-я хви - ля,

Та чи не по-зри-ва-ла б я-ко-рі з ту-рець - ко - ї ка - тор-ги, ге-гей!

- Бо вже ж нам ся - я ту - рець - ка - я ка - тор - га на - до - ї - ла,

Кай - да - ни, за - лі - зо но - ги по - ври - ва - ло,

Бі - ле - є ті - ло ко - заць - ке, па - ні - мо - лод - ське,

Ко - ло жов - то - ї ко - сти пош - му - гля - ло, ге - гей гей...

О, то ж то ба-ша ту-рецький, бу-сур-ман-ський, Не-до - ві - рок хри-сти-ян-ський,

Ой, до то ж то він на чер-даки ісхо - жа - є, Да сам то те - є доб-ре зачу - ва-є,

А - на сво - ї слу - ги, тур - ки я - ни - чень - ки, зо зла гу - ка - є, гей!

(♩ = приблизно 75 М. М.)

6. *ben marcato*
2-гий валок.

- Ой, ка-жу, ка-жу я вам, тур-ки я - ни-чень-ки, гей!

А до-бре ви дбай - те, Бар-зе га - дай - те, По три пуч-ки тер-ни-ни,

poco acceler.

a tempo

По чо - ти - ри чер - во - но - ї та - вол - ги В ру - ку на - бі - рай - те,

З ря - ду до ря - ду за - хо - джай - те,

По три-чі в од-нім мі-сці бід-но-го не - воль-ни-ка за - ти-най - те!

7. *meno mosso*

Ой, до то ж то - то ті - ї слу - ги, тур - ки я - ни - чень - ки,

a tempo

О - то ж то - то во - ни до-бре дба - ли, Бар - зе га - да - ли,

По три пуч-ки тер-ни-ни, По чо-ти-ри чер-во-но-ї та-вол-ги

У ру-ку на-бі-ра-ли, Із ря-ду до ря-ду за-хо-жда-ли,

По три-чі в од-нім мі-сці бід-но-го не - воль-ни-ка за - ти - на - ли,

* Закінчення дороблено за попередніми взірцями.

Кров хри-сти-ян-ську-ю не по-вин-но про-ли - ва - ли, гей!

8. Ой, як ста-ли то ті - ї ко-за-ки, па-ні-мо - лод - ці,

Ой, як ста-ли то на со-бі кров хри-сти-ян-ську за-ба - ча - ти,

То ста - ли зе - млю ту - рець - ку - ю, Ві - ру бу - сур - мен - ську-ю,

Кля-сти про-кли - на - ти, гей!

9. - Гей, ка-же, зе-мле, зе-мле, турецька-я, Ві-ро про - кля-та, бу-сур - менська-я!

О, роз - лу - ко ти хри - сти - ян - ська - я!

(♩ = приблизно 72 М. М.)

3-тій валок. Ой, да же то ти не од-но-го роз-лу - чи - - - ла:

Чи бра-та з се-стро - ю, Чи му-жа з вір - но - ю жо-но - ю,

А чи вір-нень-ко-го то-ва-ри-ша з то - ва-ри-шем, ге-гей гей!

10. *meno mosso*
ten.

Гей, ви-зволь нас, ви-зволь нас, Гос-по-ди, У-сіх бід-них не-воль - ни-ків,

a tempo

Із тяж-ко-ї, ту-рець-ко-ї не-во-лі!

На ти-хі во-ди, на яс-ні зо-рі, У край ве-се-лий,

Про-між-до на-род хре-ще-ний, В го-ро-ди хри-сти-ян-ські-ї.

До от-ця, до нень-ки, До ро-ди-ни сер-деч-но-ї

rall.

І на мно-гі-ї лі-та Й до кон-ця ві-ка!

11.

Гей!

meno mosso

Ой, у-кло-ня-ю-ся на-пе-ред Гос-по-ду Бог-гу,

a tempo

І о-та ма-ну, бать-ко-ві ко-шо-во-му,

І всьо-му то-ва-ри-ству крєв-но-му й сер-деч-но-му

1. Ге-гей, ге-гей, ге-гей, ге-гей гей!
Ой, та у святую неділеньку,
Барзе рано, пораненько,
Ой, до то ж то-то не сизії орли заклекотали, -
5. Як то біднії невольники
У тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!..
2. Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосерного прохали та благали, гей!
3. 10. «Гей, подай, подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з Ноизу то буйний вітер,
Ой, чи не встала би то на Чорному морі бистрая хвиля,
Та чи не позривала б якорі з турецької каторги, ге-гей!»
4. «Бо вже ж нам сая турецькая каторга надоїла,
15. Кайдани, залізо ноги повривало,
Білес тіло козацьке, панімолодське,
Коло жовтої кости пошмугляло, ге-гей, гей...»
5. О, то ж то баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
20. Ой, до то ж то-то він на чердаки ісхожає,
Да сам то теє добре зачуває,
А на свої слуги, турки-яниченьки, зозла гукає, гей!
6. «Ой кажу, кажу я вам, турки-яниченьки, гей!
А добре ви дбайте,
25. Барзе гадайте,
По три пучки тернини,
По чотири червоної таволги
В руку набірайте,
З ряду до ряду заходжайте,
30. По тричі в однім місці бідного невольника затинайте!»
7. Ой, до то ж то-то тії слуги, турки-яниченьки,
Отож то-то вони добре дбали,
Барзе гадали,
По три пучки тернини,
35. По чотири червоної таволги
У руку набірали,
Із ряду до ряду заходжали,

- По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Кров християнську неповинно проливали, гей!
8. 40. Ой, як стали то тії козаки, панімолодці,
Ой, як стали то на собі кров християнську забачати
То стали землю турецькую,
Віру бусурменську
Клясти проклинати, гей!
9. 45. «Гей, каже, земле, земле, турецькая,
Віро проклята, бусурменська!
О, розлуко ти християнська!
Ой, да же то ти не одного розлучила:
Чи брата з сестрою,
50. Чи мужа з вірною жоною
А чи вірненького товариша з товаришем, ге-гей гей!»
10. Гей, визволь нас, визволь нас, Господи,
Усіх бідних невольників,
Із тяжкої, турецької неволі!
55. На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий, проміждо народ хрещений.
В городи християнські,
До отця, до неньки,
60. До родини сердечної
І на многії літа
Й до кінця віка!»
11. Гей!
Ой, уклоняюся наперед Господу Богу,
65. І отаману, батькові кошовому,
І всьому товариству кривному й сердечному
І всім головам слухаючим,
І на многії літа,
69. До кінця віка!

Друк за: Грица, 2007. – С. 342–348 (мел.); Колесса, II. – С. 41–50 (текст).

*Зап. на фонограф Ф. Колесса 1908 р. в Миргороді Полтав. губ. від О. Сластіона,
1855 р. н. Транскрипція Ф. Колесси.*

1.15. Плач невольників (невольницький плач) *

(♩ = приблизно 62 М. М.)

1-ший валок. *1. tep.*

Гей, що на Чор-но - му мо - рі Та на то-му бі-ло-му ка - ме-ні,

А в по - тре - бі цар - ській, В гро-ма - ді ко - за - цькій,

ritard.

Там бо-га-то вій-ська по... по - на - же - но.

2. (♩ = приблизно 62 М. М.)

Там бо - га - то вій - ська по - на - же - но,

По три, по два у ку - пу по - ско - ва - но,

По два кан - да - ли на ру - ки, на но - ги по - кла - дже - но,

rall.

А си-ро - ю си-ри-це-ю На-зад ру-ки по... по - в'я - за - ли.

3. *a*

Як ста-ли бід - ні не-воль-ни-ки Ой, на ко-лі-на йу-па-да-ти,

Та ру - ки вго-ру пі-дій-ма - ти, Кай - да - на - ми за-бряж-ча - ли,

* «На фонограф схопив Опанас Гр. Сластіон восени 1909 р.» (приміт. Ф. Колесси).

А Го - спо - да ми - ло - серд - но - го про - ха - ли, бла - га - ли:

- По - дай то нам, Го - спо - ди, А з не - ба дроб - ен до - щик,

А зни - зу бу... буй - ний ві - тер!

4. *a t.*

Гей, чи не ста - ла б то На Чор - но - му мо - рі

А би - стра - я - хви - ля, Чи не по - ви - ри - ва - ла б то я - ко - рів

З ту - рець - ко - ї, бу - сур мен ско - ї, А зтяж - ко - ї не - во - лі!

5. *a t.*

Гей, то па - ша ту - рець - кий, Бу - сур - мен - ський,

Сам по чер - да - ку про - ход - жа - є, На слуг сво - їх, тур - ків, я - ни - ча - рів...

(♩ = приблизно 66 М. М.)

Гей, і зо зла гу - ка - є: - Ой, ка - жу я вам, тур - ки, я - ни - ча - ри,

Ви все до - бре то дбай - те: По три пуч - ки тер - но - вих

Чер - во - но - ї та - вол - ги на - бі - рай - те, А вру - ки за - бі - рай - те

Од ря - ду до ря - ду за - хож - дай - те, По три - чі бід - них не - воль - ни - ків

А вод - но мі - сто за... за - ти - най - те!

6.

Гей, то тур - ки, я - ни - ча - ри, У - се доб - ре то дба - ли,

Гей, у - се за - чу - ва - ли: По три пуч - ки тер - ни - ни

Та чер - во - но - ї та вол - ги У ру - ку на - бі - ра - ли,

А з ря - ду до ря - ду за - хож - да - ли, По три - чі бід - них не - воль - ни - ків

А во - дно мі - сто за... за - ти - на - ли.

7. *a t.*

А кров без - не - вин - но про - ли - ва - ли. Як ста - ли бід - ні не - воль - ни - ки

На со - бі кров хри - сти - ян - ську за - ба - ча - ти,

То ста-ли про-ві-ру хри-сти-ян - ську ка-за-ти, А зем-лю ту - ре-цьку,

Ві-ру бу-сур-мен-ську кляс-ти, про... про - кли - па - ти:

- Ей, ти зем - ле ту - ре - цька, Ти ві - ро бу-сур-мен - ська!

Ти єсть у - сім на - пов - не-на: І сре - бром, і зла - том,

А во - дно мі - сто за... за - ти - на - ли.

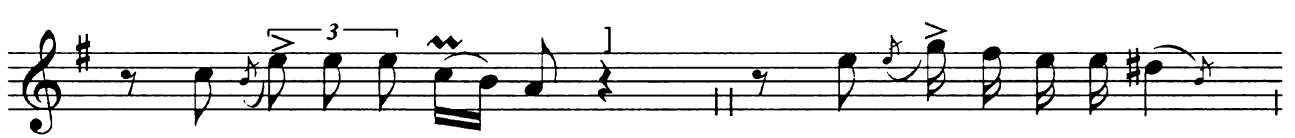

А во - дно мі - сто за... за - ти - на - ли.

9. (♩ = приблизно 68 М. М.)

Гей, то тіль - ки, бід - ні не-воль - ни-ки

В то - бі про-бу - ва - ють, Що праз-ни - ка Різ-два

І то-го свя-то-го Ве-ли - ко-дня то не зна - ють.

10. a t.

А все в не - во - лі, А все в ту - ре - цькій,

У - се в бу - сур мен - ській, Ой, то все про - бу - ва - ють,
А зем - лю ту - ре - цьку, Ві - ру бу - сур мен - ську
Кле - нуть про... про - кли - на - ють.

11.

Ой, ти зем - ле ту - рець - ка, Ти ві - ро бу - сур мен - ська,
Ти роз - лу - ко хри - сти - ян - ська! Бо вже ти нас не од - но - го роз - лу - чи - ла:
А му - жа з жо - но ю, Бра - та з се - стро - ю,
Ма - лих ді - тей з от - цем і... із нь - ко - ю.

12.

meno mosso
Ой, то виз - воль - нас, Го - спо - ди, Та виз - воль, Го - спо - ди,
Із тяж - ко - ї не - во лі, На ти - хі во - ди, . На яс - ні зо - рі,
На край ве - се - лий, Між - до мир... мир хре - ще - ний!

Да-руй, Бо-же, ми-ло-сти ва-шій І всім мо-стям на - шим за-по - розь - ким,

І всім слу - ха - ю - щим го - ло - вам, По-шли їм, Бо - же,

На мно-га... га - я лі - та! На мно-га-я лі - та!

Аж до ко... кон - ца ві - ка!

1.	Гей, що на Чорному морі Та на тому білому камені, А в потребі царській, В громаді козацькій,	6 6
5.	Там багато війська понажене.	6+1
2.	Там багато війська понажене, По три, по два укупу посковано, По два кандали на руки, на ноги покладжено. А сирію сирицею	6+4 4+4
10.	Назад руки пов'язали.	4+4
3.	Як стали бідні невольники Ой, на коліна й упадати, Та руки вгору підіймати, Кайданами забряжчали,	5+4 5+4 4+4
15.	А Господа милосердного прохали, благали: «Подай то нам, Господи, А з неба дробен дощик, А з низу буйний вітер!	3+4 3+4
4.	Гей, чи не стала б то	6
20.	На Чорному морі А бистрая хвиля, Чи не повиривала б то якорів З турецької, бусурманської, А з тяжкої неволі».	6 6
5.	25. Гей, то паша турецький, бусурманський, Сам по чердаку проходить, На слуг своїх, турків-яничарів, Гей, і зозла гукає:	4+6

	«Ой кажу́ я вам, ту́рки-яничари́,	5+6
30.	Ви все до́бре то дба́йте, По три́ пучки терно́вих, Черво́ної та́волги набіра́йте, А в ру́ку забіра́йте, Од ря́ду до ря́ду захожда́йте,	
35.	По три́чі бі́дних нево́льників А в одно́ мі́сто зати́найте!»	5+4
б.	Гей, то ту́рки-яничари́ Усе до́бре то дба́ли Гей, усе зачува́ли:	
40.	По три́ пучки терни́ни Та черво́ної та́волги У ру́ку набіра́ли, А з ря́ду до ря́ду захожда́ли, По три́чі бі́дних нево́льників	
45.	А в одно́ мі́сто зати́нали.	5+4
7.	А кро́в безневинно пролива́ли. Як ста́ли бі́дні нево́льники На собі́ кро́в хри́стіянську забача́ти, То ста́ли про ві́ру хри́стіянську каза́ти,	
50.	А зе́млю туре́цьку,	6
	Ві́ру бусурме́нську	6
	Клясти-проклина́ти.	6
8	«Ей, ти земе́ле туре́цька, Ти ві́ро бусурме́нська!	
55.	Ти є́сть усим наповне́на: І сере́бром і зла́том І доро́гими напі́тками, Ті́лки бі́дним то́бі нево́льникам На сві́ті...	
9.	60. Гей, то ті́лки бі́дні нево́льники В то́бі пробува́ють, Що пра́зника Рі́здва І то́го свято́го Вели́кодня то й не зна́ють.	
10.	А все́ в нево́лі,	5
65.	А все́ в туре́цькій	5
	Усе́ в бусурме́нській,	6
	О'й, то все́ пробува́ють	1+6
	А зе́млю туре́цьку,	6
	Ві́ру бусурме́нську,	6
70.	Клену́ть-проклина́ють:	6
11.	«О'й, ти земе́ле туре́цька	4+3
	Ти ві́ро бусурме́нська,	3+4
	Ти розлу́ко хри́стіянська!	4+1
	Бо вже́ ти нас не одно́го розлучи́ла:	
75.	А му́жа з жено́ю,	

	Бра́та з сестро́ю, Мали́х діте́й з отце́м і з ненько́ю.	4+6
12	О́й, то ви́зволь нас, Го́споди, Та ви́зволь, Го́споди,	
80.	Із тяжко́ї нево́лі На ти́хі во́ди,	5
	На я́сні зорі́,	5
	На кра́й весели́й, Мі́ждо ми́р хреще́ний!»	5 6
13.	85. Даруй, Бо́же, ми́лости ва́шій, І всі́м мостя́м на́шим за́порозьки́м І всі́м слуха́ючим го́ловам, Пошли́ їм Бо́же На мно́гая лі́та!	
	90. На мно́гая лі́та,	6
	91. Аж до ко́нця ві́ка!	6

Друк. за: Грица, 2007. – С. 245–250 (мел.); Колесса, 1. – С.165–167 (текст).

Зап. О. Сластіон 1909 р. на фонограф від кобзаря М. Кравченка, 1858 р. н., із с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ. Транскрипція Ф. Колесси.

1.16. Плач невольників на турецькій каторзі

Кобзар С. Пасюга (1910 р.)

Ой у святу неділю рано-пораненько
То ж то не сизі орли заклекотали,
Як ті бідні невольники у тяжкій турецькій неволі заплакали,

- У гору руки підіймали,
5. Кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Ой подай, подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А із Низу та буйний вітер!
Та чи не встала б то на Чорному морі бистрая хвиля
10. Та чи не позривала б вона якорів з турецької каторги,
Бо вже ж нам ся каторга надоїла,
Кайдани залізом ноги пообривали,
Біле тіло козацьке, пані-молодське, коло жовтої кости пошмугляло».
То то ж баша турецький, бусурманський,
15. Недовірок християнський,
Сам же він теє зачуває,
На чердак він ісходжає
На свої слуги, турки-яниченьки зозла гукає:
«Ой кажу, кажу я вам, слуги, турки-яниченьки!
20. Добре ви дбайте,
По три пучки тернини, а по чотирі червоної таволги у руки набірайте
Та із ряду до ряду захожайте,
По тричі в однім місці бідного невольника затинайте».
То то ж тії слуги, турки-яниченьки, теє зачували,
25. Добре дбали, барзо гадали,
По три пучки тернини, а по чотирі червоної таволги у руки набірали,
Із ряду до ряду заходжали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Кров християнську неповинну проливали.
30. Ой як стали тії бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
«Ой, земле, земле турецька, віро проклята бусурманська,
А розлуку християнська!
А десь же ти не одного розлучила,
35. Може брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною,
Або вірненького товариша з товаришем.
А земле, земле, а десь же ти справді проклятая!
Тільки турчину-кальяничину на срібло, на злато вельми багата,
40. А тільки у тобі бідним невольничкам счастья-долі немає.
Ой визволь, визволь нас, Господи, усіх бідних невольників
Із тяжкої турецької каторги
На тихі води,
На ясні зорі,
45. У край веселий,
Міжду народ хрещений,
До отця, до неньки,
До родини сердешної,
Пошли їм на многія літа!»
50. Ой уклоняюся наперед Господу Богу

- Ї отаману, батькові кошовому,
 Ї всліму товариству кривному, сердешному,
 І всім головам слухаючим
 На здоров'я,
 55. На многи літа
 56. До кінця віка!

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 8, колекція 2, од. зб. 56, арк. 24, 25.

Зап. [Д. Яворницький на поч. ХХ ст. від кобзаря С. Пасюги, 1862 р. н., з Богодучівського пов. Харків. губ.].

1.17. Плач невольницький малый

- Ой на Чорному мори
 Та ¹ на камені білому
 Потреби ² царській
 Громади козацькій
5. А тамъ багато ³ війська понажено
 У два и въ три ряды посажено ⁴
 По два по три докupy повязано,
 По двоє кайданивъ на руки й на ноги покладено,
 Сырою сырыцю назадъ руки повязано.
10. То козакы бидни невольныкы тоди горко плакалы-рыдалы
 И на колина въ упадалы
 Угору руки пидймалы
 И кайданамы забряжчалы
 Господа мылосердного прохалы та благалы:
15. «Ой дай намъ Господы зъ неба ясное сонце забачаты ⁵
 Нехай будуть кайданы на ногахъ ослабаты
 Сырая сырыця на рукахъ обсыхаты
 И насъ козакивъ бидныхъ невольныкивъ
 Бude хоть трохы облегщаты».
20. Тейе промовляють
 И землю хрыстіянську воны спомынають
 А землю турецьку
 Виру бусурменьську
 Воны тоди клеууть ийи проклинають:
25. «Ой ты земле [жъ] турецька
 Ты [жъ] виру бусурменьська!
 Ты розлуку хрыстіянська!
 Шо ты не одного розлучы ла мужа зъ жонойю

¹ Дописано ліворуч на берегах.

² Перед цим словом стоить перекреслений прийменник «по».

³ Над цим словом дописано «много».

⁴ Цей рядок написано замість викресленого: «У три ряды бидныхъ невольныкивъ посажено».

На берегах рукопису ліворуч, навпроти попередніх рядків, напис: «По пари воны у три ряды посажени».

⁵ Після цього рядка – два рядки крапок.

- Брата зь сестрою
 30. Малых дитей зь отцем зь ненькою!»
 Вызволь Господы бидных невольныкы
 Съ тяжкой неволи
 На вольную волю
 На свить веселый
 35. И мижь мьрь хрещеный.
 Плачь невольныцкый бидных невольныкы.
 Совершается слава отьныни и довика
 Вамь посылай Богъ здравия и многая лита
 39. До конца вашего вика.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 899, арк. 10, 10 зв.

*Зап. П. Мартинович 1924 р. «22-го сентября утром и вечером понедельник 1924 року»
 [від лірника О. Довгоплого із с. Шидіїв (Шедієве) Кобеляцького пов. Полтав. губ.].*

1.18. Неволныкы на Чорному мори

Невідомий лірник з
поводирем

- На Чорному мори
 На потреби цесарьській,
 На громади козацькій
 Тамь війська багато понажено,
 5. У три ряды бидных невольныкы посажено,
 По два по три докupy поскóвано,
 Сырою сырыцею назадь рúкы повьязано.
 Тоді бидни невольныкы на коли́на упада́лы,
 Угору рúкы пидійма́лы,
 10. Господа мылосердного блага́лы:
 «Господы мылосердный, дай зь неба сонце ма́ти,

Шобъ на́ши кайданы́ поча́лы на нога́хъ опсыха́ты,
Сыра́я сыры́ця на рука́хъ ста́ла ослаба́ты ¹.
Неха́й мы бу́демъ бидьни нево́льныкы у чужі́й землі́ хоть малу́
по́лехкисть ма́ты».

15. Те́йе промовля́лы,
Землю́ туре́цьку бусурма́ньську клялы́-прокляна́лы:
«Земле́ ты турецька, проклята ви́ра бусурманська!
Розлу́ко хрыстія́ньська!
Ты не одно́го розлучы́ла
20. Му́жа зь жено́ю,
Бра́та зь сестро́ю,
Суси́ду зь суси́дою.
Хто́ в тоби́ срибло-злото́ выробля́йе,
То в тво́йй землі́ добра́ ни́хто не ма́йе.
25. Вы́зволь насъ, Го́споды, съ турецько́йи нево́ли
У мы́р хре́щений,
У край весе́лыйй.
28. Аминь.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 26, 26 зв.

*Зап. П. Мартинович [1932 р.] від кобзаря Т. Жадана (Дирди) із с. Петрівка
[Костянтиноградського пов. Полтав. губ.]*

1.19. Туре́цьки нево́льныкы

- У свята́ неді́льлю то́ жь якъ орлы́ заклекота́лы,
Бидьни нево́льныкы угору́ руки́ пидьнима́лы,
Го́спода мылосе́рдного́ блага́лы,
Туре́цьку землю́ прокляна́лы:
5. «Хоть бы́ або́ якоривъ́ пови́ривало́ у ци́хъ прокля́тыхъ гале́рахъ,
Або́ бу́ря така́ рушы́лась, шобъ насъ захвати́ло у хрыстія́ньську землю́».
Баша́ туре́цькій пидслу́хавъ,
На свойихъ ту́рківъ яны́чаривъ гукну́въ:
«Вы́рижете по́ тры́ пучкы́ терновы́хъ и таволо́гы
10. И по́ тры́ ра́зы бидного́ нево́льника в одно́ мисто́ затына́йте,
Кровь хрыстія́ньську пролива́йте».
Яны́чары на́ри́зали таволо́гы,
И вь одно́ мисто́ по тры́чи затына́лы,
Кровь хрыстія́ньську пролива́лы.
15. Оцьому́ ро́сказови кра́пка.
Потому́, шо́ ни́чь наста́ла кра́тка.

Туре́цьки нево́льныкы. Воно́ йихъ ба́гато туре́цькихъ нево́льничивъ.

¹ Над словом «обсыха́ти» дописано «ослаба́ти». А праворуч на берегах – «Шобъ посла́бшала, зна́чыть».

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк 26.

Зап. П. Мартинович «21 лютого, поминальна субота 1932 року» від Т. Жадана (Дирди) із с. Петрівка [Костянтиноградського пов. Полтав. губ.].

1.20. Невольныкы

Ой у неділю рано-пораненько то жь не сызи орлы заклекота́лы,
Та то жь бідьни невольныкы в темныци турецькій плакалы-рыда́лы.
Та й угору руки пидійма́лы,
Господа милосердного проха́лы:

5. «Вызволь насъ, Господы, зъ тяжкойи неволи
Изъ земли турецькойи,
Изъ виры бусурманьскойи.
Не призведы́, Господы, и лютого ворога сюды́ попа́сты.
Якъ вона́ намъ надойи́ла ця прокля́та ка́торга!
10. Пидь землею ка́минь лама́ты,
Изъ ру́къ изъ ни́гъ кайдани́въ нико́лы не зьнима́ты,
У кайдана́хъ и́ йи́сты и́ пы́ты и на го́лимъ ка́мини спа́ты.
Не даю́ть нико́лы кайдани́въ скыда́ты.
Вызволь насъ, Господы, съ тяжкойи неволи
15. И выведы́ насъ, Господы, въ зе́млю хры́стіяньську
На тѣ́хи во́ды
На я́сьни зо́ри
На край весе́льи
Мижъ мѣ́рь хре́щє́ный».
20. Мы́рови хре́щеному
До киньця́ вика́
22. Ами́нь.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 33 зв.

Зап. П. Мартинович «25 березня четверг Благовищення 1932 року» від Т. Жадана із с. Петрівка [Костянтиноградського пов. Полтав. губ.].

1.21. Невольницький плач

Вільно

Гей, гей, гей, ³гей, гей, гей!

Гей у свя - ту - ю не - ді - лень - ку та ра - но - по - ра - нень - ку, та й

то ж то не си - зі ор - ли за - кле - ко - та - ли,

як ті бід - ні, не - щас - ні не - воль - ни - ки в тяж - кій ту - рець - кій не - во - лі

за - пла - ка - ли, гей! На ко - лі - на у - па - да - ли,

кай - да - на - ми за - бряж - ча - ли, вго - ру ру - ки пі - дій - ма - ли,

Гос - по - да ми - ло - серд - но - го про - ха - ли та бла - га - ли, гей, гей!..

- Гей по - дай, по - дай нам, Гос - по - ди, з не - ба дрі - бен до - шик,

а і з ни - зу буй - ний ві - тер,

ой хо - ча би чи не вста - ла на Чор - но - му мо - рі та бис - тра - я

хви - ля, ой хо - ча - би чи не по - зри - ва - ла я - ко - рів з ту - рець - ко - ї

ка - тор - ги, гей!

- Гей, гей, гей, гей, гей, гей!
Гей у святую неділеньку
Та рано-пораненьку,
Та й то ж то не сизі орли заклекотали,
5. Як ті бідні нещасні невольники
В тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!
На коліна упадали,
Кайданами забряжчали,
Вгору руки підіймали,
10. Господа милосердного прохали та благали, гей, гей!
«Гей подай, подай нам, Господи,
З неба дрібен дощик,
А із низу буйний вітер,
Ой хоча би чи не встала на Чорному морі
15. Та бистрая хвиля,
Ой хоча би чи не позривала якорів
З турецької каторги, гей!
4. Бо вже нам ся турецькая каторга надоїла,
Кайдани-залізо руки, ноги поздирали,
20. Білес тіло козацькеє, молодецькеє
Біля жовтої кості пошмугляло, гей!»
5. Що той баша турецький, бусурменський,
Недовірок християнський,
Ой да то ж то він на чердаки сходжає,
25. Сам себе добре зачуває
Та на слуг своїх турків-яничарів
Зо зла гукає, гей, гей!
6. «Гей кажу, кажу я вам,
Слуги ви мої, турки-яничари,
30. Добре ви дбайте,
По три пучки колючої тернини
Та по чотири червоної таволги
У руки набирайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
35. По тричі в однім місці
Бідного невольника затинайте,
Кров християнськую на землю
Проливайте, гей!»
7. Як стали бідні, нещасні невольники
40. На собі кров християнську зобачати,
Стали землю турецьку, віру бусурменську
Клясти, проclinати, гей, гей!
8. «Гей ти, земле, земле турецькая,
Проклята ти віро бусурменська,
45. Ти розлука християнська,
Та не одного ти розлучила,
Мужа з жоною, брата з сестрою

- Або товариша з товаришем ріднесеньким.
9. Гей визволь, визволь, Господи, нас,
50. Всіх бідних невольників
Та виведи нас на Україну,
В край веселий, в мир хрещений,
В города християнськії, до отця, до неньки,
До роду, родини сердечної, гей!»
10. 55. Уклоняюсь наперед Господу Богові
І батькові, отаману кошовому,
І всьому війську славному запорізькому,
І всім слухаючим головам
59. На здоров'я, на многая літа.

Друк. за: А. Правдюк. Кобзарь Егор Мовчан. – М., 1966. – С. 24–28 (ноти), 28, 29 (текст).

Зап. 1950 р. [у фонолабораторії ІМФЕ] від кобзаря Є. Мовчана, 1898 р. н., із с. Велика Писарівка на Сумщині. Транскрипція О. Правдюка.

Кобзар Є. Мовчан

1.22

Tenor I

Lute

I

Гий то... то на Чор - но - му мо - рі та на ка - ме - ні бі - ло - му,

у по - тре - бі цар - ській, гро - ма - ді ко - заць - кій,

мно - го там вій - ська по - на - же - но, у три ря - ди по - са - же - но,

II

по два да по три по - ско - ва - но, по дво - с кай да - нів на но - ги по - кла - де - но.

The musical score is written for Tenor I and Lute. It consists of six systems of music. The first system shows the Tenor I part with a whole rest and the Lute part with a melodic line. The second system contains the first line of lyrics: "Гий то... то на Чор - но - му мо - рі та на ка - ме - ні бі - ло - му,". The third system contains the second line of lyrics: "у по - тре - бі цар - ській, гро - ма - ді ко - заць - кій,". The fourth system contains the third line of lyrics: "мно - го там вій - ська по - на - же - но, у три ря - ди по - са - же - но,". The fifth system contains the fourth line of lyrics: "по два да по три по - ско - ва - но, по дво - с кай да - нів на но - ги по - кла - де - но." The sixth system continues the musical accompaniment. The score includes various musical notations such as treble clefs, a key signature of one sharp (F#), and time signatures of 6/8 and 9/8. There are also dynamic markings like accents (>) and articulation marks like slurs and breath marks.

8 9

ТІ

на-зад ру-ки по-в'я-за-но із си-ро-ї си-ри-ці ко-заць-ка...

Л.

12

ТІ

Л.

14

ТІ

Гій, та на Чор-но-му мо-рі

Л.

17

ТІ

та на ка-ме-ні бі-ло-му у пот-ре-бі цар-ській, гро-ма-ді ко-заць-кій.

Л.

19

ТІ

мно-го там вій-ська по-на-же-но,

Л.

20

ПІ

8

у три ря - ди по - са - же - но, по два та по три по - ско - ва - но

20

L.

22

ПІ

8

і си ро - ю си - ри - цей на - зад ру - ки по - в'я - за - но.

22

L.

23

ПІ

8

23

L.

Гий, то на Чорному морі та на камені білому,
 У потрібі царської, громаді козацької,
 Мно́го там війська понажено.
 У три ряди посажено.

5. По два да по три посковано,¹
 І сирюю сирицей наза́д ру́ки пов'язано.
 А у святу́ю ж то неділеньку да не сізі орлі́ закликотали,
 Як бі́дни, безща́сни нево́льники у тяжкі́й туре́цькій нево́лі заплакали:
 «А вже́ ж нам ця́ туре́цька ка́торга надо́ла.
10. Кайда́ни-же́лізо ру́ки-но́ги поврива́ло,
 І сира́я сири́ца
 Ті́ло коза́цьке, молоде́цьке
 До жо́втой ко́сті пошму́глял(а).
 Да баша́ туре́цький
15. Бусурма́нський,

¹ Лірник двічі починав співати. При першій спробі (її відтворено в нотній транскрипції) після п'ятого рядка заспівав: «По двоє кайданов на ноги покладено, Назад руки пов'язано», після чого виконував від початку. При повторному співі вже не відтворив вірша «По двоє кайданов на ноги покладено».

- Недовірок християнський,
 Він на ринку похажає
 І сам цеє добре зачуває,
 На своїх турк(ів)-яничар [і] зозла гукіє:
20. «Гей, ви турк(и)-яничари, добре дбайте,
 Із ряду до ряду захожайте,
 Па три пучки терніни, червоної таволги в руки набирайте,
 Да бідних та безщасних невольникав
 В одним місці по три рази затинайте!»
25. Да турки-яничари добре дбали,
 Із ряду до ряду захожали,
 Па три пучки терніни, червоної таволги в руки набирали
 Та бідних то безщасних невольникав
 В одним місці по три рази затинал(и).
30. Як стали бідни невольники
 Крив християнську на собі забачати,
 Да стали землю турецьку, віру бусурманську клесті то проклинаїти:
 «[Ий] земля ти турецька, віра бусурманська,
 Разлука ти християнська!
35. Да не адного ти разлучила
 За сім років вайною,
 І брата з сестрою, і мужа з женою,
 І батька-матір із дітками маленькими.
 Да визволь нас, Господи,
40. На святаруський берег,
 У край веселий, [у] мир хрещений
 І пашли нам, Господи, здоровіє,
 У[в]сьому войску запорізькому,
 Усім слухающим
45. На многая літа.

Друк. за: транскрипція Л. Єфремової (мел.), Г. Довженок (текст) із фонозапису: ІМФЕ, ф.14–10, од. зб. 166.

Зап. 1951 р. П. Барановський у фонолабораторії ІМФЕ від лірника А. Гребеня, 1878 р. н., із с. Березна на Чернігівщині. У 1950-х рр. мешкав у с. Дмитрівка Менського р-ну Чернігів. обл.

1.23

Гей, гей, гей, гей, гей!

Гей, у свя - ту - ю не - ді - лень - ку та ра - но - по - ра - нень - ку

та то ж то не си - зі ор - ли за - кли - ко - та - ли,

10

як ті бід-ні не-шас-ні не-воль-ни-ки в тяж-кій ту-рець-кій не-во-лі

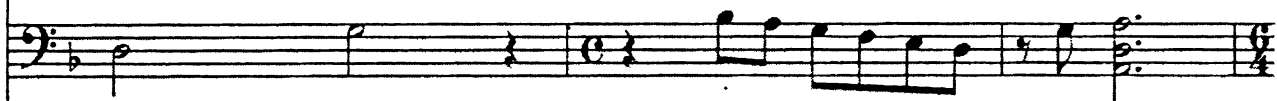
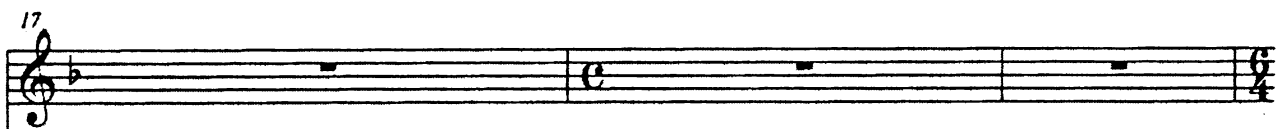
12

за-пла - ка - ли, гей! На ко-лі-на у-па-да-ли,

15

кай - да - на - ми за-бряж-ча - ли, вго-ру ру - ки пі - дій - ма - ли,

17

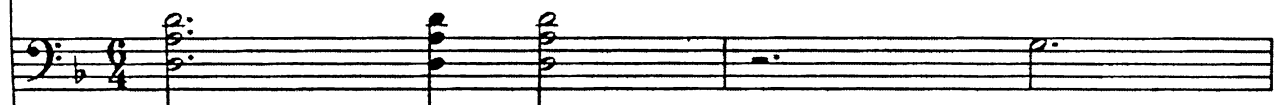
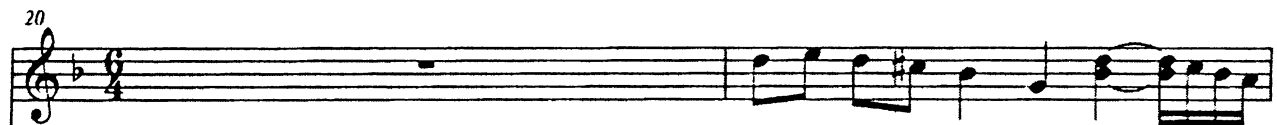

17

Гос-по-да ми-ло-серд-но-го про-ха-ли та бла-га-ли, гей, гей!

20

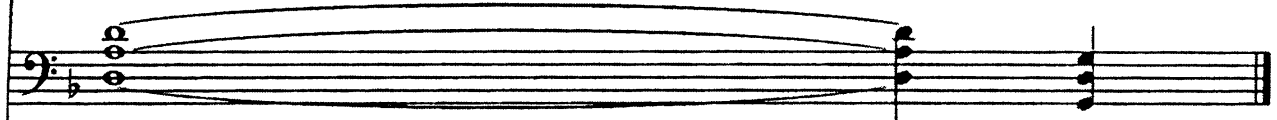

20

"Гей, по-дай, по-дай нам, Гос - по-ди, з не-ба дрі-бен до-шик,

22

22

а із ни - зу буй - ний ві - тер.

- Гей, гей, гей, гей, гей!
 Гей, у святу́ю неді́леньку та ра́но-пора́неньку
 Та то ж то не си́зі орли́ закли́котали,
 Як ті́ бідні неща́сні нево́льники в тяжкі́й туре́цькій нево́лі
5. Заплакали, гей!
 На́ колі́на упада́ли,
 Кайдана́ми забря́жчали,
 Вгору́ ру́ки піді́мали,
 Го́спода милосе́рдного проха́ли та блага́ли, гей, гей!
10. «Гей, пода́й, пода́й нам, Го́споди,
 З не́ба дрі́бен до́щик,
 А́ із низу́ буйни́й ві́тер.
 Ой хоча́ би чи не встала́ на Чорно́му мо́рю та бі́страя хви́ля,
 Ой хоча́ би чи не позрива́ла б якорі́в
15. З туре́цької ка́торги, гей.
 Бо вже́ на́м ця туре́цька ка́торга надо́їла:
 Кайдани́-залі́зо
 Ру́ки-но́ги пов'і́дало
 Бі́ле ті́ло коза́цьке молоде́цьке бі́ля жо́втої ко́сті
20. По́шму́гляло, гей».
 Що́ той ба́ша туре́цький, бусурме́нський,
 Недові́рок хри́стиянський,
 Ой да то ж то ві́н на чердакі́ схожа́є,
 Са́м те́є до́бре зачува́є
25. Та на слуѓ своїх, турків-яничар́,
 Зо́зла гу́кає, гей, гей!
 «Гей, кажу́, кажу́ я вам,
 Слу́ги ви мо́ї, турки-яничари́,
 До́бре ви дба́йте,
30. По́ три́ пучкі́ колю́чої терні́ни
 Та по́ чоти́рі черво́ної та́волги
 В ру́ки на́біра́йте,
 Із ря́ду до ря́ду захо́жайте,
 По́ тричі́ в одні́м місці́
35. Бі́дного нево́льника зати́найте,
 Кро́в їх хри́стиянську́ю на зе́млю пролива́йте, гей!»
 Тоді́ [ж] то́ турки-яничари́
 Те́є до́бре зачува́ли
 Та недобре́ вони́ дба́ли:
40. По́ три́ пучкі́ колю́чої терні́ни
 Та по́ чоти́рі черво́ної та́волги
 В ру́ки на́біра́ли,
 Із ря́ду до ря́ду захо́жали,
 По́ тричі́ в одні́м місці́ бі́дного нево́льника зати́нали,
45. Кро́в їх хри́стиянську́ю на зе́млю безві́нно пролива́ли, гей!
 То́ як ста́ли бідні́, неща́сні нево́льники на собі́ кро́в хри́стиянську́ забача́ти,
 Ста́ли зе́млю туре́цьку,

- Віру бусурме́нську
 Клясти-прокли́нати, гей, ге́й!
50. «Ге́й, ти зе́мле, зе́мле туре́цькая,
 Прокля́та ти віро́ бусурме́нська,
 Ти, розлу́ко христія́нська!
 Та не одно́го ти розлучи́ла: му́жа з же́ною,
 Бра́та з сестро́ю
55. Або това́риша з това́ришем ві́рне́ським, ге́й.
 Ге́й, ви́неси, Го́споди, на́с,
 Всих бі́дних нево́льників,
 З тяжко́ї туре́цької нево́лі
 На я́сні зорі́,
60. На ти́хі води́,
 У край весе́лий, між наро́д хре́щений,
 У города́ христія́нські до отця́, до не́ньки,
 До роду-ро́дини серде́шної, ге́й».
 Укло́няюсь напе́ред Го́споду Бо́гу
65. І ба́тькові атама́ну кошово́му,
 І всьому́ військові́ сла́вному за́порі[жс]ькому,
 І всі́м слуха́ющим голо́вам
 На здоро́в'я,
69. На мно́гая лі́та!

Друк за: транскрипція Л. Єфремової (мел., фрагмент) та Г. Довженок (текст) із фонозапису: ІМФЕ; ф. 14–10, од. зб. 1022.

Зап. 1956 р. від кобзаря Є. Мовчана, 1898 р. н., із с. Велика Писарівка на Сумщині.

1.24. Невольницький плач ¹

1.24. Невольницький плач ¹

Voice

5

5

8

8

Ой у свя - ту - ю не - ді - лень - ку та бард - зе

¹ «Ця дума зветься "Невольницький плач". Да колись всі думи звались не думами, плачами» (репліка виконавця).

ра - но - по - ра - нень - ко,

гей, то не ор - ли - чор - но - криль - ці за - кле - ко - та - ли,

як то бід - ни - ї не - воль - ни - ки

у тяж-кій ту-рець-кій не-во-лі за-пла - ка-ли, гей!

Во ни пла ка ли, гір ко ри-да - ли,

на ко-лі-на у-па-да-ли,

21

21

ру - ки вго - ру під - ні - ма - ли, кай - да - на - ми бряж - ча - ли,

23

23

Гос - по - да ми - ло - серд - но - го про - ха - ли та бла - га - ли:

25

25

Гей, по - дай, по - дай нам, Гос - по - ди,

21

ру - ки вго - ру під - ні - ма - ли, кай - да - на - ми бряж - ча - ли,

23

Гос - по - да ми - ло - серд - но - го про - ха - ли та бла - га - ли:

25

Гей, по - дай, по - дай нам, Гос - по - ди,

33

рей!

36

36

Бо нам ся - я ка - тор - га на - до - ї - ла,

37

37

кай - да - нів за - лі - зо ру-ки-но-ги ко - заць - кі - ї, мо - ло - дець - кі - ї

38

38

до са - мо - ї кос - ті по - шмуг - ля - ло.

40

40

42

42

44

44

А ба - ша ту - рець - кий, не - до - ві - рок хри - сти - ян - ський

45

45

те - є за - чу - ва - є, на чер - да - ки іс - ход - жа - є,

47

47

та на сво - ї слу - ги, вір - ні - ї тур - ки - я - ни - чень - ки зо - зла гу - ка - є:

49

3

3

- Гей, ви, слу - ги мо - ї вір - ні - ї,

51

3

3

3

тур-ки - я-ни-чень-ки, доб ре ж ви дбай-те, по три пуч-ки тер-ни-ни,

54

3

3

54

3

по че - ти - ри чер - во - но - ї та - вол - ги в ру - ки на - бі - рай - те.

- Ой у святу́ю неді́леньку
Та ба́рдзе ра́но-пора́не́нко,
Ге́й, то не о́рли-чорнокрі́льці за́клекота́ли,
Як то́ бідні́ нево́льники
5. У тя́жкій ту́рецькій нево́лі за́плакали, ге́й!
Вони́ пла́кали, гі́рко рида́ли.
На ко́ліна упадали,
Ру́ки вго́ру підніма́ли,
Кайда́нами бряжча́ли,
10. Го́спода ми́лосе́рдного проха́ли та блага́ли:
«Ге́й, пода́й, пода́й нам, Го́споди,
З не́ба дрі́бен до́щик,
А з Ни́зу бу́йний ві́тер.
Ге́й, чи не ста́ла б вже́ та на Чо́рному мо́рі
15. Би́страя хви́ля,
Та чи не позрива́ла б з я́корів ту́рецької́ катор́ги, ге́й!
Бо на́м се́я катор́га надо́їла,
Кайда́нів за́лізо ру́ки, но́ги коза́цької́-молоде́цької́
До са́мої ко́сті пошму́гляло».
20. А баша́ ту́рецький, недо́вірок хри́стия́нський
Те́є зачува́є,
На черда́ки і́сходжа́є,
Та на сво́ї слуги́, ві́рні́ ту́рки-яниче́ньки,
Зо́зла гука́є:
25. «Ге́й, ви слуги́ мо́ї ві́рні́, ту́рки-яниче́ньки,
До́бре ж ви дба́йте,
По три́ пучки́ терни́ни,
По че́тири че́рвоної́ та́вологи
В ру́ки на́бірайте́,
30. Із ря́ду до ря́ду захо́жайте́,
Да по три́чі ко́жного нево́льника
По го́лих плеча́х зати́найте!»
А слуги́ ві́рні́, ту́рки-яниче́ньки, до́бре дба́ли,
По три́ пучки́ терни́ни,
35. По че́тири че́рвоної́ та́вологи
В ру́ки на́бірали́,
Із ря́ду до ря́ду захо́жали́,
Та по три́чі ко́жного нево́льника
По го́лих плеча́х [за]ти́нали́.
40. Кро́в хри́стия́нську́ю безневі́нно пролива́ли.
А як ста́ли бідні́ нево́льники
На со́бі кро́в хри́стия́нську́ю забача́ти,
Запла́кали, гі́рко зарида́ли,
Зе́млю ту́рецьку́ю, ві́ру бусурме́нську́ю
45. Кля́ли-прокли́нали́:
«Ге́й, ти зе́мле ту́рецька́я,
Ві́ро прокля́тая бесерме́нська́я!

- Розлу́ко ж ти́ хри́стия́нська!
Ой не одно́го ж ти розлучи́ла
50. Му́жа з жоно́ю,
Бра́та з сестро́ю,
Сина з не́нькою,
Ба́тька з сирі́тками,
Ви́рного товари́ша з товари́шом, ге́й!»
55. Ге́й, ви́зволь же, ви́зволь, Го́споди,
Ви́зволь!
Усі́х бі́дних нево́льників
На ти́хії во́ди,
На я́сній зорі́,
60. У край ве́селий,
Промі́ждо наро́д хре́щений!
Дай же, Бо́же, ми́ру хри́стия́нському
І ва́м, усі́м голо́вам слуха́вшим
Од сьо́годні всі́м на здра́віє,
65. Щасли́вії лі́та
66. До кінця́ ві́ку.

Друк. за: транскрипція Л. Єфремової (мел., фрагмент), Г. Довженок (текст) за фонозаписом: ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 1415.

Зап. 1974 р. у фонолабораторії ІМФЕ від Г. Ткаченка, 1898 р. н.

1. 25. Плач козаків-невольників

The musical score is written in a single system with four systems of staves. The top staff is a vocal line in G major, 2/4 time, with a key signature of one flat (B-flat). The piano accompaniment consists of three systems of grand staff notation (treble and bass clefs). The first system includes a dynamic marking of *f* and several asterisks (*) indicating note durations. The second system features a five-measure rest in the vocal line and triplet markings in both hands. The third system continues the piano accompaniment with triplet markings. The fourth system includes the vocal line with the lyrics: "Ой у свя-ту - ю не-ді - лень-ку та бар-дзе ра - но-по-ра-нень-ко," and continues the piano accompaniment with triplet markings.

* Знаком "*" позначені неточності або неясності, які стосуються тривалості ноти.

гей, то не ор - ли - чор - но - крильці за - кле - ко - та - ли. (3)

a tempo

Во - ни пла - ка - ли, гір - ко ри - да - ли,

на ко - лі - на у - па - да - ли, ру - ки у - го - ру пі - дій - ма - ли,

кай-да-на-ми бряж-ча - ли, _____ Гос - по-да ми-ло-серд - но-го *

про - ха-ли та бла-га - ли: _____

-Гей, по-дай, по-дай нам, Гос-по-ди, з не-ба дрі-бен до - шик,³ _____ *

а зни-зу буй-ний ві-тер. _____ Гей, _____ чи не ста-ла б вже та на Чор-но-му [мо-рі] _____ **

** В рукописі тут квартоль, але у зв'язку з тим, що такий спосіб запису застосовується лише у розмірах з поділом частки на три і в даному разі втрачає сенс, його було замінено на стандартний (чотири шістнадцятки є еквівалентом квартолі).

8 бис-тра-я хви - ля? Та чи не по - зри - ва - ла б зя - ко-рів

8 ту-рець-кі - ї (———), гей!

gliss.

f

6

8 *a tempo* Бо нам се - я ка - тор-га на - до - ї - ла,

8 кай-да-нів за - лі - зо ру-ки-но - ги ко - заць-кі - ї, мо - ло - дець-кі - ї

до са-мо-ї пло-ті на-му-ля - ло.

rit.

a tempo

А ба-ша ту-рецький, не-до-ві-рок хри-сти-ян-ський те - є за-чу-ва - є,

на чер-да-ки із-ход-жа - є,

p

та на сво-ї слу-ги, вір-ні - ї тур-ки - я - ни - ча - ри зо зла гу - ка - с: ³

p

- Гей, ви мо-ї вір-ні-ї (слу-ги) тур-ки-я-ни-чень - ки, ³

gliss.

[6] 11 [3]

доб - ре ж ви дбай - те, по три пуч - ки тер - ни - ни, ⁶

по чо-ти-ри чер-во-но-ї та-во-ло-ги в ру-ки на-би-рай - те, ³

із ря - ду до ря - ду за - ход - жай - те

та по три-чі кож-но-го не - воль-ни-ка по го-лих пле-чах за-ти-най - те!

tr А слу - ги вір - ні - ї, тур - ки - я - ни - чень - ки доб - ре дба - ли,

a tempo

tr

по три пучки тер-нини, по чо-ти-ри чер-во-но-ї та-во-ло - ги в ру-ки на - би - ра - [3] ли,

із ря-ду до ря-ду за-ход-жа - ли, та по три-чі кож-но - го не-воль-ни-ка по го-лих

пле-чах до-ти - на - ли,

кров хри-сти-ян-ськую без - не-вин-но про-ли-ва - ли.

[— 3 —]

8

a tempo

А як стали бідні-ї не-вольни-ки на со-бі кров хри-сти-ян - ськую забача-ти,

*

8

за - пла - ка - ли гір-ко, за-ри-да - ли,

mf

a tempo

зем - лю ту-рець - ку - ю, ві - ру бу-сур-мен - ськую

8

кля-ли, про-кли-на - - ли: —

8

- Гей, ти, зем - ле ту - рець - ка-я,

f *rit.*

8

ві-ра про-кля - та - я бу-сур-мен - ська-я!

rit.

8

Роз - лу-ко ж ти хри - сти - ян - ська - я!

* *V*

rit. *a tempo*

Ой не од-но-го ж ти роз-лу-чи-ла *V*

му - жа з жо - но - ю, бра - та — з сес-тро-ю,

си - на з нень-ко - ю, бать - ка з сиріт - ка (3) ми,

вір - но - го то - ва-ри-ша з то-ва - ри-шем, гей!

8

Гей, виз-воль нас, виз-воль, Гос-по-ди, виз - воль!

8

У - сіх бід - них не-воль - ни-ків на ти-хі - ї во - ди,

на яс - ні - ї зо - рі, у край ве - се - лий,

по - між - до на - род хре - ще - ний!

Cresc.

9
3
a tempo

8
Дай же, Бо-же, ми-ру хри-сти-ян-сько-му і вам, у-сім го-ло-вам

слу-хав-шим в у-сьо-му (...) здра-ві-є, щасливії літа до кінця віка!

- Ой у святую неділеньку
Та бардзє рано-пораненько,
Гей, то не орли-чорнокрильці заклекотали.
Вони плакали, гірко ридали,
5. На коліна упадали,
Руки угору підіймали,
Кайданами бряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Гей, подай, подай нам, Господи,
10. З неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер.
Гей, чи не стала б вже та на Чорному морі
Бистрая хвиля?
Та чи не позривала б з якорів турецької [...], гей!
15. Бо нам сея каторга надійла,
Кайданів залізо руки, ноги козацької, молодецької
До самої плоті намуляло».
А баша турецький, недовірок християнський
Тее зачуває,
20. На чердаки ізходжає,
Та на свої слуги, вірні турки-яничари

- Зо зла гукає:
«Гей, ви мої вірнії [слуги] турки-яниченьки,
Добре ж ви дбайте,
25. По три пучки тернини,
По чотири червоної тавологи
В руки набирайте,
Із ряду до ряду заходжайте
Та по тричі кожного невольника
30. По голих плечах затинайте!»
А слуги вірнії, турки-яниченьки добре дбали,
По три пучки тернини,
По чотири червоної тавол[о]ги
В руки набирали,
35. Із ряду до ряду заходжали,
Та по тричі кожного невольника
По голих плечах дотинали,
Кров християнськую безневинно проливали.
А як стали біднії невольники
40. На собі кров християнськую забачати,
Заплакали гірко, заридали,
Землю турецькую, віру бусурменськую
Кляли, проклинали.
«Гей, ти, земле турецькая,
45. Віра проклятая бусурменська!
Розлуко ж ти християнська!
Ой не одного ж ти розлучила
Мужа з жоною,
Брата з сестрою,
50. Сина з ньєюкою,
Батька з сирітками,
Вірного товариша з товаришем, гей!
Гей, визволь нас, визволь, Господи,
Визволь!
55. Усіх бідних невольників
На тихії води,
На яснії зорі,
У край веселий,
Поміждо народ хрещений!»
60. Дай же, Боже, миру християнському
І вам, усім головам слухавшим
В усьому [...] здоровіє,
Щасливії літа
64. До кінця віка!

Друк. за: Грица, 2007. – С. 663–677.

Зап. від Г. Ткаченка, 1898 р.н. Транскрипція О. Ганжі.

1.26. Невольницький плач

I.

- Що на Чорному морю,
На тому білому каменю,
У потребі царській,
У громаді козацькій,
5. Много там війська понажено, *
У три ряди бідних, безщасних невольників посажено,
По два та по три докупи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки повязано.

II.

10. Ой у святу ж то було неділю, не сизі орли заклекотали,
Як то бідні безщасні невольники у тяжкій неволі заплакали,
На коліна упадали,
Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали;
15. Господа милосердного прохали та благали:
«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з Низу буйний вітер.
Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля;
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
20. Да вже ж ся нам турецька-бусурменська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості пошмугляло!»

III.

- Баша турецький бусурманський,
Недовірок християнський,
25. По ринку він похожає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари, зозла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте!
Із ряду до ряду захожайте,
30. По три пучки тернини і червоної таволги набірайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!»
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали,
35. По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кості оббивали,
Кров християнську неповинно проливали.

* «Понажено значить обнажено. Невольники на галерах були одѣты только по пояс. Их голыя спины представляли туркам удобство пригонять их к работѣ лозою, которую козаки называли червоною таволгою (spirea)» (приміт. П. Куліша).

IV.

- Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурменську клясти-проклинати:
40. «Ти, земле, турецька, віро бусурменська,
Ти, розлуку християнська!
Не одного ти розлучила мужа з жоною,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем и маткою!
45. Хто у тобі срібло-злато заробляє,
В чужі землі несе, п'є-гуляє,
У турецькій землі одрадою собі не має».
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
50. З каторги бусурменської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мір хрещений,
55. На святоруський берег
В города християнські!
Даруй, Боже, милости вашій
І всьому війську запорозькому
59. На многая літа.

Друк. за: Куліш, 1874, 1. – С. 326–328.

КОМЕНТАРІ

1.1

Друк. за: Костомаров, 1843. – С. 96, 97.

Зап. М. Костомаров на поч. 1840-х рр. у м. Охтирка Харків. губ. від бандуриста.

Передруки:

- Максимович, 1849. – С. 10, 11 (див. вар. 1.1а). Тексту надано віршованої форми (44 рядки), застосовано іншу систему правопису та внесено численні кон'єктури без вказівки на це: пом'якшено «л» у слові «невольники» (2 р.), змінено «очай бы» на «хочай бы» (7 р.), «та вже» на «да уже» (9 р.), «на турки, на янычары» на «на турки-янычаре» (18 р.), «тернины (?)» на «тернины» (19 р.), «табели (?)» на «таволги» (19 р.), «мѣстѣ» на «мѣсцѣ» (20, 24 р.), «зобачати» на «забачати» (27 р.), «либо» на «або» (32, 33 р.), «вѣрныхъ» на «бѣдныхъ» (34 р.), «городы» на «города» (41 р.), знято пом'якшення в слові «кровь» (26, 27 р.), у 28, 29 р. додано слова «вѣру» та «вѣро»;
- Грушевська, 1. – С. 5, вар. А (за першодруком).

Текст уперше було атрибутовано як запис М. Костомарова від бандуриста в м. Охтирка у V т. «Трудов этнографическо-статистической экспедиции...», редактором якого був М. Костомаров (див. також коментар до вар. 1.1а).

Уносячи редакційні зміни в запису розділових знаків на позначення прямої мови, у даному тексті, як і у багатьох інших випадках, ми переконалися, що значення її завершення, себто межі між «плачем» невольників і заключними словами самого виконавця, які часто виходили за рамки «слави», не може бути точним. Той самий виконавець (напр., М. Кравченко) у заключному звертанні до Бога міг співати: «То визволь, Боже, усих бідних невольників» (вар. 2.8, сюжет «Плач невольника») і «Ой, то визволь нас, Господи» (вар. 1.15, сюжет «Плач невольників»). Співпереживання стражданням невольників руйнувало в свідомості виконавців межі між ними, і кобзарі ототожнювали себе з героями своїх дум. Самі збирачі та видавці, розставляючи знаки, по-різному визначали належність цих формул-звертань. У випадку, коли знаків не розставив сам збирач відповідно до інтонації виконавця, ми розставили їх на власний розсуд.

1.1а. Невольники

Друк. за: Максимович, 1849. – С. 10, 11.

Зап. М. Костомаров на поч. 1840-х рр. у м. Охтирка Харків. губ. від бандуриста.

У публікації М. Максимович поділив прозовий текст на вірші та здійснив кон'єктури (див. коментар до вар. 1.1).

Публікацію супроводжує коментар: «Известно, как много перенесла страданий Южная Русь в прежние века. Тысячи народа ее, непрестанно уводимые в полон татарами, томились в тяжелой неволе в Крыму и в обеих Турциях. Освобождение невольников силою оружия и выкуп их деньгами – считались на Украине святым делом, на которое и бандуристы вызывали своими думами».

Передруки:

- Чубинський, V. – С. 933, 934. М. Костомаров, який був редактором тому, метаграфував текст, скористався формою, наданою М. Максимовичем, але не прийняв інших його втручань. Тут уперше було атрибутовано твір як запис М. Костомарова від бандуриста у м. Охтирка;
- Антонович, Драгоманов, І. – С. 88–90, вар. А. Вказуючи на варіанти, автори помилково зазначили варіант, нібито вміщений П. Кулішем у «Записках о Южной Руси» (т. 1) і текстуально близький до даного запису. Пізніше цю помилку повторив К. Ухач-Охорович (див. коментар до вар. 1.3). Докладніше про це: Грушевська, 1. – С. 1, 2;
- Костомаров. Історія козацтва... – С. 700, 701. Цитуючи фрагмент запису у формі, наданій йому М. Максимовичем, дослідник не дотримувався ані цієї публікації, ані свого тексту. Подекуди змінено поділ на рядки та порядок слів, випущено окремі слова, змінено форму деяких слів. 11 р. змінено на: «Сырая сырица до жовтои кости тѣло козацьке проѣдала»;
- К. Грушевська, 1. – С. 5, вар. А¹. Подаючи першу публікацію М. Костомарова та передрук М. Максимовича, К. Грушевська зауважила кон'єктури, які він уніс, виділивши відповідні слова курсивом, проте не помітила деяких змін:

- «оббивали» – «обвивали» (25 р.) «кровь» – «кровъ» (26, 27 р.), «либо» – «або» (32, 33 р.), «вѣрных» – «бѣдных» (34 р.), «городы» – «города» (41 р.);
- Колесса, 1920. – С. 65, 66. Текст метаграфовано. Здійснено окремі кон'єктури, які зазначені у виносках.

1.2

Друк. за: Антонович, Драгоманов. – С. 90, 91, вар. В.

Зап. М. Ніговський [у 1850-х рр.] у містечку Вільшана Богодухівського пов. Харків. губ. від кобзаря Петра Колибаби.

Час запису визначено приблизно за датою запису (1857 р.) С. Носа від П. Колибаби думи «Про втечу трьох братів з города Азова» (Грушевська, 1. – С. 89).

До варіанта подано історичний коментар.

До тексту близькі записи «Плачь невольныцкый малый» від Остапа Довгополого (вар. 1.17) та «Неволныкы на Чорному мори» від Терешка Жадана (вар. 1.18).

26–28 р. містять мотив, близький до мотиву з дум «Про Самійла Кішку» (163–164 р.) та «Сокіл і соколя» (82–85 р.), записаних 1876 р. П. Мартиновичем від Івана Кравченка.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 6, вар. В;
- Нудьга, 1969. – С. 52, 53 (із наближенням правопису до нормативного: «што» – «що», «посажено» – «посаджено», «отрадошти» – «отрадості» та ін.);
- Яременко, 1970 – С. 39, 40 (із наближенням правопису до нормативного: «што» – «що», «понажено» – «понаджено», «невольники» – «невільники», «полегкости» – «полегкості», «прохождає» – «проходжає», «отрадошти» – «отрадості», «простий» – «простіи»);
- Дей, 1982. – С. 35 (із наближенням правопису до нормативного: «што» – «що», «потреби» – «потребі», «посажено» – «посаджено», «до купи» – «докупи», «полегкости» – «полегкості», «прохождає» – «проходжає» та ін.);
- Мишанич, 1986. – С. 36–38 (з такими самими змінами, що й у виданні: Дей, 1982).

1.3. Дума неволницька (Про каторгу бесурмлянську)

Друк. за: КС, 1882, VIII. – С. 266–268.

Зап. К. Ухач-Охорович [у 1880-х рр.] від кобзаря Остапа Вересая, 1803 р. н., із с. Сокиринці Прилуцького пов. Полтав. губ.

До назви подано примітку: «Эта невольницкая дума совершенно не похожа на ту, которую записали от Вересая гг. Лысенко и Русов; она представляет вариант думы, помещенной в сборнике Максимовича за 1849 г. на 10 стр. и у Кулиша в Записках о Южной Руси, т.1, стр. 42, с которой и будем сравнивать, отмечая более выдающиеся отличия, не указывая на менее важные». Тут

К. Ухач-Охорович помилився: П. Куліш не публікував цієї думи в «Записках...» (Грушевська, 1. – С. 2). Тож невідомо, з чим порівнював К. Ухач-Охорович свій текст.

Невідомо також, про який запис цієї думи, М. Лисенка чи О. Русова, від О. Вересая йдеться, – жодного варіанта дум сюжетів «Плач невольника» чи «Плач невольників» вони від О. Вересая не записували. Можливо, автор мав на увазі думу «Буря на морі», записану від О. Вересая 1873 р. О. Русовим.

К. Грушевська, розмірковуючи про можливі джерела цієї думи в репертуарі О. Вересая [(«Коли Вересай не переняв "Невільників" від своїх освічених приятелів, то він міг переняти їх і від товаришів з ремесла – охтирських кобзарів» (там само)], надає перевагу припущенню про її «запозичення книжне» (там само. – С. 3).

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 6, 7, вар. Г;
- Кирдан, 1972. – С. 107, 108, 411 (із наближенням форми деяких слів до нормативної: «неволники» – «невольники», «тавелга» – «таволга», «набірайте» – «набирайте», «захождайте» – «заходжайте», «бесурмлянська» – «бусурмлянська», «матер'ю» – «матір'ю» та ін.);
- Хоменко, 1974. – С. 49–51 (із наближенням форми слів до норм літературної мови).

1.4. Невольницька

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 601, арк. 3 зв.

[Зап. В. Горленко та П. Мартинович] 3 липня 1887 р. в с. Дейкалівка Зиньківського пов. Полтав. губ. від кобзаря Мусія Гордійовича Кулика (Гордійця), бл. 1817 р. н.

Публікується вперше.

На обкладинці добірки записів від М. Кулика (автограф П. Мартиновича) зазначено: «Кобзарь Мусій Кулик (Гордієць). Село Дейкалівка Зиньківського вьизда. 1887 г. 3 юля». Деякі тексти паспортизовано. Так, під записом думи «Удова», окрім місця запису, зазначено: «Записаль Порфирий Мартинович»; після думи «Тры браты озовськихх» – «Записали В. Горленко и П. Мартинович». Підпис під «стыхом» «Гришныця» про те, що запис було зроблено П. Мартиновичем та В. Горленком, двічі виправлено: спершу закреслено ім'я В. Горленка, а потім його відновлено. До 64 р. цього тексту зроблено примітку: «Отъ сихъ поръ начинается Горленкова запись» (арк. 8 зв.).

У передмові до першої книги свого видання К. Грушевська зазначала, що від М. Кулика «записи були зроблені на спілку з Горленком так, що Мартинович розпитував кобзаря, нагадував йому різні теми, а Горленко записував тексти; з огляду на таке колективне походження, і не признавав їх за свої ні один, ні другий збирач» (Грушевська, 1. – С. СХVIII).

Про особливості записів від цього кобзаря П. Мартинович розповідав у листах до К. Грушевської, В. Білого, Г. Хоткевича (див. про це: Боряк, 1997. – С. 26, 27).

Формулу-образ знущання над козаками (12 р.) уперше зафіксовано записом М. Костомарова 1840 р. (вар. 1.1): «Тѣло бѣле козацьке молодецьке коло жовтои кости оббивали», а згодом – у запису П. Куліша 1856 р. від А. Никоненка думи про азовських

братів у зовсім іншому контексті – молодший брат просить вовків та орлів дочекатися його смерті: «Тоді будете міні [...] біле тіло коло жовтої кості оббірати».

1.5. Невольницька

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 150, вар. ВВ.

Зап. В. Горленко в середині 1880-х рр. у с. Дейкалівка Зіньківського пов. Полтав. губ. від кобзаря Мусія Гордійовича Кулика (Гордійця), бл. 1817 р. н.

Між публікацією К. Грушевської та автографом П. Мартиновича (вар. 1.4) є низка розбіжностей, що може бути підставою для припущення факту повторного запису цієї думи від Мусія Кулика.

У підготовчих матеріалах К. Грушевської до видання дум, окремі з яких зберігаються у фонді Етнографічної комісії ВУАН (ІМФЕ, ф. 1 дод., од. зб. 498, арк. 4), є рукописна копія цього тексту, ймовірно, К. Грушевської.

У виданні К. Грушевської цей запис подано як варіант до публікації В. Антоновича й М. Драгоманова (вар. 1.2). На нашу думку, цей текст ближчий до запису від О. Вересая (вар. 1.3).

1.6. Бидныхъ невольныкивъ писнья

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 69, 69 зв.

Зап. П. Мартинович у Костянтинограді 21 січня 1903 р. від Мотрони Панасівни Бондаренко, 1834 р. н.

Публікується вперше.

Текст уміщено в зшитку записів, зроблених нашвидкоруч, очевидно, у ході виконання. По всьому зшитку подекуди проставлено дати запису, які охоплюють різні сеанси записування. Виконавця не зазначено. У розповідях про себе виконавиця називає прізвища своїх дідів та свого чоловіка, Гната Бондаренка. На титулі інших матеріалів збирача (ІМФЕ, ф.11, од. зб. 611), де частково вміщено перебілені копії з неатрибутованого зшитка, зазначено виконавця: «Мотрона Бондаренчыха Гнатыха. Сь Камьянкы». Рік народження визначено за однією з реплік виконавиці: «27 марта мини симдесять лить» (ІМФЕ, ф.11, од. зб. 725, арк. 443).

Над назвою думи записано: «Ягорыйивски писньи».

Мотрона Панасівна Бондаренко («Бондаренчыха», «Гнатыха» – за чоловіком, Гнатом Бондаренком) серед численних інформантів П. Мартиновича мала чи не найбагатший фольклорний репертуар, а також глибоко знала народний побут. Народилася вона в с. Токарівка, вийшла заміж у с. Кам'янка, на схилі життя мешкала в Костянтинограді (тепер Красноград). Багатство її знань із традиційної народної культури, що простежується в записах П. Мартиновича, походить, за її свідченнями, переважно із с. Токарівка. У хаті її родини часто ночували перехожі кобзарі, лірники (вона ще називає їх «старцями»). Вона запам'ятовувала їхні розповіді, пісні та думи. На жаль, серед записів її численних реплік, коментарів, розповідей про себе жодного разу не було уточнено, від кого чула вона ту чи іншу думу. Водночас

вона називає кілька десятків імен мешканців сіл Токарівка, Вознесенка та інших, зауважуючи, що вони загалом знали, співали чи розповідали. Як свідчить запис П. Мартиновича в одному зі зшитків із перебіленими записами, він працював з М. Бондаренко від липня 1901 р. до червня 1904 р., протягом 84-х зустрічей. Зшиток, у якому робив записи П. Мартинович безпосередньо під час роботи, містить 532 аркуші, при цьому він неповний, у ньому бракує записів, зроблених до січня 1903 р.

Цей самий текст, переписаний із чернетки на чистовик:

ІМФЕ, ф.11, од. зб. 611, арк. 223, 223 зв.: 25 і 30 р. немає; відтворено першу частину репліки до 24 р.; од. зб. 714, арк. 129 зв., 130: відтворено ті самі репліки до 23 та 50 р.; од. зб. 724, арк. 7, 7 зв.: відтворено репліку до 24 р.

У перебілених текстах подекуди розставлено розділові знаки.

У цьому запису, як і в багатьох інших, збирач використовує графему *л* на позначення пом'якшення вимови та *й*, використання якої, на його думку, у подібних випадках більш виправдано. Надалі збирач вживатиме *н*, *т*, *ь*. Свої позиції текстолога він рішуче обстоював у листуванні з І. Стешенком, Є. Чикаленком, В. Науменком у період підготовки до публікації його «Українських записів» у часопису «Киевская старина» (див., напр., лист до І. Стешенка [1902] – ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 45, арк. 2). П. Мартинович доводив необхідність і наукову користь відтворення наголосів і наполягав на цьому. «Ще усердно прошу не опускати ударений над словами [...] (підкреслення П. Мартиновича),» – писав він до І. Стешенка 25.01.1904 р. (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 62, арк. 21 зв.). Згодом, 1925 р., в період підготовки К. Грушевською корпусу дум, він знову пояснює свою позицію в листах до В. Білого (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 94, арк. 6 та ін.). Див. про це також: *Боряк О.* Текстологічні засади записування й публікації дум П. Мартиновича (за матеріалами епістолярної спадщини) // *Усна епіка: Етнічні традиції та виконавство.* – К., 1997. – Ч. 1. – С. 23–29.

1.7. Буря на Чорному морі

Друк. за: Грица, 2007. – С. 117–120 (мел.); ІМФЕ, ф. 24, од. зб. 31, арк. 60–61 зв. (текст).

Зап. М. Лисенко 1903 р. в Миргороді Полтав. губ. від Опанаса Георгійовича Сластіона, 1855 р. н. Транскрипція М. Лисенка.

Думу названо М. Лисенком, очевидно, помилково. Біля назви напис: «Од Анто́на Вечі́рського – Сластьо́на».

Поділ тексту на вірші відтворено за: Грица, 2007. – С. 120, 121.

Уперше опубліковано: Дума «Плач невольників» (Новознайдений запис М. В. Лисенка). Підготовка до друку та вступна замітка Т. П. Булат (НТЕ, 1964, № 4. – С. 76–78).

Звернення до рукопису зумовлено тим, що в першій публікації щодо словесного тексту виконано чимало прихованих кон'єктур: 2 р. – «барзо»; 8 р. – «забрызчали»; 9 р. – «да»; 22 р. – «ісходжає»; 29 р. – «барзо»; 32 р. – «набирайте»; 31, 36 р. – «таволчи»; 37 р. – «набирали»; 54 р. – «кальянинину»; 67 р. – «многія», «конця». Частина цих кон'єктур збережено й у виданні: Грица, 2007. – С. 117, 121.

Про виконання О. Сластіоном у присутності М. Лисенка взимку 1903 р. дум «Плач невольників» та «Удова і три сини», а згодом у червні того ж року, і записування від ньо-

го М. Лисенком (без уточнення, якої саме думи, але, вірогідно, саме «Плачу невольників»), писав О. Сластіон у своїх спогадах про композитора: «Я дуже зрадив обіцянці Миколи Віталійовича і тому, що, нарешті, мотив лохвицького співу дум буде досконально записаний рукою такого великого музики, як Микола Віталійович [...]. На другий день зранку [йдеться про приїзд М. Лисенка до Миргорода на поч. червня 1903 р. – Г. Д.] ми вже взялися до роботи. [...] Я співав думу, а Микола Віталійович записував її на ноти. Він часто нервувався, все слухав свій камертон і записував, записував, часто перевіряючи себе. Нервувався і запевняв іноді, що теоретично так бути не може, а я йому все одно: "Ні, се іменно так". [...] Микола Віталійович таки скінчив свої записи. Мені дуже хотілось, щоб вони таки побачили світ, а чому він не надрукував їх і чи існують вони у його паперах, так мені не відомо се й досі»¹. К. Квітка, який був знайомий із рукописом М. Лисенка («Знайшовся повний запис думи з заголовком "Буря на Чорному морі" і зазначенням "од Антона Вечірського – Сластьона"»²), отримав від О. Сластіона таке роз'яснення щодо запису: «У 1876 році я літо прожив у селі Білоцерківці Пирятинського повіту. [...] У тих Білоцерківцях жив кобзарик-п'яничка Антін Вечірський. Він щовечора до нас ходив і, співаючи мені думи, все жалівся, що була у нього бандура та на ярмарку украли, і що якби йому справить другу, то він пішов би добре жить [...]»³, і зробив висновок, що «О. Сластіон тоді перейняв цю думу і співав М. Лисенкові».

Місцем знайомства з кобзарем О. Сластіон називає с. Білоцерківці, а з доповіді О. Русова «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» довідуємося, що кобзар був із с. Вечірки (тож «Вечірський» – це не прізвище, а прізвисько): «Так, по признанию Вересая, в настоящее время может быть еще живы кобзари – Трихон в с. Бубнах Роменского уезда, знающий думу про Вдовиченка-Коновченка и Антон в с. Вечірках Пирятинского уезда»⁴. (Зауважмо, що с. Білоцерківці міститься неподалік від Пирятинського пов., до якого належало с. Вечірки). Далі О. Русов називає кобзаря «Антон Терентович из села Вечірок» і наводить відгук самого О. Вересая про нього: «Бандуру навіть свою – і ту пропье». І далі: «Прийшов був, годів чотири, до мене жить. Я й кажу: "Кинь горілку!" Так ні! Як пожив тиждень, я ёго і одправив, – у Переволошну, під Прилуку на десяту верству. І переняти навіть нічого не було: усе п'яний, і одного часу не було, щоб тверезий!»⁵.

На скупі відомості про цього кобзаря натрапляємо в матеріалах П. Мартиновича в запису 1876 р. від кобзаря Трихона Магадина: «На нашім краї вже попереводилися кобзарі. Ото тільки Лабза (Вересай) та Антін Вечірський. Так Антін Вечірський не зна невольницьких, він дяків син та шо вчивсь по книжкам, а там осліп, так ёго батько оддав кобзарям в науку, так він псалём добре поняв і псалтиру й доси на перечот усю зна, а щоб невольницьких або лицарських – так не зна»⁶. Твердження Т. Магадина суперечить наведеним вище свідченням О. Сластіона про виконання А. Вечірським саме дум.

Ще одне виконання цієї ж думи записав від О. Сластіона Ф. Колесса (вар. 1.14), зазначивши, що його рецитації «вивчені в 1870-х рр. від кобзаря з Білоцерківців, Лохвицького пов., Полтавської губ.». У розділі «Співці дум» Ф. Колесса зазначає, що

¹ Сластіон О. Микола Віталійович Лисенко (спогади) // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К., 2003. – С. 220.

² Квітка К. Фольклористична спадщина Миколи Лисенка // Квітка К. Вибрані статті / Упоряд. та коментарі А. Іваницького. – Частина друга. – К., 1986. – С. 66.

³ Там само.

⁴ Записки, 1874. – С. 314.

⁵ Там само. – С. 331.

⁶ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк.16.

О. Сластіон вивчав думи «ще 1875 р. у якогось кобзаря із с. Ковалів Лохвицького пов. Полтавс. губер.»¹ (цю саму інформацію він повторює в змісті II книги². Про своє навчання кобзарському мистецтву повідомляє О. Сластіон і в напису під портретом кобзаря Петра Неховайзуба: «1875, с. Бондарі Лохвицького пов. Мій "пан-отець", що навчив мене співати думи». Тут же художник перелічує думи, виконувані цим кобзарем, серед яких є і «Плач невольників»³.

Запис «Плачу невольників» від О. Сластіона, зроблений Ф. Колессою 1908 р. (вар. 1.14), відрізняється від запису М. Лисенка. В останньому відсутні 29, 30, 54 р. із запису Ф. Колесси. Водночас у Ф. Колесси немає 53, 54 та 55 р. із запису М. Лисенка. Музичний бік обох записів порівнює К. Квітка: «З музичної сторони Лисенків запис має відміни від Колессино, але відміни ті ж – такого роду, які можна постерегти в правдивого кобзаря-селянина, слухаючи його за двома наворотами. На самому початку:

Ой у святую неділеньку да бардзе рано-пораненьку

Ой да то ж то не сизії орли заклекотіли.

Перший вірш в одному запису має такого типу мелодичну фразу, як другий вірш у другому запису, і навпаки, в Лисенковому запису є інструментальна прелюдія, в Колессиному її нема. З найдрібніших відмін нас інтересує та, що рід portamento до слова «дощик» у Лисенка зображено з інтервалом збільшеної секунди, якого нема в запису Ф. Колесси. Певніше, це свідчить не про зміну манери у О. Сластіона, а про суб'єктивне сприймання записувача. Подібні деталі звичайно звучать дуже невиразно, і в фонографі, розуміється, ще більш невиразно, ніж в натурі»⁴.

Музичні особливості виконання О. Сластіона в запису М. Лисенка проаналізувала С. Грица: «Теситура голосу О. Сластіона басова. Як і інші думи в запису М. Лисенка, цей зразок не сегментований, а поданий суцільним потоком, лише з позначенням фермат у закінченнях фраз, як це робив співак. Запис думи на слух М. Лисенком поступається пізнішій, точнішій транскрипції Ф. Колесси цієї ж думи з фонографа. Зазначимо, що обидва записи збігаються в характерних для виконавця повторюваних формулах, типових для нього остинатних фігурах (ректонах), у початковому розспіві на вигуках "Гей, гей"»⁵.

До словесного тексту близьким є запис «Плач невольників на турецькій каторзі» Д. Яворницького від С. Пасюги (див.: вар. 1.16). Ідентичність 54, 55 р. (в О. Сластіона) та 39 р. (у С. Пасюги) з невлавним жодному іншому варіантові словом-образом «турчин-кальняничин» дозволяє припустити можливість впливу на ці виконання спільного джерела. Не виключено також, що С. Пасюга, від якого 1910 р. записав кілька дум О. Сластіон і зазначив, що кобзар знає й інші, зокрема й «Плач невольників», чув цю думу у виконанні самого О. Сластіона і щось перейняв із неї.

Передруки:

- Кирдан, 1972. – С. 108, 109. За публікацією Т. Булат;
- Дей, 1982. – С. 36–38. З посиланням на оригінал, однак текст загалом відповідає публікації Т. Булат;
- Грица, 2007. – С. 117–121. За публікацією Т. Булат з унесенням окремих кон'єктур.

¹ Колесса, П. – С. XI.

² Там само. – С. 41. Додаток.

³ Портрети українських кобзарів О. Сластіона / Вступ. ст., приміт. і коментарі Ю. Турченка. – К., 1961

⁴ Квітка К. Фольклористична спадщина... – С. 67.

⁵ Грица, 2007. – С. 792.

Друк. за: Грица, 2007. – С.122 (мел. 1–11 р.); музична транскрипція від 12 р. – Л. Єфремова, транскрипція тексту – Г. Довженок за фонозаписом (копією): ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 852. Оригінал (фоновалик) зберігається у Фонограмархіві Пушкінського Дому (колекція Є. Линьової, № 2840).

Зап. на фонограф Є. Линьова [1903 р. від Опанаса Георгійовича Сластіона, 1855 р. н.]. Повністю публікується вперше.

Фрагмент нотної транскрипції з підтекстівкою 11 р. тексту уперше опубліковано у виданні: Грица, 1989. – С. 20. Розшифровка тексту має окремі відмінності від виконаної нами.

Транскрипцію цього та наступного (вар. 1.9) фрагментів виконано з фонозапису копії, зробленої для фоноархіву ІМФЕ у Фонограмархіві Пушкінського Дому, де зберігаються оригінали записів Є. Линьової на двох фоноваликах (колекція Є. Линьової). Ці два фрагменти значаться там як запис від М. Кравченка, і наступний, вар. 1.9, вважається продовженням вар. 1.8. С. Грица у виданні «Українські народні думи» зазначила, що «рецитація належала не М. Кравченку, а О. Сластіону (пор. вар. тієї ж думи із: *Колесса Ф.* Мелодії... – С. 361–363). Про особисте знайомство Є. Линьової та О. Сластіона, який першим узявся за фонографування дум ще з початку ХХ ст. і тим, вочевидь, зацікавив Є. Линьову, написано в його статті "Мелодії українських дум і їх записування": "Років зо три [у 1903 р. – С. Г.]... була тут у Миргороді відома записувачка і вчена пані Ліньова, що за своє життя об'їздила, здається, усі закутки держави і записувала в мене пісні кобзарів і лірників, яких я міг на той час дістати" (Рідний край. – 1908. – № 38). Текст цього початку (неповних чотири уступи) майже збігається з опублікованим у зазначеній праці Ф. Колесси від О. Сластіона. Відміни лише у вжитих або пропущених сполучниках "та", вигуках "гей", "ой". У музичній рецитації, за збереження сталих мелодичних формул, простежується інша комбінація їх розміщення, дещо відмінне ритмічне озвучення (пор. фрази "Ой у святую неділеньку, барзо рано, пораненько, / Ой до то ж не сизії орли заклекотали" і т. п.). Можливо, що на той час О. Сластіон, який перейняв думу від кобзарів, не наважувався афішувати власне виконавство дум, поки не "легалізував" цей факт Ф. Колесса, визнавши його вартісним носієм дум і опублікувавши його записи в своїй праці "Мелодії..."¹.

Опублікувавши 1989 р. фрагмент транскрипції цього фонозапису, дослідниця тоді висловила іншу думку, яку згодом змінила (див. вище), що різні частини запису належать двом різним виконавцям – О. Сластіону та М. Кравченку. Повна розшифровка словесного тексту підтверджує скоріше саме це припущення дослідниці. Інша частина запису (див.: вар. 1.9) починається з рядків, які за змістом відповідають останнім рядкам першої частини. Проте за словесним утіленням вони різняться. На нашу думку, співак, продовживши спів для запису на новий фоновалик, на-вряд чи міг настільки видозмінити щойно проспіваний текст (у вар. 1.8 – 21–23 р.; у вар. 1.9 – 1–4 р.). У виконавця другого фрагмента з'являється і невласлива попередньому запису манера переривання слова паузою з наступним повторенням складу, проспіваного перед паузою. Цю рису у виконавській манері саме М. Кравченка

¹ Грица, 2007. – С. 793.

[див., напр., вар. 1.15 (нотна транскрипція), вар. 2.8] зауважив К. Квітка, зазначивши, що переривання такого роду в українських піснях загалом не простежується¹. І варіанти віршів «Ой та на святоруський берег» та «Даруй, Господи, [...] войску запорожському» ми теж бачимо у виконанні саме М. Кравченка (див.: вар. 2.7, 2.8).

З оголошень архівіста, зафіксованих на плівці, зрозуміло, що існувало два джерела (фоновалики) під різними номерами, які під час перезапису об'єднали самі архівісти. На початку перезапису подано оголошення: «Копии записи на фонограф украинских и болгарских эпических песен. Коллекция Линевой. № 2840. Дума»; перед другою частиною: «Фонограмма 2880, продолжение предыдущей. Поет тот же исполнитель Михаил Кравченко. Скорость записи условная, поэтому возможны расхождения в тональности». Невідомо, проте, що стало для архівістів Фонограмархіву підставою для твердження, що співає той самий виконавець, і на якому з фоноваликів він був визначений Є. Линьовою. Фонограми-оригінали могли видатися частинами одного виконання через те, що, як ми зазначили, співаний текст на другому з них починається з останніх рядків попереднього. На нашу думку, ці фрагменти належать різним виконавцям, і ми подаємо їх як окремі фіксації думи.

1.9

Друк. за: транскрипція Л. Єфремової (мел.), Г. Довженок (текст) за фонокопією: ІМФЕ, ф.14–10, од. зб. 852. Оригінал (фоновалик) зберігається у Фонограмархіві Пушкінського Дому (колекція Є. Линьової, № 2880).

Зап. на фонограф Є. Линьова [1903 р. від Михайла Степановича Кравченка, 1858 р. н., із Сорочинців Полтав. губ.].

Публікується вперше.

Див. коментар до вар. 1.8.

1.10. Невольницька пісьня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 97, 97 зв.

Зап. П. Мартинович 1903 р. в Костянтинограді від Мотрони Панасівни Бондаренко, 1834 р. н.

Публікується вперше.

Про виконавицю, записи від неї та спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

Цей самий текст, переписаний набіло: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 724, арк. 31; од. зб. 714, арк. 16 – з тими ж репліками наприкінці; од. зб. 714, арк. 154, 154 зв., без реплік, з незначними відмінностями в окремих словах: 26 р. – «поклонимосся», 29 р. повторено двічі. У перебілених текстах подекуди розставлено розділові знаки.

Мотив у 17, 18 р. близький до 26–28 р. запису від П. Колибаби (вар. 1.2).

¹ *Квітка К.* Епічні пісні // *Квітка К.* Вибрані статті. – К., 1985. – Ч. 1. – С. 18.

1.11. Бесщасныхъ невольныкивъ писня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 116 зв., 117.

Зап. П. Мартинович 31 січня 1903 р. в Костянтинограді від Мотрони Панасівни Бондаренко, 1834 р. н.

Про виконавицю, записи від неї та спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

Уперше опубліковано: Кирдан, 1962. – С. 277, 278. Текст подано без посилання на рукопис, без реплік виконавця, із приміткою: «Текст думи взят из рукописного сборника "Українські народні думи", підготовляемого П. Д. Павлием к печати». Текст метаграфовано. Форму слів наближено до нормативної.

Цей самий текст, переписаний набіло з тією ж назвою, без ремарок виконавиці (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 10, 10 зв.). Під заголовком «Бесщасныцька невольныцька писня» (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 147 зв., 148), з незначними відмінностями: стягнуто або розбито деякі рядки; двічі повторено 36–38 р.; у 42 р. – «роднымы»; після 46 р. два додаткові рядки: «Благодарымъ Тебе Господа Бога / И Творця Небесного»; до 19 р. – примітка з ремаркою виконавця:

«О – хъ Боже мій!

Значыть вони йихъ бусурманы

Нашыхъ половылы,

Та въ темныцю й позапыралы

И на руки й на ноги кайданы понадивалы».

До 40 р. на берегах рукопису подано примітку: «Значыть замкы й цепы»; до 48, 49 р.: «О – хъ Боже мій праведный!»

Цей самий текст див.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 25. Репліку виконавця не відтворено.

У текстах, переписаних набіло, частково розставлено розділові знаки.

Передруки:

- Нудьга, 1969. – С. 62, 63 (з посиланням на першу публікацію Б. Кирдана). Приміт. Г. Нудьги: «Нам здається, що цю версію невольничої думи створив або кобзар, або записувач, скориставшись поетичною фактурою творів цього циклу» (с. 327). Ми вважаємо слушною думку упорядника.

1.12. Про бідныхъ невольныкивъ рѣсказъ

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 303 зв., 304.

Зап. П. Мартинович 12 березня 1903 р. в Костянтинограді від Мотрони Панасівни Бондаренко, 1834 р. н.

Публікується вперше.

Відомості про виконавицю, записи від неї та спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

Цей текст – варіант попереднього («Бесщасныхъ невольныкивъ писня», вар. 1.11.). Втручання виконавиці в текст виявлено ще виразніше через скорочення

саме традиційних мотивів у 1–23 р., а її репліка в попередньому варіанті тут є початком тексту.

Цей самий текст, переписаний набіло, див.: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 714, арк. 184. Подекуди інакше сформовано рядки та розставлено розділові знаки. У кінці тексту – та сама репліка.

1.13

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 150, вар. Е.

Зап. О. Сластіон [на поч. ХХ ст.] від лірника Івана Миколайовича Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ.

До варіанта подано примітки К. Грушевської: «Уривок найбільш подібний до вар. Х, с. 9» [вар. Х – це публікація П. Куліша (зведений текст), у нас вар. 1.26. – Г. Д.], та наприкінці запису: «Далі співак не співав: під уривком [К. Грушевська мала на увазі рукопис, що був у її розпорядженні. – Г. Д.] така приписка: "Воно бачте яке діло – як заботися... як ото другі заботи – то коли воно прийдеться – його не пере-співаєш"».

1.14. Плач невольників

Друк. за: Грица, 2007. – С. 342–348 (мел.); Колесса, II. – С. 41–50 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса 1908 р. в Миргороді від Опанаса Георгійовича Сластіона, 1855 р. н. Транскрипція Ф. Колесси.

У виданні Ф. Колесси текст подано лише під нотами. Поділ на вірші виконано за: Грица, 2007. – С. 347, 348.

Про джерела думового репертуару О. Сластіона див. коментар до вар. 1.7.

Ф. Колесса писав, що, виконуючи думи, «д. Сластіон передає майстерно усі типові признаки кобзарських рецитацій, даючи дуже цінний варіант, що вповні заслугує на поміщене у цьому виданню»¹.

Про записи від нього дум Ф. Колессою та М. Лисенком сам виконавець згадував: «Особливо мені хотілось, щоб запис Миколи Віталійовича був надрукований [ймовірно, йдеться про вар. 1.7. – Г. Д.] через те, що дума схоплена на фонограф і переведена Ф. Колессою на ноти, схоплена цілком невиразно, – а се тому, що при співі в фонограф завжди з'являється якесь хвилювання, і через те мимоволі являються якісь хиби. Принаймні, я себе не пізнав і здивовано запитував – невже ж се я співаю?»². Див. також коментар до вар. 1.7 та коментар С. Грици³.

¹ Колесса, II. – С. XI.

² Опанас Сластіон. Микола Віталійович Лисенко (Спогади) // Микола Лисенко у спогадах сучасників. – К., 2003. – С. 220.

³ Грица, 2007. – С. 801.

Передруки:

- Ревуцький, 1919. – С. 82–84. У написанні деяких слів виконано кон'єктури («чотири» – «чотирі»; «християнська» – «христианская»; «християнській» – «христианський»; «сердечної» – «сердешної»);
- Грушевська, 1. – С. 7, 8, вар. Г. Застосувала відмінний від видання Д. Ревуцького поділ на вірші;
- Укр. нар. думи, 1955. – С. 12, 13. Поділ на рядки відмінний від запропонованого К. Грушевською. Виконано численні кон'єктури: місцями не відтворено, а подекуди скорочено вигуки «ге – гей»; написання слів змінено відповідно до норм правопису: «до» – «да», «кости» – «кості», «заходжали» – «заходжали», «християнській» – «христианській», «бусурменська» – «бусурманська», «милосерного» – «милосердного», «конця» – «кінця», «набірали» – «набирали» та ін.;
- Нудьга, 1969. – С. 53–55. Зміни ті самі, що і в попередньому передруку.
- Мишанич, 1986. – С. 40–42. Не відтворено перший рядок; виконано кон'єктури в написанні окремих слів: «ісхожає» – «ісходжає», «конця» – «кінця», «набрати» – «набирати» та ін.;
- Грица–Колесса. – С. 361–370. Виконано кон'єктури в написанні окремих слів відповідно до нормативного («християнська» – «христианська»; «милосерного» – «милосердного»);
- Грица, 2007. – С. 342–348 (за виданням 1969 р.).

1.15. Плач невольників (невольницький плач)

Друк. за: Грица, 2007. – С. 245–250 (мел.); Колесса, 1. – С. 165–167 (текст).

Зап. О. Сластіон 1909 р. на фонограф від кобзаря Михайла Степановича Кравченка, (1858 р. н.) із с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ. Транскрипція Ф. Колесси.

Нотна транскрипція має заголовок: «Другий "Невольницький плач" (Плач невольників)».

Примітка Ф. Колесси: «Дуже близький варіант у запису Максимовича: Антонович – Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, т. 1, с. 88». Ф. Колесса тут помилився: М. Максимович у збірнику 1849 р. опублікував не свій запис, а текст М. Костомарова, розділивши його на вірші.

В архіві Ф. Колесси зберігся нотний запис розшифровки думи з фоновалика (ІМФЕ, ф. 27, од. зб. 119, арк. 30–32).

О. Сластіон, який записував думи, а ще більше слухав і спілкувався з кобзарями, у своїй праці «Мелодії українських дум та їх записування» багато писав про особливості виконання. З його праці випливає, що кобзарі називали «плачами» не лише невольницькі думи загалом, але й елемент виконавства: «Деякі кобзарі по своїх голосових засобах не спроможні уживати високі уступи ("плачі") і просто минають їх»¹. Цим О. Сластіон пояснює спрощення («простішають») мелодій дум, «що навіть дехто з етнографів узиває спів думи речитативом»². Він наводить слова М. Кравченка, який

¹ Рідний край. – 1908. – №37. – С. 5.

² Там само.

у розмові з ним сказав, що ті «плачі» неодмінно співати треба б, але їх «гортань не виносить» то через те він їх змінює¹.

Передруки:

- К. Грушевська, 1. – С. 8, вар. Д. Виконано кон'єктуру в 91 р. – «конця»;
- Кирдан, 1972. – С.109–111. Виконано низку кон'єктур: «богато» – «багато», «милосерного» – «милосердного», «християнську» – «християнську», «тілки» – «тільки»;
- Грица–Колесса. – С. 272–274. Виконано низку кон'єктур: «усим» – «усім», «женою» – «жоною», «конца» – «кінця», «тілки» – «тільки», «богато» – «багато» та ін.
- Грица, 2007. – С. 245–252. За виданням: Грица–Колесса;

1.16. Плач невольників на турецькій каторзі

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 8, колекція 2, од. зб. 56, арк. 24, 25.

Зап. [Д. Яворницький на поч. ХХ ст. від кобзаря Степана Артемовича Пасюги, 1862 р. н., з Богодухівського пов. Харків. губ.]².

Уперше опубліковано: «Споживач» (Катеринослав), 1920, №№ 12, 13 (про це див.: Шубравська, 1972. – С. 199).

Подаємо за недатованим рукописом статті Д. Яворницького «Українське кобзарство». За деякими ознаками змісту можна припустити, що статтю було написано не раніше 1912 р. Думу подано після інформації про С. Пасюгу та коментаря про історичне тло думи. Це й дає підстави ідентифікувати її як запис від цього кобзаря. Можливість фіксації думи Д. Яворницьким підтверджується інформацією про неодноразові особисті зустрічі вченого з кобзарем у 1911–1912 рр., що міститься в спогадах і листуванні кобзарів І. Кучугури-Кучеренка та С. Кожушка з музикантом та музикознавцем М. Приваловим, у його доповідях та лекціях (див.: ІМФЕ, ф. 8, кол. 3, од. зб. 6 та ін.). Виконання кобзарем цієї думи засвідчено й О. Сластіоном, який на поч. ХХ ст. робив від нього записи на фонограф: «По свідоцтву д. Сластіона кобзар Пасюга співає крім тих трьох дум, яких фрагменти поміщено у цьому томі ("Маруся Богуславка", "Удова". "Брат і сестра"), ще й думу "Про Олексія Поповича" та "Плач невольників"»³.

Д. Яворницький так коментує становище невольників на турецькій каторзі: «Дума та склалась в кінці XVI, або з початку XVII століття [...].

Каторгою звалась велика турецька галера (kadriga) з високим тентом, або чердаком по середині, по якому завжди ходив приставник, баша турецький-бусурманський, недовірок християнський, і з двадцятію чотирьма двадцятію шістью скамницями з обох боків галери, на яких сиділо по 3 або по 4 невольники, приковані залізом до скамниць і опріч того отягченні великими залізними кайданами на руках. Ті безсчасні невольники сиділи цілі дні, тижні, місяці і роки не розгинаючи ніг і не перестаючи правити веслами; сиділи без всякої одежи, з голими спинами, по яких стібали їх баша – приставники пучками тернини та тонкими і довгими [слово

¹ Рідний край. – 1908. – №37. – С. 5.

² За інформацією Ф. Колесси – з Богодухівського пов. Харків. губ. (Колесса, 2. – С. Х.). За інформацією В. Харкова – із «с. Борисовка коло Гайворона» (ІМФЕ, ф. 6, од. зб. 185, арк. 31). Про с. Борисовка на Курщині йдеться і в матеріалах Ф. Дніпровського (ІМФЕ, ф. 8, од. зб. 338, арк. 120).

³ Колесса, II. – С. XIV.

нерозб. – Г. Д.] червоної таволги, од чого у нещасних невольників схоплювались уподовш усієї спини, мов тії гадюки, синясто – криваві пасмуги. Тільки тоді, коли тую каторгу або ломало бурею, або вона сама нівечилась од давности, невольників одковували од твердих скамниць і в[и]сажували на суходоли. Але тоді часто виявлялось, що безщасні невольники, сидячи на скамницях цілі роки, зовсім одвикали ходити: у них, яко то кажуть учені люде, зовсім аторофирувались ноги» (ІМФЕ, ф. 8, колекція 2, од. зб. 56, арк. 23, 23 зв.).

Текст думи близький до запису М. Лисенка від О. Сластіона (див.: вар. 1.7), із незначними відмінностями; абсолютно ідентичні 39 р. (у Яворницького) та 54–55 р. (у М. Лисенка) з невластивим іншим варіантам словом-образом «турчин-кальняничин».

1.17. Плач невольницький малый

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 899, арк. 10, 10 зв.

Зап. П. Мартинович («22-го сентября утром и вечером понедилок 1924 року») [від лірника Остапа Довгополого із с. Шидіїв (Шедієве) Кобеляцького пов. Полтав. губ.].

Публікується вперше.

Текст у зшитку, на першому аркуші якого як загальний заголовок рукою П. Мартиновича написано: «Козачи письни». Іншою рукою червоним олівцем угорі ліворуч дописано: «1924. IX. Записи дум». Виконавця не зазначено.

Визначення особи виконавця ґрунтується на тому, що в іншому рукопису (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 903, арк. 1, 2), де П. Мартинович перераховує репертуар О. Довгополого (без самих записів), серед іншого є розділ «Козачи письни» – дев'ять дум, жартівлива дума «Про чабана» та пісня про Лебеденка. Саме ці думи й зібрано в рукопис «Козачи письни», причому в такій самій послідовності, як і в переліку. Серед них, окрім «Плач невольницький малый», є ще «Плач невольницький великий» (сюжет «Плач невольника», вар. 2.12) та ін.

У рукопису (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 899, арк. 20) є приписка: «Скубійова наука и кныга. Кныга [со]ставлена 18[8]3 року». Невідомо, чи це репліки виконавця, чи коментар збирача. Як свідчить запис у цьому ж рукопису на звороті арк. 24 та як відомо з праці Ф. Колесси¹, О. Довгополий був одним із учнів лірника Івана Скубія, який говорив про свого учня, О. Довгополого: «Сей і думи співає, таки вивчився, а ті байдуже»².

Від учителя О. Довгополого – І. Скубія – запису цієї думи в такому варіанті немає. У записаному від нього О. Сластіоном фрагменті (вар. 1.13) близькі 1–7 р. обох варіантів та 10–13 р. виконання О. Довгополого й 9–11 р. виконання І. Скубія. Текст також близький до варіантів 1.2, 1.18.

Про спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до варіант 1.6.

¹ Колесса, 2. – С. Х, розділ «Співці дум».

² Там само.

1.18. Неволныкы на Чорному морі

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 26, 26 зв.

Зап. П. Мартинович [1932 р.] від кобзаря Терентія Трохимовича Жадана (Дирди) із с. Петрівка [Костянтиноградського пов. Полтав. губ.].

Публікується вперше.

Даний текст без примітки див.: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 954, арк. 10 зв.

Текст близький до запису від Петра Колибаби (вар. 1.2) та до запису П. Мартиновича від О. Довгополого (вар. 1.17).

Про спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

1.19. Турецьки неволныкы

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 26.

Зап. П. Мартинович («21 лютого, поминальна субота 1932 року») від Терентія Трохимовича Жадана (Дирди) із с. Петрівка [Костянтиноградського пов. Полтав. губ.].

Публікується вперше.

Цей же текст скопійовано в тому самому рукопису на арк. 37. Цей текст, але з іншим поділом на рядки, – на арк. 7 зв. Тут після 8 р. – репліка виконавця: «А янычари то исъ хрыстыяньськихъ дитей» [далі – три слова нерозбірливо]. У 9 р. випущено слово «три». У кінці цього ж аркуша, після дати («21 лютого, субота поминальна. Вечір. 1932 року») без зв'язку з попереднім текстом дописано:

«Якъ той козакъ казавъ:

Ты жъ не допыла ты жъ не дойла

Ты жъ хороше й не сходила.

Це жъ той, шо на могыли на Савуръ».

Про спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

1.20. Невольныкы

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 33 зв.

Зап. П. Мартинович («25 березня четверг Благовищення 1932 року») від Терентія Трохимовича Жадана із с. Петрівка [Костянтиноградського пов. Полтав. губ.].

Публікується вперше.

На арк. 33 цей текст написано з численними виправленнями і нерозбірливими дописками на берегах. Під записом виставлено дату: «26 лютого четверг. Порфырия [два слова нерозб. – Г. Д.]. Мои именины. Вечирь 1932 року». Тут же подано скорочений варіант цього запису (без 8–14 р.). Поряд із назвою серед іншого дописано: «Що зъ неволи возвращались. Жаданъ».

Варіант відрізняється від усіх інших, зокрема ще одного, записаного від цього ж виконавця (вар. 1.19). Невольники перебувають у темниці, а не на галері, що надає іншого сенсу поняттю «каторга».

Про спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

1.21. Невольницький плач

Друк. за: *Правдюк А.* Кобзарь Егор Мовчан. – М., 1966. – С. 24–28 (ноти), 28, 29 (текст).

Зап. 1950 р. [у фонолабораторії ІМФЕ] від кобзаря Єгора Хомича Мовчана, 1898 р. н., із с. Велика Писарівка на Сумщині.

Приміт. О. Правдюка: «Магнитофонные записи песен и дум Е. Мовчана, произведенные в 1950–1956 гг. и 1961 г., расшифрованы автором настоящей брошюры. Пленки находятся в отделе фондов Института искусствоведения, фольклора и этнографии АН УССР и Украинского радио. Думы печатаются не полностью. Мелодии, нотированные в скрипичном ключе, поются на октаву ниже».

Вербальний текст відповідає одному з виконань Є. Мовчана, зафіксованих фонозаписом: ІМФЕ, ф.14–10, од. зб. 150, хоча є незначні розбіжності.

О. Правдюк подав нотну розшифровку мелодії лише перших трьох уступів. Підтекстівка мелодії не увійшла до поданого окремо тексту. Поділ на вірші 1–3 уступів виконано за: Грица, 2007. – С. 564.

Б. Кирдан¹ використав фонозапис іншого виконання думи кобзарем. Між 6 і 7 уступами в нього ще 10 рядків, як у вар. 1.23. У фонотеці ІМФЕ зберігається ще кілька записів різних років цієї думи від Є. Мовчана (див. коментар до вар. 1.23).

Перша згадка про Є. Мовчана (за його вуличним прізвиськом «Чагунний») міститься в експедиційних нотатках В. Харкова 1929 р. (ІМФЕ, ф. 6, од. зб. 23/2, арк. 40; од. зб. 185, арк. 9, 31). «Чагунний, "той здорово гра", гортань добра і бандура», – так передає вчений думку товаришів Є. Мовчана по ремеслу.

Музичні особливості виконання Є. Мовчана проаналізувала С. Грица:

«Дума дуже подібна до запису від О. Сластіона за характером рецитації у плані використання інтонаційних формул, зокрема початкової висхідної з кількаразовим повторенням вигуку "гей". Мелодичні контури в речитативах Є. Мовчана та О. Сластіона відмінні. Рецитація Є. Мовчана містить менше мелічної орнаментики, міжінтервальних глісандо. У цього кобзаря значно рідше трапляється підвищений IV ступінь, а, отже, і збільшена секунда між III і IV ступенями. Розпочинаючись із нижнього тетраорду *defisg*, мелодія розгортається у верхньому септахорді *fedciscbag* і утворює комбінацію дорійського й натурального ладів. Доволі частими в бандурному супроводі Є. Мовчана є хроматизми, особливо у переграх між уступами (спадаюча секунда *cisbag*). Як і інші кобзарі, Є. Мовчан маркує як рівноправні I та V ступені. Також часто трапляється в нього субдомінанта, особливо в кадансах між домінантою й тонікою. Можемо констатувати в Є. Мовчана перехідний ладовий модус між діатонікою та гармонічним мінором зі змінним IV ступенем. Темпові позначення рецитацій О. Сластіона – =72–80, тоді як

¹ Кирдан, 1972. – С. 112, 113.

Є. Мовчан виконував думу дещо повільніше. Доволі широкий діапазон голосу кобзаря (децима–ундецима) і м'який високий баритон, природна вправність співу вирізняли його з–поміж інших епічних співців, які, можливо, володіли кращими вокальними даними, проте не мали того природного дару і відчуття стилю народноепічних творів, що необхідні для їх виконання»¹.

1.22

Друк. за: транскрипція Л. Єфремової (мел.), Г. Довженок (текст) із фонозапису (ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 166).

Зап. 1951 р. П. Барановський у фонолабораторії ІМФЕ від лірника Аврама Родіоновича Гребеня, 1878 р. н., із с. Березна на Чернігівщині. У 1950-х рр. мешкав у с. Дмитрівка Менського р-ну Чернігів. обл.

Публікується вперше.

Словесний текст належить до комбінованих варіантів, першоджерелом постання яких, на думку дослідників, є публікація П. Куліша (див.: вар. 1.26, 1.15). У них поєднано зачини («Та на Чорному морі...» та «А у святую ж то неділеньку...») і мотиви, притаманні двом різним типам сюжету. А. Гребень один рік навчався в кобзаря Т. Пархоменка. І хоча в репертуарі вчителя не було думи «Плач невольників», саме його впливом можна пояснити використання А. Гребенем формульного виразу «за сім років вайною» та означення «святоруський». Їх ми подибуємо у виконанні Т. Пархоменка думи «Плач невольника» (див.: вар. 2.6).

1.23

Друк. за: транскрипція Л. Єфремової (мел., фрагмент), Г. Довженок (текст) з фонозапису (ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 1022).

Зап. 1956 р. від кобзаря Єгора Хомича Мовчана, 1898 р. н., із с. Велика Писарівка на Сумщині.

Публікується вперше.

Від попереднього запису від цього ж кобзаря (вар. 1.21) даний текст відрізняється обсягом: у вар. 1.21 немає 37–45 р. тексту. Цю думу неодноразово записували від Є. Мовчана упродовж 1950–1960-х років. Фонозаписи зберігаються у фоноархіві ІМФЕ. Усі виконання за словесним текстом до уступу зі зверненням до Господа майже тотожні і при першому прослуховуванні видаються копіями одного запису. Помітні відмінності з'являються наприкінці думи у зверненні до Господа. Подаємо деякі з них:

Гей, визволь, визволь, Господи, нас,
Всіх бідних невольників,
Та винеси нас на Україну
На ясні зорі,
На тихі води,

¹ Грица, 2007. – С. 811.

У край веселий, між народ хрещений,
У города християнські,
До отця, до неньки,
До роду-родини сердешної...

(Зап. П. Барановський 1950 р. у фонолабораторії ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 149)

Гей, визволь, визволь, Господи, нас,
Всіх бідних невольників,
З тяжкої турецької каторги
Та винеси нас на Україну,
У край веселий,
В мир хрещений,
У города християнські
До отця, до неньки,
До роду-родини сердешної, гей...

(Зап. 1955 р. ІМФЕ, ф.14–10, од. зб. 551).

Гей, визволь, визволь, Господи, нас ¹,
Всіх бідних невольників,
Та винеси нас на Україну
У край веселий,
У мир хрещений,
У города християнські
До отця, до неньки
До роду-родини сердешної, гей...

(Зап. 1955 р. ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 584).

Гей, винеси, винеси нас, Господи, нас
З турецької неволі,
На Україну,
На ясні зорі,
На тихі води,
У города християнські...

(Зап. 1966 р. ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 1072).

Одне з виконань Є. Мовчана (ІМФЕ, ф.14–10, од. зб. 717, б. д., фрагмент) має особливість, притаманну деяким виконанням М. Кравченка (див.: вар. 1.9, 1.15 – нотна транскрипція, 2.8) – використання манери переривання слова паузою з наступним повторенням уже проспіваного початкового складу окремих слів – «по... пошмугляло», «про... проливайте» (див. коментар до вар. 1.8), перейнятої, можливо, від самого М. Кравченка, з яким його 1910 р. познайомив С. Пасюга ².

¹ Цей рядок виконавець розпочинав двічі, проспівавши спершу «Гей, винеси, винеси...».

² Лавров, 1980. – С. 229.

1.24. Невольницький плач

Друк. за: транскрипція Л. Єфремової (мел., фрагмент), Г. Довженок (текст), із фонозапису (ІМФЕ, ф.14–10, од. зб. 1415).

Зап. 1974 р. у фонолабораторії ІМФЕ від Георгія Кириловича Ткаченка, 1898 р. н.
Публікується вперше.

1.25. Плач козаків-невольників

Друк. за: Грица, 2007. – С. 663–667.

Зап. [С. Грица 1987 р.] від Георгія Кириловича Ткаченка, 1898 р. н. Транскрипція О. Ганжі.

Окрім особистого архіву С. Грици, примірник транскрипції О. Ганжі зберігається: ІМФЕ, ф. 14–2, од. зб. 405, арк. 13–18.

Коментар С. Грици до публікації: «Друк. вперше з архівних матеріалів С. Грици. Запис. від бандуриста Г. Ткаченка. Транскрипція О. Ганжі. Повторний запис цієї думи від Г. Ткаченка здійснила 1987 р. С. Грица (зберігається в її особистому архіві). Словесний текст думи дуже близький до варіанта, записаного Ф. Колессою від О. Сластіона, який той вивчив 1875 р. від кобзаря із с. Ковалів на Полтавщині [у нас вар. 1.14. – Г. Д.], а також до варіанта цієї думи (дещо коротшого), що співав Є. Мовчан [у нас вар. 1.21. – Г. Д.]. Із властивою йому прискіпливістю до тексту та його логічної послідовності Г. Ткаченко зробив деякі купюри, наприклад, замість "По тричі бідного невольника затинайте" – "По тричі кожного невольника по голих плечах затинайте". Трапляються також знахідки імпровізаційного характеру, як-от: "розлуко християнська... розлучила брата з сестрою, сина з ньєюю, батька з сирітками". Для Г. Ткаченка характерне прикінцеве "славословіє" на зразок "Дай же, Боже...", яке він проговорював. У транскрипції пропущено один вірш – "Як то біднії невольники", який, очевидно, було втрачено ще на плівці. Речитатив у *d*-еолійському за початковою субквартовою висхідною (*d—g¹*) і подальшою низхідною *d¹ f¹ e¹ d¹ c b a g* формулами близький до рецитацій О. Сластіона та Є. Мовчана, але без хроматизацій. Інструментальний супровід базується на типових для співця початкових блоках і кадансах уступів (подекуди із підвищенням VII ступенем), які він варіаційно видозмінює. Від традиційних прийомів тут зберігається паритетність тонічної та домінантової функцій. При транскрибуванні інструментального супроводу композитор О. Ганжа міг дозволити собі певні "вольності", які дещо ускладнюють даний музичний супровід у порівнянні з нотаціями інших записувачів від цього ж співця (пор. у цьому виданні транскрипції С. Грици та Д. Щириці від Г. Ткаченка). Не виключено, що думи у більш ранніх записах бандурист міг виконувати вправніше»¹.

1.26. Невольницький плач

Друк. за: Куліш, 1874, 1. – С. 326–328.

¹ Грица, 2007. – С. 814.

Хоча в змісті видання П. Куліша думи визначено як «записанные от народных кобзарей», К. Грушевська розглядала цей текст як «зложений Кулішем варіант з варіантів Костомарова і Антоновича» [у нас вар. 1.1 і вар. 1.2 – *Г. Д.*] і водночас такий, що «має багато додатків від редактора – Куліша». У своїй публікації вона відзначила ці додатки та всі запозичення з відсиланням до вказаних варіантів.

Думі передує авторський коментар, що тлумачить зображену в творі картину як «одночасно и рынок невольничий и каторгу на галерах», а також окремі реалії: «Стих "У потребі царській" означает, что дело идет о военнопленных [...]. Слово "царській" относится к "царю перекопскому", как обыкновенно назывался во времена оны крымский хан».

Про вираз «святоруський берег» див. коментар до вар. 2.1 сюжету «Плач невольника».

Передруки:

- Грінченко, 1897. – С. 13–16. Без вказівки на джерело. Текст метаграфовано. Виконано окремі кон'єктури.
- Грушевська, 1. – С. 9, вар. X.

Підготувала Галина Довженок

2. ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКА

Дума «Плач невольника» відома у тринадцяти записах – десять записів текстів та три записи з мелодіями. Уперше публікуються чотири записи текстів. Наприкінці подаємо текст, опублікований П. Кулішем (вар. 2.14), що визначений дослідниками як його власна компіляція з опублікованих раніше варіантів. Друкуємо його з огляду на те, що він набув поширення через передрук у збірнику Б. Грінченка «Думи кобзарські», тексти з яких впливали на виконання кобзарів.

Уперше варіант «Плачу невольника» записав і опублікував П. Лукашевич¹. Згодом К. Грушевська висловила подив, що поява першого «плачу», першої думи невідомого доти типу, «першої думи тої категорії, що, як доводять нові досліди, являється найбільш основною і найважливішою категорією дум – думами *par excellence* [найвищою мірою. – Г. Д.], відбулась без ніяких коментарів і зауважень з кількома словами про невольництво»².

Особливої уваги збирачів і надалі ця дума, як і дума «Плач невольників», не привернула. У виданні В. Аноновича й М. Драгоманова, окрім варіанта зі збірки П. Лукашевича, уміщено ще один запис – М. Ніговського від кобзаря К. Григоренка³. Поза увагою видавців залишився запис А. Метлинського від А. Шута, опублікований 1853 р.⁴ До текстів обох невольницьких дум у збірнику «Исторические песни малорусского народа» подано історичний коментар про торгівлю українськими невольниками: «В последних двух думах невольники украинские приготовлены к продаже (во второй думе они сидят в темнице), – к продаже, как говорит первая дума, "у Царьграді на базарі", или и далее "за Красное море у землю Орабскую". М. Бельский рассказывает, как барский староста Претвиц гнался в 1541 [г.] за татарами, чтобы отбить у них пленных, но "прибежав к Очакову, увидел, что татары посадили уже пленников на корабли и везли их в Кафу (Феодосию) продавать" (Кроника, 582). Вот что говорит о торговле пленными в Крыму в XVI в. очевидец, Михалон Литвин (Архив Калач. Кн. II, II, Отрывки Михалона 21–25, – напечатано по Базельскому изданию 1615 г. Michaloni Litvani de moribus Tartarorum, Litvanorum et Moschorum, Fragmina X etc.). "Хотя перекопцы имеют стада, обильно плодящиеся, рабов же только пленных, однако последними они богаче и потому снабжают ими и другие земли. Корабли, приходящие к ним часто из за моря, из Азии, привозят им оружие, одежды и лошадей, а отходят от них, нагруженные рабами. [...] Еврей, меняла, сидя у единственных

¹ Лукашевич. – С. 64.

² Грушевська, 1. – С. XLIII.

³ Антонович, Драгоманов, I. – С. 95, 96.

⁴ Памятники и образцы, 1853, II. – С. 281, 282.

упомянутых выше ворот Тавриды, и видя безпрестанно безчисленное множество привозимых туда пленников наших, спрашивал у нас, остаются ли еще люди в наших сторонах или нет, и откуда такое их множество. [...] Этот товар ценится в Тавриде с большим знанием и покупается дорого иностранными купцами для продажи по цене еще большей отдаленным народам черного племени, саррацинам, персиянам, индейцам, арабам, сирийцам и ассириянам [...]". – Хартахай, Истор. судьба крымск. татар. Вестн. Евр. 1867, II, 174.

В обеих думах невольники мечтают о возможности выкупа их родителями. Действительно, если какой невольник еще не продан был "за море", а оставался в Крыму, эта возможность не отнималась совсем [...].

По родственности сюжетов, думы эти смешались у позднейших певцов с предыдущими (особенно первая дума), – хотя те и другие передают различные положения украинских пленников у турок»¹.

Спостереження над текстами варіантів автори обмежили зауваженням про спільність деяких віршів («стихов») цих дум і дум інших сюжетів – «Втеча трьох братів з города Азова», «Маруся Богуславка» та «Самійло Кішка»².

Наприкінці XIX ст. лише публікація М. Сперанського додала до вже відомих ще один текст, зафіксований від Т. Пархоменка³. Невольницькі плачі (поряд з іншими думами) переважно слугували дослідникам матеріалом у їхніх спробах створити іншу, ніж посюжетну, систематизацію, яка б дозволила простежити зв'язки між різними думами⁴, дошукатися історико-культурних джерел кобзарства загалом та авторства дум⁵ (Див. про ці праці: Грушевська, 1. – С. СXXXVIII – CLIII; Перетц. – С. 7).

У пізніших збірниках та працях у коментуванні текстів поглиблюється порівняльний аспект. І. Єрофіїв⁶ називає три записи думи – зі збірок П. Лукашевича, В. Антоновича і В. Драгоманова та публікацію в часопису «Киевская Старина» (1882, кн. XII, с. 266), якої насправді не існує⁷. Не згадав І. Єрофіїв запису від Т. Пархоменка, вже опублікованого на той час. Але очевидно, що ця дума не належала до активно виконуваних творів кобзарського та лірницького репертуару. (Своєрідним поясненням цього факту може бути й міркування О. Сластіона щодо особливостей виконання саме «плачів» та певних труднощів для виконавців⁸). Як і щодо «Плачу невольників», І. Єрофіїв хронологізує варіанти, дошукується найраннішого: «Варіант [йдеться про варіант зі збірника Антоновича і Драгоманова, у нас вар. 2.3. – Г. Д.] не скінчений. Варіант отсей ми вважаємо за ближчий до первісного варіанта. По-перше, ми тут бачимо жвавіший малюнок, більш реальний, – скаргу одної особи тут поділяє, хоч і негативно, друга. По-друге, вказівка на марність багатого викупу – до речі. Проханне викупити є і в 1-ім варіанті [вар. зі збірки П. Лукашевича, у нас вар. 2.1. – Г. Д.], тільки воно, коли кобзарь забув про другого невольника, не має ясного смислу. Краще буде, коли згадується про другого невольника»⁹.

Видання «Мелодії українських народних дум» Ф. Колесси – найрепрезента-

¹ Антонович, Драгоманов, 1. – С. 96–99 (текст подано за сучасною рос. графікою).

² Там само.

³ Сперанський. – С. 14, 15.

⁴ Лісовский О.

⁵ Житецкий.

⁶ Єрофіїв, VII. – С. 38.

⁷ На вказаній І. Єрофіївим сторінці, але в іншому числі часопису цього ж року опубліковано «Думу невольницьку (Про каторгу бесурмлянську)», записану К. Ухач-Охоровичем від О. Вересая.

⁸ Сластіон А. Мелодії українських дум і їх записування // Рідний край. – 1908. – Ч. 37. – С. 5.

⁹ Єрофіїв, VII. – С. 38.

тивніше зібрання і дослідження думового епосу поч. ХХ ст. – містить два нові записи думи цього сюжету, щоправда, не в повному обсязі ¹. У популярному виданні дум 1920 р. ² Ф. Колесса, вміщуючи по одному варіанту думи кожного сюжету, подав «Плач невольника» зі збірки П. Лукашевича і покликався на п'ять інших відомих публікацій варіантів (окрім опублікованого ним самим фрагмента запису О. Сластіона від І. Скубія), включно зі збірником Б. Грінченка «Думи кобзарські». Визначаючи етапи розвитку «козацького епосу», дослідник першим називає «невольницькі думи (плачі й думи про утечу з неволі), що зображують козаків у пасивній ролі страдальців» ³. А «найдавніший» зміст цих дум – це «плач невольників, проклин турецькій землі, молитва о визволення» ⁴. Дума «Плач невольника» прислужилася матеріалом у подальших працях Ф. Колесси про генезу думового епосу. Зіставляючи мотиви, спільні для дум і голосінь, він указує на мотив розлуки, «що спричинена неволею, нещасною пригодою [...] або й смертю», який є основним у невольницьких плачах та інших думках, і наводить приклади з «Плачу невольника» та «Самарських братів» ⁵. Властиві голосінням мотиви «перешкод у повороті з далекого краю і їх поборювання» ⁶, які Ф. Колесса відзначає, зокрема, в думі «Сестра і брат», типові й для варіантів «Плачу невольника», саме того різновиду сюжету, де йдеться про двох невольників. У них простежується прямий перегук із віршем з думи «Сестра і брат» – «Та не знаю, сестро, де тебе шукать уже мати», який у «Плачі невольника» розвивається відповідно до сюжету: «Та не знатимуть, де, в які тяжкі неволі турецькі синів своїх шукати; / Що сюди ніхто не захожає, / І люд хрещений не заїжжає, / Тільки соколи ясенькі літають, / На темниці сідають, / Жалібненько квилят-проквеляють» (див.: вар. 2.3).

Д. Ревуцький ⁷ з огляду на призначення своєї праці для школи свідомо «старався подавати лише цілком фактичний матеріал і не навіязувати своїх загальних висновків» ⁸. Популярний характер видання дозволив йому вибирати «кращі по своїй уподобі варіанти дум та пісень історичних»; і не лише вибирати, але й скомпонувати текст думи «Плач невольника» ⁹ з двох варіантів (див. коментар до вар. 2.1, 2.3), так само, як це зробив свого часу П. Куліш (див.: вар. 2.14), щоправда, на відміну від останнього, вказавши на це.

У найповнішому корпусі дум із вичерпною історією їх збирання та дослідження К. Грушевська умістила шість варіантів цього сюжету, записаних від виконавців і опублікованих у попередніх виданнях, «зложений» текст П. Куліша та один досі не публікований запис О. Сластіона від І. Скубія (запис від цього ж лірника, зроблений роком раніше, опублікував Ф. Колесса), прокоментувала відомі їй публікації, простежила географію записів та їх групування за «редакціями» ¹⁰. Коментуючи вміщені в корпусі варіанти, дослідниця оперує поняттям «тип думи». Маючи у своєму розпорядженні один текст із зачином «Поклоняється бідний невольник» і порів-

¹ Колесса, 1. – С. 45–47 (мел.), 167, 168 (текст); Колесса, 2. – С. 4–6 (мел.), 193 (текст).

² Колесса, 1920.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 11.

⁵ Колесса, 1922. – С. 14.

⁶ Там само.

⁷ Ревуцький, 1919.

⁸ Цит. за: Ревуцький, 2001 [Перевидання з: Ревуцький, 1919]. – С. 35.

⁹ Там само. – С. 105, 106.

¹⁰ Грушевська, 1. – С. 10–14.

нюючи його з іншими записами, останні зараховує до «більш розповсюдженого типу», а щодо першого зазначає: «Між іншими варіантами він стоїть зовсім окремо і своєю довжиною (52), і змістом»¹. Тим самим вона підтвердила спостереження І. Єрофіїва щодо суттєвої відмінності між варіантами.

Намагання цього дослідника виявити серед типів варіантів первинний (див. вище) знайшли свого послідовника в особі Б. Кирдана. Однак, на відміну від І. Єрофіїва, який ближчим до «первісного варіанта» вважав текст, де йдеться про двох невольників, у своєму прагненні «проследить постепенное развитие данной думы» він дійшов протилежного висновку: «Нам представляется, что первоначально [...] дума кончалась просьбой невольника о выкупе. Был действительно плач невольника, в котором, как в настоящем причитании, он обращался за помощью к родным. В дальнейшем, по мере отдаления событий, вызвавших вопль невольника, происходило постепенное перерождение плача в думу. Появилось обрамление в виде традиционного зачина и проклятия турецкой земле, заимствованного из думы "Невольники на каторге", а позже и окончание с введением в действие второго невольника»².

Така розбіжність у висновках двох дослідників чи не найкраще підтверджує думку К. Грушевської про недоцільність подібних пошуків: «Дума в своїм існуванні зовсім залежить від імпровізаторського хисту кобзаря, через те надзвичайно нестала в формі й у вислові, – настільки, що трудно було-б говорити не те що про основний варіант якоїсь думи, але навіть і про основний варіант одного співака, що, співаючи, кожного разу наново складає свій варіант і кожного разу подає в трохи инакшій формі: дещо пропускає, дещо додає залежно від настрою [...]. Тому уставляти текст якоїсь думи в тім виді, як він виглядав, коли його співано вперше, на підставі існуючих варіантів не тільки неможливо, але й зовсім недоцільно»³.

У переважній більшості записів сюжет пов'язаний із двома товаришами / братами, які перебувають у неволі. Усі ці варіанти починаються словами: «То не ясный сокіл квилить-проквиляє». Виняток становить один запис від А. Шута (вар. 2.2), який ми, попри його оригінальність, як і Б. Кирдан⁴, зараховуємо до даного сюжету, на відміну від К. Грушевської, яка вмістила його в сюжеті «Плач невольників» і вважала цей текст перехідним типом між двома сюжетами⁵. Його початкові рядки («Як у неділю рано-порано не голосныи дзвонны задзвонили») такі, як у сюжеті «Плач невольників» (див. коментар до вар. 2.2), а зміст і мотиви загалом відповідають сюжетові «Плач невольника» з тією різницею, що тут відсутній діалог між двома невольниками. І лише два тексти (К. Грушевській був відомий один), і саме такі, які не згадують про другого невольника, починаються зі слів: «Поклоняється бідний невольник». Підтвердженням розрізнення самими виконавцями цих двох типів є факт, що М. Бондаренко, від якої П. Мартинович записав варіанти обох типів, і називала їх по-різному: «Бідного невольныка пильня» та «Двох братив невольныкив пильня» (див.: вар. 2.4, 2.5).

Один варіант (див.: вар. 2.13), записаний П. Мартиновичем від Терентія (Терешка) Трохимовича Жадана, дещо відмінний від усього масиву варіантів. Цей текст доповнено невласливими даному сюжету мотивами: пошук батьком сина та

¹ Грушевська, 1. – С. 10.

² Кирдан, 1962. – С. 89.

³ Грушевська, 1. – С. VIII.

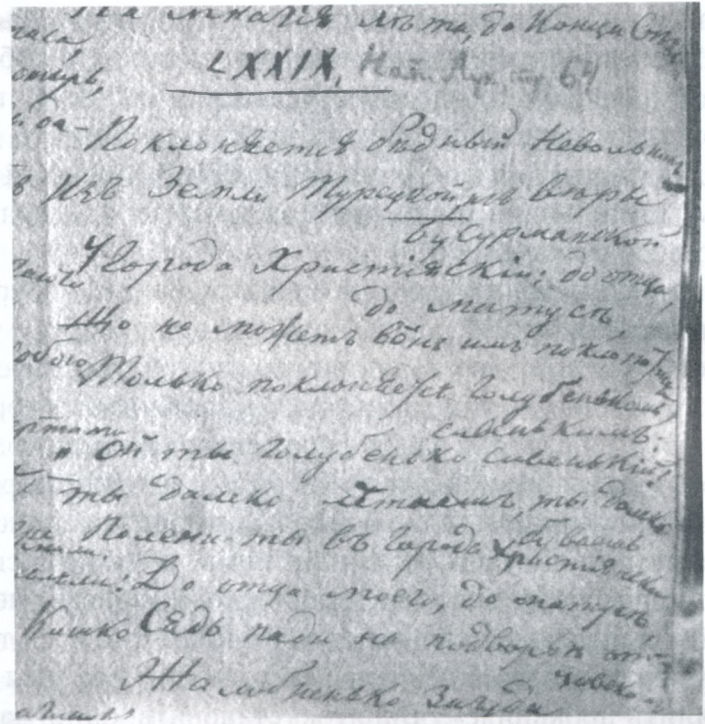
⁴ Кирдан, 1962. – С. 85, 86; Кирдан, 1972. – С. 441.

⁵ Грушевська, 1. – С. 3.

його визволення. Близький до нього і фрагмент, записаний від цього ж виконавця (вірогідно, з проказування). На жаль, ми не маємо відомостей про джерела формування репертуару виконавця. Ці записи свідчать про його схильність до власних версифікацій та про згасання традиції. Так само осібно перебуває текст, надрукований П. Кулішем, «зложений» ним із варіантів, опублікованих раніше.

2.1. [Плач невольника]

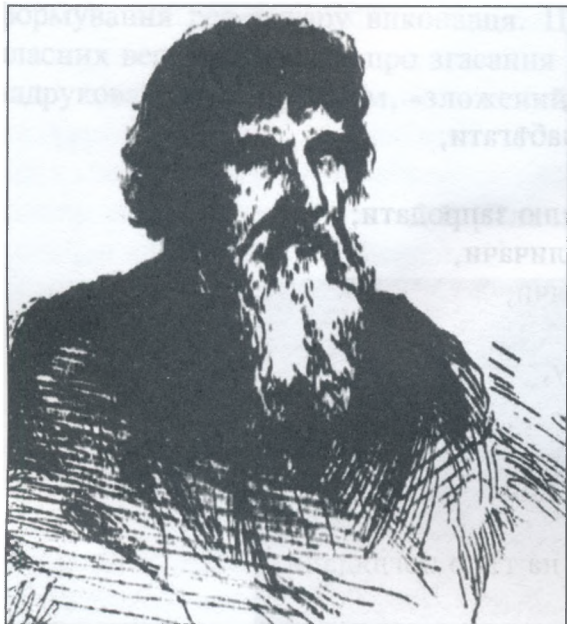
Рукопис П. Лукашевича. Фрагмент

- Поклоняється бѣднѣй невольникъ
 Изъ земли турецкой, изъ вѣры бусурманской
 У города христѣянскіи; до отца, до матуся,
 Що не можетъ вонъ имъ поклонитися,
 5. Только поклоняется голубенькомъ сивенькимъ:
 «Ой ты голубенько сивенькій!
 Ты далеко лѣтаешь, ты далеко буваєшь
 Полени ты въ города христѣянски
 До отца моего, до матуся,
 10. Сядь пади на подворѣ отцовскомъ
 Жалобненько загуди,
 Объ моей пригодѣ козацкой припомяни;
 Нехай отецъ и матуся,
 Мою пригону козацкую знаютъ,
 15. Статки, маетки, сбувають,
 Великіи скарбы собирають
 Головоньку козацкую изъ тяжкой неволи вызволяютъ;

- Бо якъ стане Черное море [согравати],
 То не [знатиме] отецъ, либонь мать,
 20. У которой катерзѣ шукати,
 Чи у пристанѣ козловской,
 Чи у городѣ Цареградѣ на базарѣ,
 Будуть ушкалы, турки, яничаре набѣгати,
 Бѣдного невольника розбирати,
 25. За Червоное море у арабскую землю запродати;
 Будуть за нихъ серебро, злато, не личачи,
 Сукна дороги, поставами, не мѣрячи,
 За нихъ брати».
- Тогда далася бѣдному невольнику,
 30. Тяжкая неволя добре знати,
 Кайданы руки, ноги посъѣдали,
 Сирая сирица до жовтой кости
 Тѣло козацкое проѣдала...
 То бѣднии невольники на кровь, на тѣло поглядали,
 35. Обѣ вѣрѣ христіанской гадали,
 Землю турецкую, вѣру бусурманскую проклинали:
 «Ты земле турецкая, вѣро бусурманская,
 Ты ешь наполняна серебромъ, златомъ
 И дорогими напитками.
40. Только же бѣдному невольнику
 На свѣтѣ не вольно,
 Что бѣдний невольникъ въ тобѣ пробуваетъ
 Праздника Рождества, будь-ли Воскресенія не знаетъ
 Все у неволѣ проклятой,
 45. На каторзѣ турецкой,
 На Черномъ морѣ пробуваютьъ
 Землю турецку вѣру бусурманску проклинаятъ:
 «Ты земле турецка, вѣро бусурманска,
 Ты разлуку христіанска!
50. Уже бо ты разлучила, ни единого,
 За семь лѣтъ, войною,
 Мужа съ женою,
 Брата съ сестрою,
 Дѣтокъ маленькихъ съ отцемъ и маткою».
55. Вызволь Боже, бѣдного невольника
 На святорусьскій берегъ,
 На край веселый, междо народъ хрещеный.
 Измилуйся Господы въ просьбахъ въ молитвахъ
 У насъ православныхъ христіанъ
60. На многія лѣта, до конца вѣка.

*Друк. за рукоп.: IP НБУВ, ф. 1, од. зб. 1392, арк. 24, 25.
 Зап. П. Лукашевич [1832 р. в околицях Яготина].*

2.2. Про невольниковъ

Кобзар Андрій Шут. Мал. П. Куліша

Якъ у недѣлю рано порано не голосныи дзвоны задзвонили, не сизоперы орлы защебетали, а не сивая зозуля заковала; то бѣдныи неволники, сидя в неволи, заплакали. Эй, нѣкому жъ имъ было поклонитися. Поклонѣмся мы, братцѣ, хочъ голубонькамъ сивенькимъ: «Эй, голубоньку сивенькій! Ты жъ бо высоко летаешь, у чужихъ дальнихъ сторонькахъ буваєшь. Полени ты у наши города христѣянськи до отцѣвъ нашихъ, до матокъ, да [на] подвѣрѣчку впади, жалибненько загуди, про насъ, бѣдныхъ невольникивъ, припомяни. Нехай наши отцѣ да матки добре дбають, кгрунта и маетки збувають, великыи скорбы собирають, нехай насъ козакѣвъ, бѣдныхъ невольникѣвъ изъ тяжкой неволи вызволяютъ. Бо якъ не будутъ наши отцѣ да матки кгрунтѣвъ, маеткивъ

збувати, насъ козакѣвъ, бѣдныхъ неволникѣвъ изъ тяжкой неволи вызволити, то будутъ насъ турки, безбожни янычане, в Царѣградѣ на базарѣ вывождати, у чотыри ряды сажати; будутъ нами невласья, яко кѣньми мѣняти, будутъ насъ далей за Чорне море продавати, будутъ за насъ брати дорогыи сукна поставки не мѣрячи, сребро-злото не личачи». Отъ тодѣ-то которѣ отцѣ да матки кгрунта да маетки збували, великыя скорбы собирали. Да ще Богъ святыи знае, Богъ святыи вѣдае, де шукати, де пыгати, чи у пристани Лиманѣ, чи у Цариградѣ на базарѣ, чи на Чорному мору на кгалярѣ, на великѣй каторзѣ. Отъ тодѣ-то турки, безбожнѣ янычане бѣдныхъ невольникѣвъ в Цариградѣ вывождали, в чотыри ряды сажали, козаками, бѣдными неволниками невласьяма якъ кѣньми мѣняли; брали дорогыи сукна поставки не мѣрячи, сребро-злото не личачи. Отъ тодѣ то бѣдныи невольники в тяжкѣй неволѣ плакали, рыдали, об вѣрѣ христѣянськѣй гадали, землю турецьку проклинали: «Эй, земле, земле турецька! вѣра проклята бусурменьска! розлука наша христѣянська! якъ то ты нас теперъ розлучила – брата зъ сестрою, мужа зъ жоною, сына зъ отцем и зъ матерью! Уже жъ намъ, братцѣ, не бувати на краю веселомъ, между миромъ крещеным!» Теперешнѣго часу утверди, Господи, люду царьскаго, народу христѣянського.

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 6, вар. Б.

Зап. А. Метлинський 1853 р. від кобзаря А. Шута з містечка Олександрівка Сосницького пов. Чернігів. губ.

2.3

Не ясний сокіл квилить-проквиляє,
Як син до батька до матері с тяжкої неволі в городи христѣянськѣ
поклон посилає,

- Сокола ясненького рідним братом називає:
«Соколе ясний,
5. Брате мій рідний!
Ти високо літаєш,
Чому в мого батька – у матері ніколи в гостях не буваєш?
Полинь ти, соколе ясний,
Брате мій рідний,
  10. У города християнській,
Сядь-пади
У мого батька й матері перед воротьми,
Жалобненько проквили
Ще моєму батьку й матері білшого жалю завдай.
  15. Та нехай мій батько добре дбає,
Грунта, великі маєтки збуває,
Скарби збірає,
Хай синів своїх с тяжкої неволі турецької викупає!»
То брат-товариш теє зачуває,
  20. До брата-товариша промовляє:
«Товарише, брате мій рідний!
Та не треба нам в городи християнські поклону посилати
Своєму батьку й матці білшого жалю завдавати:
Бо хотя наш батько й мати будуть добре дбати,
  25. Грунти, великі маєтки збувати,
Скарби збирати, –
Та не знатимуть, де, в які тяжкі неволі турецькі синів своїх шукати;
Що сюди ніхто не захожає,
І люд хрещений не заїжжає,
  30. Тільки соколи ясненькі літають,
На темниці сідають,
Жалібненько квилят-проквиляють,
Нас всіх бідних невольників у тяжкі неволі турецькі
  34. Добрим здоровьем навіщають...».

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 95, 96.

Зап. М. Ніговський [від кобзаря К. Григоренка із с. Красний Кут Богодухівського пов. Харків. губ.]. З рукописного зібрання І. Новицького.

2.4. Двохъ бративъ невольныкивъ письня

- То́ жъ не со́киль хвыльыть-прохвыля́йе
Якъ сынъ до отця́ до ма́тери съ тяжко́йы нево́ли покло́нъ посыла́йе
Со́кола я́сного риднымъ братомъ называ́йе:
«Со́коле мій ясненькій
5. Бра́тику мій ридне́нькій!
Ты́ жъ дале́ко лита́йиш,
Чо́мъ ты в мого отця́ у мату́си у госьтя́хъ не побува́йиш?

- Со́коле мій ясненкíй,
Братику мій ридне́нкíй!
10. Ты́ жь у хры́стіянськíй край полеты́
И вь мо́го отца́ вь ма́туса́ коло воріть упады́;
Коло воріть упады́
Ы жалибне́нко прохвылы́.
Нехай отець и ма́туса́ добре зна́ють,
15. Нехай свое́ багаство збувають
Нехай скарбы́ велькíйи збырають
И нехай своихъ сынивъ
Ись проклятойы
Зь бусурманьськойы
20. Сь турецькойы земли́ выкупають».
А бра́ть його товаришь його
Ці́йи речі зачува́е
И до свого братика жалибне́нко промовля́е:
«На́шо жь, брате, нашъ ба́тько буде багаство збува́ты
25. И скарбы́ велькíйи собыра́ты?
То винъ не зна́ куды́ намъ посыла́ты.
Як ста́не Чорное море сограва́ты,
Стануть туркы-янычары набига́ты
И стануть насъ у Царыгра́дь городъ запродава́ты,
30. Сри́бла й зо́лота за насъ багато щита́ты
И сукна не ми́рячы дорогого бра́ты».
Тоди вдала́ся биднымъ невольныкамъ
Турецькая бусурманьська́я земля́
Дала́ся зна́ты:
35. Ка́йданы ру́кы й но́гы тило пообыйда́лы,
На бидныхъ невольныкахъ
Од йыхъ оде́жи
Й тило
Попри́ло.
40. Якъ вони́ вже бидни невольныкы
Изь нево́ли додо́му тика́лы
И турецьку землю́ бусурменьську вони́ проклина́лы:
«Будь ты турецька́ земля бусурманьська́ проклята
Якъ ты́ розлучы́ла зь отцемъ – з матирью
45. И зо мно́ю ридного бра́та.
Ись цію́ войною́
И му́жа зь жено́ю
И брата зь сестро́ю...¹
Вызволь насъ, Госпо́ды,
50. У мы́рь хры́стийанськíй
И вь кра́й веселы́й
И вь мы́рь хрещены́й

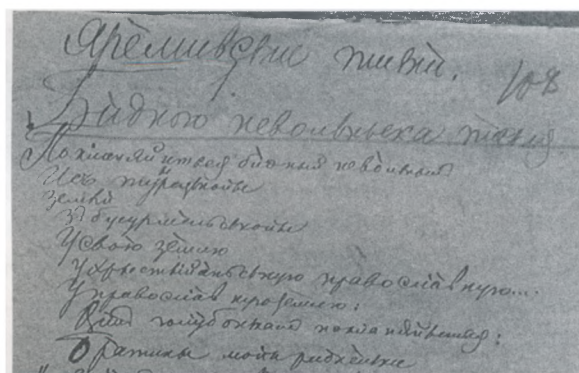
---

¹ «Це жь вони́ вже значыть вони́ вже втекли сь Туре́щыны. Вони́ вже до́ма» (репліка виконавиці).

- На тыхійы воды
 На яснийи зори
 55. На місяць ясний,
 И въ свѣтъ прекрасный
 До роду, до родыны
 И до вирнойи дружыны».
 Дай Богъ на здоровіе
 60. Усему мыру хрещеному
 Слушащому
 На многыйи літа
 63. До киньця вика ¹.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 70, 70 зв.

Зап. П. Мартинович 21 січня 1903 р. в Костянтинограді від М. Бондаренко, 1834 р. н.

Рукопис
 П. Мартиновича. Фрагмент

2.5. Бідного невольника пісьня

- Покланяйтесь бідный невольникъ
 Ись турецькойи
 Земли
 Зъ бусурменъськойи
 5. У свою зѣмлю
 У хрыстыйанъськую православную...
 У православную зѣмлю:
 Винъ голубонькамъ покланяйтесь:
 «Братыки мойи ридненьки
 10. Голубоньки сывѣньки!
 Вы далѣко литайте
 Чомъ вы у мого въ отця й ъ матуси
 У госьтяхъ не побувайте?
 У хрыстыйанъськую зѣмлю
 15. Въ у православную полетить
 И у мого въ отця и матуси
 У двори коло ворить упадить:
 И сядьте вы тамъ

¹ «Мини тильки за дугу, а я вже на вози сила. Мини тильки нагадайте, такъ я вже знаю якъ казать» (репліка виконавиці, записана на берегах рукопису).

- Бі жалибненько загудить,
 20. Бі козацькую мою гирку жысьть таку спомьянить ¹
 И нехай отець и матуся вси майеткы свойы збувайуть
 И нехай велыкийи скарбы собырайуть
 И нехай мене козака молодого
 Вони свого сына ридного
25. Исъ турецькойы
 Зъ бусурменьськоїы
 Ызь земли зъ неволи выкупають.
 Ты земле турецька
 Вира бусурменьська!..
30. Ты напоілылась сриблом и златом ²,
 Тилькы бідному невольнику
 Невольно в тоби ³ жыты.
 Якъ прыйде празныкъ Святэ Рожество
 Ыли ⁴ свитлый празныкъ
35. Ыли ⁵ Свитле Воскресенья
 То не вольно й по свиту походыты
 Не вильно й по свити походыты.
 Якъ бідный невольныкъ ⁶
 У турецькій у бусурменьській землі побувае,
40. Уже винь турецьку бусурменьську землю навикы проклинае:
 «Турецька бусурменьська земля,
 Будь ты трычи проклята ⁷,
 Якъ ты мого отця й матусю
 Розлучыла изо мною,
45. Шше й ридного брата».
 Люду царьському
 И поклонимся усему миру осударьському
 Ы на многойе літа
49. До киньця вика.

Бідного невольника пїсьня... Невольныцьки пїсьні все...
 Невольныцьки пїсьні я знаю...

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 725, арк. 108 – 108 зв.

Зап. П. Мартинович 30 січня 1903 р. в Костянтинограді від М. Бондаренко, 1834 р. н.

¹ «Це козацьк передайеть значить невольны[й]» (примітка внизу сторінки).

² «и злотомъ можно (и такъ можно и такъ можно)» (тут і далі варіанти слів і репліки виконавиці записано під відповідними словами).

³ «в йый».

⁴ «або».

⁵ «або».

⁶ Ліворуч на берегах перед рядками 37, 38 – вертикальна риска, а перед нею поставлено «То».

⁷ «Трычи проклята. Все равно хоть трыжды хоть трычи» (дописано під рядком).

2.6. Невольницькій плач

- То не ясної сокіл квилить-проквіляє!
Як син до батька, до матері у городи християнськи поклони посилає,
Сокола ясного рідним братом називає:
«Соколе ясний,
5. Брате мій рідний,
Ти високо летаєш,
Ти далеко відаєш, –
Чому у мого батька й матері ніколи в гостях не буваєш?
Полинь ти, соколе ясної,
10. Брате мій рідний.
У городи християнські;
Сядь-поди у мого батька, у матері перед воротьми.
Жалобненько проквіли,
Об моєю пригоді козацької припомини.
15. Нехай же мій батько й матуся мою пригодоньку знають.
Статки, маєтки ізбувають, велики скарби збирають,
Козацьку голиwonьку з тяжкої неволі визволяють.
Бо як стане Чорне море согравать,
То не буде знати батько либонь мати,
20. У який турецької неволі синів своїх шукати,
Чи у пристані козловської, чи у городі Царіграді на базарі.
Будуть ушкали, турки, яничари набігати,
За Червоне море, у рабську землю продавати;
Будуть за нас сребро-золото не личачи брати,
25. Сукна дорогії поставами не мірячи за нас брати».
Ге-ге-ге-ге-ге...!
То брат-товарищ тее зачуває,
До брата-товарища словами промовляє:
«Товарище, брате мій рідний, не треба нам у городі християнські
поклони посилати,
30. Своїму батьку й матері більшого жалю завдавати,
Бо, хоча наш батько й мати будуть добре дбати,
Грунти велики, маєтки ізбувати, скарбі збирати,
Та не знатимуть, де – у який тяжкої турецької неволі синів своїх шукати.
Що сюда ніхто не захожає,
35. І люд хрещений не зайіжжає,
Тільки ясни соколи налетають,
На темниці сідають,
Жалобненько квілять-проквіляють,
Нас усіх бідних невольників у тяжкої неволі добрим здоров'єм
навіщають».
40. Тоді ж то далася бідному невольнику турецька неволя добре знати:
Кайдани руки і ноги зайідали,
Сирая сириця до жовтої кості біле тіло пройдала.
То беудний невольники на кров, на тіло поглядали,

- Об вірі християнської гадали,
 45. Землю турецьку, віру бесурменську клели-проклинали:
 «Ти, земля турецька, віра бесурменська,
 Есть ти наполнета сребром та золотом,
 Тільки бeудному невільнику на світі невільно:
 Що бeудний невільники у тобі пробувають.
50. Праздника Роздва чи то Великбeудня не знають,
 Усі на Чорному морі у каторзі проклятої пробувають,
 Об вірі християнської гадають,
 Землю турецьку, віру бесурменську кленуть-проклинають:
 «Ти, земля турецька, ти, віра бесурменська,
55. Ти разлука християнська;
 А вже ж ни одного ти розлучила за сім літ войною
 Мужа з женою,
 Брата з сестрою,
 Діток маленьких з отцом, з маткою».
60. Визволь, Боже, бeудного невільника
 На святоруський берег
 У край веселий,
63. У мир хрещений!

Друк за: Сперанский. – С. 14, 15.

Зап. М. Сперанський, Г. Бакалов, В. Данилов 1902 р. в Києві від кобзаря Т. Пархоменка, 1872 р. н., із с. Волосківці Сосницького пов. Чернігів. губ.; мешкав у с. Бурківка того ж повіту.

2.7. Невольницька дума

- Гей, то не сокіл ясний хвилить-прохвиляє,
 [Й а]¹ син до батька, до матері
 А з тяжкої неволі в городи християнські
 Поклон посилає.
5. Ой то сокола ясного рідним братом називає:
 «Ти соколе ясний,
 Брате мій рідний,
 Ти високо літаєш,
 Ти далеко видаєш,
10. Чом ти у батька мого, матері а ніколи в гостях не буваєш?
 Ой полини, соколе ясний, брате мій рідний,
 В городи християнські
 Та сядь-упади у батька мого, у матері перед ворітьми,
 Жалібненько захвили
15. Об моїй пригоді козацькій припом'яни,
 Ой то нехай будуть батько й мати мою пригоду козацькою знати,

¹ У рукопису «Я».

- Статки-маєтки збувають,
Великі скарби збирають
Козацьку головоньку а з тяжкої неволі визволяють,
20. Гей, бо як стане Чорноє море заgravати,
То не знатиме батько, а ні мати
А в якій каторзі шукати:
Ой чи в пристані козловський,
Чи в городі Царіграді, на базарі,
25. Там будуть ушкали турки яничари набігати,
Будуть нас в Червоноє море, в арапську землю запродавати,
За нас сребло-злато, не лічачи,
Дорогії сукна шматками, не мірячи
За нас брати».
30. Ой то товариш-брат теє зачуває,
До брата-товариша промовляє,
Брата-товариша рідним братом називає:
«Ой непотреба нам в городи християнські поклону посилати,
А батькові-матері більшого жалю завдавати,
35. Ой хоча й будуть батько-мати добре дбати,
Великі фунда, маєтки, великі скарби збувати
Так не знатимуть а в якій турецькій басурманський
Тяжкій неволі, в каторзі, своїх синів шукати,
Ой бо сюди ніхто не заходе,
40. Ні народ християнський не заїзджає,
Тільки соколи ясні літають,
На темниці сідають,
Жалібненько хвилять, прохвиляють,
Ой то нас у турецькій бусурманській тяжкій неволі
45. У каторзі добрим здоров'ям навіщають».
Ой то далася бідним невольникам ця тяжкая неволя добре знати:
Кайдани ноги поз'їдали
Сира сириця білоє тіло, козацьке молодецьке,
Коло жовтої кости об'їдала.
50. Ой як бідні невольники на руках кров християнську увидали,
То про віру християнську ізгадали,
Ой то землю турецьку, віру бусурманську проклинали:
«Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти єсть наповнена:
55. Среблом-златом,
Дорогими напитками,
Тільки в тобі бідні невольники на світі невольно пробувають,
Що празника Різдва, а чи того Великодня і не знають,
А все у каторзі турецькій на Чорному морю пробувають,
60. Землю турецьку, віру бусурменську проклинають:
«Ти земле турецька, віро бусурменська,
Ти розлуко християнська
Бо ти вже не одного розлучила

- За сім год войною
65. Мужа з жоною,
Брата з сестрою,
Малих діток з отцем із матінкою».
Ой визволь, Боже, бідних невольників
З тяжкої неволі на святоруський берег,
70. А в край веселий
71. А між народ хрещений!

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 8. колекція 2, од. зб. 1, арк.1, 2.

[Зап. Д. Яворницький 1903 р.] від кобзаря М. Кравченка, 1858 р. н., із с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ.

2.8. Ой то не ясный сокиль хвылыть-прохвыляе

Спів

Ой то не яс - ний со - кіл хви - лить, про - хви - ля - є,
 Гей, то син до бать - ка, до ма - те - рі із тяж - ко - ї не - во - лі
 в го - ро - да хри - сті - ан - скі по - клон по... по - си - ла - є.
 2)
 Гей, со - ко - ла яс - но - го рід - ним бра - том на - зи - ва - є, - Ой
 ти, со - кі - ле яс - ний, ти бра - те мій рід - ний,
 ти ви - со - ко лі - та - єш, ти да - ле - ко ви - да - єш,
 Гей, чом ти в мо - го бать - ка і
 в ма - те - рі а ні - ко - ли в гос - тях не... не бу - ва - єш?
 3)
 Та по - ле - ни, со - кі - ле яс - ний, бра - те мій рід - ний,
 у го - ро - да хри - сті - ан - скі та сядь, у - па - ди
 у бать - ка в мо - го у ма - те - рі пе - ред во - рить - мі, Гей,

жа - ліб - нень - ко про - хви - ли, об мо - ї при - го - ди ко - заць - ки

при... при - по - м'я - ни. Ой не - хай бать - ко й ма - ти

бу - дуть мо - ю при - го - ду ко - заць - ку доб - ре зна - ти,

стат - ки, мо - нет - ки збу - ва - ють, ве - ли - кі скар - би зби - ра - ють, Гей,

чи мо - ю го - ло - вонь - ку ко - заць - ку із тяж - ко - ї не - во - лі

ви... ви - зво - ля - ють. Гей, бо як ста - не чер - не мо - ре со - гра - ва - ти,

гей, то не зна - ти - ме бать - ко, а лі - бо й ма - ти,

у я - кій ка - тор - зі шу - ка... шу - ка - ти.

Ой чи в при - ста - ні Коз - лов - скій, чи в го - ро - ді у царь - гра - ді

на ба - за - рі, там бу - дуть тур - ки я - ни - ча - ри

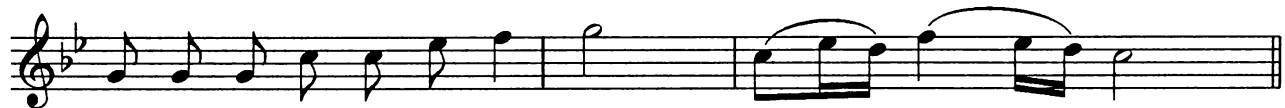
в шка - ли на - бі - га - ти, чи бу - дуть нас за Чер - во - не мо - ре

у раб - ску зем - лю за - про - да - ва - ти; гей,

бу - дуть за нас среб - ло й зла - то, сук - на до - ро - гі - ї

кус - ка - ми, не мі - ря - чи, за нас бра - ти.

7) -Ой то то - ва - риш те - є за - чу - ва - є, сло - ва - ми про - мов - ля - є

і то - ва - ри - ща рід - ним бра - том на - зи - ва - є. -Гей,

то - ва - ри - шу, бра - те мій рід - ний, не тре - ба нам у го - ро - да хри - сті - ан - скі

по - кло - ну по - си - ла - ти, бать - кам сво - їм і ма - те - рям

біль - ше вжа - ло за... за - вда - ва - ти.

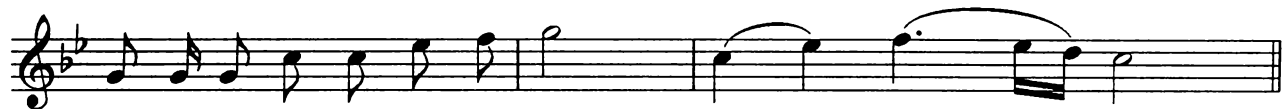
8) Ой хо - тя бать - ки й ма - те - рі бу - дуть доб - ре дба - ти,

стат - ки й мо - нет - ки збу - ва - ти, бу - дуть ве - ли - кі грун - та збу - ва - ти,

ве - ли - кі скар - би зби - ра - ти, так не зна - ти - муть, де сво - їх си - нів,

у я - кій ка - тор - зі шу - ка... шу - ка - ти.

9) Ой бо сю - ди не - хто не за - хо - де, ни на - род хри - сті - ан - скій

не за - їз - жа - є, тіль - ки со - ко - ли яс - ні лі - та - ють,
 на тем - ни - ці сі - да - ють, жа - ліб - нень - ко хви - лять, про - хви - ля - ють,
 нас, бід - них не - воль - ни - ків, у тяж - кій не - во - лі
 доб - рим здо - ро - в'єм на... на - ві - ща - ють.

10)

У - да - ла - ся бід - ним не - воль - ни - кам тяж - ка не - во - ля, кай - да - ни,
 за - лі - зо но - ги по - зри - ва - ло, си - ра - я си - ри - ця,
 бі - ле - є ті - ло ко - зац - ке мо - ло - дець - ке ко - ло жов - то - ї кос - ті
 ой по - о - б'ї - да - ло. Ой то вже ско - ро,
 як на со - бі бід - ні не - воль - ни - ки кров хрі - сті - ан - ску
 на ру - ках у - ви - да - ли, то про ві - ру хрі - сті - ан - ску га...

11)

га - да - ли. Ой то зем - лю ту - рец - ку,
 ві - ру бу - сур - мень - ску кля - ли, про - кли - на - ли:

-Ти, зем - ле ту - рець - ка, ти, ві - ре бу - сур - мень - ска,
 ти єсть у - сім на - пов - не - на, среб - лом і зла - том
 і до - ро - ги - ми на - пит - ка - ми. Ой,
 тіль - кі в то - бі бід - ні не - воль - ни - ки про - бу - ва - ють у не - во - лі,
 що празд - ни - ка і Різд - ва, чи то - го свя - то - го Ве - ли - код - ня,
 то во - ни й не... не зна - ють. А все у не - во - лі
 у ту - рець - кій, у бу - сур - мень - скій ка - тор - зі
 на Чор - но - му мо - рі про - бу - ва - ють, зем - лю ту - рець - ку,
 ві - ру бу - сур - мень - ску кли - нуть, про... про - кли - на - ють.
 14)
 - Гей, ти, зем - ле ту - рець - ка, ти, ві - ре бу - сур - мень - ска,
 ти, роз - лу - ку хри - сті - ан - ску, ти роз - лу - чи - ла
 не од - но - го вже му - жа с же - но - ю, ма - лих ді - тей з от - цем

15)

і бра-та с сес-тро-ю і з мат - ко - ю. То виз-воль, Бо-же,
у - сіх бід - них не - воль - ни - ків із тяж - ко - ї не - во - лі,
із ка - тор - ги ту - рец - кой на свя - то - русь - кий бе - рег,
у край ве - се - лий, між на - род хре - ще - ний. Гей,
та да - руй, Гос - по - ди, вой - ску за - по - рож - ско - му —
на мно - гі - я лі - та і до кін - ця ві - ку.

Ой то не ясний сокиль хвылыть-прохвыляе;
Гей то сынъ до батька до матери,
Изъ тяжкої неволи въ города христіански поклонъ по...посылае.
Гей сокола ясного риднымъ братомъ называе:

5. «Ой ты сокиле ясний, ты брате мій ридний
Ты високо литаешъ ты далеко выдаешъ,
Гей, чомъ ты въ мого батька и въ матери а николи въ гостях не...не
буваеш[ь]

Та полены сокиле ясний брате мій ридний,
У города христіански

10. Та сядь упады у батька въ мого у матери передъ воритьмы
Гей жалибненько прохвылы
Объ мои прыгоди козацькы пры... прыпомьяны.
Ой нехай батько й маты будуть мою прыгоду козацьку добре знаты,
Статкы монеткы збувають,
15. Велькы скарбы збирають,
Гей, чи мою головоньку козацьку изъ тяжкої неволи вы... ызволяють.
Гей, бо якъ стане Черне море сограваты
Гей то не знатыме батько а либо й маты,
У якій каторзи шука... шукаты.
20. Ой, чи въ пристани козловскій,
Чи въ городи у Царьгради на базари,

- Тамъ будуть туркы янычары [вшкалы] ¹ набигаты,
 Чи будуть насъ за Червоне море у рабську землю запродаваты;
 Гей, будуть за насъ сребло й злато,
 25. Сукна дорогіи кусками не мирячи, за насъ браты.
 Ой то то товаришъ тее зачувае,
 Словамы промовляе
 И товарища риднымъ братомъ называе;
 «Гей, товарищу брате мій ридный,
 30. Не треба намъ у города христіански поклону посылаты,
 Батькамъ своимъ и матерямъ бильше вжалю за...завдаваты.
 Ой хотя батькы й матери будуть добре дбаты,
 Статкы й монеткы збываты,
 Будуть вельки грунта збуваты,
 35. Вельки скарбы збыраты,
 Такъ не знатымуть де своихъ сынивъ, у якій каторзи шука...шукаты.
 Ой бо сюды нехто не заходе
 Ны народъ хрыстіанскій не заизжае,
 Тилькы соколы ясни литають
 40. На темныци сидають,
 Жалибненько хвылять-прохвыляють,
 Насъ бидныхъ невольныкывъ у тяжкій неволи добрымъ здоровьемъ на...
 навищають».
 Удалася биднымъ невольныкамъ, тяжка неволя, кайданы,
 Зализо ноги позрывало
 45. Сырая сырыця билее тило козацьке молодецьке
 Коло жовтои кости, ой, пообъдало.
 Ой то вже скоро якъ на соби бидни невольныкы,
 Кровъ христіанску на рукахъ увыдалы,
 То про виру христіанску га...гадалы.
 50. Ой, то землю турецку, виру бусурменьску
 Клялы-проклыналы:
 «Ты земле турецьке, ты вире бусурменьске,
 Ты есть усимъ наповнена,
 Сребломъ и златомъ и дорогымы напытками.
 55. Ой, тилькы [въ] тоби бидни невольныкы пробувають у неволи
 Шо праздныка и Риздва
 Чи того святого Великодня
 То вони й не...не знають.
 А все у неволи у турецкій, у бусурменьскій каторзи,
 60. На Черному мори пробувають,
 Землю турецку, виру бусурменьску клынуть про...проклынають.
 Гей ты земле турецке
 Ты вире бусурменьске,
 Ты розлуку христіанску
 65. Ты розлучила

¹ В оригіналі «въ шкалы»; очевидно, те саме, що в інших варіантах «ушкали».

- Не одного вже мужа съ женою,
 Малихъ дитей зъ отцемъ,
 И брата съ сестрою и зъ маткою».
 То вызволь Боже, усихъ бидныхъ невольныкивъ,
 70. Изъ тяжкою неволи,
 Изъ каторгы турецкій,
 На святоруський берегъ,
 У край веселый, мижъ народъ хрещений.
 Гей, та даруй Господы, войску запорожскому,
 75. На многія лѣта и до кинця вику.
 Вся.

Друк. за: Грица, 2007. – С. 124–128 (мел.); ІМФЕ, ф. 8, колекція 2, од. зб. 41, арк. 9 – 10 зв. (текст).

Зап. кобзар В. Шевченко 1904 р. від кобзаря М. Кравченка, 1858 р. н., із с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ.

2.9. Плач невольницькій

Кобзар М. Кравченко з поводитирем

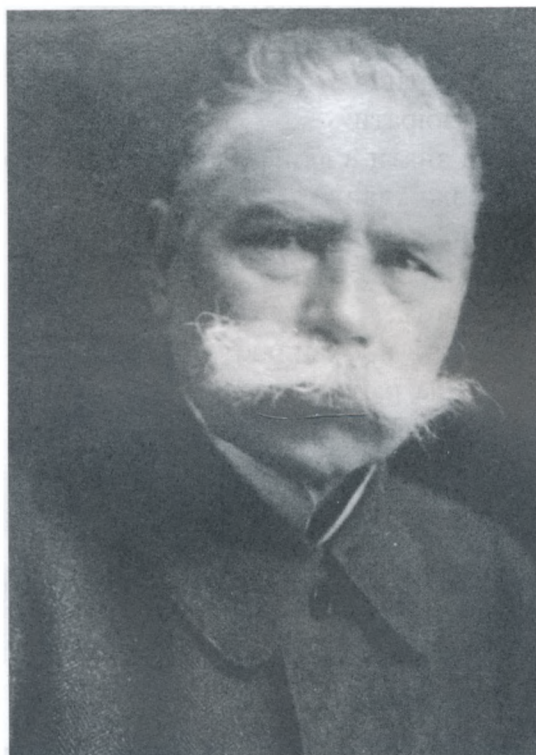
- Не ясний сокол квилить-проквіляє
 То син до отця до матусі в городи християнській поклон посилає.
 Сокола ясного рідним братом називає:
 «Соколе ясний, брате мій рідний
 5. Ти високо літаєш і далеко буваєш
 Чого ж ти у мого отця й матусі у гостях ніколи не буваєш.

- Полети-ж соколе ясний брате мій рідний
 В городи християнські
 Та сядь впади у мого отця у матусі у дворі,
 10. Жалібненько захвили
 Та про мою козацьку незгодоньку і тяжкую неволеньку
 Отцевці матусі розкажи
 Нехай отець і матуся мою козацькую незгодоньку
 Тяжкую неволеньку будуть добре знати
 15. Грунти й мастки будуть збувати
 Великі шкерботи [?] собірати
 Та мою козацьку головоньку з тяжкої неволі визволяти
 Бо як стане Чорнеє море зогравати
 Тоді отець і матуся, та не знатиме де свого сина шукати
 20. Чи в пристані козловській чи в городі Царьграді на базарі
 Що як будуть турки та янчарі набігати
 Та за Чорнеє море в землю агарську продавати
 Срібло та злото не лічачи дорогі сукна поставнями за нас брати».
- То тоді брат-товариш се слово почуває –
 25. Та до брата-товариша словами промовляє:
 «Товаришу вірненький брате мій рідненький
 Не треба було б нам в городи християнські
 Поклону подавати
 Та отцеві-матусі великого жалю завдавати
 30. Хоча отець і матуся будуть добре дбати
 Грунти мастки збувати
 Великі шкорбети збірати
 Та не будуть вони знати в якій тяжкій неволі своїх синів шукати
 Сюди ніхто не проходає
 35. І мир християнський не заїжджає
 Тільки яснії соколи залітають
 Та на темниці сідають,
 Жалібненько хвилять-прохвиляють
 Та нас козаків бідних невольників
 40. Добрим здоров'ям навіщають».
- Тоді козакам бідним невольникам
 Тяжкая неволя добре далась знати
 Кайдани руки та ноги повривали
 Сирая сириця тіло козацьке молодецьке до жовтої кости проїдала
 45. Тоді козаки бідні невольники
 Стали плакати-ридати
 До сирій землі припадати
 Та землю турецьку і віру бусурменську
 Клясти й проклинати:
 50. «Ти земле турецька ти віро бусурменська
 Ти напольнена сребром та золотом, дорогими напитками.
 Тільки в тобі трудно пробувати.
 Що в тобі козаки бідні невольники пробувають

- Праздника святого Різдва й Великодня не знають
55. Та про віру християнську думають та гадають,
Землю турецьку віру бусурменську кленуть-проклинають –
Ти земле турецька ти віро бусурменська ти розлуко християнська!
Не одного ти вже розлучила за сім літ войною
Мужа з жоною, брата з сестрою, а малих діток
60. З отцем з ненькою».
Тоді ж то козаки бідні невольники
На колінка упадали
Господа милосердного прохали:
«Визволь нас Боже з тяжкої неволі
65. На святоруський берег
На край веселий між мир хрещений, в города християнські».
Слава про козаків бідних невольників
68. Од нині довіка а вам пошли Боже здорові і многая літа.

Друк. за: Грушевська, І. – С.150, 151, ІІ.

*Зап. О. Слостіон [1908 р.] від лірника І. Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка
Кобеляцького пов. Полтав. губ.*

О. Слостіон

2.10. Плач невольника

(Місцями $\text{♩} = 60 \text{ М. М.}$)

1. * *ліра:* *tesp.* *tesp.* *rall.*

Та не яс-ний со-кол

Та й кви-лить, про-кви-ля-є, -

a tempo Як то син до от-ця до ма-ту - - *л. тес.* сі

rall. З тяж-ко- - - і не-во-лі

a tempo В го-ро-ди хри-сти-ян-ські - і По-клон по - си-ла - є.

2. *л.*

Та со-ко ла яс-но-го Рід-ним бра-том на-зи-ва-є:

rall. - Со-ко-ле яс-ний, *л.* Та бра-те мій рід - ний!

a tempo Ти ви-со-ко лі-та-єш, Да-ле - ко бу-ва-єш, *л.*

А чо-го ж тив от-ця та в ма-ту - сі *

* Дві вісімки, видержані коротше, так, що дорівнюють двом вісімкам тріолі, означаємо як дуоль.

В го-стях не бу - ва - єш?

По-ле - ти, со - ко-ле яс - ний, Бра - те мій рід - ний,

В го - ро-ди хри - си-ян - ські! А сядь, у - па - ди

В мо-го от-ця, в ма - ту - сі - , Жа-ліб-нень - ко за-кви-ли.

Та мо - є - му от - це - ві та ма - ту - сі

Про ко-зачь - ку мо-ю не - взго - донь - ку роз - ка - жи!..

Та й не - хай бу - де о - тець і ма - ту - ся

Та мо - ю ко - зачь - ку не - взго-донь - ку до - бре зна - ти...

1.	Та не я́сний со́кіл ¹	6
	Та й кви́літь, прокви́ляє, -	3+4
	Як то син до отця́, до мату́сі	
	З тяжко́ї нево́лі	6
5.	В городі́ христия́нській	
	Покло́н поси́лає.	6

¹ У нотній транскрипції – «сокол».

2.	Та со́кола я́сного	4+3
	Рі́дним бра́том назива́є:	4+4
	«Со́коле я́сний,	5
10.	Та бра́те мій рі́дний!	6
	Ти висо́ко літа́єш,	4+3
	Дале́ко бува́єш, -	6
	А чо́го ж ти в отця́ та в мату́сі	4+6
	В го́стях не бува́єш?	6
3.	15. Полети, со́коле я́сний,	3+5
	Бра́те мій рі́дний,	5
	В городі́ хри́стіянські!	3+4
	А сядь, упади́,	5
	В мо́го отця́, в мату́сі...	4+3
	20. Жалі́бне́нько закви́ли,	4+3
	Та мо́єму отце́ві та мату́сі	
	Про коза́цьку мою́ невзго́доньку розкажи́!...	
	Та й нехай бу́де отець і ма́туся	
	24. Та мою́ коза́цьку невзго́доньку добре знати...» ¹ .	

Друк. за: Грица, 2007. – С. 313, 314 (мел.); Колесса, II. – С. 193 (текст).

Зап. на фонограф О. Сластіон 1909 р. від лірника І. Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ. Транскрипція Ф. Колесси.

¹ Два останні рядки є лише в підтекстивці до нотного запису і відсутні в поданому окремо тексті.

2.11. Плач невольника (Невольницький плач)

1. (♩ = 74 М. М.)

Гей, то не со-кіл яс-ний кви-лить, про-кви-ля - є, -

Як син до бать-ка, до ма-те-рі з сво-ї(?) тяж-ко-ї не-во-лі

В го-ро-да хри-сти-ян-ські-ї По-клон по... по-си - ла - є.

2. *rit. mosso*

Гей, со-ко-ла яс-но-го рід-ним бра-том на-зи-ва-є:

Гей, ти со-ко-ле яс-ний, Ти бра-те мій рід-ний!

Ти ви-со-ко лі-та-єш, Ти да-ле-ко ви-да-єш, -

Ой чом же ти в бать-ка а-бо у ма-те-рі

А ні-ко-ли в гос-тях не по-бу-ва-єш?

3. *parlando*

Ой по-ли-ни, со-ко-ле яс-ний, Ти бра-те мій рід-ний,

Гей, у го-ро-да хри-сти-ян-ські-ї! Ай сядь, у-па-ди

Та в бать-ка-та в ма-те-рі Пе-ред во-рять-ми, Гей, жа-ліб-нень-ко про-кви-ли,-

О мо-їй при - го-ді ко - заць-кій при... при-по - м'я ни!

Не-хай бу-де бать-ко і ма-ти Мо-ю при-го-ду ко-заць-ку

А ще доб-ре-зна-ти, Та стат-ки, ма-єт-ки збу-ва-ти,

Ве-ли-кі скар-би збі-ра-ти, - Мо-ю го-лов-ку ко-заць-ку

А зтяж-ко-ї не-во-лі ви... ви-зво-ля-ти.

Гей, бо як ста-не Чор-не мо-ре со-гра-ва-ти, То не зна-ти-ме бать-ко...

1. Гей, то не со́кіл ясний кві́лить, прокви́ляє,
Як си́н до ба́тька, до ма́тері
З свої́ тяжко́ї нево́лі
В горо́да хри́стіянські́ї

5. По́клон поси́лає.

2. Гей, со́кола я́сного рідним бра́том назива́є:
«Гей, ти со́коле я́сний,
Ти бра́те мій рідний!

1+6

6

Ти висо́ко літа́єш,

4+3

10. Ти дале́ко вида́єш,

4+3

Ой чо́м же ти в ба́тька або у ма́тері

А ніко́ли в го́стях не побува́єш?»

6+5

3. «Ой, полини́, со́коле я́сний,
 Ти бра́те мій рідний,
 15. Ге́й, у города́ хри́стіянські́!
 Ай сядь, упади
 Та в ба́тька та в ма́тері
 Пе́ред ворітьми́
 Ге́й, жа́либне́нько прокви́ли,
 20. О мо́й приго́ді коза́цькій припо́мяни!
 4. Не́хай бу́де ба́тько і ма́ти 6+3
 Мою́ приго́ду коза́цьку 5+3
 А ще до́бре зна́ти, 6
 Та ста́тки-ма́стки збува́ти, 6+3
 25. Ве́ликі ска́рби збіра́ти, 5+3
 Мою́ голо́вку коза́цьку 5+3
 А з тя́жкої нево́лі ви́зволя́ти»¹.
 Ге́й, бо як ста́не Чорне море со́гравати,
 29. То не зна́тиме ба́тько...².

Друк. за: Грица, 2007. – С. 220, 221 (мел.); Колесса, 1. – С. 167, 168 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса 1908 р. від кобзаря М. Кравченка, 1858 р.н., із с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ. Транскрипція Ф. Колесси.

2.12. Плач невольницькій велыкій³

- То не я́сний со́киль хвы́льть-прохвы́ляе⁴
 А то́ сы́нь до отця́ до ма́туси с тя́жкої нево́ли поклóнь поси́лає
 Я́сного со́кола ви́нь проха́є
 Ри́днимь бра́том його́ называ́є:
 5. «Ты́ со́коле я́сний
 Ты́ бра́те мій ри́дний!
 Ты́ ви́со́ко лита́єш,
 Ты́ да́леко выда́єш
 Чо́го ты вь мо́го вь отця́ та вь не́нькы ни́колы вь го́сьтях не бува́єш?
 10. По́леты́ жь ты со́коле я́сний
 Та бра́те мій ри́дний
 У городы́ хри́стія́ньськи
 Сядь упа́ды у вь мо́го отца́ и вь не́нькы в дво́ри
 И жа́либне́нько захвы́лы
 15. Про мою́ коза́цьку незго́доньку отце́ви й ма́туси росскажы́:
 Не́хай же мій оте́ць и ма́туся бу́дуть до́бре дба́ты
 Гру́нты й ма́йеткы збува́ты

¹ «Закінчене не схоплено на фонограф. Підходячий варіант в Антоновича – Драгоманова "Историч. пес. млр. н". 1, ст. 95» (приміт Ф. Колесси.).

² Два останні рядки є в підтекстивці до нотної розшифровки, але їх немає в окремо поданому тексті.

³ Над словом дописано: «меньчій».

⁴ Рядок починався з перекресленого сполучника «А».

- А велькі шкарбёты збыра́ты ¹
А мою козацьку го́ловоньку съ тяжко́йи нево́ли вызволя́ты.
20. Бо якъ ста́не Чорно́е мо́ре заграва́ты
То не зна́тыме оте́ць и ма́туся въ я́кій ка́терзи сво́йихъ синивъ шука́ты.
Чы въ пры́стани козло́вській
Чы въ городи в Царегра́ди на база́ри?
Буду́ть ушка́лы ² ту́ркы-янча́ры на́бига́ты
25. Въ зе́млю ога́рэвную́ буду́ть на́сь завдава́ты,
Сре́бро и злато́ не ли́чачы
Дороги́и су́кна́ не ми́рячы
За на́сь буду́ть бра́ты».
То това́рышъ то́ди това́рышови́ отвича́йе:
30. «Това́рышу ви́рный
Ты бра́тику ми́й ридна́ый!
Не тре́ба на́мъ въ городы́ хры́стыяньськи
До отца́ до ма́туси́ тако́го покло́ну́ посыла́ты
Отце́ви й ма́туси́ би́льшого́ жалю́ завдава́ты;
35. Хотя́ оте́ць и ма́туся́ буду́ть до́бре дба́ты,
Гру́нты й ма́йе́ткы збува́ты,
А велькі́ шкарбё́ты збыра́ты
И во́ны не зна́тымуть у я́кій ка́терзи сво́йихъ сы́нівъ шука́ты.
Бо сю́ды зьви́рь не за́бига́йе
40. И наро́дъ хры́стыяньські́й не за́йижджа́йе,
А ты́лько оды́нь я́сны́й со́киль за́лита́йе
И на́ темны́ци си́да́йе
И на́сь коза́кывъ
Бидныхъ́ нево́льныкывъ
45. До́брымъ́ здо́ровья́мъ на́вища́йе».
Отто́ди вда́лася́ коза́камъ
Биднымъ́ нево́льникамъ́
Тяжка́я нево́ля до́бре зна́ты
Як кайда́ны ру́кы й но́гы по́зьйида́лы
50. Сы́рая сы́рыця́ до жо́втойи ко́сты́ биле́ тѣ́ло про́йида́ла ³.
То́ не сы́зокры́лыи о́рлы за́клекота́лы,
А то́ коза́кы бидна́ыйи нево́льныкы́ и на́ коли́на упада́лы
И кайда́намы́ забря́жчала́ы
Зе́млю ту́рецьку
55. Ви́ру бусу́рменьську
Кля́лы-про́кляна́лы:
«Ты́ зе́мле ту́рецька,
Ты́ ви́ро бусу́рменьська
Ты́ розлу́ко хры́стыя́нська!»

¹ «Це шкарбеты по вкраїнському сума. Гроши» (репліка виконавця, записана на берегах навпроти рядка).

² Глумачення виконавцем слова «ушкалы» зафіксовано П. Мартиновичем у запису думи «Хведирь безридний» (у тому самому зшитку на арк. 16 зв.): «Ушкалы це названіе людей таке йе. Бачь люды таки йе ушкалы. Так само якъ въ нась люды йесть в названіи то жыды, то полякы, то татарь».

³ Між 50 та 51 р. на берегах ліворуч стоїть знак вставки зі знаком запитання.

60. Ты́ не одного́ розлучы́ла за сімь літь войно́ю
 Мужа зь жо́ною,
 А брата зь сестро́ю!
 А малы́х дитокъ зь отце́м з нёнкою!
 Вызволь насъ, Господы, на съватору́ській берегъ
65. На край весельй
 Мижъ мырѣ хрешчѣный
 На тыхи воды
 На ясьни зори!
69. У городы́ хрыстыянськи!»

Плачь невольницькій бідныхъ козаківъ у тяжкій нево́ли.
 Совершайтесь йихъ слава отныни и довика.
 Вамъ посилай Богъ здравіа на мно́гая літа
 До конца́ вашого віка.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 899, арк. 9, 10.

*Зап. П. Мартинович 1924 р. [від лірника О. Довгополого із с. Шедієве (Шидіїв)
 Кобеляцького пов. Полтав. губ.].*

2. 13. Неволныкъ

- Не я́сный со́киль квылыть-проквыля́е,
 Якъ сынъ до ба́тька до ма́тери поклонъ передаты ма́е
 Со́кола я́сного свойимъ риднымъ братомъ называ́е:
 «Со́коле я́сный ридный мій брата́е!
5. Ты вмійишь швы́дко литати
 І частенько на на́шій Украйіни побува́ты.
 Полеты́ до мого́ отця́ до ма́туса
 І до сестры́ци до Ма́русси,
 Хай вони майеткы свойи збува́ють,
10. І ввесь ска́рбъ збыра́ють
 І до мене́ въ Туре́щыну прыбува́ють,
 І мене́ зь нево́ли вызволя́ють.
 Бо якъ бу́де Чорне мо́ре выграваты,
 Такъ тоді бу́дутъ насъ у чужу́ зе́млю ара́бську отпра́вляты.
15. Та тоді не бу́дутъ вони́ знаты
 У якій нево́ли йимъ мене́ шука́ты.
 Чы въ го́роди въ Козло́ви,
 Чы въ го́роди Царегра́ди на базари́,
 Де бу́дутъ насъ продава́ты».¹
20. Продавъ ба́тько свойи майеткы,
 Прыйихавъ у Козло́въ,
 Тамъ сы́на не найшовъ.

¹ Між цим і наступним рядком на берегах рукопису поставлено знак вставки зі знаком запитання.

- Прыйіхавъ у Цареградъ на базаръ –
 Стало море розиграваты,
 25. Сталы невольникивъ партіямы ¹ у чужу зѣмлю отпраляты.
 Прыйіхавъ батько, ставъ свого сына пизнаваты,
 И начаъ йиму сынъ казаты:
 «Цѣ ты, тату, прыйіхавъ менѣ вызволяты?
 Не вызвольшь, – бо завтра будуть и менѣ отпраляты
 30. У чужу орабську зѣмлю».
 Батько ставъ до турецькихъ башивъ топтатыця,
 И съ своимъ сыномъ кажынъ дѣнь выдатыця.
 И покъ выдавсь,
 Покъ топтавсь,
 35. И сына въ лантухъ упхнувъ
 И въ Украйину учхнувъ.
 Оцѣ йий край
 38. И вырвавсь сынъ ись пѣкла в рай.

Вонѣ жъ човнѣ носылы на плѣчихъ на порогахъ запорозьци. Човнѣ на плѣчихъ та й чайкы.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 954, арк. 26 зв., 27.

Зап. П. Мартинович [у 1931–1932 рр.] від кобзаря Т. Жадана (Дирди) із с. Петрівка [Костянтиноградського пов. Полтав. губ.].

2.14. Невольницькій плач

I

Не ясний сокіл квилить-проквляє,
 Як син до батька – до матері з тяжкої неволі в городи християнські
 поклон посилає,

Сокола ясненького рідним братом називає:

«Соколе ясний.

5. Брате мій рідний!
 Ти високо літаєш,
 Ти далеко видаєш, –
 Чому в мого батька – у матері ніколи в гостях не буваєш?
 Полинь ти, соколе ясний,
 10. Брате мій рідний,
 У городи християнськії,
 Сядь-пади
 У мого батька й матері перед ворітьми,
 Жалобненько проквили,
 15. Об моєї пригоді козацької припомяни.

¹ Над словом дописано: «табурамы».

- Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькою знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби собирають, -
20. Головоньку козацькою з тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорнеє море согравати,
То не знатиме отець, либонь матір
У которої каторзі шукати:
Чи у пристані Козловської
25. Чи у городі Царьграді на базарі.
Будуть ушкали, турки яничари набігати,
За Червонеє море у орабськую землю запродаати,
Будуть за них срібло-злато, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
30. За них брати».

II

- То брат-товариш теє зачуває,
До брата-товариша промовляє:
«Товарише, брате мій рідний!
Та не треба нам в городи християнські поклону посилати,
35. Своєму батьку й матці білшого жалю завдавати:
Бо хотя наш батько й мати будуть добре дбати,
Грунти, великі маєтки збувати,
Скарби збирати, -
Та не знатимуть, де, в якій тяжкій неволі турецькій синів своїх шукати:
40. Що сюди ніхто не захожає,
І люд хрещений не заїжжає,
Тільки соколи ясненькі літають,
На темниці сідають,
Жалібненько квилять-проквіляють,
45. Нас всіх бідних невольників у тяжкій неволі турецькій
Добрим здоровьем навіщають».

III

- Тоді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги позъїдали,
50. Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацькеє проїдала.
То бідній невольники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнський гадали,
Землю турецьку, віру бусурманськую проклинали:
55. «Ти, земле турецькая, віро бусурменська!
Ти єсь наповнена сріблом-златом
І дорогими напінками;
Тільки, же бідному невольнику на світі не вільно:

- Що біднії невольники у тобі прбувають,
 60. Празника Рожества, будь-ли Воскресенія не знають,
 Все у неволі проклятої, на каторзі турецької
 На Чорнім морі пробувають,
 Землю турецькую, віру бусурменськую проклинають:
 Ти, земле турецька, ти, віро бусурманська,
 65. Ти, розлуко християнська!
 Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною
 Мужа з жоною, брата з сестрою,
 Діток маленьких з отцем и маткою!
 Визволь, Боже, бідного невольника
 70. На святоруській берег,
 На край веселий,
 72. Між народ хрещений!»

Друк. за: Куліш, 1874. – С. 323–326.

КОМЕНТАРІ

2.1. [Плач невольника]

*Друк. за рукоп.: ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 1392, арк. 24, 25.
 Зап. П. Лукашевич [1832 р. в околицях Яготина].*

При едиції тексту здійснено кон'єктури у 18, 19 р., де у П. Лукашевича відповідно: «согрѣвати», «знать име».

Уперше опубліковано: Лукашевич, 1836. – С. 64, 65. Назву подано за цим виданням.

Необхідність звернення до автографа П. Лукашевича (опис та науковий аналіз рукопису див.: Кирдан, 1974. – С. 148–150), зумовлена розбіжностями між рукописним текстом думи та її публікацією. Найсуттєвішими з них є відсутність у публікації 24 р. рукопису та заключної формули – 58–60 р. Це, а також подекуди інший поділ на вірші зумовили різницю в загальній кількості рядків думи в автографі й публікації. У публікацію вкралася друкарська помилка: «неволька» у 55 р. (за нашим поділом). Крім того, у виданні пом'якшено суфікси *ск*, *цк*; виконано зміни в закінченнях *ой* прикметників («турецкой», «бусурманской», «козацкой» та ін.) на *ои* («турецької», «козацької», «бусурманської»); форми слова «отець» змінено на «отець» («отця»), «сиріца» на «сьриця»; у словах «только», «отцовскомъ», «семь», «Чорном» поставлено «дашки» над відповідними *о*, *е* на означення їхньої вимови як *і*; змінено «арабську» на «ораськую». Ці та багато інших втручань у текст рукопису, хоча й були, можливо, ініційовані у виданні самим П. Лукашевичем, та з метою наближення тексту до українського звучання, яке не відображено в автографі, проведено збирачем непослідовно, що змусило нас надати перевагу саме рукописові.

За припущенням К. Грушевської, цей варіант думи записано від кобзаря І. Стрічки, ім'я якого стало відоме лише у 90-х рр. ХІХ ст. після публікації другої частини записів П. Лукашевича, спершу в часопису (Етнографическое обозрение, 1892, №4), а згодом у збірці Б. Грінченка (Етнографические материалы, т. III, 1899), та з листа П. Лукаше-

веча до В. Горленка. У жодній із цих публікацій не йдеться про виконання І. Стрічкою думи «Плач невольника», проте, на думку К. Грушевської, на цього виконавця вказують начебто 22, 23 р., які «не зовсім на місці і ніби нав'язані думою про азовських братів», виконання якої цим кобзарем доведено документально ¹.

Очевидно, дослідниця мала на увазі 24 р. (у публікації) цього варіанта (а не 22, 23 р., як вказала) – вірш-формулу «За Червоное море у орабскую землю запродати» (за рукописом і в нас – 25 р.) і його перегук з такою ж формулою з думи про азовських братів також у запису П. Лукашевича (83 р.) – «Запродав пань его за море Билое, у землю орабську». К. Грушевська не виключає можливості впливу думи «Втеча трьох братів із города Азова» і на якогось іншого кобзаря. Крім того, немає достатніх підстав уважати цю формулу ані притаманною одному сюжетові, який «впливав» на інші, ані особливістю стилю одного виконавця. В упорядників збірника «Исторические песни малорусского народа» не виникало сумнівів у доречності цього рядка в даному варіанті «Плачу невольника», що підтверджує й широкий історичний коментар про невольників та продаж їх «ще більш віддаленим народам чорного племені, сарацинам, персіянам, індійцям, арабам, сирійцям і асиріянам...» ². Варіанти розглядуваної формули є в запису думи «Плач невольника» О. Сластіона від лірника І. Скубія [1908 р.] – «Та за Чорне море в землю агарську продавати» (вар. 2.9); у записах П. Мартиновича 1924 р. від О. Довгополого, учня І. Скубія, – «Въ землю огаревную будутъ насъ завдаватьъ» (вар. 2.12), від Т. Жадана, [1931 р.] – «Такъ тоди будутъ насъ у чужу землю арабскую отпралятьъ» (вар. 2.13); а також у виконанні цієї думи М. Кравченком, у репертуарі якого вона з'явилася через книжку – «Чи будутъ насъ за Червоне море у рабську землю запродаватьъ» (запис В. Шевченка 1904 р., вар. 2.8). У думі «Втеча трьох братів із города Азова» в запису П. Мартиновича від кобзаря Т. Магадина 1876 р. маємо ще один варіант цієї формули – «Продавъ нашего брата у рабську землю».

Думка К. Грушевської про те, що «Плач невольника» було записано від І. Стрічки, не була підтримана Б. Кирданом, який припускав, що думи, які опублікував П. Лукашевич 1836 р., він записував від трьох кобзарів ³.

В. Перетц висловив припущення, що вираз «святоруський берег» (56 р.), який пізніше з'явився у зведеному тексті П. Куліша і який згодом «засвоїв і кобзар Пархоменко» – це «вставка» самого П. Лукашевича ⁴. Цей самий вираз є й у виконанні М. Кравченка думи «Плач невольників» (див.: вар. 1.8).

На відміну від К. Грушевської, яка писала, що «сами собою довгі записи Лукашевича [...] роблять вражіння повноти і точности самим своїм розміром» ⁵, Б. Кирдан уважав цей варіант контамінованим: 27 рядків тексту – оригінальною частиною, а від 33 р. – узятою з думи «Плач невольників». Сполучною ланкою між ними послужили 28–32 р. ⁶. На нашу думку, така «контамінація» могла належати самому виконавцю, а не П. Лукашевичу, оскільки на цей час жодного варіанта думи «Плач невольників» ще не було опубліковано, і нам досі невідомо жодного запису, зробленого раніше від запису М. Костомарова (бл. 1840 р.).

¹ Грушевська, 1. – С. XLIII.

² Антонович, Драгоманов, І. – С. 98.

³ Кирдан, 1974. – С. 151.

⁴ Перетц. – С. 11.

⁵ Грушевська, 1. – С. XLIII.

⁶ Кирдан, 1962. – С. 83, 84.

М. Плісецький підставою для припущення про виникнення твору в середовищі невільників уважав, зокрема, й те, що «географічні уявлення, які відбилися в цій думі, не могли скластися дома, вони виникли в людей, які непогано розумілися на складній географії зв'язків Туреччини з іншими країнами». Аналізуючи текст, зокрема кінцеву формулу прокляття турецької землі, дослідник спробував співвіднести згадку про сім років війни з конкретними історичними подіями¹.

У запису П. Лукашевича (38–41 р.) вперше з'являється мотив прокльону турецької землі з її характеристикою, на ближчі чи віддаленіші варіанти якого натрапляємо в запису думи «Плач невольників» М. Ніговського від П. Колибаби (середина XIX ст.) та в думках «Сокіл і соколя», «Самійло Кішка», записаних 1876 р. П. Мартиновичем від І. Кравченка. Тут ми вперше бачимо структуру, коли прокльон турецької землі розвивається так, що його завершення вимагає повернення до початкової формули звертання. У пізніших записах така конструкція з'являтиметься у варіантах обох невільницьких плачів.

Передруки з видання (Лукашевич, 1836):

- Антонович, Драгоманов, І. – С. 93–95. Здійснено (без зазначення) метаграфію тексту та окремі кон'єктури. Порядкові номери рядків вказуємо за нашою публікацією: 5 р. – «голубонькам»; 10 р. – «подвір'ї»; 18 р. – «согравати»; 23 р. – «яничари»; 33 р. – «козацькеє»; 50 р. – «розлучила»; 55 р. – «невольника»; пом'якшено суфікс *ться* в дієсловах. До цього тексту та варіанту із зібрання І. Новицького (вар. 2.3) подано широкий коментар із залученням багатьох історичних джерел про невільників та торгівлю ними;
- Костомаров. Історія козацтва... – С. 699, 700. Автор цитує 24 рядки цього запису, змінивши форму окремих слів;
- Ревуцький, 1919. – С. 73 (за зб.: Антонович, Драгоманов, І). Текст метаграфовано. 29–57 р. (у Ревуцького 33–55 р.) скомпоновано в один текст разом із вар. 2.3. В історичному коментарі використано коментар до невільницьких дум В. Антоновича і М. Драгоманова та з праці Г. Каченка «Неволя бусурманська в українській народній поезії»;
- Колесса, 1920. – С. 63, 64 (за зб.: Антонович, Драгоманов, І). Використано історичний коментар із цього видання. Текст метаграфовано;
- Грушевська, 1. – С. 11, вар. А. Вказано в примітках на помилки П. Лукашевича в 40, 47, та 50 р. У примітці до 5, 6 та 18 р. вказано на розходження між першодруком та передруками, названо видання В. Антоновича й М. Драгоманова та видання М. Максимовича 1849 р. Тут дослідниця припустилася помилки, бо насправді цього тексту у виданні М. Максимовича немає. Він передрукував варіант іншого сюжету – «Плач невольників» – з публікації М. Костомарова 1843 р. (див. коментар до вар. 1.1, 1.1 а);
- Кирдан, 1972. – С. 101, 102 (за зб.: Антонович, Драгоманов, І). Текст метаграфовано, змінено форму багатьох слів відповідно до норм літературної мови («летаешъ» – «літаєш», «полень» – «полини», «есь» – «єсть» та ін.);
- Хоменко, 1974. – С. 46–48 (за зб.: Антонович, Драгоманов, І). Текст метаграфовано, змінено форму слів відповідно до норм літературної мови;

¹ Плісецький, 1994. – С. 175.

- Дей, 1982. – С. 33, 34 (за зб.: Антонович, Драгоманов, І). Форму деяких слів змінено на літературну.

2.2. Про невольниковъ

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 6, вар. Б.

Зап. А. Метлинський 1853 р. від кобзаря Андрія Шута з містечка Олександрівка Сосницького пов. Чернігів. губ.

Уперше опубліковано: Памятники и образцы, 1853. – С. 281, 282. Звернення до передруку, а не до першої публікації зумовлено недоступністю для упорядників відповідного видання.

Цей запис К. Грушевська розмістила в сюжеті «Плач невольників», вважаючи його перехідним типом до сюжету «Плач невольника». «Проте вважаємо його не за окрему думу, – пише дослідниця, – а за оригінальний варіант високоталановитого кобзаря, яким був Андрій Шут. Сей варіант майже зовсім невідомий: не був передрукований в ніяких збірках і не згадується в розвідках про думи. Дивно, що Метлинський, видаючи 3 роки пізніше свої "Южнорусскія пѣсни", не передрукував в них сього запису, хоч в його збірці не було ніяких інших плачів. Се кидає деякий сумнів на сю думу; але вважати сей запис підробкою нема причин: ім'я кобзаря все-таки являється деякою гарантією автентичності запису і трудно допустити, щоб Метлинський покривав підроблений текст іменем відомого кобзаря. Мусимо відзначити, що варіант Б [даний текст. – Г. Д.] був звісний П. Житецькому, бо копія з нього залишилась в його рукописах. Житецький в своїй копії виправив граматичні помилки оригіналу, що, очевидно, з'явилися під рукою редакторів Пам'ятників (рукою справді незручною!), і поділив прозовий текст на рядки-вірші, Ми, як звичайно, друкуємо запис в його первіснім вигляді»¹.

Б. Кирдан розглядав цей текст як варіант сюжету «Плач невольника»². У цьому варіанті, на думку Б. Кирдана, «контаминация была осуществлена настолько органически, что получилось цельное эпическое произведение [...]»³. У даному випадку маємо справу з текстом, початок якого збігається із зачином варіантів «Плачу невольників» того типу, де наявний мотив знуцання над невольниками. Подальший розвиток сюжету й більша частина тексту ближчі до варіантів «Плачу невольника», у яких зображено двох невольників – братів чи товаришів.

Серед матеріалів К. Грушевської, що частково збереглися⁴, є рукопис цього варіанта, поділеного на вірші та метаграфованого, вірогідно, К. Грушевською (можливо, це копія з матеріалів П. Житецького, про які йшлося вище), що не був використаний нею у виданні. Існування такого рукопису свідчить про те, що запропонований дослідницею підхід до подачі текстів у повній відповідності до першоджерел було обрано, очевидно, після тривалих текстологічних пошуків, які не дали однозначної текстологічної моделі різних за способом запису текстів.

Наводимо цей текст повністю:

Як у неділю рано-порано
Не голосні дзвони задзвонили,

¹ Грушевська, 1. – С. 3.

² Кирдан, 1962. – С. 85-87; Кирдан, 1972. – С. 441.

³ Кирдан, 1962. – С. 86.

⁴ ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 496 а, арк. 4, 5.

- Не сизопері орли защебетали
И не сивая зозуля заковала:
5. То бідні невольники, сидя в неволі, заплакали...
Ей нікому ж им було поклонитися:
«Поклонімося ж ми, братці, хоч голубоньком сивеньким;
«Ей, голубоньку сивенький!
Ти ж бо високо літаєш,
10. У чужих далеких сторононьках буваєш.
Полини ти у наші городи християнські до отців наших, до маток,
Да на подвір'ячку впади,
Жалибненько загуди,
Про нас, бідних невольників, припом'яни.
15. Нехай наші отці да матки добре дбають,
Кгрунта и маєтка збувають,
Великі скарбі собирають,
Нехай нас, бідних невольників, из тяжкої неволі визволяють.
Бо як не будуть наші отці да матки кгрунтів, маєтків збувати,
20. Нас козаків, бідних невольників, из тяжкої неволі визволяти
То будуть нас турки, безбожни яничане в Царіград на базар вивождати
У чотирі ряди сажати,
Будуть нами невласма, як кіньми, міняти,
Будуть нас далей за Чорне море продавати,
25. Будуть за нас брати дорогі сукна поставки не мірячи,
Срібро-злото не лічачи».
От тоді – то которі отці да матки кгрунта да маєтки збували,
Великі скарби собирали...
Да ще Бог святий знає,
30. Бог святий відає,
Де шукати, де питати:
Чи у пристані Лимані
Чи у Царіграді на базарі,
Чи у Чорному мору на кгалярі,
35. На великій каторзі.
От тоді-то турки, безбожни яничане, бідних невольників в Царіград
вивождали,
У чотирі ряди сажали,
Козаками, бідними неволниками, невластьмя, як кіньми, міняли,
Брали дорогі сукна-постави не мірячи,
40. Срібро-злото не лічачи.
От тоді-то бідні невольники в тяжкій неволі плакали, ридали
Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку проклинали:
«Ей земле, земле турецька,
45. Віра проклята бусурманська
Розлука наша християнська!
Як то ти нас тепер розлучила
Брата з сестрою,

- Мужа з жоною
50. Сина з отцем и з матірйу!
Уже ж нам, братці, не бувати в краю веселім,
Между миром хрещеним!»
Теперішнїго часу
Утверди, Господи,
55. Люду царського
56. Народу християнського!..

Передруки:

- Нудьга, 1969. – С. 56, 57. З посиланням на публікацію у виданні «Памятники и образцы...», проте текст метаграфовано, поділено на вірші, виконано численні кон'єктури.

2.3

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 95, 96.

Зап. М. Ніговський [від кобзаря Кирила Григоренка із с. Красний Кут Богодухівського пов. Харків. губ].

У виданні думу атрибутовано: «Із рукописного зібрання І. П. Новицького». Збирача й виконавця визначив Б. Кирдан¹ за рукописом першого тому «Записок о Южной Руси», виявленим у Чернігівському історичному музеї: «Этнографические записки о Южной Руси П. Кулиша. Том первый». Ця дума, як і деякі інші, не увійшли до друкованого видання П. Куліша. Різничитання між записом цієї думи в рукопису П. Куліша та публікацією В. Антоновича та М. Драгоманова також проаналізовано в праці Б. Кирдана: у 2 р. рукопису відсутні слова «с тяжкої неволі», у 19 р. – слово «товариш»; у 29 р. «захожджає» замість «заїжжає», у 33 р. «гавани» замість «неволі»². Дослідник не порушив питання про першоджерело запису і лише зазначив: «В тексты дум, записанные М. Неговским от Ригоренко, П. Кулиш внес значительно меньше исправлений, чем в собственные записи»³. У рукопису П. Куліш, на відміну від видавців збірника «Исторические песни малорусского народа», назвав прізвища збирача та виконавця. Відомості про кобзаря Ригоренка П. Куліш умістив разом із записами від нього в «Записках о Южной Руси», не назвавши його імені. Можливо, це кобзар Кирило Григоренко, про якого згадує М. Білозерський⁴. Щоправда, у праці Б. Кирдана та А. Омельченка «Народні співці-музиканти на Україні» кобзаря Ригоренка названо Миколою⁵.

До тексту публікації подано значний історичний коментар упорядників (с. 96–99).

Передруки:

- Ревуцький, 1919. – С. 72, 73 (скомпоновано в один текст 1-32 р. даного запису з 28–52 р. вар. 2.1);
- Грушевська, 1. – С. 11, 12. – Вар. Б.

¹ Кирдан, 1974. – С. 236.

² Там само. – С. 238.

³ Там само – С. 244.

⁴ ІМФЕ, ф. 3, од. зб. 376, арк. 19.

⁵ Кирдан, Омельченко. – С. 88.

2.4. Двохъ братівъ невольныкивъ письня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 70, 70 зв.

Зап. П. Мартинович 21 січня 1903 р. в Костянтинограді від Мотрони Панасівни Бондаренко, 1834 р. н.

Публікується вперше.

Інформацію про виконавицю, записи від неї та спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

У тексті зазначено варіанти вимови окремих слів: у 6 р. у слові «литайиш» над другим *и* допсано *ь*, а нижче – *є*; у 27 р. в слові «Чорное» під другим *о* дописано *є*.

Цей самий текст, переписаний набіло: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 611, арк. 224, 224 зв., з тією ж реплікою до 48 р.; ІМФЕ, ф.11, од. зб. 714, арк. 130, 131, з тими ж репліками; ІМФЕ, ф.11, од. зб. 724, арк. 8, 8 зв. (без відтворення реплік).

У перебілених текстах подекуди розставлено розділові знаки.

Мотив утечі (40, 41 р.), відсутній в інших варіантах цієї думи, привнесений самим виконавцем.

Пор. 32–39 р. з 29–32 р. вар. 2.1.

2.5. Бідного невольныка пісьня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 725, арк. 108, 108 зв.

Зап. П. Мартинович 30 січня 1903 р. в Костянтинограді від Мотрони Панасівни Бондаренко, 1834 р. н.

Публікується вперше.

Дума вміщена в групі записів під заголовком «Яремивські письни».

Цей самий текст, переписаний набіло: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 24, 24 зв. та од. зб. 724, арк. 39, 39 зв. До 20 р. та в кінці тексту – ті самі репліки.

У текстах, переписаних набіло, частково розставлено розділові знаки.

2.6. Невольницькій плач

Друк. за: Сперанский. – С.14, 15.

Зап. М. Сперанський, Г. Бакалов, В. Данилов 1902 р. в Києві від кобзаря Терентія Макаровича Пархоменка, 1872 р. н., із с. Волосківці Сосницького пов. Чернігів. губ.; мешкав у с. Бурківка того ж повіту.

Про цей текст М. Сперанський пише, що він «буквально совпадає с текстом Б. Д. Гринченка (стр. 10)»¹. Згадує він і про думу «о невольниках [...], которую он [кобзар. – Г. Д.] не поет, но которую, вероятно, знает, скорее всего, из той же книжки "Думы кобзарьскы", где действительно эта дума напечатана»². Автор вважав, що за винятком двох дум («Про Азовських братів» та «Вдова і сини»),

¹ Сперанський. – С. 44.

² Там само. – С. 45.

«остальные думы даны ему интеллигентами, разучены им потому, что их охотно слушают, а следовательно и оплачивают те же интеллигенты»¹.

К. Грушевська, уточнивши, що «Невольницький плач» з «Дум кобзарських» – це передрук зведеного тексту П. Куліша, зазначає: «Пархоменко майже не віддаляється від тексту Грінченка; як новіший кобзар, він вже не імпровізує так вільно, як пр. М. Кравченко над "Невольниками" [...]; така точність – здобуток зовсім нових часів!»².

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 12, вар. В. Текст метаграфовано (замінено окремі *и* та *e* на *і* та *е*);
- Нудьга, 1969. – С. 58–60. Текст метаграфовано, виконано численні кон'єктури, зокрема, змінено написання окремих слів відповідно до літературної норми.

2.7. Невольницька дума

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 8. колекція 2, од. зб. 1, арк. 1, 2.
[Зап. Д. Яворницький 1903 р.] від кобзаря Михайла Степановича Кравченка, 1858 р. н., з с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ.

Уперше опубліковано: Яворницький, 1990, № 293. -- С. 219, 220 (текст), 434 (приміт.).

Це перше з трьох зафіксованих від М. Кравченка виконань цієї думи.

У рукопису примітка: «м. Великі Сорочинці Полт. губ. Миргор. пов., сліпий кобзарь Михайло Кравченко 45 р. Думу співає під гру на кобзі. Кобзу зве бандурою або коряком: "Кобза, як по-простому, то бандура, а як ще простіше, то коряк". Текст переписано рукою дружини Д. Яворницького (встановлено М. Шубравською, упоряд. зб.: Яворницький, 1990. – С. 434). Дату запису визначено за віком кобзаря.

Текст схожий до запису цієї думи від Т. Пархоменка (вар. 2.6) та від О. Довгополого (вар. 2.12).

2.8. Ой не ясний сокиль хвылыть-прохвыляе

Друк. за: Грица, 2007. – С. 124–128 (мел.); ІМФЕ, ф. 8, колекція 2, од. зб. 41, арк. 9, 10 зв. (текст).

Зап. кобзар В. Шевченко 1904 р. у Миргородському пов. від кобзаря Михайла Степановича Кравченка, 1858 р. н., із с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ.

Оригінал запису – нотна транскрипція з підтекстівкою.

Поділ на вірші виконано за: Грица, 2007. – С. 129–131.

Про те, що запис було зроблено безпосередньо в Миргородському пов., свідчить лист П. Мартиновича до О. Сластіона від 6 листопада 1904 р.: «Жалко мині... що... консерваторський московський Шевченко поїхав записувати кобзарів у Миргородський уезд, а не ти пишеш их» (ЦДАЛМ, ф. 194., оп. 1, спр.12)

¹ Там само. – С. 48.

² Грушевська, 1. – С. 10.

Уперше текст (метаграфований, з машинописної копії: ІМФЕ, ф. 8, кол. 2, од.зб. 57, арк. 2–4) без посилання на мелодію опубліковано: Кирдан, 1972. – С.102–104.

Уперше за оригіналом нотний запис та виокремлений текст (метаграфований) опубліковано: Яворницький, 1990. – С. 221–227 (мел.), 227, 228 (текст), 434 (примітка). У примітці упорядник (М. Шубравська) вказала на всі копії цього запису в архіві Д. Яворницького.

Назва «Ой не ясний сокиль хвылыть-прохвыляе», написана тією ж рукою, що й сам текст, закреслена олівцем і нижче тим самим олівцем невідомою рукою написано – «Невольницька дума».

Вербальний текст думи має незначні відмінності в порівнянні із записом [Д. Яворницького] від цього ж кобзаря (вар. 2.7).

Вербальні тексти обох виконань близькі до запису від Т. Пархоменка (вар. 2. 6). Це дозволило дослідникам припустити, що джерелом цієї думи для М. Кравченка (як і Т. Пархоменка) слугував збірник Б. Грінченка «Думи кобзарські» (див. коментар до вар. 2.6).

На думку С. Грици, «музичний текст думи викликає ряд сумнівів щодо точності фіксації ритміки речитативу, особливо щодо передачі його ладового забарвлення, враховуючи наявні записи цієї ж думи, як і ряду інших, зроблених Ф. Колесою від М. Кравченка 1908 р. та існуючого фрагмента "Про азовських братів" у запису М. Лисенка. Як М. Лисенко, так і Ф. Колеса багаторазово відзначають хроматичні півторатонові інтрвали, дуже схожі в обох варіантах думи мелодичні формули – початкова (від верхньої септими вниз) та нижня (від субкварти). Характерно, що в думі "Про трьох братів азовських", що значиться як запис 1904 р. В. Шевченка від М.Кравченка, у кінці стоїть дата "1912". У мелодії, особливо в кадансах, неодноразово відмічено хроматичні ходи на збільшену секунду та дорійську сексту. З того мало б виходити, що дума "Про трьох братів азовських" могла бути згодом "підправлена" під надруковану Ф. Колесою ту саму думу від М. Кравченка у "Мелодіях...", а "Невольницька" записана В. Шевченком по пам'яті (на текст М. Кравченка)» (Грица, 2007. – С. 793).

Передрук:

- Грица, 2007. – С. 124–131 (за виданням: Яворницький, 1990).

2.9. Плач невольницькій

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 150, 151, вар.ГГ.

Зап. О. Сластіон [1908 р.] від лірника Івана Миколайовича Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ.

Примітка К. Грушевської: «Варіант Г, надрукований на с. 13 [у нас вар. 2.10 – Г. Д.] тільки уривок думи, що записав Колеса від Скубія. ГГ являється повним записом від того ж співака».

Знаки «[?]» у 16, 33 р. – у виданні К. Грушевської.

Текст близький до запису П. Мартиновича від Остапа Довгополого, учня І. Скубія (див.: вар. 2.12).

Передруки:

- Кирдан, 1972. – С.104, 105 (із кон'ектурами в написанні слів: «янчарі» – «яничари»; «християнську» – «христианську»; «собірати» – «собирати» та ін.);
- Мишанич, 1986. – С. 38–40 (за: Кирдан, 1972).

2.10. Плач невольника

Друк. за: Грица, 2007. – С. 313, 314 (мел.); Колесса, П. – С. 193 (текст).

Зап. на фонограф О. Сластіон 1909 р. від лірника Івана Миколайовича Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ. Транскрипція Ф. Колесси.

В ІМФЕ (ф. 27, од. зб. 120, арк. 2, 3) зберігається оригінал нотної розшифровки з фоновалика з приміткою Ф. Колесси: «Списано і провірено докладно [8]. VIII. 909. Провірено до друку 11. VIII. 909».

За спостереженням С. Грици, «музичний речитатив, який подано в а-дорійському, однорідний за стилем із речитативом думи «Про Самійла Кішку», записаної від цього ж лірника, але більше збагачений мелодичною орнаментикою»¹.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С.13, вар. Г (без двох останніх рядків);
- Грица–Колесса. – С. 324–326 (мел.), 501, 502 (текст);
- Грица, 2007. – С. 220–222 (за: Грица–Колесса).

2. 11. Плач невольника (Невольницький плач)

Друк. за: Грица, 2007. – С. 220–221 (мел.); Колесса, 1. – С. 167, 168 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса 1908 р. від кобзаря Михайла Степановича Кравченка, 1858 р. н., із с. Великі Сорочинці Миргородського пов. Полт. губ. Транскрипція Ф. Колесси.

Нотна транскрипція в публікації Ф. Колесси має заголовок: «Дума "Невольницький плач" (початок)».

Коментуючи особливості виконання думи М. Кравченком, С. Грица пише: «Однакові інтонаційно-ритмічні формули наявні у двох плачах від М. Кравченка» (див. також вар. 1.14). Дослідниця звертає увагу на схожість словесного тексту думи з рецитацією «Плачу невольника» лірника І. Скубія (див.: вар. 2.10), що «свідчить про ймовірне звернення співців до друкованих джерел. Імпровізаційне начало, за умови використання друкованих джерел, мало місце лише в музичній рецитації думи та в інструментальному супроводі»².

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 13, вар. Г.; з коментарем: «[...] очевидно, тільки відміна від варіанту Б [у нас вар. 2.3 – Г. Д.]. Кажемо: очевидно, бо не знаємо за-

¹ Грица, 2007. – С. 799.

² Там само. – С. 796.

кінчення [...]. В кожному разі сі три записи [третій – у нас вар. 2.10 – Г. Д.] творять одну групу» (Грушевська, 1. – С. 10);

- Грица–Колесса. – С.149–151 (мел.), 274, 275 (текст) (текст подано з окремими кон'ектурами);
- Грица, 2007. – С. 220–222 (за: Грица–Колесса).

2.12. Плачъ невольницькій велькій

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 899, арк. 9, 10.

Зап. П. Мартинович 1924 р. [від лірника Остапа Довгополого із с. Шедієве (Шидіїв) Кобеляцького пов. Полтав. губ.].

Публікується вперше.

Текст уміщено в зшитку із записами П. Мартиновича, на першому аркуші якого як загальний заголовок його рукою написано: «Козачи письни». Іншою рукою червоним олівцем угорі ліворуч дописано: «1924. ІХ. Записи дум».

Особу виконавця визначено за іншими рукописом¹, де П. Мартинович перераховує репертуар О. Довгополого (без самих записів), і серед інших записів є розділ «Козачи письни» – дев'ять дум, жартівлива дума «Про чабана» та пісня про Лебеденка. Саме ці думи й зібрані в рукопису «Козачи письни», причому в такій самій послідовності, як і в переліку. Серед них «Плачъ невольницькій велькій», «Плачъ невольницькій малый» (сюжет «Плач невольників», вар. 1.16), «Тры браты самарськи» та ін.

У цьому ж рукопису (од. зб. 899) на арк. 20 є приписка: «На выхидь Скубійовой навукы». І далі: «Скубійова наука и книга. Книга [со]ставлена въ 18[8]3 року». Як відомо з праці Ф. Колесси² та записів П. Мартиновича, О. Довгополий був одним із чотирьох учнів лірника Івана Скубія, який говорив про свого учня, О. Довгополого: «[...]сей і думи співає, таки вивчився, а ті байдуже»³.

Даний текст («учня») найближчий до тексту, записаного О. Сластіоном від І. Скубія («вчителя») [1908 р.] («Плач невольницькій», вар. 2.9).

Про спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

2.13. Невольникъ

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 954, арк. 26 зв., 27.

Зап. П. Мартинович [у 1931–1932 рр.] від кобзаря Терентія Трохимовича Жадана (Дирди) із с. Петрівка [Костянтиноградського пов. Полтав. губ.].

Публікується вперше.

20–38 р., на нашу думку, – версифікація виконавця, не оперта на традицію.

Цей самий текст – у цьому ж рукопису (од. зб. 954) на арк. 10. У ньому – додатковий рядок після 30 р. «Батько сказа́въ: "Не журысь, сы́ну, якъ-небу́дь бу́демъ

¹ ІМФЕ, ф.11, од. зб. 903, арк. 1, 2.

² Колесса, П. – С. Х (розділ «Співці дум»).

³ Там само.

визволяты"». На берегах, навпроти 19, 20 р. примітка збирача: «Пропуску нема». Наприкінці ту саму репліку виконавця перекреслено.

Фрагменти цього тексту є в цій самій од. зб. на арк. 9 зв. та на арк. 37.

Про спосіб відтворення особливостей вимови в записах П. Мартиновича див. у коментарі до вар. 1.6.

П. Мартиновичем зафіксовано також переказування фрагмента цієї думи Т. Жаданом ¹.

2.14. Невольницькій плач

Друк. за: Куліш, 1874. – С. 323–326.

До кожної частини тексту П. Куліш подав коментар про обставини неволі та страждання невільників.

Цей текст К. Грушевська визначила як компіляцію текстів П. Куліша із двох варіантів – П. Лукашевича (вар. 2.1) та В. Антоновича і М. Драгоманова (вар. 2.3). У кожному рядку своєї публікації вона вказала на відповідні рядки із цих варіантів та відмітила ті місця, які П. Куліш «переробив зовсім вільно, або такі, що їх походження нам незвісне» ².

Див. також коментар до вар. 1.26.

Передруки:

- Грінченко, 1897. – С. 10–12. Виконано численні приховані кон'єктури, переважна більшість яких – це зміна лексики на форми, що відповідають нормам літературної мови: «отець» – «батько»; «собирають» – «збирають»; «злато» – «злото»; «Рожества» – «Риздва»; «Воскресения» – «Велькодня» та ін.;
- Грушевська, 1. – С. 13, 14, вар. Х.

Підготувала Галина Довженок

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 8

² Грушевська, 1. – С. 13.

3. МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

У вступному слові до праці «Історія возсоединенія Руси» П. Куліш зізнався, що її появу спричинила «жажда духовной свободы». Вступне слово має назву «Предупреждение». Завершує працю додаток – українські народні думи, «подъ теми заглавіями, какія дали имъ народныя певцы-кобзари». На с. 329–331 П. Куліш опублікував думу про Марусю Богуславку. Він був перший серед українських інтелігентів, хто звернув увагу на цю думу. Було це 1856 р. Але «ключі» до розуміння її змісту ще довго треба було шукати.

Думу про дівку-бранку Марусю попівну Богуславку дослідники фольклору вважають дещо «загадковою й неясною», адже «ця дума правдоподібно не ціла дійшла до нас... Ся обставина, як також чисто індивідуальні її психологічні мотиви були причиною, що письменники часто звертали на неї увагу. Не розуміючи всіх мотивів думи, старались вони немов доповнити її і прицілити до неї чисто сучасні раг excellence абстрактні ідеї, в роді релігійної або національної, чи то більш зрозумілі індивідуальні, в роді любови»¹.

Є. Зг'арський у поемі 1862 р. змалював Марусю християнською фанатичкою, за ним пішов С. Воробкевич (оповідання «Турецькі бранці», 1868 р.).

1875 р. І. Левицький написав оперету, в якій «сотворив матір Марусі, вложив в її уста релігійний фанатизм попередника та сучасний свій націоналізм»². У поемі П. Куліша «Маруся Богуславка» (1880-ті рр.) автор «прикрасив Марусю Богуславку такою кількістю власної індивідуальності, що нею затер ці основні її риси. [...] Таким способом Маруся Богуславка вийшла у Куліша ще біднішою духом, аніж у попередників»³. Розглянувши ще драму Б. Грінченка «Ясні зорі» (1894) та драму М. Старицького «Маруся Богуславка» (1899), С. Томашівський, автор праці «Маруся Богуславка в українській літературі» (1901), підсумував: «Усі ті перерібки мають не багато літературної вартости, а героїні всіх, без виємка, або шабьонові або дивоглядні, і ні одна з них не доходить до тої висоти людського етичного характеру, на яким стоїть героїня історичної думи»⁴. То яка ж вона, Маруся Богуславка, що в фольклорі українців (і героїня, і сама думка) має чимало власне народних назв-імен: «Маруся попівна Богуславка», «Дівка-бранка», «Маруся-бранка», «Дівка Маруся Богуславка (вар. Богославка)» «Дівка-убранка», «Дівка-обранка»... «Невільницькою піснею» називали цю думку носії фольклору. Під рукописним текстом «Писня про дівку Марусю Богуславку» П. Мартинович зазначив: «Прыкъмитка до письни»:

¹ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-Науковий Вістник. – 1901. – Т. 14. – № 4–6. – С. 132.

² Там само. – С. 133.

³ Там само.

⁴ Там само.

«Дивка-убранка зоветьця за тымъ, що вона хорошый нарядъ носе»¹. Але це тільки одна прикмета цього дивовижного образу, який непросто збагнути і розтлумачити. Звернімося насамперед до тих текстів, які вже були опубліковані в різних виданнях і систематизовані в корпусі дум К. Грушевської.

У корпусі дум 1927 р. (т. 1)² подано всього дев'ять записів текстів думи про Марусю Богуславку, шість із яких уміщено в головній частині, а ще три – у додатку:

«А "Дума о Марусе-Богуславке". П. Кулишъ. Записки о Южной Руси, С. Петербург, 1856, т. 1. – С. 210; текст записав М. Ніговський від кобзаря М. Ригоренка в Краснім Куті Богодухівського пов. на Харківщині.

Б Исторические песни малорусскаго народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Томъ первый. Кіевъ, 1874, с. 233; текст записав А. Метлинський в Зіньківськім пов. на Полтавщині.

В "Маруся Попівна Богуславка. Запорозька пісня". "Українськи записи Порфирія Мартиновича", Київ, 1906, с. 256; текст записаний від лірника Степана Чекана, в Костянтинограді 30 січня 1886 р. Чекан перейняв сей текст від Степана Івановича Задніпряньського або Томашківського з Катеринославщини.

Г "Про Марусю Богуславку". Ф. Колесса. Мельодії до українських народніх дум, т. 1, 1910, с. 163; текст записаний від кобзаря Михайла Кравченка, з с. Сорочинець Миргородського пов. на Полтавщині.

Г "Про Марусю Богуславку". Ф. Колесса. Мельодії до українських народніх дум, т. 2, 1913, с. 194; текст записав 1909 р. О. Сластьон від лірника І. Скубія, з Лелюхівки Кобеляцького пов. на Полтавщині.

Д "Про Марусю Богуславку". Там само, т. 2, с. 145; записано від кобзаря Степана Артемовича Пасюги, з Богодухівського пов. на Харківщині.

ВВ "Дивка бранка". "Від кобзаря Мусія Кулька въ с. Дейкаловка Зеньковскаго уезда. Онъ выучил эту думу отъ старого кобзаря Хмеля (или Хмельницького изъ с. [?]) Записав В. Горленко десь в середині 1880-х років".

ГГ "Про Марусю Богуславку". "Від І. Скубія записав О. Сластьон. Не зазначено, коли саме".

Е "Маруся Попівна-Богославка (уривок думи)". "Від Федора Хамулки, з с. Сколубова, Пулинської вол., Волинської округи, 23.05.1927 року. Занотував В. Кравченко».

Дослідники зазначали, що варіанти думи мало відрізняються розміром і однаково описують перебіг подій. Напр., К. Грушевська пише:

«Варіанти В і Г трохи скорочені у вислові, бо мають відповідь Марусі і обіцянку визволити невільників в будуччині, але не мають опису визволення, – так, як А і Б.

Варіант В відбиває від інших новішим способом вислову. Окрім того, сей варіант має такі відміни від інших: згадка про невільників, великоднє пирування як причина їх розпуки; пан їде не в мечет, а просто з двору; нема традиційної фрази "для роскоші турецької, для лакомства нещасного", замість того – "турецькі ласощі і лакгомини».

Тотожність варіантів у головних епізодах хоч не дуже близько лежать одна від одної, але творять досить збиту територію, не поділену посередині ніяким іншим кобзарським центром. Територія Богодухів-Зіньків-Миргород-Кобеляки-

¹ Див.: «Невольницькі пісні. 1. Маруся Богуславка» // ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 866, арк. 2.

² Грушевська, 1. – С. 24–27, 151–153.

Костянтиноград не належить до одної якоїсь кобзарської школи, а правдоподібно поділяється на кілька шкіл, тільки ці школи мають змогу вільно обмінюватись впливами, бо в середині цього чотирикутника нема ніякого іншого центру кобзарської науки, що спиняв-би їх зносини»¹.

К. Грушевська зазначила: «Ся дума, що викликала в новішій українській літературі стільки переспівів-поем і драм, у кобзарів ХІХ в. була одною з найменш популярних»².

Друкуючи вперше думу про Марусю Богуславку, П. Куліш³ спинився на невірницьких піснях, звернувши увагу на те, що вони є також молитвами про визволення з неволі. К. Грушевська вважала, що ці молитви могли виголошувати гуртом: «Визволи, Боже, нас, – вислухай, Боже, нас...». За П. Кулішем, такі молитви можна віднести до плачів у широкому розумінні. П. Куліш розрізняв два роди невірницьких пісень: плачі, до яких належить дума про Марусю Богуславку, і славословія, до яких належить дума про Кішку Самійла.

О. Лісовський назвав думу про Марусю Богуславку «драматизованим плачем». Він уважав, що сильний ліричний струмінь думи згодом дав поштовх до розвитку власне «ліричної думи»: «По мелодии речи, по силе и глубине лиризма эта дума имеет мало соперников»⁴. Подієвість, на думку автора «Опыта изучения малорусских дум», відіграє в цьому творі другорядну роль.

О. Лісовський зробив несподіване припущення: звільнення, яке обіцяє Маруся, взагалі не відбувається. До того ж, знову-таки несподівано, Марусю Богуславку він порівнює з панночкою («Вій» М. Гоголя): «Дело в думе идет об освобождении, но освобождения нет, хотя и говорится, что оно было. Его не было, потому что дума кончается молитвой об освобождении, и общий тон думы – страстно-молящий – совершенно противоречит факту освобождения... Фигура Маруси Богуславки гораздо больше, чем само событие, обнаруживает чувство певца. Вся скорбь невольников выразилась в этой глубоко-лирической фигуре. Маруся Богуславка – это тоска по родине, тоска по солнцу, по свободе, кристаллизовавшаяся в форму женщины с прекрасным, невыразимо-грустным лицом. Это родная сестра, но более несчастная, той прекрасной панночки, в лирической облитой лунным светом фигуре которой Гоголь собрал и воплотил всю непонятную тоску, навеваемую украинской летней ночью. И слова ее звучат неутолимой печалью: "Ой, козаки, вы, бидныйи невольныкы..."»⁵.

Історико-літературний коментар до думи про Марусю Богуславку подали В. Антонович і М. Драгоманов⁶. Вони розглянули три аспекти цієї думи.

Перше – це доля українок-невірниць, як її малюють народні пісні; а також доля вибраних з-поміж них, що ставали жінками султанів і тим здобували вплив і могутність (напр., Роксолана, жінка Сулеймана I, ХVІ ст.; жінка Османа II, ХVІІ ст.; мати Османа III, ХVІІІ ст.).

Друге – В. Антонович і М. Драгоманов спробували зіставити образ в'язниці в думі з історичним описом в'язниць.

І третє – існують віддалені аналогії визволення невірників у західно-

¹ Грушевська, 1. – С. 21.

² Там само.

³ Куліш, 1. – С. 214.

⁴ Лісовський О. – С. 36.

⁵ Там само.

⁶ Антонович, Драгоманов, I. – С. 135–140.

слов'янських піснях. Тут є три паралелі: пісня про брата Яна і сестру Катерину, які сидять сім літ у неволі, брат у в'язниці, а сестра як швачка в домі, і за допомогою іншої невольниці втікають додому; болгарська пісня про Митра і сестру Ангелину, в якій брат-невільник намовляє до утечі сестру, що стала жінкою турка; пісня, теж болгарська, про невольницю-туркеню Анку Щепянку, що стає жінкою християнина і не хоче вертати додому, як і Маруся Богуславка ¹.

Коментар В. Антоновича і М. Драгоманова став основою для всіх подальших праць і міркувань щодо цієї думи, де він у тій чи іншій мірі відтворюється (напр., у роботах С. Томашівського, В. Будзиновського, А. Кримського, М. Плісецького).

Короткий переказ історії «українок-султанок», передусім Роксолани, маємо в М. Костомарова. Учений акцентував вплив переказів про таких жінок на образ бранки Марусі, що теж, як Роксолана, була дочкою священика. «Її (Роксолани) рідне місце – Рогатин міг легко перейти в Богуслав, через довге перебування думи в устах народу» ². Окрім жінок, згаданих у В. Антоновича і М. Драгоманова, М. Костомаров звернув увагу і на жінку хана Іслама-Гірея, що отруїла чоловіка за його зраду на користь поляків.

Звичайно, дослідники пов'язують думу про Марусю Богуславку з думою про Івана Богуславця, гублячись у здогадах. М. Костомаров уважав, що початок думи про Івана Богуславця взято з думи про Марусю Богуславку (йдеться про опис в'язниці і про Великдень). Учений наголошував, що в цій думі «много исторической правды». Але, на відміну від своїх попередників, він звернув увагу на те, що «в наших архивных делах есть не мало показаний возвратившихся из турецкой и татарской неволи русских полоненников, которые приносили известия о примерах человеческого и доброго отношения мусульманских господ к невольникам» ³.

У «Мыслях...» П. Житецького дума про Марусю Богуславку окремо не розглядається, але згадується принагідно в зв'язку з піснями про дівок-бранок, як і у В. Антоновича та М. Драгоманова. К. Грушевська вказала на існування рукопису П. Житецького, його нотаток до «Мыслей...», де є короткий переказ відомостей про Роксолану. На її думку, П. Житецький уважав Роксолану за можливий прототип Марусі.

П. Житецький відзначав і подібність дум про Марусю Богуславку та про Івана Богуславця. Він припускав, що дума про Марусю Богуславку постала під впливом думи про Івана Богуславця. Обидва твори є уривками більшого епосу, який до нас нібито не дійшов: «Щодо подібності імен, то на нашу думку, обидві думи – ніщо інше як два уривки з обширного епосу, який не дійшов до нас в цілості, про долю дітей однієї сім'ї, що, можливо, проживала в м. Богуславі» ⁴.

У рукописних нотатках П. Житецького до цього епосу додається дума про Сокола. К. Грушевська також розглядала «Марусю Богуславку», «Івана Богуславця» та «Сокола» як «невільницькі» думи. Іншого погляду дотримувався І. Каманін, який у праці «Українські богатирі козацької доби» писав: «Дума ся належить до дуже давнього часу, і нам здається, що видавці не зрозуміли її, бо залічили до невольницьких пісень тільки через те, що тут Сокол, вилетівши з Царграда, посилає прокльони сьому місту». І. Каманін уважав, що дума про Сокола поширювала «лицарські ідеї» ⁵.

¹ Антонович, Драгоманов, І. – С. 135–140.

² Костомаров. Історія козацтва... – С. 726.

³ Там само.

⁴ Житецький. – С. 220.

⁵ Каманін. – С. 54.

С. Томашівський, порівнюючи думу про Марусю Богуславку з думою про втечу трьох братів із Азова та з думою про Самійла Кішку, стверджував, що разом вони творять своєрідний «тип української невольницької думи». Про «Марусю Богуславку», зокрема, С. Томашівський писав: «Наша-ж дума, хоч поетично стоїть дуже високо, обробленню не дорівнює вище названим. Нема тут ані просторости і повноти в оповіданню, ані тої характеристики дієвих осіб, яку стрічаємо в тих двох думах; навпаки, маємо вражінє, що сій думі про Марусю Богуславку не достає ні початку ні кінця. Ані не бачимо, хто властиве та Маруся, невольниця чи пані, і яке те становище до "пана турецького"; ані не знаємо нічого ближшого про її потурченє, ані про її відносини до козаків, ані про кінець події»¹.

Серед праць радянського часу, в яких розглянуто сюжет «Марусі Богуславки», варто відзначити статтю «Трагічне в народних думах та історичних піснях» (автор чи аворка – М. В. Калениченко), в якій ідеться про те, що «полон народ прирівнює до смерті», а втеча з неволі «тракується народом як можливий вихід з трагічного становища полоненого...»². Звернувши увагу на «героїчний і водночас трагічний» образ Марусі Богуславки, дослідник висловив таке переконання: «Небажання зрозуміти сутність її характеру приводило фольклористів до неправильної оцінки образу героїні... Трагедія Марусі Богуславки тим і ускладнюється, що вона – високоморальна людина – тепер вважає себе недостойною повернення на рідну землю, до того ж (за законами народної моралі) дружина має жити там, де чоловік і діти. Ось чому дослідник Б. Кирдан мав підстави написати, що характер Марусі героїчний, а доля її трагічна»³.

Антропологічний підхід до думи запропонувала Оксана Грабович. У статті «Думи як символічний код переказу культурних цінностей» авторка звернула увагу на властиву думам структуру, що сформувалася з необхідності «передачі важливого культурного змісту "правди", тобто суспільних та універсальних вартостей»⁴, базовою ж для дум є структура обрядів переходу. Розглядаючи думи козацького епосу (до яких зараховано й «Марусю Богуславку»), О. Грабович спирається на модель обрядів переходу, запропоновану Арнольдом ван Геннепом: «Ми зустрічаємося з різними стадіями обрядів переходу – передмежовою (відокремлення від старих або попередніх умов), межовою (яка символізується випробовуваннями, ритуальною смертю головного героя, якщо йдеться про колектив) і післямежовою (повернення), що в козаків символізується поверненням до своїх людей. [...] У деяких думах козацького епосу... відображаються всі три – це умови межового стану, в якому герої мають витерпіти фізичні страждання, приниження і через них досягти стану зміни сутності»⁵. О. Грабович не мала сумніву в тому, що діяльність козаків у думі належить до царини міфу й ритуалу, а тому пов'язана з архаїчними пластами фольклорної свідомості. Над особливостями такого зв'язку ще 1924 р. розмірковував М. Грушевський: «При всій своїй оригінальності і сорозмірно новій фактурі, наші думи в своїй літературній і музичній структурі стоять в дуже інтереснім зв'язку з ріжними архаїчними формами, – як українськими, так і іноплеменними, і через се

¹ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. – С. 207.

² Калениченко М. Трагічне в народних думах та історичних піснях // Естетичні категорії в українській літературі. Трагічне і героїчне. Вип. 1. – Д., 1976. – С. 16.

³ Там само.

⁴ Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 30.

⁵ Там само.

вони мають великий інтерес не тільки українського громадянства – як одна з дійсних перлин народнього життя, але для дослідника творчості взагалі, як дуже інтересна і своєрідна її категорія»¹.

Продовжуючи цю лінію (пошуки «слідів» чи проявів архаїчної фольклорної свідомості), згадаємо ще про одну, що так яскраво проступає в працях ХІХ – поч. ХХ ст., – історичну. Про історичні події, пов'язані з думою, писав, зокрема, А. Кримський в «Історії Туреччини». Згадав він і про жінок-бранок: «А вже ж до кого доля була в Туреччині найлагідніша, дак се для вродливих бранок з України... Діставшися до харему значного достойника, українська бранка, через свою українську вдачу, через тую силу волі й характеру, яку взагалі має українське жіноцтво, легко могла не тільки прихилити до себе душу свого пана-чоловіка, ба й взяти над ним певну силу. Могла вона здобути таким чином і політичний вплив, а надто коли вона одкинулася од християнської віри та й, кажучи словами козацької думи "потурчилася, побусурманилася, для розкоші турецької, для лакомства нещасного". Тип такої українки, що добилася в Туреччині до високого становища, увіковічила поезія українських кобзарів у вимовній думі про "дівку-бранку, Марусю попівну-Богуславку"»². Отже, йдеться про певний «тип українки», а не про історичний прототип (такої ж думки дотримувалися С. Томашівський та Б. Кирдан). Окремі деталі думи теж мають історичні корені. Для прикладу, уже згадувана примітка П. Мартиновича про «дівку-убранку», що «хороший наряд носе». В «Історії Туреччини» А. Кримський наводить свідчення Михайла Литвина, надруковані в «Мемуарах», касаючихся історії Юж. Р.» Вол. Антоновича (т. 1, 1889), де той, зокрема, пише, що найкращих серед гурту бранців «зодягають у шовк-сдваб, білять та рум'янять, щоб продати якнайдорожче. Гарні дівчата нашої крови купуються иноді на вагу золота»³. Враховуючи міркування М. Грушевського та О. Грабович щодо архаїчності дум, можемо ставити питання про «амбівалентність тексту» та «двовладдя міфу та історії» (термінологія Юрія Барабаша)⁴ в думі про Марусю Богуславку.

Дослідники неодноразово зазначали, що подієвість – не головне для цієї думи, і що така подієвість обмежена двома днями: Великодньою суботою й самим Великоднем, коли дівка-бранка Маруся Попівна Богуславка повідомляє козакам про можливе визволення, та коли приходять до брами й відчиняє її. Але епічний зачин думи одразу ж окреслює її широкий простір – міфологічний, насичений масштабними переживаннями, що мають явно небуденний характер: «Що на Чорному морі / На камені біленькому / Там стояла темниця кам'яная» Простір історичний лише вгадується за мінливими контурами «історичних переживань» (вислів К. Грушевської). Такі зачини є характерними для колядок і щедрівок та замовлянь, вони створюють особливий настрій: це «Неодолима туга за первісними, ідеальними, ліпшими часами, коли людство

¹ Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусскаго народа» Антоновича і Драгоманава // Україна. – 1924. – Вип. 1–2. – С. 106.

² Кримський А. Історія Туреччини. – К.; Л., 1996. – С. 198, 199.

³ Там само. – С. 199.

⁴ Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. – Х.. – 2001. – С. 124.

жило щасливіше і не було таке придавлене світовим злом»¹. Кінцева формула думи – «Визволь, Господи, / Бідних невольників / Із великої неволі / На тихії води / І на яснії зорі / У край веселий» – також перебуває в межах міфологічного виміру й асоціативно пов'язана не лише з образом рідної землі – України (як це досі тлумачилось), а й з уявленнями про Рай, що є органічними для фольклорної свідомості. П. Житецький у монографії «Про українські народні думи» писав: «Глибоко симпатичний співцеві цей мир хрещений, цей край веселий, котрий зветься в думках руським краєм, іноді козацькою землею, найчастіше славною Україною»².

Образи початку світу і Раю, що асоціюються з темами народження й смерті-воскресіння, а також структура думи про Марусю Богуславку викликають аналогії з текстами замовлянь, спрямованих на полегшення пологів:

Пречиста Божа Ма́ци приступала,
Золотые ключі́ бра́ла,
Царские ворота́ открывала,
Породзіллю ратовала,
Маладзенца на свет упу́скала»³.

У коментарі до тексту цього поліського замовляння сказано, що головним тут є мотив – «сакральний покровитель» бере золоті ключі й відмикає царські ворота.

У варіанті 3.5 «Маруся-бранка» читаємо:

То дівка-бранка Маруся Богосла́вка на те́ не вдаряла, –
Добры́мъ мо́лодьця́мъ коза́камъ-нево́льны́камъ на те́ отвича́ла:
«Шо́ буде нашъ па́нь у Ягы́петъ одѣ́жджа́ты,
Бу́детъ ми́ні́ зо́лоті́ кля́чючі́ отъ темны́щъ уруча́ты; –
Буду я до темны́щъ прыхо́жджа́ты,
Буду темны́щи отпыра́ты,
Нево́льны́кы вѣ́ на би́лый свѣ́тъ выпу́ска́ты».

Зрозуміло, що ідея Початку, народження (зокрема народження нової чи іншої сутності) «захована» в тексті «Марусі Богуславки».

Визволення козаків відбувається на Великдень, а це свято особливе, що в текстах думи назване як «пресвітле Христове воскресение, День Великодень» (вар. 3.2), «святий празник, роковий день Великдень» (вар. 3.1), «святой день Великдень» (вар. 3.3), «празник святий, роковий, великий» (вар. 3.4), «Великдень – світлий празник» (вар. 3.6), «святий празник Господній, день Великодній» (вар. 3.12), «роковий Божий то празник Велик-динь» (вар. 3.14), за церковним календарем – Свята Пасха, Воскресіння Господнє Ісуса Христа. «Слово пасха походить від давньоєвр. "пессах" (перехід, проходження), тому що виникнення свята пов'язане з визволенням єврейського народу від єгипетського полону та проходженням ним пустелі...»

4. Маруся Богуславка приходить до невольників у Великодню суботу – це остання субота перед Великоднем, коли, «за народним повір'ям [...] під час обходу навколо церкви та стояння біля західних її воріт, коли у церкві нікого немає, ангели виво-

¹ Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – К., 1994. – С. 18.

² Житецький, 1919. – С. 17.

³ Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.). – М., 2003. – С. 28. – №6.

⁴ Жайворонок В. Великдень = Великодень = Великодні свята // Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К., 2006. – С. 69.

дять Спасителя з гробу, а святі сходять з ікон»¹. Отже, межовість, закладена в структурі і змісті думи про Марусю Богуславку, не вичерпується протиставленням волі козацької «бусурманській» неволі, ув'язненням в «кам'яній темниці». Межовість, перехідний стан позначені переживаннями, пов'язаними з Великодньою суботою і з передчуттям Великодня – як визволення, як воскресіння, як світла вищої Правди. Моральні цінності, закладені в тексті думи, не вичерпуються протиставленням «віри християнської» «вірі бусурманській». Семантично дума є багатошаровою і на різних рівнях (текст – історично-міфологічний контекст) «висвічуються» думки про народження (початок світу), смерть (неволя як смерть) і воскресіння. Не оминемо увагою й бінарні опозиції в думі: темниця кам'яная – Божий світ, сонце праведне; козаки-невольники – дівка-бранка (страждання і любов); прокляття – молитва; віра християнська – віра бусурманська. Вражає алогічне, як на перший погляд, поєднання слів: козаки-невольники. Адже козак, за визначенням, це вільна людина. «Виникнення козацтва було спричинене тотальним наступом Східного Світу і, зокрема, Великого Азійського степу»². Польський хроніст кінця XVI ст. М. Стрийковський «у своїй хроніці, пишучи про Україну, вбачає її "прокляття" в розміщенні країни на прикордонні світу християнського і мусульманського»³. У цьому вимірі постать Марусі Богуславки є символічною, бо ж і вона «опинилася» поміж двома світами – християнською рідною землею і «бусурманським лакомством». Вона приходить до козаків-невільників («до темниці приходжає» – ця темниця сприймається як своєрідна «темниця історії», в якій козаки не бачили «Божого світу» і не знали Великодня) із «тихими словами», і вони її «по річах пізнавали».

Маруся з'являється з доброю звісткою, козаки ж проклинають її, бажаючи, щоб вона «щастя-долі не мала». Як вважав П. Житецький, вони проклинають Марусю «за те, що вона звісткою [про Великдень. – *Т. III.*] дала ще більше відчутти їм тягар неволі»⁴. Замовляння, прокляття і молитва дуже своєрідно «проявляються» в думі про Марусю Богуславку. За християнськими мірками (а наголос на «вірі християнській» актуальний для всіх варіантів думи) прокляття є гріхом. Прокляття як магичні акти закорінені в архаїчній культурі. Польська дослідниця А. Енгелькінг у книжці «Прокляття. Дослідження про народну магію слова» пише: «Прокляття можна розглядати як соціокультурне явище, спрямоване на покарання члена суспільства, що не дотримується певних норм, що прийняті в цьому суспільстві»⁵. Прокляття – один зі способів покарання, після чого грішник отримує шанс на спасіння душі. Та все ж не вони домінують у текстах думи про Марусю Богуславку, а слова молитви, звертання до Бога з проханням про визволення:

Тоді дівка Маруся бранка попівна Богуславка на коліна упала

Господа милосердного прохала:

«Та услыш Господи у мольбах наших

¹ Жайворонок В. Великдень = Великодень = Великодні свята // Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К., 2006. – С. 69.

² Балушок В. Україна «своєвольна» // Київська старовина. – 2004. – № 4. – С. 29.

³ Там само.

⁴ Житецький, 1919. – С. 95.

⁵ Цит. за: Ясинская. М. Проклятие в традиционной народной культуре // Живая старина. – 2003. – № 2. – С. 52.

І у ширих молитвах цих козаків бідних невольників»¹.

Слова молитви до Бога звучать на Великдень, а релігійне свято, за висловом М. Еліаде, – це «вихід» з історичного часу, «це реактуалізація первісної події, священної історії»². Отже, дума про Марусю Богуславку розпочинається і завершується подіями священної історії, тому її історичний вимір (поневолення козаків турками) не змінює загального міфологічного простору: «Втручання Бога в історію і особливо його втілення в історичній особі Ісуса Христа мають позаісторичну мету: врятування людства»³. Майже всі дослідники тексту цієї думи звертали увагу на протиставлення «віри бусурманської» і «віри християнської». У межах історичного виміру це протиставлення свого часу було актуальним, але воно знімається в просторі «священної історії». Звернімо увагу на образ храму в думі: в одному з варіантів, зафіксованому П. Мартиновичем, читаємо:

«Шо наши родычи до церкви идуть,

Як маки цвітуть.

А с церкви идуть,

Якъ бджоли гудуть.

Хрестовії паскы потребляют.

А мы, добрі молодьци, козаки-нево́льныкы у нево́лы сыдымо́,

То соби въ очих у карыхъ ясного соньця, бо́жого съвита не выдаемо»⁴.

Це образ християнського храму, поза яким перебувають українські невольники. Але їхнє звільнення відбувається на Великдень, коли

«Ставь пань Турецкий до мечеті відъїжджати,

Ставь дівці бранці

Марусі, попівні Богуславці,

На руки ключі віддавати»⁵.

Отже, майже в усіх варіантах думи згадується і мусульманський храм – мечеть. Концепція храму, як писав М. Еліаде, дозволяє «віруючій людині періодично віднаходити Космос таким, яким він був in pncipio, в міфічну мить творення»⁶, через святість храмів очищається світ, а в християнському мисленні зберігається космологічна структура храму. Уже згадувалося про образ Раю в думі про Марусю Богуславку та про браму (залізні ворота), яку відчиняє вона перед невольниками. До сказаного можна ще додати міркування М. Еліаде: «Внутрішній простір церкви – це Всесвіт. Вівтар, орієнтований на Схід, це Рай. Імператорська брама самого вівтаря ще називається брамою Раю. У Великодній тиждень ця брама залишається відчиненою впродовж усієї служби; значення цього звичаю знаходимо в пасхальному каноні: «Христос устав з могили і відчинив нам браму Раю»⁷.

Важливим для думи є також концепт світла. Невольники «в темниці пробувають», не бачать «білого світу і праведного сонця», – і так триває до Великодня,

¹ Грушевська, 1 – С. 153.

² Еліаде М. Священне і мирське // Еліаде М. Мефістофель і Андрогін. – К., 2001. – С. 57.

³ Там само. – С. 60.

⁴ Зап. П. Мартинович від лірника Хванасія Видюченка із с. Хрестище Констянтіноградського пов. Полтав. губ. (нині Красноградський р-н Харків. обл.) 25 жовтня 1893 р. (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 674, арк.. 2, 2 зв.

⁵ Грушевська, 1. – С. 24.

⁶ Еліаде М. Мефістофель і Андрогін. – С. 36.

⁷ Там само. – С. 34.

дня визволення, що асоціюється з образом Спасителя, народження якого пов'язане із символікою світла (про це «сповіщає» зоря). Світло ідентичне зачаттю, творенню, буттю. До того ж, «кожна людина має шанс досягти визволення в момент смерті: для цього їй досить впізнати себе у світлі, яке вона переживає в цю мить»¹. Ми вже згадували про те, що структура думи однакова зі структурою замовляння для полегшення пологів. У ході міркувань, пов'язаних із концептами Храму і Світла, виникають нові запитання: зрозуміло, що в думі йдеться не тільки про «історичне визволення» козаків і повернення на батьківську землю, а й про народження як визволення (з небуття – до світла-буття), а, можливо, і про визволення через смерть (адже людина, що вмирає, теж бачить світло). Так через «Дике Поле» історії ми потрапляємо в «Чисте Поле» фольклору, що дає шанс на порятунок.

У цьому виданні публікуємо вісімнадцять варіантів думи про Марусю Богуславку як матеріал для роздумів про особливості епічного виконавства та світоглядні орієнтири творців кобзарського епосу.

3.1. Дума о Марусѣ Богуславкѣ

- Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Тамъ стояла темни́ця камяна́я.
Що у тій-то темни́ці пробува́ло сімьсо́ть козакі́въ,
5. Біднихъ нево́льникі́въ.
То вони́ три́дцять лі́тъ у нево́лі пробува́ють,
Бо́жого світу, со́нця пра́ведного у ві́чи собі не вида́ють.
То до і́хъ дівка-бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
10. Прихожда́е,
Слова́ми промовля́е:
«Гей козаки,
Ви, бідни́ нево́льники!
Угада́йте, що́ въ на́шій землі хри́стіянській за де́нь тепе́ра?»
15. Що тоді́ бѣдні́ нево́льники зачува́ли,
Дівку-бра́нку,
Мару́сю, попівну Богусла́вку,
По рі́чахъ познава́ли,
Слова́ми промовля́ли:
20. «Гей дівко-бра́нко,
Мару́сю, попівно Богусла́вко!
Почі́мъ ми мо́жемо зна́ти,
Що́ въ на́шій землі хри́стіянській за де́нь тепе́ра?
Що́ три́дцять лі́тъ у нево́лі пробува́емъ,
25. Бо́жого світу, со́нця пра́ведного у ві́чи собі не вида́емъ.
То ми не можемо зна́ти,

¹ Еліаде М. Мефістофель і Андрогін. – С. 327.

- Що в на́шій землі христіянській за де́нь тепе́ра».
- Тоді дівка-бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
30. Те́е зачува́є,
До козакі́в слова́ми промовля́є:
«Ой коза́кі,
Ви, бѣдніи нево́льники!
Що се́годня у на́шій землі христіянській Велико́дная субо́та,
35. А за́втра свя́тий пра́зникъ, роковий де́нь Вели́къ-де́нь».
- То тоді ті козаки́ те́е зачували,
Білимъ ли́цемъ до сиро́ї землі припада́ли,
Дівку-бра́нку,
Мару́сю, попівну Богусла́вку
40. Кля́ли-проклина́ли:
«Та бодай ти, дівко-бра́нко,
Мару́сю, попівно Богусла́вко,
Ща́стя й до́лі собі не ма́ла,
Якъ ти намъ свя́тий пра́зникъ, роковий де́нь Вели́къ-де́нь сказа́ла!»
45. То тоді дівка-бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка.
Те́е зачува́ла,
Слова́ми промовля́ла:
«Ой козаки́,
50. Ви, бѣдніи нево́льники!
Та не ла́йте мене́, не проклина́йте;
Бо якъ бу́де нашъ панъ туре́цький до мече́ти відѣжджа́ти,
То бу́де ми́ні, дівці-бра́нці,
Мару́сі, попѣвни́ Богусла́вці,
55. На ру́ки ключі́ віддава́ти;
То бу́ду я до темни́ці прихожда́ти,
Темницю́ відмика́ти,
Вась всіхъ, біднихъ нево́льникі́в, на во́лю випуска́ти».
- То на свя́тий пра́зникъ, роковий де́нь Вели́къ-де́нь,
60. Ставъ панъ туре́цький до мече́ти відѣжджа́ти,
Ставъ дівці-бра́нці,
Мару́сі, попѣвни́ Богусла́вці,
На ру́ки ключі́ віддава́ти.
Тоді дівка бра́нка,
65. Мару́ся, попівна Богусла́вка,
До́бре дба́є –
До темни́ці ирхожда́є,
Темницю́ відмика́є,
Всіхъ козакі́в,
70. Біднихъ нево́льникі́в,
На во́лю випуска́є,
И слова́ми промовля́є:
«Ой козаки́,

- Ви, бідні невольники!
75. Кажу́ я вамъ, до́бре дба́йте,
 Въ городі́ християнські́ утіка́йте;
 Тільки́ прошу́ я васъ, одно́го́ го́рода Богусла́ва не мина́йте,
 Моєму́ ба́тьку й ма́тері зна́ти дава́йте:
 Та неха́й мій ба́тько до́бре дба́є,
80. Гру́нтівъ, вели́кихъ ма́єтківъ неха́й не збува́є,
 Вели́кихъ ска́рбівъ не збіра́є,
 Та неха́й мене́, дівки-бра́нки,
 Мару́сі, попівни́ Богусла́вки,
 Зъ нево́лі не викупа́є;
85. Бо вже́ я поту́рчилась, побусурме́нилась,
 Для ро́скоши туре́цької,
 Для ла́комства неща́сного!»
 Ой ви́зволи, Бо́же, насъ́ всіхъ, біднихъ́ нево́льниківъ,
 Зъ тяжко́ї нево́лі,
90. Зъ віри́ бусурме́нської́,
 На я́сні зорі́,
 На ти́хі води́,
 У кра́й весе́лий,
 У ми́ръ хре́щений!
95. Віслуха́й, Бо́же, у про́зьбахъ́ щирихъ́,
 У неща́снихъ́ молитва́хъ
97. Насъ́, біднихъ́ нево́льниківъ!

Друк. за: Куліш, 1. – С. 210–214.

Зап. М. Ніговський у с. Красний кут Богодухівського пов. Харків. губ. від кобзаря Ригоренка (Григоренка).

3.2. Маруся Богуславка

- На Чорному морі, на каменю биленькому,
 Там стояла темниця камяная,
 Цеглою мурована,
 А в тій темниці пробувало сімсот бідних невольників.
5. Вони пробували,
 Ніколи світа сонця не видали.
 То дівка-бранка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 До темниці приходить,
10. Темницю одмикає,
 Словами промовляє:
 «То козаки, біднії невольники, то гадайте,
 Що в нашій землі за день тепера?»
 То вони теє зачувають,
15. Дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку по річах познавають:

- «Що дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
По чим ми можем сеє знати?
Що ми в темниці пробуваєм,
20. Ніколи світа сонця не видаєм!»
То вона теє зачувала
Словами промовляла:
«То козаки, біднії невольники,
Що в нашій землі за день тепера?»
25. Великодна субота!
А завтра пресвітле Христове воскресение
День-Великодень!»
То вони теє зачувають,
Білим лицем до сирої землі припадають,
30. Ой дівку-бранку, Марусю, попівну Богуславку кленуть-проклинають:
«Бодай ти собі ні щастя, ні долі не мала,
Що такий великий празник роковий сказала!
Що ми в темниці пробуваєм,
Ніколи світу Божого не видаєм!»
35. Вона теє зачуває,
Словами промовляє:
«Що козаки, бідні невольники!
И не лайте мене, не проклинайте:
Мене завтра наш пан турецький до мечету буде виражати,
40. Міні дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці до рук ключи отдавати».
Пан турецький до мечету виражає,
Дівці-бранці, Марусі, попівні Богуславці до рук ключі отдаває.
То дівка-бранка добре дбає,
До темниці приходжає,
45. Темницю одмикає,
Словами промовляє,
Дрібними слёзами обливає:
«То, бідні невольники, ви дбайте,
В городи християнськи утікайте,
50. Тільки одного города Богуслава не минайте,
Моєму отцеві та матінці знати давайте.
Нехай мені отець худоби не трачає
Скарбів не збуває,
Нехай мене молодої із неволі не викупає,
55. Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для турецької роскоши...»
Ой визволь, Господи, сімсот бідних невольників на волю
В край веселий,
Мир хрещений,
60. На зорі ясни,
В городи християнські.
Даруй, Господи, миру царському,

Народу християнському,
Всім православним християнам
65. На многая літа!

Друк за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 233–235.

Зап. А. Метлинський у 1850-х рр. у Зіньківському пов. Полтав. губ.

3.3. Маруся Попівна Богуславка. Запорозька пісня

- На синиму мори,
На билому камени
Тамъ стояла темная темныця,
А въ той темныци | тамъ пробувало | п'ятсотъ козакивъ
5. Бидныхъ невольниковъ.
Што вони́ тридцять три лити | тамъ пробували,
Сонця праведного
И свита билого
Соби въ вичи не выдали.
10. Десь узялась дивка-бранка
Маруся попівна Богаславка,
До темныци прихождає
До козакивъ словомъ промовляє:
«Ахъ вы козаки,
15. Бидніи невольныкы:
Што вы тутъ | тридцять три лити пробували,
Сонца праведного,
Свита билого
Соби въ вичи не выдали,
20. Чы вы знаете | што въ насъ день сегодня святой субота,
Завтра будетъ святой день Великдень?»
Оны на колинка упадали
Дивку-бранку
Марусю попівну Богуславку
25. Проклыналы:
«Шобъ ты дивко-бранко,
Марусю попівно Богуславко,
Ни щастя соби ни доли не мала,
Якъ ты намъ сей день Великдень сказала.
30. Што наши родніи | будутъ пыты и гуляты
И насъ спомыналы,
А намъ будетъ тяжко та важко
У неволи пробовать».
«Не лайте мене | бидніи невольныкы | и не проклиняйте:
35. Панъ отъ двору одъжджатыме,
Ключи мини у руки уручатыме,
То я буду на билый свить васъ выпускалы.

- То вы бижите,
Только города Богаславіи не мините,
40. Тамъ моему отцеви накажите,
Што нехай монетовъ не збуває,
Мене видсиля не выкупає,
Бо вже я потурчылась
И побесурменылась
45. На турецьки ласощи | и на лакомыны».
Вызволь Господы | насъ бидныхъ невольныкивъ на волю
Въ край веселый | у мырь
У миръ хрещеный
На ясни зори
50. Въ городаы хрыстыяньськи ¹.
Хрыстыяньському мыру на здравіе
52. И на многіе лита.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 596, арк. 2 зв., 3.

Зап. П. Мартинович 30 січня 1886 р. в Костянтинограді Полтав. губ. від лірника С. Чекана.

3.4а. Дівка-бранка

- На Чорному мори тамъ стояла темниця кам'яная,
А въ тій темниці симсотъ козаківъ, беднихъ невольныкивъ пробувало;
Сколько вони лѣтъ въ неволи пробували,
Съвита Божого сонця не выдали.
5. То дивка-бранка, Маруся попивна Богуславка
До темниці прыхожала,
До козаківъ словамы промовляла:
«Эй козаки, бедны невольныки,
Шо вгадайте шо въ насъ за день тепера?»
10. То козаки бедны невольныкы тее зачували,
До дивки-бранки, Маруси попивны Богуславкы словамы промовлялы
И речи їи познавали:
«Эй, дівко-бранко, Марусю попивно Богуслачко,
Почомъ же мы можемъ знати,
15. Што столько мы лѣтъ у неволи пробуваемъ,
Ми свита сонця Божого не выдаемъ».
То дивка-бранка, Маруся попивна Богуславка до козаківъ словамы промовляе:
«У насъ день сегодня суббота великодняя,
А завтрашний день – Велькдень».
20. Що козаки, бидны невольныкы тее зачувають,
Дивку-бранку Марусю попивну Богуслачку клянуть-проклинають:
«Бодай же ты, дивко-бранко Марусю попивно Богуслачко ни щастя

¹ 47–51 р. в оригіналі закреслено.

- ни доли соби не мала,
 Шо ты намъ сей празнькъ святый, роковий, велькый сегодня сказала».
 То дивка-бранка Маруся попівна Богуславка до козаків словами промовляє:
25. «Ой козаки, бедны невольныкы,
 Не лайте мене, не проклинайте мене,
 Шо буде нашъ панъ турецький до мечету выряжаты,
 То буде мени ключи въ руки отдаваты,
 То буду я до темныци прыхожаты,
30. Буду темныцю одмыкаты,
 Васъ всихъ, бедныхъ невольныкивъ, зъ неволи выпускааты.
 То якъ будете въ города хрыстьянски вхожаты,
 То давайте моему отцеви та матки знаты,
 До мого роду, до отця, до матушкы захожайте;
35. Нехай воны скарбивъ не збивають,
 Нехай мене, дивкы-бранкы Маруси попивны Богуславкы зъ неволи не
дожыдають:
37. Бо вже я побусурменылась, по нещасному лакомству¹ поважылася...».

Друк за: Грушевська, І. – Дод. – С. 151, 152. – Вар. ВВ.

Зап. В. Горленко в середині 1880-х рр. у с. Дейкалівка Зіньківського пов. Полтав. губ. від кобзаря М. Кулика.

3.46. Дивка-бранка

- На чорному мори | тамъ стояла темныця камъяная,
 А въ тій темныци | симсотъ козаківъ | бидныхъ невольныкивъ пробувало;
 Скільки воны литъ въ неволи пробувалы,
 Съвита Божого сонця не выдады.
5. То дивка-бранка | Маруся попівна Богуславка | до темныци прихожала
 До козаківъ словами промовляла:
 «Эй козаки | бидни невольныкы!
 Шо вьгадайте: шо в насъ за день тепера?»
 То козаки | бидны невольныкы | тее зачувалы,
10. До дивкы-бранкы | Маруси попивны Богуславкы | словами промовлялы:
 И речá ии пизнавалы:
 «Эй дивко-бранко, | Марусю попивно Богуславо, |
 По чимъ же мы можемъ знаты,
 Шо стилько мы литъ у неволи пробуваемъ,
15. Мы свита сонця Божого | у вичи не выдаемъ».
 То дивка-бранка | Маруся попівна Богуславка | до козаківъ словами
промовляє:
 «У насъ сегодня день Субота Велькодня,
 А завтряшний день Велькдень».
 Що козаки | бидны невольныкы | тее зачувають,

¹ «Прогрішила, просто, шо вже тут толкувать (пояснення співака)» (приміт. К. Грушевської).

20. Дивку-бранку | Марусю попивну Богуславку | клянуть-проклинають:
 «Бодай же ты дивко-бранко | Маруся попивна Богуславка | ни щастя
 ни доли соби не мала-
 Шо ты намъ сей празнькь | святый | роковий | велький сегодня сказала».
 То дивка-бранка | Маруся попивна Богуславка | до козакивъ словамы
 промовляе:

«Ой козаки бидни невольныкы!

25. Не лайте мене | не проклинайте мене,
 Шо буде нашъ панъ турецкий | до мечету выряжаты,
 То буде мини ключи въ руки отдаваты,
 То буду я до темныци приходжаты,
 Буду темныцю одмыкаты,

30. Васъ всихъ бидныхъ невольныкивъ | зъ неволи выпускааты.
 То якъ будете въ города хрыстыяньськи вхожаты,
 То давайте моему отцеви та матци знаты:
 До мого роду до отця до матуси захожайте;
 Нехай воны скарбивъ не збивають,

35. Нехай мене дивкы-бранкы | Маруси попивны Богуславкы | зъ неволи
 не дождыдають,

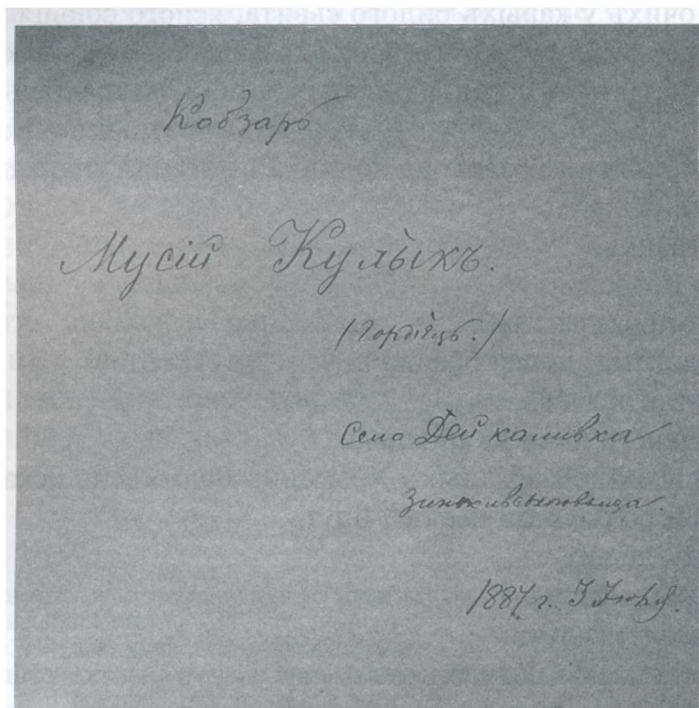
Бо вже я побусурменилась,

37. По нещасному лакомству поважылася..!»

Прогришыла просто, шó вже тутъ толкуватъ! ¹

Друк. за рукоп.: ІФМЕ, ф. 11, од. зб. 601, арк. 2 зв., 3.

*Зап. П. Мартинович у с. Дейкалівка Зіньківського пов. Полтав. губ. від кобзаря
 М. Кулика.*

**Титульний аркуш
 записів
 П. Мартиновича від
 М. Кулика. Фрагмент**

¹ Репліка виконавця, зафіксована збирачем.

3.5. Мару́ся-бра́нка

Що на мо́ри сыненькому,
На ка́мени биленькому
Тамъ стояла преостро́женная нова́я те́мная те́мныця.
Шо въ той те́мныци у но́вой до́брыхъ мо́лодьцивъ сла́вныхъ коза́кивъ
симсо́ть пробува́ло,

5. Со́би я́сного со́ньця и би́лого свѣ́та не выда́лы
Дѣ́вка-бра́нка Мару́ся Богосла́вка къ ѿмъ прихожда́ла
И до́брымъ мо́лодьцамъ коза́камъ нево́льникамъ промовля́ла:
«Скажи́те вы, до́бри мо́лодьци сла́вни коза́кы нево́льныкы, що я єсть
за дѣ́вка?»
- До́бри мо́лодьци коза́кы на те́ не уда́рялы, –
10. Дѣ́вци-бра́нцы и Мару́си Богосла́вци та́къ у ви́чи ѿтвѣча́лы:
«Почо́му мы мо́жемъ зна́ты?
Почо́му мы мо́жемъ тоби́ сказа́ты,
Шо трыдцять пѣять ли́ть у нево́ли сыдымо́
И я́сного со́ньця со́би у очѣхъ у ка́рыхъ и би́лого свѣ́та не ба́чымо».
15. Дѣ́вка-бра́нка на те́ не вда́ряла, –
До́брымъ мо́лодьцамъ коза́камъ нево́льникамъ усе отвѣча́ла:
«Я єсть дѣ́вка-бра́нка
И Мару́ся Богосла́вка.
Скажи́те вы до́бри мо́лодьци-коза́кы нево́льныкы, шо єсть се́годня за де́нь?»
20. До́бри мо́лодьци коза́кы нево́льныкы ѿтвѣча́лы:
«Почо́му мы мо́жемъ зна́ты,
Почо́му мо́жемъ тоби́ сказа́ты
Шо мы трыдцять ли́ть у нево́ли сыдымо́,
Со́би у очѣхъ у ка́рыхъ би́лого свѣ́та, я́сного со́ньця не вы́дымо».
25. Дѣ́вка-бра́нка Мару́ся Богосла́вка коза́камъ-нево́льникамъ отвѣча́ла:
«Шо въ на́съ єсть се́годня де́нь-субо́та, а за́втра де́нь свѣ́тый
празны́къ – Ве́лыкде́нь».
- До́бри мо́лодьци коза́кы на коли́нка на зе́млю упада́лы,
Сле́замы рыда́лы,
Дѣ́вку-бра́нку,
30. Мару́сю Богосла́вку
Въ ви́чи проклина́лы:
«Шо бо́дай ты, дѣ́вка-бра́нка
Мару́ся Богосла́вка,
За́вришьне́го днѣ́я не ди́жда́ла,
35. Якъ ты на́мъ цей празны́къ Хры́стовъ Ве́лыкде́нь исказа́ла;
Шо на́ши ро́дычи до це́рквы йду́ть,
Якъ ма́кы цвѣту́ть,
А съ це́рквы йду́ть,
Якъ бджо́лы гуду́ть;–
40. Хры́стові́й па́скы потреба́ють,
А мы до́бри мо́лодьци коза́кы-нево́льныкы у нево́ли сыдымо́
То со́би въ оча́хъ у ка́рыхъ я́сного со́ньця, би́лого свѣ́та не вы́дымо

- То дівка-бранка Маруся Богосла́вка на те́ не вдаря́ла, –
 До́брымь мо́лодьцямь коза́камь-нево́льникамь на те́ отвича́ла:
45. «Шо́ буде нашъ па́нь у Ягыпетъ ¹ одъйжджа́ты,
 Бу́деть ми́ни зо́лоті кля́ччі отъ темны́ць уруча́ты; –
 Буду я до темны́ць прыхожда́ты,
 Буду темны́ци отпыра́ты,
 49. Нево́льникивъ на би́лый свѣтъ выпуска́ты».

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 674, арк. 2, 2 зв.

Зап. П. Мартинович 25 жовтня 1893 р. від лірника Хв. Видюченка із с. Хрестище Костянтиноградського пов. Полтав. губ.

3.6. Дивки Мару́си-попивны́ Богосла́вки письня

- На мо́ри на сы́ниму
 И на ка́мени на билому,
 На мо́рю на сы́ниму
 И на ка́меню на билому
5. Тамъ стоя́ла те́мная темны́ця:
 У тый темны́ци тамъ прожыва́лы
 Правосла́внойы ви́ры коза́кы ²
 Пя́тсот ду́шь и чоты́ри.
 И воны́ тамъ трыдцять годъ прожыва́лы
10. И воны́ тамъ трыдцять ли́тъ ³ прожыва́лы ⁴
 И воны́ праведного со́нечка нико́лы не выда́лы;
 Шо́ туды́ ни́хто не захо́дыть и ни́ зайыжджа́йе ⁵
 Шо́ туды́ ни́хто не захо́дыть и не́ зайыжджа́йе ⁶
 И бидныхъ нево́льникивъ и ни́хто не провида́йе
15. И тилькы ⁷ зайшла́
 Мару́шка дивка бра́нка
 И попи́вна Богосла́вка.
 Вона́ до йыхъ до дверей прыхожа́йе
 И до бидныхъ нево́льникивъ промовля́йе
20. И бидныхъ нево́льникивъ пыта́йе:
 «Скажи́те, бидни́ нево́льники,
 Шо́ вь насъ е́сть се́го́дни за де́нь?»
 Коза́кы бидни́ нево́льники
 Одъ йыйы ре́чи зачува́лы
25. И слова́мы до йейы промовля́лы:

¹ Сгыпет.

² «А есьть ті ж Магометанські козаки: то наші козаки, а то їхні – Магометанські ж козаки» (приміт. виконавиці, зафіксована збирачем).

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 11 зв., 12: рядок відсутній.

⁴ «Хоть "год", хоть "літ" – все одно» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

⁵ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 149, 150: повторено двічі.

⁶ Там само: повторено двічі.

⁷ Там само: слово відсутнє.

- «Почимъ же,»¹ каже, «мы знайемъ,
Почимъ мы знайемъ,
Шо мы тутъ трыдцять литъ пробувайемъ
И праведного сонця й бѣлого свѣта мы николы його не видаемъ».
30. А дивка Марушка-бранка
Попивна Богуславка
До бидныхъ невольныкивъ словамы промовляе:
«У насъ» каже, «дѣнь сѣгодня Велькодна Суббота,
А завтра Велькдѣнь – свѣтлыи празныкъ».
35. Тоди бидни невольнычкы
Плакалы й рыдалы
И до сырѣи земли, до сватѣи
Свойимъ лыченькомъ прыпадады...
И слѣзами проливады,
40. И дивку Марушку-Самобранку
Попивну Богуславку
Проклынады:
«Бодай ты, дивко Марушко-Самобранка,
Попивна Богуславко,
45. Соби щасья й доли не мада,
Якъ ты намъ – колы буде свѣтлыи празныкъ,
А ты намъ сказада,
Шо наши родычи будутъ пыты-гуляты,
Та й насъ будутъ помынады,
50. А намъ буде тяжко та важко
У неволи отутъ стояты,
Отутъ у неволи стояты».
А дивка-бранка
Попивна Богаславка
55. Цѣи речи зачувае
И до бидныхъ невольнычкывъ словамы промовляе:
«Вы бидни невольнычкы, мойейы доли не проклинайте
Й ы мого щасья не збавляйте.
Якъ буде турецкый паша
60. У Миц-город выйыжджаты
Ы мини буде дивци Марушци-Самобранци
И попивци Богуславци
Отъ темныци ключи до рукъ отдаваты,
Такъ я буду до темныци прыхожаты
65. И буду темныцю одмыкаты
И васъ бидныхъ невольныкивъ съ темныци на волю выпускады.
И вы зъ неволи идите
И тыльки вы города Богослава не мыните
И моему отцю-матуси поклонъ накажите
70. И нехай отецъ и матуся велькихъ майеткывъ не збувають

¹ Там само: слово відсутнє.

- И нехай велькихъ скарбівъ не збирають
 И нехай мене дивки
 Марушки-Самобранки
 Попивны Богославки
75. И витциля не выкупають ¹ ...
 Бо я вже тутъ потурчылася
 И побусурманылася
 И на турецьки ласоци поважылася,
 Бо я вже тутъ потурчылась
80. И побусурманылась
 И на турецьки ласоци поважылась
 Для велького панства
 И для нещасного лакоментва;
 Для велького панства
85. И для нещасного лакомевства» ²
 Вызволь, Господы,
 Бидныхъ невольныкивъ
 Изъ велькойи неволи
 На тихийи воды
90. Бі на яснийи зори,
 У край веселый,
 У мырь хрещеный.
 Дай, Боже, здравія
 Усему мыру хрещеному
95. На многыйи лита
 96. До киньця вика.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 149, 150.

Зап. П. Мартинович у с. Кам'янка Полтав. губ. 1901–1904 рр. від М. Бондаренко.

3.7. Письня про дівку Марусю Богуслаўку

- Ой въ далекій стороні,
 Въ земли турецькій
 Въ бусурменьській,
 За синимъ моремъ,
5. На жовтыхъ пискахъ,
 На бильимъ камені
 Тамъ стояла виковичная
 Темныця й мурованная...
 Ой що въ тый темныци
10. Тамъ страждало симсотъ козаківъ
 Трыдцять литъ

¹ «Охъ, Боже мій!» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

² «"Лакомевства. Лакоментва" – и так можно, якъ угодно» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

- За віру правосла́вну
 Й за зе́млю хры́стіянську.
 И не зна́лы жь воны́, сы́дя вь темны́ци,
15. Що́ на бі́лому сьві́ти на землі́ хры́стіяньскі́й ро́бытьця...
 Ко́лы й де́нь почи́найе,
 Ко́лы й пра́ведне со́нечко сида́йе,
 Ко́лы й я́кій пра́здныкь бува́йе...
 Ой и та́мь жы́ла-прожыва́ла
20. Вь ту́рецькі́й землі́ й бусурме́ньскі́й
 Й у са́мого султа́на
 Дивка уба́ранка
 Мару́ся попи́вна Богу́сла́вка...
 Та й при́йшла жь вона́ до тыйе́йи темны́ци
25. Та ста́ла, ла́сково й слова́мы до коза́ківь промовля́йе:
 «Ой вы хло́пци
 До́бри моло́дци
 Хры́стіяне!..
 Й сла́вни коза́кы й запо́ро́зци!..
30. Ой чы зна́єте жь вы, бра́ты жь мойі́,
 Що́ се́годня за де́нь у на́сь.
 Що́ й у землі́ ру́ські́й
 Вь города́х хры́стіянськихъ называ́ється?»
 Ой и сказа́лы жь тоді́ коза́кы-нево́льныкы
35. Дивци вь уба́ранци
 Мару́си попи́вни и Богу́сла́вци:
 «Ой почи́мь же бь мы й зна́лы,
 Якь мы жь пра́ведного й со́нечка
 Тры́дцять лить вь ви́чи й не выда́лы...»
40. Ой сказа́ла дивка-убра́нка
 Мару́ся попи́вна Богу́сла́вка:
 «Ой и скажу́ жь я вамъ,
 Бра́ты жь мойі́ хры́стіяне й нево́льныкы,
 Вда́ли моло́дци
45. Коза́кы й сла́вни запо́ро́зци!
 Ой що́ се́годня жь
 У на́сь правосла́вныхъ хры́стіянь
 У ру́ські́й землі́
 И вь города́х хры́стіяньськихъ
50. Де́нь Вели́кдень».
 Ой и якь почи́лы
 Коза́кы й нево́льныкы,
 Тай ста́лы жь воны́ дивку-убра́нку
 Мару́сю попи́вну й Богу́сла́вку
55. Й кля́сты й проклина́ты:
 «Ой бода́й же ты, дивко-убра́нко,
 Мару́ся попи́вна й Богу́сла́вко,
 Сьві́та Бо́жого й не выда́ла,

- Якъ ты́ намъ коза́камъ-нево́льникамъ
60. Цей день сказа́ла:
 Ой що сего́дни й за́втра
 Бра́ты жь на́ши хры́стіяне
 Буду́ть пы́ты й гуля́ты
 И́ ми́лосе́рдного Го́спода у свята́хъ церква́хъ восхваля́ты,
65. А мы́ й у нево́ли въ темны́ци бусурме́ньській бу́демо й стражда́ти»
 Ой и́ сказа́ла дивка́ въ уба́рка
 Мару́ся попи́вна й Богусла́вка:
 «Ой не клени́те жь, не проклина́йте жь мене́,
 Бра́ты мойи́ й коза́кы́ й нево́льныкы́,
70. Добри́ молодци́
 Й сла́вни за́порозьци́!..
 Ой ско́ро жь бу́де ско́ро
 Султа́нь туре́цькій
 Паша́ бусурме́ньській
75. У чужу́ землю́ выйи́жджа́ты
 То тоди́ жь ви́нь бу́де
 Ключи́ ви́дь темны́ци
 Мыни́ й уруча́ты.
 Ой тоди́ жь я ва́мъ, бра́ты жь мойи́ й нево́льныкы́,
80. Бу́ду темны́цю ви́дмыка́ты
 И́ на во́лю вась бу́ду й выпу́ска́ты».
 Ой и́ наста́вь роко́вый де́нь
 Велькі́й пра́зныкъ
 Коза́камъ-нево́льникамъ:
85. При́шла дивка́ уба́рка
 Мару́ся попи́вна Богусла́вка:
 Ста́ла темны́цю ви́дмыка́ты
 И бра́ти́въ сво́ихъ коза́ки́въ нево́льныки́въ
 Съ темны́ци выпу́ска́ты
90. Й сли́зно ги́рко рыда́ты.
 Ой и́ ста́ла жь дивка́-уба́рка
 Мару́ся попи́вна й Богусла́вка
 На коли́на й става́ти
 Й ми́лосе́рдного Го́спода й проха́ты:
95. «Ой и́ ви́несы́ жь, Го́споды́ ми́лосе́рдный,
 Коза́ки́въ зь нево́ли
 У ри́дний край,
 На ты́хи воды́
 Й ы́ на я́сныйи́ зори́,
100. Въ зе́млю ру́ську,
 До бра́ти́въ коза́ки́въ
 Сла́вныхъ за́порозьци́въ по́жыты́
 И Тебе́ Го́спода ми́лосе́рдного восхва́лыты.
 Ой просю́ жь я, бра́ты жь мойи́ коза́кы́:
105. Якъ бу́дете йты́-прохожа́ты,

- То й то́го го́рода Богу́сла́ва й не мына́йте;
Ой зайдіть у го́родь Богу́сла́вь
Та й до мо́го жь отця́ й не́нькы
Та й до мойы́хь роды́тели́вь:
110. Ой и скажи́те жь вы отцю́ й и не́ньци,
Що́бь воны́ й ска́рбивь не збыра́лы,
Хры́стіяньської крови́ не пролива́лы
Й и мене́ зь нево́ли не вызволя́лы,
Що мини́ й ту́течкы га́рно жы́ты.
115. Ой що́бь воны́ за мно́ю й не жалкува́лы
И свою́ рідну́ю дыты́ну
Роды́тельськымъ сло́вомъ не проклина́лы».
Дай, Бо́же, на здра́віє
Мы́ру хреще́ному
120. На мно́гая лита
До киньця́ вика.
122. Край.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 757, арк 34 зв. – 35 зв.

Зап. П. Мартинович [у 1906–1907-х рр.] від К. Лазоренка з м. Костянтинограда.

3.8. Про Марусю Богуславку

(♩ = приблизно 75 М. М.)

1-ший валок.

1.

Гей, що на Чор-но-му мо-рі Та на то-му бі-ло-му ка-мені,
 Там сто-я-ла тем-ни-ця ка... ка-м'я - на - я.

2.

Гей, там сто - я - ла тум - ни - ця ка-м'я-на - я,
 А втій тем - ни - ці про-бу - ва - ло Сім - сот бід-них ко-за-ків,
 А в не - во - лі про-бу-ва - ли Та бо-жо-го сві - ту
 і сон-ця пра-вед-ного не за-ба - ча - ли.

3.

Гей, то дів - ка бран - ка, Ма - ру - ся, по - пів - на Бо - гу - сла - ва,
 А все доб-ре дба-є, До ка-м'я-но - ї тем - ни - ці при-бу-ва - є,
 Гей, до ко-за - ків сло-ва-ми про-мов-ля-є: - Ко-за-ки, ви бі - дні не - воль-ни-ки!

Чи - ви зна - є - те, Що в на - шій зем - лі

та й день за... за - те - пе - ра?!

4.

Гей, то ко - за - ки, бід - ні не - воль - ни - ки А все за - чу - ва - ли

Та й до дів - ки бран - ки, Ма - ру - сі, по - пів - ни Бо - гу - слав - ки -

Со - ва - ми про - мов - ля - ли, Сльо - за - ми про - ли - ва - ли,

Дів - ку бран - ку, Ма - ру - сю, по - пів - ну Бо - гу - слав - ку на - зи - ва - ли:

- Гей, ти, дів - ко бран - ко, Ма - ру - сю, по - пів - но Бо - гу - слав - ко,

А все до - бре дба - єш, - Хо - тя й ми те - бе дів - ко - ю бран - ко - ю на - зи - ва - єм, -

По - чо - му ми зна - єм, Що в на - шій зем - лі хрис - ти - янсь - кій

Ой день за... за - те - пе - ра?

5. (♩ = 75 М. М.)

2-гий
валок.

Гей, ко-за - ки, ви бід-ні не-воль-ни-ки! Ще у на-шій зем-лі та те-пе-ра

Ве-ли - код-ня су - бо-та, А зав-тра дасть Бог свя-тий день,

Со-ро-ко-вий день о... ой Ве - лик - день.

6.

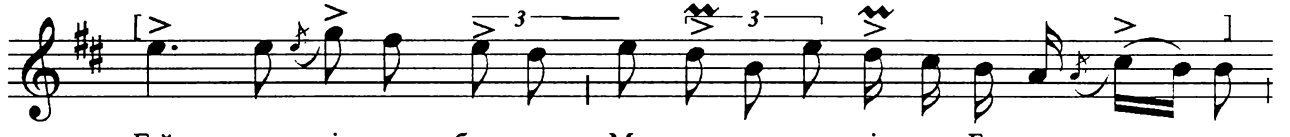
Гей, то ко-за-ки те-є за-чу-ва-ли,

До дів-ки бран-ки, Ма-ру-сі, по-пів-ни Бо-гу-слав-ки

Сло-ва-ми про-мов-ля-ли, Сльо-за-ми про-ли-ва-ли,

Гей, та дів-ку бран-ку, Ма-ру-сю по-пів-ну Бо-гу-слав-ку

Кля-ли про... про-кли-на-ли:

- Бо-дай ти, дівко-бран-ко, Ма-ру-сю, по-пів-но Бо-гу-слав-ко, Щастя долі не мала,

Як ти нам свя-тий Ве-лик-день іс-ка-за-ла!

8. *a t.*

Як ми вже в не - во - лі про - бу - ва - ли,
А ще в тем - ній тем - ни - ці про - жи - ва - ли, аж за трий - цять три - год
Сві - та Бо - жо - го не за - ба - ча - ли...

9. *a t.*

То - дів - ка бран - ка Ма - ру - ся, по - пів - на Бо - гу - слав - ка
ragatto
А - ще доб - ре дба - ла, Ко - за - кам ска - за - ла:
- Ей, ко - за - ки, ви бід - ні не - воль - ни - ки, Не лай - те ме - не,
Не за - кли - най - те ме - не!

$\text{♩} = 75 \text{ M. M.}$

3-тій валок.

Гей, Як ді - жде - мо свя - то - го Ве - ли - ко - дня,
То бу - де наш пан ту - рець - кий До ме - че - ті о - д'ї - джа - ти,
Та бу - де ме - ні, дів - ці бран - ці, Ма - ру - сі, по - пів - ні, Бо - гу - слав - ці,

Клю - чи на ру-ки від-да-ва - ти, Бу - ду на ру - ки прий-ма - ти,

До ка-м'я - но - ї тем-ни-ці при... при-бу - ва - ти.

10. *a t.*

Ой, то бу-ду до ка-м'я-но - ї тем-ни-ці При-бу - ва - ти,

от - ви - ра - ти, Вас, бід - них не - воль - ни - ків,

А ка-м'я - но - ї тем-ни-ці ви... ви-пус - ка - ти.

11. *a t.*

Гей, ви, ко - за - ки, ви бід - ні не - воль - ни - ки!

А ще до-бре дбай-те, В го-ро - да хри-сти-ян-ські-ї у-ті-кай-те,

Тіль-ки го-ро-да Бо-гу-сла-ва не... не ми - най - те.

12.

I го - ро - да Бо - гу - сла - ва не ми-най - те,

До бать-ка до мо-го й ма-те-рі при-бу - вай-те, I бать-ку мо-є-му та ма-те-рі

То - знатъ да - вай - те, Не-хай бу - де бать - ко і ма - ти
 Та ще доб - ре дба - ти То стат - ків - ма - єт - ків не збу - ва - ють,
 Ве - ли - ких скар - бів незби - ра - ють, Мо - є - ї го - ло - ви
 А з тяж - ко - ї не - во - лі не ви - зво - ля - ють.
 Бо вже я по - тур - чи - лась, по - бу - сур - ма - ни - лась,
 Для рос - ко - ші ту - рець - ко - ї, Для лакомства не - щас - но - го...
 То виз - воль нас, Гос - по - ди, Із тяж - ко - ї не - во - лі, Гей!*

1. Гей, що на Чорному морі
 Та на тому білому камені,
 Там стояла темниця камяная.
2. Гей, там стояла темниця камяная,
5. А в тій темниці пробувало
 Сімсот бідних козаків,
 А в неволі пробували, 4 + 4
 Та Божого світу
 І сонця праведного не забачали.
3. 10. Гей, то дівка-бранка,
 Маруся, попівна, Богуславка, 6 + 4
 А все добре дбає,
 До камяної темниці прибуває,
 Гей, до козаків словами промовляє: 5 + 3 + 4
15. «Козаки, ви бідні невольники!

- Чи ви зна́єте,
Що в на́шій землі́
Та й день за тепе́ра?»
4. Ге́й, то козаки́, бі́дні нево́льники
20. А все́ зачува́ли,
Та й до дівки-бра́нки,
Мару́сі, попівни, Богусла́вки,
Слова́ми промовля́ли, 3 + 4
Сльоза́ми пролива́ли, 3 + 4
25. Дівку-бра́нку, Мару́сю, попівну,
Богусла́вку назива́ли:
«Ге́й, ти дівко-бра́нко, 6
Мару́сю, попівно, Богусла́вко,
А все́ добре дба́єш, 6
30. Хо́тя й ми тебе́ дівкою-бра́нкою назива́єм,
Почо́му ми зна́єм, 6
Що в на́шій землі́ хри́стия́нській
Ой день за тепе́ра?» 6
5. «Ге́й, козаки́, ви бі́дні нево́льники!
35. Ще́ й у на́шій землі́ | та тепе́ра
Велико́дня субо́та,
А за́втра дасть Бо́г святи́й день,
Сороко́вий день, ой Вели́кдень» 5 + 4
6. Ге́й, то козаки те́с зачува́ли,
40. До дівки-бра́нки,
Мару́сі, попівни, Богусла́вки
Слова́ми промовля́ли, 3 + 4
Сльоза́ми пролива́ли, 3 + 4
Ге́й, та дівку-бра́нку, 6
45. Мару́сю, попівну, Богусла́вку
Кля́ли-прокли́нали: 6
7. «Бо́дай ти, дівко-бра́нко,
Мару́сю, попівно, Богусла́вко,
Щастя-до́лі не ма́ла,
50. Як ти́ нам святи́й Вели́кдень і́сказа́ла!
8. Як ми́ вже в нево́лі пробува́ли
А ще́ в те́мній темни́ці | прожива́ли,
Аж за трийця́ть три го́д
Сві́та Бо́жого не забача́ли...»
9. 55. То дівка-бра́нка,
Мару́ся, попівна, Богусла́вка
А ще́ добре дба́ла, 6
Козака́м сказа́ла: 6
«Е́й, козаки́, ви бі́дні нево́льники,
60. Не ла́йте мене́,
Не закли́найте мене́!
Ге́й, як ді́ждемо́ свято́го Вели́ко́дня,

- То буде наш пан | турецький
До мечети одіжджати, 4 + 4
65. То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні, Богуславці,
Ключі на руки віддавати, 5 + 4
Буду на руки приймати,
До камяної темниці прибувати.
10. 70. Ой то буду до камяної темниці
Прибувати, | отвирати, 4 + 4
Вас, бідних невольників,
А з камяної темниці випускати.
11. Гей, ви козаки, ви бідні невольники! 6
75. А ще добре дбайте,
В города християнської утікайте,
Тільки города Богуслава не минайте.
12. І города Богуслава не минайте,
До батька до мого й матері прибувайте,
80. І батьку моему та матері
То знать давайте:
Нехай буде батько і мати 6
Та ще добре дбати,
То статків-маєтків не збувають, 6 + 4
85. Великих скарбів не збирають, 5 + 4
Моєї голови
А з тяжкої неволі не визволяють.
13. Бо вже я потурчилась,
Побусурменилась
90. Для роскоші турецької, 4 + 4
Для лакомства нещасного...» 4 + 4
То визволь нас, Господи, 4 + 3
Із тяжкої неволі, 4 + 3
Гей, на тихі води, 6
95. На ясні зорі, 5
На край веселий, 5
Міждо мир хрещений! 6
14. Даруй Боже, милости вашій
І всім військам запорозьким,
100. І всім слухаючим головам,
І всьому товариству і кривному і сердешному
Пошли, Боже, на многая літа
103. І до конца віка! ¹ 6

*Друк. за: Грица, 2007. – С. 204–209. – № 18 (мел.); Колесса, 1 – С. 163–165 (текст).
Зап. Ф. Колесса 1908 р. в Миргороді Полтав. губ. від М. Кравченка.*

¹ Див. дуже близький вар: Антонович, Драгоманов, І. – С. 230.

- Темницю буду відпирати і вас козаків бідних невольників с темниці
буду випускати».
- Настала та година, що турецький паша в країну відїзждає,
Та дівці Марусі бранці, попівні Богуславці ключі вручає.
Тоді дівка Маруся бранка попівна Богуславка усе добре дбає,
45. До темниці прихождає,
Темницю відперає
Козаків, бідних невольників з тяжкої неволі випускає.
Сама дівка Маруся бранка, попівна Богуславка
на колінка упадає,
Руки вгору піднімає,
50. Бога милосердного благає:
«Визволь же нас, Боже з тяжкої неволі,
А ви козаки бідні невольники,
Прошу я вас, добре ви дбайте
З тяжкої неволі утікайте
55. В городи християнські прибувайте,
Одного города Богуслава не минайте;
До мого отця й матусі забігайте,
Низенький поклон подавайте.
Нехай мій отець і матуся добре дбають,
60. Грунтів маєтків не збувають,
Великих шкабет [?] не збірають,
Та дівки Марусі бранки, попівни Богуславки
З тяжкої неволі не визволяють.
Що вже дівка Маруся бранка, попівна Богуславка потурчилась і
побесурменилась
65. Для роскошів турецьких для лакомств нещасного!»
Тоді дівка Маруся бранка попівна Богуславка на колінка упадала,
Господа милосердного прохала:
«Та услиш Господи у мольбах наших
І у щирих молитвах цих козаків, бідних невольників,
70. Та визволь же нас Боже з тяжкої неволі
На край веселий між мир хрещений,
На тихі води на ясні зорі,
На святоруський берег».
Слава про дівку Марусю бранку, попівну Богуславку
75. Про козаків, 700 бідних невольників
Од нині довіка.
77. Всім на здоровіє і многії літа.

Друк. за: Грушевська, І. – Дод. – Вар. ГГ. – С. 152, 153.

Зап. О. Слостіон від лірника І. Скубія із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ.

3.10. Про Марусю Богуславку

1. (Місцями $\text{♩} = 66 \text{ М. М.}$)

Та на Чор - но - му мо - рі,
Та на ка - ме - ні бі - ло - му,
Та там сто - я - ла тем - ни - ця тем - нь - ка.

2.

Та й у тій же тем - ни - ці Бу - ло сім - сот ко - за - ків,
Бід - них не - воль - ни - ків,
Що во - ни трид - цять літ у не - во - лі про - бу - ва - ли,
Та бі - ло - го сві - та і пра - вед - но - го со - неч - ка не ви - да - ли,
Та й праз - ни - ка свя - то - го Різд - ва й Ве - ли - ко - дня не зна - ли.

3.

Прий - шла до їх дів - ка Ма - ру - ся, бран - ка, По - пів - на Бо - гу - слав - ка,

Ста-ла ти-хо сло - ва-ми про-мов-ля-ти: - То ви ко - за-ки, бід-ні не-воль-ни-ки!

Ска-жіть же ме-ні, Що в вас те-пер в хри - сти - ян-ських го - ро - дах за день?

А то-ді ко-за-ки, Бід - ні не - воль - ни - ки,

Ста - ли пла - ка-ти, ри-да-ти, Та до дів - ки Ма - ру - сі, бран - ки,

По - пів - ни Бо-гу-слав - ки Сло - ва - ми про-мов - ля - ти:

- По чім то ми мо-жем сей день зна - ти? Як ми трид - цять літ у не-во-лі про-бу-ва-єм,

Та бі - ло - го сві - та і пра-вед - но - го со - неч - ка не ви - да - єм,

Та й і праз-ни-ка, свя - то - го Різд - вай Ве - ли - код - ня не зна - єм!

1. Та на Чорному морі,
Та на камені білому,
Там стояла темниця темненька. 4 + 6
2. Та й у тій же темниці 4 + 3
5. Було сімсот козаків,
Бідних невольників, 4 + 3
Що вони тридцять літ у неволі пробували,
Та білого світа і праведного сонечка не видали,
Та й празника святого Різдва й Великодня не знали. 6
3. 10. Прийшла до їх дівка Маруся, бранка,
Попівна Богуславка,
Стала тихо словами промовляти:
«То ви козаки, бідні невольники!
Скажіть же мені,
15. Що в вас тепер в християнських містах за день?»
4. А тоді козаки, 6
Бідні невольники, 6
Стали плакати, ридати,
Та до дівки Марусі, бранки,
20. Попівни Богуславки, 3 + 4
Словами промовляти: 3 + 4
«По чім то ми можемо сей день знати, 4 + 6
Як ми тридцять літ у неволі пробуваємо,
Та білого світа і праведного сонечка не видаємо,
25. Та й і празника святого Різдва й Великодня не знаємо...»

Друк. за: Грица, 2007. – №36. – С. 316–318 (мел.); Колесса, 2. – С. 194 (текст).

Зап. на фонограф О. Сластіон від лірника І. Скубія.

3.11. Про Марусю Богуславку

1. (♩ = приблизно 69 М. М.)

The musical score is arranged in four systems, each with a bass staff and a treble staff. The key signature has one sharp (F#). The tempo is marked '1. (♩ = приблизно 69 М. М.)'. The first system includes the tempo marking '1.' and the instruction 'ten.' above the bass staff. The lyrics are: 'Гей!' (Hey!). The second system has lyrics: 'На Чор-нім - мо-рі' (On the Black Sea) and 'на бі-ло-му ка-ме-ні,' (on the white stone). The third system has lyrics: 'Там сто - я - ла тем - ни - ця' (There stood a dark forest) and 'І в тій тем - ни - ці' (And in that dark forest). The fourth system has the lyric: 'Сім-сот бід-них не-вольни-ків страда - є.' (Seven hundred poor slaves suffer). The score features various musical notations including triplets, slurs, and accents.

* Тон гіс, що лежить у строю кобзи, зазначаємо постійним діезом при ключі

2.

To до їх дів-ка бран-ка, Ма-ру-ся, по-пів-на Бо-гу-сла - ка, при-хо-жа-є,

rit.

a tempo

До їх сло-ва про-мов-ля - є

- Гей, ко-за-ки ви бід-ні не-воль - ни-ки!

Вга-дай-те, що в нас сьо-год - ні за день те - пер.

a tempo

3.

To ко-за-ки, бід-ні не-воль - ни-ки, Те - с за-чу - ва [5] ли,

piu mosso *a tempo*

Дів-ки бран-ки, Ма-ру-сі, по-пів-ни, Бо-гу-слав-ки   У ли-це, в ві-чі ви-дом не ви - да-ли

rit.

І вни ї-ї по го-ло - су піз-на - ва - ли.   *a tempo*

4. - Гей, дів-ко бран-ка, Ма-ру-сю, по-пів-на Бо-гу - слав-ка!   Як же ми мо-жем то-бі

Сей день уз-на - ва - ти?   Що ми вже трид-цять ро - ків

У тій ту - рець - кій не - во - лі бу - сур-мен - ській...

1. Гей! На Чорнім морі
І на білому камені,
Там стояла темниця
І в тій темниці
5. Сімсот бідних невольників страдає.
2. То до їх дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, прихожає,
До їх слово промовляє:
«Гей, козаки, ви бідні невольники!
Вгадайте, що в нас сьогодні за день тепер».
3. 10. То козаки, бідні невольники,
Тее зачували,
Дівки-бранки, Марусі, попівни, Богуславки
У лице, в вічі видом не видали
І вни її по голосу пізнавали.
4. 15. «Гей, дівко-бранка, Марусю, попівна Богуславка!
Як же ми можем тобі
Сей день узнавати?
Що ми вже тридцять років
19. У тій турецькій неволі бусурменській...»

Друк. за: Грица, 2007. – №49. – С. 410–413.

Зап. О. Слатіон 1910 р. в Богодухівському пов. Харків. губ. від кобзаря С. Пасюги.

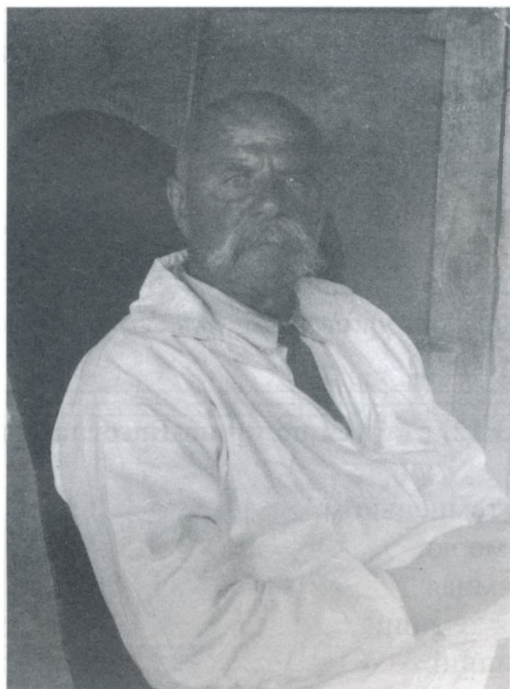
3.12. Маруся попівна-Богославка

- Ой на камені темненькіім,
По Чорному морю,
Там стояла темная
Та й невидная темниця,
5. А й у тій темниці
Пробувало сімсот бідних,
Бідних ниволних...
А вони там пробували
І світа Божого і соньця ясного
  10. Вони тоді у вичи ни вида́ли,
До сирої землі білим лицем припадали...
Вони там пробували тридцять літ
Ще й штирі годи,
А до їх дівка-бранка
  15. Маруся Попівна Богосла́вка
Прихождала (є)
І словами до їх примовляла (є):
«Ох ви, козаки́,
Біднії неволники,
  20. Чи ви знаєте,
Що в нашій землі те, що тепер?

- А в нашій землі взавтра Великодняя субота...»
А вони там пробували,
До сирії землі бїлим лицем припадали
25. І дівку-бранку
Марусю Попивну Богославку
27. Вони прохваляли.

Друк. за: Грушевська, І. – Дод. – Вар. Е. Уривок думи – С. 153.

*Зап. В. Кравченко 23 травня 1927 р. від Ф. Хамулки із с. Сколубів Пулинської вол.
Волинської окр.*

В. Кравченко (1920-ті рр.)

3.13. Про Марусю Богуславку

Гей, а на Чор-но-му мо - рі, на ка - ме - ні бі - лень - кім,
там сто - я - ла тем - ни - ця ка - м'я - на - я. Гей, а в тій тем - ни - ці
про - бу - ва - ло сім сот ко - за - ків жи, то бід - них не - воль - ни - ків,
три - дцят год втяж - кій не - во - лі про - бу - ва - ли, світа Божого, сонця правед - но - го
в сво - їх о - чах не ви - да - ли. То до їх дів - ка бран - ка,
а Ма - ру - ся по - пів - на Бо - гу - слав - ка при - бу - ва - є,
а й сло - ва - ми про - мов - ля - є: "Гей, ко - за - ки, ко - за - ки, ви
то бід - ні не - воль - ни - ки, чи ви зна - є - те в Хри - сти - ян - ській

до си - рій зем-лі бі-лим ли-цем припа-да-ли, тай сло-ва-ми про-мо-вля - ли,

а дів-ку-бран-ку Ма-ру-сю по-пів-ну Бо-гу-слав - ку

по ре - чах піз - на - ва - ли:

"Гей, дів-ко бран-ко, Ма-ру-сю по-пів - но Бо-гу-слав-ко!

А по-чім же ми мог-ли зна - ти, що в зем-лі хри-сти-янсь - кі

за день жи те - пе-ра, як ми трид-цять год в тяж-кій не-во-лі про-бу-ва - ем,

сві - та Бо - жо - го, сон - ця пра - вед - но - го в

сво - їх о - чих не ви - да - єм!" То во-на за-чу-ва - є,

сло-ва-ми про-мов-ля - є: Гей, ко-за-ки, бід-ні не-воль - ни-ки,

а не лай - те та - не про - кли - най - те,

Чет - вер - то - го ча - су

по - лу - ноч - но - ї го - ди - ни під - жи - дай - те!

А в чет-вер-тім ча - су по - лу - нош - но - ї го - ди - ни

бу - де пан Ту - рець - кий до ме - че - ті від - їжд - жа - ти

а ме - ні дів - ці бран - ці Ма - ру - сі а по - пів - ні Бо - гу - слав - ці,

то на ру - кля - чі від - да - ва - ти. Ой я бу - ду до тем - ни - ці при - бу - ва - ти,

а тем - ни - цю від - пи - ра - ти, та й вас ко - за - ків бід - них не - воль - ни - ків жи

та на во - лю ви - пус - ка - ти. Гей, ко - за - ки за - чу - ва - ли,

чет - вер - то - го ча - су, по - лу - ноч - но - ї го - ди - ни під - жи - да - ли,

а в чет-вер-тім ча - су по - лу-ночь-но - ї го - ди - ни

дів - ка бран-ка Ма - ру - ся по - пів - на Бо - гу - слав - ка

при - бу - ва - є, а тем-ни-цю від-пи - ра - є

та й ко - за - ків бід - них не - воль - ни - ків жи а на во-лю ви - пус - ка-є.

Гей! Ко - за - ки, ко - за - ки ви то бід-ні не-воль - ни-ки,

ку-ди йді-те, то йді - те, та й просяу вас, го-ро-да Бо-гу-сла - ва не ми-ні-ти,

бать - ко - ві й ма-те-рі і-ска-жі-те, хай во - ни грун - тів не збу - ва - ют,

та скар-бів не на-жи - ва - ют, та йме-не дів-ки бран-ки Мару-сі попівни Богуславки,

віт-сі-ля та не ви-зви-ля - ют, бо я по-тур-чи - лась

Закінчення думи про Марусю Богуславку *)

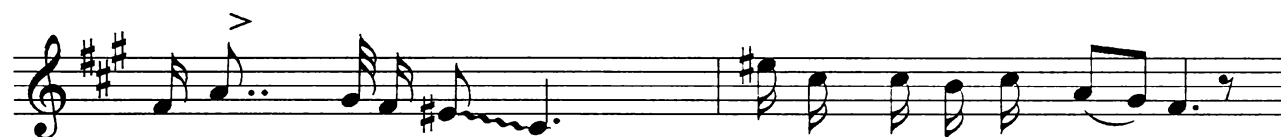
Гей, а для пан - ства ве - ли - ко - го, для ла - ком - ства не щас - но - го...

Ви - зволь, Бо - жи ж Ти, а бід - но - го не - вол - ни - ка

на ти - хі во - ди, наяс - ні зо - рі, а на край ве - се - лий жи

і в мир то хре - ще - ний, а всім слу - ша - ю - щим жи

на здра - ві - є, на мно - гі лі - та ма - ти, на многі лі - та ма - ти.

Гей, а на Чорному морі,

На камені біленькім,

Там стояла темниця кам'яная.

Гей, а в тій темниці пробувало

5. Сімсот козаків жи,

То бідних невольників,

Тридцят год в тяжкій неволі пробували,

Світа Божого, сонця праведного

В своїх очах не видали.

10. То до їх дівка-бранка,

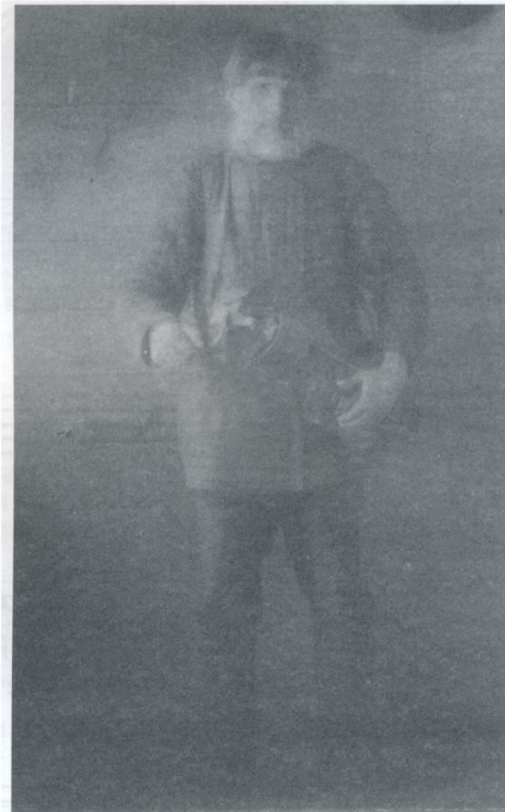
* «Певно, закінчився валок і співак почав з повторення останньої фрази» (приміт. С. Грици).

- А Маруся попівна Богуславка, прибуває,
А й словами промовляє:
«Гей, козаки, козаки,
Ви то бідні невольники,
15. Чи ви знаєте в християнській а землі
Що за день жи тепери?»
Гей, козаки зачували,
До сирій землі білим лицем припадали,
Та й словами промовляли,
20. А дівку-бранку Марусю попівну Богуславку
По речах пізнавали:
«Гей, дівко-бранко, Марусю попівно Богуславко!
А почім же ми могли знати,
Що в землі християнські за день же тепера,
25. Як ми тридцять год в тяжкій неволі пробуваєм,
Світа Божого, сонця праведного
В своїх очих не видаєм!»
То вона зачуває,
Словами промовляє:
30. «Гей, козаки, бідні невольники,
А не лайте та не проклиняйте,
Четвертого часу полуночної години піджидайте!
А в четвертім часу полуношної години
Буде пан турецький до мечеті від'їжджати,
35. А мені дівці-бранці
Марусі а попівні Богуславці,
То на руки ключі віддавати.
Ой я буду до темниці прибувати,
А темницю відпирати,
40. Та й вас козаків бідних невольників жи
Та на волю випускати».
Гей, козаки зачували,
Четвертого часу, полуночної години піджидали,
А в четвертім часу полуночної години
45. Дівка-бранка
Маруся попівна Богуславка
Прибуває,
А темницю відпирас
Та й козаків бідних невольників жи
50. А на волю випускає.
«Гей! Козаки, козаки
Ви то бідні невольники,
Куди йдіте, то йдіте,
Та й прошю вас, города Богуслава не миніти,
55. Батькові й матері іскажіте,
Хай вони ґрунтів не збувають,
Та скарбів не наживають,

- Та й мене дівки-бранки
Марусі попівни Богуславки,
60. Відсіля та не визволяють,
Бо я потурчилась та побусурменилась
А для панства великого,
Для лакомства нещасного.
Гей, а для панства великого,
65. Для лакомства нещасного...»
Визволь, Божи ж Ти, а бідного неволника,
На тихі води,
На ясні зорі,
А на край веселий жи
70. І в мир то хрещений,
А всім слушающим жи
На здоровіє, на многі літа мати,
73. На многії літа мати.

Друк. за: Грица, 2007. – № 64. – С. 467–473.

Зап. В. Харків 1930 р. в с. Ков'яги Валківського р-ну на Харківщині від лірника В. Гончара.

Лірник В. Гончар (1930 р.)

3.14. Про Марусю Богуславку

На Чор-но-му мо - рі, на ка - ме - ні бі - лень - кім,
там сто - я - ла тем - ни - ця ка - м'я на - я, а у тій тем - ни - ці
про - бу - ва - ло а сім - сот ко - за - ків жи,
та бід - них не воль - ни - ків. Трид - цять год в тяж - кій не - во - лі про - бу - ва - ли,
сві - та Бо - жо - го, сон - ця пра - вед - но - го в сво - їх о - чих не ви - да - ли.
То до їх дів - ка бран - ка Ма - ру - ся по - пів - на Бо - гу - слав - ка при - бу - ва - є
та й сло - ва - ми про - мов - ля - є: "Гей, ко - за - ки, ко - за - ки,
то бід - ні не - воль - ни - ки, чи ви зна - є - те, що хри - сти - ян - ський
зем - лі за день жи те - пе - ра? Ко - за - ки (бід - ні не - воль - ни - ки) за - чу - ва - ли,

сло - ва - ми про - мов - ля - ли: А по - чім жи ми

то мог - ли б і зна - ти, що в зем - лі

хри - сти - ян - ській за день жи тепе - ра, як ми трид - цять год в тяж - кій не - во - лі пробу - ваем,

а й сві - та Бо - жо - го, сон - ця пра - вед - но - го в сво - їх о - чих не ви - да - ем.

Дів - ка бран - ка Ма - ру - ся по - пів - на Бо - гу слав - ка це за - чу - ва - є

та й сло - ва - ми про - мов - ля є: - День те - пер в зем - лі хри - сти - ян - ській

ве - ли - код - на - я су - бо - та, а зав - тра ро - ко - вий Бо - жий

то праз - ник Ве - лик - динь. То во - ни за - чу - ва - ли,

бі - лим ли - цем до си - рій зем - лі при - па - да - ли, пла - ка - ли - ри - да - ли,

дів - ку бран - ку Ма - ру - сью а по - пів - ну Бо - гу - сла - ку

то кля-ли, про-кли-на-ли: - Бо-дай ти, дів-ко бран - ко,

Ма-ру-сю по-пів-но Бо-гу-слав-ко, а щас-тя

та й до-лі не ма-ла, як ти нам жи

ро-ко-вий Бо - жий то праз-ник ска-за-ла!

Ліра

Дів-ка бран-ка Ма-ру-ся по-пів-на Бо-гу-слав-ка

то це за-чу-ва-є та й сло-ва-ми про-мов-ля-є:

"Гей, ко-за-ки, ко-за-ки то бід-ні не-воль-ни-ки,

а не лай-те та не про-кли-най - те, а чет-вер-то-го ча-су

по-лу-ноч-но-ї го-ди-ни під-жи-дай-те. А в чет-вер-то-му ча-су

Ліра

по-лу-ноч-но-ї го-ди-ни

бу-де пан ту-рець - кий до ме-че-ті ві-д'їжд-жа-ти та й бу-де ме-ні, дів - ці

бран-ці Ма - ру - сі по - пів - ні Бо - гу - слав - ці, а на ру-ки

клю-чі від - да - ва - ти, то я бу-ду до тем-ни-ці при-бу-ва - ти,

а тем-ни-цю від-ми - ка - ти та й вас, ко - за - ків - бід-них не-воль-ни - ків,

а на во - лю ви - пус - ка - ти.

Ліра

Ко - за - ки бід - ні не - воль - ни - ки за - чу - ва - ли,

а чет-вер-то-го ча - су по-лу-ноч-но-ї го-ди-ни під-жи - да - ли.

А дів-ка бран-ка Ма-ру-ся по-пів-на Бо-гу-слав-ка при-бу-ва - є

а тем-ни-цю від-ми - ка - є та й бід-них не-воль-ни-ків

і на во-лю ви-пу-ска-є: - Гей, ко-за-ки то бід-ні не-воль - ни-ки,

На Чорному морі,
На камені біленькім,
Там стояла темниця кам'яная,
А у тій темниці пробувало

5. А сімсот козаків жи,
Та бідних невольників.
Тридцять год в тяжкій неволі пробували,
Світа Божого, сонця праведного
В своїх очах не видали.

10. То до їх дівка-бранка
Маруся попівна Богуславка прибуває
Та й словами промовляє:
«Гей, козаки, козаки,
То бідні невольники,
15. Чи знаєте, що [в] християнській землі
За день жи тепера?»
Козаки бідні невольники
Зачували,
Словами промовляли:
20. «А почім жи ми то могли б і знати,
Що в землі християнській за день жи тепера,
Як ми тридцять год
В тяжкій неволі пробуваєм,
А й світа Божого, сонця праведного
25. В своїх очих не видаєм».
Дівка-бранка
Маруся попівна Богуславка
Це зачуває та й словами промовляє:
«День тепер в землі християнській
30. Великодняя субота,
А завтра роковий Божий то празник Великдинь».
То вони зачували,
Білим лицем до сирій землі припадали,
Плакали-ридали,
35. Дівку-бранку
Марусю а попівну Богуславку
То кляли-проклинали:
«Бодай ти, дівко-бранко,
Марусю попівно Богуславо,
40. А щастя та й долі не мала,
Як ти нам жи роковий Божий то празник сказала!»
Дівка-бранка
Маруся попівна Богуславка
То це зачуває
45. Та й словами промовляє:
«Гей, козаки, козаки
То бідні невольники,
А не лайте та не проклиняйте,
А четвертого часу, полуночної години піджидайте.
50. А в четвертому часу полуночної години
Буде пан турецький до мечеті від'їжджати
Та й буде мені, дівці-бранці,
Марусі попівні Богуславі,
А на руки ключі віддавати,
55. То я буду до темниці прибувати,
А темницю відмикати

- Та й вас, козаків бідних невольників,
А на волю випускати».
- Козаки бідні невольники зачували,
60. А четвертого часу полуночної години піджидали.
А дівка-бранка,
Маруся попівна Богуславка
Прибуває
А темницю відмикає
65. Та й бідних невольників і на волю випускає:
«Гей, козаки то бідні невольники,
Куди йдіте, то йдіте,
Тільки прошу вас, города Богуслава не минайте,
Батькові й матері іскажіте,
70. Хай вони ґрунтів не збувають
Та скарбів не наживають
Та й мене, дівки-бранки,
Марусі попівни Богуславки та й не визволяють».
- Визволь, Боже, а бідного невольника
75. На тихі води,
На ясні зорі,
На край веселий
А в мир жи хрещений,
А всім душам людським
80. На здоров'я на многі літа мати,
81. Многі літа й мати!

Друк. за: Грица, 2007. – №65 – С. 474–480.

Зап. В. Харків 1930 р. в с. Ков'яги Валківського р-ну на Харківщині від лірника В. Гончара.

3.15. Неволник[и]

1. Та на морі синенькому
Та на камені біленькому
Там стояла темна темниця.
2. То в тій же темниці там пробувало
5. П'ятсот козаків, бідних невольників.
То вони там тридцять три годи пробували
І світа білого і сонця праведного не видали.
4. То де взялася Маруся-бранка
Попівна Богуславка:
10. «Ой ви козаки, бідні невольники ¹,
5. Чи ви ж то знаєте, що в нас сьогодні день субота,
А завтра день буде Великдень?»

¹ «У співі» (приміт. В. Харкова).

6. То козаки до землі припадали
І Марусю-бранку попівну Богуславку проклинали:
15. «Бодай ти, Маруся-бранка попівна Богуславка
Цього дня не діждала
Як ти нам цей день Великдень сказала
7. Що наші родителі будуть пити і гуляти
І про нас вони будуть споминати
20. А ми будемо у темниці погібати»
8. «А не лайте, козаки і не проклиняйте
Буде наш пан із двору уїжджати ¹
Він буде мені ключі на руки издавати
То я вас буду на білий світ випускати.
9. 25. То ви біжіте і батюшки моєму накажіте,
Нехай він сребра і злата не стребля
І відціль мене не викупля,
28. Бо я вже тут потурчилась і побусурменилась».

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 161/4, арк. 49 зв., 50.

Зап. В. Харків [у вересні 1930 р.] в с. Петрівка Красноградського р-ну Харків. обл., від лірника В. Білокриницького (52 р.).

3.16. Мару́ся Богусла́вка

- На мо́ри на Чорному,
На ка́мини на білому
Тамъ стояла темньця камьяная.
Въ тій темньци пробувало симсоть козаківъ,
5. Бідныхъ невольниківъ.
До йїхъ Мару́ся попівна Богусла́вка прыхожа́йе
Й козаківъ пыта́йе:
«Эй, козакы́ бідни нево́лныкы!
Чы вы зна́йете шо в нась сього́дня за де́нь на Вкрайїни?»
10. Козакы́ Мару́сю по ричахъ пизнава́лы,
До Мару́си промовля́лы:
«По чимъ мы зна́йимъ,
Якъ мы́ тры́дцять ли́ть у нево́ли пробува́йимъ,
Билого свѣту, я́сного со́нця у ви́чи не ма́йимъ».
15. Тоди́ Мару́ся Богусла́вка до козаківъ промовля́йе,
Що въ нась на Вкрайїни сього́дня
Велько́дња субо́та,
А за́втра роковий де́нь
Велькде́нь.
20. У нась на Вкрайїни о́це пьют та гуля́ют,
А про нась нїякойи га́дки не ма́ют».

¹ Нижче записано «в'їжджати».

- Тоди́ козаки́ ста́ли дівку Мару́сю Богусла́вку клясты́-прокляна́ты:
«Бода́й ты, дівко Мару́сю Богусла́вко, ща́сьтя до́ли не ма́ла,
Якь ты́ намь роковы́й день Велы́кдень напомина́ла!»
25. «Нне ла́йте мене́,
Не прокляна́йте мене́.
За́втра якь бу́де мій баша́ у мечеть одъйижджа́ты, –
Бу́де ми́ни на ру́ки кля́ючи дови́ряты ¹.
То якь бу́дете на Вкра́йину тика́ты,
30. То́ не бу́дете мене́ забува́ты.
Уси́ городы́ бу́дете мына́ты, –
Одно́го го́рода Богусла́ва не мына́йте,
Бі́ мойму́ отцю́ й ма́тери покло́нь передава́йте.
Неха́й во́ны майе́ткивъ и́ ска́рбивъ не збува́ют,
35. И́ мене́ не выкупа́ют,
Бо я́ вже потурчы́лась и́ побусурма́нылась,
На ту́рецьки ласошъчи́ пова́жылась».
Ста́вь па́ша до мече́ти одъйижджа́ты,
Ста́вь дивци́ Мару́си Богусла́вци кля́ючи на ру́ки дови́ряты.
40. Мару́ся тоди́ до темны́ци прыхожа́ла,
Темны́цю одмы́кала,
И́ вси́х нево́льныкивъ выпуска́ла.
Вы́зволь, Го́споди, вси́х нево́льныкивъ у зе́млю хри́стіяньську,
у ми́ръ хрешъче́ный,
Въ у кра́й весе́лый.
45. Сла́ва козака́мъ запоро́зьцямъ не загы́не до конця́ ви́ку,
46. Нну, оце́ вамъ и Мару́ся.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 30 зв., 31.

*Зап. П. Мартинович 22 лютого 1932 р. в Красноградському р-ні Харків. окр. від
Т. Жадана.*

¹ Далі – рядок крапок. Ліворуч збоку дописано: «то я буду темныци одмыкаты», і кілька слів нерозбірливо.

3.17. Про дівку-бранку Марусю Богуславку

Гей, та на

Чор-но-му мо-рі, та на ка-ме-ні бі-лень-ко - му! Там сто - я - ла тем-ни - ця

кам' - я - на - - - я... А в тій же - тем - ни - ці

сім-сот ко - за - ків бід - них зам - кну - то. (Про-...), (про-ща-ва-ють),

Знаком "" позначені неточності або неясності, які стосуються тривалості ноти.

**Нижні голоси партії ліри (бурдон) записані епізодично, що відповідає рукописному оригіналу.

і на бі - ле сон - це на - вить в ві - ці (не видають)...

Та до них при-хо-джа-ла дів-ка - бран-ка по-пів-на Ма-ру-ся Бо-гу-слав - ка.

До ко-за-ків при-хо-джа-ла і сло-ва-ми про-мов-ля-ла: - Гей, ко-

за - ки, бід - ні - ї не - воль - ни - ки!

Від-га-дай-те, що в на-шій зем-лі хри-сти-ян-ській сьо-год-ні за

день?! Та ко-за-ки те-є за-чу-ва-ли,

дадів-ку-бран-ку Ма-ру-сю-по-пів-ну Бо-гу-слав-[]-ку (по ре-чах піз-на-ва-

ли). скоромовкою
- Да від-кі-ля ж(є) нам те-є

зна - ти, що в на-шій зем-лі хри-сти - ян - ській сьо - год-ні за день?

Як ми трид-цять літ у тем-ній тем.. у тем-ній тем-ни - ці про-бу - ва - ем, світ-ла

бі - ло - го, сон - ця (праведного) яс - но - го у ві - чі не ви - да - ем.

Та дів - ка - бран - ка те - с за-чу - ва - є,

до ко - за - ків ^(серцем) щи - ро про-мов-ля - є: - Та

в на - шій зем - лі хри - сти - ян - ській сьо - го - дн(і) Ве - ли - код - ня су - бо - та,

а зав - тра ве - ли - кий праз - ник — ^(роковий) ві - ко - вий Ве - лик - день.

[Та ко]-за-ки те-є за-чу-ва-ли, дів-ку-бран-ку Ма-ру-сю-по-

пів - ну Бо - гу - слав - ку кля - ли та про - кли - на - ли:

3

- Га дів - ка - бран - ка, Ма - ру - ся, по - пів - на Бо - гу - слав - ка, да бо - дай же ти [збився]

да бо - дай же ти со - бі щас - тя - до - лі та не ма - ла,

як ти нам ве - ли - кий праз - ник ро - ко - вий ска - за - ла!

Та Ма-ру-ся Бо - гу-слав-ка те-є за-чу-ва-є, до ко-за-ків сло-ва-ми про-мов-ля-є:

— Ей, ко - за - ки, бід - ні то (не - віль - ни - ки),

Ви не лай - те (... ме - не), не про-кли-най - те!

**Неможливо встановити точне ритмічне співвідношення вокальної та інструментальної партій у зв'язку з неточністю нотного запису оригіналу (рукопису), який допускає наявність невідповідностей у сфері ритму.

Бо як бу-де зав-тра ту-рець-кий ба-ша до ме-че - ті ви-їж-джа - ти,

бу-де ме - ні ключі від-да-ва-ти, то бу-ду я тем-ну тем-ни-цю від-ми-ка-ти,

та вас, бід-них не-віль - ни - ків, (всіх) на во - лю ви - пус - ка - ти!

Та бу-де-те віль - ни-ми в зем-лю хри-сти - ян - ську при - бу - ва - ти,

та бу - де - те мо - є - му бать - ку ка - за - ти,

що я, дів - ка - бран - ка, Ма - ру - ся, по - пів - на Бо - гу - слав - ка, по - тур - чи - лась,

по - бу - сур - ме - ни - лась, від роз - ко - ші ту - рець - ко - ї, від (ла - ком - ства) не - шас - но - го!

Та ко - за - ки те - є за - чу - ва - ють,

на ко-лі-на у-па-да-ють, ру-ки вго-ру під-ні-ма-ють

і Гос-по-да ми-ло-серд-но-го про-сять (та) бла-га-ють:

- Та ви - зво-ли нас, Го-спо-ди,

у рід-ні-ї (се-ла), у край ве-се-лий, ме-жи люд хре-ще-ний!

І по-шли нам, Гос-по-ди, ( ) і всьо-му вій - ську за-по-різь - ко-му,

а всім слу - ха - ю - чим на мно - га - я лі - та!

- Гей, та на Чорному морі,
 Та на камені біленькому!
 Там стояла темниця кам'яная...
 А в тій же темниці
5. Сімсот козаків бідних замкнуто.
 [Про-...], [пробувають],
 І на біле сонце навіть в вічі [не видають].
 Та до них приходжала
 Дівка-бранка попівна Маруся Богуславка.
  10. До козаків приходжала
 І словами промовляла:
 «Гей, козаки, біднії невольники!
 Відгадайте, що в нашій землі християнській сьогодні за день?!»
 Та козаки теє зачували,
  15. Да дівку-бранку Марусю попівну Богуславку
 По речах пізнавали.
 «Да відкіля ж[е] нам теє знати,
 Що в нашій землі християнській сьогодні за день?
 Як ми тридцять літ у темній темниці пробуваєм,
  20. Світла білого, сонця ясного [праведного]
 У вічі не видаєм».
 Та дівка-бранка теє зачуває,

- До козаків щиро [серцем] промовляє:
«Та в нашій землі християнській
25. Сьогодні[я] Великодня субота,
А завтра великий празник –
Віковий [роковий] Великдень».
Та козаки теє зачували,
Дівку-бранку Марусю-попівну Богуславку
30. Кляли та проклинали:
«Та дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Да бодай же, да бодай же ти собі щастя-долі та не мала,
Як ти нам великий празник роковий сказала!»
35. Та Маруся Богуславка теє зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ей, козаки, бідні то [невільники],
Ви не лайте [мене], не проклиняйте!
Бо як буде завтра турецький баша
40. До мечеті виїжджати,
Буде мені ключі віддавати,
То буду ж я темну темницю відмикати,
Та вас, бідних невільників,
[Всіх] на волю випускати!
45. Та будете вільними
В землю християнську прибувати,
Та будете моєму батьку казати,
Що я, дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
50. Потурчилась, побусурменилась,
Від розкоші турецької,
Від [лакомства] нещасного!»
Та козаки теє зачувають,
На коліна упадають,
55. Руки вгору піднімають
І Господа милосердного
Просять-благають:
«Та визволи нас, Господи,
У ріднії села,
60. У край веселий,
Межди люд хрещений!
І пошли нам, Господи, [радість]
І всьому війську запорізькому,
64. А всім слухаючим на многая літа!»

Друк. за: Грица, 2007. – №78. – С. 582–592 (мел.). ІМФЕ, ф. 14–2, од. зб. 405, арк. 41–45 (текст).

Зап. від лірника А. Гребеня. Транскрипція О. Ганжі.

3.18. Про Марусю Богуславку

- Ой на Чорному морі,
Гей, на камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная,
А у тій темниці сімсот козаків
5. Бідних невольників пробувало
Та білого світу і праведного сонця
Зовсім ніколи не видало.
Гей-ей, да до тисї темниці дівка-бранка,
Маруся-попівна Богуславка прибувала
10. Да через залізні ворота
До козаків, бідних невольників гукала:
«Гей, козаки, бідні невольнички,
Угадайте, який сьогодні день
У нашій землі християнській?»
15. А козаки, бідні невольники теє зачували,
Дівку-бранку Марусю-попівну Богуславку по голосу пізнали
Та до неї словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко, Маруся-попівна Богуславко,
Як же ми можем знати, який сьогодні день
20. У нашій землі християнській?
Ми вже тридцять три роки
Як у цій темниці пробуваєм,
Ані Божого світу, ані праведного сонця зовсім ніколи не видаєм».
А дівка-бранка Маруся-попівна Богуславка теє зачуває,
25. До козаків, бідних невольників словами промовляє:
«Гей, козаки, бідні невольнички!
Сьогодні у нашій землі християнській
Великодна субота,
А завтра ж буде святий день Великдень».
30. А козаки, бідні невольники теє зачували,
Заплакали гірко, заридали
І лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку, Марусю-попівну Богуславку кляли-проклинали.
«Гей, дівко-бранко, Маруся-попівно Богуславко,
35. Бодай ти собі щастя-долі не дождала,
Як ти нам про святий Велико-Великодень нагадала».
А дівка-бранка Маруся-попівна Богуславка теє зачуває,
До козаків, бідних невольників словами промовляє:
«Ви, козаки, бідні невольнички,
40. Не лайте ж ви мене, не проклиняйте,
Бо я на те вам про святий день, про Великдень нагадала,
Шо як буде завтра наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені ключі од вашої темниці довіряти.
А я ж буду до вас прибувати
45. І усіх вас, бідних невольників, із темниці випускати».

- Ге-ей, як став паша турецький до мечеті од'їжджати,
Став дівці-бранці, Марусі попівні Богуславці
Ключі од темниці довіряти.
А дівка-бранка, Маруся попівна Богуславка
50. До темниці прибувала,
Залізній ворота одмикала,
І усіх козаків-невольників із темниці випускала.
Гей, усіх козаків, бідних невольників
Із темниці випускала
55. Та до них словами промовляла,
Сльозами ридала:
«Гей, козаки, бідний невольнички,
З празничком я вас поздоровляю,
Щастя-долі вам бажаю.
60. Добре ж ви собі дбайте
Та скоріше в города християнські тікайте,
Тіко прошу я вас мого рідного Богуслава не минайте,
До моїх отця, до неньки завітайте,
Поклон їм передайте,
65. Да од мене їм знати давайте,
Що нехай вони своїх статків-маєтків не збувають,
Великих скарбів не збирають
І мене з турецької неволі не викупають,
Бо я вже тут потуречилась,
70. Побусурменилась ради розкоші турецької,
Ради лакомства нещасного».
Дай же, Боже, миру християнському
І вам усім, головам слухавшим,
Од сьогодні всім на здоровіє,
75. Щасливії літа, до кінця віку.

Друк. за: Грица С. (власний архів).

Зап. С. Грица 1987 р. в Києві від кобзаря Г. Ткаченка.

КОМЕНТАРІ

3.1. Дума о Марусь Богуславкѣ

Друк. за: Куліш, 1. – С. 210–214.

Зап. М. Ніговський від кобзаря [Миколи] Ригоренка [Григоренка] (учня Запорожця) в с. Красний Кут Богодухівського пов. на Харківщині. П. Куліш подав під текстом прозовий переклад думи російською мовою, пояснюючи окремі слова і вислови (наприклад, бранка – взята в неволю). Після тексту П. Куліш подав невеликий коментар до думи, в якому обґрунтував важливість «Марусі Богуславки» для всіх, хто цікавиться історією України, а також запропонував поділ пісень на *козацькі* і *невільницькі*. Серед *невільницьких* П. Куліш розрізняв *плачі* (до яких відніс також «Марусю Богуславку») і *славослов'я*.

Передруки:

- Букварь южнорусскій / Сост. Т. Шевченко. – СПб., 1861. – С. 18–22. Думу опубліковано під назвою «Дума про Марусю попівну Богуславку». Початок думи: «Що на синьому морі...»;
- Опыт южнорусского словаря. Труд К. Шейковского: У 4 ч. – К., 1861. – Т. 1. – А–З. – Собственные имена и названия местностей. – С. 217–221 (передрук з: Букварь южнорусскій / Сост. Т. Шевченко. – СПб., 1861. – С. 18–22). Під назвою «Богуславка» (на с. 218) читаємо: «Богуславка. ж. р. О Марусе Богуславке есть следующая народная дума: "Богуславка": "Що на синьому морі..."» (в тексті "Чорне море" змінено на "синє море");
- Руска читанка для высшої гимназії / Уложив О. Барвинській. – Л., 1870. – Ч. 1. Устна словесність. – С. 8–10. Думу опубліковано під назвою «Про Марусю Богуславку». До тексту подано розлогий коментар, що стосується чоловічих і жіночих прототипів народних дум;
- Антонович, Драгоманов, І. – С. 230–233. Думу № 46 опубліковано під назвою «Маруся Богуславка освобождаетъ козаковъ изъ турецкой неволи». До тексту подано розлогий історичний коментар;
- Куліш, 1874. – С. 329–334;
- Грінченко, 1897. – С. 16–20. На с. 20 указано: «одъ кобзаря Ригоренка записано въ Харьковщани»;
- Пачовський, 1901. – С. 25–32. Думу опубліковано під назвою «Про Марусю Богуславку» з приміткою: «з кобзаря Ригоренка записано в Харківщині». На с. 28 подано розлогий коментар з інформацією про літературні паралелі думи, а також такі рядки: «Пантелеймон Куліш на основі тої думи уложив штучну прозову поему»;
- Кобзарські думи. – Х., 1905. – С. 71–75 [Издательский комитет Харьковского общества грамотности, № 125];
- Козацькі часи в народній пісні з замітками В. Будзиновського. – 1911. – С. 100–104. Думу опубліковано під назвою «Маруся Богуславка». До тексту подано історичний коментар;
- Грушевська, І. – С. 24. Думу опубліковано під назвою «Дума о Марусѣ Богуславкѣ»;
- Плісецький, 1944. – С. 62–65. Текст подано сучасною українською мовою під назвою «Маруся Богуславка» разом із коротким коментарем;
- Укр. нар. думи, 1955. – С. 56–58. Думу опубліковано під назвою «Маруся Богуславка»;
- Нудьга, 1969. – С. 64–67. Думу опубліковано під назвою «Маруся Богуславка». Подано згідно сучасного правопису. На с. 327 вказано, що «дума перекладена на російську, чеську, німецьку, англійську, французьку та ін. мови»;
- Кирдан, 1972. – С. 122–124. Думу опубліковано під назвою «Маруся Богуславка».

3.2. Маруся Богуславка

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 233–235.

Зап. А. Метлинський у 1850-х рр. у Зінківському пов. Полтав. губ.

В ІМФЕ (ф. 3–3, од. зб. 209, арк. 3, 4) є рукописна копія думи М. Білозерського, під заголовком «Из собрания А. Метлинского [до 1854 г.]». Записи дум А. Метлинського були надіслані М. Білозерським П. Кулішу для видання.

К. Грушевська, опублікувавши цей варіант «Дума о Марушь Богуславкъ», Б (Грушевська, 1. – С. 25), зробила таку примітку: «В рукописі, правдоподібно В. Білозерського, що знаходиться у Д. Ревуцького (про сей рукопис ідеться у вступі до №№ 13 і 14) є копія сього запису під заголовком: "Про невольныкивъ та попивну Богуславку"». У виданні Д. Зеленіна «Описание рукописей ученого архива Императорского русского Географического Общества» (Петербург, 1916, вып. 3) на с. 1122 під № 77 є опис рукопису А. Метлинського – збірника фольклорних записів 1850-х рр., – де згадується цей варіант думи під назвою «Про невольныкивъ та попивну Богуславку», наводяться і перші рядки думи: «На Чорному мори, на каменю биленькому, там стояла темница кам'яная, цеглоу мурована». Є також вказівка на те, що запис зроблено в Зінківському пов. Полтав. губ.

В. Данилов, який, за свідченням Д. Зеленіна, бачив цей рукопис, висловив припущення, що там є частина збірника А. Метлинського 1854 р., що не була «пропущена цензурою». Отже, ймовірно, оригінал тексту цієї думи й тепер зберігається в Санкт-Петербурзі в Архіві Російського Географічного Товариства. У фрагменті рукопису М. Білозерського (ІМФЕ, ф.1 дод., од. зб. 500, арк. 25, 26) також є копія цієї думи.

3.3. Маруся Попівна Богуславка. Запорозька пісня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 596, арк. 2, 3.

Зап. П. Мартинович 30 січня 1886 р. в м. Костянтиноград Полтав. губ. від лірника Семена Микитовича Чекана. С. Чекан міг «перейняти» цей текст від Степана Івановича Задніпрянського (ще його називали Томашківським) з Катеринославщини. І Задніпрянський, і Томашківський – це не справжні прізвища, а прізвиська.

Уперше надруковано у виданні (Мартинович, 1906. – С. 256, 257) з приміткою: «Степанъ Івановичъ Заднипрянській его звать, а фамилии не знаю якъ. Винъ у насъ зоветься Заднипрянській, винъ из-за Днипра, и Томашкивській ище зоветься. Винъ изъ Томашкивки. Проживаетъ (винъ) скризъ: и въ Новомосковскимъ узиди и въ Павлоградскимъ».

Передруки:

- Грушевська, 1. – Вар. В. – С. 25, 26;
- Кирдан, 1972. – С. 124, 125 (опубліковано під № 11). У примітках (с. 443, 444) Б. Кирдан зазначає, що він керувався списком друкарських помилок, складеним П. Мартиновичем. Зокрема, було пропущено рядки:

То я буду до темниці прихждати,
На білий світ вас випущати.
Став турецький пан з двора виїжджати,

Став він їй ключі вручати.
Стала дівка-бранка до козаків приходжати,
І бідних невольників з темниці випущати:
«І біжіте ви, біднії невольники,
Тільки города ж Богославії не миніте,
Там моєму отцеві накажіте,
Що нехай маєтків не збуває
І мене відсіля не викупляє,
Бо вже я тут потурчилась».

Цю частину П. Мартинович відновив по пам'яті, про що сказано в примітках.

3.4а. Дівка-бранка

Друк. за: Грушевська, 1. – Дод. – С. 151, 152.

Зап. В. Горленко в с. Дейкалівка Зіньківського пов. (нині Зіньківський р-н Полтав. обл.) від кобзаря Мусія Кулика (Гордійця) [1815–1817 р. н.]. М. Кулик перейняв цю думу від старого кобзаря Хмеля (Хмельницького), можливо, у липні 1884 р., коли В. Горленко записав від М. Кулика думу «Азовські брати».

Під такою ж назвою є запис П. Мартиновича, теж від М. Кулика (вар. 3.4б).

3.4б. Дівка-бранка

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 601, арк. 2 зв., 3.

Публікується вперше.

Зап. П. Мартинович від Мусія Кулика в с. Дейкалівка Зіньківського пов. Полтав. губ.

Під текстом подано примітку: «Од Хмеля» (йдеться про те, що думу М. Кулик перейняв саме від нього). На арк. 2 зв. уміщено короткі відомості про М. Кулика, зокрема, у квадратних дужках указано його вік на час запису – «сімдесят літ».

3.5. Маруся-бранка

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 674, арк. 2, 2 зв.

Публікується вперше.

Зап. П. Мартинович 25 жовтня 1893 р. від лірника Хванасія Видюченка із с. Хрестище Костянтиноградського пов. Полтав. губ. (нині Красноградський р-н Харків. обл.)

Лірник перейняв цю думу від «бандурщиків» Оліяна та Свирида. У рукопису цей текст – серед тих, що об'єднані загальною назвою: «Запорозькі невольницькі пісні»

П. Мартинович застосовує графему «л» на позначення полтавського «л».

3.6. Дивкы Мару́си попивны Богосла́вки писня

Друк. за: рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 149, 150.

Зап. П. Мартинович у 1901–1904 рр. [у м. Костянтиноград] від Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) із с. Кам'янка Полтав. губ. (докладніше див.: вар. 1.6).

Публікується вперше.

Записувач вживає графему «й» на позначення йотованого «і», а також графему «л» на позначення полтавського «л».

В ІМФЕ (ф. 11, од. зб. 623, арк. 5 зв., 6) є ідентичний запис. Оповідачка відносить цю думу до «Остапівських пісень».

3.7. Пісьня про дівку Мару́сю Богусла́вку

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 757, арк. 34 зв. – 35 зв.

Публікується вперше.

Зап. П. Мартинович у 1906–1907 рр. від Кас'яна Лазоренка з м. Костянтиноград.

3.8. Про Марусю Богуславку

Друк. за: Грица, 2007. – С. 204–209 (мел.); Колесса, 1 . – С. 163–165 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса 1908 р. в Миргороді від кобзаря Михайла Кравченка, 1858 р. н., із с. Сорочинці Миргородського пов. Полтав. губ.

Передруки:

- Кирдан, 1972. – С. 125–128 (текст подано під ном. III).

На особливості музичної рецитації думи вказала С. Грица:

«Музична рецитація думи (з маркуванням на бандурі неповного тонічного акорду на початку та в закінченнях уступів) витримана в тому ж стилі, що й попередні “невольницькі плачі”, які співав М. Кравченко (у дорійському ладу з підвищеним IV ступенем, у темпі $q = 75$ М. М).

Кобзар використовує сталі ритмоінтонаційні формули, але завжди в різних комбінаціях, достосованих до фразування й логічних цезур тексту з різними агогічними відтінками. У “Марусі Богуславці” з’являється інтонаційна формула – $V \rightarrow 1 \text{ } 3\flat 2$ (див.: у цьому виданні № 18 на с. 204), якої немає в інших думах, записаних від М. Кравченка, тобто тут діапазон кобзаря сягає децими, тоді як в інших випадках – зменшеної октави. Закінчення фраз на II ступені, типове для М. Кравченка, увиразнює модальний характер його рецитацій. Це одна з найдраматичніших дум, яка удостоїлась уваги багатьох митців, зокрема композиторів (ораторія М. Вериківського “Дума про дівку бранку”, балет А. Свечникова “Маруся Богуславка” та ін.)»¹.

¹ Грица, 2007. – С. 796.

3.9. Про Марусю Богуславку

Друк за: Грушевська, 1. – Дод. – Вар. ГГ. – С. 152, 153.

Зап. О. Сластіон на поч. 1900-х рр. від лірника Івана Миколайовича Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ.

Передрук:

Кирдан, 1972. – С. 128–130. Проставлено апостроф, виконано пунктуаційні виправлення.

3.10. Про Марусю Богуславку

Фрагмент.

Друк за: Грица, 2007. – №36. – С. 316–318 (мел.); Колесса, 2. – С. 194 (текст).

Зап. О. Сластіон від лірника Івана Миколайовича Скубія, 1858 р. н., із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ.

С. Грица звернула увагу на такі особливості музичної рецитації та словесного тексту думи:

«Чотири уступи з інструментальними переграми подано в а-дорійському з альтерацією IV і VII ступенів. Словесний текст (початкові уступи) найближчий до варіанта цієї ж думи, яку подав П. Куліш (*Кулиш П. Записки...* Т. 1. – С. 210). Речитатив – силабічного типу, малоорнаментований, партію ліри в переграх урізноманітнено мелодичною орнаментикою з акцентуванням VII підвищеного ступеня»¹.

3.11. Про Марусю Богуславку

Друк за: Грица, 2007. – №49. – С. 410.

Зап. О. Сластіон 1910 р. в Богодухівському пов. Харків. губ. від кобзаря Степана Артемовича Пасюги, 1862 р. н.

С. Грица відзначила такі особливості музичної рецитації думи:

«45-літній кобзар Богодухівського повіту Харківської губ. Степан Артемович Пасюга вчився грати на кобзі у Дмитра Петровича Трочченка, що має 60 літ і співає усі ті думи, яких навчив в свій час Пасюгу" (Колесса Ф. Мелодії... – С. 315). Крім трьох дум, які Ф. Колесса вмістив у згаданій праці і які тут подаються, С. Пасюга знав ще думи "Про Олексія Поповича", "Плач невольників" та ряд історичних пісень. Кобзар співав гарним баритоном; речитатив у його співі переважав над мелодією. Стиль його рецитацій, як і решти представників молодшої генерації харківських кобзарів – І. Кучеренка, П. Древченка – Ф. Колесса зараховував до рецитацій нового типу, які за своїм складом наближаються до

¹ Грица, 2007. – С. 799.

пісенності, до функціонально-гармонічного мислення. Справді, бачимо в інструментальному супроводі дум акордову фактуру з відхиленнями в субдомінанту, модифікації традиційних думових формул з ухилом до гармонічного мінору»¹.

3.12. Маруся попивна-Богославка

Фрагмент.

Друк за: Грушевська, 1. – Дод. – Вар. Е. – С. 153.

Зап. В. Кравченко 25 травня 1927 р. від Федора Хамулки із с. Сколубів Пулинської вол. Волинської окр. (нині с. Сколобів Житомир. обл.)

3.13. Про Марусю Богуславку

Друк за: Грица, 2007. – №64. – С. 467–473 (мел.); ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 1–5 (текст).

Зап. на фонограф В. Харків, очевидно, в лютому 1930 р. від лірника Варіона (Ларіона) Хомовича Гончара (Гончаренка) із с. Ков'яги Валківського р-ну Харків. обл. За свідченнями самого лірника, він навчився цієї думи «не з книжки – відусюди» (ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 185, арк. 20).

В ІМФЕ (ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 12–17) є нотна розшифровка з підтекстівкою.

Уперше опубліковано:

Кирдан. – С. 132, 133 (вар. VI).

Особливості нотації думи відзначила С. Грица:

«Почерк розшифровки такий, як у подібному варіанті думи "Про Марусю Богуславку" № 65. Нотовано тільки спів, партія ліри відсутня (у згаданому варіанті є незначні фрагменти). Певно, це нотація повторного виконання лірника (див.: коментар до думи № 65)» (Грица, 2007. – С. 808).

3.14. Про Марусю Богуславку

Друк за: Грица, 2007. – №65 – С. 474–480.

Зап. В. Харків 1930 р. від лірника Варіона (Ларіона) Хомовича Гончара (Гончаренка) із с. Ков'яги Валківського р-ну на Харківщині.

На особливості нотації думи вказав А. Іваницький:

«У чернетці під вокальною партією — незаповнений нотоносець для ліри. Є кілька нотаток на полях рукопису "ліра" (без розшифровки) і кілька фрагментів нот інструментальної партії, позначених точками. У кінці рукопису містяться чернетки нотацій однакових за текстом фрагментів.

Ця ж дума повторно нотована без партії ліри тим самим транскриптором. Можна здогадуватися, що це дві розшифровки повторного виконання (на користь

¹ Грица, 2007. – С. 803.

такого припущення свідчать окремі моменти, як, наприклад, вставки вигуку "Гей", незначні відмінності у співі деяких мелодичних зворотів).

Дві нотації думи "Про Марусю Богуславку" підтверджують спостереження Ф. Колесси щодо імпровізаційного стилю виконання епосу. Кобзар чи лірник не повторював завчені музичні і текстові звороти, а спирався на структурно-типологічні закономірності, засвоєні через багаторазове слухання інших епічних співців та вироблені власні прийоми імпровізованої рецитації думового епосу»¹.

3.15. Неволник[и]

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 161/4, арк. 49 зв, 50.

Зап. В. Харків очевидно, у вересні 1930 р., в с. Петрівка Красноградського р-ну Харків. обл. від лірника Василя Дмитровича Білокриницького (52 р.).

Уперше опубліковано:

Кирдан. – С. 133, 134 (вар. VII).

3.16. Мару́ся Богусла́вка

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 954, арк. 30 зв, 31.

Зап. П. Мартинович 22 лютого 1932 р. в Красноградському р-ні Харків. окр. від Терешка Жадана.

Публікується вперше.

3.17. Про дівку-бранку Марусю Богуславку

Друк. за: Грица, 2007. – №78. – С. 582–592 (мел.); ІМФЕ, ф. 14–2, од. зб. 405, арк. 41–45 (текст).

Зап. від лірника Аврама Родіоновича Гребеня, 1877 р. н. Транскрипція О. Ганжі.

Особливості словесної та музичної рецитації відзначила С. Грица:

«Початок думи за словесним текстом і характером розгортання речитативу подібний до початкових уступів рецитації тієї ж думи лірника І. Скубія (*Колесса Ф. Мелодії...* – Ч. 2. – С. 325–330). Далі словесний текст близький до варіанта тієї ж думи в запису від М. Кравченка (див.: там само. – Ч. 1. – С. 134–139). Рецитація А. Гребеня вирізняється самостійним трактуванням словесно-музичного тексту, навіть при наявних збігах вербального тексту із зазначеними рецитаціями І. Скубія та М. Кравченка. У порівнянні з варіантом М. Кравченка друга частина словесного тексту І. Скубія скорочена. А. Гребінь був імовірно знайомий з М. Кравченком, П. Дривченком, С. Пасюгою, від яких міг перейняти думу. Несподіваний інстру-

¹ Грица, 2007. – С. 808.

ментальний вступ, який звучить в *e*-лідійському (від строю ліри), далі переходить у мінор з нейтральною терцією. На фоні бурдона *e-h* мелодія на лірі має доволі розвинену мелодичну лінію, місцями дублюючи спів. Сама ж рецитація, яку доводилось чути (переважно в межах квінти з VII і спорадичним захопленням септими та субкварти), незважаючи на монотонність, позначена виразністю артикуляції, архідавнім характером. Окрім зазначеної думи, А. Гребінь знав "Плач невольника в турецькій неволі", "Про втечу трьох братів з міста Азова", "Бідна вдова і три сини", "Смерть козака-бандуриста"»¹.

3.18. Про Марусю Богуславку

Друк за: С. Грица (власний архів).

Зап С. Грица 1987 р. в Києві від кобзаря Георгія Кириловича Ткаченка, 1898 р. н.

Публікується вперше.

Підготувала Тетяна Шевчук

---

¹ Грица, 2007. – С. 812, 813.

4. ІВАН БОГУСЛАВЕЦЬ

«Рідкісною» називали цю думу дослідники фольклору, підкреслюючи, що вона «відома лише в одному варіанті, записаному В. Ломиковським від кобзаря Івана Стрічки між 1808 і 1827 роками й опублікована П. Житецьким (Мысли о народных малорусских думах, стор. 221–224)»¹. Сам П. Житецький вказував на два її варіанти: перший опублікований в «Исторических песнях» В. Антоновича і М. Драгоманова, другий – «более полный, в рукописи Котляревского»².³ Опублікувавши думу під № 8, П. Житецький звернув увагу на схожість імен Івана Богуславця і Марусі Богуславки: «Что касается сходства имен то, по нашему мнению, обе думы – ничто иное какъ два отрывка изъ недошедшего до нас в целости обширнаго эпоса о судьбе детей одного семейства может быть, проживавшего в г. Богуславе». Про варіант думи, опублікований В. Антоновичем і М. Драгомановим, П. Житецький писав: «В зтом варианте Иван Богуславец никто иной, как ренегат [...]. Ведет он себя, как подобает ренегату, и в думе Вересая о похищении из турецкой неволи».

Посилаючись на дослідження М. Костомарова «История казачества», П. Житецький зазначив: «В исследовании Костомарова зта дума названа думой о Соколе». Оскільки ім'я Івана Богуславця згадано в «Истории Руссов»⁴, П. Житецький припустив, що в час написання її «ходила в народе иная дума о Богуславце: из нее автор зтой "Истории" мог почерпнуть известия о писаре Богуславце». П. Житецький описав гіпотетичні події XVI ст. – перебування Івана Богуславця в турецькому полоні, у місті Козлові, де він рятується завдяки запорожцям і дружині турецького паші Семіри. Згодом Іван Богуславец із Семірою втікає на Січ.

Найближчим до цього сюжету, на думку П. Житецького, є варіант О. Котляревського: «Здесь Богуславец не увлекается "роскошью турецкою" и тоже бежит на родину. Из ренегата он превращается в героя. Таким образом, если допустить, что во всех зтих думах Иван Богуславец есть одно и то же лицо, то мы имеем перед собою всю историю его: в таком случае вариант Котляревского, как наиболее разработанный, мог возникнуть только после появления дум, изображающих первоначальную историю Богуславца»⁵. Згадуючи зауваження

¹ Плісецький, 1994. – С. 68.

² Ідеться про Олександра Олександровича Котляревського, якому присвятив свою книжку П. Житецький.

³ Житецький. – С. 220.

⁴ Історія Русовь или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конисаго, Архієпископа Белорускаго. – М., 1846. Посилання подано за виданням: Історія Русів. Український переклад Івана Драча. Передмова Валерія Шевчука «Нерозгадані таємниці "Історії Русів"». – К., 1991.

⁵ Житецький. – С. 221.

М. Костомарова в «Истории казачества», що стосуються порівняння думи про Івана Богуславця з думою про Марусю Богуславку, П. Житецький писав: «По мнению Костомарова, в эту думу перенесен из думы о Марусе Богуславке разговор Ивана Богуславца с невольниками...»¹. Тим самим порушено проблему текстових перенесень.

К. Грушевська зауважила: «Старший список думи про Івана Богуславця – се найстарший текст групи дум, об'єднаних іменем Богуславців (Івана і Марусі) – дум, які, йдучи за Житецьким, можна назвати "Богуславськими" або "Богуславським епосом". Не входячи в здогади про фактичну давність думи про Івана Богуславця, ставимо його на перше місце як найдавніший запис з сеї групи. Та малозвісність сеї думи може бути доказом її давнини»². К. Грушевська об'єднує обидві думи, а також думу про Сокола, в розділ під назвою «Богуславці»: Богуславці. №3. Іван Богуславець. № 4. Маруся Богуславка. № 5. Сокол.

К. Грушевська стверджує, що їй нібито вдалося розвіяти сумніви щодо автентичності думи: «Дума про Івана Богуславця, чи краще сказати – ся епічна постать, викликала чимало сумнівів щодо свого народного походження, але з огляду на те, що варіант сеї думи заховався в збірці "Повестей малороссійскихъ", які в цілості не викликають підозрінь, "Івана Богуславця" не слід вважати за продукт інтелігентської творчості, або за підробку. Текст "Повестей" являється одиноким варіантом сеї думи. Означуємо його як: 1. Варіант А – П. Житецький. Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ, с. 220. Запис зроблено коло 1808 р. від кобзаря Івана, місце невідоме, правдоподібно на Миргородщині. Варіант А. – Костомаров. Історія Козачества, текст А, тільки в уривках. Ріжниця з вар. А подаємо в примітках³; "Традиція, яку створив Драгоманов, каже, що сі "Повісті" записав В. Ломиковський, пан хутора "Парк-Трудолюб", приятель Трощинського, дуже близький до нього, особливо після другої одставки "міністра" в 1820 р.»⁴.

М. Костомарова особливо цікавило ім'я Івана Богуславця і згадки про нього в думі про Сокола: «Мы не в силах объяснить причину замечательного факта, но укажем на его существование. Имя Богуславца в народной поэзии козацкой прильнуло как-то к образу козацкого героя, сошедшего с неверными и служащего им; кажется, по этому соотношению и поповна Маруся, ренегатка, стала "Богуславкою". Есть еще дума о Соколе: дума аллегорического содержания, где казаки являются под видом Соколов. Старый сокол летит в чужину доставать себе живности и теряет своего сына, котрого стрельцы, схватив, завезли в Царьград и отдали Йвану Богуславцу, проживающему в Царьграде в бусурманской вере»⁵. Найближчою за «духом і змістом» до думи про Івана Богуславця вважав М. Костомаров думу про Самійла Кішку. «Дума зта представляет такую близость с думою о Самийле Кишке, что кобзари при пении нередко смешивали части двух зтих дум, и пашу, который действует в думе о Богуславце, назвали Алкан-пашою. Кроме того, в одной части зтой думы видно сходство с думою о Марусе Богуславке, напечатанной в записках о Южной Руси Кулиша (т. 1, с. 210)»⁶.

Щодо турецької пані, яка вподобала Івана Богуславця, М. Костомаров висловив-

¹ Житецький. – С. 220.

² Грушевська, 1. – С. 15.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. XXI

⁵ Костомаров. Історія козацтва... – С. 726.

⁶ Там само. – С. 719.

ся так: «Образ же этой женщины перенесен в думу о Самийле Кишке варианту Лукашевича, приложен к дивке Санджакивне и неуместно, тогда как здесь, в думе об Иванце Богуславце, он совершенно у места»¹. Щодо «Історії Русів...», в якій згадано ім'я Івана Богуславця, то М. Костомаров називав її «псевдо-історією», що «преисполнена лжи и безцеремонных вымыслов», проте вважав, що укладачі її знали про Богуславця з народних джерел. Невідомо, чи вони самі вигадали розв'язку, «и более счастливую для турчанки и более безукоризненную для Йвана Богуславца, или существовала редакция этой думы с такою развязкою»².

Оригінальне тлумачення тексту думи про Івана Богуславця пропонує С. Росовецький. Він убачає в словах туркені іронію та пряму насмішку «над чоловіком-козаком, що не витримав умов ув'язнення і "обусурманився для роскоші турецької"». Іронію її можна пов'язати з тим, що «Алкан-пашева» вдова не отримала в шлюбі з козаком очікуваних розкошів, або, як у повному тексті запозиченої з думи «Маруся Богуславка» епічної формули – «лакомства нещасного». А далі в художньому часопросторі думи відбуваються дива, що вони – за всієї умовності часу і простору в епосі - для дум якраз не характерні. Судно козаків на вісім тижнів чомусь затримується в морі біля Козлова, бо Іван Богуславец, почувши сказане дружиною, «доганяє козаків у човні серед Чорного моря». Тоді «Алкан-пашева», пані молодая, приходить до моря, «Іванця-Богословця в судні забачає і навіть проклинаючи його, дробними сльозами обливає...». Сюжет думи є міжнародним, розповсюдженим в епосі як Заходу, так і Сходу (де, зрозуміло, вже чарівна християнка звільняє бранця-мусульманина); найближчу до думи версію, з такою ж кривою, але й цинічною розв'язкою, маємо в сербській епічній пісні «Марко Королевич, арапка-королівна»³.

Сюжетна наближеність дум про Марусю Богуславку та Івана Богуславця, яку так жваво обговорювали на сторінках фольклористичних студій, не дає підстав для тверджень про близьку спорідненість творів з погляду закономірностей розвитку історично-героїчного епосу. Розвиток авантюрно-героїчних елементів, любовних мотивів у думі про Івана Богуславця засвідчує той стан, коли на зміну традиційному героїчному епосу приходить «новый жанр эпоса романтического»⁴, розвиток сюжету зосереджується навколо любовної, психологічної теми. В. Жирмунський у праці «Эпос славянских народов в сравнительно-историческом освещении» виділив окремий тип сюжетів під загальною назвою «Спасение героя из плена красавицей».

В. Жирмунський згадує спеціальне дослідження М. Халанського «К вопросу об отражениях о Бове в сербском эпосе», який порівнював сербську пісню про звільнення Марка з епізодом французько-італійського роману про Бову, в якому донька сарацинського султана Малгарія, закохавшись у християнського лицаря, приходить до нього в темницю і обіцяє врятувати з полону, якщо той погодиться прийняти мусульманство (дума про Івана Богуславця має таку саму сюжетну лінію).

Дослідники вважають, що цей «модний» сюжет проринув у південнослов'янські пісні зі старофранцузького епосу, набув популярності також у віршованих лицарських романах: у поемі «Облога Оранжа» (рукопис XII ст.) герой потра-

¹ Костомаров. Історія козацтва... – С. 721.

² Там само. – С. 722.

³ Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні. Ч. 2. Жанри. – К., 2007. – С. 112, 113.

⁴ Жирмунский В. Народный героический эпос: сравнительно-исторические очерки. – М.; Ленинград, 1962. – С. 47.

пляє в полон до сарацинського еміра. Дружина еміра допомагає йому звільнитися, приймає християнство і стає його вірною дружиною ¹ (в одному з варіантів думи про Івана Богуславця є і така сюжетна лінія):

Тепер же Йван Богуславець
Ис панею з Богуславною
Жеве й проживає
І добро наживає ².

У листопаді 1926 р. К. Грушевська в доповіді про Івана Богуславця і Марусю Богуславною, прочитаній в Історичній секції ВУАН, висловила за народне походження думи про Івана Богуславця. Вона згадала не тільки саму думу (записана на Миргородщині; належить до західнополтавської школи), а й пісню про Богуславця, що була відома в Конотопі. На чернігівсько-полтавському пограниччі побутувала також легенда про Івана Богуславця.

Разом із записом думи «Соколова пісня» від оповідачки М. Бондаренко, в якій є персонаж Іван Богослов, П. Мартинович зафіксував міркування виконавиці щодо цього імені: «Такий пань був Ивань Богословъ прозваніе його таке було. Таке було прозваніе. Можесть винь бувъ такий був божественный у словахъ...» (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 144; од. зб. 724, арк. 21 зв.).

У цьому виданні друкуємо чотири варіанти думи про Івана Богуславця, три з них публікуємо вперше: «Івань Богаславъ. Невольницька», «Івана Богословця письня», «Івань Богуславець», відомі з рукописів П. Мартиновича. У додатку подаємо дві пісні про Івана Богуславця, відомі з друкованих джерел (Антонович, Драгоманов, І; Грушевська, 1), а також «Росказ про Йвана козака Богуслава» з рукопису П. Мартиновича.

4.1. Івань Богославець, гетмань запорожскій

- Въ городѣ Козловѣ ³ стояла темница каменная,
7 сажень въ землю въмурованная (sic),
У той темницѣ пробувало 700 козаковъ,
Бѣднихъ невольниковъ.
5. Межъ ними безъ старшины козацкои не бывало,
Бувъ одинъ старшій старшиною Ивань Богославець ⁴,
Гетманъ запорожскій.
Они десять лѣтъ пробували въ неволи,
То Ивань Богославець сидя соби думаетъ да гадаеть,
10. До козаковъ словами промовляетъ:
«Козаки, панове молодцы,
Що у насъ сегодни за день великая субота,
Завтра будетъ святый день – Великъ-день,
Будутъ наши отцы рано вставати,
15. До Божого дому приступати,

¹ Там само. – С. 138.

² Див.: вар. 4.3.

³ «Козлов – нынешняя Евпаторія, уѣздный город Таврической губ.» (приміт. П. Житецького).

⁴ «Согласно с Историей Русов Кониссаго, Максимовичъ думал, что Ивань Богуславець участвовалъ въ походѣ Склозуба противъ турокъ въ 1583 году, Украинс. народ пѣсни, 1834, 8» (приміт. П. Житецького).

- Боже слово выслухати,
Нась, бѣднѣхъ невольниковъ, поминати».
То всѣ невольники тое зачували,
Дробными слезами обливали,
20. Иванца Богославца лаяли-проклинали:
«Бодай ты себѣ, Иванецъ Богославецъ, щастья и доли не маль,
Що ты намъ сей праздникъ отказаль».
Иванъ Богославецъ тое зачувае,
Словами промовляе:
25. «Не лайте мене братцы, не проклиняйте,
Може намъ, братцы, Богъ милосердный буде помогати,
Чи не будемъ мы съ неволи выступати?»
То въ недѣлю рано-пораненько
Алканъ-пашева турецкая отъ мужа зоставала,
30. Свого мужа поховала,
До темницы прихожала,
Темницу отмыкала,
Помежь невольниками похожала,
Иванца Богославца за бѣлую руку брала,
35. Ще словами промовляла:
«Иванче Богославче!
Коли бѣ ты свою вѣру христіанскую поломаль,
А нашу бусурманску на себя браль,
Уже бѣ ты въ городѣ Козловѣ пановаль...
40. Я бѣ твоихъ невольниковъ всѣхъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христіанскую хорошенько провожала».
Иванецъ Богославецъ тее зачувае,
Словами промовляе:
«Алканъ-пашова, пани молодая!
45. Якъ не будешъ ты мнѣ христіанскою вѣрою урѣкати,
Буду я тебя за жену до себе брати».
То вже Алканъ-пашова, пани молодая,
7 недѣль хмелю не заживала,
Христіанскою вѣрою не урѣкала,
50. Всѣхъ невольниковъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христіанскую хорошенько провожала.
Якъ стала на восьмой недѣле хмѣль заживати,
Стала съ молодыми турецкими панами гуляти,
Стала Иванчевы-Богославцевы христіанскою вѣрою урѣкати:
55. «Дывится, панове,
Якій у мене мужъ прекрасный,
Та винъ у насъ побусурменился для роскоши турецкой».
Иванецъ-Богославецъ тое зачувае,
До Чернаго моря швиденько прибѣгае,
60. Въ лодку сѣдае,
Козаковъ середъ Чернаго моря догоняе,
До козаковъ въ судно вступае.

- Алканъ-пашева, пани молодая, до Чернаго моря прихожае,
Иванца-Богославца въ суднѣ забачае,
65. Дробными слезами обливае:
«Иванче-Богославче!
Бодай тебе Господь милосердный на семь свѣтъ избавиль,
Якъ ты мене, молоденьку, зрадилъ!»
То ще якъ стала темная ночь наступати,
70. Стали козаки до города Козлова назадъ прибувати,
Стали на турокъ на сонныхъ набѣгати,
Стали ихъ рубати,
Городъ Козловъ огнемъ-мечемъ воевати,
Стали турецкіе лехи разбивати,
75. Сребро-злато, дорогую одежду забирати, –
Сталь Иванецъ-Богославецъ Алканъ-пашевую, паню молодую, рубати,
Стали отъ пристани Козловской поспѣшати,
И ще до свѣта до города Сѣчи прибувати,
Въ городъ Сѣчи сокровища турецкія раздѣляти,
80. Стали уже козаки словами промовляти:
«Иванче-Богославче, гетмане запорожскій!
Десять лѣтъ ты въ неволѣ пробуваль,
Ни одного козака не утерьяль!»
Вызволь, Господи, невольника изъ неволи
85. На край веселый,
86. Между миръ христiанскій!

Друк. за: Житецький. – С. 221–224.

Зап. [В. Ломиковський на поч. XIX ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

4.2. Ива́нъ Богасла́въ. Невольны́цька

- На мо́ри на сы́нѣму,
На ка́мени би́лому,
Стоя́ла темны́ця те́мна,
Стоя́ла му́рована темны́ця;
5. А въ тѣй темны́ци пятсо́тъ нево́льны́кивъ,
А въ тѣй темны́ци симсотъ нево́льны́кивъ.
Ви́зди́ла па́ни Кизле́вська,
Ви́ра бусурме́ньська
Ви́зволя́ты па́на Кезле́ва,
10. Сѣ темны́ци визволя́ты па́на Кезле́ва.
Па́на Кезле́ва не взна́ла,
Вона́ ёго не взна́ла,
А по мо́ви пизна́ла.
Кезле́ва па́на не взна́ла, –

15. По мови пизнала.
 Івана Богослава вьвыдала й пизнала,
 Івана Богослава повыдала й пизнала.
 Не взнала Кезлева пана, не взнала,
 А взнала Івана Богослава пизнала.
20. Не взнала Козлова пана,
 А взнала Івана Богослава,
 Козака Дьнипрового,
 Отамана молодого;
 Стала ёго пизнавать
25. И словамы промовлять:
 «Покыдай виру хрыстьяньську –
 Прынимай бусурманьську –
 Будемь пыты-гуляты,
 Пыты будемь гуляты,
30. Пани Кизлевську до себе прынимаы».
 «Бодай же ты, пани Кизлевська, не дождала,
 Бодай же жь ты, пани Кизлевська, не дождала,
 Щоб я свою виру хрыстьяньську
 Пидь ногы пидтоптала.
35. Пидь ногы топтала.
 А твою бусурманьську
 На руки прыньняла»¹
 Крыкнула пани Кизлевська,
 Вира бусурменська,
40. На свої слуги молодий,
 На свої мурзакы:
 «Возьмиь Івана Богослава
 И сырою сырыцею зьяжить на руки-ногы,
 Зьяжить руки-ногы,
45. Положиь на витри,
 На ясному соньци,
 На витри – на соньци²,
 Стало сонце прыгриваты,
 Витерь буйный повиваты,
50. Сырыця ссыхаты,
 Стала Івана Богослава стягаты,
 Ставь Івань Богославь крыкомь крычаты:
 «Покидаю виру хрыстьяньську
 И приймаю виру бусурманьську».
55. Крыкнула пани Кизлевська,
 Виру Бусурменська
 На свої мурзакы:
 «Возьмите, Івана Богослава,

¹ «не хочезнать!» (реплика виконавиці, зафіксована збирачем).

² «Ышь! Ы-шь бусурменка! Ышь... Ышь...» (реплика виконавиці, зафіксована збирачем). «Дальше я не розібрав» (приміт. збирача).

- Розвяжі́те, отпу́стите,
 60. У висо́кий те́рець ве́дите,
 Б́уде́ць пы́ты-гуля́ты,
 За ё́го и ме́не бра́ты,
 И, ме́не за ё́го бра́ты».
 Слу́гы взя́лы ру́кы й но́ги розья́зали,
 65. У висо́кий те́рець провожда́лы.
 У висо́кимъ тереми́ пы́лы й гуля́лы
 67. И ре́чи промовля́лы.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 20, 20 зв.

Зап. П. Мартинович 29 травня 1892 р. від О. Кобиланки з Миколаївки.

4.3. Ива́на Богосла́вця письня

- Ой на мо́рю на сь́нєму,
 На ка́мени на бі́лому,
 Тамъ сто́йала те́мна темны́ця:
 У тьй темны́ци сьди́ло
 5. Чоты́рыста́ чоты́ри бусурма́ны
 И ми́жъ ны́мы сьди́въ оды́нь
 Ива́нець Богу́славець.
 Туды́ прыйы́хала
 Па́ни бусурма́ньська́я
 10. И вона́ крычы́ть-гукáйе
 Ива́на Богу́славця пы́га́йе:
 «Ива́не Богу́славце!
 Топчы́ сво́ю ві́ру хры́стыйа́ньскуйу пидъ но́гы,
 А прыймы́ мойу́ ві́ру бусурма́ньскуйу́ на ру́кы».
 15. «Бо́дай же ты па́ни бусурма́ньська́я
 Того́ не ди́ждала,
 Шо́бъ йа́ сво́ю ві́ру хры́стыйа́ньскуйу
 Пидъ но́ги пидто́птавъ
 А твою́ ві́ру бусурма́ньскуйу
 20. На ру́кы пры́нявъ».
 Якъ крькн́ула па́ни бусурма́ньська́я
 Неви́ра ази́ятська́я
 На сво́йы́ слуги-му́рзакы
 «Вы́ведите зъ нево́ли Ива́нця-Богу́славця
 25. И на́гло́го його́ розьди́ньте
 И сы́рыцею́ ру́кы й но́гы звя́жите,
 И проты́въ со́нця його́ по́ложите».
 Якъ ста́ло со́нце пры́пика́ты
 И ста́ла сы́рыця́ зсы́хаты
 30. И ставъ Ива́нъ Богу́славець
 Безу́ми́ренно крьча́ты...

- «Шо буду́ свойу́ ви́ру хрысты́яньську́ю
 Пидь но́ги топта́ты,
 А тво́ю, па́ни, ви́ру бусурма́ньськую
 35. Буду́ на ру́кы прыйма́ты».
 Тоди́ пани́ бусурма́ньська́я
 Звели́ла його́ розвйа́заты
 И у́ высо́кий у те́ремь увожа́ты,
 И тоди́ вже́ будемь пы́ты-гуля́ты
40. И за Ива́нця́ Богу́сла́вця
 Бусурма́ньську па́ни пропы́ва́ты.
 Такъ я́къ Ива́нь Богу́сла́вецъ
 Уже́ йыйи́ за се́бе узя́въ
 И стыхе́нька сам со́би й промовля́в:
45. Шо понево́ли свойу́ ви́ру хрысты́яньську́ю
 Пидь но́ги пидтопта́въ.
 А бусурма́ньську́ю
 Ви́ру озийа́тьську́ю
 На ру́кы пры́нявъ.
50. И че́рез те́, що́ йа́ въ ве́лику нево́лю попа́въ,
 А я́ такы́ упья́ть свою́ ви́ру хрысты́яньську́ю пры́нявъ
 На се́бе пры́нявъ
 И свою́ па́ни бусурма́ньськую озийа́тьську́ю охреща́въ ¹
 И въ свою́ Укра́йну
55. У хрысты́яньську́ю зе́млю жы́ты прыбува́въ.
 Я́къбы́ я бусурма́ньської́
 Озийа́тьської́ ви́ры
 Па́ни не взя́въ,
 Такъ я́ бь́ уже́ у свойу́ кра́йну
60. У хрысты́яньську́ю ви́ру
 И жы́ты ж прыбува́въ.
 Воны́ бь́ мене́ та́мь бы́ вбы́лы бь́
 И мы́лость мою́ та́мь бы́ погубы́лы бь́».
 Тепе́рь уже́ Ива́нецъ Богу́сла́вецъ
65. Исъ па́нею зъ Богу́сла́вкою
 Жеве́ й прожыва́йе
 Ё́ добро́ нажива́йе
 Ё́ пью́ть и гуля́ють
 И про на́сь та́мь гри́шныхъ розмовля́ють.
70. И мы́ та́мь бу́лы
 И мы́ медь-выно́ пы́лы
 И въ ро́ти не бу́ло
 По боро́ди потекло́
 За здра́вйя Ива́на Богу́сла́вця
75. И па́ни Богу́сла́вчы́ху
 Ё́ на мно́го йымь́ ли́та

¹ «Це вже його́ па́ни: Ива́нця́ Богу́сла́вця» (приміт. записувача).

77. До йыхнёго до киньця вика...

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 25 зв., 26.

Зап. П. Мартинович 1901–1904 рр. у с. Кам'янка Полтав. губ. від М. Бондаренко.

4.4. Ивась Богуславецъ

- Ой на мори на Чорному,
На камини на білому
Тамъ стояла темна темныця.
У тій темныци чотыриста невольныкивъ пробувало,
5. Білого свѣта и ясного соньця в вичи не выдадо.
Туды прыйихала пани Козлова
Вира бусурманьська.
На невольныкивъ поглядала,
Пана Козлова пизнавала.
10. Та не пизнала пана Козлова,
А пизнала Ивася Богуславця козака молодого,
Отамана військового,
Козака дньнестрового.
«Ивасю Богуславцю!
15. Покидай свую виру хрыстьяньську,
Бери собі на руки нашу бусурманьську,
Та будемъ пыты гуляты,
Мене за тебе пропываты».
«Бодай, та пани Козлова, не диждала того й казаты
20. Шобъ я свою виру хрыстьяньську пидь ногы пидтоптавъ,
А твою бусурманьську на руки бравъ».
Пани Козлова тойе зачувайе
И на свойихъ мурзивъ гукайе:
«Возьмитъ вы Ивася Богуславця козака молодого
25. Отамана військового,
Козака дньнестрового
Та звьяжите назадъ руки сырыцею,
Та положитъ його противъ соньця».
Мурзы його пиймалы,
30. Назадъ руки сырыцейю скрутылы-звьязалы,
Противъ соньця положылы.
Стало сонце прыпикаты,
Стала сырыця засыхаты,
у биле козацьке молодецьке тиео на рукахъ уйдаты,
35. Ставъ Ивась Богуславецъ поратунку прохаты,
Винь до себе пани Козлову гукаты:
«Пани Козлова! Розвьяжы мині руки,
38. Ослобоны мині страшні мойі мукы!»

ДОДАТОК

4.1 дод. Івань Богуславець.

Освобожден турчанкою

- Ой Лимане, Лимане!
Ти Сірку Романе,
Да гей же, ти Сірку Романе!
Ой що будем робити
5. Нема козакам по чарці горілки де взяти,
Да гей-же, де взяти!
Ой на морі на синьому,
На каміні на білому
Там стояла темная темниця
10. Да гей же... темниця
А у тій же темниці чотиріста чотирі невольника
Туда приїхала пані Кізлевская,
Віра бусурманська
Да пізнавати пана Кізлева, –
15. Да не пізнала пана Кізлева,
А пізнала Іванця Богуславця,
Козака дністрового,
Отамана віськового:
«Покидай же, Іванце Богуславце,
20. Віру свою християнськую під ноги,
А воспріймай нашу бусурманську в руки,
Да будем пить-гуляти
Мене за тебе пропивати».
«Да бодай же пані Кізлевская,
25. Віра бусурманська,
Да не дождала того говорити,
Щоб я свою віру християнськую
Під ноги підтопав,
А твою бусурманськую на руки воспрівав!»
30. Як крикнула ж пані Кізлевская,
Віра бусурманська,
Да на бісових мурзаків:
«Да візьміть же Іванця Богуславця
Козака дністрового, отамана військового,
35. Да звяжіть йому руки сирію сирицею,
Да положіть його перед праведним сонечком».
Як стяло сонечко пригрівати.
Стала сирая сириця ссихати,

Став Іванець Богуславець

40. Да на пробу кричати:
«Покидаю віру християнськую під ноги,
А воспріймаю вашу бусурманськую на руки –
Да гей...»
Тоді крикнула пані Кізлевская,
45. Віра бусурманська,
Да на бісових мурзаків:
«Розвяжіть же Іванцю Богуславцю
Козаку дністровому, отаману молодому
Білії руки.
50. Да возьміть його під пишні боки,
Да ведіть його в терем високій,
Да будем пить-гуляти,
Мене за його пропивати
54. Да гей же пропивати».

*Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 241–242.
Зап. С. Ніс від «Жука».*

4.2 дод. Іван Богуславець

Ой на мо - рі на си - ньо - му, на ка - ме - ні, на бі - ло - му
там сто - я - ла тем - на - я тем - ни - ця, да гей же, тем - ни - ця.
Да при - ї - ха - ла па - ні Кіз - лев - ська - я,
ві - ра бу - сур - мань - ська - я, да піз - на - ва - ти па - на Кіз - ле - ва,
да гей же, Кіз - ле - ва.

- Ой на морі на синьому,
На камені, на білому
Там стояла темная темниця,
Да гей же, темниця.
5. Да приїхала пані Кізлевська,
Віра бусурманська,
Да да пізнавати пана Кізлева,
  8. Да гей же, Кізлева.

*Друк. за: Грица, 2007. – №7. – С. 116.
Зап. С. Ніс від «Жука».*

4.3 дод. Іван Богуславець

- Ой Лымане, Лимане,
Ты сирку Романе,
Ой що будемь робыты
Нема козакамь по чарци горылки
5. Де взяты. Да гей же де взяты 2.
Ой, на мори на синёму,
На камени на билому,

- Тамъ стояла темная темниця,
 Да гей же темная темниця, 2.
10. Авъ тій же темници 404 невольничка да гейже 2.
 Туда пріихала пани Кизлевская
 Вира босурманская,
 Да пизнаваты пана Кизлева,
 Да гей же пана Кизлева 2.
15. Да не пидзнала пана Кизлева
 А пидзнала Иванця Богуславця
 Козака Днистрового, отамана військового,
 Да гей же козака Днистрового. 2.
 «Покидай же Иванче, Богуславче
20. Виру свою християнскую пид ноги
 А воспріймай нашу Босурманскую на руки
 Да гей же на руки. 2.
 Да будемъ питы гуляты
 Мене за тебе пропиваты.
25. Да гей же пропиваты». 2.
 «Бодай же ты, пани Кизлевская
 Виро босурманская,
 Да не дождала сего говориты.
 Да гей же говориты. 2.
30. Щобы я свою християнскую виру
 Пид ноги пидтоптавъ,
 А тыю (?) босурманскую наруки воспринявъ»
 Да гей же на руки воспринявъ. 2.
 Якъ крикнула пани Басурманская
35. Да на бисовыхъ мурзакивъ.
 Да гей же да на бисовыхъ мурзакивъ.
 «Возьмите вы Иванця, Богуславця
 Козака Днистрового, отамана військового,
 да гей же козака Днистрового. 2.
- Да звяжить его сирю сырицею
40. Да гей же сирю сырицею» 2.
 Як фатилы Иванця Богуславця,
 Да бисовы мурзаки Да гей же
 Да бисовы мурзаки. 2.
 Да звязалы его сирю сырицею
45. Да гей же сирю сырицею
 Да положили его пред праведнымъ соничком, да гей же
 Пред праведнымъ соничкомъ, 2.
 Да як стало праведне соничко пресвичати,
 Стала сирая сыриця сихаты.
50. Ставъ Иванець Богуславецъ
 Да на пробу крычаты
 Да гей же, да й ставъ крычаты
 «Покидаю виру християнску пид ноги,

- А воспріймаю вашу босурманскую на руки
55. Да гей же на руки». 2
 Якъ крикнула пани Кизлевская
 Ви́ра босурманская да на бисовыхъ мурзакивъ
 Да гей же мурзакы. 2.
 Розвяжите Иванця Богуславця,
60. Да возьми́ть его пидь пишни боки, да веди́ть его въ теремъ
 Высокій, да будемъ пить гулять
 Мене за его пропиваты, да гей же. 2
 Як поихалы козаки да по морю гуляты, Да гей же гуляты.
 Стало ихъ судно потопаты.
65. Да гей же потопаты. 2.
 Ставь Иванець Богуславецъ
 Да на пробу кричать, да гей же кричать 2.
 «Ой хто гришнійшій всихъ
 Падайте въ воду, да гей же
70. Падайте въ воду». 2
 Ой обозветця козакъ
 «Ой же братци гришнійшій всихъ
 Батько, за Батька непочитавъ
 Старшого брата, за чуба съ хаты витягав
75. Да гей же за чуба вы́тягавъ. 2
 Ой возьми́ть мене подь пишни боки
 Да вки́нте мене въ Дунай глыбокий,
78. Да гей же глыбокий...»

Друк за: Грушевська, 1. – С. 17.

Зап. С. Ніс від Якова.

4.4 дод. Росказъ про й Ивана козака́ Богусла́ва

- Що по сѣнѣму мѣри,
 А по бѣлому ка́мени,
 По круты́хъ берега́хъ,
 На широ́кыхъ луга́хъ
5. Тамъ стояла бусурма́ньська темны́ця:
 У тѣй темны́ци сорокъ бусурма́нськихъ нево́льныкивъ пробува́лы,
 А ми́жъ ны́мы Ива́нъ Богусла́вецъ по хры́стыянськѣй ви́ри страда́йе,
 Ви́нь бѣлого́ сѣвѣта и́ ясно́го со́нця ни́колы не забача́йе,
 Про свою Укра́йину
10. И́ рѣдну́ю роды́ну
 Все́ слѣза́мы прольва́йе
 И́ са́мъ собі́ промовля́йе:
 «Чы́ вжѣ́ жъ то я въ сѣвѣ́ти такы́й уда́вся,
 Щобъ́ я на свою Укра́йину ни́колы не явля́вся?»
15. О́сь ра́но у неде́лю,

- Въ у добрую годину
 По въ Украйни въ усї дзвоѣны задзвонїлы,
 До Ивана Богуслава веселїи вїсты приходылы.
 Ставь винь дзвоны зачуваты,
 20. Ставь винь про свою Украйину слѣзы пролываты
 Якъ то тяжко,
 Якъ то важко
 Въ бусурменській темнїци погыбаты,
 Ясного соньця, бойного витру не забачаты,
 25. До свого отця-ненькы слова промовляты.
 Ось лыхый часъ прыходе,
 До ясного соньця чорна хмара наступайе,
 Ясне сонце у виконце закрывайе,
 Бусурманська паня до темнїци прыбувайе.
 30. Стала въ невольныкивъ пытаты
 Якъ бы Ивана Богуслава у вичи повыдаты.
 Вирни слугы бусурманській пани нїзько поклонїлысь,
 Ивана Богуслава до бусурманьской пани вывесты согласылысь.
 Стала бусурманьська паня до Ивана Богуслава своей сълизни речї
 35. Стыха промовляты,
 Перше просьбою прохаты,
 Щобъ не ставъ йїи красы изъ лыця зминяты.
 Ставь Иванъ Богуславъ внызь голѡвку наклоняты,
 Не ставъ до бусурманьской пани слова промовляты.
 40. Стала бусурманська паня строгый прыказъ отдаваты:
 «Слугы мойї мурзы, Ивана Богуслава возьмить,
 Назадъ руки сырыцейю извьязитъ,
 Прѡтивъ ясного пекущого соньця лыщемъ положитъ».
 Якъ Иванѡви Богуславу руки й извьязалы,
 45. Його бильымъ лыщемъ прѡтивъ ясного соньця усѣ покладалы,
 Бусурманській пани обявлялы:
 Бусурманьська паня прыбувала,
 Ласкавый совитъ Ивану Богуславу давала:
 «Лучче бѣ тоби, Иванъ Богуславъ, своѣ вїру покыдаты
 50. И про Вкрайину спомынаты
 И зъ голоду на пекущому соньци погыбаты,
 Своѣ красоту изъ лыця зминяты,
 Чорныхъ орливъ свойимъ бильымъ тїломъ годуваты,
 Своѣ козацьку жѡвту косьть по сырѣй земли роскыдаты,
 55. Намъ якъ бы тоби моѣ бусурманьску вїру на руки прынаты,
 Минї пани молодѣй на вїкъ вїрну присягу даты
 И зо мною панїю молодѡю дружыною статы.
 Буду тебе Ивана Богуслава свойимъ сѣрдцемъ называты,
 Беду тебе жалиты и кохаты,
 60. Якъ малу дытыну рїдна маты.
 Буду тоби все годыты,
 Якъ свое тїло любыты,

- Въ стрібли, въ золоті водыты».
 Іванъ Богославъ слеза́мы отвича́е:
65. «Нехай мою жо́вту косьть звьі́ръ по по́ли розноша́е,
 Лу́чче буду́ сме́ртю погыба́ты,
 Ни́жъ ми́ни въ бусурме́ньську ви́ру прыстава́ты
 И́ бусурма́ньську ви́ру на ру́кы брата́ты.
 Лу́чче одда́мъ свое́е тѣло пты́ци росклюва́ты,
70. Ни́жъ съ тобо́ю па́нію бусурме́ньською дружи́ною ста́ты.
 Не хо́чу тво́го доро́гого вбра́нннн надива́ты,
 Лу́чче буду́ голо́домъ и́ холо́домъ погыба́ты».
 Іванъ Богославъ бусурма́нку розража́въ,
 Що ви́нь таку́ вельку́ па́ню бусурма́нкою назва́въ.
75. Вся́ передь ны́мъ изумля́ла
 И́ на лы́цци побли́дны́ла,
 У сво́йи пала́ты побигла́;
 За убра́ни сто́лы си́ла,
 Уся́ на лы́цци змарни́ла.
80. Ста́ло я́сне со́нце прыгрива́ты,
 Ста́ла сыры́ця й иссыха́ты,
 На рука́хъ бѣ́ле тѣ́ло перейида́ты,
 Ста́въ Іванъ Богославъ са́мъ собі́ розмышля́ты,
 Що съ тако́йи па́ры не пры́детьця ско́ро вмира́ты,
85. А пры́детьця ввесь сьви́й ви́къ таку́ муку́ прыйма́ты
 Голо́домъ и́ холо́домъ у темны́ци погыба́ты.
 «Буду́ ввесь ви́къ сьиди́ть у нево́ли,
 Не пры́детьця бу́ть на Вкра́йни, бо нема́ пидпомо́гы».
 Ста́въ ци́ речі́ промовля́ты,
90. Ста́въ Бо́га прохаты́:
 Шобъ́ йо́го Бо́гъ просты́въ,
 Шо хры́стыя́ньську ви́ру на пота́лу пу́стывъ,
 Бусурма́ньську ви́ру на ру́кы пры́нявъ,
 Шо въ такѣ́й велькі́й му́ци та́ й не помыра́въ.
95. Бусурма́ньська па́ня го́дыну пережда́ла,
 Зъ велько́ю печа́лю до Ива́на Богосла́ва прыбува́ла,
 Ива́нови́ Богосла́ву до́бры́й де́нь сказа́ла
 И́ зъ велько́йи любо́вы речі́ промовля́ла,
 Изъ́ дри́бны́мы слеза́мы Ива́на Богосла́ва вгворя́ла.
100. Іванъ Богославъ речі́ промовля́е,
 Хры́стыя́ньську ви́ру покы́нуть оби́ця́е,
 Бусурма́ньську ви́ру на ру́кы пры́йма́е.
 Зъ велько́йи радо́сты па́ня бусурме́ньська на слугы́ закрыча́ла:
 «Слугы́ жь доро́гы, слугы́ мойи́ ви́рни!»
105. Ху́тко до мене́ пры́бжи́ть,
 Мого́ доро́гого любо́мого Ива́на Богосла́ва розвя́жи́ть
 И́ въ мойи́ зо́лоті́ пала́ты пры́веди́ть.
 Уси́мъ хли́бодара́мъ,
 Уси́мъ меда́вара́мъ

110. Стрoгый прыказъ однесить:
Дороги столы дорогими уборами уберить,
Заморських винь дорогих найидкивь принесить,
На дорогимь убраннымь столи становить».
Заморських напыткивь золоті пукалы наливае,
115. Передь Ивановымь выдомь сама выпывае
И съ слезамы своимь сердцемь Ивана Богуслава называе;
На своимь лыщя горячу кровь окрашае,
Ивана Богуслава выпить напыткивь прыглашае;
Свойи дорогѣи речи зь Ивановь заведе,
120. Изь його бѣлого лыщя своихь очей не зведе,
У вирну дружину, у бусурманську виру призведе.
Ивань со слезамы пукаль напыткивь выпывае
И до своейи пани промовляе:
«Чы йе такъ на съвити, шо чоловікъ жиньци уважае?
125. Бувае, добра годына налитае,
Шо й и жинка чоловікови вважае;
Я жь, паню, твого лыщя пожаливь,
Черезь твойи дрибни слезы самь душею й измарнивь.
Твое сердце до себе прынявь
130. Своѣ хрыстыянську виру пидь ногы пидтоптавь,
А твоѣ невирну виру на руки прыннявь.
Буду жь тебе, пани, по викъ поважаты,
Якь будешь мене съвий викъ шануваты».
Молодая паня передь Ивановь росстала,
135. На своимь бѣлимь лыщя якь калына стала,
На своихь вирныхь слугъ закрычала:
«Прыведить исъ станыци коня изумруда,
Осидлайте кабардынськымь сидломь вагою на тры пуда.
Нехай мий молодой князь на коня сйдае»,
140. А сама червонымь сукномь двирь устеляе.
Садове Ивана на коня, слезамы двирь обливае.
Конь изумрудь пидь Ивановь выгравае,
Молода княгыня изь радости умирае,
Сама соби словамы промовляе:
145. «Якь Ивань Богуславъ изь двору втече, –
Тоди зь мене нещаснойи горяча кровь потече.
Нахылюся на вельику биду,
Якь упусьтю Ивана Богуслава зь выду, – сама въ сыру землю пиду.
Хай його тоди Богъ накаже,
150. Моѣ любовь на золотимь блѣди у овни покаже;
Нехай винь тоди буде знаты
Якь гирку любовь розлучаты.
Що гиркая любовь вона жарша вогнѣ;
Шо вогонь, тушуть водою,
155. А любовь не розлучуть и булавою.
Черезь вельику любовь накладають головою».

- Сейе Иванъ зачува́йе
И са́мъ со́би́ розмовля́йе
И́ на се́рдци́ розмышля́йе:
160. «Го́споды, мене́ прости́, –
 Молодую́ па́ню помо́жы въ своѣ́ ви́ру призывести́».
 Ставь и́сь коня́ устава́ты,
 Ставь до па́ни ре́чи промовля́ты,
 Ставь и́йи за би́лу руку́ бра́ты,
165. У доро́гѣи палаты́ проха́ты,
 Всю бусурма́нську дру́жину́ собира́ты,
 Посере́дь доро́гого́ двору́ у ря́ды встановля́ты
 Ставь ме́домъ выно́мъ всю бусурма́нську дру́жину́ напува́ты
 Молода́ княгы́ня у Ива́на влюбы́лась,
170. Усе́ душе́ю Ива́нови покори́лась.
 Ста́лы пы́ты й и́ гуля́ты,
 Про лю́бовъ розмовля́ты:
 «Якъ то тяжко́ та ва́жко лю́бовъ забува́ты,
 А́ ще тяжче́,
175. Ище́ й ва́жче
 Своѣ́ Украйи́ну забува́ты».
 «Послу́хай, молода́ княгы́ня, про ру́ську Украйи́ну:
 Якъ бы ты хрыстыя́нську ви́ру прыйма́ла, –
 Ты́ бь би́льше лю́бовъ узна́ла,
180. Ты́ бь вельку́ сла́ву ма́ла,
 Ты́ бь бизь́ ня́койи му́кы на свѣ́ти прожыва́ла».
 Си́ла па́ня за сьти́ль, го́лову схылы́ла,
 Ги́ркымы́ слеза́мы зальва́йи́тьця,
 Хрыстыя́нську ви́ру прыня́ть обища́йетьця,
185. Ти́льки въ ви́ри все́ тайи́тьця,
 Свои́хъ бусурма́нивъ бойи́тьця,
 Що́ якъ бусурма́ны про хрыстыя́нську ви́ру узна́ють,
 Обо́мъ княззя́мъ съ пличь́ го́ловы позьнима́ють.
 Па́ня у Ива́на сли́зно пы́та́йе:
190. «Якъ бы намъ ухы́трытьця,
 О́дь бусурма́нивъ уда́лытьця,
 Бо́ якъ бусурма́ны про хрыстыя́нську ви́ру узна́ють, –
 Обо́мъ съ пличь́ го́ловы позьнима́ють».
Ива́нъ па́ни отвича́йе, стѣ́ха ре́чи промовля́йе:
195. «Що́ вы, молода́ па́ня, весѣ́лый прыка́зь на се́рдци положи́ть,
 Весѣ́лымы́ слова́мы свои́мъ слуга́мъ прыкажи́ть,
 Що́бъ па́ру изумру́дивъ у ко́лясу запря́глы
И до палаты́ до двере́й хуткы́мъ усьпи́хомъ пода́лы.
 Мы́ въ ко́лясу поса́да́йемъ,
200. Въ чы́сте по́ле выйи́жджа́йемъ, –
 Въ чы́стимъ по́ли погу́ляемъ.
 Тоди́ въ чы́стимъ по́ли по ви́къ не загы́немъ,
 Бусурма́нську ви́ру на ру́кы прыйме́мъ.

- На правосла́вну в Украйíну втечемо́,
 205. Всѣй Украйíни чéсьть оддамó.
 Буду́ть на́сь исьтрича́ты, –
 Съ хлі́бомъ сѣ́лью прѣйма́ты,
 У свѣту́ю це́ркву прыглаша́ты.
 Буду́емъ у це́ркви у па́ри сто́яты,
 210. Буду́емъ Бо́га проха́ты.
 Вся Украйíна бу́де про на́сь розмовля́ты,
 Иду́чы съ свѣто́йи це́рквы буду́ть на́сь стри́ча́ты».
 Мно́го́е ли́то, мно́го́е ли́то Ива́ну Богусла́ву,
 Шо прызвѣ́въ зъ бусурма́нської ви́ры молоду́ па́ню въ ви́ру правосла́вну.
 215. Иду́ Ива́нъ Богусла́въ, якъ ма́къ процьвѣ́тайе,
 Молода́я па́ня изъ ра́досты слѣ́зѣмы пролыва́йе,
 Своѣ́ бусурма́нську ви́ру на ви́къ забува́йе.
 Прыхо́дѣть у свѣтлы́цю,
 Сидѣ́ють на зо́лоту скамни́цю,
 220. Ме́дь-гори́лку выпыва́ють,
 Ву́слы самогу́ды вѣ́село гра́ють.
 Вся коза́цька в Украйíна ко́ней сидла́ють,
 Пе́редь молодо́ю па́нію і пе́редь Ива́номъ Богусла́вомъ сѣ́льно выправа́ють;
 За молоду́ па́ню і за Ива́на Богусла́ва ме́дь выно́ выпыва́ють,
 225. Та все́ Ива́на Богусла́ва і його́ молоду́ па́ни усé прославля́ють:
 «Сла́ва сла́ва
 Ива́на Богусла́ва!..
 На до́брую па́м'ять на ща́сліву до́лю,
 Що прызвѣ́въ молоду́ па́ню у хры́стыяньську ви́ру у сво́йому до́му».
 230. Ввесь украйíнський лю́дь закрыва́въ:
 «Сла́ва молодѣ́й па́ни і Ива́ну Богусла́ву,
 Що га́рну па́ру собі́ доста́въ».
 Помо́жы, Бо́же, ви́ку дожива́ты,
 Про Ива́на Богусла́ва сла́вы не забува́ты.
 235. А ще́ поздоро́въ, Бо́же,
 Хто росказа́ть і напы́сать мо́же.
 Шобъ у голо́ви все́ до́бре вело́ся,
 Шо це́й ро́сказъ прызвесты́ у поря́докъ довело́ся.
 239. И́ ко́нець.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 997, арк. 408 зв. – 410 зв.

Зап. П. Мартинович [в Костянтинограді] від М. Бондаренко із с. Кам'янка Костянтиноградського пов.

ПРИМІТКИ

4.1. Івань Богославець. Гетмань Запорожській

Друк. за: Житецький. – С. 221–224.

Зап. [В. Ломиковський на поч. ХІХ ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана

М. Костомаров в «Історії козацтва» надрукував уривки цієї думи. Текст, поданий П. Житецьким, передрукувала К. Грушевська (Грушевська, 1. – С. 20), подавши в примітках «ріжници» (зміни), які вніс М. Костомаров (це, зокрема, пропущені слова й рядки та змінені слова). Сама К. Грушевська не втручалася в текст, поданий П. Житецьким, але по-своєму розмістила окремі рядки.

Передруки:

- Кирдан, – С. 119–121. Текст. метаграфовано. Змінено назву думи («Іван Богуславец»);
- Нудьга. – С. 677. Текст подано за сучасним правописом.

4.2. Івань Богаславъ. Невольницька

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 20, 20 зв.

Зап. П. Мартинович 29 травня 1892 р. від «стихивничої» Оксани Кобиланки з Миколаївки.

Сюжетна лінія тексту відрізняється від варіанта, надрукованого П. Житецьким (вар. 4.1). У тексті (вар. 4.2) подано своєрідний опис весілля Івана Богуславця і пані Кізлевської: «У високий терем приводжали, У високім теремі жили й гуляли». У весняній грі «Терем», опублікованій В. Гнатюком 1909 р., є такі рядки: «Дівки-молодиці / Терем збудували / Вікон не виймали / Щоби сивий сокіл / нігди не вилетів...» (Див.: Матеріали до української етнології. Том. XII. Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк. – Л. – 1909. – С. 109).

За свідченням лірника Грицька Сиротюка, в репертуарі якого був «Іван Богослов», «на весіллях співають люди – "Івана Богослова" (1927 р. зап. Михайло Костянтинович Струмінський, м. Старокостянтинів на Волині, Шепетівський округ) (ІМФЕ, ф. 6–5, од. зб. 203/4, арк. 4).

4.3. Івана Богосла́вця письня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 25 зв., 26.

Зап. П. Мартинович 1901–1904 рр. [у м. Костянтиноград від Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) із с. Кам'янка Полтав. губ.].

Текст належить до «Остапівських пісень». На арк. 51 (од. зб. 724) вказано: «28 січня 1903 р.» Ідентичний запис тексту думи є і в од. зб. 725 (арк. 88 зв., 89). Окремі сюжетні лінії тексту збігаються з такими ж у тексті вар. 4.2.: «Звеліла його роз'язати / і у високий терем уважати», але є й суттєві відмінності від попередніх варіантів: Іван Богославец знову повертається до християнської віри і вже в Україні з «панею з Богуславною / живе й проживає...» Кінцеві формули тексту є контамінацією казкових завершальних формул та традиційних для дум побажань: «І ми там були / І ми мед-вино пили / і в роті не було / По бороді потекло / За здоров'я Івана Богуславця / І пані Богословчихи / І на многій їм літа».

4.4. Івась Богуславець

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 31.

Зап. П. Мартинович 1932 р. від Терешка (Терентія) Трохимовича Жадана.

М. Гримич у статті «Виконавці українських дум» («Родовід», 1992, № 4, с 19) не зазначила, ким був Терешко Жадан – кобзарем чи лірником, – обмежившись словом «виконавець». Відомості про нього подано в кінці списку під заголовком «Костянтиноградський повіт (Червоноградський р-н)». Однак «Український радянський енциклопедичний словник» подає такі відомості: «Красноград (до 1922 р. – місто Костянтиноград) Харківської обл.» (Т. 2, Вид. друге, 1987. – С. 181), отже, на час запису думи «Івась Богуславець» це був Красноградський р-н.

Додаток (пісні й розповіді про Івана Богуславця)

4.1 дод. Іванъ Богославець. Освобождень турчанкою (Ой лимане, лимане!)

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 241–243.

Зап. С. Ніс 1859 р. від «Жука».

Історію публікації цього тексту докладно описала К. Грушевська (Грушевська, 1. – С. 16–19). Вона нагадала, що текст пісні М. Драгоманов виявив серед етнографічних матеріалів С. Носа – у листі «якогось Якова», адресованого С. Носу і датованого 18 жовтня 1859 р. М. Драгоманов висловлював сумніви щодо автентичності тексту, вказавши на окремі недоречності в ньому і, зокрема, на образ «возьми віру в руки», який назвав «дивним» (Грушевська, 1. – С. 15). Але якраз ці слова не викликають подиву, оскільки наявні в усіх відомих нині варіантах думи, у т. ч. й тих, що записані П. Мартиновичем. «Віру на руки приймати» – вказівка на народження нової віри (чи на «друге» народження людини, що прийняла іншу віру), тому тут є аналогія з пологами, народженням дитини і з висловами, які з цим пов'язані в традиційній культурі. К. Грушевська наголосила на тому, що «текст Носа не дума, як признає і Драгоманов. Се, очевидно, розкладена форма думи, що повертається до пісенної форми – текст думи, можливо, підправлений чи перероблений, але не доконче фальшивий» (Грушевська, 1. – С. 16). К. Грушевська звернула увагу на другий і третій тексти пісні, записані С. Носом від «Якова» (там само), який переписав В. Петров з архіву Етнографічної комісії ВУАН. Дослідниця зауважила, що другий текст «дуже подібний до того, що друкувався в "Историческихъ песнях", властиво ідентичний з ним – тільки розбитий повторюваннями окремих фраз...» (там само). Розбіжності незначні, К. Грушевська припускає, що текст пісні «Яков» міг перейняти від «Жука».

Друкуючи текст пісні в тому вигляді, як це було в «Историческихъ песнях...», у примітках до нього К. Грушевська подала «маленькі зміни, що різнять його від новонайденного 2-го запису Носа» (там само).

Передруки:

Нудьга. – С. 70–73. У примітках зазначено: «Вперше дума записана від Жука в Конотопі 18 жовтня 1859 і надіслана С. Носу з підписом "Яків"...». Можливо, цей

варіант скомпонував невідомий виконавець, увівши окремі мотиви з думи про Корецького, пісні про Байду і думи про Олексія Поповича.

4.2 дод. Івань Богуславець

Друк за: Грица, 2007. – №7. – С. 116.

Зап. С. Ніс від «Жука».

Мелодичний речитатив записав М. Лисенко. С. Грица зазначила: «Запис М. Лисенка – рідкісний варіант безпівтонової рецитації, який К. Квітка наводив у своїй праці як зразок існування іншого ладового строю дум, окрім переважаючого хроматизованого дорійського» (Грица, 2007. – С. 792).

4.3 дод. Івань Богославець (Ой лимане, лимане...)

Друк за: Грушевська, 1. – С. 17.

Зап. С. Ніс від «Якова».

Текст подано під заголовком: «Короткий недрукований варіант з архіву Носа – "3-й текст" пісні про Івана Богуславця». У передньому слові до переддруку варіанта пісні з «Исторических песен...»¹. К. Грушевська зауважила: «Далі друкуємо 3-й текст, себ-то другий з архіву Носа»². Тексти, записані С. Носом, дослідниця дум називала піснями «не дуже високої вартості бо ж вони насильно були витягнені з пам'яті людей, що вже позабули сю пісню»³. Кінцевий епізод пісні нагадує текст думи про Олексія Поповича (здіймається буря, Іван Богуславець розкаюється у своїх гріхах і просить вкинути його «в Дунай глибокий»).

4.4 дод. Рóсказь про Йвана козака Богуслава

Друк за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 997, арк. 408 зв. – 410 зв.

Зап. П. Мартинович [у м. Костянтиноград від Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) із с. Кам'янка Костянтиноградського пов.].

«Рóсказь...» – твір своєрідний, що продовжує традицію усних переказів, зокрема т. зв. усних «сільських книг» (про появу таких книг розповідала М. Бондаренко П. Мартиновичу). Спробу аналізу таких книг зробила М. Гримич у статті «Виконавці українських дум»⁴ та В. Кушпет у своїй монографії⁵. Обидва автори посилаються на досвід М. Бондаренко. Сюжет твору про Івана Богуславця, записаного в оповідачки, нагадує також старофранцузькі лицарські романи, про які вже йшла мова у вступній статті до сюжету. Це й не дивно, бо навіть побіжний огляд «Рóсказів», умі-

¹ Антонович, Драгоманов, І.

² Грушевська, 1. – С. 16.

³ Там само.

⁴ «Родовід», 1992, № 2. – С. 19.

⁵ Кушпет В. Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.). – К., 2007.

щених в од. зб. 997, засвідчує обізнаність інформаторки з різними літературними сюжетами: «Настоящий російський розповідь про Гомера» (арк. 28); «Російський розповідь про Гамлета, принца Данського» (арк. 191, 192); «Російський розповідь про Бояна, українського козака» (арк. 317). Проте ми не можемо сказати, що це усний переказ, оскільки в ньому відбулася контамінація рядків дум «Що по синьому морі, А по білому камені» з рядками піснями: «Буду тебе, Івана Богуславця, своїм серцем називати»; «Іванові Богуславу добрий день сказали»; «Як то тяжко та важко»; «На своїм білим лиці, як калина, стала».

Підготувала Тетяна Шевчук

5. СОКІЛ І СОКОЛЯ

«Сокіл і соколя», у порівнянні з іншими епічними творами українського фольклору, має алегоричний виклад; належить до «богуславської групи» (К. Грушевська). Дума відома в чотирьох записах від трьох кобзарів: О. Вересая, І. Кравченка (два записи) і його учителя, К. Губи, – що зафіксовані в другій половині ХІХ ст. на Прилуччині та в м. Лохвиця. Місце занотованого давнішого варіанта, опублікованого М. Костомаровим, не встановлено.

За М. Костомаровим, це пісенний твір козацьких часів про невольників у турецькій землі, однак підгрунття алегоричного відображення дуже давнє¹. Виконавці «Сокола і соколяти» добре розуміли алегоричний зміст твору і за необхідності пояснювали слухачам справжній його підтекст. І. Кравченко, за свідченням збирача, мистецтвознавця і фольклориста В. Горленка, проспівавши думу, сказав: «Это, видите, так в плен, в неволю брали». І, перейшовши до власних спогадів, продовжив: «Как, мол, были панские люди, то возьмет к себе, да мучит, мучит несчастного человека, – вот как и меня... То оно так и сложено... Тогда оно было так, – и теперь то же самое!»².

Сюжет думи такий. Із чужої сторони прилетіли соколи і, звивши на горісі дорогоцінне «щерлатное» гніздо, знесли «жемчужне» яйце і вивели «безщасне» дитя. У пошуку живності старий сокіл полетів «в чужу украину». Саме тоді із Цареграда йшли стрільці-булахівці. Побачивши гніздо, вони зрубали горіх, забрали соколя та віддали Івану Богуславцю на потіху. Іван Богуславець одягнув соколяти на ноги срібні пута, очі «закрив жемчугом»; ходив по Цареграду і соколям веселив серце, тішив душу. Після повернення старий сокіл дізнався від сизокрилого орла про долю своєї дитини. Орел порадив соколу полетіти в Цареград і напутити соколя:

Нехай винь на серебряни пути не взирае,
На жемчугь не поглядае,
Що ему тамь хороше жити,
45. Е що исти, е що пити,
Та нехай воно соби козацький звичай знае...

(див.: 5.2).

Дума завершена прокляттям Цареграду, яке виголосив старий сокіл:

¹ Костомаров. Историчне значення... – С. 647.

² Горленко. – С. 493.

- «Хочь ти, Цареградъ-городъ на все не жадень,
На срібло та злато,
У тоби хороше жити, е въ чимъ людямъ ходыты,
80. Есть що исти й пити,
81. Но тильки чоловікови нема одрадошти!»

(див.: 5.2).

Інші варіанти думи подібні до запису М. Костомарова, проте з деякими відмінностями: у тексті від І. Кравченка (вар. 5.1) немає запитання і відповіді старого сокола, що лапідарно виражають основну думку епічного твору. Через декілька років, під час повторної фіксації думи від того ж кобзаря, В. Горленко намагався реконструювати пропущене місце ¹. Цікавіші зміни наявні в запису П. Чубинського і О. Русова від О. Вересая ². Кобзар, залишивши незмінним основний текст, значно посилив прихований у ньому соціальний зміст: сокіл говорить не про турецьку неволю, а про життя в панів узагалі:

60. «Ей, соколя моє, бездольне-безродне!
Лучче ми будем по полю літати
Та собі живності доставати
Аніж у тяжкій неволі
У панів проживати.
65. Ей то ж то у панів єсть що пити і їсти,
Та тильки не вілен світ по світу походити»

(див.: 5.3).

Отже, О. Вересай у поетичній формі передав своє розуміння твору. Наприкінці думи кобзар використав мотив журби батьків за своїми дітьми, проте це не послабило соціального значення «Сокола і соколяти»:

- Ей як то бьється птиця об птицю,
А родина об родині,
Ей то так-то бьється отець і мати
70. Об своїй кривній дитині

(там само).

Дума мобілізувала козаків до боротьби з ворогом, закликала їх до походів із метою звільнення невольників.

За К. Грушевською, «Сокіл і соколя» – дума маловідома, оскільки була в репертуарі лише трьох раніше згаданих кобзарів.

Стрижнева думка «Сокола і соколяти» – воля понад усе. Образи «сизокрилого орла», «ясного сокола» і «безрідного, бездільного ясного соколяти» – символічні. Реалістичні лише образи ворогів і потурченого Івана Богуславця, який перебував в «Цариграді-городі» – епічному місці неволі. Ідейним виразником думи є старий сокіл – основний діючий персонаж – утілення помислів і характерних рис українського народу, антипод Івану Богуславцю. Образи Івана Богуславця і соколяти

¹ Горленко. – С. 495.

² Записки, 1874. – С. 16–18.

всвітлені епізодично. Богуславець – ренегат, який пішов на службу до ворога, знущався над іншими невільниками, має власну прислугу. Соколя змальоване пасивно, як тло для вияву образу сокола.

У думі використано і ліричний відступ – побивання старого сокола-батька за соколям, якого втратив, літаючи

...у чистеє поле живности доставати...

(див.: 5.3).

У літературі висловлено протилежні оцінки щодо епічного твору. Починаючи з М. Костомарова, дослідники зараховували думу до «невільницьких». О. Лісовський намагався знайти філософську її основу – відповідь на питання «Що таке неволя?» («срібні пута» панських звичок, «жемчуг» панської розкоші). Учений звернув увагу і на ліричну ноту: смуток і турбота батьків про дитину, яка перебуває в «царигороді». І. Каманін відносив думу до старших верств, уважаючи, що дослідники, які зараховували її до «невільницьких», помилилися, хоча жодних своїх пояснень не навів¹. Стосовно генези думи І. Каманін дійшов висновку, що твір виник на Волині або Брацлавщині, де XIV ст. існували «болохівські» поселення, з якими він асоціював «стрільців-булахівців». За міркуванням історика-архівіста, в образі сокола потрібно вбачати багатого і войовничого польського магната, що спорудив замок у безлюдному місці. Учиняючи утиски, він збудив неприязнь болохівської людності, яка зруйнувала замок, а його сина продала в турецьку неволю. Академік М. Возняк погодився з тезою, що в думі символічно відображені неволя і визволення, а також, що центральний образ – це «...видатний керівник козацького лицарства»².

Образ сокола до певної міри перекликається зі спорідненим образом у колядках та деяких українських народних піснях, думках (напр., дума «Олексій Попович»), де сокола змальовано не тільки як ловчого птаха, пов'язаного з давнім побутом, і не лише як птицю, що заздалегідь сповіщає про майбутню подію, сидячи на високому дереві, а ще як уособлення темної міфічної сили. У варіантах української народної пісні «Побратався сокіл з сизокрилим орлом» мовиться про те, що сокіл, відлітаючи, залишив соколят під опікою орла: соколята підрастають, вилітають із гніздечка, їх забирають пани «чужої країни» і дарують турецькому (або «невірному») цареві. Дослідник висловив здогади, що підгрунття думи становить поширена пісня, яку виконавці епіки продовжили, переробивши її закінчення на кульмінацію думи³.

Стосовно образу сокола Б. Кирдан провів кілька паралелей з аналогічним образом з усної народної творчості інших народів⁴.

За П. Житецьким, «...сокіл в думках не тільки вісник, але і символ вільної душі козацької. В одній думі говориться, що молоде соколя попало в неволю, заплутало його там срібні кайдани, а біля очей завісили дорогі перли...»⁵.

Алегорична форма та зміст думи «Сокіл і соколя» дають підстави вважати її однією з найдавніших зразків і найбільш соціально гострих творів українського думового епосу, своєрідним доповненням до «невільницьких плачів».

¹ Каманін. – С. 55.

² Нудьга, 1969. – С. 73.

³ Кирдан, 1962. – С. 118.

⁴ Там само. – С. 117.

⁵ Житецький П. Мова і стиль народних дум // Житецький П. Про українські народні думи. – К., 1919. – С. 18.

5.1. Про сокола (Невольныцька)

- Вылынулы соколы
Съ чужой стороны,
Силы-впалы у лиси,
На превоздобному древи ориси,
5. Извылы соби гнездо щерлатное,
Изнеслы яйце жемчужное
И вывели соби дытя
Бездильне,
Та безридне,
10. Ясне соколя.
То якъ полетивъ сокиль старый
На чужу украину живности доставаты,
То винъ соби живности не доставъ,
Тилько бездильне свое | та безридне | ясне соколя утеравъ.
15. То винъ у свою украину прылитае,
Свого бездильного | та безридного | соколяты на мисти не застае.
То винъ сызокрылого орла стричае
И до его словами прымовляе:
«Эй, сызокрылый орле,
20. Чы ты не чувъ, | чы не прыбачывъ, | де то мое дытя,
Бездильне | та безридне | ясне соколя | подилося». Эй то сызокрылый орель тее зачувае,
До ясного сокола словами прымовляе:
«Эй то ты ясный соколе!
25. Ихалы стрильци
Булахивци
Зь города
Царь-города,
Та твое гнездо щерлатное увыдалы
30. Та орихъ-дерево зрубалы.
Та твое дытя,
Бездильне
Та безридне
Яснее соколя
35. Забралы,
Та въ городъ Цариградъ заношалы
Та Ивану Богословцю на утиху продавалы,
То-то Ивась Богословець его забырае,
Золоти пута на ноги надивае,
40. И жемчугомъ очи запускае,
По Царыгороди гуляе
И ясне соколя на рукахъ носыть, | сердце свое утишае.
То якбы жъ ты ясный соколе | надъ Царыградъ-городъ надлетивъ,
Та жалибненько заквилывъ, –

45. Хай твое дытя,
Бездильне та безридне соколя
Не такъ-то весело буває,
Не якои птыци не ввыжае,
Головку склоняе,
50. То чы не буде Иванъ Богословець | велике мылосердіе маты.
Чы не буде его на высокій валь выкыдаты».
То ясный сокиль тее зачуває,
Надъ городъ Царыгородъ надлитае,
Жалибненько проквыляе.
55. То ясне соколя тее зачуває,
Свою головку нызенько склоняе,
И очи пидь либь пускае.
То Иванъ Богословець на его поглядае,
Важко здыхае,
60. До своихъ слугъ словами прымовляе:
«Ой вы, вирни мои слугы!
Возьмить оце дытя.
Бездильне та безридне соколя,
Та золоти пута зъ нигъ скыдайте,
65. Жемчугъ зъ очей здіймайте.
Та на высокій валь выношайте
Та на тихый витерь его пускайте.
Буде на его тихый витерь повиваты, –
Чы не буде воно на свое здоровья змагаты».
70. Ой у сьватую недиленьку | барзо рано-пораненьку
Бездильне | та безридне | ясне соколя забыралы,
Золоти пута зъ нигъ скыдалы,
Жемчугъ зъ очей знималы,
Та на высокій валь выношалы,
75. На тихый витерь пускалы.
То ясный сокиль на сыру землю крыльця свои спускае
И свое дытя,
Бездильне | та безридне | ясне соколя,
Поспишно на крыла хватае,
80. Пидь високу высоту залитае,
Та городъ Царыгородъ заклынае:
«Оже хочъ ты, Царыгородъ-городъ, | на сребро-золото багатый,
Шо е въ тоби шо исты и пыты
И хороше ходыты,
85. Та немае чоловикови одрадосты».
Услышы, Господы, у прозьбахъ
У нещетныхъ молитвахъ
Дай, Боже, миру царьському,
Народу хрыстыянському
90. На многая лита,
91. До коньця вика!

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 34, 35.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в м. Лохвиця Полтав. губ. від кобзаря І. Кравченка (Кравченко-Крюковський), 1820 р. н.

5.2

- Вилинули соколи изъ чужои сторони,
Сили-пали въ лиси, на превоздобному дереви ориси,
И звили соби гниздо драгоцінное, щерлатнее,
И знесли вони соби яйце жемчужнее,
5. И вивели вони соби дитя бездольнее.
И полетивъ старий сокиль на чужу украину живности доставати;
Винъ живности не доставъ,
А тильки безридне та бездольне ясне соколя, свое ридне дитя утерявъ.
Ишли стрильци-булахивци (?) изъ Царегорода,
10. Щерлатнее гниздо усмотрили
Орихъ-дерево изрубили.
И бездольне безридне ясне соколя соби забрали,
Та въ Цареградъ его заношили,
Та Ивану Богословцеви на утиху ему оддавали.
15. Срибрени пута ему на ноги накладае,
И жемчугомъ глаза ¹ ему закривае,
И по Царегради онъ похожае,
Свое сердце звеселяе.
И душу свою яснимъ соколямъ утишае,
20. А старий сокиль зъ чужои украины прибувае,
Сизокрилого орла на своей украины стричае:
«Ой, здоровъ, здоровъ, сизокрилий орле!
Якъ ти тутъ живешъ-проживаешъ
На свойй украины пролитаешъ?
25. Чи чувъ ти, прочувъ, чи бачивъ, пробачивъ,
Чи мое дитя бездольне, безридне ясне соколя на мойй украины хочъ
мало ще гуляе?»
«Э-гей, ни, ясний соколе, твого дитяти на сій украины немає,
А твое дитя, бездольне, безридне ясне соколя
У вири бусурманській,
30. У каторзи турецькій,
У городи Царегради пробувае,
У Ивана Богословця на ёго втихи проживае».
То старий сокиль до орла сизокрилого словами промовляє:
«Якъ же мини свое дитя бездольне, безридне ясне соколя
у вичи увидити,
35. Свое сердце звеселити?»
Сизокрилий орель до его словами промовляє,

¹ «Новейший анахронизм» (приміт. у виданні).

- Бить-то (будто) гирко плаче-ридає:
 «Ти не знаєш, старий соколе, що робити.
 Полети ти на Царьгородъ-городъ, жалибненько заквили,
40. Своимъ голосомъ виру бусурманську, каторгу турецьку звесели.
 А свому дитяти бездольному, безридному ясному соколяти всю правду
 скажи:
- Нехай винъ на сребрени пути не взирає,
 На жемчугъ не поглядає,
 Що ему тамъ хороше жити,
45. Е що исти, е що пити,
 Та нехай воно соби козацький звичай знає:
 Якъ Иванъ Богословець буде по Царьгради-городи гуляти
 И его на рукахъ носити,
 Свое сердце утишати,
50. То воно соби такъ безпечне головоньку свою нехай склоняє;
 То Иванъ Богословець буде велике милосердие мати,
 Буде зъ своихъ рукъ слугамъ оддавати,
 И слугамъ своимъ промовляти:
 "Ой ви слуги мои дорогіи,
55. Возьмить срибни пута дитяти бездольному, безридному ясному соколяти
 зъ нигъ скидайте,
- И жемчугъ зі головоньки зъ очей здіймайте
 Та за Цариградъ-городъ вихождайте
 Та на високий валъ его викидайте.
 Чи не буде тихий витерь повивати,
60. Чи не буде дитя безриднее, бездольне, ясне соколя здоровья соби мати"».
 То вони теє зачували,
 За Цареградъ-городъ вихождали,
 Дитя бездольне, безридне ясне соколя,
 На високий валъ викидали.
65. А старий сокиль свои крила на землю спускає,
 И свое дитя, бездольне, безридне ясне соколя
 На крила хапає,
 Та пидъ високу висоту пидношає.
 До свого дитяти, бездольного, безридного ясного соколяти промовляє:
70. «А що мое дитя, ясне соколя, чи лучче въ Царигради у Ивана Богословця
 проживати.
- Чи лучче по билому свиту ганяти?
 Ой же лучче, дитя мое, бездольне безридне, ясне соколя по билому
 свиту гуляти,
 Нижъ у Ивана Богословця у городи Царигради, у вири бусурманській,
 у каторзи турецькій пробувати».
- То старий сокиль ясний черезъ Царьградъ-городъ перелитає,
75. То винъ жалибненько квилить, проквильяє,
 Царьградъ-городъ кляне-проклинає:
 «Хочъ ти, Цареградъ-городъ на все не жадень,
 На срібло та злато,

- У тоби хороше жити, е въ чимь людянь ходыты,
80. Есть що исти й пити,
81. Но тильки чоловикови нема одрадоности!»

Друк. за: Костомаров. Историчне значення... – С. 645–647.

5.3. Невольницька

- У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої сторони,
Да сіли-упали у лісі, на преудобному дереві на орісі,
Да звили собі гніздо шарлатное,
5. Знесли яйце жемчужное,
Да ісплодили собі дитя –
Бездольное-безродное соколя.
Як полетів ясний сокіл у чистее поле живности доставати;
Ой да живности не достав,
10. А соколя своє, бездольне-безродне дитя утеряв.
То сокіл прилітає, –
Аж ёго соколяти немає;
То сокол літає
Та орла питає:
15. «Орле-брате! Чи не бачив ти мого соколяти,
Безродного-бездольного дитяти?
Чи ёго сильні дощі затопили,
Чи буйні вітри заносили?»
«Соколе-брате! Твого соколяти
20. Ні сильні дощі не затопили.
Ні буйні вітри не заносили:
А йшли стрельці-булахівці ¹
Та й набачили
Твоє гніздо шарлатное,
25. Та взяли твоє соколя, бездольне-безродне дитя,
Та у срібні пута запутали,
Жемчужью ² очи завішали,
Та понесли у город у Царигород
До Івана Богословця.
30. А Іван Богословець по ринку ходить,
Твоє соколя безродне-бездольне на руці носить;
Та якби ти, соколе-брате, добре дбав
Та над город, над Царигород налітав,
та на валу сідав,
Та як би ти жалібно квилів і проквиляв,
35. Щоб твоє соколя зачувало,

¹ «Булахівка – то або вулиця, або що у селі, а може й село. Прим. Вер.» (тут і далі приміт. у виданні).

² «Жемчуж – то щось дороге».

- Та смутно ся мало і головку склоняло і крилечка опускало,
 Ой то чи не мог би Іван Богословець
 Великого милосердя мати
 Чи не звелів би він з ёго ніг
40. Срібних путів познімати,
 Коло очей жемчужи позбірати;
 Та чи не звелів би він ёго на вал виношати?»
 Так сокол добре дбав.
 І на город Царигород налітав,
45. І на валу сідав, жалібно квилів-проквіляв.
 То соколя зачувало,
 Смутно ся мало,
 Головку склоняло,
 І крилечка опускало.
50. Ей то ж то він, Іван Богословець,
 Велике милосердіє мав
 Срібні пута з ніг познімав
 І жемчуж коло очей познімав;
 Тай звелів ёго на вал виношати:
55. «То як буде воно утікати,
 Так я велю его взнов забірати,
 Та до мене приношати!»
 А сокіл налітав, та на крила взяв,
 Та на високу висоту гору підношав:
60. «Ей, соколя моє, бездольне-безродне!
 Лучче ми будем по полю літати
 Та собі живності доставати
 Аніж у тяжкій неволі
 У панів проживати.
65. Ей то ж то у панів єсть що пити і їсти,
 Та тільки не вілен світ по світу походити».
 Ей як то бється птиця об птицю,
 А родина об родині,
 Ей то так-то бється отець і мати
70. Об своїй кривній дитині.
 Дай Боже на здоров'є на многі літа
 Всім православним християнам
 На многі літа
74. До кінця віка!

Друк. за: Записки, 1874. – С. 16–18.

*Зап. П. Чубинський і О. Русов від кобзаря О. Вересая із с. Калюжинці
 Прилуцького пов. Полтав. губ.*

5.4. Соколова пісьня

- Налетілы соколѣ съ чужой стороны,
Та змостылы собѣ гнѣздо въ лѣси
На высокѣмъ дрѣви на ориси
Шарлатнойе
5. И булатнойе
И знеслы яйце жемчужнейе,
И вывели собѣ соколя безридне
И безплідне.
Якъ полетѣвъ сокиль у чужу Украйину жывносьты собѣ шукаты,
10. И жывносьты не доставъ
И свойе соколя безридне и бездильне втерявъ.
Сокиль зъ Украйины прылѣтаѣ,
Ажъ його безридного и бездильного соколяты немаѣ.
Винь орла-брата стрѣчаѣ
15. И словамы до його промовляѣ:
«Брате мій», каже, «сызокрылый орле!
Чы ты», каже, «не чувъ, брате,
Чы не бачывъ мого ридного дытаты
Соколяты
20. Безридного
Та безплідного ^{1?}»
«Соколе-брате!
Ишли люды-булахивци ².
И оришыну-дерево зрубалы
25. И твойе соколя бездилне и безридне съ собою дай забралы.
И золотѣ путо на ногы йому надивалы
И въ Царыградъ-городъ Ивану Богослову його запродавалы».
Сызокрылый орель лѣтаѣ
Ы до брата сокола промовляѣ:
30. «Ты, соколе-брате високо лѣтаѣишь, –
Ы пидъ Царыградъ-городъ полѣты.
Иван Богословъ на рынку похожаѣ
Ы твойе соколя безридне и бездильне на рукахъ проношаѣ
И свойе щырейе сердце втишаѣ
35. А твойе соколя безридне ы бездилне головочку склоняѣ
Ы очи пидъ либъ пускаѣ,
Якъ будьто бы воно совсимъ умыраѣ».
А Иванъ Богословъ до дому прыхожаѣ
Ы до свойыхъ слугъ промовляѣ:
40. «Слугы, каже, мойи вирныйи,
Возьмите съ соколяты зъ безридного
И зъ бездильного
Цѣпь изъ нигъ здѣймаѣ

¹ «бездилного» (тут і далі приміт. збирача).

² «То, значить, так прозивали людей».

- Бі зь очей жемчугъ зберіте
45. Бі на валь високий понесіте
Бі тамъ його й посадіте:
Нехай його буйный вітер провиває,
Бо воно совсімъ у себе живности ніякойы не має;
Та якъ буде тикаты,
50. Такъ я велю вамъ назад його взяты».
А слугы соколя бездильне й безридне на валь посадылы,
А самы трохы одъ його отступылы:
«Станьмо та будемъ на його поглядаты
Чы не буде воно тикаты, –
55. Такъ будемъ його впьять назад браты...
А то за соколя за бездильне та безридне та будемъ Ивану Богослову отвичаты».
А сокиль високо литає
Бі ци речі зачуває
Бі низенько додолу впадає
60. Бі свое соколя бездильне та безридне на крыла хватає
Бі до його словамы промовляє:
«Дытя мое ридне!..
И ты вродылося бездильне!..
Ты доли не маєшь
65. Бі через це ты такъ у свѣти погыбайєшь?
Шо ты, мабутъ, николы не пыло, не йыло,
Шо ты такъ дуже змарнило...
Лучче будемъ у своей Украйни проживаты,
Та будемо соби живности самы шукаты;
70. Бо якъ-то въ у tych панивъ гирко въ неволи проживаты,
Та будемо соби живности самы шукаты,
Бо якъ-то въ у tych панивъ гирко въ неволи проживаты...
У панивъ ѳе шо йысты й пыты,
Та не вильно по свиту походыты...»
75. Якъ-то побываєтьця птыця объ птыци, а родына объ родыни,
А всяка маты объ своей ридной дытыни.
Сокиль високо литає
И до своего ридного | соколяты бездильного | промовляє:
«Буду високо литаты
80. И свое ридне бездолне соколя самъ буду годуваты,
Не буду ни на чийи рѳкы покыдаты».
Дай, Богъ, здоровья всему мыру хрещеному
На многойе лета
84. До кинця вика.

*Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 623, арк. 11, 12, № 15.
Зап. П. Мартинович 1890–1900 рр. у с. Кам'янка.*

КОМЕНТАРІ

5.1. Про сокола (Невольницька)

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 34, 35.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в м. Лохвиця Полтав. губ. від кобзаря Івана Кравченка (Кравченко-Крюковський), 1820 р. н.

І. Кравченко перейняв думу від кобзаря К. Губи, який навчався в Прилуцькому пов. Першодрук: Українські записи Порфирія Мартиновича // КС. – 1904. – Т. LXXXIV. – С. 298–300.

Цю ж думу, очевидно, дещо раніше, записав від І. Кравченка В. Горленко¹. Записи П. Мартиновича² та В. Горленка від вищеназваного кобзаря К. Грушевська³ докладно проаналізувала.

Думи й пісні від І. Кравченка записував і О. Сластьон; думи означені цілісністю і художньою завершеністю.

Передруки:

- Мартинович, 1906. – С. 38–40;
- Грушевська, 1. – С. 32–34;
- Кирдан, 1972. – С. 116–118 (за: Мартинович, 1906);
- Плісецький, 1944. – С. 65–68.

5.2

Друк. за: Костомаров. Историчне значення... – С. 645–647.

Першодрук: *Костомаров Н.* Историческое значеніе южно-русского народного песенного творчества // Беседа. – 1872.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 31, 32 (з коментарями);
- Плісецький, 1944. – С. 165–168. М. Плісецький прокоментував запис так: «Дума визначається алегоричністю, дуже рідкою в цьому жанрі. У прекрасній формі цей твір передає ідею прагнення людини до волі. Алегорія думи науково не розкрита. В образі сокола і соколяти припустимо шукати певних історичних осіб»⁴.

5.3. Невольницька

Друк. за: Записки, 1874. – С. 16–18.

Зап. П. Чубинський і О. Русов від Остапа Вересая із с. Калюжинці Прилуцького пов. Полтав. губ.

¹ Горленко. – С. 493–495.

² Мартинович, 1906. – С. 38–40.

³ Грушевська, 1. – С. 32–34.

⁴ Плісецький, 1944. – С. 168.

За М. Костомаровим, ім'я Іван Богуславець запозичене з думи «Іван Богуславець», що витіснило в сюжеті «Сокил і соколя» інше ім'я, достовірно не відоме ¹.

Польські учені Ч. Нейман і передовсім Ф. Равіта вважали, що раніше в думі було ім'я Івана Ростиславича (Берладника) (XIII ст.), який використав булахівців у боротьбі з місцевими князями ².

У варіанті 5.3 передостанні вірші перероблено так, що дума сприймається як твір на соціальну тему, а у варіанті 5.1 мовиться про тяжке життя в турецькій неволі.

У варіанті 5.3 сюжету Ф. Колесса прокоментував як окремі реалії, так і примітки з різних джерел.

Передруки:

- Горленко. – С. 493–495;
- Колесса, 1920. – С. 90–92;
- Грушевська, 1. – С. 32;
- Стельмах, 1959. – С. 59–61;
- Нудьга, 1969. – С. 73–75 (до тексту внесено деякі корективи);
- Яременко, 1970. – С. 47–49;
- Кирдан, 1972. – С. 114, 115;
- Дей, 1982. – С. 45, 46;
- Мишанич, 1986. – С. 47–49.

5.4. Соколова писня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 623, арк. 11, 12, № 15.
Зап. П. Мартинович 1890–1900 рр. у с. Кам'янка.

Копії зап.:

- ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 5, 6, № 2. Зап. П. Мартинович 1901–1904 рр.
Початок думи такий: «У неділю барзо рано-пораненьку налетіли соколи...».

Підготувала Алла Ясенчук

¹ Костомаров. Історичне значення... – С. 645.

² *Neuman C. Dumy Ukrainskie // Ateneum. Pismo naukowe i literackie.* – Warszawa, 1885. – Т. IV. – С. 333;
Rawita Fr. Dumy // Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1890. – Т. I. – № 19. – С. 295.

6. Федор Безродний

Дума про Федора Безродного – «одна з найпоетичніших і найдраматичніших дум – про козацьке побратимство, про відданість козацьким звичаям і традиціям»¹. У думі йдеться про смертельно пораненого козака, що лежить на полі, де відбулася битва: «Только подъ зеленою, похилою вербою, / Надъ днѣпровою сагою, / Надъ холодною водою, / Лежить козаче молодый, / Товарищу вѣйсковый, / Федоре безридный, / Атамане куринный, / Постреляный, / Порубаний, / На раны смертельныя изнемогае, / Ни отецъ, ни мати, ни родина кревна, сердечна того не знае». Він просить свого джуру повідомити козаків про те, що відбулося криваве побоїще, та похоронити його за козацьким звичаєм. «Козаки тогди добре дбали, / Коло лугу Базавлугу объѣжжали, / Федора безродного живого не zostали, / Саблями, надолками суходыль копали, / Шапками, приполами землю носили, / Семиперстную могилу высъпали, / Изъ семипядныхъ пищаль пострѣляли» (вар. 6.1).

«Цей твір, – як вважає С. Грица, – одне із найяскравіших утілень добротестя козацького лицаря, якого "турецька булатна сабля порубала", та його вірного джури, який заміняє йому родину. Бути похованим за козацькими звичаями – єдине передсмертне бажання козака, яке виконують його побратими»². Дослідниця наводить слова М. Лисенка, який з приводу дум, що їх співав О. Вересай, зауважив: «Складачі не гонилися за багатством барв звука; вся суть, увесь глибокий інтерес музики історичних дум полягає в музичній декламації [...] [що. – І. К.] являє собою ту своєрідну в українській мелодії притаманну видозміну діатонічної гами, яка на слухача справляє враження гармонічної мінорної гами». С. Грица коментує ці слова так: «Слід відзначити, що всі вони [думи, що співав О. Вересай. – І. К.] були проспівані в гамі з основним тоном *d*, що, без сумніву, переважає в залежності від голосових засобів виконавця, бо високі ноти тенорового регістру були б старому не під силу»³.

«На перший погляд, – зазначала К. Грушевська, – дума була дуже популярною, бо її не бракує ні в одній збірці дум, починаючи з Цертелєва»⁴. Водночас дума про Федора Безродного була поширена в середовищі записувачів більшою мірою, ніж серед кобзарів ХІХ ст. «Ся дума, – писала К. Грушевська, – може, колись і популярна, занадто виразно забарвлена становим козацьким кольоритом, аби користуватися таким успіхом у пізнішій не козацькій суспільності, як більш позастанові Азовські брати або навіть Коновченко. Інтерес до Безрідного не міг

¹ Грица, 2007. – С. 790.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Грушевська, 2. – С. 110.

би також захопити публіку. І справді, дванадцять варіантів [...] записані на протязі цілого століття, походять від сьоми тільки кобзарів, та й з тих один вивчився сеї думи з книжки, як признався сам, інші ж знали її здебільше не твердо»¹.

Ми подаємо сім нових записів думи, задокументованих у кінці XIX – XX ст. Отже, відомо чотирнадцять автентичних варіантів цієї думи.

Відомо ще три сфальсифіковані варіанти. Перший сфальсифікований варіант (у нас вар. 6.2.1) подано «алгеброю», тобто схематично: він нібито дублює рядки тексту (вар. 6.2). Рядки означено цифрами, а в них слова, що повторюються в цих текстах, не подано, засвідчено лише варіативні зміни. Другий сфальсифікований варіант 6.3.1 виник унаслідок копіювання текстів (див. приміт. до вар. 6.3.1). Третій сфальсифікований варіант уперше опублікував Б. Грінченко². Під текстом – примітка: «Записано від кобзаря Остапа Вересая». К. Грушевська, зіставивши текст, який записав М. Цертелєв (вар. 6.2), і текст, який записав О. Русов (вар. 6.5а), довела, що текст, який опублікував Б. Грінченко, – компілятивний³. Перші шістьнадцять рядків узято з першого тексту, а наступні одинадцять – з другого.

У науковій літературі щодо першого записувача цієї думи є два погляди. М. Драгоманов уважав, що записувачем текстів, опублікованих П. Житецьким, був В. Ломиковський. Справді, П. Житецький опублікував наданий йому О. Котляревським збірник «Малорусскія думи и пѣсни, записанные въ 1805 году Ломиковскимъ изъ усть слѣпца Ивана – лучшего рапсолиста – котораго он засталь въ началѣ XIX века». Тим-то в передруках XX ст. часто в паспортизації тексту варіанта 6.1 фігурує це ім'я і рік запису – 1805⁴. Проте К. Грушевська стверджувала, що думка про авторство В. Ломиковського хибна⁵. Вона датувала запис близько 1810 р. і припустила, що здійснений він на Миргородщині⁶. Уперше опублікував цю думу (вар. 6.2) М. Цертелєв⁷.

І. Єрофіїв згадував про два нові тексти цієї думи, що їх подали В. Антонович і М. Драгоманов. К. Грушевська передрукувала один текст зі збірника В. Антоновича і М. Драгоманова, доводячи, що другий текст схожий на той, який опублікував М. Цертелєв⁸ (вар. 2.1). Варіант Б1 І. Єрофіїв визначав як передрук зі збірника А. Метлинського, хоча в книзі цей варіант відсутній⁹. «В дійсності, – писала К. Грушевська, – справа стоїть так: в збірці Метлинського надруковано три варіанти [...] [6.3, 6.3.1 і 6.4. – *І. К.*], у Антоновича і Драгоманова надруковано шість варіантів: як передруки з Цертелєва, за Максимовичем [...] [вар. 6.2. – *І. К.*], і текст Вересая [...] [вар. 6.5а. – *І. К.*], з Метлинського доповнення до тексту Білозерського [...] [вар. 6.3.1. – *І. К.*], решту ж 3 тексти, надруковано нібито вперше. Се тексти Білозерського від Романенка і Куліша від Шута, що були надруковані у Метлинського [вар. 6.3 і 6.4. – *І. К.*], і видно Куліш прислав їх видавцям «Историческихъ пѣсень», не відзначивши, може, й забувши, що сі тексти вже були друковані в 1850-х рр., а сі видавці не звірили їх зі збіркою Метлинського

¹ Грушевська, 2. – С. 110.

² Грінченко, 1897. – С. 57.

³ Грушевська, 2. – С. 122.

⁴ Кирдан, 1972. – С. 440.

⁵ Грушевська, 1. – С. XXI.

⁶ Грушевська, 2. – С. 110.

⁷ Цертелєв. – С. 48–50.

⁸ Грушевська, 2. – С. 111.

⁹ Єрофіїв, VII. – С. 38.

й надрукували як першодруки»¹. Третій текст [вар. 6.2.1] – це текст, поданий «алгеброю», який, очевидно, виник в ході переписування рукопису М. Максимовича (1834)².

Отже, І. Єрофіїв, передруковуючи варіанти зі збірника В. Антоновича і М. Драгоманова, доповнив список варіантів, не відзначивши варіанти, опубліковані А. Метлинським.

Варіанти 6.3 і 6.3.1 записав М. Білозерський у Британах Борзенського пов. на Чернігівщині (на поч. 1850-х рр.) від кобзаря Івана Романенка. Варіант 6.3.1 уважаємо сфальсифікованим.

Варіанти 6.5а і 6.5б записали О. Русов та М. Лисенко від кобзаря О. Вересая. Д. Ревуцький, публікуючи ці тексти, дещо змінив їх. Відмінності подано в примітках.

Варіант 6.7, записаний від Т. Пархоменка, має книжне походження. Кобзар сам зізнався, що вивчив його зі збірника «Думи кобзарські» Б. Грінченка, а музику взяв зі збірника М. Лисенка. К. Грушевська стверджувала, що цей текст Т. Пархоменко завчив із тексту О. Вересая (вар. 6.5а), тому до нього подібний³.

Варіанти 6.7 і 6.8 зафіксували від І. Кравченка-Крюковського В. Горленко та П. Мартинович. Ці тексти мають багато відмінностей.

Варіанти 6.8–6.13 записав П. Мартинович від різних співців.

Варіанти 6.14а, 6.14б і 6.14в записала С. Грица від Г. Ткаченка в березні 1987 р. Варіанти подано в транскрипції С. Грици, О. Ганжі та Д. Щириці.

Аналізуючи належність варіантів до певних кобзарських центрів, К. Грушевська зазначила, що варіанти 6.1 і 6.2, які опублікували П. Житецький та М. Цертелєв, «записані правдоподібно обидва на Миргородщині», проте варіант, який видав П. Житецький, подібний своїм початком до текстів, задокументованих на Полтавщині⁴. Дослідниця припускає, що ці варіанти записані в межах одного повіту, і вони «зайвий раз підкреслюють різницю між співаком (чи співаками Цертелєва й "рапсодієм Іваном" "Повѣстей"; не вважаючи на територіальну близькість вони мусли належати до різних шкіл, або стояли під впливом різних кобзарських центрів. З сих двох шкіл та, до якої належав співець Цертелєва [...], слабше зазначилася своїм впливом між іншими записами Хведора Безрідного, ніж друга школа»⁵.

Тексти, зафіксовані від О. Вересая (вар. 6.5а і 6.5б), та тексти, записані від І. Кравченка-Крюковського (вар. 6.6 і 6.8), очевидно, належать до «зінківської школи», як і текст, що його опублікував М. Цертелєв. Ці тексти, на думку К. Грушевської, схожі. І подібність варіантів вона пояснювала тим фактом, що, незважаючи на те, що І. Кравченко-Крюковський жив у Лохвиці й у Лохвицькому пов. навчався, його вчителем був І. Кравченко, який, у свою чергу, був учнем Хмельницького з Зінківського пов., до того ж, і Гаврило Вовк, у якого вчився І. Кравченко-Крюковський, був зінківським кобзарем. Тому тексти думи, записані від І. Кравченка-Крюковського, схожі й між собою, і з текстом думи, записаної на Миргородщині (вар. 6.1). Подібність варіантів, записаних від І. Кравченка-Крюковського, та варіантів, записаних від О. Вересая, пояснити важче. К. Грушевська відкинула припущення В. Горленка про те, що ця подібність зумовлена територіальною близькістю Лохвицького та Прилуцького повітів. Вона дотримувалася думки,

¹ Грушевська, 2. – С. 111.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

що Вересай перейняв думу «не в майстра, а від "побочного старця" з Центральної Полтавщини (може, навіть із Миргородщини) в одній із своїх мандрівок»¹.

У варіантах 6.5, 6.6, 6.7, 6.8, 6.14 спільною ініціальною формулою є слова «по потребі, по потребі барзе [то по] царській». За К. Грушевською, тут позначився вплив зінківської (полтавської) школи². Полтавським К. Грушевська вважала і варіант 6.1, в якому зображено побоїще, а потім йдеться про смерть лицаря. Фактично таку саму ситуацію відтворюють варіанти 6.10 та 6.12.

Варіанти 6.1, 6.2 та 6.10, 6.13 мають спільну формулу «над днѣпровою сагою», «понад сагою дніпровою» і належать, очевидно, до однієї кобзарської традиції. До того ж, варіанти 6.2 і 6.13 мають спільну формулу «Молодѣй козакѣ обидає».

Формула «над сагою Дніпровою, / Під похилою вербою» наявна у варіанті 6.3. Формулу «Пид рикою пидь сагою Днѣпровою, / Пидь зеленою вербою» засвідчує варіант 6.11.

Формула «Натѣ сагою днѣпровою, / Натѣ широкою рикою» наявна у варіанті 6.9 та 6.10.

Формула «Только под зеленою, похилою вербою», «пидь зеленою вербою» засвідчена у варіантах 6.1 та 6.9, 6.10, 6.11, 6.12. Формула «Пид похилою вербою» засвідчена у варіанті 6.13, а формулу «Пид вербою / Похилою» фіксує варіант 6.4.

К. Грушевська наголошувала, що текст думи (у нас вар. 6.3а) І. Романенко знав погано, а А. Шут (вар. 6.4) взагалі частину думи проказав прозою, а кінця думи не знав³. В. Антонович і М. Драгоманов, публікуючи текст «алгеброю», зауважили, що кінець цього тексту такий, як і у варіанті 6.3 (21–49 р.). «Се одначе зовсім неймовірно, – писала К. Грушевська, – бо варіант Шута називає Хведора не безрідним, а "осавулою богуславським"»⁴. Тому повинні були бути відмінності й у тексті думи. Дослідниця припустила, що П. Куліш, посилаючи В. Антоновичу і М. Драгоманову уривок із тексту, записаного від А. Шута, доповнив його частиною з іншого тексту, «як се нераз робив», та, безумовно, що текст, який надрукував А. Метлинський, «ближчий до того, як співав його сам Шут, ніж передрук Антоновича і Драгоманова. Співав він його тільки уривком, плутаючи дещо і в початку: так увів він туди Криницю Салтанку, що про неї співають інші кобзарі Сосницької школи в думі про Озовських братів»⁵.

У тексті, записаному від І. Романенка (вар. 6.3), Хведор просить джуру промити йому рани і перев'язати їх. Цей епізод у полтавських варіантах відсутній. Навпаки, у тексті, який зафіксував М. Цертелєв (вар. 6.2), джура пропонує Хведору послати когось за допомогою додому, та Хведор відмовляється. «Сей уступ [...], що нагадує подібний уступ Самарських братів, ледве чи прийшов до Романенка з сеї думи, бо Романенко "Самарських братів" не знав. Але можливо, що "Хведір Безрідний" дійшов до Романенка в сьому контамінованому стані від інших кобзарів. Романенко хоч знав Безрідного краще, ніж Шут, теж був не дуже певний в сім тексті, се видно з виразного пропуску між рядками 20 і 21 варіанту В [вар. 6.3.1. – І. К.]»⁶. І це, на думку дослідниці, ще раз підтверджує той факт, що думу про Федора Безродного рідко співали кобзарі ХІХ ст., хоча дуже часто вона була «концертним нумером» для інтелігенції того часу.

¹ Грушевська, 2. – С. 112.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Варіант 6.3 вперше друкується без редакторських змін.

Варіанти 6.8, 6.9, 6.10, 6.11, 6.12, 6.13, 6.14в публікуються вперше.

Дума досліджена мало. Учені цікавилися передусім питанням походження образу Федора Безродного.

М. Максимович, передрукуюючи варіант 6.2 у своєму збірнику 1834 р., припустив, що «"сей курінний отаман", може, є військовим писарем Безродним (Фомою)»¹. У збірнику 1849 р. дослідник теж зауважив, що за часів гетьмана Богдана Хмельницького служив військовий писар, якого називали Фомою чи Хомою².

В. Антонович і М. Драгоманов заперечували те, що образ Федора Безродного має реальний прототип. Вони стверджували, що дума виникла не раніше кінця XVI ст., в середовищі козацької старшини, про що свідчать описи розкішного одягу отамана Федора Безродного. Дослідники також звернули увагу на те, що текст, записаний від О. Вересая (вар. 6.5а), довший за інші, відходить від основної теми і виник завдяки іншим думам про невільників³.

П. Житецький у передмові до думи наголошував, що вона виникла на тому ж ґрунті найдавніших пісень про «рубаних козаків», як і дума про трьох братів самарських⁴.

М. Костомаров писав, що ця дума з'явилася завдяки зацікавленню сумними степовими історіями з життя козацтва, бо смерть у степу – тема, що була близька багатьом родинам козацької України. Федор Безродний, на думку вченого, – це типовий образ козака-сироти, «безрідного і безплемінного». Дослідник переконував, що думу склали в осередку людей, які очолювали козацтво, а потім вона пішла в народ через «бродячих кобзарів»⁵. З думкою М. Костомарова про старшинське походження думи погоджувався П. Житецький, підтверджуючи свій висновок тим, що Федор сам себе називає паном⁶ (див. вар. 6.3).

На думку О. Лісовського, ця дума – уривок думи, що зникла⁷. Дослідник уважав, що ця дума схожа на «Думу про утечу трьох братів з Азова», «Думу про самарських братів» та «Думу про бурю на Чорному морі», оскільки всі вони розповідають про самотню смерть. А опис смерті та військового похорону зближує цю думу з «Думою про Коновченка»⁸.

Дума про Федора Безродного потребує вивчення в контексті традиції героїчного епосу. Тільки після докладного музичного і текстологічного аналізу можна буде оцінювати її зв'язок з іншими думами.

6.1. Федоръ Безродный *

Тыей дороги (sic)	
Потребы вьйсковой ¹ ,	1
Противъ земли цесарской ² ,	2

¹ Максимович, 1834. – С. 5.

² Максимович, 1849. – С. 25.

³ Антонович, Драгоманов, І. – С. 255.

⁴ Житецький. Старовинний запис... – С. 206.

⁵ Костомаров. Историчне значення... – С. 755.

⁶ Житецький. Старовинний запис... – С. 206.

⁷ Лісовський. – С. 46.

⁸ Там само.

* Тут і далі: примітки, позначені літерами, подано з першоджерела в кінці кожного тексту; примітки, позначені цифрами, подано упорядником у коментарях.

Небагато вийска козацкаго понажено ³	3
5. И передь ⁴ мечемъ положено ⁵ ,	4
Ни одной ⁶ души живой козацкой не оставлено,	5
Только ⁷ подь зеленою, похилою вербою,	6
Надь днѣпровую сагою ⁸ ,	7
Надь холодною водою ⁹ ,	8
10. Лежить козаче молодой,	
Товарищу вийсковый ¹⁰ ,	9
Федоре ¹¹ безридний ¹² .	10
Атамане куринный,	11
Постреляный,	
15. Порубаний,	
На раны смертельныя ¹³ изнемогае,	12
Ни ¹⁴ отецъ, ни ¹⁵ мати ¹⁶ , ни ¹⁷ родина кревна, сердечна того не знае.	13
То только ¹⁸ у его слуга сидить,	14
Изъ днѣпровой саги холодной воды набираеть ¹⁹ ,	15
20. Раны козацкя, смѣртельныя промываеть ²⁰ ,	16
До Федора ²¹ Безроднаго ²² словами промовляеть: ²³	17
«Пане мый ²⁴ молодой,	
Федоре ²⁵ безрыдний ²⁶ !	18
Добре мы дбаймо,	19
25. До твого отца и паниматки, до родини сердечной, ²⁷	
вийскомъ днѣпровымъ накажимо ²⁸ ,	20-21
Нехай твой отецъ и мати добре дбае,	22
Покрывало тоненькѣ (sic) тебѣ ²⁹ пересылае, –	23
Нехай бы ³⁰ могли знати,	24
Якъ тебя на чужой сторонѣ ³¹ поховати».	25
30. Федоръ безродный ³² тое ³³ зочувае,	26
Словами промовляе:	27
«Слуга мой ³⁴ молодой!	
Не поможетъ ³⁵ мнѣ ³⁶ на чужой сторонѣ покрывало тоненьке,	28
Ты мени, слуга, на чужой сторонѣ отецъ и мати рыдненька ³⁷ ,	29
35. И братъ, и сестрица вирненька:	30
Добре ты, слуга молодой, дбай,	31
Изъ мого позлочистаго комера ³⁸ шовкову тягиню снимай,	32
На добраго ³⁹ коня сидай,	33
Промежду вийскомъ козацкимъ проѣжжай ⁴⁰	34
40. Чи будешъ ты угодень вийску днѣпровому ⁴¹ ,	35
Али бо ⁴² атаману кошевому».	36
Слуга молодой добре дбае,	37
Съ позлочистаго комера ⁴³ шовкову тягиню снимае,	38
На добраго коня ссѣдае ⁴⁴ (sic),	39
45. Между ⁴⁵ войскомъ козацкимъ поѣжжае ⁴⁶ ,	40
Отамане кошовый ⁴⁷ тое забачае,	41
Словами промовляе:	42
«Слуга молодой!	
Не своимъ ты конемъ поѣжжаешъ ⁴⁸ ,	43

50. Не своею сбруею выхваляешся,	44
Дести ⁴⁹ (sic) свого пана убиль альбо раниль ⁵⁰ ,	45
Али бо ⁵¹ козацкой души тѣла избавиль» ⁵² .	46
Слуга молодой добре дбае,	47
Съ коня вставае,	
55. Словами промовляе:	48
«Отамане кошовый!	
Я свого пана не убиль, ни зрадилъ,	49
Ни ¹¹ козацкой души тѣла не збавиль:	50
То жъ его турецкая булатна сабля порубала,	51
60. То жъ его стрѣлка-янычарка ⁵³ (sic) пострѣляла».	52
Отамане кошовый тое зачувае,	53
Словами промовляе:	54
«Козаки ⁵⁴ , панове-молодцы!	
Добре вы дбайте,	55
65. На кони козацкіе сѣдайте,	56
Коло лугу Базавлугу ⁵⁵ объѣжжайте,	57
Федора безроднаго живого заставляйте».	58
Козаки тогди добре дбали,	59
Коло лугу Базавлугу ^a объѣжжали,	60
70. Федора безроднаго живого не zostали ⁵⁶ ,	61
Саблями, надолками ⁵⁷ суходыль копали,	62
Шапками, приполами землю носили,	63
Семиперстную могилу высыпали,	64
74. Изъ семипядныхъ пицаль пострѣляли.	65

^a Базавлукъ – рѣчка, вытекающая изъ верходнѣпровскаго уѣз. Екатериносл. губ. и впадающая въ Днѣпръ на границѣ Екатериносл. и Херсон. уѣздовъ.

Друк. за: Житецький. – С. 108–110.

Зап. [В. Ломиковський на поч. ХІХ ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

6.2. Смерть Федора Безроднаго

- По надъ Сагою ^{1. a}
Днипровою,
Молодой козакъ обидъ обидае,
Ни думает ни гадае,
5. Що на ёго молодого,
Ще й на чуру ⁶ малого,
Бида настагае ²,
То не вербы луговіи зашумили ³,
Якъ безбожни ⁴ ушкалы ⁵ налетили,
10. Феодора Безриднаго,
Атамана ⁶ куринаго,
Пострелялы, порубалы,

- Тилько чуры не піймалы ⁷,
То малый чура до козака прибуває,
15. Раны ему глибокіи промывае;
То козакъ ему промовляє:
«Чуро мій, чуро! ⁸
Вирный слуго,
Пиды ты степомъ
20. По надъ Днипромъ,
Послухай ты чуро чи то ⁹ гусы кричать,
Чи лебеди ячать,
Чи ушкалы гудуть,
Чи може ¹⁰ козаки Днипромъ идуть?
25. Коль гуси кричать,
Або лебеди ячать,
То ты сжены ¹¹
Колы ушкалы гудуть,
Мене схороны,
30. Колы жъ козаки йдуть
То обяви: нехай вони чивны ¹² до берега привертають,
Мене козака Федора Безроднаго навищають» ¹³,
То чура малый по берегу пробигавъ,
Козакивъ забачавъ ¹⁴,
35. Шапкою махавъ,
Словами промовлявъ:
«Панове, молодци! добре вы дбайте,
Чивны ¹⁵ привертайте
До атамана ¹⁶ куринного поспишайте».
40. То козаки тее зачувалы,
До берега приверталы
Атамана ¹⁷ навищалы.
Тогди козакъ чуру выхваляе,
Словами промовляє:
45. «Чуро мій, чуро,
Вирный слуго,
Колы ты будешь вирно пробуваты
Будуть тебе казаки поважаты» ¹⁶,
То тее промовлявъ:
50. О прощенье ¹⁸ со всіми ¹⁹ бравъ,
Милосердому ²⁰ Богу душу отдавъ,
Тогди козаки саблями ²¹ суходиль ²² копалы,
Шапкамы, приполамы персть виймалы,
Федора Безриднаго ховалы,
55. Въ семи пядни пищали гремалы
Усуремки ²³ жалобно выгвалялы ²⁴!
То ще добре козацька голова знала ²⁵!
58. Що безъ війска козацького не вмирала ²⁶, в!

^a Сага – заливъ.

^b Чура или джура – оруженосецъ. При козацкихъ старшинахъ бывали безотлучные, вѣрные до послѣдняго конца оруженосцы, изъ молодыхъ козаковъ.

^b Замѣчательно это краткое, но поэтическое изображеніе похоронъ и поминки куренного атамана. Для козака тяжела казалась смерть одинокая, безъ грусти отъ своихъ.

«Ой не дай же, Боже, на чужинѣ умерти,
Тамъ нѣкому доглянути козацькой смерти.
Только воронъ – воронъ прилетитъ до тебе,
Да й сяде на тебе, да поклюе тебе!»

Друк. за: Цертелєвъ. – С. 48–50.

Зап. М. Цертелєв 1814 р. [на Миргородщині, Полтав. губ.] від невідомого кобзаря.

6.3. Про Хведора безридного-безплемянного

- Над сагою ¹ днiproвою,
Пид похылою вербою ²
Лежить Хведор безридний ³
Безплемянный, –
5. Порубанный, пострелянный ⁴,
На раны смертельны знемаганный ⁵,
У головках ⁶ сывый кинь стоять ⁷,
А в ныженьках слуга сыдыть
А в рученьках свича горыть,
10. А из нызу из Днипра прихолодной воды доставае
Своему ⁸ пану Хведору безридному безплемянному ⁹
На серденько возливае:
«Эй слуго ¹⁰ вирная моя!
Колы б ты добре дбав
15. Да мни ¹¹, пану Хведору безридному безплемянному ¹²
Тепла ¹³ мыни согривав,
Раны мыни ¹⁴ промывав ¹⁵
Мякенькою ¹⁶ бавовною загладав,
Чирвоною китайкою ¹⁷ завывав» ¹⁸.
20. Як сее зговорылы,
Так барзо й учынылы ¹⁹:
Едын одному руки подалы,
И од сырой земли прышествые прынялы... ²⁰
Семьперснюю ²¹ могылу высыпалы,
25. Семьпяденну писчаную подзвонылы
И в головках прапорек постановылы ²².
Козак Хведор безридний, безплемянный помер и полег ²³,
А ²⁴ слава його не вмере, не загине ²⁵.
Покудова буде свит свитаты и слонце сияты ²⁶
30. Будем славу його ²⁷ всегда прославляты ²⁸.

Друк. за: ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 130, арк. 4, 4 зв.

Зап. М. Білозерський [на поч. 1850-х рр.] в с. Британи Борзенського пов. на Чернігівщині від кобзаря І. Романенка.

6.4

Пид вербою похылою,
Хведор бездыльный ¹ осаула Богуславський,
На смертєлны ² раны знемагає,
И стыха словамы промовляє:

5. «Эй джурá мій малый, невелькый!

Пойды ты до рички Самаркы,
До крыныци Салтанкы,

8. Казанок у руки взявши...

Начерпай воды холодной и постав на огонь, – согрій літепла и ³ промый мой смертєлныи раны...» Джуро прынис воды, согрив, промив йому раны смертєлныи» ⁴.

Друк. за: Метлинський. – С. 442.

Зап. П. Куліш [вересень 1853 р.] в Олександрівці Сосницького пов. на Чернігівщині від кобзаря А. Шута. Уривок.

6.5а. Дума про Хведора Безродного

По потребі, по потребі барзе царський
Ей то там то много війська понажено
Та через мечу ^а положено.

То там-то между тим трупом

5. Хведор Безродний, бездольний пробуває,

Порубаний, постреляний

На рани смертєлнїи не змага.

А коло ёго джура Ярема промешкає.

Та Хведор Безродний-бездольний промовить словами,

10. Да обильється гірко слєзами:

«Ой, джуро Яремо! дарую тобі по смерті своєї

Коня вороного

А другого білогривого,

І тягеля ^б червонїи

15. Од піл до коміра золотом гаптованї,

І шаблю булатную, пищаль семипьядную.

Ой та добре ж ти дбай,

Та на коня сідай

Та предо мною повертай:

20. Та нехай я буду знати,

Чи удобен ти будеш поміж козаками пробувати?»

То джура Ярема добре дбає,

- Та на коня сідає,
Та перед ним повертає.
25. Ой то Хведор Бездольний безродний
Словами промовляє,
Гірко слёзами ридас:
«Ой благодарю тебе, Господа милосердного,
А що не ледай-кому моя худоба буде доставати:
30. То він за мене буде Господа милосердного прохати».
«Ой, джуро Яремо,
Та добре ж ти дбай,
Та на коня сідай,
Ой та їдь ти по над лугом та Базавлугом,
35. Та по над Дніпром-Славутою
То як ушкала ^в гудуть, так ти схоронися,
А як лебеді ячать, то ти озовися
А як козаки ідуть Дніпром-Славутою
Так ти обьявися.
40. Та шличок на копію іскладай,
А сам низько уклоняй,
Наперед Господу Богу
І батькові кошовому ^г,
Отаману військовому
45. І всьому товариству кривному й сердешному».
Гей то він козаків зустрічає,
Шличок на копію іскладає,
А сам низько уклоняє
Наперед Господу Богу
50. І батьку кошовому,
Отаману військовому,
І всьому товариству кривному й сердешному.
А батько кошовий, отаман військовий,
Промовля словами:
55. «Джуро Яремо! се ти не своїми кіньми гуляєш,
І тягеля червоні од піл до коміра золотом гаптовані, не свої маєш!
Не свою шаблю булатную і пицаль семипьядную маєш;
А десь ти свого пана вбив, або стрєбив,
Або молодого души ¹ ти ізбавив!»
60. «Ой, батьку кошовий, отаману військовий!
Я свого пана ні вбив, ні стрєбив,
Ні молодого души не ізбавив;
А мій пан лежить у лузі Базалузі,
Постреляний і порубаний
65. На рани смертельні не змагає.
Та прошу я милости вашої всенижающе, –
У луг Базавлуг прибувати,
Тіло козацькеє-молодецькеє
У чистім полі знаходити й поховати,

70. Звіру-птиці на поталу не подати».
 Ой то батько Кошовий Отаман військовий
 Добре дбав, –
 Із семисот козаків
 Та п'ятдесят ² вибірав
75. Та в луг Базалуг у субботу вислав.
 То вони в луг Базавлуг ^д прибували
 У субботу проти неділі
 У четвертій полунощній годині;
 Та тіло молодецьке знаходили,
80. На чирвону китайку клали,
 Тіло козацькеє-молодецьке обмивали,
 А шаблями суходол копали,
 А шапками да приполами перст виносили.
 Глибокую яму викопали,
85. Хведора Безродного-бездольного похоронили,
 Високою могилу висипали,
 І прапірок у головах устромили,
 І премудрому лицарові славу учинили.
 А тим вони ёго поминали,
90. Що у себе мали:
 Цвіленькими сухенькими військовими сухарьцями.
 Услиши Господи
 У просьбах і у молитвах
 Люду царському, народу християнському
95. І всім головам слухащим
 На многи літа
97. До конца віка!

^а Шабля, меч – усе одно. Вересай.

^б Така одежа, чи що; золотом єсть там на ёму погаптовано, звісно, як у начальника. То тим так прозивається, що він его *тяга* на собі, носить. Вересай.

^в Ушкала – то пулі, чи бомби, як кажуть тепер. Вересай.

^г Тепер кажуть – генерал, полковник, а то бів Кошовий, що ёго за батька мало військо; так як тепер Царь – кажуть, батюшка. Вересай.

^д Вересай произносить различно, то *Базалугом*, то *Базавлугом*.

Друк. за: Записки, 1874. – С. 18–21.

Зап. О. Русов від кобзаря О. Вересая із с. Калюжинці Прилуцького пов. на Полтавщині.

6.56. Дума про Хвѣдора безрѣдного

Ой по пот - ре - бі, по пот - ре - бі ³ бар - зе цар - ській

до там то мно - го вій - ська, гей, по - на - же - но ³ да че - рез ме - чу по - ло - же - но,

дай не є - ди - но - го ті - ла ко - заць - ко ³ - го, мо - ло - дець ³ - ко - го

жи - во - го не о - ста - нов - ле - но. ³

Тіль - ки по - між - до тим тру - пом

Хве - дор без - доль - ний, ³ по - сі - че - ний та по - ру - ба - ний,

тай на ра - ни смер - тель - ні ³ - ї не - зма - га - - - - е,

а ко - ло йо - го джу - ра Я - ре - ма, гей, про - меш - ка - е! ³

* Знаки альтерації у дужках додані під час редагування, що пов'язано зі зміною розташування нотного тексту на сторінці або ж відсутністю будь-якого знака при його потребі. Усі інші знаки подані відповідно до видання 1955 року.

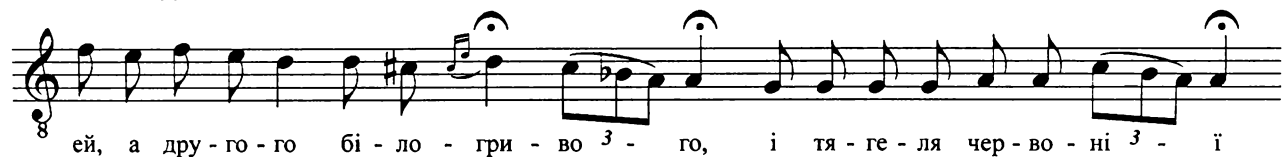
До Хве-дор без-доль-ний, без-род - ний, гей, про-мов-ля - є сло - ва - ми ³

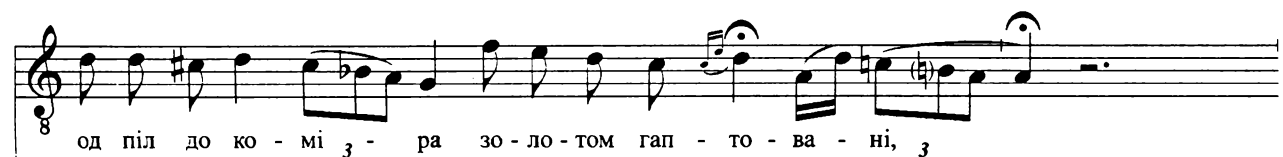
да о-біл-леть-ся гір-ко сльо - за - ми: ³ — Гей, джу-ро Я - ре - мо, ³

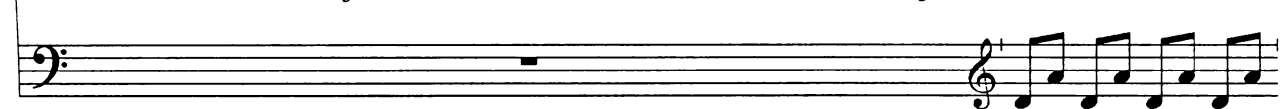
до да-ру-ю я то - бі по смер-ті сво-є - і ³ ко-ня во-ро - но - го,

ей, а дру-го-го бі - ло - гри - во ³ - го, і тя - ге - ля чер - во - ні ³ - і

од піл до ко - мі ³ - ра зо - ло - том гап - то - ва - ні, ³

і шаб-лю бу - лат - ну - ю, пи - шаль се - ми - п'яд - ну - ю!

Ой та доб-ре ж ти дбай, да на ко-ня сі - дай, ³ да пе-ре-до мно-ю по-вер-тай,

да не - хай я бу - ду зна - - - ти, ³

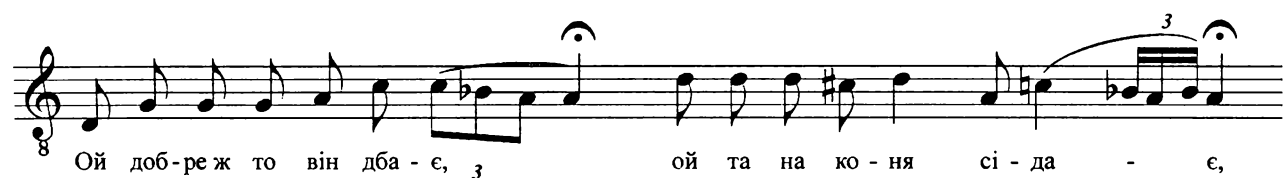
а чи у - до-бен ти бу-деш про-між-до ко - за - ка - ми про - бу - ва - ти?

До джу-ра Я - ре - ма ой да доб-ре дба - є, да на ко-ня сі - да - є,

ой да пе - ред ним по - вер - та - є. До Хве - дор без - доль - ний, без - род - ний,
ей, да про - мов - ля - є сло - ва - ми, ³ да о - біл - леть - ся гір - ко сльо - за - ми:
- Ой да бла - го - да - рю ж Те - бе, Гос - по - да ми - ло - серд - но - го, ой, що не ле - дай ко - му,
гей, мо - я ху - до - ба бу - де ³ до - ста - ва - ти, ³
*
до він бу - де за ме - не Гос - по - да ми - ло - серд - но - го про - ха - ти. ³
Ей, джу - ро Я - ре - мо, ³ да доб - ре ж ти дбай, ³ да на ко - ня сі - дай, ³
да їдь по - над лу - гом ба - за - лу - ³ гом, та по - над Дніп - ром - Сла - ву - то - ю.
До як уш - ка - ла гу - дуть, ей, то ти схо - ро - ни - ся, ³
а як ле - бе - ді я - чать, ей, то ти ³ о - зо - ви - ся, ³
а як ко - за - ки йдуть Дніп - ром - Сла - ву ³ - то - ю, ой, то ти об' - я - ви - ся, ³

* Тут не зовсім зрозуміло яка нота написана - "до" чи "ре",

- Ей, джу-ро Я - ре - мо! ³ Да не сво - ї - ми ж ти кінь-ми гу - ля - еш,

і не сво - ї тя - ге-ля чер - во - ні - ї, од піл до ко-мі-ра зо - ло-том ган - то - ва - ні,

і не сво-ю шаб-лю бу-лат-ну-ю, не сво-ю пи-шаль се-ми-п'яд-ну ма-еш, ³

а десь ти сво - го па - на у - бив а - бо іс - тре - бив, ³

а-бо ж ти мо - ло - до - го ду-ші із - ба ³ - вив. - Ой, бать-ку ко-шо-вий, ³

о - та - ма - не вій - сько - вий, ³ я сво - го па - на а - ні вбив, ні стре - бив,

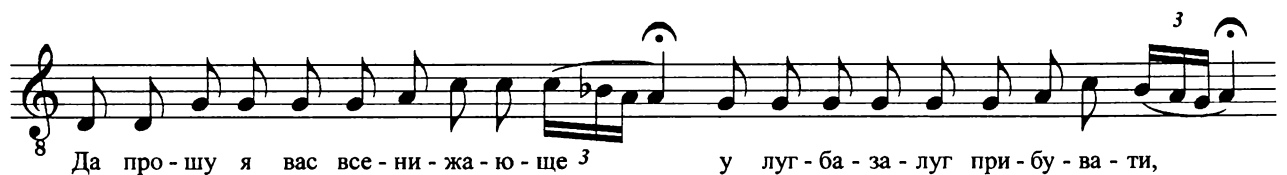
а ні мо - ло - до - го ду - ші я не зба - вив, ³

а мій пан ле - жить у лу - зі, в ба - за - лу - зі, ³

по-стре-ля - ний та по-ру - ба - ний, і на ра-ни смер-тель-ні - ї не-зма-га - є.

Да про - шу я вас все - ни - жа - ю - ще ³ у луг - ба - за - луг при - бу - ва - ти,

ой да ті - ло ко - заць - ке, мо - ло - дець - ке - є ³ по - хо - ва - ти, ³

да зві - ру, пти - ці ³ на по - та - лу не да - ти!

До то бать - ко ко - шо - вий, о - та - ман вій - сько - вий ³

да доб - ре він дбав, да в су - бо - ту із се - ми - сот ³

п'ят - де - сят ко - за - ків ви - би - рав, ³ да в су - бо - ту про - ти не - ді - лі

о чет - вер - тій по - лу - нош - ній го - ди - ні ³ у луг - ба - за - луг ко - за - ків ви - си - лав.

Ой до во - ни при - бу - ва - ли, ³ да ті - ло ко - заць - ке - є, мо - ло - дець - ке - є

зна - хо - жа - ли, ³ на чер - во - ну ки - тай - ку кла - ли, ³

ті - ло ко - заць - ке, мо - ло - дець - ке об - ми - ва - ли, ³

а шаб - ля - ми су - хо - дол ко - па - ли, ³

а шап - ка - ми та при - по - ла - ми ³ пе - ре - но - си ³ - ли,
та ви - со - ку мо - ги - лу ви - си - па - ли ³
і пра - пі - рок у го - ло вах, гей, у - стро - мя - ли,
та пре - муд - ро - му ли - ца - рю ³ сла - ву у - чи - ня - ли,
а тим йо - го по - ми - на - ли, ³ що в се - бе ма - ли, -
цві - лень - ки - ми вій - сько - ви - ми ³ су - ха - ря - ми! ³
У - сли - ши, Гос - по - ди, у прось - бах, у мо - лит - вах
лю - ду цар - сько - му, на - ро - ду хри - сти - ян - сько - му і всім го - ло - вам слу - ха - ю - щим
та на мно - гі - ї лі - та до конь - ця ві - ка, до конь - ця ві - ка!

Ой ¹, по потребі, по потребі барже царській
до ² там то много війська, гей ³, понажено
да через мечу ⁴ положено;
да й ⁵ не єдиного тіла козацького, молодецького,
живого не остановлено.

Тільки поміждо тим трупом Хведор Бездольний ⁴,

- посічений да ⁵ порубаний ⁶, да ⁷ й на ⁸ рани смертельні ⁹ незмагає;
 5. а коло ёго ¹⁰ джура Ярема, гей ¹¹ промешкає!
 До ⁷ Хведор бездольний, безродний ¹⁰, гей ⁷, промовляє ¹¹ словами, 10
 Да обиллється горко ¹² слёзами:
 «Гей! ¹³ джуро Яремо;
 до ⁷ дарую я тобі по смерти ¹⁴ своєї
10. Коня вороного, 15
 ей ¹⁵ а другого білогривого,
 і тягеля ⁶ червоній
 од піл до коміра золотом гаптовані.
 І шаблю булатную,
15. пищаль семипъядную! 20
 Ой, да добре ж ти дбай,
 да на коня сідай
 да передо мною повертай,
 да нехай я буду знати,
20. ай чи удобен ти будеш проміждо козаками пробувати». 25
 Да джура Ярема, ой ⁷ да ⁷ добре дбає,
 да на коня сідає,
 ой ⁷, да перед ним повертає.
- До ¹⁶ Хведор бездольний, безродний 30
 25. ей ⁷ да ⁷ промовляє словами,
 да обиллється горко слёзами ¹⁷
 «ой, да ⁷ благодарю ж тебе Господа милосердного
 ой ¹⁸, що не ледай кому
 гей ⁷, моя худоба буде доставати 35
30. до він буде за мене ¹⁹ Господа милосердного прохати». 40
 «Ей ²⁰, джуро Яремо,
 да добре ж ти дбай,
 да на коня сідай, 40
 да ²¹ їдь по над лугом Базалугом ²², та по над Дніпром-Славутою;
35. до як ушкала ⁸ гудуть, ей ⁷ до ти схоронися, 45
 а як лебеді ячать, ей ⁷ до ти озовися,
 а як козаки йдуть ²⁴ Дніпром-Славутою
 ой ⁷ до ти обьявися,
 да шличок на копію іскладай
40. ой ⁷ да ²⁵ сам низенько укланяй,
 а перед Господу Богу,
 і батькові кошовому,
 отаману військовому,
 і всьому товариству кривному, сердешному» ²⁶.
45. Ой, добре ж то він дбає, 55
 ой, да на коня сідає,
 да понад лугом Базалугом проїзджає,
 понад Дніпром-Славутою,
 ей ⁷ да ⁷ козаків стрічає,
50. да ⁷ шличок на копію складає ²⁷,

- а сам низько укланяє,
на перед батькові кошовому,
отаману військовому,
і всьому товариству кривному й сердешному.
55. До то батько кошовий, 65
отаман військовий,
промовляє словами:
«Ей ⁷, джуро Яремо!
Да ⁷ не своїми ж ти кіньми ²⁸ гуляєш,
60. і не свої тягеля червоні, 70
од піл до коміра золотом гаптовані ²⁹,
і не свою шаблю булатную,
не свою пицаль
семипъядную маєш;
65. а десь ти свого пана убив, або істребив ³⁰,
або ж ти молодого душі ізбавив.»
«Ой, батьку кошовий,
отамане військовий
я свого пана
70. а ⁷ ні вбив, ні стрєбив,
а ⁷ ні молодого душі я не збавив ³¹;
а мій пан лежить у лузі,
в Базалузі 80
постреляний,
75. да порубаний,
і на рани смертельні не змагає.
Да прошу я вас всенижающе
у луг Базалуг прибувати,
ой ⁷, да ⁷ тіло козацьке молодецьке ³²
80. поховати, 85
да ¹ звіру птиці
на поталу ³³ не дати!» ³⁴
До то батько кошовий,
отаман військовий,
85. да добре він дбав,
Да ⁷ в суботу ⁷ із семисот
пъядесят козаків ³⁵ вибірав ³⁶,
Да в суботу проти неділі, 90
у четвертій полуношній годині,
90. у луг Базалуг козаков вислав,
ой, до вони прибували ²¹,
да тіло козацьке, молодецьке
знахожали,
на червону китайку клали, 95
95. тіло козацьке ³⁷, молодецьке обмивали,
а шаблями суходол копали,
а шапками да приполами перст носили ³⁸,

- да ⁷ високу могилу висипали
і прапірок у головах, ей ⁷ устромили 100
да премудрому лицарю
100. славу учинили,
а тим ³⁹ ёго поминали,
що в себе мали,
цвіленькими ⁴⁰ військовими сухарями!
Услиши Господи у прозьбах, у ⁴¹ молитвах 105
105. люду царському, народу християнському
і всім головам слухающим ⁴²,
вот на многії літа, до кінця віка, 110
107. до кінця віка!

^a Шабля, меч – усе одно. Співець Вересай.

^b Така одежа, чи що: золотом єсть там на йому погаптовано, звісно, як у начальника. То там так прозивається, що він його тяга на собі, носить. Співець Вересай.

^v Ушкала – то пулі чи бомби, як кажуть тепер. Співець Вересай.

Друк. за: Грушевська, 2. – С. 117, 118.

Зап. М. Лисенко від кобзаря О. Вересая із с. Калюжинці Полтав. губ.

6.6. Хведор Безрідний

- По потребі, по потребі барзо то по царській,
Много війска и помнажено и посічено,
То ніхто-жъ то поміжъ тимъ трупомъ живъ не буває,
Тільки джура Ярема промешкає,
5. Та тільки Хведора Безрідного та бездільного,
на рани смертельні постріляного та порубаного, знахожає;
Чотири рани широкіхъ, а чотири глибокіхъ...
То ще жъ вінъ шличокъ издіймає,
До Хведора до бездільного та безрідного словами промовляє:
«Эй здоровъ, здоровъ, Хведоре, бездільний та безрідний!
10. Чи ты живий пробуваєшь,
Яку ты мені славу козацьку-молодецьку одкриваєшь?»
То ще жъ Хведор бездільний та безрідний зачуває,
До джури до Яреми словами промовляє:
«Джуронько мій, малий-невеличкий! Возьми ты мого доброго
коня вороного!»
15. И свій каптанъ дорогий ізъ себе скидає
И тяги червоні ізъ себе знімає,
Та джурі Яремі на руки отдаває:
«А візьми-жъ ты, джуронько мій, малий-невеличкий Яремо,
Каптанъ дорогий отъ піль до коміра золотомъ гаптований,
20. И тяги червоні на себе надівай,

- И на мого доброго коня сідай,
Та передо мною козацький обичай увесь обертай;
Чи можешь ты знати
Козацький звичай козакамъ отдавати?
25. Біжи-жъ ти скоренько, та поспішненько по надь Дніпромъ
лугомъ,
Якъ будуть ушкали густі, то ты схоронися,
А якъ будуть козаки Дніпромъ-Славутою іти, то ты озовися,
И про мене Хведора бездільного та безрідного козакамъ
обозвися!»...
- Шо якъ побігъ джура Ярема понадь Дніпромъ-Славутою,
30. Козацькимъ поспіхомъ поспішненько,
То він іхав – не день, не два...
Ушкали гудуть, –
А козаки Славутою не йдуть!...^а
Якъ ставъ вінъ по-надь Дніпромъ із лугівъ зеленихъ виізжати,
35. Стали козаки джуру Ярему стрічати,
Стали молодецького доброго коня и тяги червоні
и каптанъ дорогій въ вічі забачати,
Стали на ёго згрозна гукати:
«Эй, джуроньку малий-невеличкий Яремо!
Де ти сёго доброго вороного коня заповавъ,
40. И тяги червоні и дорогій каптанъ заслуживъ?
Мабуть, каже, ти Хведора бездільного та безрідного, або продавъ,
Або живцемъ у землю закопавъ»?^б
Джура Ярема тее зачуває,
Шличокъ издиймає,
45. И козацький обичай увесь перед козаками отдаває.
«Ні, каже, я Хведора бездільного та безрідного не запродавъ,
Живцемъ у землю не закопавъ,
А тільки чуть живого между трупомъ заставъ,
На чотирі рани глибокихъ,
50. А на чотирі широкихъ
Посіченного, порубанного находивъ;
То вы козацький звичай добре знайте,
Та Хведора бездільного та безрідного тіло козацьке-молодецьке
На поталу птиці-звіру не подайте;
55. Хорошенько тіло его, козацьке-молодецьке, поховайте!»
То вони ті слова зачували,
Сорокъ чоловіка із табору одлучали,
Та по Хведора бездільного та безрідного посилали.
То вони-жъ то сорокъ чоловіка та дванад[ц]ять
день помежду трупомъ промешкали,
60. Поки Хведора бездільного та безрідного тіло
козацьке-молодецьке находили,
Ну, живого его, козака, не застали.
То вони его тіло козацьке-молодецьке на червону китайку

забірали,

- Та з Дніпра чистої води набірали,
Та ёго рани глибокі и широкі промивали,
65. Та булатними шаблями глибоку яму копали,
Та ёго тіло, козацьке-молодецьке хорошенько поховали.
Та шличками персть носили,
И високу могилу висипали;
И в головах дубовий прапірок ^в поставили,
70. Хорошенько поховали;
А чим ёго поминали,
Що вь себе сухарі вь сумкахъ мали ^г...
Хотя Хведора бездільного та безрідного голова полягла,
Так ёго слава, козацька молодецька, не вмере, не поляже,
75. Міжду панами,
Міжду козаками,
Міжду всіма православними христіянами,
Од нині до віка,
79. На многи літа.

^а Не набіжить козаків, сердешний!

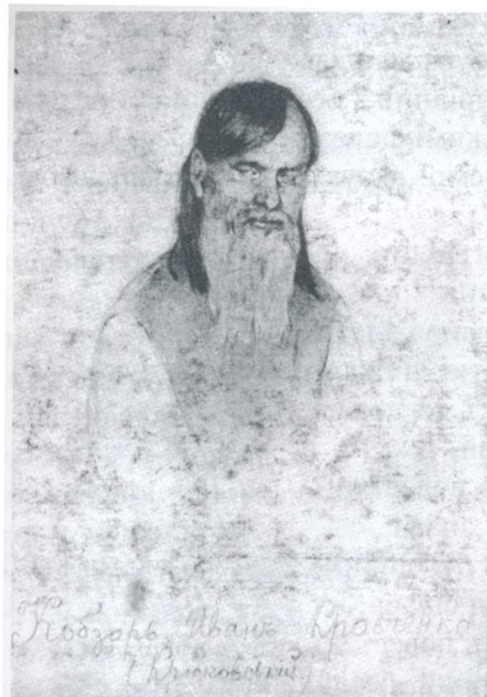
^б Значить, вони бачять його заслужчини, такъ клопочуться. То ж був їх атаман.

^в Стовпъ.

^г Білше ж там нічого не було в їх!

Друк. за: Горленко, 1882. – С. 510–512.

Зап. В. Горленко [1882 р.] в Лохвиці від кобзаря І. Кравченка-Крюковського.

Кобзар І. Кравченко-Крюковський. Мал. П. Мартиновича

6.7. Про Федора Безродного

Спів

Гей по по-тре-бі, по по - тре - бі бар-зо царсь-кій, гей
у гро- ма - ді ко-заць-кій, Ой да там то мно-го війсь-ка по-над-же-но³
да че-рез ме-чу по - ло - же-но, дай не є-ди-но-го ті - ла ко-
заць-ко³ - го мо-ло- дець - ко-го жи - во-го й не ос-тав - ле³ - но.

rallent.

- Гей ¹, по потребі, по потребі барзо царській, гей ²
У громаді козацькій,
Ой да тамъ ³ то много ві[й]ска понаджено,
Да через мечу полоджено ⁴,
5. А не єдиного ⁵ тіла козацького-молодецького живого й не
оставлено,
Посічено да порубано на ряни смертельни не змогає ^{6, а}.
Тільки по міжду тимъ трупомъ Хведоръ Безрідний, бездольний
пробуває,
- А коло його джура мешкає.
То Хведоръ безрідний ⁷ бездольний обізветься словами,
10. Обільеться гирькими ⁸ слезами:
«Ой, джуро Яремо! дарую тобі по смерті своєї ⁹
Коня вороного,
А другого білогривого,
І тягеля червоні ¹⁰
15. Одъ піль до комиря злотор гаптовані,
Шаблю булатную, пицаль семіпьядную ¹¹.
Ой, то добре жъ ти дбай,
Та на коня сідай,
Та предо мною повертай:
20. А нехай я буду знати,
Чи удобень ти будешь поміжду козаками пробувати?»
То вінъ на коня сідавъ,
Та передъ нимъ повертавъ.
Хведоръ Безрідний, бездольний
25. Обізветься словами,

- Обільється ¹² гіркими слезами:
«Ой, дякую тобі, Господи ¹³ милосердний,
А що не ледай-кому буде моя худоба доставати:
То вік ¹⁴ за мене буде Господа милосердного прохати».
30. «Ой, джуро Яремо,
Та добре жь ти дбай,
Да ¹⁵ [на] коня сідай,
Да йдь ¹⁶ ти лугомъ Базавлугомъ,
Та понадъ Дніпромъ-Славутою ¹⁷
35. Якъ ушкали гудуть, то ти схоронися,
Якъ лебеді ячать, то ти озовися,
Якъ козаки йдуть Дніпромъ-Славутою,
То ти обьявися;
Шличокъ на копіе іскладай,
40. Самъ низенько уклоняй,
Напередъ Господу Богу
І батькові кошовому,
Отаману військовому,
І всьому ¹⁸ товариству кривному ¹⁹, сердешному».
45. Той козаківъ устрічавъ,
Шличокъ на копіе іскладає,
А самъ низько укланяє,
Напередъ Господу Богу,
Батькові кошовому,
50. Отаману військовому
І всьому товариству кривному й сердешному.
Батько кошовий, отаманъ військовий
Промовляє словами:
«Гей, джуро Яремо! не своїми се ти кіньми гуляешъ,
55. Не свої тягеля червоні, одъ піль до коміра злотома
гаптовані маешъ,
Шаблю булатную, пищаль семипьядную не свою ти маешъ:
А десь ти свого пана вбивъ або стрєбивъ,
Або молодого души ти ізбавивъ?»
«Ой, батько кошовий ²⁰, отоману військовий,
60. Свого пана ні вбивъ, ні стрєбивъ,
Молодого души не ізбавивъ!
А мій панъ лежить у лузі Базавлузі
Постреляний і порубаний
Да на рани смертельни не змогає.
65. Прощу я милості вашої всенижающе, –
У лугъ Базавлугъ приходити,
Тіло козацькеє-молодецькеє знаходити,
У чистомъ полі й поховати,
Звіру і птиці на поталу не подати».
70. То батько кошовий, отаманъ військовий добре дбавъ, –
Із семисотъ козаківъ та п'ятдесятъ вибиравъ,

- Въ лугъ Базавлугъ у суботу висилавъ.
 То вони в лугъ Базавлугъ приходили
 У суботу проти неділі,
 75. У четвертій полуношній годині,
 Тіло молодецькее находили,
 На червону китайку клали,
 Тіло козацькее-молодецькее обмивали,
 А шабельками суходілъ копали,
 80. Шапками та приполами персть виносили,
 Глибоку яму викопали,
 Хведора Безрідного отамана поховали,
 Високою могилу висипали,
 І въ головкахъ прапірокъ устромили,
 85. Премудрому лицареві славу учинили.
 А тимъ його поминали,
 Що у себе мали:
 Цвіленькими, сухенькими військовими сухарцями.
 Услиши, Господи,
 90. У просьбахъ і въ молитвахъ нашихъ!
 Люду козацькому, народу християнському,
 І всімъ слухащимъ головамъ
 На много літа
 94. Жить до конца віка!

^a Ст. вставленъ при пѣніи.

Друк за: Сперанський. – С. 18–21.

Зап. [М. Сперанський], Г. Бакалов, В. Данилов [у жовтні 1902 р.] від кобзаря Т. Пархоменка із с. Волосківці Сосницького пов. на Чернігівщині.

6.8. Про Хведора безрідного

- По потребі, по потребі барзе то по царській,
 То много війська понажено,
 Посічено, на рани смертенні порубано.
 То междо тим трупом ніхто живий не пробуває,
 5. Тільки Хведір бездільний,
 Та безрідний ¹,
 На рани смертенні постріляний,
 Та порубаний
 Тільки чутъ живий дух в себе має.
 10. Та ніхто ж коло ёго не буває,
 Тільки вороний кінъ кілогривий у головах
 над ним смерти доглядає.
 Та тільки междо тим трупом джура Ярема промешкає.
 То він коня вороного кілогривого в вічи забачає,

- Та в те місто прибуває,
 15. Хведора бездільного та безрідного чуть живого заставає,
 Та з свого коня вставає,
 Да до Хведора бездільного та безрідного словами промовляє,
 Гірко плаче й ридає,
 Дрібними слёзами проливає:
20. «Ей» здоров, здоров, Хведоре бездільний, та безрідний ¹
 Чи ти спиш, чи дримаєш?
 Чи на рани смертенні незмагаєш?»
 «Ей, каже, «джуроньку мій, малий невеликий! ^a
 Не сплю я, не дримаю,
25. А на рани смертенні незмагаю.
 Ей джуроньку мій, малий невеликий!
 Коли б ти козацький звичай добре знав,
 Та на мого доброго, вороного коня сідав,
 Та передо мною повертав,
30. Хвабрисьть свою козацьку молодецьку показав».
 То джуронько малий невеликий од Хведора
 бездільного та безрідного теє зачуває,
 Та на доброго коня сідає,
 Та перед ним повертає.
 То Хведор бездільний до джури Яреми словами примовляє:
35. «Ей джуроньку мій, малий невеликий,
 Дарую тобі по смерті своєї тяги ^б червонії
 І каптан мій од піл до коміра золотом гаптований,
 Та на себе ёго надівай,
 На доброго коня мого кілогривого сідай,
40. Та передо мною повертай,
 Шоб я міг знати,
 Чи вдобен ти будеш проміждо козаками пробувати?»
 То джуронька малий невеликий теє зачуває,
 Тяги червонії
45. І каптан од піл до коміра золотом гаптований
 З ёго знімає,
 Да на себе надіває,
 Та на вороного доброго коня кілогривого сідає,
 Та перед ним повертає,
50. Козацький звичай і честьь йому воздаває,
 То ще ж Хведір бездільний, та безрідний промовить словами:
 «Ей благодарю тебе, Господи милосердний,
 Шо не ледайкові моя худоба попадає;
 Буде він за мене Господа милосердного прохати і благати,
55. То буде ёму Господь милосердний на всякім місті спомогати».
 То ще ж то Хведір бездільний то безрідний
 до джури Яреми словами промовляє:
 «Ей джуроньку мій малий, невеликий!
 Ти свого коня за повода бери,

- А на мого доброго вороного сідай,
60. Та біжи ж ти швиденько,
Та поспішненько,
Лугом Базалугом, та понад Дніпром-Славутою.
То як лебеді ячать, то ти озовися,
А як ушк'ала гудуть, то ти схоронися,
65. А як козаки йдуть Дніпром Славутою, так ти об'явися,
Та шличок іздаймай,
Низький поклон оддавай;
Та добрим конем перед ними повертай,
Увесь козацький звичай оддавай».
70. То джура Ярема добре дбає,
На коня сідає,
Та по над Дніпром лугом Базалугом біжить-поспішає,
Із луга Базалуга вибігає,
На Дніпро спільна поглядає,
75. Шо по Дніпру козацьке судно гуляє;
То він теє судно в вічі забачає,
Шличок здіймає,
Низький поклон подаває.
То козаки ёго ввічі забачали
80. До берега привертали.
То кошовий отаман, козацький запорозький,
Джуру Ярему ввічі забачає
Та до ёго словами примовляє:
«Се ти не своєю худобою передо мною повертаєш,
85. А се ти Хведора бездільного, та безрідного худобу в себе маїш.
Чи ти ёго не вбив, чи не запродав,
Або чи живцем у плін не оддав?»
«Ей, то я ж, то, каже, отамане кошовий, козацький, запорозький,
Ёго не вбив і не продав,
90. І живцем у плін не оддав,
А було ж то по потребі барзе то по царській,
Много війська понажено,
На рани смертенні постріляно
Та порубано,
95. То я ж то междо тим трупом промешкав,
Та Хведора бездільного,
Та безрідного,
На рани смертені постріляного,
Порубаного,
100. Чуть живого застав,
Так він міні всю худобу оддав
І жизньнь свою отказав,
І щоб я від ёго поклон усім козакам гетьманьцям
запорозьцям оддав».
- То то батько кошовий,

105. Отаман військовий
 Добре дбає,
 Та п'ятдесят чоловіка козаків вибірає,
 Та лугом Базалугом посилає,
 Щоб вони той труп проіськали,
110. Хведора бездільного та безрідного пошукали.
 То то козаки добре дбали,
 Лугом Базалугом проходили,
 Та труп побитий Хведора бездільного та безрідного шукали,
 Та третього дня находжали, –
115. Та ёго тіло козацьке молодецьке на червону китайку брали,
 Та до Дніпра до берега приношали,
 Та рани ёго смертені замивали,
 Та коп'ями суходіл копали,
 Та хорошенько козацьке молодецьке тіло поховали,
120. Та шапками персть носили,
 Та високу могилу висипали,
 Да ще в головах добовий пр'апірок постановили,
 По тим вони ёго поминали,
 Шо у себе мали:
125. Цвіленькими сухенькими військовими сухар'цями.
 Отто ж то хотя Хведора бездільного та безрідного
 Голова козацька над Дніпром полягла,
 Так слава його козацька не помре, не поляже
 Междо панами,
130. Междо козаками,
 Междо всіма православними християнами.
 Утверди, Господи, люду царського,
 Імператорського
 І всім головам слухаючим пошли Боже на многая літа
135. І до коньця віка.

^a Він, може, й великий був, та тим малим зветьця, що слуга він ёго, – значить менший од ёго.

^b Тяги були залізні і надівались поверх жупана.

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 6 зв., 7.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці від кобзаря І. Кравченка-Крюковського.

6.9. Хведирь сырота безрідный

Нать саго́ю дньипрово́ю,
 Нать широ́кою рико́ю
 Пидь зелено́ю вербо́ю
 Ле́жыть Хве́дирь коза́къ безрідный

5. Постри́ляный, поси́ченный, поруба́ный,
 На ра́ны сме́ртенни побу́ванный.
 У голо́вахъ воро́ный кинь сто́ить,
 У нога́хъ слуга́ сыды́ть
 Холо́дної водо́и набира́е,
10. Сме́ртенны́и ра́ны про́мывае ¹
 На се́рденько поли́вае
 Мняке́нкою ба́выною обкида́е
 И би́лымы [тря́пкамы] ² обвы́вае.
 То Хве́дирь безри́дный про́мовыть слова́мы,
15. Обилье́ сьльо́зэмы:
 «Джу́ро Яре́мо!
 Дару́ю тоби́ по сме́рть свою́
 Сиде́льця золо́тїи,
 И ко́ни воро́нїи
20. Одно́го воро́ного,
 Друго́го билогры́вого ^{3, а.}
 А жупа́ны голу́бїи
 Черво́нымъ золо́томъ гапто́вани,
 Жупа́ны голу́бїи
25. Ї гапто́вання золо́тїи,
 Ша́блю до́вгую була́тную
 И пы́щаль се́мыпья́дную.
 Неха́й бы я хоти́въ знаты
 Шо моя́ воро́ная худо́ба
30. Не худо́му, а до́брому доста́лася
 И жупа́ны голу́бїи –
 Золо́томъ черво́нымъ гапто́вана,
 Джу́ри Яре́ми даро́вана,
 Такъ не худо́му,
35. А джу́ри Яре́ми до́брому
 Ахъ до́бре жъ ты зна́й,
 На ко́ня воро́ного сида́й,
 И швыде́нько посьпи́шай:
 У́дь же ты пона́дь лу́гомъ
40. Пона́д Базалу́гомъ
 Та пона́дь Дьнипро́мь-Славу́тою рико́ю;
 Якъ пона́дь лу́гомъ иду́ть
 И ушка́ла ^б гуду́ть, –
 Схорони́ся;
45. Ле́беди яча́ть, – озови́ся.
 Коза́кы їду́ть Дьнипро́мь, подыви́ся
 И обя́выся».
 Коза́кы йго́ изьми́чэлы,
 До бе́рега прыста́валы
50. Йго́ ввичи́ пизна́валы
 И слова́мы про́мовля́лы:

- «Джу́ро Яре́мо! Ты на ко́нихъ гуля́ешь,
 Не сво́ймы проїжджа́ешь;
 Голуби́ жупа́ны [черво́нымъ зо́лотомъ гапто́вани] ⁴
55. Не сво́й ма́єшь.
 Пры боку́ ша́блю не свою́ була́тную ма́єшь,
 А де́сь ты сво́го па́на подива́вь,
 Чы зариза́вь поруба́вь
 Чы мо́лодую ду́шу живьё́мъ у грóбъ кла́вь».
60. «Я сво́го па́на не поси́къ и не сикъ́, не вбывъ́ и не руба́вь
 И живьё́мъ у грóбъ ду́ши не кла́вь ^в,
 А лежы́ть мій па́нь на́ть саго́ю дньнпро́вою,
 На́ть шыро́кою рико́ю,
 Пидь зе́леною вербо́ю
65. Посиче́ный, поруба́ный
 На ра́ны сме́ртенный по́быва́ный.
 Просю́ покóрнише пидь дньнпро́ву са́гу и пидь зе́лену вербу́ прыбува́ты,
 Хвёдора безри́дного козака́ виттиль взя́ты,
 У чы́стому по́ли похова́ты».
70. А коза́кы ста́лы слова́ прочува́ты
 И ме́жду собо́й промовля́ты,
 Сто коза́кывъ одбыра́ты,
 У субóту пидь неде́лю выступа́ты,
 У пу́ть доро́гу руша́ты,
75. Пидь Ба́завлугъ у лу́гъ прыбува́ты,
 Хвёдора безри́дного спидь зе́ленои вербы́ взя́ты,
 У чы́стому по́ли похова́ты.
 У субóту пидь неде́лю выступа́лы,
 А вь вивто́рокъ пидь се́реду прыбува́лы, высъпива́лы,
80. Ти́ло коза́цьке на сво́й ру́кы бра́лы,
 Ти́ло коза́цьке хо́лодною водо́ю обмыва́лы
 На черво́ну кы́тайку кла́лы;
 За черво́ну кы́тайку сво́ймы ру́камы бра́лы ⁵,
 На сво́й ру́кы пидьнима́лы,
85. Вь чы́сте по́ле прыносы́лы,
 Ша́блямы й шты́камы глыбо́ку я́му копа́лы,
 Хвёдоро́ве коза́цьке ти́ло похова́лы, прыхова́лы,
 Вь я́му упу́скалы,
 Сыро́ю земле́ю вы́сокий грóбъ высы́палы,
90. На ко́пыйо́ зна́къ па́мьять по́ложы́лы,
 Би́лу ху́стку прычепы́лы.
 Исъ сво́ей то́рбы цъви́ли сухари́ бра́лы,
 У хо́лодній води́ обмоча́лы
 И ты́мь йго́ й помына́лы.
95. Хо́ть йго́ голова́ й помыра́ла,
 А вси́ родны́ го́ловы на уста́ його́ славу́ й па́мьять бра́лы:
 «Бу́де сла́ва сла́вна коза́ка Хвёдора́ проме́жду на́мы родны́мы
 го́ловамы́.

Будемь йго́ славу помына́ты;
По́кы́ бу́де съвить сходь́ты,
100. Будемь Хвѣдора козака́ на уста́хъ сла́ву носы́ты» г.

^а Вони́ ворони́ обыдва́: так вы́кинулася грыва́. Хиба́ нема́? Вони́ обыдва́ ворони́, такь оды́нь билогры́вый тилькы́.

^б хоть ушка́ла

^в Винь оправда́нє нат собо́ю [далі нерозбі́рливо].

^г Була [слава]; а тепе́рь же ї́ї нема́ жь: тепе́рь же на вуста́хъ вона́ попала́; ї́ї не забуду́ть; низя́ жь ї́ї забу́ть (квадратні дужки записувача).

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 666, арк. 9 зв., 10.

Зап. П. Мартинович [у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст.] від О. Кобиланки з Миколаївки.

6.10. Хведирь – сыротá безри́дный

- По доро́зи шыро́кої,
Глыбо́кої ^{а, б},
А потре́бы коза́цької
Про́тивь земли́ сесарьсько́ї,
5. Мно́го вѣ́йска коза́цького поси́чено, порубано
И че́рез ме́чь поло́жено;
Порубано, поси́чено,
На сме́ртельни ра́ны поранено
И ни одної́ души́ живо́й не оста́влено.
10. Натъ саго́ю дньипрово́ю,
Натъ шыро́кою рико́ю,
Пидь зелено́ю вербо́ю
Лежы́ть коза́къ молодѣ́й
А това́рышъ вѣ́йсковѣ́й,
15. Ота́манъ кири́нный,
Хвѣди́рь коза́къ молодѣ́й, безри́дный,
Хвѣди́рь молодѣ́й, коза́къ безри́дный
Постри́ляный, поси́ченный, поруба́ный,
На ра́ны сме́ртельны побы́тый ¹.
20. Постри́ляный, поруба́ный,
На ра́ны сме́ртельны побы́ванный.
Ни оте́ць, ни ма́ты,
Ни сестры́, ни бра́та!..
Нихто́ не ви́да, не зна́е!..
25. И тилько́ у голова́хъ воро́ный кинь сто́ить,
У нога́х слуга́ сыды́ть...
То Хвѣди́рь – безри́дный,
Ота́ман кури́нный,
Промовы́ть слова́мы,
30. Оби́лье слеза́мы:

- «Джу́ро Яре́мо!..
 Якъ бы́ ты добре [мавъ] ²,
 Те́плої воды́ согъривавъ,
 Ра́ны моѣ смерте́льнѣи промывавъ,
 35. Мняке́нькою бавыно́ю обклада́въ,
 Би́лыми тря́пкамы обвѣза́въ,
 Черво́ною кытайко́ю обвѣва́въ,
 Смерте́ннѣи ра́ны промывавъ,
 Мняке́нькою ваткою ³ обклада́въ,
 40. Било́ю тря́пкою обвѣза́въ,
 Кра́сною кытайко́ю обвѣва́въ».
 Ёго́ слуга́ добре́ знае́,
 Ись ко́мыря позлѣтку обвыра́е,
 Обвѣвани тря́пкамы ра́ны обвѣза́е,
 45. Изъ Дни́пра-рикы́ воды́ набира́е,
 Смерте́ннѣи ра́ны промыва́е,
 На се́рденько́ польва́е.
 Ва́ткою мня́хкою обклада́е
 И би́лыми тря́пкамы обвѣва́е.
 50. То Хвѣди́рь безри́днѣи,
 Ота́манъ кури́ннѣи
 Промовѣ́ть слова́мы,
 Оби́лье слеза́мы: ^в
 «Джу́ро Яре́мо!
 55. Дару́ю тоби́ по сме́рть свою́
 Сидѣ́льца золо́тыи
 И ко́ни воро́нѣи:
 Одно́го воро́но́го, –
 Друго́го билогры́вого ^г.
 60. Худо́бы моѣ воро́нѣи,
 А жупа́ны голу́бии
 Черво́нымъ золо́томъ гапто́вани.
 И жупа́ны голу́бии
 И гапто́ваньня золо́тыи
 65. Оть пи́ль до ко́мыря кра́снымъ зо́лотомъ гапто́вани...
 Ша́блю довгую́ булатную́
 И пы́щаль семью́ядную...
 Неха́й же я буду́ зна́ты
 Шо́ моя́ воро́ная худо́ба не худо́му, а до́брому доста́лася,
 70. И жупа́ны голу́бии
 Оть пи́ль до ко́мыря зо́лотомъ кра́снымъ гапто́вана
 И джу́ри Яре́ми даро́вана,
 Такъ не худо́му
 А джу́ри Яре́ми до́брому...
 75. Охъ до́бре жъ ты зна́й,
 На ко́ня воро́но́го сйда́й,
 Друго́го воро́но́го билогры́вого передо́ мною́ поверта́й:

- Нехай бы я хотівъ знáты,
 Чы удóбенъ ты бѹдешъ промíжъ козакамы повертáтысь».
80. Словамы промовляе
 И слíзно рыдае:
 «Яремо джуро!
 Добре ж ты знай,
 На коня вороно́го сидáй
85. И швыдѣнько посьпишáй:
 Ёдъ же ты лѹгомъ
 Понадъ Базалѹгомъ
 Та понадъ Днипрóмъ-Славѹтою рикою:
 Якъ ушкалы гудуть ⁴, –
90. Схоронѹся, –
 Лебеди ячáть, –
 Озовѹся, –
 Якъ понадъ лѹгомъ идѹть
 И ушкала гудуть ^д
95. Схоронѹся; –
 Якъ лебеди ячáть, –
 Озовѹся;
 Козакы идѹть Дънипрóмъ-Славѹтою, –
 Подывѹся й обьявѹся,
100. И дывѹся й обьявѹся.
 А шлычóкъ изьнимáй,
 На копію искладай,
 Нызькый поклóнь подавáй:
 Богу свьятóму
105. И отáману кошовóму,
 Якъ отцѣви родно́му,
 И всѣму вѹйську Дънипровóму
 «Запорозькому».
 То джѹра Ярема дóбре знае,
110. На коня вороно́го сидáе,
 Понадъ Дънипрóмъ лѹгомъ Базалѹгомъ пробигае,
 Карымы очыма на Дънипрó поглядае,
 Шо по Дънипру козацьке судно гуляе,
 До Дънипра пидѹжджае,
115. Зъ головы шлычóкъ зьнимае,
 На копію искладае
 А нызькый поклóнь подавае.
 Козакы ёго изьличáлы,
 До бѣрега прывертáлы,
120. Ёго ввичи пизнавалы
 И словамы промовлялы:
 «Джѹро Яремо!
 Ты на конихъ ты гуляешъ, –
 Не своѹмы пройжджаешъ;

125. Голубі жупа́ны,
 Отъ пиль до ко́мыря черво́нымъ зо́лотомъ гапто́вани
 Не сво́й ма́єшь.
 И тя́гы черво́ныї,
 Тя́гы гаптовани
130. Не въ сво́й ма́єшь.
 Отъ пиль до ко́мыря
 Черво́нымъ зо́лотомъ гапто́вани ⁵ ма́єшь,
 Пры боку́ ша́блю не свою́ була́тную ма́єшь.
 А де́сь ты сво́го па́на подива́вь:
135. Чы зарі́завъ, поруба́вь,
 Чы молодую́ ду́шу живье́мъ у гробъ́ кла́вь».
 «Я сво́го па́на не поси́къ и не си́къ не вби́вь, не руба́вь
 И живье́мъ у гробъ́ ду́ши не кла́вь е.
 А лежы́ть мій панъ́ натъ саго́ю дньипрово́ю,
140. Натъ шыро́кою рико́ю,
 Пидъ зе́леною вербо́ю
 Посиче́ный, поруба́ный
 И на ра́ны сме́ртенный́ побыва́ный.
 Просю́ покори́ше пидъ дньипрову́ сагу́, пидъ зе́лену вербу́
 прыбува́ты,
145. Хведора́ безри́дного козака́ ви́ттиль взя́ты,
 Зьви́ру й пты́ци хры́стьяньського́ ті́ла на по́талу не пода́ты».
 Ота́манъ кошовый́,
 А коза́кы дньипрови́ї
 Ста́лы слова́ прочува́ты,
150. Блы́жче къ бе́регу прыверта́ты.
 И ме́жду собо́й слова́мы промовля́ты;
 Сто коза́кывъ одбы́раты е
 У субо́ту подъ неде́лю выступа́ты
 У пу́ть у доро́гу руша́ты,
155. Пидъ Базавлу́гъ прыбува́ты ⁶,
 Пидъ Базавлу́гъ у лу́гъ прыбува́ты
 Козака́ молодого́
 Товари́ша виськово́го
 Ота́мана кури́нного
160. Спидъ зе́леної вербы́ взя́ты,
 Въ чы́стому по́ли похова́ты,
 Зьви́ру й пты́ци хры́стьяньського́ ті́ла не пода́ты.
 У субо́ту подъ неде́лю выступа́лы,
 А въ вивто́рокъ пи́ть се́реду прыбува́лы, высъпива́лы
165. Ти́ло коза́цьке на сво́й ру́кы бра́лы,
 Ти́ло коза́цьке холо́дною водо́ю обмыва́лы,
 На красну́ кытайку́ кла́лы:
 На красну́ ⁷ кытайку́ сво́ймы рука́мы бра́лы
 На сво́й ру́кы пидьнима́лы.
170. Въ чы́сте по́ле прыносы́лы:

- Шаблямы й штыкамы глыбоку й шыроку яму копáлы.
 Хвѣдорово козацькоє тило поховáлы, приховáлы...
 Въ яму упускалы,
 Сырою землею високий гробъ высыпáлы.
175. И на копѣ знакъ-пáмьятъ клáлы –
 Билу хустку прычеплялы.
 Исъ сырої земли шапкамы високий гробъ высыпáлы
 И на пику знакъ пáмьятъ положылы:
 Билу хустку прычепылы...
180. Исъ своєї торбы цвильи сухарі збырáлы выбырáлы,
 У холодній води обмочáлы
 И тымъ ёго й помыналы.
 Помежду намы
 Роднымы головамы
185. Будемъ ёго славу и пáмьятъ помынаты:
 Покы буде свить сходыты, –
 Покы будемъ Хвѣдора козака на устахъ славу носыты.
 Хоть ёго голова й помырала,
 А вси родньи головы на уста ёго славу й пáмьятъ бралы.
190. Между роднымы головамы на уста його славу й пáмьятъ бралы ж.
 191. Буде слава славна козака Хвѣдора...

- ^a По доро́зи далекої,
 Глыбокої,
 Потрэбы козацькїй
 Протывъ земли сесарьскїй
- ^b Вона жъ глыбоко вы́быта.
- ^в тяжко ёму, значыть
- ^г Воны воронї обы́два: такъ вы́кынулась гры́ва. Хиба нема́? Кїнь; вонї
 обы́два воронїи, такъ одынь билогры́вий тилькы.
- ^д хоть «ушкала» гудуть
- ^е Винъ оправданіє натъ собою иміє: шо уже-жъ ёго спра́шуютъ.
- ^є хоть «отбырать», хоть «выбырать»
- ^ж Була́, а теперъ же її нема́ жъ: теперъ же на вуста вона попáла. Її не забудуть;
 низя́ ж її забуть.

Друк. за: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 665, арк. 23–24 зв.

Зап. П. Мартинович [у кін. XIX – на поч. XX ст.] від О. Кобыланки з Миколаївки.

6.11. Козака́ лыцаря Хвѣдора пїсьня

- Пидь рикою пидь сагою дньипровою,
 Пидь зеленою вербою
 Там лежыть козаць Хвѣдирь безридний
 И бездильный ^a и безплідный
5. Постриляный, порубанный и посиченый,

- На смертє́нныи ра́ны побы́тый...
 У голо́вах у йо́го пу́ля лежы́ть,
 А вь нога́х у йо́го кинь воро́ный стои́ть,
 А сь пра́вого бо́ку йо́го джу́ра Яре́ма сыды́ть...
10. У казанку́ воды́ци розигри́вайе,
 Смертє́нни йо́го ра́ны замыва́йе,
 Биле́нкою ба́выною закла́дайе,
 Мнякє́нькымы ве́тошамы обгорта́йе.
 Хвє́дирь безри́дныи и бесплї́дныи пла́че рыда́йе
15. Ы́ до сво́го джу́ры слова́мы промовля́йе:
 «Джу́роньку, ка́же, мій Яре́мо!
 Возьмы́ казано́к та пи́ды до рї́чки дьнипро́войи,
 До кры́ныци ключо́войи
 И набе́ры сь ключо́войи кры́ныци
20. Холо́днои воды́ци
 И мойы́ ра́ночки замыва́й.
 И на се́рденько мойє́ полыва́й
 И да́й ми́ни холо́днои воды́ци
 Сь ключо́войи кры́ныци
25. Да́й ми́ни напы́тьця. Я воды́ци напы́юся
 И по сме́рты сво́ейи
 На сво́го ко́ня воро́ного и на те́бе, джу́роньку Яре́мо, подывлю́ся».
 Коза́к Хвє́дирь безри́дныи
 И безди́льныи и бесплї́дныи
30. До сво́го джу́ронькы стї́хенька слова́мы промовля́йе
 Ы́ слє́замы пролы́вайе:
 «Джу́роньку, ка́же, мій ридне́нькый
 И Яре́ма ма́ленькый!
 И ты́ до́бре дба́й
35. И на мо́го воро́ного ко́ня сида́й
 И бе́ры мойи́ жупа́ны голу́бийи
 И ша́ты мойи́ доро́гийи.
 И ко́ня мо́го воро́ного сидла́й
 И на мо́го ко́ня воро́ного сида́й
40. И пе́редо мно́ю поверта́йся
 И я́ на те́бе за жы́вота подывлю́ся,
 Такь я́ буду́ зна́ты
 Чы ты́ можешь мись коза́камы промышля́ты
 Шоб я́ зна́вь у я́ки ру́кы кинь мій воро́ный по́павь».
45. Хвє́дирь безри́дныи и безди́льныи и бесплї́дныи пла́че-рыда́йе
 И до сво́го джу́ронькы Яре́мы слова́мы промовля́йе:
 «Джу́роньку, ка́же, Яре́мо, на мо́го ко́ня воро́ного сида́й
 И пона́дь рї́чкою Славу́тою прої́жджай,
 И швыде́нько посьпи́шай:
50. Якь у ща́лахь ⁶ гуду́ть, такь ты́ схорони́ся,
 А якь ле́беди я́чать, такь ты́ подывы́ся,
 А якь коза́кы йї́дутъ по мо́рю, такь ты́ озовы́ся

- И скы́нь изъ головы́ шлычо́к и ны́зько поклонь́ся».
 Оть коза́кы запорозьци до́бри моло́дцы джу́ру Яре́му забача́лы
55. И до пры́стани блы́жче прыплыва́лы
 Ы́ джу́ру Яре́му пыта́лы:
 «Ой ты джу́ро Яре́мо, не свойи́мь коне́мь прои́жджа́ешь
 И на соби́ жупа́ны голу́быйы и ша́ты доро́гийы и са́пьяны черво́ныйи
 не свойи майи́шь;
 Се́ ты Хве́дора коза́ка безри́дного и безди́льного и безплі́дного ты
 його́ все понади́вавь...
60. Чы ты́ його́ вбывь, чы вь я́му закопа́вь,
 Чы чужозе́мцю-бусурма́ну його́ живце́мь запрода́вь?»
 «Я його́ не вбывь, ни в я́му не закопа́вь,
 Ни бусурме́ну живце́мь не запрода́вь
 И винь лежы́ть пидь рико́ю
65. Пидь са́гою днiproво́ю
 И пидь зеле́ною вербо́ю
 Постри́ляный и поруба́нный и поси́ченный,
 На сме́ртённыйы ра́ны побы́тый
 Ы́ я ко́ло його́ воды́цю розигри́вавь
70. Ы́ ра́ночки йому́ замы́вавь
 Ы́ мяке́нькою ба́выною закла́давь
 И биле́нькымы ве́тошамы обгорта́вь
 И холо́днойи йому́ воды́чки пы́ты дава́вь.
 Холо́дною воды́чкою щы́ре його́ се́рденько по́лывавь
75. Винь сво́ю оде́жу доро́гую [и ша́блю була́тную
 И пы́щаль семе́пья́дную].
 И ко́ня воро́ного винь ми́ни за те́ подару́вавь
 И винь ме́не шше́ за жы́вота́ по ва́сь посла́вь;
 Такь я́ прыйи́хавь Ва́сь позва́ты:
80. Я́кь бу́ва помре́ть коза́кь Хве́дирь безри́дный,
 Безди́льный и бесплі́дный,
 Такь шобь́ йыха́лы його́ по́ховаты́,
 Бо́ вже́ тому́ коза́ковы́ Хве́доровы́ не воскреса́ты».
 Такь я́кь коза́кы ци́ рэ́чи одь джу́ры Яре́мы зачу́ва́лы
85. И сво́ий воро́ныйы́ ко́ни сидла́лы
 И на ко́ни си́далы ^в
 И швы́дёнко посьпи́шалы
 И до рі́чки Днiproво́йы
 И до са́гы луго́войы
90. Посьпи́шалы.
 Коза́ка Хве́дора безри́дного шу́калы
 И во́ны його́ найшлы́ и тывко́ жы́вого не доста́лы
 Коза́кы сь ко́ней уста́валы
 И голу́бую кы́тайку питсты́лалы
95. И коза́ка Хве́дора безри́дного и бесплі́дного на сво́ий ру́ченькы бра́лы
 И на голу́бу кы́тайку кла́лы
 И во́ны його́ одь рі́чки днiproво́йи

- И одь сагы луговойы
 И одь вербы зеленойы
 100. Ись того трупы выношály
 Ы на зéмлю клály
 И козацьке тило Хведорове обмывály ^Г
 И смертённу одёжу надивály
 И шаблями яму копály
 105. И шапкамы изь ямы зéмлю выкыдаály,
 И тило його поховаály
 И високу могылу высыпály
 И чимь же вонь козака Хведора безридного,
 бездильного и бесплидного помынаály?
 Козацькими цвильмы сухарчыкамы помышály...
 110. И полягла козацька голова Хведорова безридна и бездилна ы
 беслидна
 А слава його ни вмерé, ни поляже,
 А його лыцарство ^Д докаже ^Д.
 Поклонимся Творцу небесному
 И всёму мыру хрещёному
 115. На многойе лита
 116. До кинья вика.

^а значить, бездольный.

^б Це называйетьця все одинаково, шо щály, шо пещёры, то одинаково. Тамь чужозёмци загыбály у тых щалахь.

^в Вонь мóремь йыхалы, а кóни на берегахь стоялы; козаьки не бувають пиши.

^Г Охь бóду плакаты скóро... Не могу доказать...

^Д Ну й лыцарь! Лыцарь ничóго!

Друк. за: МФЕ, ф. 11, од. зб. 623, арк. 6–7 зв.

Зап. П. Мартинович [у кин. XIX – на поч. XX ст.]

6.12. Козака лыцаря Хведора пíсьня

- По дорози далёкойы
 Й шырокойы
 Й глыбокойы,
 Потрэби козацькойы
 5. А проты ^Д войны царьскойы
 Тамь много вйська
 Постриляно
 И порубано
 Й посичено.
 10. И помижъ тымъ трупомъ
 Нихто живый не пробувайе

- Тилько одѣн джу́ра Яре́ма промешка́йе.
 Пидь рико́ю пидь саго́ю днiproво́ю
 Пидь зе́лено́ю вербо́ю
15. Тамъ лежыть козакъ Хвѣдирь
 Безри́дный
 И безди́льный ^а
 И беспли́дный
 Постри́ляный,
20. Поруба́ный
 И посиче́ный
 На сме́ртенныйы ра́ны побы́тый...
 У голо́вахъ у його́ пу́ля лежыть,
 А в нога́хъ у його́ його́ ² кинь воро́ный стои́ть ^б,
25. А съ пра́вого боку́ його́ джу́ра Яре́ма сыдыть...
 У казанку́ воды́ци розигри́вайе,
 Сме́ртенни його́ раны́ замы́вайе.
 Биле́нкою бавыно́ю закла́дайе
 Мняке́нькымы тряпочка́ми ³ обгорта́йе ^в
30. И пла́че-рыда́йе
 Хвѣдирь безри́дный
 И беспли́дный
 Плаче-рыда́йе ⁴
 Ъ до сво́го джу́ры слова́мы промовля́йе:
35. «Джу́роньку, каже, мій Яре́мо!
 Возьмы́ казано́къ,
 Та пи́ды до ри́чки дньипро́войы,
 До кры́ныци ключо́войы
 И набе́ры съ ключо́войы кры́ныци
40. Холо́днойи воды́ци.
 И мойы́ раночкы́ замы́вай
 И на се́рденько́ мое́ по́лывай.
 И да́й мини́ холо́днойи воды́ци
 Съ ключо́войы кры́ныци
45. Да́й мини́ напы́тьця.
 Я воды́ци напы́юся
 И по сме́рты сво́ейы
 На сво́го ко́ня воро́ного
 И на те́бе джу́роньку́ Яре́мо подывлю́ся».
50. Козакъ Хвѣдирь
 Безри́дный ⁵
 Ъ безди́льный
 Ъ беспли́дный
 До сво́го джу́ронькы
55. Сты́хенька́ слова́ми промовля́йе
 Ъ слѣ́заны́ промовля́йе:
 «Джу́роньку, каже мій ридне́нькій!
 И Яре́ма ма́ненькій!...

- И тѣ́ добре дба́й
60. И на мого вороно́го коня́ сйда́й
И беры́ мойы́ жупа́ны голу́бїи
И ша́ты мойы́ доро́гїи
И отъ пиль до ко́мыря зо́лотом гапто́ваны
Ы са́пяны мойи черво́нїи ⁶
65. И коня́ мого вороно́го сидла́й,
И на мого́ коня вороно́го сйда́й ⁷
И передо мно́ю поверта́йся
И я́ на тебе за жы́вота́ подывлю́ся,
Та́к я́ буду зна́ты
70. Чы́ ты можешъ мись ко́закáмы проми́шьляты.
Шобъ я знавъ
У яки ру́кы кинь мїй воро́нїй по́павъ».
Хведиръ безри́днїй
И безди́льнїй
75. И беспли́днїй
Пла́че-рыда́е ⁸
И до сво́го джу́ронькы Яре́мы слова́мы промовля́е
И до джу́ронькы до Яре́мы слова́мы промовля́е ⁹:
«Джу́роньку, ка́же, Яре́мо,
80. На мого коня́ вороно́го сйда́й ¹⁰
И пона́дъ рї́чкою Славу́тою про́йыжджа́й
И шведе́нко посьпи́шай:
Якъ у ща́лахъ гуду́ть ¹
Та́к ты схоро́нїся
85. А якъ ле́беди яча́ть,
Та́к ты подывы́ся,
А якъ ко́закы йы́дутъ по мо́рю
Та́к ты озовы́ся
И скы́нь изъ голо́вы шлычо́къ
90. И нызе́нко покло́нїся.
Отъ ко́закы-запоро́зци
До́бри мо́лодьци
Джу́ру Яре́му забача́лы
И до прыста́ни блы́жче прыплыва́лы
95. Ы́ джу́ру Яре́му пыта́лы:
Се́ ты ¹¹, джу́ро Яре́мо, не сво́йымъ коне́мъ про́йыжджайишь
И на соби́ жупа́ны голу́бїи
И ша́ты доро́гїи
Отъ пиль до ко́мыря зо́лотом гапто́вани ¹²
100. И са́пяны черво́нїи
Не сво́йы майи́шь
Се́ ты Хведе́ра ко́закá
Безри́дного
И безди́льного
105. И беспли́дного

- Ты його всё понадивавъ.
 Чы ты його вбивъ,
 Чы въ яму закопавъ,
 Чы чужоземцю бусурману його живцемъ запродавъ?»
110. «Иа його не вбивъ,
 Ни въ яму не закопавъ.
 Ни бусурмену живцемъ не запродавъ
 И винъ лежить помиждо трупом ¹³
 Пидь рикою
115. Пидь сагою днiproвою.
 И пидь зеленою вербойю
 Постриляный
 И порубаный
 И посиченый,
120. На смертенныйы раны побытый...
 Би я коло його водыцю розигривавъ
 Би раночки йому замывавъ
 Би мякенькойу ¹⁴ бавыною д закладавъ
 И биленькымы тряпочкамы ¹⁵ обгортавъ
125. И холоднойы йому водычки пыты дававъ,
 По смерты його холоднойы водычки йому пыты дававъ,
 Холоднойы водыци йому дававъ ¹⁶,
 Холоднойу водычкою щыре його сердце ¹⁷ поывавъ ж
 И смертонькы його доглядавъ... ¹⁸
130. Винъ свойу одежу дорогуйу
 И коня вороного
 И шаблю булатнуйу ¹⁹
 И пыщаль семьпядную
 Винъ мыни за те подарувавъ...
135. И винъ мене щше за животá по васъ пославъ:
 Такъ иа прыйихавъ васъ позваты:
 Якъ бува помреть
 Козакъ Хведиръ безридный
 Бездильный
140. И безплidный,
 Такъ щобъ ихалы його поховаты
 Бо вже тому козакови Хведорови не воскресаты» ³.
 Такъ як козаки ци речи одъ джyры Яремы зачуваы
 И свойы вороныйы кони сидлаы е
145. И на кони сидаы
 И шведенько посьпишалаы
 И до рички днiproвойы
 И до сагы луговойы
 Посьпишалаы...
150. И до вербы зеленойы
 Посьпишалаы
 И помеждо трупомъ

- Козака́ Хвѣдора
 И безри́дного
 155. И безди́льного
 И бесплеми́нного
 Шука́лы ²⁰.
 И воны́ його найшлы́,
 Ну тильки живо́го не заста́лы.
160. Тоди съ ко́ней устава́лы ²¹
 Коза́кы съ ко́ней устава́лы
 И голу́буйу кыта́йку-питстыла́лы
 И коза́ка Хвѣдора
 Безри́дного
165. И беспли́дного
 И безди́льного
 На свойы́ рученькы бра́лы
 И на голу́бу кыта́йку кла́лы ^е
 И воны́ його одь рички днiproво́йы
170. Ъ́ одь сагы́ лугово́йы
 И одь вербы́ зеле́нойы
 Ъ́ съ того́ трупy выноша́лы
 Ъ́ на зе́млю кла́лы
 И козацьке тило́ Хвѣдорове
175. Безди́льного
 И бесплеми́нного
 Ъ́ беспли́дного
 Обмыва́лы ^ж...
 И смерте́нну одежу надива́лы ²²
180. И шабля́ми я́му копа́лы
 И ша́пкамы изъ я́мы зе́млю выкида́лы,
 И тило́ його похова́лы
 И висо́ку могы́лу высыпа́лы
 И чимъ же воны́ коза́ка Хвѣдора
185. Безри́дного,
 Безди́льного
 И беспли́дного
 Помына́лы?
 Козацькымы́ цвильы́мы суха́рчыкамы́ помына́лы...
190. И полягла́ козацька́ голова́ Хвѣдорова
 Безри́дна
 И безди́лна
 Ъ́ беспли́дна...
 А сла́ва його́ ни вмре́, ни поля́же,
195. А його́ лы́царство́ дока́же,
 Уся́кому його́ лы́царство́ дока́же ^{23, к}.
 Його́ лы́царство́ вся́кому дока́же...
 Покло́нимся́ Творцу́ небѣ́сному
 И все́му мы́ру хрещѣ́ному

200. На мно́гойе літа
201. До киньця́ вика л.

^а Значить бездольный.

^б Ой Боже мій, Боже мій!

^в Охъ Боже мій праведный (далі нерозбірливо). І ще одна примітка: Мнякенькымы ветошамы обгортайе. Уже жъ воно старихъ называється ветошь стари знаете [...] то сорочки (далі нерозбірливо).

^г Це называйыться все равно, шо щали, шо пещери, то однаково. Тамъ чужо-земци засидали у тыхъ щалахъ.

^д Ва́та. Ба́вина по старынному.

^ж Охъ Боже нашъ праведный! На войны достайеця.

^з Охъ Боже мій праведный.

^е Вони моремъ йы́халы, а кони на берегахъ сто́ялы; коза́кы не бувають пиши.

^е на кытайку клалы його. Биле и чорне, червоне, не полагайтыця на смерть. Все голубе. Червоне на весили полагайеця.

^й Охъ буду плакать скоро... Не можу доказать.

^к Нну й Хведирь... Лицарьничого!..

^л Козака́ лыцаря Хведора писыня. Якъ винъ на войні́ пострада́въ. И сме́рти послидува́въ.

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 91–95.

Зап. П. Мартинович [у січні 1903 р.] від М. Бондаренко.

6.13. Хвѣдирь бизри́дный

- Надъ саго́ю дньипрово́ю
Пидь похы́лою вербо́ю
Молоды́й коза́къ обидь оби́да,
На себе ния́кого го́ря не ви́да,
5. Шчо на його́ молодого́
Шче́ й на джу́ру ма́лого
Бида́ настыга́йе.
То́ не ве́рбы луговы́и зашуми́лы,
Якъ ушка́лы безбо́жни налети́лы
10. И Хвѣ́дора безри́дного
Ота́мана кури́нного
Поруба́лы, постриля́лы
Тилько́ джу́ру ма́ленького не пийма́лы.
И джу́ра до па́на Хвѣ́дора явы́вся,
15. И па́нови укло́ны́вся ¹,
И пишо́въ воды́ набыра́ты
И ста́въ па́нови бизри́дному Хвѣ́дорови ра́ны промыва́ты.
И ста́въ Хвѣ́дирь до сво́го джу́ры промовля́ты:
«Джу́ро мий джу́ро вирне́нькій!
20. Голубчы́ку сывене́кій!

- Бижы́ ты понадь лу́гомь Базавлу́гомь,
Пона́дь Дьнипро́мь-Славу́тою.
То якъ гу́сы крыча́ть,
Або ле́беди яча́ть,
25. Тто́ попужа́й,
А якъ ушка́лы ^а гуду́ть, то мене́ схова́й ².
А якъ козаки́ плывут, то по до мене́ проха́й.
Ша́пкою па́махай
Хай до мене́ прыбува́ют,
30. Мене́ навища́ют».
Джу́ра понадь лу́гомь пробига́вь,
Козакивъ забача́вь,
Ша́почькойю помаха́вь.
Козакы́ човны́ ста́лы до Хвѣдора безри́дного прыверта́ты
35. И́ ста́лы Хвѣдора пыта́ты.
Нну́ тико́ вже Хвѣди́рь нне ста́вь ничо́го йимъ отвича́ты.
Тоди́ козаки́ до́бре дба́лы
Ша́блямы суходи́ль копа́лы,
Могы́лу висо́ку насыпа́лы
40. Хвѣдора безри́дного кури́ннoго вота́маѣна похова́лы.
А тымъ його́ помына́лы,
Шо́ вь се́бе ма́лы.
Цьвиле́нькымы́ вѣйськовы́мы сухаря́мы.
Умерь Хвѣди́рь, ну сла́ва його́ не вмре́ до киньця́ ви́ку
45. На мно́гійи ли́та до киньця́ ви́ку.

^а ото́ ушка́лы жь таки́ тата́рськи розбо́йныкы.

*Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 31 зв., 32.
Зап. П. Мартинович 23 лютого 1932 р. від Т. Жадана.*

6.14а. Про Федора Безродного

у вільному темпі (Крилато)

$\text{♩} = 76-80$

Бандура

Спів

Ой по по - тре - бі, по по - тре - бі

Бандура

бар - зо цар - ській

там то мно - го вій - ська

8 гей, по - на - же ³ - но, да че - рез ме - чу

rit. ⁵ ³

8 по - ло - же - но.

³ ³

a tempo

8 Тай не є - ди - но - го ті - ла

³ ³ ⁸ ³ ³

a tempo

8 ко - заць - ко - го, мо - ло - дець - ко - го, жи - во - го ос - тав - ле - но.

³ ³ ³

Бандура *accel.*

Спів

Тіль-ко по-між-до тим тру-пом Хве-дор Без-доль - ний

по - сі - че - ний да по - ру - ба - ний

Бандура

Спів *rit.* *a tempo*

та й на ра - ни смер- тель - ні - ї з зне-ма-га - є.

А ко-ло йо-годжу-ра Я-ре-ма, гей, про-меш-ка - є.

Бандура *gliss.*

a tempo

Спів

8 Да Хве - дор без - доль - ний, Без - род - ний про - мов - ля - є сло - ва - ми

8 да о - біл - леть - ся горь - ко сльо - за - ми: 5

Бандура

3 3 3 *gliss. (pe)*

Спів

8 - Гей, джу - ро, Я - ре - мо, да да - ру - ю я то - бі по смер - ті мо - є - ї

8 ко - ня во - ро - но - го, а дру - го - го бі - ло - гри - во - го

8 і шаб - лю бу - лат - ну - ю, пи - шаль се - ми - п'яд - ну...

8 І тя - ге - лі чер - во - ні - ї од піл до ко - мі - ра

8 зо - ло - том гап - то - ва 3 - ну.

Бандура

3 3 3 3

Спів

8 Гей, да доб - ре ж то - бі дбай, че - рво - ні - ї тя - ге - лі на се - бе на - ді - вай,

8 шаг - лю бу - лат - ну - ю, пи - щаль се - ми - п'яд - ну - ю по - чеп - лий
 8 та на ко - ня сі - дай, та пе - ре - до мно - ю по - вер - тай,
 щоб міг я хоть пе - ред смер - тию по - ба - чить, 5
 гей, чи у - до - бен же ти бу - деш про - меж - ду ко - за - ка - ми про - бу - ва - ти...

Бандура

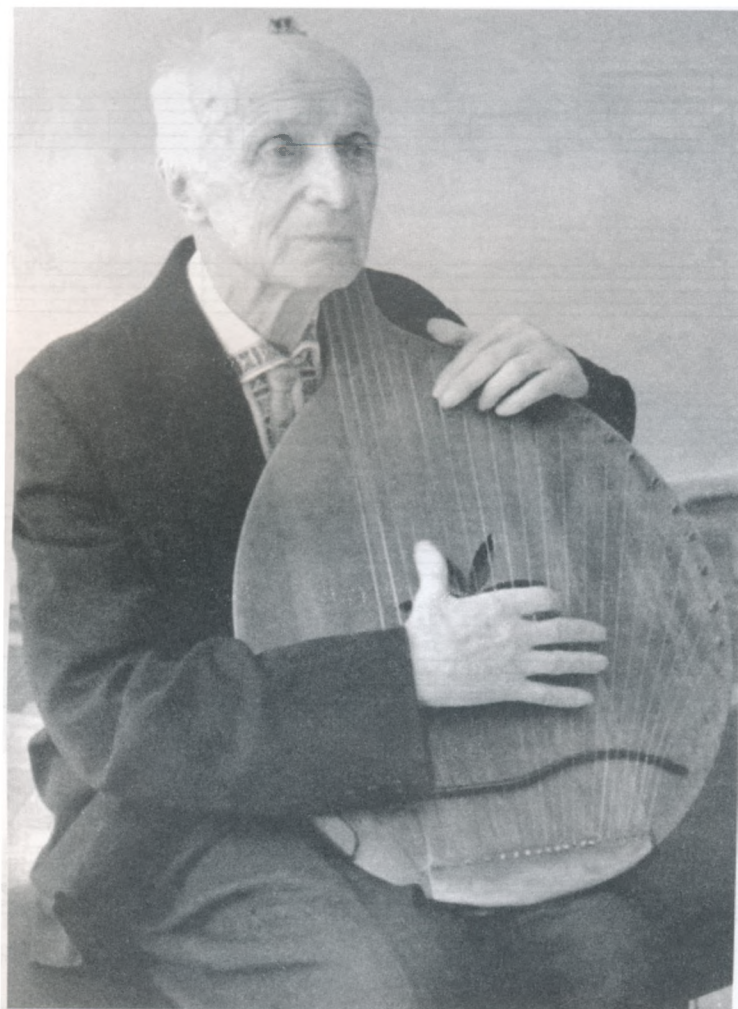
gliss.

- Ой по потребі, по потребі
 Барзо царській
 Там-то много війська
 Гей, понажено,
 5. Та через мечу
 Положено.
 Та й не єдиного тіла
 Козацького молодецького
 Живого [не] ¹ оставлено.
 10. Тільки поміждо тим трупом
 Хведор Бездольний
 Посічений да порубаний
 Тай на рани смертельнії
 Знемагає.
 15. А коло його джура Ярема, гей, промешкає.
 Да Хведор Бездольний,
 Безродний промовляє словами
 Да обіллється горько сльозами:
 «Да дарую я тобі по смерті моєї
 20. Коня вороного,
 А другого білогривого
 І шаблю булатную,
 Пищаль семип'ядну...
 І тягеля червоної

25. Од піл до коміра
Золотом гаптовані.
Гей, да добре ж тобі дбай,
Червонії тягелі на себе надівай,
Шаблю булатную, пищаль семип'ядную почепляй
30. Та на коня сідай, та передо мною повертай,
Щоб міг я хоть перед смертию побачить,
32. Гей, чи удобен же ти будеш промежду козаками пробувати».

Друк. за: Грица, 2007. – С. 626, 627. Фрагмент.

Зап. С. Грица в березні 1987 р. від Г. Ткаченка. Транскрипція С. Грици.

Кобзар Г. Ткаченко

6.146. Про Федора Безродного [Про Хведора Бездольного]

The first system of music consists of two staves. The treble staff begins with a series of chords, followed by a melodic line of eighth and sixteenth notes. The bass staff provides a rhythmic accompaniment with quarter and eighth notes.

The second system continues the musical piece. The treble staff features a melodic line with some triplets and slurs. The bass staff continues with a steady accompaniment.

The third system includes a 'Glissando' marking in the treble staff, indicating a slide between notes. The bass staff contains a triplet of eighth notes.

The fourth system features a vocal line in the treble staff with the lyrics "Ой по пог-ре-бі, по пог-ре - бі". The piano accompaniment is shown in both the treble and bass staves below the vocal line.

бар - зе цар - ській там - то мно - го війсь - ка,

гей, по - на - же - но,

да че - рез ме - чу по - ло - - же - но.

Glissando

8
Дай ні є-ди-но-го ті-ла ко-заць-ко-го, мо-ло-дець - ко-го

8
жи - во - го не ос - та - нов - ле - но.

Gliss.

8

Тіль-ко по-між-до тим тру - пом Хве - дор Без - доль - ний

8

по - сі - че - ний та по - ру - ба - ний,

(accel.)

8

та й на ра - ни смер -

Glass

8

тель - - - - ні зне-ма-га - є.

(rit.)

А ко - ло нь - го джу - ра Я - ре - ма,

(rit.)

гей, про - меш - ка - е.

[glissando]

10

3

Да Хве - дор Без - доль - ний, без - род - ний про - мов - ля - е сло - ва - ми,

да о - біль - леть - ся гір - ко сльо - за - ми:

(Piano accompaniment with triplet and gliss.)

- Гей, джу - ро Я - ре - - - мо,

до да - ру - ю я то - бі по смер - ті сво -

8 е - ї ко - ня во - ро - но - - - го, V

8 а дру - го - го бі - ло - гри - во - го, V

3 *Glissando* V

8 і шаб - лю бу - лаг - ну - ю, пи - шаль се - ми - п'яд - ну - V

(ю), і тя - ге - лі чер - во - ні - ї, од піл до ко - мі - ра

зо - ло - том гап - то - - (ва - ні).

ritardando

Гей, да доб-ре ж та ти дбай, чер-во-ні-ї тяг-лі на се-бе на-ді-вай,

8

шаб - лю бу - лаг - ну - ю, пи - щаль се - ми - п'яд - ну - ю по - чип - ляй,

8

та на ко - ня сі - дай, да пе - ре - до мно - ю по - вер - тай.

8

Щоб

(accel.)

8

міг я хоть пе - ред смер - ті - ю по - ба - чить,

гей, чи у - до - бен же ти бу - деш про - меж - ду ко - за - ка - ми про - бу - ва - ти.

А джу - ра Я - ре - ма доб - ре дба - є, чер - во - ні - ї тя - ге - лі на

8

се-бе на-ді-ва - є, шаб-лю бу-лат-ну-ю, пи-щаль се-ми-

8

п'яд-ну-ю по-чіп-ля-є, та на ко-ня сі-да-є,

Piu mosso

8

да пе-ред ним доб-ре по-вер-та-є.

8

А Хве-дор Без-

rit. *a tempo*

8
 долъ-ний, без-род-ний та і в(и)-ба-ча-є, сло-ва-ми про-мов-

5

8
 ля-є, сльо-за-ми ри-да-є:

(rall.)

3
 Gliss

8
 -Ой бла-го-да-рю я Гос-по-да ми-ло-серд-но-го,

3

3 3 3
 що не ле-дай ко-му мо-я ко-зачь-ка збро-я та ху-до-ба бу-де до-ста-ва-тись.

Piu mosso (accel.)
 Бо він же бу-де [...] за мо-ю гріш-ну-ю ду-шу

Piu mosso (accel.)

Meno mosso 5
 Гос-по-да ми-ло-серд-но-го про-ха-ти та бла-га-ти.

Meno mosso 5

(rall.)
 Gliss.

8
- Гей, джу-ро Я - ре - мо, доб-ре ж ти дбай, та на ко-ня сі-дай,

8
та по-над лу - гом Ба - за - лу - гом про - їж - джай.

Piu mosso

8
Да як уш - ка - ли гу - дуть,

8
то ти схо-ро-ни - ся, а як ле-бе-ді я-чать,

8

до них о - зо - ви - - - ся.

8

Та як ко - за - ки йдуть

8

Дніп-ром (Сла - ву - то - ю), то ти об' - я - ви - ся.

(Piu mosso)

(a tempo)

3

(*accel.*)

Да шли - чок на ко - пі - ю і - скла - дай, да ни - зень - ко у - кло - няй.

(*accel.*)

Впе - рід Гос - по - ду Бо - гу, то - ді бать - ку ко - шо -

во - му, о - та - ма - ну війсь - ко - во - му, і все - му

війсь - ку ко - заць - ко - му, то - ва - ри - ству вір - но - му,

Piu mosso 3 *a tempo*

кров-но-му, сер-деш-но-му.

Piu mosso 3 *a tempo*

3

(accel.) 3

Glissando

А джу-ра Я-ре-ма доб-ре дба-є, да по-над лу-гом Ба-за-лу-гом

про-їж-джа-є, а над Дніп-ром Сла-ву-то-ю

Piu mosso 3 *a tempo*

кров-но-му, сер-деш-но-му.

Piu mosso 3 *a tempo*

3

(accel.)
3

glissando

А джу-ра Я-ре-ма доб-ре дба-є, да по-над лу-гом Ба-за-лу-гом

3

V

про-їж-джа-є, а над Дніп-ром Сла-ву-то-ю

3

3

V

війсь - ко ко - заць - ке - є зу - стрі - ча - є. Да шли - чок на ко - пі - ю і скла - да - є,

та ни - зень - ко у - кло - ня - є.

На - пе - рід Гос - по - ду Бо - гу, то - ді баць - ку ко - шо - во - му,

о - та ма - ну війсь - ко - во - му, і все - му війсь - ку ко - заць - ко - му,

то - ва - рис - тву вір - но - му, крив - но - му, сер - деш - но - му.

Crescendo *Piu mosso*

a tempo 6 7

Бать - ко ко - шо - вий, о - та - ман війсь - ко - вий йо - го (у) - ба - ча - є,

a tempo 3 7

да до ньо - го гріз - ни - ми сло - ва - ми про - мов - ля - є:

3 (accel.)

8

- Гей, джу-ро Я - ре - мо, не сво - ї - ми ти кінь - ми по сте -

8

пах гу - ля - еш, не сво - ї ти тя - ге - лі чер - во - ні - ї на

8

се - бе на - ді - ва - еш. Не сво - ю ти шаб - лю бу - лаг - ну - ю,

8

не сво - ю ти пи - шаль се - ми - п'яд - ну - ю ма - еш.

Piu mosso

(a tempo) 7

Десь ти сво-го па-на вбив, і - стре- бив,
(a tempo)

7

да пред-час - но ду - ші йо - го поз-ба... та і поз - ба - вив.

6

3

3

А джу-ра Я-ре-ма го-во-рить,

бать-ку ко-шо-во-му до ніг у-па-да - є,   сло - ва - ми про-мов-ля - є,

(rall.)

5

rall.   3   *Piu mosso*

сльо - за - ми ри - да - є:

3   *Piu mosso*

Glissando

3   3

- Гей, бать - ку ко - шо - вий, о - та - ма - не війсь - ко - вий,

3   3

я ж сво - го доб - ро - го па - на а - ні вбив, ні стре - бив,

ні пред - час - но ду - ші йо - го ко - заць - ко - ї поз - ба - вив,

а ле - жить мій пан в лу - зі Ба - за - лу - зі

по - сі - че - ний да по - ру - ба - ний, тай на ра - ни смер - тель - -

ні зне-ма-га - є.

Ой про - шу ж я вас все - ні - жа - ю - - - ще

у луг Ба - за - луг при - бу - ва - ти, ті - ло мо - го доб - ро - го па - на в чис - то - му

сте - пу в си - ру - ю зем - лю по - хо - ва - ти, зві - ру,

пти - ці на по - та - лу не по - да - ти.

Cresc.

(rall.) 6

(rall.)

А бать - ко ко - шо - вий, о - та - ман війсь - ко - вий

(rall.)

(rall.)

із се - ми - сот п'ят - де - сят най - кра - щих ко - за - ків від - би - ра - є,

тай у луг Ба - за - луг від - си - ла - є.

Ті ко - за - ки ту - ди при - бу - ва - ли,

ті - ло Хве - до - ра Без - рід - но - го на - хож - да - ли,

на чер-во-ну-ю ки-та-єч-ку кла-ли, та гір-ко пла-ка-ли, ри-да-ли,

ко-ли ті-ло ко-зачь-ке-є, мо-ло-дець-ке-є об-ми-ва-ли.

А шаб-ля-ми да

(accel.)

по-ки я-ми су-хо-дол ко-па-ли, а шап-ка-ми да при-

по - ла - ми си - ру - ю зем - лю пе - ре - но - си - - - ли,

та ви - со - ку - ю мо - ги - лу на - си - па - ли, в го - ло -

вах па - пі - рок у - стром - ля - ли, та доб - ро - му ли - ца - рю, пре - муд - ро - му

пи - са - рю сла - ву, честь у - чи - ня - ли.

- Ой по потребі, по потребі бардзє царській
Там-то много війська, гей, понажено,
Да через мечу положено.
Да й ні єдиного тіла козацького, молодецького
5. Живого не остановлено.
Тільки поміжду тим трупом
Хведор Бездольний
Посічений та порубаний,
Та й на рани смертельні знемагає.
10. А коло нього джура Ярема,
Гей, промешкає.
Да Хведор Бездольний, безродний
Промовляє словами,
Да обіллється гірко сльозами:
15. «Гей, джуро Яремо,
До дарую я тобі по смерті своєї
Коня вороного,
А другого білогривого,
І шаблю булатную,
20. Пищаль семип'ядну(ю),
І тягелі червонії,
Од піл до коміра золотом гапто(вані) ¹,
Гей, да добре ж та ти дбай,
Червонії тяглі на себе надівай,
25. Шаблю булатную,
Пищаль семип'ядную почепляй,
Та на коня сідай
Да передо мною повертай.
Щоб міг я хоть перед смертю побачить,
30. Гей, чи удобен же ти будеш
Поміж козаками пробувати».

- А джура Ярема добре дбає,
Червонії тягелі на себе надіває,
Шаблю булатную,
35. Пищаль семип'ядную почіпляє,
Та на коня сідає,
Да перед ним добре повертає.
А Хведор Бездольний, безродний та і в(и)бачає,
Словами промовляє,
40. Сльозами ридає:
«Ой благодарю я Господа милосердного,
Що не ледай кому
Моя козацька зброя та худоба
Буде доставатись.
45. Бо він же буде [...] ² за мою грішную душу
Господа милосердного
Прохати та благати».
«Гей, джуро Яремо,
Добре ж ти дбай,
50. Та на коня сідай,
Та понад лугом Базалугом проїжджай.
Да як ушкали гудуть,
То ти схоронися.
А як лебеді ячать,
55. До них озовися.
Та як козаки йдуть Дніпром-Славутою,
То ти об'явися.
Да шличок на копію іскладай,
Да низенько уклоняй.
60. Вперід Господу Богу,
Тоді батьку кошовому
Отаману військовому
І всему війську козацькому,
Товариству вірному, кривному сердешному».
65. А джура Ярема добре дбає,
Понад лугом Базалугом проїжджає,
А над Дніпром-Славутою
Військо козацькеє зустрічає.
Да шличок на копію іскладає,
70. Та низенько уклоняє.
Наперід Господу Богу,
Тоді батьку кошовому,
Отаману військовому
І всему війську козацькому,
75. Товариству вірному,
Кривному сердешному.
Батьку кошовий, отаман військовий
Його (у)бачає ³,

- Да до нього грізними словами промовляє:
80. «Гей, джуро Яремо!
Не своїми ти кіньми по степу гуляєш,
Не свої тягелі червонії на себе надіваєш.
Не свою ти шаблю булатную,
Не свою ти пицаль семип'ядную маєш.
85. Десь ти свого пана вбив, істребив,
Да передчасно душі його та і позбавив».
А джура Ярема говорить,
Батьку кошовому до ніг упадає,
Словами промовляє,
90. Сльозами ридає:
«Гей, батьку кошовий,
Отамане військовий,
Я ж свого доброго пана ані вбив, ні стрибив,
Ні предчасно душі його козацької позбавив,
95. А лежить мій пан в лузі Базалузї
Посічений да порубаний,
Та й на рани смертельні знемагає.
Ой прошу ж вас всеніжающе
У луг Базалуг прибувати,
100. Тіло мого доброго пана
В чистому степу в сиру землю поховати,
Звіру, птиці на поталу не подати».
А батько кошовий,
Отаман військовий добре дбає
105. Із семисот п'ятдесят найкращих козаків відбирає,
Та й у луг Базалуг відсилає.
Ті козаки туди прибували,
Тіло Хведора Безрідного находжали,
На червону китаєчку клали,
110. Та гірко плакали, ридали,
Коли тіло козацькеє, молодецькеє обмивали.
А шаблями да поки яму суходол копали,
А шапками да приполами
Сиру землю переносили,
115. Та високою могилу насипали,
В головах папірок устромляли
Та доброму лицарю, премудрому писарю
118. Славу, честь учиняли.

Друк. за: Грица, 2007. – С. 632–660.

Зап. С. Грица в березні 1987 р. від Г. Ткаченка. Транскрипція Д. Щириці.

6.14в. Про Федора Безродного

- Ой, по потребі, по потребі, бардзе, царській
От там много війська, от там много війська,
Гей понаджено та через мечу положено
Та й ні єдиного тіла, козацького, молодецького
5. Живого не остановлено.
Тільки помежду тим трупом
Хведор Безродний посічений та порубаний...
Та й на рани смертельні знемагає,
А близ нього джура Ярема, гей, промешкає.
10. То Федор Безродний, бездольний промовляє словами
Да обілляться гіркими¹ сльозами:
«Гей, джуру Яремо, подарую я по смерті своєї
Коня вороного, а другого білогривого,
Шаблю булатную, пицаль семип'ядную
15. І тягелі червонії,
От піл до коміра золотом гаптовані,
Гей, да добре ж ти дбай,
Червонії тягелі на себе надягай,
Шаблю булатную, пицаль семип'ядную почепляй,
20. Та на коня сідай
та передо мною повертай;
Нехай же я хоч перед смертю побачу
Гей, чи удобен же ти будеш поміж козаками пробувати».
От джура Ярема добре дбає,
25. Червонії тягелі на себе надіває,
Шаблю булатную, пицаль семип'ядную почепляє
Та на коня сідає,
Та перед ним добре повертає.
А Хведор Безродний, бездольний теє забачає,
30. Словами промовляє,
Сльозами ридає.
«Ой благодарю ж я Господа милосердного,
Що не бодай кому моя козацька зброя
Та худоба буде доставатись,
35. Та він же буде за мою грішну душу
Господа милосердного прохати та благати.
Гей, джуру Яремо, добре ж ти дбай
Та на коня сідай,
Та понад лугом Базавлугом проїжджай.
40. Та як ушкали гудуть – то ти схоронися,
А як лебеді ячать – до них озовися;
А як козаки їдуть Дніпром-Славутою – то ти поклонися.
Та шличок на копію іскладай та низенько уклоняйся –
Наперед Господу Богу
45. Та і батьку кошовому

- Отаману військовому
І всьому війську козацькому,
Товариству вірному, кривому сердешному».
От джура Ярема добре дбає:
50. Понад лугом Базавлугом проїжджає,
А над Дніпром-Славутою військо козацьке зустрічає,
Башличка на копію іскладає,
Де низенько уклоняє,
Наперед Господу Богу
55. Та й батьку кошовому,
Отаману військовому
І всему війську козацькому,
Товариству вірному, кривому сердешному.
А батько кошовий,
60. Отаман військовий його зобачає
Та грізними словами до нього промовляє:
«Гей, джура Яремо! Не своїми кіньми по степу гуляєш,
Не свої тягелі червонії на себе надіваєш,
Не свою шаблю булатную,
65. Пищаль семип'ядную маєш!
Десь ти свого пана вбив, істребив,
Десь нещасного душі його козацької позбавив».
От джура Ярема теє зачуває –
Батьку кошовому до ніг упадає,
70. Словами промовляє,
Сльозами ридає:
«Гей, батьку кошовий, отамане військовий!
Я свого доброго пана ані вбив, ні стрибив;
Ні пречистої душі його козацької не позбавив,
75. А лежить мій пан в лузі Базавлузі посічений та порубаний,
Та й на рани смертельні знемагає.
Ой, прошу вас, всенижающе у луг Базавлуг прибувати,
Тіло мого доброго пана у чистому степу поховати,
Звіру-птиці на поталу не кидати».
80. А батьку кошовий, отаман військовий добре дбає
Та семисот п'ятдесят найкращих козаків отбірає
Та у луг Базавлуг посилає.
А козаки туди прибували
Та Хведора Безродного находжали,
85. Та червону китаєчку клали,
Та гірко плакали ридали,
Коли тіло козацькеє молодецькеє обмивали,
Та шаблями та копіями суходолу копали,
А шапками та приполами землю переносили,
90. Та високою могилу насипали, –
В головах прапори устромляли
Та доброму лицарю, премудрому писарю славу, честь учиняли.

- А так його поминали,
Що на той час у себе мали –
95. Сухенькими сухариками військовими.
Хоч полягла голова козацька в лузі Базавлузі, –
Слава ж його не вмере, не поляже!
Дай же, Боже, миру християнському
І вам, усім головам слухавшим,
100. От сьогодні вели нам здоровіє,
101. Щасливії літа до кінця віку.

Друк. за: ІМФЕ, ф. 14–2, од. зб. 405, арк. 1–12.

Зап. С. Грица в березні 1987 р. від Г. Ткаченка. Транскрипція О. Ганжі.

КОМЕНТАРІ

6.1. Федорь Безродный

Друк. за: Житецький. – С. 108–110.

Зап. [В. Ломиковський на поч. ХІХ ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

К. Грушевська подала до даного тексту примітку, що його передруковано з книги «Мысли о малорусскихъ народныхъ думахъ П. Житецкаго» (Житецький. – С. 206–209), проте в цьому збірнику П. Житецький опублікував тільки рядки 1–12, 47–74. Дослідниця порівнює цей текст із тим, що його опублікував М. Костомаров (Костомаров. Історія козацтва... – С. 755–758). М. Костомаров отримав збірник дум, серед яких був і даний текст, від О. Котляревського з правом його використовувати, але не друкувати повністю. Тому М. Костомаров опублікував лише рядки 7–20, 22–29, 42, 45–67.

Другий текст, з яким порівнює К. Грушевська текст думи, – це «копія Маслова», точніше, копія з копії Маслова, яка була в М. Драгоманова, і яку надав дослідниці В. Гнатюк. Назва копії: «Малорусскія думи и пѣсни, записанные въ 1805 году Ломиковскимъ изъ усть слѣпца Ивана лучшого рапсолиста котораго он засталъ въ началѣ ХІХ века». Думу «Федорь Безрідный» записано на с.17–19 (Грушевська, 1. – С. ХХІІІ).

Номери рядків «копії» подано цифрами в кінці кожного рядка. Копія коротша на 5 рядків.

Третій текст думи «Федорь Безрідный», з яким ми звіряємо текст, – це ще одна копія «копії Маслова», що зберігається в ІМФЕ (ф. 1 дод., од. зб. 497, арк. 11–13).

Відмінності між опублікованими текстами і текстами рукописних копій подано в примітках.

Примітки, які стосуються копії Маслова та публікації М. Костомарова, зробила К. Грушевська (Грушевська, 2. – С. 113, 114).

Копія тексту зберігається в ІМФЕ (ф. 1–2 дод., од. зб. 247, арк. 2 зв. – 3 зв.).

¹ «Копія Маслова виправлено тієї, войскової, у кінці рядка – знак запитання (?), який

- на Драгоманівській копії було закреслено» (приміт. К. Грушевської) (тут і далі Грушевська, 2. – С. 113–114). У копії Маслова 2 – «тієї, войскової»; знака питання немає.
- 2 «Копія Маслова – цесарської» (приміт. К. Грушевської).
- 3 «Копія Маслова – додано(?)» (приміт. К. Грушевської).
- 4 «У копії Маслова 2 – предъ» (приміт. К. Грушевської).
- 5 «Копія Маслова – примітка записувача: Порубано» (приміт. К. Грушевської, не точна). Примітку подано не записувачем, а переписувачем.
- 6 «Коп. Маслова – одной» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 виправлення – «одної».
- 7 «Костомаров – тільки. Копія Маслова – тільки підъ» (приміт. К. Грушевської).
- 8 Сага – затока річки.
- 9 «На копії Маслова проти сих восьми рядків дописано – у Макс. нѣтъ» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 ця помітка відсутня, що свідчить про те, що в Драгоманова були дві копії з «копії Маслова», при цьому К. Грушевська звиряла текст за однією копією, а ми – за іншою. Переписувачами копій, очевидно, були різні писарі, оскільки копії різняться.
- 10 «Копія Маслова – войсковий» (приміт. К. Грушевської).
- 11 «Копія Маслова і Костомарова – "Хведоре"» (приміт. К. Грушевської).
- 12 У передруку було подано приміт. П. Житецького. На що посилається видавець, невідомо.
- 13 «Костомаров – смертельни» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «смертельна».
- 14 «Костомаров – нѣ» (приміт. К. Грушевської).
- 15 «Костомаров – нѣ» (приміт. К. Грушевської).
- 16 «Копія. Масл. – ньєнка. Зверху дописано олівцем – мати» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 виправлення немає.
- 17 «Костомаров – нѣ» (приміт. К. Грушевської).
- 18 «Костомаров – тільки» (приміт. К. Грушевської).
- 19 «Копія Маслова і Костомарова – набирає» (приміт. К. Грушевської).
- 20 «Коп. Маслова і Костом. сей рядок – Рани Козацьки, смертельні (Копія – ния) промиває» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «козацькі смертельнія промиває».
- 21 «Копія Маслова і Костомарова – "Хведоре"» (приміт. К. Грушевської).
- 22 У копії Маслова 2 – «Хведора Безрідного».
- 23 «Коп. Маслова і Костом. – промовляє» (приміт. К. Грушевської).
- 24 «Коп. Маслова і Костом. – мій» (приміт. К. Грушевської).
- 25 «Копія Маслова і Костомарова – "Хведоре"» (приміт. К. Грушевської).
- 26 У копії Маслова 2 – «безрідний».
- 27 «Коп. Маслова – сердечное» (приміт. К. Грушевської). Копія Маслова 2 – «сердешної».
- 28 У копії Маслова 2 виправлення іншим чорнилом: «накажѹмо» і знак питання.
- 29 «Коп. Маслова і Костом. – тобі» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «тоненьке тобі».
- 30 «Коп. Маслова і Костом. додано – ми» (приміт. К. Грушевської).
- 31 «Коп. Маслова – якъ на чужой сторони тебе» (приміт. К. Грушевської).
- 32 «Копія Маслова і Костомарова – "Хведоръ"» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «Хведоръ безрідний».

- 33 У копії Маслова 2 – «тее».
- 34 У копії Маслова 2 – «мій».
- 35 «Коп. Маслова – поможе» (приміт. К. Грушевської).
- 36 У копії Маслова 2 – «мені».
- 37 «Коп. Маслова – рідненька» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «рідненька».
- 38 «Коп. Маслова – Коміра» (приміт. К. Грушевської).
- 39 У копії Маслова 2 – «доброго».
- 40 У копії Маслова 2 – «Проміжъ військомъ козацькимъ проізжай».
- 41 У копії Маслова 2 – «війську Дніпровому».
- 42 «Коп. Маслова – они бо. Зверху написано – али бо. Додано знак запитання (?) і закреслено» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – додано і закреслено знак запитання і над словами «Али бо» написано «Ажъ либо».
- 43 «Коп. Маслова – Коміра» (приміт. К. Грушевської).
- 44 «Коп. Маслова – сідає» (приміт. К. Грушевської).
- 45 «Коп. Маслова – межъ» (приміт. К. Грушевської).
- 46 У копії Маслова 2 – «Міжъ військомъ козацькимъ поізжає».
- 47 У копії Маслова 2 – «Атамане кошевий».
- 48 У копії Маслова 2 – «ти [...] поізжаєшь».
- 49 «Коп. Маслова – Десь ти» (приміт. К. Грушевської).
- 50 «Коп. Маслова – вбив, зранив; Костомаров – вбив, ранив» (приміт. К. Грушевської).
- 51 «Коп. Маслова – альбо; Костомаров – либо» (приміт. К. Грушевської).
- 52 «Коп. Маслова і Костом. – збавив» (приміт. К. Грушевської).
- 53 «Коп. Маслова – і яничарська; Костомаров – татарська» (приміт. К. Грушевської).
- 54 «Костомаров – пропущено» (приміт. К. Грушевської).
- 55 «Коп. Маслова і Костомарова – Базавлуку» (приміт. К. Грушевської).
- 56 «Коп. Маслова – застали» (приміт. К. Грушевської).
- 57 «Коп. Маслова – наділками» (приміт. К. Грушевської).

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 113, 114;
- Кирдан, 1972. – С. 81, 82.

Передруковано без змін.

6.2. Смерть Федора Безродного

Друк. за: Цертелєв. – С. 48–50.

Зап. М. Цертелєв 1814 р. [на Миргородщині Полтав. губ.] від невідомого кобзаря.

¹ «Пізнiшi передруки сеї думи – Срезневський, Максимович не дотримуються графіки Цертелєва і не ставлять великих букв всюди там де й він; в дальшому сих рiжниць не відзначаємо, так само як і рiжниць в правописі» (приміт. К. Грушевської) (тут і далі Грушевська, 2. – С. 115).

² «В пізнiших передруках Срезневськ. і дал. тут крапка» (приміт.

К. Грушевської).

³ «У Максимовича в збірці 1834 і Антоновича і Драгоманова – крапки (...)» (приміт. К. Грушевської).

⁴ «Максим. – безбожны. Антон. – Драг. – безбожний» (приміт. К. Грушевської).

⁵ «Ушкалы – разбойники» (приміт. М. Максимовича).

⁶ «В передруках Максимовича і у Антоновича й Драгоманова Безрідний всюди називається – Хведором... отаманом» (приміт. К. Грушевської).

⁷ «Замість – не піймали» (приміт. К. Грушевської) У рукопису не з дієсловом разом «непіймали».

⁸ «У Срезневського виклик (!) – слуго! Те ж Максим. 1849 і Ант. – Драг. У Максим. 1834 – чуро!... слуго!» (приміт. К. Грушевської).

⁹ «Замість – чи то» (приміт. К. Грушевської).

¹⁰ «Срезн. – чи, може» (приміт. К. Грушевської).

¹¹ «Срезн. – зжени. Макс., Ант.-Драг. – то сжени» (приміт. К. Грушевської).

¹² «Срезн. – чевни. Макс., Ант.-Драг. – човни» (приміт. К. Грушевської).

¹³ «Срезн. і ін. – Безрідного. У Максим. і Ант. – Драг. пропущено – козака. В передруках після навіщають – крапка» (приміт. К. Грушевської).

¹⁴ «Срезн. – зобачав» (приміт. К. Грушевської).

¹⁵ У передруках – крапка (приміт. К. Грушевської).

¹⁶ Див.: приміт. № 6.

¹⁷ Див. там само.

¹⁸ «Срезн. – опрощенє (теж в вар. Д Ант. – Драг.). В інших передруках – опрощення» (приміт. К. Грушевської).

¹⁹ У передруку – «совсимы» «Макс. – зо всіми» (приміт. К. Грушевської).

²⁰ «Срезн. і Максим. 1849 – милосердному» (приміт. К. Грушевської).

²¹ «В передруках – шаблями» (приміт. К. Грушевської).

²² Суходіл – суха земля.

²³ «Замість – У суремки» (приміт. К. Грушевської).

²⁴ «Максим., Антонов. і Драг. – вихваляли» (приміт. К. Грушевської).

²⁵ «У передруках – ";"» (приміт. К. Грушевської).

²⁶ «Замість "не вмирала"» (приміт. К. Грушевської).

Передруки:

- Максимович, 1834. – С. 5–7 (змінено строфікацію);
- Максимович, 1849. – С. 25–27 (метаграфовано і строфіковано);
- Антонович, Драгоманов, І. – С. 248, 249 (змінено метаграфію і строфікацію);
- Колесса, 1920. – С. 119, 120 (метаграфовано і змінено строфікацію);
- Грушевська, 2. – С. 115, 116 (передруковано без змін);
- Нудьга, 1969. – С. 181, 182 (метаграфовано);
- Народні думи, пісні, балади. – К., 1970. – С. 70–72 (метаграфовано);
- Кирдан, 1972. – С. 81, 82 (метаграфовано і змінено строфікацію). У передруках цей варіант думи часто фігурує під назвою «На смерть атамана Безродного».

6.2.1

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 251. 252.

1 – 4 = 1 – 4 А. 5 = 5 А. ... усікали, 6 = 6 А. 7 = 7 А. ... поймали. 8 – 12 = 8 – 12 А. 13 = 13 А. ... усікали...? 14 = 14 А. 15 = 15 А. ... усікали... 16 – 28 = 16 – 28 А. 29 = 29 А. ... опрощенье... 30 = 30 А. 31 = 31 А. ... суходол... 32 – 33 = 32 – 33 А. 34 = 34 А. ... греміли, 35 = 35 А. 36 = 36 А. ... добро ... 37 = 37 А.

Варіант 6.2.1 подано В. Антоновичем і М. Драгомановим «алгеброю» як подібний до друкованого тексту, який опублікував М. Максимович (Максимович, 1834. – С. 5). М. Максимович передрукував цей текст зі збірника М. Цертелєва. Щоправда, текст зі збірника В. Антоновича і М. Драгоманова має 37 рядків, а текст зі збірника М. Цертелєва – 58 рядків.

К. Грушевська (Грушевська, 2. – С. 116), зіставляючи варіанти 6.2 і 6.2.1, подала відмінності між ними. Які тексти зіставляла дослідниця, невідомо.

Ми спробували відтворити цей текст, порівнюючи його з текстом, який спровокував «алгебру» в збірнику В. Антоновича і М. Драгоманова, але виявилось, що 5, 13, 15 р. не відновлюються: слово «усікали» в них зайве. Подаємо рядки тексту (друкована версія вар. 6.2) так, як у збірнику В. Антоновича і М. Драгоманова:

5. «Як безбожній ушкали налетіли».

13. «Послухай ти, чуро: чи то гусы кричать, чи лебеді ячать».

15. «Коли ушкали гудуть – мене зхорони».

В інших рядках заміни не викликали труднощів.

Текстологічні відмінності між надрукованими варіантами 6.2 і 6.2.1 незначні, тому вважаємо варіант 6.2.1 сфальсифікованим.

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 116.

6.3. Про Хведора безридного-безплемянного

Друк. за: ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 130, арк. 4, 4 зв.

Зап. М. Білозерський [на поч. 1850-х рр.] у с. Британи Борзенського пов. на Чернігівщині від кобзаря І. Романенка.

Публікується без виправлень уперше.

Порівнюємо автограф із текстом його копії (ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 135, арк. 29, 30 зв.) та його публікацією (Метлинський. – С. 440, 441).

У копії, у порівнянні з опублікованим текстом, інша строфікація. В опублікованому тексті – 30 рядків, у копії – 40. У копії 17 р. немає, водночас рядки 30–40 наявні тільки в копії.

А. Метлинський опублікував текст під назвою «Смерть Хведора Безродного». (Метлинський. – С. 440, 441).

¹ У публікації – «сагою».

² У публікації рядок відсутній.

³ У копії – «Безридний» Записувач подає слово «безридний» то як означення, то як власну назву.

⁴ У публікації – «Постреляный, порубаный».

⁵ У публікації – «знемаганий».

⁶ У публікації – наголоси розставлено непослідовно.

- 7 У публікації – «стойть».
- 8 У публікації – «свойму».
- 9 У публікації інша строфікація.
- 10 У публікації – «слуго».
- 11 У публікації – «мыни».
- 12 У публікації інша строфікація.
- 13 У публікації – «Тепла».
- 14 У публікації – «мои смертельныи».
- 15 У копії рядок пропущено.
- 16 У публікації – «Мьякенькою».
- 17 У публікації – «Чырвоною кытайкою».
- 18 У публікації далі:

«Дак ище слуга добре дбае,
 Позлѳтку из чыстогѳ кѳмира въздырае,
 До козакѳв словамы промовляе.
 Хведѳра безрѳдного,
 Безплемѳнного,
 Над саѳгою днѳпровѳю,
 В чыстѳм полѳи поховаты,
 Семѳперснѳу могѳлу высѳпаты,
 З семѳпьяделнѳи пыщали подзвѳныты,
 И у головках праперек постановыты».

- 19 Далі у публікації:
- «Хведѳра безрѳдного,
 Безплемѳнного,
 В чыстѳм полѳи, над саѳгою Днѳпровѳю,
 Пѳд похылою вербою,
 Поховалы,
 Семѳперснѳу могѳлу высѳпалы».

- 20 У публікації рядок відсутній.
- 21 У публікації – «Семѳперснѳу».
- 22 У публікації:

«З семѳпьяделнѳи пыщали подзвѳнылы,
 А в головках праперек постановылы».

- 23 У публікації рядок розбито на 3 частини.
- 24 У публікації відсутнє.
- 25 Далі у публікації:

«Мѳждѳ намѳ,
 Нарѳднѳымы головамы»

- 26 У публікації – «сіяти».
- 27 У копії – «ѳго».

28 Після тексту копії записано «славѳсловѳє». Інформації про те, що даний текст був складовою саме цієї думи, немає.

31. «Хто буде отця [мать] поважаты
 До смерти шановаты
 Той буде щастє й долю маты

- Отцева молитва и матырна
35. На земли и на мори помагає
Бидных невольников з тяжкої неволи вызволяє
Вызволь Господы бидных невольников
Пред отцеву молитву
Пред матчине порожденные
40. На край вселый
41. Мижду мир хрещеный».

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 115.

6.3.1

Друк. за: Метлинський. – С. 441, 442.

Зап. М. Білозерський [поч. 1850-х рр.] у с. Британи Борзенського пов. на Чернігівщині від кобзаря Івана Романенка. Уривок.

22. Як сее зговорылы
Так барзо й учынылы:
Едын одному руку подалы
И од сырой земли прышествые прынялы...
Семиперсну могылу высыпалы, и т. д.

А. Метлинський подає ці рядки, за якими нібито відрізняються два варіанти думи (див. вар. 3 і 3.1). Перед першим рядком уривка поставлено цифру 22, яка, очевидно, має свідчити, що ці рядки варто помістити після 21 р. опублікованого тексту. За нашою строфікацією це рядки 20–24. При зіставленні рукописного і опублікованого тексту виявилось, що це уривок із рукописного тексту. Очевидно, А. Метлинський тримав у руках різні копії, які в ході переписування так змінилися, що він вважав їх різними варіантами.

До речі, у тексті, який передрукували В. Антонович і М. Драгоманов (Антонович, Драгоманов, І. – С. 251), «алгеброю» подано, що спочатку йдуть 32 рядки тексту, який опублікував А. Метлинський, потім 3 р. і 4 р. уривка і насамкінець 35–49 р. того самого тексту.

К. Грушевська передрукувала уривок без змін (Грушевська, 2. – С. 116). Цифра 22, яка передує уривку, відсутня. Перед уривком є вказівка на те, що текст тотожний із текстом, який опублікував А. Метлинський, тільки замість 33–39 р. треба вставити поданий уривок.

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 116.

6.4

Друк. за: Метлинський. – С. 442.

Зап. П. Куліш [вересень 1853 р.] в Олександрівці Сосницького пов. на Чернігівщині від кобзаря Андрія Шута. Уривок.

Варіант 6.4 вперше опубліковано в збірнику А. Метлинського. Потім його передрукували В. Антонович і М. Драгоманов (Антонович, Драгоманов, І. – С. 251). У передруку «алгеброю» вказано, що цей текст продовжується так, як текст, записаний М. Білозерським від кобзаря І. Романенка (вар. 6.3), від 21 р. до кінця. Проте текст, що починається 22 р., не може бути продовженням уривка, вони не збігаються за змістом.

Історія цього тексту не вивчена. Або А. Шут не знав цієї думи повністю, або П. Куліш його не зміг записати належним чином, або А. Метлинський при упорядкуванні текстів вирішив не подавати текст повністю, вважаючи його подібним за змістом до тексту, записаного від кобзаря І. Романенка. Ми припускаємо, що саме А. Метлинський подав цей варіант у скороченому вигляді.

¹ «Ант. і Драг. – бездільний» (приміт. К. Грушевської) (тут і далі: Грушевська, 2. – С. 116).

² «Смертельні» (приміт. К. Грушевської).

³ «Нема» (приміт. К. Грушевської).

⁴ «У Антоновича і Драгоманова вказано, "альгеброю", що кінець цього тексту відповідає кінцеві тексту Романенка від рядка 21 до кінця. У Метлинського цього нема» (приміт. К. Грушевської).

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 116.

6.5а. Дума про Хведора Безродного

Друк. за: Записки, 1874. – С. 18–21.

Зап. О. Русов від кобзаря Остапа Вересая із с. Калюжинці Прилуцького пов. на Полтавщині.

¹ «В передруку Антоновича і Драгоманова – душі» (приміт. К. Грушевської).

² «Там таки – п'ятдесят» (приміт. К. Грушевської).

М. Лисенко та О. Русов записували думу про Федора Безродного від О. Вересая разом. Перед нами – дві транскрипції одного виконання твору.

Варіанти 6.5а та 6.5б різняться, але вони документують не тільки виконання твору, але й погляди записувачів на те, яким повинен бути запис.

Найвагомішим доказом того, що це два записи, які фіксують одне й те саме виконання твору, є суголосся текстів. Також доказом того, що це одне виконання твору, може бути структура приміток. Як би О. Вересай не виконував цей твір, але коментувати його однаково не міг би. У запису О. Русова п'ять приміток, у запису М. Лисенка – три.

Примітки О. Русова:

^а Шапля, меч – усе одно. Вересай.

^б Така одежа, чи що; золотом єсть там на ёму погаптовано, звісно, як у начальника. То тим так прозивається, що він его тяга на собі, носить. Вересай.

^в Ушкала – то пулі, чи бомби, як кажуть тепер. Вересай.

^г Тепер кажуть – генерал, полковник, а то був Кошовий, що ёго за батька мало військо; так як тепер Царь – кажуть, батюшка. Вересай.

^д Вересай произносить различно, то Базалугом, то Базавлугом.

Примітки М. Лисенка:

^a Шабля, меч – усе одно. Співець Вересай.

^b Така одежа, чи що: золотом єсть там на йому погаптовано, звісно, як у начальника. То там так прозивається, що він його тяга на собі, носить. Співець Вересай.

^в Ушкала – то пулі чи бомби, як кажуть тепер. Співець Вересай.

Як бачимо, перші три примітки збігаються. М. Лисенко, крім вербального тексту, записував ще й музичний. Його запис вербального тексту фіксує ті риси усності, що їх немає в запису О. Русова.

Варто зауважити, саме примітки вказують на те, що думу кобзар виконував декілька разів, причому думу він не тільки переказував, а й співав, інакше М. Лисенко не міг би записати її музичний текст.

Чи міг О. Вересай так варіювати текст, що М. Лисенко записав одне виконання, а О. Русов – інше? Звичайно, така ситуація можлива, але О. Вересай не міг би змінити своє мовлення так, щоб замість сполучника «да» вживати «та». Очевидно, О. Русов замінив «да» на «та» з метою українізації мови кобзаря. У той час неможливо було забезпечити адекватність запису усного тексту, тому дослідники керувалися не чіткою методикою, підкріпленою технічними засобами фіксації, а романтичним піднесенням та інтуїцією.

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 116, 117.

6.56. Дума про Хвѣдора безрѣдного

Друк. за: Грушевська, 2. – С. 117, 118.

Зап. М. Лисенко від кобзаря Остапа Вересая із с. Калюжинці Полтав. губ.

В. Хоменко і М. Стельмах (Стельмах, 1959. – С. 175; Хоменко, 1974. – С. 263) у примітках вказують, що цей текст вперше опублікував М. Лисенко (Записки, 1874. – С. 18–21), проте на цих сторінках опубліковано інший текст (вар. 6.5а). Упорядники збірок свідчать, що цей текст є передруком із книги М. Лисенка (Лисенко. – С. 44–47). До речі, К. Грушевська також стверджує, що цей текст уперше було опубліковано в «Записках...», тільки на с. 1–7 (Грушевська, 2. – С. 110, 118). Першоджерела розшукати не вдалося. Текст опубліковано в книзі М. Лисенка (Лисенко, 1955. – С. 44–47; Лисенко, 1978. – С. 54–57) зі значними текстологічними відмінностями.

¹ «У Ревуцького в тексті слова нема, але в нотному записі є» (приміт. К. Грушевської).

² «У Ревуцького – Українські Думи і пісні історичні – бракує» (приміт. К. Грушевської). Текст, що його опублікувала С. Грица, має іншу строфікацію. Подаємо її у вертикальній колонці справа від тексту. Так, у ньому розбито 1 р. (на дві частини), 2 р. (на три частини), з третьої частини 4 р. зроблено новий (за нумерацією С. Грици – б).

³ У Л. Ревуцького – «То там то междо тим трупом».

⁴ У Л. Ревуцького – «Хвѣдор Безродний-бездольний пробуває».

⁵ У С. Грици – «та».

- 6 У Л. Ревуцького – «й порубаний, постріляний на».
- 7 У Л. Ревуцького слово пропущено.
- 8 У Л. Ревуцького – «та».
- 9 У С. Грици – «смертельнії» замість «смертельні». Заміна систематична.
- 10 У Л. Ревуцького – «безродний, бездольний».
- 11 У Л. Ревуцького – «промовить».
- 12 У Л. Ревуцького – «гірко».
- 13 У Л. Ревуцького – «Ой».
- 14 «У Рев. – смерті» (приміт. К. Грушевської). У С. Грици – «по смерті».
- 15 «У Рев. слово відсутнє» (приміт. К. Грушевської). У С. Грици після «ей» – кома.
- 16 У Л. Ревуцького – «ой, до».
- 17 «Рев. – словами промовляє, гірко сльозами ридає» (приміт. К. Грушевської).
- 18 «Рев. – а» (приміт. К. Грушевської).
- 19 У Л. Ревуцького – «за мене буде».
- 20 У Л. Ревуцького – «Ой».
- 21 У Л. Ревуцького – «Ой, да».
- 22 У Л. Ревуцького – «Ой, да їдь ти понад лугом та Базавлугом».
- 23 «"Ушкалі" – розбійники» (приміт. Л. Ревуцького).
- 24 У Л. Ревуцького – «їдуть».
- 25 «Рев. – а» – (приміт. К. Грушевської).
- 26 «Рев. – й сердешному» (приміт. К. Грушевської).
- 27 У Л. Ревуцького – «іскладає».
- 28 У Л. Ревуцького – «Се ти не своїми кіньми...».
- 29 У Л. Ревуцького додано – «не свої маєш».
- 30 У Л. Ревуцького – «вбив, або «стребив».
- 31 У Л. Ревуцького – «не ізбавив».
- 32 У Л. Ревуцького додано – «в чистім полі знаходити й».
- 33 «На поталу» – на їжу, на здобич» (приміт. Л. Ревуцького).
- 34 «Рев. – подати» (приміт. К. Грушевської).
- 35 «Рев. – із семисот козаків та п'ятдесят» (приміт. К. Грушевської).
- 36 У Л. Ревуцького далі:
 «да в луг Базалуг у суботу висилав.
 Да вони в луг Базавлуг прибували
 У субботу проти неділі
 У четвертій полунощній годині;
 Да тіло молодецькеє знахожали...».
- 37 У Л. Ревуцького: «козацькеє-молодецьке».
- 38 У Л. Ревуцького –
 «... виносили.
 Глибоку яму викопали,
 Хведора Безродного-бездольного похоронили...».
- 39 У Л. Ревуцького: «А тим вони... ».
- 40 У Л. Ревуцького: «цвіленькими сухенькими...».
- 41 «Рев. – і в» (приміт. К. Грушевської).
- 42 У Л. Ревуцького – «слухащим».

С. Грица передруковує цей текст за виданням: Лисенко. – С. 35–47. Дослідниця

критикує Л. Ревуцького за те, що при передруку тексту він пропускав емоційні вигук, переставляв слова чи робив доповнення, які не узгоджуються з мелодією, опублікованою зі словами М. Лисенка. (Грица, 2007. – С. 176–179). «Оригінал нот цієї думи серед рукописів композитора відсутній, зате відомий словесний текст думи (див. також: Грушевська К. – Т. 2. – С. 117; вар. "д" від О. Вересая), який цілком узгоджується з нотним текстом М. Лисенка; отже, примітка Д. Ревуцького, як і поданий ним текст зі змінами до цієї думи, не мають фактичного підкріплення. Удруге дума була повністю опублікована у виданні: *Лисенко М. Характеристика музичних особливостей... У тексті під нотами в окремих місцях тут був наведений незначний ретуш за літературними нормами, судячи з порівняння першого і другого видання. Наприклад, подекуди сполучники "да" виправлено на "та", частки "до" – на "то", замінено окремі русизми, скажімо, "горко" – на "гірко"» (Грица, 2007. – С. 789, 790).*

Передруки:

- Ревуцький, 1919. – С. 137–141;
- Укр. нар. думи, 1955. – С. 34–36;
- Стельмах, 1959. – С. 80–83;
- Кирдан, 1972. – С. 84–88;
- Хоменко, 1974. – С. 107–111;
- Дей, 1982. – С. 23–26;
- Грица, 2007. – С. 92–98.

6.6. Хведор Безрідний

Друк за: Горленко. – С. 510–512.

Зап. В. Горленко [1882 р.] в Лохвиці від кобзаря Івана Кравченка-Крюковського.

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 120, 121;
- Нудьга, 1969. – С. 183–186 (текст метаграфовано);
- Яременко, 1970. – С. 72–74 (текст метаграфовано).

6.7. Про Федора Безродного

Друк за: Сперанський. – С. 18–21.

Зап. [М. Сперанський], Г. Бакалов, В. Данилов [у жовтні 1902 р.] від кобзаря Терентія Пархоменка із с. Волосківці Сосницького пов. на Чернігівщині.

Щодо записувачів цього варіанта думи існує три погляди. Одні дослідники вважають, що думу записав М. Сперанський (Грушевська, 2. – С. 110), інші стверджують, що думу записали Г. Бакалов та В. Данилов (Грица, 2007. – С. 793). На наш погляд, думу задокументували студенти під керівництвом М. Сперанського. У паспорті думи ми поставили ім'я М. Сперанського на перше місце. М. Сперанський був керівником фольклорної практики, а тому, очевидно, був присутній при самому запису думи і керував процесом записування.

Текст подано з мелодією. Початок думи співали без інструментального супроводу. С. Грица зазначає, що «уришок мелодії характеризується чотириразовою зміною метрів – 6 / 4, 5 / 4, 4 / 4, 6 / 4, – можливо, з огляду на невизначеність у трактуванні музичного стилю дум, або й тому, що Т. Пархоменко справді схилився до пісенного стилю, про що зазначали його слухачі» (Грица. – С. 793, 794). С. Грица подає цей уришок «швидше для повноти інформації, ніж з погляду на його цінність, оскільки він значно уступає [...] нотації тієї ж думи, здійсненої М. Лисенком» (там само. – С. 794). На наш погляд, Т. Пархоменко був носієм традиції думового епосу, а тому пропагував традиції певної кобзарської школи. Дума у виконанні Т. Пархоменка і запис, який фіксує це виконання, не повинні визначатися як менш цінні. Водночас наш погляд на еволюцію кобзарської традиції відрізняється від погляду С. Грици, для якої пісенний стиль Т. Пархоменка – це деградація кобзарського мистецтва. Для нас же пісенний стиль Т. Пархоменка – це вияв адаптаційних можливостей народної традиції. Саме тому, що Т. Пархоменко виконував цю думу в пісенному стилі, ми маємо змогу стверджувати, що виконавці як носії героїчного епосу постійно пристосовували його до потреб свого часу. Отже, дума «Про Хведора Безродного» у виконанні Т. Пархоменка засвідчує процес своєї актуалізації на поч. ХХ ст.

Т. Пархоменко, за свідченням С. Грици, знав ще сім дум – «Про втечу трьох братів з Азова», «Невольницький плач», «Вдова і три сини», «Смерть Богдана Хмельницького», «Козак Голота», «Про смерть козака-бандуриста», «Про сестру і брата», «які він здебільшого вивчив із праці Б. Грінченка "Думи кобзарські"» (там само). Невідомо, чи чув Т. Пархоменко виконання аналізованої думи й інших дум так, як їх виконували кобзарі. Постають питання, пов'язані з пісенним стилем його виконання та впливом на його творчість усної та книжкової традицій.

«Т. Пархоменко, – зауважує С. Грица, – не приховував, що текст переймав із книжок, а музику – від М. Лисенка. Відміни у словесному тексті Т. Пархоменка, у порівнянні з двома варіантами від О. Вересая, незначні й стосуються насамперед цікаво інтерпретованого початку думи. Натомість мелодія в діапазоні децими, як і в попередньому варіанті цієї ж думи від О. Вересая (в запису М. Лисенка), в даному разі наближена до пісні зі збереженням окремих мелодичних формул, які збігаються з Вересаєвими. У порівнянні з варіантом О. Вересая, IV ступінь тут є тільки як ввідний до V; у запису відсутні збільшені секунди, що характерно для модусу мислення північної кобзарської традиції, якої, очевидно, дотримувався Т. Пархоменко. Можна шкодувати, що від цього народного музики, попри упереджене до нього ставлення науковців-музикантів (він користувався великою популярністю серед слухачів, – інакше б не присвячено було йому окремої розвідки академіка-філолога), не залишилося повноцінних музичних нотацій дум і пісень. Натомість від Т. Пархоменка М. Сперанський перейняв найповнішу інформацію про кобзарсько-лірницькі цехи, яку подав у вищезгаданій цінній праці» (Грица, 2007. – С. 794).

¹ У К. Грушевської після «гей» – «!».

² У К. Грушевської слово пропущено.

³ У С. Грици в тексті вилучено всі ери, пор.: «тамъ» – «там» (3 р.), «черезъ» – «через» (4 р.), «піль» – «піл» (15 р.), «жъ» – «ж» (17 р.), «удобень» – «удобен», «будешъ» – «будеш» (21 р.), «вінь» – «він», «сідавъ» – «сідав» (22 р.) та ін. Заміна систематична.

⁴ У С. Грици – «положено».

⁵ У К. Грушевської та С. Грици – «єдиного»: замість «є» – «е». Заміна систематична.

⁶ У К. Грушевської та С. Грици – «знемогає» замість «знемогае». виправлення

виконано на початку слів та в кінці: «змагає» (6 р.), «пробуває» (7 р.), «мешкає» (8 р.), «обільється» (10 р.), «своїє» (11 р.) та ін.

У К. Грушевської та С. Грици – на місці «и», за правилами сучасної української орфоєпії, проставлено «і». Пор.: «єдиного» – «єдиного» (5 р.), «коміря» – «комиря» (15 р.). Заміна у С. Грици не систематична.

⁷ У С. Грици – «Безрідний». Цей факт показовий у тому розумінні, що записувачі думи сприймають слово «безрідний» як загальну назву, а С. Грица – як власну.

⁸ У С. Грици – «гіркими». Пор.: «своїми»– «своїми» (54 р.). Заміна систематична.

⁹ У К. Грушевської та С. Грици – «своїє». Пор.: «копіє» – «копіє» (39 р.). Заміна систематична.

¹⁰ У К. Грушевської та С. Грици – «червоніі» замінено на «червоніі». Пор.: «вашоі» – «вашоі» (65 р.), «козацькеє» – «козацькеє», «молодецькеє» – «молодецькеє» (67 р.) і т. п. Заміна систематична.

¹¹ У С. Грици – «семип'ядную». Пор.: «об'явися» (38 р.), «п'ятдесят» (72 р.). Заміна систематична.

¹² У К. Грушевської у 10 р. – «обільється» (замість «обільється»), у 26 р. – «обіллється». С. Грица послідовніша в цій заміні, залишає «обільється». Можливо, у К. Грушевської – друкарський огріх.

¹³ У К. Грушевської слово «Господи» (27, 29, 48, 89 р.) написано з малої літери. Спочатку ми думали, що це пояснюється недоглядом К. Грушевської. Однак, три однотипні виправлення свідчать, що саме цей текст зазнав політичних віянь 20-х рр. ХХ ст. Антирелігійна цензура стосувалася лише цього тексту. Пор.: текст Г, 30 р. (Грушевська, 2. – С. 116). Це зумовлено не неграмотністю машиністки та недоглядом К. Грушевської, а саме редакторськими правками.

¹⁴ «Можливо, помилка – він. Порівн. вар Г ряд. 30» (приміт. К. Грушевської). Цей рядок такий: «То він за мене буде Господа милосердного прохати».

¹⁵ «Мабуть, помилка – на коня або да на коня» (приміт. К. Грушевської). С. Грица і ми беремо до уваги примітки К. Грушевської.

¹⁶ У К. Грушевської та С. Грици – «їдь» замість «йїдь». Пор.: «їдуть» (37 р.). Заміна систематична.

¹⁷ У С. Грици – «;». Це свідчить про те, що дослідниця вирішила підвищити і пунктуаційні вимоги до записаного тексту.

¹⁸ У С. Грици – «всему». Пор.: «всѐму» – «всему» (51 р.).

¹⁹ У С. Грици замість коми – «й».

²⁰ У К. Грушевської та С. Грици – «кошовий» замість «кошовиі».

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 121, 122;
- Грица, 2007. – С. 164–166.

У передруках К. Грушевської та С. Грици знято єри (ъ), застосовано правила сучасної метаграфії («є» виправлено на «е», «і» на «и», «йі» на «ї», «еі» на «єі», «иі» на «иї», «ии» на «иий», «оі» на «ої», «еє» на «еє», «єє» на «е», проставлено апостроф за правилами української орфоєпії).

У М. Сперанського текст названо «Про Федора Безродного». У К. Грушевської та С. Грици – «Про Хведора Безрідного». У самому тексті головного героя названо «Хведоръ Безрідний», тому, очевидно, логічніше цей варіант думи називати так, як у К. Грушевської та С. Грици. Проте ми залишили назву, що її дав М. Сперанський.

6.8. Про Хведора безрідного

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 565, арк. 6 зв., 7.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в Лохвиці на Приліпці від кобзаря Івана Кравченка-Крюковського.

Публікується вперше.

¹ У рукоп. 2 та передруку далі дописано «та безплемінний».

Копія: ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 565, арк. 26 зв., 27 (далі рукоп. 2).

Текст, який ми подаємо, не строфіковано, його подано українською графікою. Текст із рукоп. 2, як і видрукований текст, подано російською метаграфією та строфіковано, але їхня строфікація різниться. Очевидно, текст із рукоп. 2 готувався до друку, оскільки і в рукописному, і в надрукованому текстах наявні слова «та безплемінний» (6, 20 р.), що їх немає в рукоп. 1.

Відмінності між першодруком та рукоп. 2:

1. «царській».

13. «коня вороного... ввичи».

36. «свої... червони».

112. «проходжали».

121. «високу яму».

125. «цвіленькими».

Передруки:

- Мартинович, 1906. – С. 12–16.

6.9. Хведирь сырота безридный

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 666, арк. 9 зв., 10.

Зап. П. Мартинович [у кін. XIX – на поч. XX ст.] від Оксани Кобиланки з Миколаївки.

Публікується вперше.

¹ Рядок дописано зліва від тексту.

² Два останні рядки дописано зліва від тексту.

³ Попередні три рядки дописано в рукопису збоку.

6.10. Хведирь – сыротá безридный

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 23, 24 зв.

Зап. П. Мартинович [у кін. XIX – на поч. XX ст.] від Оксани Кобиланки з Миколаївки.

Публікується вперше.

¹ Два останні рядки закреслено, а збоку написано «треба».

² Зверху написано «знавъ, мавъ».

³ Над словом написано «бавыною».

⁴ У рукопису наступні рядки викреслено іншим чорнилом. Виправлення, очевидно, зроблено після того, як текст був переписаний.

⁵ Слово дописано іншим чорнилом.

⁶ Рядок закреслено іншим чорнилом.

⁷ У цьому і в попередньому рядку слово «красну» закреслено іншим чорнилом. Зверху написано – «червону».

6.11. Козакá лыцаря Хвѣдора пiсьня

Друк. за: ІМФЕ, ф.11, од. зб. 623, арк. 6, 7 зв.

Зап. П. Мартинович [у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст.].

Публікується вперше.

¹ Нерозбірливо дописане слово.

6.12. Козакá лыцаря Хвѣдора пiсьня

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 91–95.

Зап. П. Мартинович [в січні 1903 р.] від Мотрони Бондаренко.

Публікується вперше.

Копії:

ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 28, 29 зв. (далі – рукоп. 2);

ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 623, арк. 6, 7 зв. (далі – рукоп. 3). Текст починається з 14 р.

¹ «протывъ» (рукоп. 2).

² У рукоп. 3 слова немає.

³ «Ваткою, ганчирочкамы» дописано над словом «тряпочкамы» (рукоп. 2); «ветошамы» (рукоп. 3).

⁴ Замість останніх чотирьох рядків – «Хведирь безридный и бесплодный плаче-рьдае» (рукоп. 3).

⁵ «Козакъ Хведирь безридный» (рукоп. 2).

⁶ У рукопису 2 цього рядка немає.

⁷ Останніх чотирьох рядків у рукоп. 3 немає.

⁸ Останніх чотирьох рядків у рукоп. 3 немає.

⁹ Рядка у рукоп. 2 та рукоп. 3 немає.

¹⁰ «И предо мною повертайся» (рукоп. 3).

¹¹ «Ой ты» (рукоп. 3).

¹² Рядка у рукоп. 3 немає.

¹³ Слів «помиждо трупом» у рукоп. 3 немає.

¹⁴ «Мнякенькою» (рукоп. 3).

¹⁵ Над цим словом у рукоп. 3 написано «ватою, ветошами».

¹⁶ Цей і попередній рядки у рукоп. 3 пропущено.

¹⁷ «Серденько» (рукоп. 3).

- 18 Цього рядка в рукоп. 2 та рукоп. 3 немає.
19 «Свою, дорогую, булатную» (рукоп. 3).
20 Замість останніх шести рядків у рукоп. 3 – «Хведора безридного шукалы».
21 Рядка немає в рукоп. 3.
22 Попередніх шести рядків у рукоп. 3 немає.
23 Цього рядка в рукоп. 3 немає.

6.13. Хвѣдирь бизридный

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 31 зв., 32.
Зап. П. Мартинович 23 лютого 1932 р. від Терешка Жадана.

Публікується вперше.

- ¹ Під «-вся» написано «-всья».
² Поряд зі словом «сховай» написано «заховай».
Подаємо ще один текст, записаний від Т. Жадана.

Бизридный несчасный Хведорь

По лугамъ надъ Дънипрѡмъ и въ осадѣ обѣдавъ козакъ Хвѣдирь Безридный
исъ своимъ жу́рою Яре́мою.

Набѣглы ту́рки и його́ пострилялы порубалы.

Тѣльки слугы не пѣймалы.

И ото́ винъ як лежавъ у ранахъ увѣсь, прыкльыкав свого́ джу́ру до се́бе и ка́же: «Эй,
слуга́ мѣй ви́рный! Пиды ты до Дънипра, та наберы́ холо́дной воды́, та напѣй мене́,
та промѣй мѣй ра́ны, та позатыка́й йихъ ба́виною, бо шось мене́ коло се́рьдьця пече́.
И бижы́ ты попидь лу́гомъ База́плуго́мъ. Мо́же, стрѣнешь де козакѣвъ, та нади́нешь
на спы́сь ша́пку – нехай пры́йдуть похова́ють мене́, якъ я вмру́.» Джу́ра побѣгъ и
стрѣвъ козакѣвъ – плывлы́ Дънипрѡмъ своимы́ чайкамы́. Винъ надѣвъ на спы́сь
ша́пку, помаха́въ на йихъ. Воны́ прыверну́лы до бе́рега пыта́ют «нашо́ ты насъ
гука́ишь?» Винъ йимъ ка́же: «панѡве козакы́! Йидьте Дънипрѡмъ: – тамъ у лу́зи у
База́плузи мѣй панъ ра́неный умыра́е. Такъ йидьте швы́дче поратуйте його́». Тоди́
козакы́ сѣда́ют на свои́ човны́ и йидутъ швы́дко до лу́га База́плуга. Пишлы́ туды до
сагы́, – тамъ у въ осадѣ ле́жит Хвѣдирь Бизри́дный Бо́гу ду́шу одда́въ.

Тоди́ козакы́ ша́блямы́ яму на його́ копа́лы,

А ша́пкамы́ зе́млю вы́кыдалы́,

И вы́соку мо́гылу насы́палы́

Коза́цькымы́ чирствы́мы сухаря́мы Хвѣ́дора Безри́дного помына́лы.

Ца́рство небѣ́сне за його́ лы́царство козакы́ прѡспыва́лы.

Цце́ й кинѣць

Зъ барви́нку винѣ́ць.

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 3 зв.

Зап. П. Мартинович 29 грудня 1931 р. від Терешка Жадана.

6.14а. Про Федора Безродного

Друк. за: Грица, 2007. – С. 626, 627.

Зап. С. Грица в березні 1987 р. від Григорія Ткаченка. Транскрипція С. Грици.

Текст зберігається у власному архіві С. Грици.

Перша публікація: (НТЕ. – 1988. – № 2. – С. 52–60).

Г. Ткаченко вивчив цю думу з опублікованого варіанта думи, яку співав О. Вересай [пор.: вар. 6.5а. Повну транскрипцію цієї думи виконав Д. Щириця (див. вар. 6.14б)].

Уступ транскрибувала С. Грица. «У цьому варіанті, – пише дослідниця, – подано початкові уступи з інструментальним вступом та переграми на бандурі після кожного [...] добре знаючись на епічній традиції та вміло оперуючи засобами думової лексики й стилю, бандурист (саме так себе іменував Г. Ткаченко), дозволяв собі вносити у вербальний текст деякі уточнення, які увиразнювали логічну послідовність змісту. Наприклад, у зверненні Хведора Безродного до свого джури є додані рядки-ретардації, яких немає в О. Вересая.

Ой да добре ж ти дбай,
Да на коня сідай,
Да передо мною повертай,

Да нехай я буду знати,
А чи удобен ти будеш
проміждо козаками...
(в О. Вересая).

Гей, да добре ж собі дбай,
Червонії тягелі на себе надівай,
Шаблю булатную, пищаль семип'ядную
почепляй,

Та на коня сідай,
Та передо мною повертай,
Щоб я міг хоть перед смерю побачить,
Гей, чи удобен ти будеш.
Промежду козаками пробувати...
(у Г. Ткаченка).

Такого типу розширення та уточнення оповіді трапляються ще в кількох місцях словесного тексту у варіанті Г. Ткаченка. Г. Ткаченко, який, окрім «Безродного», знав ще сім дум, рецитовав їх без афектації (до якої вдавалися кобзарі нової, концертної генерації), проте дуже виразно, проникливо й переконливо, здобувши собі опінію справжнього старосвітського бандуриста. Діапазон його високого баритона обіймав дециму-ундециму: d (c) малої – f (g) першої октави. Інструментальний супровід Г. Ткаченка, коли той досягнув похилого віку, був схематичним, маркував співець лише основні акорди. "Пальці не слухалися", – як він сам говорив. Рецитація з використанням сталих думових формул в d -натуральному. Стрій бандури Г. Ткаченка: $DGA dga / d^1 e^1 f^1 g^1 a^1 b^1 (h^1) c^2 -d^{\flat}$ » (Грица, 2007. – С. 813).

¹ Дужки подано за першоджерелом.

6.14б. Про Федора Безродного

Друк. за: Грица, 2007. – С. 632–662.

Зап. С. Грица в березні 1987 р. від Григорія Ткаченка. Транскрипція Д. Щириці.

Транскрипції С. Грици та Д. Щириці свідчать про «індивідуальне сприйняття звукового матеріалу, передусім, з погляду ритму, який майже неможливо передати фотографічно, тим більше, у тотожному вигляді [...]. Розходження виявилися й у сприйнятті звуковисотного контуру мелодії, який начебто легший для транскрипції (пор. у попередньому і цьому [...] [підваріантах. – І. К.] фразу "козацького, молодечького", де, крім усього, ясно вчувається незначне підвищення IV ступеня, як і в інших місцях ("Гей, джуро Яремо..."), якого транскриптор ніде не відзначив. До того ж, Г. Ткаченко настроював свою бандуру в *d*-натуральному, а не в *c*, як у даній транскрипції, як свідчать й інші записи від нього, наприклад, Н. Якименко та О. Ганжі, що теж подані в *d*. Можливо, що з часом (в інтервалі 10 років) змінилось звучання тональності на півці» (Грица, 2007. – С. 813, 814).

Текст, за повідомленням С. Грици, зберігається в матеріалах ІМФЕ. Точнішої вказівки немає (там само. – С. 813).

С. Грица пронумерувала цей і попередній тексти, як два окремі варіанти (№ 81, № 82). На наш погляд, ці тексти документують побутування одного варіанта думи, а тому є одним варіантом. Різне транскрибування вербального тексту не повинно створювати враження, що це окремі варіанти, тому подаємо ці три транскрибування під одним номером, та різними підтипами номера (6.14а, 6.14б, 6.14в).

¹ Дужки за першоджерелом.

² Пропуск за першоджерелом.

³ Дужки за першоджерелом.

6.14в. Про Федора Безродного [Про Хведора Бездольного]

Друк. за: ІМФЕ, ф. 14–2, од. зб. 405, арк. 1–12.

Зап. С. Грица в березні 1987 р. від Григорія Ткаченка. Транскрипція О. Ганжі.

93 рядки тексту, розшифрованого О. Ганжею, майже повністю збігаються з текстом, розшифрованим Д. Щирицею. Щоправда, текст О. Ганжі довший на 9 рядків. Це зумовлено різною строфікацією.

Варіанти 6.14б і 6.14в – це одне виконання твору, записаного С. Грицею. Хоча в альбомі, де міститься розшифровка О. Ганжі, відсутній запис про того, хто зафіксував думу, а дату розшифровки подано як 1969 р.

Про Хведора Безрідного див.:

ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 997, арк. 411–414 зв. («Росказь про Хведора безрідного льщаря»).

¹ «Гірко» (приміт. розшифрувальника).

Підготувала Ірина Кімакович

7. САМІЙЛО КІШКА

«Дума про Самійла Кішку, чи краще, про його втечу з турецької неволі, одна з найдовших і найкращих дум, належить до найтривкіших номерів кобзарського репертуару»¹, – стверджувала К. Грушевська. Проаналізувавши шість варіантів, що були в її розпорядженні, дослідниця констатувала: «Всі варіанти Самійла Кішки записані на Полтавщині, в її північно-західній половині, в місцях досить далеко розкиданих. Дві редакції сеї думи А-Б і В-Г-Д тереторіяльно не протиставляються виразно одна одній»².

У першому томі корпусу «Українських народних дум» подаємо дванадцять варіантів сюжету: шість, оприлюднених К. Грушевською, та шість – у запису П. Мартиновича. Фіксації П. Мартиновича публікуємо вперше. Це здебільшого записи з Полтавщини; за К. Грушевською, належать і до першої (варіанти 7.6, 7.12), і до другої (варіанти 7.7, 7.8, 7.11) редакцій. Друга редакція, на думку фольклористики, «більше здраматизована»: «...утеча відбувається майже слідом за поневоленням Кішки, і більший натиск положено на поворот-зустріч поворотців з новим персонажем, дідом Соленком»³. Поміж варіантів думи вирізняється варіант 7.9, який має початок зразків «першої редакції» (вихід галери з Трапезона), а завершення – другої (зустріч козаків із дідом Соленком та подив останнього героїзмом Кішки). Зразки в запису П. Мартиновича переважно демонструють відхід від канонів жанру, а деякі засвідчують, що кобзар уже не пам'ятав думу цілком. Так, у варіанті 7.11 з'являється мотив, що не характерний для даного сюжету: на морі здіймається буря, яка вщухає лише тоді, коли яничари перестають бити невольників. Цей мотив радше запозичений із «Бурі на Чорному морі» або «Олексія Поповича» і згодом переосмислений.

Думи в запису П. Мартиновича варто прискіпливо вивчати, адже «...питання щодо наукової достовірності записаних ним текстів залишається відкритим»⁴: його фіксації – «...взірець для інших подібних робіт, що підготовляють ґрунт для дальших теоретичних дослідів»⁵, однак «...Мартинович вважав за можливе не тільки доповнення одного запису іншим, хоча і занотованим від того самого виконавця, але й відновлення тексту з пам'яті...»⁶. Відомо, що текстологічні засади фольклориста змінювалися – з'являлося розуміння наукової точності запису. Якщо на початку діяльності він удавався до реконструкції тексту, читаючи

¹ Грушевська, 1. – С. 35.

² Там само. – С. 36.

³ Там само. – С. 35.

⁴ Боряк, 1997. – С. 24.

⁵ Грушевська, 1. – С. XXX.

⁶ Кирдан. Мартинович... – С. 169.

кобзареві інші варіанти дум, то згодом унікав цієї методи. Варіант сюжету (7.3) «Самійло Кішка» в запису П. Мартиновича від І. Кравченка значно різниться від пізнішого запису (вар. 7.5) В. Горленка від того ж кобзаря [проаналізувавши вищеназвані варіанти, К. Грушевська відмінності фіксації В. Горленка позначила курсивом. – *О. III.*]: варіант П. Мартиновича завершений і цілісніший. Із листування П. Мартиновича з В. Горленком ¹ дізнаємося, що при фіксуванні думи від І. Кравченка П. Мартинович «підказував» її фрагменти, які були надруковані в праці М. Костомарова ². Отже, не всі записані П. Мартиновичем варіанти доцільно приймати беззастережно, окремі з них – це абсолютне переосмислення сюжету, в яких діють лише деякі герої думи (напр., «Росказ про Самійла Кишку...» ³). У запису П. Мартиновича маємо і перекази про Самійла Кішку – «Про добре серце, про добросердечність покойного Самойла Кишки козачого Кошевого Запоріжського війська...», «Якъ Самійло Кішка тикавъ зъ неволи» ⁴. Такі записи тут не подаємо.

До наукового обігу спершу введено варіант (7.2) у запису П. Лукашевича від кобзаря І. Стрічки ⁵. Проте В. Ломиковський варіант (7.1) сюжету «Самійло Кішка» зафіксував від кобзаря Івана раніше (опублікований П. Житецьким ⁶).

Загальновідомо, що І. Кравченко чув думу і від пирятинського кобзаря Гордія, і від свого майстра Вовка, вона була в репертуарі й пан-майстра Ю. Бутовського (однак від них записів немає). Тому К. Грушевська припустила, що дума «Самійло Кішка» на Полтавщині доволі поширена ⁷.

Про «Самійла Кішку» відомо чимало досліджень, розпочатих ще першим її видавцем – П. Лукашевичем: «Можливо, під іменем Кішки завуальований якийсь відомий вождь запорожців» ⁸. Однак посилену увагу дослідник спрямував на вивчення в думі історичного часу події. Покликаючись на «Историю русов» Г. Кониського (М., 1846), він висловив думку, що вірогідне звільнення Кішки – 1589 р., коли потрапив у полон Скалозуб, згадуваний у думі. Проте М. Костомаров зауважив, що час звільнення Кішки неможливо визначити, оскільки головний герой міг бути кошовим Самусем Кішкою або ж і гетьманом Самійлом Кушкою ⁹.

Зацікавившись українським героїчним епосом, П. Куліш поділив «невольницькі пісні» на «плачі» і «славословія» – думи «в честь героїв», до яких належить і «Самійло Кішка». Пісні створювали колишні невольники – ті, хто спробував «турецької каторги», «це помітно із численних подробиць, переданих в оповіді очевидця» ¹⁰.

Докладний коментар про епічний твір подали В. Антонович і М. Драгоманов: «Це найдовша і краще за інших збережена дума, оскільки записана ще в 30-і роки. Вона може дати розуміння, яке було багатство епічної творчості в старій Малоросії, утрачене тепер унаслідок того, що занадто пізно почали записувати її пам'ятники [пам'ятки. – *О. III.*]» ¹¹. Дослідники не тільки з'ясували питання турецького неволь-

¹ ІЛ, ф. 102, од. зб. 82, арк. 1.

² Костомаров. Історія козацтва..., 1880.

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 798, арк. 56 зв.-61.

⁴ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 1416, арк. 4–10; там само, од. зб. 954, арк. 1, 1 зв.

⁵ Лукашевич. – С. 15.

⁶ Житецький. Старовинний запис... – С. 296–302.

⁷ Грушевська, І. – С. 36.

⁸ Лукашевич. – С. 13.

⁹ Костомаров, 1843. – С. 97.

¹⁰ Куліш, І. – С. 215.

¹¹ Антонович, Драгоманов, І. – С. 220.

ництва, ренегатства християн у неволі, а насамперед розтлумачили події та образи героїв думи з історичного погляду, наголосивши на біографічно-хронологічних відомостях. Науковці проаналізували також історичні джерела, в яких згадано ім'я Кішки: т. зв. Баркулабівський літопис, літопис Величка, листи С. Жолкевського 1574–1620 рр., лист І. Сірка до хана 1675 р., де зазначено, що Самуїл Кішка став кошовим отаманом до 1575 р. Учені ретельно розглянули й постать Скалозуба, дійшовши висновку, що Кішка був кошовим по його смерті, повернувшись із полону через 28 років (число 54, вважають дослідники, складають два сакральні числа – 30 і 24). Окремо в їхньому доробку йдеться про звичай козаків обдаровувати монастирі й церкви, а також про відносини запорожців із «військом Донським».

Виступаючи на Київському археологічному з'їзді 1875 р., О. Міллер ознайомив наукову громадськість із своїми спостереженнями над мотивом віщого сну в думі про Самійла Кішку, визначивши й охарактеризувавши як такий, що поширений у богатырському епосі ¹.

Згодом М. Костомаров продовжив вивчення сюжету ², про який ведемо мову. У розпорядженні вченого було вже три варіанти думи: 7.2, 7.1, переданий йому О. Котляревським, і 7.4, отриманий від проф. А. Зайкевича. Проаналізувавши фіксації, науковець констатував, що до «найдавнішої форми» наблизений варіант 7.1, а варіант 7.4 – напівзабутий і «найдалший» від «первісного» зразка. Варіант 7.2 М. Костомаров вважав пізнішим за варіант 7.1, оскільки, на його погляд, оповідь про розмову Самійла Кішки з Ляхом Бутурлаком щодо християнства природніша, а плач дівки Санджаківни – «образ українського життя» – пізніша складова думи. Водночас у зразку 7.2 є такий мотив: смерть Бутурлака від рук козаків після прибуття на Тендер. Підсумувавши роботу над сюжетом, М. Костомаров дійшов висновку, що і дума, і варіанти розвиваються, зазнають різноманітних впливів. Однак, зауважив історик, кобзар не міг привнести специфіки, не властивої народному побуту. Учений наголосив на двох тенденціях, характерних для дум як жанру: спочатку вони «розширилися», втрачаючи простоту і природність, відтак набуваючи нових ознак, а згодом – «скорочувалися», тобто виконавці дум забували їхні окремі сегменти. Дослідник помилився, вважаючи думу такою, що вийшла з ужитку.

Наступний крок у вивченні «Самійла Кішки» – розвідка В. Науменка ³. Шукаючи прототипу Кішки, автор особисто проаналізував наявні історичні джерела, піддавши сумніву відомості Баркулабівського літопису про смерть Кішки 1601 р. у Швеції та його похорон у Києві. Вивчивши факти стосовно кошового Кішки, В. Науменко дійшов висновку, що пригоди козака не мають безпосереднього зв'язку з думою про Самійла Кішку, а також, що дума виникла значно пізніше відомих історичних джерел про кошового, інакше вона б вплинула на літописи. Дослідник вважав, що втеча з неволі Кішки – близька підміна реально-історичного факту, пов'язаного з іншою особою. В. Науменко звернувся до італійської брошури про втечу руського офіцера Симоновича з турецької неволі, що вийшла друком у Римі 1643 р., – «Повідомлення про незвичайну подію, що недавно трапилася: про те, як була взята найкраща турецька галера, що була під

¹ Міллер О. Великорусские былины и малорусские думы (відбитка) // Труды III археологического съезда. – 1876.

² Костомаров. Історія козацтва..., 1880.

³ Науменко. – С. 212–232. Подібні погляди висловлював О. Маковей (див.: Криль О. Новознайдена стаття О. Маковея «Дума про Самійла Кішку» // НТЕ. – № 1. – 1966. – С. 107).

начальством Анти-паші Маріоля, як увільнилися 207 невольників-християн з Польської Русі і 70 невольників інших християнських країв, як були взяті в полон 40 турків і 4 єврейські купці, як убито згаданого Анти-пашу з багатьма іншими турками, і яку багату здобич знайдено на галері». У брошурі мова йшла про втечу (1642 р.) із турецької неволі, яка сталася під час перебування галери в Мармуровому морі – утікачі запалили порох, унаслідок чого загинуло багато поневолювачів. В одному з епізодів мовиться про зустріч невольницької галери з фелюкою: русин, володіючи турецькою мовою, заманив турків на галеру і полонив їх. Оповідь завершена прибуттям галери до Італії.

Науковець наголосив, що між думою і подіями, описаними в італійській брошурі, багато спільного, однак занадто категорично ствердив, що саме ці події є підґрунтям сюжету думи, об'єднані з переказами про Самійла Кішку, який перебував у неволі близько 1620 р.

На характерну особливість сюжету – «точний опис історичної події» – звернув увагу О. Лісовський: «Подія грає в думі головну роль, а не особи»¹. Він запевнив, що дума пізніших переробок уникла і добре збереглася. Зауважмо: в історичних джерелах немає відомостей про втечу Кішки з неволі, проте дослідник вважав опис цієї події у творі абсолютно достовірним. О. Лісовський також вивчав поетику та мову думи: «Дума не тільки не ввела подробиць, щоб розкрити характери, не тільки замінила живу мову діалогічними формулами, але і в події, як такій, згладила багато показових особливостей, дотримуючись загальних прийомів народної творчості»².

Із висновками В. Науменка щодо походження думи солідарний і П. Житецький, який наголошував на її зв'язку з оповіддю про втечу Симоновича. Ці висновки, зауважив він, підтверджені варіантами В. Горленка та А. Зайкевича, що збережені гірше, проте ближчі до історії. Однак інші два варіанти «...Лукашевича і Котляревського містять багато ознак древності в подробицях, утрачених варіантами Зайкевича і Горленка: такі, наприклад, усі реальні подробиці, що належать до опису турецької галери і життя невольників на галері...»³. П. Житецький, проаналізувавши образ ренегата Бутурлака й типи цього образу в різних варіантах, висловив думку, що «...сам Самійло Кішка у варіанті Котляревського схожий частково на Івана Богуславця»⁴. У чотирьох варіантах сюжету (відомих у той час дослідникові) він убачав дві самостійні редакції, які могли виникнути одночасно або одна за одною. Хоча цілком імовірно, що ці варіанти – похідні від одного.

Відомі також зауваги про думу М. Грушевського: перша згадка про Самійла Кішку – «героя найславнішої з козацьких дум» – зафіксована 1599 р., час виступу козаків на допомогу воєводі мултянському Михайлові, який «вийшов із послухності туркам». На заклик короля польського йти походом на Молдову Кішка 1600 р. від імені козаків відповів листом-ультиматумом із низкою вимог. Історик також подав відомості про похід козаків під проводом Кішки, його арешт і вибір на гетьманство; шведський похід козаків 1601 р. за участі Кішки та звістку про смерть під Феліном. З-поміж джерел думи вчений назвав і чолобитну калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна цареві «за жалування». «Дума своїми деталя-

¹ Лісовський. – С. 15.

² Там само. – С. 16.

³ Житецький. Старовинний запис... – С. 294.

⁴ Там само.

ми підходить до оповідань про епізод 1643 року дуже близько, і не можна сумніватися в тім, що описує вона таки сей епізод. Кішка до того причасним не був, правдоподібно, не жив тоді давно. І тим часом якимись невідомими шляхами дума притягає його ім'я і робить героєм події, до якої він не належав, описує його подробицями зовсім чужими і т. д. Історично-побутовий образ з механічно причепленим, через спільність мотивів, історичним іменем»¹.

Розмірковуючи над сюжетом, І. Франко підсумував: «Самійло Кішка вмер у початку 1602 р., не був, мабуть, у татарській або турецькій неволі, і хоч був атаманом, не гетьманом (у листах він підписував себе, так само як Хмельницький іще в червні 1648 р. в листі до короля, "старшим" війська запорожського), а що до своєї воєнної діяльності на Білій Русі, де був писаний Боркулабівський літопис, заслужив собі на назву не чесного та хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника»². Полон Самійла Кішки та його звільнення І. Франко вважав легендою, що сформувалася в осередку українського козацтва (40-і рр. XVII ст.) і стала джерелом думи.

Російський дослідник К. Арабажин³ вважав думу про Самійла Кішку популярною та добре збереженою; А. Кащенко в історичному оповіданні «Про гетьмана козацького Самійла Кішку»⁴ передрукував варіант думи, записаний П. Лукашевичем, використавши коментар В. Антоновича і М. Драгоманова.

В «Українських думах та піснях історичних» (К., 1919) Д. Ревуцький, ґрунтуючись на дослідженнях попередників, подав до думи коментар. Пильну увагу вчений спрямував на мотив віщого сну, зіставивши його зі сном цариці Єлени з російської пісні «Про взяття Казани», сном у «Слові о полку Ігоревім», віщими снами у Біблії, снами у «Пісні про Нібелунгів», «Пісні про Роланда», «Рустеміяді», «Пісні про Косово поле»: «Сон "барзо дивен" (рядок 34 і наст.), що пророкував Алкану-Паші смерть від С. Кішки, – одна із самих улюблених форм всесвітньої епічної народньої творчості, починаючи від самих старих часів»⁵.

У К. Грушевської та І. Єрофієва є згадки про невидану працю М. Сумцова «І. Українські думи та пісні, стор. 1–190. II. Старі революційні пісні», в якій уміщено відомі варіанти думи про Самійла Кішку, починаючи із запису П. Лукашевича. «Думу про С. Кішку М. Сумцов оцінює як цікавий художній твір, "але, – каже він, – слава померла, у другого народу не померла б, – були б розкішні видання, розкішні малюнки". Зверталася б велика увага на думу серед народу і в школі. Отже, "на бідній Україні усе збідніло, обледащіло, після полонізації одних і обмосковлення других" (ст. 2)»⁶. «Думу вперше зложив», за висловлюванням академіка М. Сумцова, хтось із тих бідних невольників, котрі перебували на галерах, бо в ній є докладний опис галер і такі історичні подробиці, які міг знати лише учасник подій.

Неодноразово звертався до думи і Б. Кирдан. Дослідник відкинув припущення, що події 1642 р. покладено в основу думи про Самійла Кішку, вважаючи, що епічного твору в другій половині XVII ст. не було, як твердив свого часу В. Науменко, бо

¹ Грушевський, 1909. – С. 577.

² Франко, 1913. – С. 246.

³ Арабажин. – С. 301–334.

⁴ Кащенко. Про гетьмана... – С. 9–19.

⁵ Ревуцький, 1919. – С. 139, 140.

⁶ Єрофіїв. – С. 11.

1648 р. розпочалася Національно-визвольна війна українського народу проти польської шляхти. Оповідь про визволення козаків із турецької неволі хоча й героїчна, але, усе ж таки, другорядний епізод, тому не могла надихнути кобзарів на її оспівування¹. Автор також наголосив, що в думі бракує подробиць, які є в документах про захоплення галери 1642 р., відсутні й згадки про прибуття втікачів до Мессіна.

Покликаючись на УРЕ², де йдеться про захоплення козаками, на чолі із Самійлом Кішкою, турецької галери поблизу Гьозлева Б. Кирдан дійшов висновку, що дума все-таки пов'язана із згаданим фактом: «Якщо ця історична довідка написана на основі наново відкритих документів, то вона значно уточнює питання про походження думи "Самійло Кішка" та її історичної достовірності»³.

З-поміж ретельних дослідників думи на увагу заслуговує постать М. Плісецького. Учений неодноразово вдавався до аналізу її варіантів⁴, зокрема в посмертному виданні⁵, в якому не лише докладно простежив відмінності між першим та другим варіантами думи, охарактеризував образи, окреслив географію, наголосив на «епічному дусі» сюжету, а й намагався з'ясувати його генезу. Проаналізувавши історичні документи про визволення козаків із турецької неволі, науковець констатував: «Б. Кирдан висунув вдале припущення, що дума узгальнила кілька аналогічних фактів (все-таки – конкретних), і що є підстава датувати її кінцем XVI ст. При цьому якщо перша редакція думи, можливо, більше відображає події 1599 року, то друга, безперечно, розповідає про події 1642 року, хоч і тут головним персонажем є Самійло Кішка»⁶.

Сучасний історик Ю. Мицик вважає, що Кішка брав участь у Цоцорській битві, де й потрапив 1620 р. у полон. «Перебуваючи невольником-гребцем на галері, зумів увійти в довіру до турків, а в листопаді 1627 р. підняв повстання на турецькому військовому кораблі в порту Мітіліні (о. Лесбос на Егейському морі). Пізніше він зумів провести галеру до Італії. Було визволено 220 невольників, переважно українців. Пізніше Кішка з групою невольників повернувся на батьківщину»⁷. Дослідник пов'язує думу з повстанням невольників-веслярів 1627 р., описане в брошурі Марка Томмаза Марнавізіо «*Relazione della conquista fatta della galera capitana d'Alessandria nel Porto di Metellino per opera del capitano Marco Jakimovski, schiavo in detta galera. Con liberazione di 220 schiavi christiani*» («Оповідь про здобуття флагманської галери александрійської флотилії в порту Метеліно капітаном Марком Якимовським, котрий був невольником на цій же галері. При цьому було визволено 220 невольників-християн». – Рим, 1628)⁸.

Отже, маємо чимало версій щодо історичної основи думи про Самійла Кішку.

¹ Кирдан, 1962. – С. 126, 127.

² Кішка Самійло // УРЕ: в 56 т. – К., 1961. – Т. 6. – С. 461.

³ Кирдан, 1972. – С. 446.

⁴ Плісецький М. Генезис і ідейність думи про Самійла Кішку // Ужгородський держуніверситет: Доповіді та повідомлення. Серія «Філологічна». – №5. – Ужгород, 1960. – С. 32–36; Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. – М., 1963/

⁵ Плісецький, 1994.

⁶ Там само. – С. 257

⁷ Мицик, 2003. – С. 44. Див. також: Мицик, 1990. – С. 184–189.

⁸ Мицик, 1991. – С. 105–111, а також: Мицик, 1980. – С. 201, 202.

7.1. Кишка Самыло

Изъ города Козлова до города Трапезона	1 рядок
Гуляла галера цвѣткована-малевана ¹ ,	2
Четырьма ² цвѣтами процвѣтанна,	3
Первымъ ³ цвѣтом процвитанна –	
5. Синими киндяками обвиванна,	4
Другимъ цвѣтомъ процвѣтанна –	
Турецкою червоною габою обвиванна ⁴ ,	5
А третимъ цвѣтомъ процвѣтанна –	
Христіанскою кровью фарбованна ⁵ ,	6
10. Четвертымъ цвѣтомъ процвѣтанна –	
Неволниками осаженна ⁶ ,	7
Козацкими гарматами обрыштована.	8
У той галерѣ пробувало 700 (семьсот) турокъ-янычарь,	9
Межъ ними булъ старшій старшиною ⁷ Алкань-паша,	10
15. Трапезонское дитя молодое.	
Около той галеры пробувало 350 (триста пятьдесят) козаковъ- неволниковъ ⁸ .	12
Уже они 40 (сорок) лѣт въ неволѣ пробувають,	13
Объ землѣ христіанской ничего не знаютъ ⁹ .	14
То межъ ними безъ старшины козацкой не бывало,	15
20. Только одинъ бувъ ¹⁰ старшій старшиною,	16
Кишка Самыло, гетманъ запорозскій,	17
Другій бувъ старшій старшиною	18
Судья черкаскій Марко Грачъ ¹¹ .	19
То вже тогда Алкань-паша, трапезонское дитя, добре винъ дбае,	20
25. На невольниковъ по два, по три кайдановъ набывае,	21
Березиною ¹² по голыхъ рукахъ христіанскихъ затинае,	22
Кровью христіанскою слѣды заливає ¹³ :	23
«Добре вы, невольники, дбайте.	24
Скорейше галеру до города Трапезона доганяйте!»	25
30. Тогда невольники за опашны ¹⁴ руками хватали,	26
Изъ глыба морской воды доставали,	27

¹ «Копія Маслова-Драгоманова: Цвѣткова-намалёвана» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

² «Там-таки: четорьма».

³ «Там-таки поправлено рукою Драгоманова: первимъ».

⁴ «Там-таки: ся зміна відзначена теж у Драгоманова «Життю і Слові» 1895 р.: покривана, очевидно, під впливом варіанту Б [7.2], ряд. 8».

⁵ «Копія Маслова-Драгоманова: фабрована».

⁶ «Там-таки – обсаженная».

⁷ «Там-таки після "старшиною" рядок кінчиться, слідуєчі слова належать до рядка 11».

⁸ «Копія Маслова: тій ... козаківъ-невольниківъ».

⁹ «Там-таки на початку цього рядка додано: (Много годів)».

¹⁰ «Там-таки: тільки бувъ одинъ».

¹¹ «Там-таки: Грачу, після слова в дужках знак запитання (?), його перечеркнуто, мабуть, рукою Драгоманова».

¹² «У Костомарова і в копії Маслова: Тоді березиною».

¹³ «У Костомарова: "Кров христіанську проливає". В копії Маслова: "Кровь христіанскую сліди заливає". До цього в "Копії" примітка: "Должно быть: кровью христіанською. М.Т." (Толмачов, псевдонім Драгоманова)».

¹⁴ «Копія Маслова: опачины (се слово було поправлене, очевидно, рукою Драгоманова)» .

Швядко ¹ галеру Чернымъ моремъ погоняли,	28
До острова Тендера приганяли,	29
Противъ Кефы-города на опочинокъ ставали,	30
35. Тамъ вони соби заночевали.	31
То Алканъ-паши трапезонскому ополночи ²	32
приснился сонъ чудень да пречудень ³ ,	33
То Алканъ-паша отъ сна починае,	34
Промежду ⁴ турками-янычарами похожае:	35
«Который бы межъ вами ⁵ могъ сей сонъ отгадати,	36
40. Могъ бы я его великимъ паномъ наставляти,	37
Що приснился мнѣ сонъ чудень да ⁶ пречудень:	38
Видится ⁷ , козаки-невольники моихъ турокъ-янычаръ всѣхъ порубали,	39
Въ Черное море вкидали,	40
А видится, Кишка Самійло, гетманъ запорозскій,	
мене на руки браль,	41
45. Мени сплечь головку ⁸ снималъ,	42
Въ Черное море вкидалъ».	43
То межъ турками-янычарами никто ⁹ не могъ сего сна отгадати,	44
Только бувъ межъ ними старшій старшиною ¹⁰ Ляшъ Бутурлака ¹¹ ,	45
Полковникъ переяславскій,	46
50. Недовѣрокъ христіанскій,	47
А винъ клюшникъ галерскій,	
Той могъ сей сонъ ¹² отгадати,	48
Сталъ словами промовляти:	
«Велю я тебѣ, пане молодый ¹³ , из невольниковъ	
старые кайданы снимати ¹⁴ ,	
55. А новыхъ по два, по три набивати,	52
То будетъ твоя галера въ цѣлости пробувати»,	53
Тогди турки-янычаре изъ невольниковъ	
старые кайданы снимали,	54
Новыхъ по два, по три набивали	55
И ¹⁵ скоренько до города Трапезона ¹⁶ поспѣшали,	56

¹ «Там-таки: швидче».

² «В копії Маслова се слово зачеркнене і зверху написано "опівночі" рукою Др.; перше, здається, було "от півночі", або "опъ півночі"; тут рядок уривається».

³ «У копії Маслова "да" пропущено. Се відзначено теж у Драгагоманова в "Ж. і С."».

⁴ «Копія Маслова: проміж».

⁵ «У Костомарова і в копії Маслова додано: Турокъ».

⁶ «В копії Маслова "да" пропущено. Се відзначено теж у Драгоманова в "Ж. і С.", але зверху на копії Др. його рукою дописано: та».

⁷ «В копії маслова додано (?) і перечеркнено».

⁸ «Там-таки – Полову».

⁹ «Там-таки: ніхто».

¹⁰ «Там-таки: тут рядок кінчиться, решта належить до другого рядка».

¹¹ «Там-таки: слово Ляш поправлене, здається, було Ляж; після нього знак запитання (?), перечеркнений пізніше. До Бутурлака примітка Драгоманова: Въ другихъ варьянтахъ: Ляхъ и Илляшъ; Бутурлакъ вм. Потурнакъ, потурчений. М.Т».

¹² «Копія Маслова-Др. слова: "сей сонъ" додані над рядком».

¹³ «Там-таки: молодой».

¹⁴ «Там-таки додано в дужках (здіймати?) і перечеркнено».

¹⁵ «У Костомарова і в копії Маслова "и" пропущено».

¹⁶ «В копії Маслова Трапезонта, пізніше т закреслено. Се мабуть помилка переписувача Драгоманового».

60. До дѣвки Санжаківны ¹ скоро приѣжжали.	57
Стали до города Трапезона приѣжжати,	58
Стали галеру до берега припинати ² ,	59
Сталь Алкань-паша молодой до дѣвки Санжаківны прибувати,	60
Усихъ ³ турокъ-янычаръ съ собою брати ⁴ ,	61
65. Тьлько клюшника галерского въ ⁵ галерѣ оставляти.	62
То тамъ сталь пити та гуляти,	63
Только двохъ турокъ-янычаръ сталь на подслухи посылати,	64
Що буде Ляхъ ⁶ Бутурлака изъ гетманомъ Самійломъ розмовляти.	65
Тодѣ Ляхъ Бутурлака до Кишки Самила словами промовляль ⁷	66
70. «Колы бѣ ты, Кишко ⁸ Самійло, свою	
вѣру христіанску поламалъ,	67
А нашу бусурманску на себе взялъ ⁹ ,	68
Уже бѣ я тебя съ кайданивѣ расковалъ ¹⁰	69
И съ ¹¹ собою за однимъ столомъ сажалъ».	70
То Кійшко Самійло свою вѣру христіанскую	
будто ¹² поламае,	71
75. А Бога Милосердного въ сердцѣ себѣ мае.	72
Ляхъ ¹³ Бутурлака Кишку Самійла из	
кайданивѣ росковалъ	73
И ¹⁴ съ собою за однимъ столомъ сажалъ,	74
Про козацкіи звичаи роспиталъ.	75
То турки-янычари тогди тое выслухали,	76
80. До Алкань-паши прибували,	77
Словами промовляли:	
«Теперь, пане молодой, пий та гуляй ¹⁵ ,	79
Только Ляха Бутурлака не забувай» ¹⁶ .	80
Алкань-паша пье та гуляе,	81
85. Въ галеру напитки посилае.	82
Якъ сталь Ляхъ ¹⁷ Бутурлака пидпивати,	83
Сталь гетману запорожскому ¹⁸ по три	
чарки горилки даваты,	84

¹ «В копії Маслова-Др. зроблена примітка: "Т.е. невѣстѣ. Примѣчаніе записавшого": Се відзначено і у Драгоманова в "Ж. і С."».

² «В копії Маслова-Др.: слово поправлено».

³ «У Костомарова: "Став"».

⁴ «В копії Маслова додано щось в дужках і перечеркнено».

⁵ «У Костомарова: "Клюшника на галері оставляти"».

⁶ «В копії Маслова "Лях" поправлено на Ляшъ, в дужках додано: (х). Драгоманов в "Ж. і С." зазначив, що в Маслова Лях називається все Ляж або Ляш».

⁷ «У Костомарова: промовляє. – В копії Маслова: Тожъ Ляшъ ... промовляє"».

⁸ «Копія Маслова-Драгоманова: Кішка».

⁹ «У Костомарова: сей рядок пропущений».

¹⁰ «Копія Маслова-Др.: рятовавъ».

¹¹ «Там-таки: Изъ».

¹² «У Костомарова: будто свою віру».

¹³ «Копія Маслова-Др.: Ляж, поправлено на Ляш».

¹⁴ «Там-таки: А».

¹⁵ «У Костомарова: "Пийте-гуляйте". В копії Маслова-Драгоманова було, здається: "гуляе" і поправлено на "гуляй" рукою Др.».

¹⁶ «У Костомарова: Забувайте. В копії Маслова-Др., здається: "забуае" і як вище».

¹⁷ «У Костомарова: Іляшъ».

¹⁸ «Там-таки: гетьманові».

То Кишка Самійло по одной чаркѣ ¹ выпивае,	85
А по другой въ рукава выливае,	86
90. А третію чарку черкаскому судьи посилае.	87
То вже Ляхъ ² Бутурлака якъ упився ³ ,	88
То на лижко свалился,	89
То Кишка Самійло отъ его пьяного съ запояса	
ключи отобраль,	90
Увсѣмъ ⁴ невольникамъ въ руки подаваль:	91
95. «Вы, братцы, сами себя отмыкайте,	92
Брязку не учините,	93
Ильяша ⁵ Бутурлака не збудите».	94
Тогда невольники сами себя отмыкали,	95
Брязку не учинили,	96
100. Ляша Бутурлаки не збудили.	97
Тогда Кишка Самійло Ляшу Бутурлацы	
ключи до пояса привязаль.	98
О полночной годинѣ Алканъ-паша, дитя молодое ⁶ , отъ дѣвки	99
Санжакивны изъ турками до галеры прибывае,	100
То вже самъ лягае, спочивае,	101
105. И только двухъ турокъ ради осмотрѣнія	
кайданъ посилае.	102
То ⁷ турки миждъ невольниками похажали ⁸ ,	103
За кайданы руками не хватали,	104
До Алканъ-паши прибували,	
Словами промовляли:	105
110. «Теперь ты, пане нашъ молодой, спочивай,	106
Только Ляша Бутурлаки не забувай».	107
Турки пьяны бували,	108
Великимъ сномъ крѣпко спали.	109
Кишка Самійло изъ рукъ, изъ ногъ тогда	
кайданы спускае,	110
115. До невольниковъ словами промовляє:	111
«Невольники, изъ рукъ, изъ ногъ кайданы	
спускайте,	112
Брязку не учините,	113
Турокъ-янычаръ не збудите,	114
Сабли булатные въ руки хватайте,	115
120. Туркамъ головы снимайте,	116
Въ Черное море вкидайте,	117
Только Ляша Бутурлака не займайте,	118
Для порядку козацкого оставляйте».	119

¹ «В копії Маслова-Др. се слово записано рукою Др.».

² «У Костомарова: Іляшъ».

³ «Там-таки: испився».

⁴ «В інших текстах – усім».

⁵ «В копії Маслова-Др.: И Ляша».

⁶ «В копії Маслова-Др. тут рядок кінчиться».

⁷ «У Костомарова додано – тиї».

⁸ «В копії Маслова-Др.: сей рядок дописаний рукою Др.».

Кишко Самійло Алкань-пашу, трапезонское дитя молоде, на руки браль,	120
125. Сплечь голову снималь, Въ Черное море вкидаль, Словами промовляль: ¹	121 122
«Алкань-паша, трапезонское дитя! Що тобі во снѣ снилось,	123
130. То тебѣ на яви изъявилось». Тогда уже Кишко Самійло, гетманъ запорожскій, до козаковъ словами промовляе:	125
«Ну-мо жъ мы, братця, сію турецкую галеру отъ пристани трапезонской далѣ отгоняти» ² .	126
Якъ стали Чернымъ моремъ поѣжжати, Стало ясне сонце снихожати,	128 129
135. Сталь Ляшъ-Бутурлака отъ сна прочинати. Тогди по галерѣ поглядаѣ, Що ни одного турка немає, Тогди до козаковъ словами промовляе:	130 131 132 133
«Козаки, панове-молодци!	
140. Нехай бы я могъ знати, Кого межъ вами паномъ назвати».	134 135
Козаки словами промовляли:	136
«Ляше Бутурлако, Полковнику Переяславскій!	137
145. Ты и самъ добре знаешъ, Нащо ты насъ пытаешъ?»	138 139
Тогди Ляшъ Бутурлака съ лижка вставае, До Кишки Самыйла приступае: «Ей, гетмане запорожскій!	140
150. Зрадивъ ты мене, старого, И мого пана молодого».	142 143
Кишка Самійло словами промовляе: «Якъ будешъ ты мени сее говорити, То буду я тебе в Черное море живьемъ укидати,	144 145 146
155. А то я тебя могъ для порядку козацкаго оставляти».	147
Въ обѣдней годинѣ стало ихъ 9 (девять) галеръ турецкихъ зостречати,	148
Сталь Ляшъ Бутурлака словами промовляти: «Кишко Самыйло, Гетманъ запорожскій!	149 150
160. Половину козаковъ въ кайданы забивай, А половину въ турецкое платье наряжай».	151 152
Тогди Кишко Самійло половину козаковъ	

¹ «У Костомарова рядки 127–130 (вар. А) пропущено».

² «У Костомарова і в копії Маслова-Др. знаходимо ще рядок, що, очевидно, випав випадково у Житецько-го: Щоб не могли Турки Трапезонці нас доганяти. Сю ріжницю копії Маслова відзначив і Др. в "Ж. і С."».

	въ кайданы забывае,	153
	А половину въ турецкое платье наряжае,	154
	Ляхъ Бутурлака на чердакъ выхожае,	155
165.	Турецкую короговъ выставляе,	156
	До турокъ-янычаръ словами промовляе:	157
	«Турки-янычари, не близко вы проѣжжайте ¹ ,	158
	Цыгте, не кричите,	
	Молодого пана моего ² не збудите,	
170.	Бо мій панъ цѣлу ночь съ дѣвкою Санжакивною гуляль,	160
	А теперъ винъ спочивае».	161
	Тогди турки-янычари тое зачували,	162
	За три версты галеры турецкыи отвертали.	163
	Тогди Ляшъ Бутурлака словами промовляе:	164
175.	«Ей, ну-те жъ, козаки, галеру швыденько до Сѣчи приганяйте,	165
	Щобъ не могли турки того дознати,	166
	Назадъ галеры привертати».	167
	Стали козаки галеру до города Сѣчи приганяти,	168
	Стали сѣчовые козаки тое забачати,	169
180.	Стали вони изъ пушокъ гремати:	170
	«Ну-мо ³ мы, братця, сію турецкую галеру розбивати,	171
	Щобъ могли турки въ Черномъ море потопати».	172
	Ляшъ Бутурлака тое забачае,	173
	До Кишки Самыйла словами промовляе:	174
185.	«Кишко Самыйло, гетманъ запорожскій!	175
	Ты межъ козакамы пробуваешъ, Козацкихъ звычайевъ не знаешъ...	177
	Цвѣтную козацкую крещату хороговъ на чердакъ выноси,	178
190.	Будутъ сѣчевые ⁴ козаки тое забачати,	179
	Будутъ нашу галеру козацкую крюками за лавки хватати,	180
	До берега ближе притягати,	181
	А то намъ доведется на Черномъ море пропадати».	182
	Кишко Самыйло червону короговъ крещату на чердакъ выставляе,	183

¹ «У Костомарова: підходите; копія Маслова-Драг.: приѣзжайте».

² «Там-таки: Мого пана молодого; в копії Маслова-Др. – мого молодого пана».

³ «Копія Маслова-Др. – нумъ».

⁴ «Там-таки – Січовиі».

195. Сѣчевые козаки стали познавати, Стали въ лодки сѣдати,	185
Стали близчѣ приѣжжати,	186
За лавки галеру крюками хватати,	187
Стали до берега близче притягати,	188
200. Стали козаки съ галеры на берегъ выступати,	189
Семене Скалозубе гетмане до галеры ближче приступае,	190
Гетмана запорожского Самыйла тамъ пизнавае	191
И ще до его словами промовляе:	192
«Кишко Самыйло, гетмане запорожскій,	193
205. Сорокъ годивъ ¹ ты въ неволѣ пробуваль,	194
Ни одного козака изъ войска своего не утеряль».	195
Тогди Кишко Самыйло изъ галеры выступае,	196
Семена Скалозуба в турецкую одежду наряжае,	197
На козакивъ словами промовляе:	198
210. «Козаки, панове-молодцы! Ляша Бутурлаку изрубайте,	199
А то мы тогди его не рубали,	200
Що для порядку козацкого оставляли»,	201
Приѣхалъ Кишко Самыйло, гетманъ запорожскій, въ осени о Покровѣ,	202
214. Та умеръ въ Филиповку объ Николаѣ ² .	203

Друк. за: Житецький. Старовинний запис... – С. 296–302.

Зап. [В. Ломиковський на поч. XIX ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

7.2. Самойло Кишка (отривокъ)

Изъ ³ города изъ Трапезондта выступала
галера,
Ой ⁴ тремя цвѣтами процвѣтана малевана:
Ой первымъ цвѣтомъ процвѣтана, –
Синими ⁵ киндяками побивана;
5. А другимъ цвѣтомъ процвѣтана,
Гарматами арештована;
Третьимъ цвѣтомъ процвѣтана,
Турецкою бѣлою габою покровена.

¹ «Там-таки: літ».

² «Там-таки: в Пилипівку об Миколі».

³ Лукашевич; Грушевська, 1. – «Ой изъ...».

⁴ Там само. – Відсутнє «Ой».

⁵ Там само. – «злато-синними»; Кирдан, 1972. – «златосиніми».

- То въ той галерѣ Алкань-паша,
 10. Трапезондское княжа ¹ гуляе;
 Маеъ собѣ избранного люду ²:
 Сѣмсотъ турковъ ³, яничарь четыреста ⁴,
 Да бѣдного невольника полчвартаста ⁵,
 Безъ старшины войсковои;
 15. Первый старшій межъ ними пробуаеъ
 Кишка Самойло ⁶, гетьманъ запорожскій,
 Другій Марко Рудый судья войсковый,
 Третій Меисій Грачь, войсковый трембачъ ⁷,
 Четвертый Ляхъ Бутурлакъ ⁸,
 20. Ключникъ галерскій ⁹, сотникъ переяславскій,
 Недовѣрокъ християнскій ¹⁰!
 Що бувъ тридцать лѣтъ у неволѣ,
 Двадцать штыры ¹¹ якъ ставъ по волѣ,
 Потурчився, побусуманився,
 25. Для панства великого,
 Для лакомства нещастного ¹².
 Въ той ¹³ галерѣ отъ пристани далеко
 отпускали,
 Чорнымъ моремъ далеко гуляли;
 Противъ Кефи-города ¹⁴
 30. Тамъ собѣ великій да довгій опочинокъ
 мали.
 То представится Алкань ¹⁵-пашатѣ
 Трапезондскомъ княжатѣ молодому
 панятѣ,
 Сонъ чудень ¹⁶, барзо дивень на причудь...¹⁷
 То Алкань-паша, Трапезондское княжа,
 35. На турковъ, яничарь, на бѣднихъ невольниковъ ¹⁸ покликае:
 «Турки, каже турки, янычаре,
 И вы бѣдныи невольники!

¹ Лукашевич; Грушевська, 1. – Послідовно «княжа».

² «У Максимовича. Збірник. 1849: Избраного люду собі мае. Зміни Максимовича прийняли теж Антонович і Драгоманов» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

³ Лукашевич; Грушевська, 1. – У слові «турков»: «б». У рукопису «дашок» відсутній.

⁴ Лукашевич; Грушевська, 1. – «штыреста». «Макс. і Ант. і Драг.: півчвартаста».

⁵ Лукашевич. – Пояснення: «350 человекъ». Лукашевич; Грушевська, 1. – «полчварта».

⁶ Лукашевич; Грушевська, 1. – Послідовно «Самойло». «Макс.: Кушка».

⁷ «Макс. і Ант.-Др.: Трубач».

⁸ «У Куліша, Возсоединеніе: лях, потурнак».

⁹ «Макс: ключник».

¹⁰ Лукашевич; Грушевська, 1. – «християнскій».

¹¹ Там само. – «штыре».

¹² Там само. – «несчастного».

¹³ Там само. – Послідовно «тѣй».

¹⁴ «Так у Лукашевича. Передруковуючи сей текст, Максимович, а за ним Антонович і Драгоманов додали: приставали».

¹⁵ «Макс. і Ант.-Др.: Алкану».

¹⁶ Лукашевич; Грушевська, 1. – «дивень».

¹⁷ «Макс.: напрочуд; А.-Д.: почуд; у Куліша, История возсоединенія: прочудо».

¹⁸ Лукашевич; Грушевська, 1. – Послідовно «невольникѣвъ».

- Который бы могъ турчинъ, янычаръ,
сей сонъ отгадати,
Могъ бы ему три грады турецкіе даровати,
40. А который бы могъ бѣднѣй невольникъ отгадати,
Могъ бы ему листы вызволены писати,
Щобъ не могъ нигде никто зачепати!»
Сее турки зачували, ничего не сказали;
Бѣднѣи невольники хочъ добре знали,
собѣ промовчали.
45. Только обозветься межъ турковъ ¹
Ляхъ Бутурлакъ, ключникъ галерскій,
Сотникъ переяславскій,
Недовѣрокъ христіянскій:
«Якъ же мы ², каже, Алкане-пашо, твой ³
сонъ отгадати,
50. Что ты не можешь ⁴ намъ повѣдати?»
«Такій минѣ, небожята, сонъ приснився,
Бодай николи не явився:
Видится моя галера цвѣткована,
малѣвана,
Стала вся обидрана ⁵, на пожарѣ спускана;
55. Видится: мои турки, янычары,
Стали вси в пень порубаны;
А видится: мои бѣдни невольники,
Которыи були у неволѣ,
То вси стали по волѣ;
60. Видится мене гетьманъ Кишка,
На три части розтявъ,
У Чорное море пометавъ...»
То скоро тое Ляхъ Бутурлакъ зачувавъ,
Къ нему словами промовлявъ:
65. «Алкан-пашо, трапезондскій княжа ⁶,
Молодѣй паняту
Сей тобѣ сонъ не буде ни мало зачепати,
Скажи минѣ получше ⁷ бѣдного невольника доглядати,
Съ ряду до ряду сажати,
70. По два, по три старыи кайданы и новыи исправляти,
На руки, на ноги надѣвати, съ ряду до ряду сажати,
Червоною таволгою, по два дубця брати,
По шіяхъ затынати, кровь христіянськую
на землю розливати» ⁸.

¹ Лукашевич; Грушевська, 1. – «тільки», «турків».

² Там само. – Відсутнє «мы».

³ Там само. – «твій».

⁴ «Куліш: хочеш».

⁵ Лукашевич; Грушевська, 1. – «обідрана».

⁶ Там само. – «княжату».

⁷ Там само. – «получче».

⁸ Там само. – «проливати».

- Скоро то сее зачували:
75. Отъ пристани галеру далеко отпускали,
Тогдѣ бѣдныхъ невольниковъ до опачинъ
руками пріймали ¹,
Щироглибок(ои), морской воды доставали;
Скоро то сее зачували,
Отъ пристани галеру далеко отпускали:
80. До города Козлова,
До дѣвки Санджаконны на залѣты поспѣшали.
То до города Козлова прибували ²,
Дѣвка Санджаконна на встрѣчу выхожае,
Алканъ ³-пашу въ городъ Козловъ
85. Со всѣмъ войскомъ ⁴ затыгала ⁵.
Алкана ⁶ за бѣлу руку брала,
У свѣтлицы, камяници вызывала ⁷,
За бѣлу скамью сажала,
Дорогими напитками наповала.
90. А войско середь рынку сажала.
То Алканъ-паша, трапезондское княжа,
Не барзо дорогіи напитки вживае,
Якъ до галеры двухъ турчинъ ⁸ на подслухи ⁹ посилае,
Щобъ не моглаще Бутурлакъ Кишку ¹⁰ Самойла отмыкати,
95. У поручь себе сажати.
То скоро ся тьи два турчина
До галери пробували...
То Кишко ¹¹ Самойло, гетьманъ запорожскій,
Словами промовлявъ ¹²:
100. «Ай, Ляше Бутурлаче, брате старесенькій!
Колись и ты бувъ въ такій неволѣ,
Якъ мы теперя,
Добро намъ вчини,
Хочъ насъ, старшину, отомкны
105. Хай бы и мы у городъ побували,
Паньске веселье ¹³ добре знали».
Каже Ляхъ Бутурлакъ:
«Ой Кишко Самойлу, гетьмане запорожскій,
Батьку козацкій! Добро ты вчини:

¹ «Рядки 76–79 у всіх старших передруках пропущені».

² Лукашевич; Грушевська, 1. – «пробували».

³ Там само. – «Алкана».

⁴ Там само. – «війскомъ».

⁵ «Макс. і А.-Др.: затыгае».

⁶ «Макс., і А.-Д.: Алкана-пашу».

⁷ «Макс., і А.-Д.: "зазивала"».

⁸ Лукашевич; Грушевська, 1. – «турчинѡвъ».

⁹ Там само. – «пѡдслухи».

¹⁰ «Макс. і А.-Д.: Мог лях-Бутурлак ... Кушки (Кішки)».

¹¹ «А.-Д.: Кішка».

¹² Лукашевич; Грушевська, 1. – «промовляе».

¹³ Там само. – «веселье».

110. Вѣру христьянську под нозѣ подтопчи,
Хрестъ на собѣ поломни.
А ще будешъ вѣру христьянску подъ
нозѣ топтати,
Будешъ у нашего пана молодого
За родного брата пробувати».
115. То скоро Кишка Самойло зачувавъ ¹:
«Ой Ляше Бутурлаче, недовѣрку христьянській!
Бодай же ты того не дождавъ,
Щобъ я вѣру христьянську подъ нозѣ топтавъ!
Хочъ буду до смерти бѣду да неволю пріймати,
120. А буду въ землѣ козацькій голову христьянску ²
покладати,
Ваша вѣра погана,
Земля проклята...».
- Скоро Ляхъ Бутурлакъ тое зачуває:
Кишку Самойла у щоку затынае.
125. «Ой, – каже, – Кишко Самойлу гетьмане запорожській,
Будешъ ³ мене въ вѣрѣ христьянської укоряти,
Буду тебе паче всѣхъ невольниковъ доглядати,
Старьи и новьи кайданы направляти
Ланцюгами за поперекъ ⁴ втрое буду брати».
130. То ты ⁵ два турчина тое зачували,
До Алкана-пашы пробували:
«Алканъ-паша, трапезондское княжа!
безпечно гуляй:
Доброго и вѣрного ключника маешъ
Кишку Самойла въ щоку затынае,
135. Въ турецьку вѣру ввертае».
То Алканъ-паша, трапезондское княжа великую радость мало
Пополамъ дорогій напитокки раздѣляло
Половину на галеру отсылало,
Половину съ дѣвкою Санджаковною уживало
140. Ставъ Алкан-паша ⁶
Дорогий напитокки пити, подпивати,
Стали умыслы козацьку голову ключника розбивати:
«Есть ⁷ у мене, що испити и исходити,
Тильки ни съ кѣмъ объ вѣрѣ христьянської розговорити».
До Кишки Самойла пробуває
145. Поручъ себе сажаетъ,
Дорогого напитокка метаетъ,

¹ «Макс. і А.-Др. вставлено: словами промовлявъ».

² Лукашевич; Грушевська, 1. – «христьянську».

³ Там само. – «Будешъ ты».

⁴ «Максимович і А.-Д.: поперег».

⁵ «Максимович і А.-Д.: тий».

⁶ «Максимович і А.-Д.: Лях-Бутурлак».

⁷ Лукашевич; Грушевська, 1. – «Господи, есть».

- По два, по три кубки ¹ въ руки наливає.
 То Самойло Кишка по два, по три кубка
 Въ руки бравъ, то у рукава, то у пазуху,
 150. Сквозь третю по три кубка хусту ² до долу пускавъ.
 Ляхъ Бутурлакъ по единому выпивавъ
 То такъ напився, що съ ногъ свалився.
 То Кишка Саміло ³ да угадавъ,
 Ляха Бутурлака до ложку ⁴
 155. Вмѣсто дитяти спати клавъ.
 Самъ восемьдесятъ чотыри ключи съподъ головъ ⁵ выймавъ,
 На пяти чоловѣка по ключу дававъ:
 «Козаки-панове, добре майте,
 Одинъ другого отмыкайте,
 160. Кайданы изъ ногъ и изъ рукъ не кидайте,
 Полуночної години ожидайте» ⁶.
 Тогда козаки одинъ одного ⁷ отмикали,
 Кайданы съ ногъ и съ рукъ ⁸ не кидали,
 Полуночної години ожидали;
 165. А Кишка Самойло чоґось отгадавъ ⁹,
 За бѣдного невольника ланцюгами втрое
 себе принявъ:
 Полуночної години дожидавъ ¹⁰.
 Стала полуночная година наступати
 Ставъ Алкан-паша съ войскомъ до галеры пробувати;
 170. То до галеры прибувавъ, словами промовлявъ:
 «Вы, турки, яничаре, помаленьку ячите
 Моего вѣрного ключника не сбудите,
 Сами же добре помежъ рядами прохожайте,
 Всякого чоловѣка осмотряйте
 175. Бо теперя винъ подгулявъ,
 Щобы которому ¹¹ пильги не давъ».
 То турки, янычаре свѣчи въ руки брали
 Помежъ рядовъ прохожали
 Всякого чоловѣка осмотряли
 180. Богъ помогъ, за замокъ руками не пріймали:
 «Алканъ-пашо, безпечно почивай
 Доброго й вѣрного ключника маешъ
 Вонъ бѣдного невольника
 Съ ряду до ряду посажавъ,

¹ Лукашевич; Грушевська, 1. – «съ кѣмъ».

² «Максимович і А.-Д.: скрізь хусту третю».

³ Лукашевич; Грушевська, 1. – «Самойло».

⁴ «Макс. і А.-Д.: ліжка».

⁵ Лукашевич; Грушевська, 1. – «головъ».

⁶ «Макс. і А.-Д.: дожидайте».

⁷ Лукашевич; Грушевська, 1. – «другого».

⁸ Там само. – «изъ ногъ, изъ рукъ».

⁹ Там само. – «догадавъ».

¹⁰ Там само. – «ожидавъ».

¹¹ Там само. – «кому».

185. По три, по два старьи кайданы и новьи посправлявъ;
 На ноги, на руки понадивавъ ¹
 А Кишку Самойла ланцюгами утрое
принявъ».
 Тогди турки, яничаре у галеру вхожали,
 Безпечно спать полягали,
190. А которьи хмельны бували на сонъ
знемагали ² –
 Коло пристани Козловської спати полягали.
 Тогдѣ Кишка Самойло полуночної години
дождавъ
 Самъ межъ козаковъ уставъ,
 Кайданы съ рукъ и съ ³ ногъ
195. Въ Чорное море поронявъ;
 У галеру вхожае козаковъ побужавъ
 Сабли булатныи на выборъ выбирае
 До козаковъ промовляе:
 «Вы панове, молодцы!
200. Кайданами не стучите, ясины не вчините,
 Никоторого турчина въ галерѣ не сбудите...»
 То козаки добре зачували
 Сами съ себе кайданы скидали
 У Чорное море кидали,
205. Ни одного турчина не сбудили.
 Тогдѣ Кишка Самойло до козаковъ промовляе:
 «Вы, козаки-молодци! Добре, братіе ⁴,
майте
 Отъ города Козлова забѣгайте
 Турокъ, янычаръ въ пень рубайте
210. Которыхъ живцемъ
 Въ Чорное море бросайте...» ⁵
 Тогда козаки от города Козлова забѣгали ⁶:
 Турокъ, янычаръ въ пень рубали,
 Которыхъ живцемъ въ Чорное море
бросали.
215. А Кишка Самойло Алкану-пашу изъ лижка ⁷ взявъ,
 На три части розтявъ, у Чорное море
побросавъ.
 До козаковъ промовлявъ:
 «Панове молодцы! Добре дбайте,
 Всѣхъ у Чорное море бросайте,

¹ Лукашевич; Грушевська, 1. – Рядок 186 відсутній.

² Там само. – «сьнемагали».

³ Там само. – «изъ рукъ и изъ ногъ».

⁴ «А.-Д.: "братте"».

⁵ Далі в рукопису закреслено рядок: «Тільки Ляха Бутурлака не рубайте».

⁶ Лукашевич. – «забѣли». «Так у Лукашевича. Поправка у Макс. і Антоновича і Драгоманова: забігали».

⁷ Лукашевич; Грушевська, 1. – «лѣжка».

220. Только Ляха Бутурлака не рубайте,
 Между войскомъ для порядку
 За ярызу войскового оставляйте!»
 Тогда козаки добре мали
 Всѣхъ турковъ у Чорное море пометали,
225. Только Ляха Бутурлака не зрубали ¹
 Между войскомъ для порядку
 За ярызу войскового оставляли.
 Тогда галеру отъ пристани отпускали
 Сами Чорнымъ моремъ далеко гуляли.
230. Да ще у недѣлю барзо рано-пораненьку
 Не сива зузуля заковала,
 Якъ дѣвка Санджаковна
 Коло пристани поужала
 Да бѣлы руки ломала словами промовляла:
235. «Алканъ-паша, трапезондское княжа ²,
 На що ты на мене такое великое пересердіе маешъ
 Що отъ мене сего дня барзо рано выѣзжаешъ,
 Когда бы була отъ отця и матуси ³
 Соромы й наруги приняла
240. Съ тобою хотъ ⁴ едину ночь переночевала».
 Скоро ⁵ ся тоє промовляли:
 Галеру отъ пристани отпускали
 Сами Чорнымъ моремъ далеко гуляли.
 А ще у недѣлоньку у полуденную годину,
245. Ляхъ Бутурлакъ отъ сна пробуждае,
 По галерѣ поглядае, що ни единого
 турчина у ⁶ галерѣ не мае.
 То тогда Ляха Бутурлакъ изъ ложка вставае,
 До Кишки Самойла прибувае, у ноги впадае:
 «Ой, Кишко Самойлу ⁷, гетьмане запорозскій,
 батько ⁸ козацькій!
250. Не будь же ты на мене,
 Якъ я бувъ на останцѣ ⁹ вѣка моего на тебе,
 Богъ тобѣ да помогъ неприятели побѣдити,
 Да не умѣтымешъ у землю христіянськую
 входитьи;
 Добро ты учини: половину козаковъ
255. У оковы до опачинъ посади,
 А половину у турецькое дорогое платье наряди;

¹ Лукашевич; Грушевська, 1. – «срубали».

² Там само. – «Алканъ Пашо, трапезондское княжату».

³ «У Максимовича: отця і матері; У Ант.-Др.: од матері; У Куліша: і матері».

⁴ Лукашевич; Грушевська, 1. – «хочъ».

⁵ Після слова «скоро» в рукопису закреслено слово «козаки».

⁶ «А.-Д.: на».

⁷ У рукопису помилково «Семене».

⁸ Лукашевич; Грушевська, 1. – «батьку».

⁹ «А.-Д.: станці».

- Бо ще будемо отъ города Козлова
До города Цареграда гуляти,
Будеть изъ города Цареграда
260. Дванадцать галерь вибѣгати,
Будуть Алкана-пашу съ дѣвкою Санджаковною
По залѣтахъ поздравляти.
То якъ будешъ отвѣтъ отдавати?»¹
Якъ Ляхъ Бутурлакъ научивъ
265. Такъ Кишка Самойло, гетьманъ запорозскій, учинивъ.
Половину козаковъ до опачинъ у
оковы посадивъ,
А половину у Турецкое дорогое платьє нарядивъ.
Стали отъ города Козлова до города Цареграда гуляти
Стали изъ Цареграда дванадцать² галерь вибѣгати
270. И галеру изъ гарматы торкати,
Стали Алкана-пашу съ дѣвкою Санджаковною
по залѣтахъ поздравляти
То Ляхъ Бутурлакъ чегось догадавъ,
Самъ на чердакъ выступавъ,
Турецкимъ бѣленькимъ завиваломъ махавъ,
275. Разъ то моввить по-грецьки, удруге по-турецьки
Каже: «Вы, турки, янычаре,
Помаленьку, братія, ячите
Отъ галеры отверните,
Бо теперя вѣнъ подгулявъ, на упокоѣ почивае,
280. На похмельє снемогае, до васъ не встане, головы не сведе.
Казавъ якъ буду назадъ гуляти,
То не буду вашей милости и повѣкъ забувати».
Тогда турки, янычары, отъ галеры
отвертали,
До города Цареграда убѣгали:
285. Изъ дванадцати штукъ гармать
гремали,
Ясу воздавали. Тогда козаки собѣ добре дбали:
Семь штукъ армать собѣ арештовали
Изъ семи штукъ армать гремалы – ясу воздавали,
На Лиманъ-рѣку испадали,
290. Къ Днѣпру-Славути и³ низенько
уклоняли:
«Хвалимъ, Тя, Господи, и благодаримъ.
Були пятьдесять штыре года у неволѣ,
А теперя хоть⁴ не дасть намъ Богъ на часъ поволѣ!»
А у Тендровѣ-островѣ Семень Скалозубъ,

¹ «А.-Д.: давати».

² Лукашевич; Грушевська, 1. – «двѣнадцать».

³ «Макс. і А.-Д.: Днѣпру-Слауті».

⁴ Лукашевич; Грушевська, 1. – Послідовно «хочъ».

295. Съ вѣйскомъ на заставѣ стоявъ,
 Да на тую галеру поглядавъ
 До козаковъ ¹ словами промовлявъ:
 «Козаки, панове-молодци,
 Що сія галера, чи блудить,
 300. Чи свѣтомъ нудить,
 Чи много люду царского мае,
 Чи за великою добичью гоняе ²,
 То вы добре майте:
 По двѣ штукъ гарматъ набирайте,
 305. Тую галеру изъ грозной гарматы
 привѣтайте,–
 Гостинца ³ ій дайте;
 Естли ⁴ турки, янычаре то у пень
 рубайте
 Естли бѣдны невольники, то помочи дайте».
 Тогда козаки промовляли ⁵:
 310. «Семень Скалозубъ, гетьманъ ⁶ запорозскій, батько козацькій!
 Десь ты самъ боисся
 И насъ, козаковъ, страшишся ⁷:
 Есть сія галера, не блудить,
 Ни свѣтомъ нудить
 315. Ни много люду царского мае
 Ни за великою добычью гоняе,
 Се, можетъ, е давній, бѣдний невольникъ,
 Изъ неволи утекае...»
 Вы вѣри не доймайте ⁸
 320. Хоть по двѣ гарматы набирайте,
 Тую галеру изъ грозной арматы ⁹ привѣтайте,
 Гостинца ій дайте!
 Якъ турки, янычаре то у пень рубайте,
 Естли бѣдны невольники ¹⁰, помочи
 дайте».
 325. Тогда козаки якъ дѣти
 Не гораздъ починали,
 По двѣ штуки гарматъ набирали ¹¹
 Тую галеру изъ грозной гарматы привѣтали,
 Три доски у суднѣ выбивали,

¹ Лукашевич; Грушевська, 1. – «козакѣвъ».

² «Макс. і А.-Д.: ганяе».

³ Лукашевич; Грушевська, 1. – «гостинця».

⁴ Там само. – «если».

⁵ «Замість попередніх трьох рядків (300–303) у Макс. і А.-Д.: тоді промовляли».

⁶ Лукашевич; Грушевська, 1. – «Семене Скалозубе, Гетьмане, Запорозьской батьку».

⁷ «Куліш: страмишся».

⁸ Лукашевич; Грушевська, 1. – «доймае».

⁹ Там само. – «изъ грозной гарматы».

¹⁰ Там само. – «Если бѣдний невольникъ, то...».

¹¹ «Куліш: набивали».

330. Воды Днѣпровской ¹ напускали.
Тогда Кишка Самойло гетьманъ запорозскій
Чегось отгадавъ самъ на чердакъ выступавъ;
Червоньи, хрещатыи, давніи
Корогвы изъ кишени вынимавъ,
335. Роспустивъ, до воды похиливъ
Самъ низенько уклонивъ:
«Козаки, панове-молодци, сія галера не блудить,
Ни свѣтомъ нудить,
Ни много люду царського ² мае,
340. Ни за великою добычью гоняе:
Се есть давній бѣдний невольникъ,
Кишка Самойло, изъ неволи утекае
Були пятьдесять чотыре годы у неволѣ
Теперь чи не дасть намъ ³ Богъ хоть на часъ поволѣ...»
345. Тогда козаки у каюки скакали
Тую галеру за малѣваны облавки брали
Да на пристань стягали,
Отъ дуба до дуба, на Семена Скалозуба паѣвали;
Тую галеру на пристань стягали.
350. Тогдѣ златосиніе киндяки – на козаки,
Златоглавы – на атаманы ⁴,
Турецкую бѣлую габу – на козаки на бѣляки.
А сребро, злато на три части паювали,
(А галеру на пожарь спускали) ⁵
355. Первую часть брали, на церкви накладали:
На святого Межигорского Спаса,
На Терехтемировській монастырь,
На святую Сѣчовую Покровъ давали
Которы давнимъ козацькимъ скарбомъ будовали,
360. Щобъ за ихъ встаючи ⁶ и лягаючи
Милосердного Бога благали.
А другую часть помежъ собою паювали.
А третью часть брали: очертами сѣдали,
Пили да гуляли,
365. Изъ семипядныхъ пищалей гремали,
Кишку Самойла по волѣ поздравляли:
«Здоровъ, кажуть, здоровъ, Кишко Самбйлу,
Гетьмане запорожській, не загинувъ еси у неволѣ,
Не загинеши ⁷ съ нами, козаками, по волѣ...»
370. Правда панове, полегла Кишки Самойла голова

¹ Лукашевич; Грушевська, 1. – «Днѣпровскою».

² Там само. – Послѣдовно «царського».

³ Там само. – Відсутнє «намъ».

⁴ Там само. – «отаманы».

⁵ Там само. – Рядок 354 подано після слова «бѣляки».

⁶ Там само. – «встаючи».

⁷ Грушевська, 1. – «Не загинеше».

- Въ Кієвѣ-Каневѣ монастырѣ
 Слава не умре, не поляже: буде слава славна –
 Помежъ козаками, помежъ друзьями,
 Помежъ рыцарями ¹, помежъ добрыми молодцями.
375. Утверди Боже люду царского, народу християнского ²,
 Войска Запорозского ³, Донского,
 Съ сією чернью Днѣпровую, низовую,
278. На многія лѣта, до конца вѣка.

Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. I, од. зб. 1392, арк. 21–25.

Зап. П. Лукашевич бл. 20 липня 1832 р. в Полтав. губ. поблизу м. Ромни від кобзаря І. Стрічки.

7.3. Кишка Самійло ⁴

- Ой у лузи Базалузи тамъ бувъ куринь нетязькій,
 Тамъ живъ-проживавъ Кишка Самійло гетьманъ козацькій;
 То винъ тамъ живъ-проживавъ,
 Та коло себе сорокъ два чоловіка нетягъ мавъ.
5. То турецьке баша, молоде паня, по Чорному мори безпешно гуляло,
 Та ніякового соби дыва не выдало,
 Та по Чорному мори проижджає
 И до Луга Базалуга прыбуває.
 .....
- То до луга Базалуга прыбувалы,
10. То тамъ вони соби прыстанъ занималы,
 Та въ лугъ Базалугъ гуляты изъ кгаляры ⁵ выхождалы;
 То тамъ вони соби въ лузи Базалузи недовго промешкалы,
 Куринь козацькій-нетязькій увыдалы, –
 Усихъ козаківъ-нетягъ гетьманьськихъ, запорозьськихъ сонныхъ забралы,
15. Та зализни пута имъ на руки, на ноги понадивалы,
 Та въ кгаляру забралы,
 Та до турецького баша прыставлялы ⁶.
 То турецькій баша вельку радость соби має,
 Та своє молоде паня выхваляє,
20. Та до дивкы Санджакивны на гуляння посылає.
 То молоде паня, турецьке баша
 .....
- По Чорному мори безпешно гуляє,
 Та на бидныхъ невольныкивъ ⁷ згрозна гукає,

¹ «Куліш: лицарями».

² Лукашевич; Грушевська, 1. – «християнського».

³ Там само. – «Запорозьського».

⁴ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 5. – «Винъ не Кишка, а Кушка, то вже я такъ называю, треба Кушкою» (репліка виконавця, зафіксована збирачем). Мартинович, 1904; Грушевська, 1. – Примітки щодо репліки виконавця немає.

⁵ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 5–8. – Послідовно вжито «г»: галяра.

⁶ Там само, арк. 5. – «приставали».

⁷ Там само. – «нетяг».

- А дидь Бутурлака тее зачуває,
 25. Та ще крипше на бидныхъ невольныкивъ, страшнише гукає.
 То тоди вони по Чорному морю безпешно гулялы,
 До дивкы Санджакивны на погулянья прыбувалы.
 То-то дивка Санджакивна молоде паня турецьке баша,
 У свитлицю-камьяныцю зазывала,
 30. Дорогымы напыткамы вытала,
 А вийсько середь рынку сажала.
 То молоде паня турецьке баша на пидпыткахъ загуляло,
 Дивци Санжакивци свою хвабрость показало:
 «Чы ты то, каже, дивко Санджакивно, таке то выдала,
 35. Шо шо въ мене въ кгаляри пробуває?
 Якъ я въ лузи Базалузи пробувавъ,
 Та тамъ соби вельке дыво доставъ».
 То то вони по рынку гулялы,
 До прыстани прыбувалы,
 40. На кгаляру исхожалы.
 То дивка Санджакивна бидныхъ невольныкивъ ввичи забачає,
 И сама соби зтыха-знышка важко здыхає,
 А молодёнького паню, турецького башу, вельми словамы похваляє.
 То то вони зъ кгаляры схожалы ¹,
 45. Велькую радисьть малы,
 Дванадцятеро ² сутокъ гулялы.
 То то дивка Санджакивна одъ турецького башаты,
 Молодого паняты
 Стала до бидныхъ невольныкивъ нышкомъ пыщу посылаты,
 50. Шобъ не даты биднымъ козакамъ-невольныкамъ зъ голоду помираты.
 То вони то того й не вживалы,
 Та до миста все складалы.
 То турецьке баша, молоде паня,
 До дивкы Санджакивны рано въ недилю прыбувало,
 55. А въ вивторокъ до бидныхъ нетягъ невольныкивъ
 У кгаляру на пидслухы ярызу посылає,
 Шо шо буде дидь Бутурлака изъ невольныкамы промовляты:
 Може, винъ буде ³ у хрыстыяньську ⁴ виру поступаты.
 .....
 То дидь Бутурлака того ярызу въ вичи забачає,
 60. Та на бидныхъ невольныкивъ згрозна гукає,
 Кисьци Самійлови у вичи штырхає,
 Та зализнымъ путемъ ⁵ по трычи въ одно мисто затынає,
 Та въ виру бусурменьську ⁶, у каторгу турецьку прывертає
 И до Кишкы Самійла словамы прымывляє:

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 5. – «зхожалы».

² Мартинович, 1904; Грушевська, 1. – Послідовно «дванадцятеро».

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 5. – «буде він».

⁴ Мартинович, 1904; Грушевська, 1. – «христьянську».

⁵ Там само. – «прутом».

⁶ Там само. – Послідовно «бусурменьську».

65. «Эй, Кишку, Кишку Самійлу!
 Якъ будешъ ты у вири хрыстыяньській пробуваты,
 То буду тебе паче всихъ невольныкивъ обиждаты,
 По тры разы въ одно мисто зализнымъ прутомъ затынаты».

 То тилько ставъ одъ ныхъ ярыза отхождаты
70. Ставъ дидъ Бутурлака съ Кишкою Самійломъ тыхи речи маты:
 «Шо якъ бы намъ отъ турецького башяты ¹,
 Молодого паняты,
 На волю вбижаты».

 То дидъ Бутурлака добре дбас,
75. До Кишкы Самійла, знышка, словамы промовляе:
 «Ой Кишко Самійлу, не дуже своєму серцю жалю задавай,
 Своимъ серцемъ и головою на Господа Мылосердного вповай;
 Будемъ мы Господа Мылосердного прохаты ²,
 Чы не буде намъ Господь зъ небесъ благодаты посылаты».
80. То стали воны Бога Мылосердного прохаты,
 Стали воны до Бога Мылосердного нызьки поклоны вдаряты:
 «Ой, пошлы намъ, Господы, зъ неба,
 Та чого намъ треба».

 Эй шо вже жъ то молоде паня,
85. Турецьке башя,
 Дванадцятэро сутокъ прогуляло,
 До кгаляры прыбувало,
 Спочываты залягало;
 Ой то воно зъ обидьнэи поры до четвертого часу пролежало;
90. Отъ сна вставало,
 Та до диды Бутурлакы словамы примовляло:
 «Шо якый то мині ³, диду Бутурлаку, сонъ дывенъ та предывенъ прыснывся,
 Та колы бъ винъ николы не явився.
 Выдытьця ⁴ мыни, шо моя галера цвиткована, малёвана ⁵,
95. Стала вся на пожари спускана,
 Выдытьця, шо мои невольныкы, котори булы въ неволи,
 Та стали вси ⁶ по воли;
 Выдытьця, шо мене гетьманъ козацькый булатною шаблею ростявъ,
 У Чорнес море пометавъ».
100. То дидъ Бутурлака тес зачувае,
 До турецького пашаты молодого паняты словамы примовляе:
 «Эй то не може такъ случытьця,
 Шобъ сему ⁷ сну справдытьця ⁸.
 Будешъ на невольныкивъ покрипши пута надиваты,
105. То буде въ насъ Кишка Самійло зъ своимы нетягамы всегда прожываты».

¹ Мартинович, 1904; Грушевська, 1. – «башати».

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 6. – «благати».

³ Там само. – «Що який то мині».

⁴ Там само. – «видытьця».

⁵ Там само. – «малёваная стала».

⁶ Там само. – Відсутнэ «всі».

⁷ Там само. – «сэму».

⁸ Там само. – «справдытьця».

- То молоде паня турецьке баша теє зачуває,
 Вп'ять спочиваты лягає,
 А на дида Бутурлаку уси свои маєтки сповиряє.
 То бидни нетягы съ ¹ четвертого часу полунощного уремья дожыдалы,
110. Самі помежъ собою тихи речи малы.
 То дидь Бутурлака добре дбає,
 Зъ свого кармана ² ключи выймає,
 Кисьци Самійлови у руки подаває,
 Та ше до єго словамы ³ прымовляє:
115. «Эй Кишко Самійлу, гетьмане козацькый нетязькый!
 Потыше пута́мы ячите,
 Шобъ ні одного турчына не збудыты,
 Та братъ брата одмыкайте,
 Та свои пута́ потехеньку зъ себе скидайте,
120. Та поспишно турка-бусурмена самого у Чорнеє море метайте».
 То то Кишка Самійло добре дбає,
 Изъ себе пута́ скидає ⁴,
 .....
- И всихъ козакив бидныхъ нетягъ одмыкає,
 Та до своихъ нетягъ стыха словамы прымовляє:
125. «Эй, вы козаки бидни ⁵ невольныкы,
 Вы сѣго дила не гайте
 Та поспишнѣнко турчына у Чорнеє море метайте».
 То такъ воны соби добрую годину малы,
 Старо́го й мало́го турка у Чорнеє море усихъ пометалы,
130. Тилько дида Бутурлаку не займалы,
 Коло себе для порядку оставлялы,
 Шо той дидь Бутурлака потурчывся и побусурманывся
 И живъ винъ у турецькій земли на свити
 Сорокъ чотыри лити.
135. То воны то тамъ недовго пробувалы,
 Въ той часъ у Чорнеє море утикалы.
 То дидь Бутурлака добре дбає,
 До козакивъ-нетягъ гатьманьцивъ-запорозьцивъ словамы прымовляє:
 «Эй вы козаки́ гатьманьци-запорозьци, добре вы соби дбайте,
140. Турецьке плаття на себе надивайте,
 Спочиваты лягайте,
 А половынна часть зализни ⁶ пута́ на себе надивайте, –
 Будуть насъ туркы безбожни бусурмены стричаты,
 Будуть Алкана-пашу пытаты,
145. То я то буду знаты,
 Якый отвить оддаваты».

¹ Мартинович, 1904; Грушевська, 1. – Відсутне «с».

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 6. – «з своєї кишені».

³ Там само. – «стиха словами».

⁴ Там само. – «зкидає».

⁵ Там само. – «бідний».

⁶ Там само. – «залізьні».

- То то вони Чорнимъ моремъ потыхеньку проижджали,
 То ихъ туркы безбожнии стричалы,
 То тоди ¹ самъ Бутурлака на чердакъ вихожає,
 150. Ключи зъ кармана ² виймає
 И на туркивъ махає.
 «Ой, цытьте, туркы, не ячите,
 Молодого пани не збудите».
 То то туркы дида Бутурлаку ввичи забачалы,
 155. Скоро замовчалы
 И одъ кгаляры одверталы.
 То тоди бидьни ³ нетягы потыхеньку зъ того миста одьжджали,
 Чорнымъ моремъ далеко гулялы,
 Та землю турецьку виру бусурменьську прокляналы:
 160. «Эй земле, земле турецька,
 Виро бусурменьська,
 Розлуко хрыстыянська,
 Хотя въ тоби срибла й злата багато буває,
 Та тилько бидному невольныкови никола отрадосты немає,
 165. Ни недили ни празныка не знає,
 Все у тій катерзи турецькій бидный невольныкъ погыбає» ⁴
 .....
 То вони то по Чорному морю гулялы
 Та до дида Соленка у госьти ⁵ прыбувалы.
 То винъ ихъ у вичи забачає,
 170. Шлычокъ изнимає,
 Поклонъ оддаває,
 До себе вгости зазыває,
 И до козакивъ гатьманьцивъ ⁶-запорозьцивъ словами промовляє:
 «Эй вы козаки гатьманьци-запорозьци,
 175. Шо вы по Чорному морю гуляете,
 Якого вы соби отамана маєте?»
 Эй то то козаки гатьманьци-запорозьци тее зачувалы,
 До дида Соленка словами промовлялы:
 «Эй здоровъ здоровъ отамане старый!
 180. Сталы бь мы тоби по правди казаты,
 Такъ не знаємъ, якъ и тебе назваты».
 То дидь старый тее зачуває,
 .....
 Изъ кгаляры ихъ вызыває,
 На сыру землю ихъ выклыкає,
 185. Та до ихъ словами промовляє:
 «Эй вы козаки гатьманьци-запорозьци!

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 6. – «тоді то».

² Там само. – «кишені».

³ Там само. – «бідній».

⁴ «Тут забувся. Не згадаю якъ. Ну, та вже нехай» (репліка виконавця, зафіксовано збирачем).

⁵ Мартинович, 1904; Грушевська, 1. – «гості».

⁶ Там само. – Послідовно «гетьманців», «гетьманці».

Шо я туть...¹

Висимдесять лить прожывавъ,
Та такихъ людей и ввичи не выдавъ».

190. То якъ стали козаки на пидпыткахъ гуляты,
Стали вони ему ² всю правду ³ повидаты:
«Эй диду Соленку! Мы то у лузи Базалузи прожывалы,
Куринь соби нетязькый малы,
То турецьке баша молоде паня по Чорному морю гуляло ⁴,
195. Нась у лузи Базалузи сонных застало,
Вь неволю забрало,
Зализни пута на руки й на ноги понадивало,
Турецькому ⁵ пану баши прыставляло.
То мы тамъ не довге время прожывалы,
200. У дивкы Санджакивны на бенькети гулялы,
То намъ Богъ помигъ, шо мы турка у Чорне море пометалы,
А самы сюды ⁶ попалы...»
То тоди дидъ Соленко ихъ съ честю прыймае,
Хлиба-соли поставляе,
205. И до себе жыты благас.
То то Кишка Самійло сее зачувае
Та до дида промовляе:
«Эй диду Соленку, хошь буду я вь тебе хлиба-солы вживаты,
А не хочу вь тебе пробуваты.
210. Хошь буду я по смерть свою вельке горе прыйматы,
211. А такы хочу у свой Украины голову покладаты...» ⁷

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 23 зв. – 26.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в м. Лохвиця на Приліпці від кобзаря І. Кравченка (Кравченко-Крюковський).

¹ «От тилько забувсь, на якому острови, – чудне якесь ему названіе» (репліка виконавця, зафіксовано збирачем). ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 7. – «От тилько забувсь, на якому острові, – чудне якесь ёму названіе. Не на Тендрі, а якось инше» (репліка виконавця, зафіксовано збирачем).

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 7. – «ёму».

³ Там само. – «свою пригоду».

⁴ Там само. – Далі продовжено: «У луг Базалуг прибувало...».

⁵ Там само. – «І турецькому...».

⁶ Там само. – «осюды».

⁷ «Туть бы казать: "Услышы, Господы", такъ ни; иі ще впереди багато, та не згадаю. Тридцять, може, лить, якъ спивавъ я ии, а вона довга и, Господы, яка довга! Та шо жъ ты будешъ робыть, колы не згадаю. Тамъ якось ише дидъ Соленко своихъ пятьдесятъ чоловика ему помочи давъ. Оттуть десь дидъ Бутурлака росказувавъ, шо ихъ піймано було 60 чоловика, та винъ тилько одынь у турецькій земли, значыть, остався. Вони его тамъ сорокъ чотыри года держалы, поky его Кишка вызволивъ. Кишка Самійло Соленкови дидови свою кгаляру бросывъ, а взявъ соби судно; ему дидъ Соленко давъ; такъ винъ козацькымъ (судномъ) и поихавъ у свою Украину. Тамъ винъ скилько лить прожывъ, та й умеръ. Забувь, де его поховалы. (Не в Каневі, як вы кажите, а десь у другому місті. Надъ якоюсь рикою, отъ и вь уми вертыгыця, та чорты его батька зна, не згадаю) [ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 7]. Надъ якоюсь рикою померъ. Его й могыла десь есть. Кажуть и того Хведора Безридного могыла есть, та така, якъ хата, висока, шо й поky свить соньця не западе... Винъ, той Кишка Самійло, комусь издавъ свое отаманство, якъ помиравъ, та хто его зна кому... не згадаю...»

Скилько я не чувъ такихъ писень, дакъ ся найдовша. Я иі не одъ майстра свого вивчывьсь, а одъ кобзаря жъ такы одного пидъ Гадячемъ. Тоди, значыть, ярмарокъ бувъ, такъ нась багато изійшлось; розбалакались соби, та якось и за цего Кишку Самійла завелы мову. Такъ той кобзарь [Мартинович, 1904; Грушевська, 1. – "кобзар"] якъ проспивавъ ии, такъ я ему давъ карбованця [Мартинович, 1904; Грушевська, 1 – "карбованця"], шоць винъ мене вивчывь ии. Такъ мы дви ночи зь нымъ удвохъ надъ нею морочылись. Такъ я ии знавь бувъ добре, а це забувъ, шо не спиваю никому. Плету соби, а й самъ знаю, шо воно тамъ не такъ було» (пояснення виконавця, зафіксоване збирачем).

7.4

- Ой у лузѣ Базавлуцѣ, тамъ стоявъ курѣнь бурлацкѣй,
Тамъ бувъ-пробувавъ Кишка Самийло, гетьманъ козацкѣй,
И мавъ винъ собѣ товариства сорока чоловѣка.
То турецьке паня, молоде баша́,
5. По Чорному морю безпечне галерою гулявъ,
Да ¹ до Кишки Самийла въ гостѣ прибувавъ,
То такъ до ихъ въ гостѣ прибувавъ,
Що всѣхъ козакѣвъ гетьманскѣхъ запорозькѣхъ на
мѣстѣ заставъ ²,
Залѣзнѣ имъ пута подававъ.
.....
10. А коло себе винъ мавъ Ивана Бутурлаку,
Шестидесяти лѣтъ малоросійського християнина,
Той бувъ ёму вѣрний слуга.
Паша у дѣвки Санджакѣвны цѣлий мѣсяць гуляе
А Иванъ Бутурлака на пристанѣ съ Кишкою Самийломъ пробувае,
15. Живность собѣ получае,
Съ Кишкою Самийломъ, съ гетьманомъ козацкимъ, розмовы собѣ
хорошіи мае:
«Що вже жъ, Кишко Самийло, полно ³ пану нашому служити,
Християнскѣй вѣры ломити,
Що мы есть за християне, що будемъ ёму служити?»
20. Можно по Божому закону християнскому
ёго и згубити!»
.....
Молодее паня, турецьке башя, одѣ дѣвки Санджакѣвны на пристанѣ
прибувае,
До Бутурлаки Ивана словами промовляе:
Будешъ ты до мого отця прибувати,
Словами промовляти;
25. Будешъ ты отъ мого отця сребреники получати.
.....
Бутурлака ключи козакамъ отдавъ,
Щобъ вони съ себе залѣзнѣ путы поздиймали,
Турецьке паня, молоде башя, съ мѣся брала,
Въ Чорнее море метали.
30. Тогдѣ стали безпечне по Чорному морю гуляти,
Да до дѣда Солонки въ гостѣ прибувати,
То дѣдъ Солонка у вичи Самийла Кишку зобачавъ:
«Ой здоровъ, здоровъ, – каже, – Кишко Самийло!
Якъ ты живешъ, проживаешъ,
35. Чи ты царя Бога не забуваешъ?»

¹ Костомаров М. Историческая поэзия и новые ее материалы // ВЕ. – 1874. – Дек. – С. 596. – Подано «Та».

² Там само. – «Усѣхъ козакѣвъ гетьманскѣхъ запорозькѣхъ на мѣстѣ заставъ».

³ «Великорусизм, зазначае Костомаров» (приміт. К. Грушевскѣй).

«Я Бога милосердного не забуду,
37. А турецькому башѣ служити не буду!»

*Друк. за: Костомаров. Історія козацтва., 1880. – С. 26, 27.
Зап. А. Зайкевич перед 1882–1883 рр. в Лубенському пов. Полтав. губ.*

7.5. Самійло Кішка

- У лузі у Базалузі бувъ курінь нетязьський
И тамъ живъ-проживавъ Кішка Самійло, гетьманъ козацькій...
.....
И вінъ около себе мавъ сорокъ чоловіка нетягъ...
... Да вони тамъ у лузі-Базалузі проживали,
5. Ніякого горя не знали...
.....
То по Чорному морю молоде паня, турецьке
баша, галярою гуляе,
Лугъ-Базалугъ завидало,
До луга до Базалуга поспішно прибувало,
Кішку Самійла, гетьмана козацького, и сорокъ
чоловікъ нетягъ соннихъ заставало
10. Та у плінь забірало,
И на руки, и на ноги залізні пута надівало,
На закови забрало,
И на свою галяру поміщало,
И до дівкі до Санджаківни прибувало...
15. Тамъ воно одъ неділі до неділі проживае
И тіхъ біднихъ нетягъ и Кішку Самійла по три
раза в день залізними прутьями въ одно місто затинае...
.....
...И коло їхъ дідъ Бутурлакъ проживае,
На їхъ згрозна гука...
.....
Дай той же їхъ и бьє. – Вінъ шістдесятъ літъ живъ у
турка у клюшникахъ; то вінъ на его и звірявъ.
20. ...То імъ дівка Санджаківна разні напитки-наїдки
присилае.
То імъ Бутурлакъ-дідъ всего не одкривае,
А тільки по одному стакану въ день вина одпущае...
(– Значить, вона імъ хорошо присилае, а вінъ не
оддае, та складае...)
А по три раза въ одно місто залізними прутьями
затинае...
.....
25. ...Шо вони у дівкі у Санджаківни одъ неділі до неділі
проживали.

На підпиткахъ пробували,
У неділю на Чорне море до свого дому одъїзжали,
На галярі почивать всі полягали...

То турецьке паня, молоде баша, отъ сна уставае.

30. Та до діда до Бутурлака словами промовляє:

«Ой то-то, каже, діду Бутурлаку, шо то мені сонъ
дивний и предивний, чудний и пречудний
снівся,

Шо будто мене взято,
У Чорне море заметано.
Ні одного насъ не оставлено!»

35. Дідъ Бутурлакъ тее зачувае,

До молодого пані, до турецького баші, словами
промовляє:

«Сему сну, каже, ви не потурайте,
Та впять спочивать лягайте!»
А до Кішкі Самійла, до козака, до гетьмана,
словами стихенька промовляє

40. И ключъ зъ кармана виймае:

«Цитьте, хлопці, не гриміте
И залізомъ не стучите;
Дружка дружку одмикайте,
Залізо у Чорне море метайте,

45. И молодого паню, турецького башу, и памьять ёго
у Чорне море изъ галяри скидайте!..

Тоді чи не дасть намъ Богъ безпешно по Чорному
морю проїзжати,

Турецькі калавури минати»...

.....
Якъ вони паню, турецького башу, у море пометали,
Тоді на себе турецьке платте надівали...

.....
50. То дідъ Бутурлакъ до калавуру приїжджае,
Ключі зъ кармана виймае,

До калавуру словами промовляє:
«Цитьте! каже, не шуміте.
Турецького паню, молодого башу, не збудіте,

55. Потихеньку ворота одчиніте.
Бо мы у дівки Санжаківни на гулянні пробували,
То мало мы одпочивали...¹

...То вони, турецькі калавури як проїзжали,
По Чорному морю тоді безпешно гуляли,

60. Та турецьку землю, віру бусурменську на віки заклинали:
«Ой же хотя ты, земле турецькая, віра бусурменская!
Хотя въ тобі весело проживати,

¹ «Що того, бачъ, вже й немає. А ему аби то той калавуръ проїхать, такъ вінъ забувся и думать!.. Не зложу такъ, якъ було!.. Десяте слово, той то не въ ладъ!» (тут і далі приміт. у виданні).

- Выступала,
 Ёндыкамы оббывана,
 5. Ёндыкамы оббывана...
 Бидныхъ невольныкывъ сажалы,
 У руки весла давалы.
 У тры ряды посажено,
 Весла в руки подавано:
 10. У кажде виконце
 Вправлене весельце.
 У тры шары посажено,
 Весла въ руки подавано:
 У кажде виконце
 15. Управлене й весельце.
 (...)
 Алканъ-паша,
 Малё дытя
 Турецьке,
 Княжецьке
 20. Паненя,
 Одногo турка посылае.
 Кошка Самойло до невольныкывъ
 Стыха словамы промовляе:
 «Цытьте не ячыте,
 25. И туркамъ не ясите,
 И туркамъ цёго не ясите.
 Брязку не зробіте,
 Турка-янычара свого не збудите.
 Вы время не гайте,
 30. Гостру шаблю въ руки хватайте,
 Туркамъ головы знимайте,
 Въ Чорне море выкидайте,
 Толькы старыка Бутурлаку обмынайте ¹,
 Толькы старыка Бутурлаки не займайте,
 35. Для козацкого порядку оставляйте».
 (...)
 Сталы Чорнымъ моремъ проїжджати,
 Ясне сонце осьвищаты.
 Алканъ-паша,
 Малё дытя,
 40. Турецьке паненя,
 По галери прохожае,
 По поводомъ ² по галери похожае,
 Карымъ окомъ проглядае... –
 Ни одного турка въ галери немае.
 45. Проглядае-поглядае,

¹ «Ото, значить, не выновныкы ничимъ».

² «"По поводомъ" значыть, по дорози. Тожъ дорога – поводь. Винь ходе по поводи».

- Уклякну́всь, спужа́всь уже по по́воду.
 Кого́ паномъ называ́ты?
 «Якъ бу́дешь ты мини́ се́с говоры́ты,
 Такъ бу́ду я тебе́ въ Чо́рне море живье́м топы́ты»¹.
50. Алка́нь-паша́,
 Туре́цьке паненя́,
 Уклякнув-спужавсь.
 (...)
 Прика́зь такы́й: у чо́рне пла́тья наряжа́ться,
 И въ обидьню́ го́дыну явля́ться.
55. Ясу́ воздава́лы,
 Голоса́ яснылы²:
 «Цы́тьте, не ячы́те,
 И ту́ркамъ не ясите́,
 И ту́ркамъ це́го не ясите́,
60. Помане́ньку, не крычи́те,
 Одъ гале́ры одверни́те,
 Блы́зько не пидьжджайте́,
 Ка́рымы очы́ма не розгляда́йте:
 Алка́нь-паша́, молодé паненя́ головы́ не пидведе:
65. До ва́сь не встане́,
 Ка́рымы очы́ма не згляне...»
 Куды́ ему́ зглянуты́, якъ ви́нь усю ничь гуля́вь!..
 (...)
 «Госты́нця їй подава́йте».
 Знамя́ роспусты́всь,
70. До воды́ похылы́всь:
 «Ся́ гале́ра не блуды́ть
 И свы́томъ не нуды́ть,
 А и на край бе́рега прыплыва́е, –
 Изъ неволи ути́кае!»
75. До край бе́рега прыплыва́е,
 (...)
 По гале́ри похожа́е,
 Изъ дуба́ до дуба́.
 На Семена́ Скалозу́ба,
 Золото-сы́ни кы́ндякы́
80. Удива́лы коза́кы –
 Въ златогла́вахъ отама́ны.
 Туре́цьку билу́ габу́³ на коза́кы надива́лы.
 Ста́лы выступа́ты,
 А гале́ру на пожа́рь пуска́ты.
 (...)
85. Пе́рву часть бра́лы,

¹ «Уже найдутыя таки, шо запакують дүшу... шо жь...».

² «Голоса яснилы жь уже всякому звысно. Розьясьнялы всякому звысно... Ясу воздавалы».

³ «Тожь сукно габа?».

- И на церквы прыдилялы.
 Кошка Самойло, прыїжджає Кошка Самойло
 Въ осены обь Покрови,
 А умерь по весни обь Мыколи.
90. Прыїжджа Кошка Самойло въосены обь Покрови,
 Умерь по весни обь Мыколи.
 Прыїжджа въ осены обь Покрови,
 Умерь навесни обь Мыколи.
 Дай, Боже, за мылосць вашу
95. Усему війську запорозьському
 На многая лита,
97. До конца вика.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 25, 25 зв.

Зап. П. Мартинович 29 травня 1892 р. від оповідачки і співачки О. Кобиланки із с. Миколаївка Полтав. губ.

7.7. Кишка Самійло

- Кишка Самійло у Турецьини въ неволи пробувавъ
 И виттиль тикавъ-уривавъ,
 До дида Соли в госьти прыбувавъ.
 Дидь ему помочи дававъ,
5. Єго весельвъ и казавъ:
 «Шо на тобі людей для помочи и на шляхъ-дорогу повертай»¹.
 Весельвъ и казавъ,
 И двадцять пять чоловіка ему помочи дававъ,
 И въ свою країну высилавъ...
10. Шо «на тобі для помочи иды и не бійся й не журыся,
 У своїмъ край жывы й веселыся...»
 Дидь у Турецьини пробувавъ
 И много дыва выдавъ,
 У свій край рушавъ.
15. Ёхъ забигалы ...
 Много ёхъ уловылы й забыралы,
 Сорокъ чоловіка нащыгалы...
 У неволю запысали.
20. У Трапезовъ-городъ отправлялы.
 У городъ Трапезовъ отправлялы,
 Двадцять тры го́ды у неволи продержалы...
 Кишка Самійло прыбувавъ,
 Изъ неволи вызволявъ,
 У свою Країну отправлявъ...
25. Отправлявъ водою

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 716, арк. 2. – Далі рядки «Выходы и людей для помочи веды собі въ помичь, у свою пользу» закреслено.

- Дунай-рикою.
 Отправляв водою
 Дунаєм-рикою...
 Покынув диду судно.
30. Давь ему галеру и судна,
 А дидь ему давь поронь безь дна...
 А дидь давь ему поронь безь дна ¹
 Ёде водою – хвыля, ъхь на порони залывае и забывае,
 А винь дида Юхыма спомынае ...
35. Идуть воны пльвають
 И погрибають.
 И хвыля ъхь залывае.
 И забывае.
 А воны дидови благодарыть и спомынае.
40. Пльвлы-допльвалы,
 Много товарыства поховалы.
 Пльвлы тымь судномь, порономь безь дна –
 Хвыля залывае и забывае,
 У свий край до своего берега дожджае,
45. И мало товарыства прибувае ²,
 У свий край дожджавь
 И мало товарыства доставляв ³.
 Пропало,
 Въ води, значыть, позапльвало.
50. Кишка Самйло у свою вкрайну прыбувавь,
 У свий край, у [Рымь]-городь прыбувавь...
 И двадцать пять лить проживавь,
 Скоропостыжною смертью помывавь.
 Ставь скоропостыжною смертью умыраты...
55. «Прийшлось мини умыраты
 И прошу я вась свое отаманство издаваты
 Издайте вы отаманство мое товаришкови своему
 Артему Кошовому ⁴,
 Не старому-молодому,
60. Товарищу новому.
 Винь уновь заступавь,
 Его отаманство на себе переймав ⁵.
 Винь ись себе издававь,
 А той на себе бравь...
65. И його сходылысь ховалы
 И великий гробь высыпалы.
 Высокий гробь высыпалы.

¹ «Дидь Юхымь добрый сучый сын... Сучого сына й дидь шельмынь... Добрый, видно!» (тут і далі репліка ви-
 конавиці, зафіксована збирачем).

² «Ото воны кь чортовому батькови поховалы».

³ «Поттымь кь чортовому батькови (доставляв)».

⁴ «Такь его [прозвание] Кошовый, а не служба».

⁵ «Це хоть и спивать, такь усе урядь!».

- Надь рикою Салгырою,
 Пидь високою горою
70. Ёго поховалы...
 Прыйшлы ховалы –
 Шляхь-дорогу чорнымъ сукномъ выстылалы.
 Пидь високою горою у глыбокій ями поховалы,
 Высокий гробъ высыпалы,
75. Священныкы ховалы
 И пропивалы, –
 Высоку могылу высыпалы...
 Ёго могыла стоить висока, не западае
 И ёго памяць не погыбае...
80. Ёго памяць повсегда на словахъ бувае.
 Налывалы
 И выпывалы
 Кишку Самйла помыналы.
 Подтрусое чарку вгору –
85. «Умерь Кишка Самйло впору».
 Пидхытуе чарку вгору –
 «Спасыби, слава Богу, шо вмерь Кишка въ пору»¹.
 Кишка Самило шо въ ногахъ,
 Шо въ головахъ,
90. Въ роскази и въ писни.
 Кишка Самйло умыравъ,
 Свою памяць оставлявъ.
 Шо вмерь, – помыналы,
 Чарку вгору пидкыдалы.
95. Слава Богу,
 Шо вмерь Кишка въ пору.
 (Спасыби Богу, шо вмерь Кишка впору).
 (...)
- Надь рикою Алгырою,
 Пидь високою горою
100. Ёго поховалы...
 Ёго ховалы, –
 Ёго шляхь-дорогу чорнымъ сукномъ выстылалы.
 Исъ куриня неслы, зъ горы отъ куриня до ямы чорнымъ сукномъ
 выстылалы,
- Ёго шляхь-дорогу чорнымъ сукномъ выстылалы.
105. Пидь горою у глыбокій ями заховалы,
 Священныкы пропивалы
 И високу могылу высыпалы.
 Ёго могыла висока стоить не западае,
 Ёго могыла стоить висока, не западае
110. И ёго памяць не погыбае.

¹ «Ну, шо жъ вамъ нужно? Ото й [кончайсь]».

- Его́ пам'я́нть повсе́гда́ на слова́хъ бува́є ¹,
Его́ пам'я́нть повсе́гда́ на реча́хъ бува́є.
113. Дай, Бо́же, [за м'я́лосьть вашу]! ²

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 716, арк. 2, 3.

*Зап. П. Мартинович 1901 р. від оповідачки і співачки О. Кобиланки із с. Миколаївка
Полтав. губ.,*

7.8. Ки́шка Самі́йло

- Ки́шка Самі́йло у Туре́щыни въ нево́лі пробува́въ
И виттиль тика́въ-урыва́въ,
До ді́да Юхы́ма Псалом́кы прыбува́въ ³.
Тика́въ-урыва́въ
5. И до ді́да Псалом́кы прыбува́въ...
Дидь Псалом́ка йому́ по́мочи дава́въ...
Дидь ему́ по́мочи дава́въ,
Его́ веселы́въ и каза́въ,
Веселы́въ, ему́ и каза́въ:
10. Шо на́ тоби люде́й для по́мочи
И на шля́хъ-доро́гу поверта́й,
Выходы́
И люде́й для по́мочи ве́ды
Соби́ въ помичь.
15. У свою́ пользу.
Веселы́въ и каза́въ
И два́дцять пять чоло́віка ему́ по́мочи дава́въ
И въ свою́okraїну вы́сылава́въ...
Шо на́ тоби для по́мочи
20. Иды́ и не бійся́ й не журы́ся,
У свої́мъ кра́й жывы́ и веселы́ся...
Дидь Илько́ Потурна́къ у Туре́щыни пробува́въ
И мно́го ды́ва выда́въ,
У свій кра́й руша́въ...
25. Ёхъ забига́лы...
Мно́го ёхъ уловы́лы й забыра́лы,
Со́рокъ чоло́віка нащыта́лы...
У нево́лю запыса́лы,
У Трапезо́въ-го́родъ отпра́влялы.
30. У го́родъ Трпезо́въ отпра́влялы,
Два́дцять тры го́ды продержа́лы...
Два́дцять тры го́ды у нево́лі продержа́лы...
Ки́шка Самі́йло прыбува́въ,

¹ «Хочь на речахъ».

² «Э-э, Господы, де та пам'ять ділась, щобь ёго складать? Де та пам'ять ділась, шо прёжже була».

³ «До дида Соля въ гости прыбувавъ» (тут і далі репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

- Изъ нево́ли вызволя́вь...
35. Изъ нево́ли вызволя́вь,
У свою́ Вкраїну отпра́влявь...
Отпра́влявь водою́
Дунай-рико́ю;
Отпра́влявь водою́
40. Дуна́ємь-рико́ю...
Покы́нувъ диду́
Псаломци́, диду́ Юхы́му
Покы́нувъ судно́...
Да́вь ему́ гале́ру и судна́,
45. А дидь́ ему́ да́вь поро́нь безъ дна́ ...
А дидь́ Юхы́мь да́вь ему́ поро́нь безъ дна́.
Двадцять тры́ чоловика́ до бе́рега [плылы́] й шлы́,
Покы́нули́ ему́ гале́ру й судна́,
А дидь́ їмъ нади́львь поро́нь безъ дна́ ¹.
50. Ёде водою́, – хвы́ля їхъ забыва́є,
Винь́ диди́ Юхы́ма спомына́є...
Хвы́ля їхъ на порони́ зальва́є
Й забыва́є,
А винь́ диди́ Юхы́ма спомина́є...
55. Ёдутъ воны́, плыва́ють,
И погриба́ють,
Хвы́ля забыва́є,
Винь́ диди́ спомына́є...
Хвы́ля їхъ зальва́є
60. И забыва́є
А воны́ дидови... благода́рыть и спомына́є ².
Плылы́-доплыва́лы,
Мно́го товари́ства поховалы́.
Плылы́ тымъ судно́мь,
65. Пороно́мь
Безъ дна́...
Хвы́ля зальва́є
И забыва́є.
У свій край до свого бе́рега доїжджа́є
70. И ма́ло товари́ства прыбува́є ³
У свій край доїжджавъ́,
И ма́ло товари́ства доставля́вь ⁴.
Пропало́,
Въ води́, значыть, позальва́ло.
75. Кишка́ Самы́ло у свою́ вкраїну прыбува́вь,
У свій край, у [Ры́мь]-горо́дь прыбува́вь...

¹ «Дидь́ Юхы́мь до́брый су́чий сынъ... Су́чого сына́ й дидь́ шельмынь... До́брый, вы́дно!..».

² Запис у рукопису. Очеви́дно, ма́ло б бути «А винь́...».

³ «Ото воны́, кь чортовому ба́тькови поховалы́».

⁴ «Повы́гопывъ́ кь чортовому ба́тькови дидь́ же поро́нь [нада́вь]».

- И два́дцять пять литъ прожыва́въ,
 Скоропосы́жною сме́ртью помыва́въ...
 Ставь скоропосы́жною сме́ртью умыра́ты...
80. «Пры́йшло́сь мини́ умыра́ты
 И про́шу я вась своё отама́нство издава́ты:
 Изда́йте вы това́рышу своёму
 Арте́му Кошово́му ¹.
 Зда́йте отама́нство мое́ това́рышу сво́юму
85. Арте́му Кошово́му,
 Не старо́му, молодому́,
 Това́рышу ново́му».
 Винь уно́вь заступа́въ его́...
 Винь уно́вь заступа́въ,
90. Его́ отама́нство на се́бе перейма́въ ²,
 Винь ись се́бе издава́въ,
 А то́й на се́бе бра́въ...
 И его́ сходы́лись, хова́лы...
 И велькы́й гробъ́ высыпа́лы.
95. Высо́кый гробъ́ высыпа́лы,
 Надъ рико́ю Салгы́рою,
 Пидъ́ висо́кою горо́ю
 Его́ похова́лы...
 Пры́йшлы, хова́лы,
100. Шляхъ́-доро́гу чо́рнымъ сукно́мъ выстыла́лы.
 Пидъ́ висо́кою горо́ю у глыбо́кий я́ми похова́лы,
 Высо́кый гробъ́ высыпа́лы.
 Священны́кы хова́лы
 И пропива́лы.
105. Высо́ку могы́лу высыпа́лы...
 Его́ могы́ла сто́ить висо́ка, не запа́дае
 И его́ па́мять не погыба́е...
 Его́ па́мять повсе́гда на слова́хъ бува́е.
 Нальыва́лы
110. Ё́ выпыва́лы,
 Ки́шку Самі́йла помына́лы.
 Пидтру́сюе ча́рку вгору́:
 «Уме́рь Ки́шка Самі́йло впо́ру».
 Нальыва́е
115. И выпыва́е,
 Пидхы́туе ча́рку вгору́
 «Спасы́би, сла́ва Бо́гу,
 Шо́ вме́рь Ки́шка въ по́ру!» ³
 Ки́шка Самі́йло
120. Шо́ въ нога́хъ,

¹ «Та́къ его́ прозва́ние Кошовы́й; та́къ его́ прозва́ние Кошовы́й, а не служба».

² «Це́ хо́ть и спивать, та́къ усе́ урядь!»

³ «Ну шо́ жь вамъ́ нужно? Ото́ й кончайте».

- Шо въ головахъ,
 Въ рѣсказы и въ пѣсьни...
 Кишка Самѣло умѣравъ,
 Свою пѣмѣть оставлѣвъ:
125. Шо вмеръ – помѣналы,
 Чѣрку вгору пидкыдалы:
 «Слава Богу,
 Шо вмеръ Кишка впору.
 Спасѣби Богу,
 130. Шо вмеръ Кишка впору».
- (...)
 Надъ рикою Алгырою,
 Пидъ високою горою
 Его поховалы.
 Его ховалы, –
135. Его шляхъ-дорогу чорнымъ сукномъ выстѣлалы.
 Исъ куринѣ неслы, отъ куринѣ неслы,
 Зъ горы отъ куринѣ до ямы чорнымъ сукномъ выстѣлалы.
 Его шляхъ-дорогу отъ куринѣ до ямы чорнымъ сукномъ выстѣлалы.
 Его шляхъ-дорогу чорнымъ сукномъ выстѣлалы.
140. Шляхъ его дорогу выстѣлалы,
 Пидъ горою заховалы,
 Высоку могѣлу высѣпалы.
 Пидъ горою у глыбокѣй ями заховалы.
 Священныкы пропѣвалы
145. И високу могѣлу высѣпалы.
 Его шляхъ-дорогу отъ куринѣ та до ямы чорнымъ сукномъ [выстѣлалы]
 У глыбоку яму заховалы,
 Священныкы пропѣвалы,
 Высоку могѣлу высѣпалы.
150. Его могѣла висока стоѣть не западаѣ,
 Его могѣла стоѣть висока не западаѣ,
 Его стоѣть висока могѣла не западаѣ,
 И его пѣмѣнѣть не погибаѣ,
 Его пѣмѣнѣть повсегдѣ на словахъ буваѣ ¹,
155. Его пѣмѣнѣть повсегдѣ на рѣчахъ буваѣ.
 156. Дай, Боже, за мѣлосѣть [вашу]!

Друк. за рукоп.: ИМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 142, 143 зв.

Зап. П. Мартинович 2 сѣрпня 1901 р. від оповѣдачки і спѣвачки О. Кобыланки із с. Николаѣвка Полтав. губ.

¹ «Хочъ "на рѣчахъ"».

7.9. Козакá Кишки Самійла письня

- Изъ гóрода съ Трапезóна
Выступáла галéра.
Цъвита́мы процъвита́на:
Пе́рвымъ цъви́томъ ро́зами ¹ процъвита́на,
5. А дру́гимъ цъви́томъ жо́втымы тюльпа́нами ² процъвита́на,
А третимъ цъви́томъ сы́ними гарма́тамы процъвита́на ³.
Та́мь гуля́вь Алка́нь туре́цький паша́,
Мо́лоде́е паня́.
10. Винь гуля́вь,
Коло́ се́бе чоты́риста душъ сво́го ви́ська⁴ мавъ.
А на́шихъ хры́стыянь сорокъ душъ у кайдáны забывавъ,
Илькá Потурна́ка клю́шныкомъ настановля́вь...
Шобъ винь йóму йы́сти й пы́ты подававъ.
Илько Потурна́ка зъ на́шойы ви́ры,
15. Тилько винь потурчыв́ся
Й побусурманыв́ся.
А Кишка Самійло́
Та до його пидсида́йе,
Та його оково́у горил́кою напува́йе,
20. И йóму по тры чáрки вразъ налива́йе,
И соби налива́йе
Та по о́дній чáрци выпыва́йе,
А по двѣ въ рука́ва вы́льыва́йе.
А Ы́лько Потурна́ка по тры чáрки выпыва́йе ⁵
25. А це́й (той) по о́дний выпыва́йе,
А по двѣ въ рука́ва вы́льыва́йе.
Туре́цький Алка́нь-паша́,
Мо́лоде́е паня́,
Двохъ ту́рківъ на пидслухы посыла́йе...
30. А самъ изъ дѣвкою́ зъ Кгадживно́у весилля гуля́йе,
У дѣвки въ Кгадживны́ весилля гуля́йе.
А Ы́лько потурна́ка Ки́шку Самийла́ по зашы́йку затына́йе.
Ти два́ туркы до Алка́на,
До турецького́ пашѣ́,
До молодого́ пани́,
35. Прыхожа́ють
Та й слова́мы промовля́ють:

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127; там само, од. зб. 724, арк. 3; там само, од. зб. 611, арк. 219. – «рожою».

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127; там само, од. зб. 724, арк. 3. – «А дру́гимъ цъви́томъ процвита́на нагидкамы процъвита́на». ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 219. – «А дру́гимъ цъви́томъ нагидкамы процъвита́на».

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 62 зв.; там само, од. зб. 714, арк. 127. – «Значыть пу́шкамы» (репліка ви-коналиці, зафіксована збирачем).

⁴ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 3; там само, од. зб. 611, арк. 219. – «ви́ська». ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127 зв. – «воська».

⁵ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127 зв. – «А той по тры чáрки выпыва́йе». ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 3 зв.; там само, од. зб. 611, арк. 219 зв. – Подано ще один рядок: «Той по тры чаркы выпыва́йе».

- «Гуляй гуляй Алкане турецький паша,
Молодѣе паня,
40. Бо Ылькó Потурнака
Кишку Самійла по зашыюку затынайе».
А дивка Кгаджівна різными напытками дорогими угощає, вытайе ¹,
Алкана-пашу, молодѣе паня, вытайе ²,
А військо його на рынку посажала,
45. Та все вытала,
Та п'янихъ понапувала ³,
Шо все військо поснуло,
Ылькó Потурнака заснувь ⁴,
А Кишка Самійло
50. Увь Илька Потурнака съ-пидь голóвъ ключі взявъ
Та свойимъ козакамъ-невольникамъ подававъ.
«Нате», каже, «козакы-панове,
Хлопци,
Добри молодьци,
55. Ключи,
Та замкы одмыкайте,
Та не зразу тикайте,
А ноци дожыдайте».
Такъ вони, Богъ давъ йимъ, – ноци дождалы,
60. Та замкы поодмыкалы,
Кайданы зъ рукъ изъ нигъ поскыдалы
И ти замкы и все у море повкыдалы,
И його військо Алкана-пашы
Молодого пани
65. Посиклы-пометалы
И въ море повкыдалы.
Алкана, турецького пашу
Молодѣе паня
Порубалы
70. Пометалы
И въ море повкыдалы.
Тоді дивка Кгаджівна понадъ моремъ хóдить,
Били руки ломить,
Каже: «Дружныны диждала
75. И одну ничь переночувала ⁵,
Тилькы одну ничь переночувала».
А Кишка Самійло каже:

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127 зв. – «угощайе». ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 3 зв.; там само, од. зб. 611, арк. 219 зв. – «вытайе».

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127 зв. – «угощайе». ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 3 зв.; там само, од. зб. 611, арк. 219 зв. – «вытайе».

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127 зв. – «понапувала». ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 3 зв.; там само, од. зб. 611, арк. 219 зв. – «напувала».

⁴ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127 зв. – «не заснувь».

⁵ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 4; там само, од. зб. 611, арк. 220. – Рядок відсутній.

- «Якбы жъ ты», каже, «за Магомѣта не попа́ла,
То бь ты́ соби», каже, «й па́ру мала».
80. Воны́ добылыся до о́строва;
Черезъ море якъ переправлялыся,
И до ди́да до Со́ленка попа́лыся,
А дидь Со́ленко живъ на острови Сарпуно́вимъ,
На Сарпуно́вимъ о́строви ¹
85. Дидь Соленко йыхъ прыня́въ,
Разнымы напы́тками-найдками йхъ выта́въ
Ы слова́мы промовля́въ
Ы до себе́ жыты прохавъ:
И винъ се́му дыву са́мъ дывува́въ...
90. Шо до ста́ годъ прожыва́въ, –
Тако́го ды́ва не вида́въ.
Кишка Самі́йло отама́нъ козацькый
Свои́хъ козакивъ сорокъ душъ свои́хъ наза́дь ²
Ись туре́цькойы,
Зь бусурме́ньськоїы
95. Зь неволи визволя́въ,
На свои́й Украйы́ни голо́воньку поклада́въ.
Сла́ва Царю́ Небе́сному
И все́му мырови ³ хреще́ному
100. На много́йе ли́та,
101. До киньця́ ви́ка ⁴.

Друк за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 62–64.

Зап. П. Мартинович 20 січня 1903 р. («понеділок. Увечері пизно») від оповідачки і співачки М. Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха), с. Кам'янка Полтав. губ.

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 220; там само, од. зб. 724, арк. 4, – Рядок відсутній. ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 63 зв.; там само, од. зб. 714, арк. 128. – «Це жъ вони на мори, значыть, булы, такъ той дидь же живъ на острови» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 128. – «Свои́хъ козакивъ со́рокъ душъ»; ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 4; там само, од. зб. 611, арк. 220. – «Сорокъ душъ свои́хъ козакивъ».

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 128. – «мыру».

⁴ Укінці думи записувач подав варіанти назви: «Кишкы Самі́йла письня», «Кишка Самі́йло», «Козака Кишкы Самі́йла письня».

7. 10. Про Кішку Самійла

1. (♩ = приблизно 63 М. М.)
ліра**

Що з го-ро-да Трє-пє-зо - на.
Ви-сту-па-є га - ле-ра Трє-ма цві - та-ми у - квіт-ча-на й ма-льо-ва - на.

2. *più mosso* *a tempo*

Що пер-вим цві-том 0 - квіт-ча-на, -
Зла-то си-ні-ми стьож - ка-ми за - квіт-ча - на,
А дру-гим цві-том про - цві-та - на, - Гар-ма-та-ми 0 - квіт-ча - на.
А тре-тім цві-том 0к - віт-ча-на,
Ту - рець-ко-ю, бі-ло-ю га-бо-ю по - кри-ва - на.

3. *più mosso* *a tempo*

То в тій га - ле - рі

* На фонограф схопив Опанас Гр. Сластїон у 1909р.

** "Перегри" і супровід ліри визначено дрібними нотками, подекуди ще й буквою "л". Бемоль при ключі відноситься до третього ступеня звукоряду: g, a, b, c, d, e, f. Акцидентальні знаки підвищення і зниження мають значення аж до кінця фрази, в якій з'являються. Мелодії, списані у скрипковому ключі, треба читати октавою нижче. Дрібним друком над текстом зазначено деякі діалектні ознаки у вимові звуків.

Ал - кан па - ша, па - ша гу - ля - - - є.

Сім - сот тур-ків, ян - чар чо-ти - ри - ста,

А - бід - но - го не-воль - ни - ка пів-чвер - та - ста

Без стар - ши - ни вій - сько - во - ї со - бі ма - є.

То між-до ї-ми був стар-ший

Кіш-ка Са - мій-ло, геть - ман за-по - розький, А дру - гий Мар-ко Ру-дий...

1.	Що з города Трепезона	4+4
	Виступає галєра,	4+3
	Трьома цвітами уквітчана й мальована.	5+4+4
2.	Що першим цвітом уквітчана, –	5+4
5.	Злато-синіми стьожками заквітчана;	5+3+4
	А другим цвітом процвітана, –	5+4
	Гарматами уквітчана;	4+4
	А третім цвітом уквітчана –	5+3
	Турецькою, білою габою покривана.	4+6+4
3.	10. То в тій галєрі Алкан-паша, паша гуляє.	
	Сімсот турків, яничар чотиреста,	4+6
	А бідного невольника півчверта ста	4+4+4
	Без старшини військової собі має.	4+4+4.
4.	То міждо їми був старший	
15.	Кішка Самійло, гетьман запорозький,	
16.	А другий Марко Рудий...	

Друк. за: Грица, 2007. – С. 311, 312 (мел.), Колесса, 2. – С. 194, 195 (текст).

7.11. Пíсня ¹ про славно́го гетьма́на запорізького Кишку́ Самі́йла

- Ой у лу́зи Базавлу́зи, тамъ бувъ кури́нь нетя́зьський,
Тамъ ж́ивъ-прож́ивавъ Кишка́ Самі́йло, гетьманъ коза́цькій.
Та винъ тамъ ж́ивъ-прож́ивавъ,
Та ко́ло се́бе со́рокъ два́ чоло́вика не́тягъ мавъ.
5. То́ туре́цьке баша́ | мо́лоде́ паня́ | по Чорно́му мо́рю беспече́чно гуля́ло,
Та нія́кого со́би д́ыва не́ выда́ло.
Та по Чорно́му мо́рю прои́жджайе́,
До лу́га Базавлу́га прýбувайе́.
То до лу́га Базавлу́га прýбува́лы,
10. Та во́ны со́би тамъ прýстанъ за́нима́лы,
На бе́регъ зъ кгаля́ры вихожа́лы,
Та вь у лу́зі Базавлу́зи гуля́лы,
У лу́зи Базавлу́зи гуля́лы,
Та кури́нь коза́цькій-нетя́зьський увида́лы,
15. Та́ до його́ стýха пидхожа́лы,
Та Кишку́ Самі́йла, гетьмана́ коза́цького, нетя́зьського, зъ не́тягами
забыра́лы,
Со́ннихъ пробужда́лы,
Зали́зньи пу́та
По трý пу́да
20. Йи́мь на ру́кы, на но́гы надива́лы,
Та вь кгаля́ру до ту́рецького баші́ прýставля́лы.
То ту́рецькій баша́ вели́ку радисъть ма́йе,
Свое́ мо́лоде́ баша́ в́ихваля́йе,
Нака́зь дава́йе
25. Зъ гарма́ты стриля́ты,
Мо́лодо́му баші́ че́сть ви́ддава́ты.
Бо то́й йому́ до́бре ди́ло зроби́въ:
Кишку́ Самі́йла, гетьмана́ коза́цького,
Нетя́зьського,
35. По́лоненно́го прýвивъ.
Та́ до дівки́ Са́нджаківны́
На гуля́ння-мылува́ння посылáйе,
Мо́лоде́ баша́ туре́цьке паня́ по Чорно́му мо́рю гуля́йе,
До би́дних нево́льныки́в уны́зь исхожа́ло,
35. Та́ на би́дних нево́льныки́в коза́ків-не́тягъ гъри́зно гука́ло,
Та́ вь ви́ру невірну́ туре́цьку поверта́ло
«Ой в́и би́дни нево́льныкы́, свою́ ви́ру за́льша́йте,
Та́ до на́шої ви́ры вель́ико́й прýстава́йте.

¹ Закреслено «дума».

- То будёте вельіку чéсть ма́ты:
40. Будуть ва́сь мали́ дїты зос́трича́ты,
Та будуть во́ны вамъ уклоня́ты,
Че́сть виддава́ты,
Будуть стари́ ша́пку зьдийма́ты,
Низькі́й покло́нь виддава́ты».
45. То Кі́шка Самі́йло, гетьман коза́цькій,
Нетя́зьській
До́бре собі́ ма́йе,
Та до сво́го това́риства сло́вами промовля́е,
Баша́ти туре́цькому ¹ паня́ти видповида́е:
50. «Ко́жець зь на́сь козакі́в се́рдце ма́йе,
Та сво́ю віру хры́сьтія́ньську на ла́комства не́шьячасни́ не проми́няйе»,
Та баша́ туре́цьке зли́сно гука́е,
А ля́ху-потурна́ку промовля́е:
«Ой ты ля́ше, ля́ше, потурна́че!
55. Возьмы́ іво́лгы колючо́йи
Та бый-пошьма́ту́й тї́ло коза́че.
То́ будуть во́ны му́кы зачува́ты
Та до на́шої ви́ры будуть пры́верта́ты».
На слугы́ свої́ ля́хь-потурна́кь ста́вь гукáты:
60. «Кажу́ я вамъ, ту́рки-яны́чары! На ны́зь исхожа́йте,
Терны́ны колючо́йи, іво́лгы чо́рноїи у ру́кы набыра́йте,
Та до не́вильныки́в на грéбна схожа́йте,
Б-бы́-йте до́-бре, шку́ру зь мя́сомъ выты́найте,
По тры́ разы́ вь о́дно мї́сто за́тынайте».
65. Ту́рки-яны́чары уны́зь исхожа́лы,
Терны́ну колю́чу завья́лену у ру́кы забыра́лы,
Та до бидны́х нево́льныки́в на грéбни́ схожа́лы,
Бї́ле тї́ло коза́цьке-молоде́цьке по тры́чи вь о́дно мї́сто за́тына́лы,
Кровь не́вынну, черво́ну хры́сьтія́ньську на до́лівку пролива́лы.
70. То́ бидны́ нево́льныкы́ ру́кы вго́ру пидьнима́лы,
Пу́тамы важькы́мы, залї́знымы кайда́намы бьрызча́лы,
Господа́ Мы́лосе́рдного проха́лы-благáлы:
«Ой Бо́же нашъ, Бо́же!
Приймы́ наши́ сьльо́зы!
75. Побачъ́ наши́ му́кы!..
Та вы́ведеы́ на́сь изъ нево́ли тяжко́йи,
Съ ту́рецькойи ка́торгы лы́хойи,
Бо за́втра Сьвята́я недї́ля,
А на́мъ на ка́торзи ту́рецькій прокля́тїй жы́ттья́ не мы́ле.
80. Вы́зволь на́сь, Го́споды, всїхъ́ бидны́хъ не́шьячасны́хъ нево́льныки́в,
Съ ка́торгы ту́рецькойи,
Зь ви́ры бусурме́ньськоїи.
Ббо́ вона́ не о́дно́го розлучы́ла:

¹ Далі́ закреслено «сло́вами».

- Чы брата зь сестройю,
 85. Чы мужа зь вірнойю жонойю,
 Чы вірного друга зь мылойю!..
 Дітоць маіенькихъ зь отцемъ зь маткойю!
 Полоныла народъ християньський неволею бусурмацьскойю».
 Ге, гей, гей!
90. То ставъ буровістныкъ по морю Чорному пролітаѣты,
 Ставъ хвѣлю вельку вітеръ пидьнимаѣты,
 Ставъ хма̄ры по небу гнаѣты,
 Усі звѣзды закрываѣты,
 Половы̄ну мѣсяця закрѣло,
 95. Молодого турецького башаѣты
 Всю флотылію на часѣти розбы̄ло.
 Половы̄ну до Цареграду ¹ погнало
 Пивъчварѣта кгалярь процвѣта̄ныхъ
 Промальованыхъ
 100. На очихъ розбы̄вало.
 Стало море триска̄мы на хвѣляхъ граѣты,
 Стало кгаляру башаѣты турецького видѣ останнихъ видбы̄ваѣты.
 Зляка̄вся баша турецькій страхомъ велькымъ,
 До себе недо̄вирка-ляха прыклыка̄е,
 105. Йиму слова̄мы промовля̄е:
 «О-й ляше-потурна̄че! Слѣго мій вірній!
 Виры турецькойи служныку прымирній!
 Ой, ск[у]-лько я по Чорному мори гуля̄ю,
 То такойи велькойи страшно̄йи бури не зна̄ю!
 110. Бо мою ж хвлотылію вітромъ роздылыло,
 Ча̄сты̄ну въ мори Чорному потопы̄ло,
 А останню вітромъ одбы̄ва-ло
 Та на городъ Цареградъ ² погнало.
 Шчо скілько окомъ по морю не поглядѣты,
 115. То не вы̄дно ни жоднойи прымы̄ты!
 То звелы̄ невильныкы̄въ перестаты бы̄ты ³,
 Може, море переста̄не граѣты.
 Будемо до блыжъчѣго берега прыста̄ваѣты».
 Скоро сейе янычары зачува̄лы,
 120. Та терна колючийи ӣволгу криваву кыда̄лы,
 И на чарда̄къ, на верхъ исхожа̄лы.
 Бидни невольныкы̄ ра̄ны водою промыва̄лы.
 Ста̄ла хвѣля вутыха̄ты,
 Переста̄ло море граѣты,
 125. Ста̄лы промижъ собою невольныкы̄ промовля̄ты:
 «Почувъ Ти есы, Боже, наши мукы-недолю!
 Та выведе̄ды жъ насъ исъ тяжкойи неволи!»

¹ Далі закреслено «прыгнало».

² У словах «город Цареград» відсутній «ь».

³ «Винъ зляка̄всь» (репліка виконавця, зафіксована збирачем).

- То Ки́шка Самі́йло те́е зачува́йе,
 До това́рысьт́ва ны́зово́го сла́вно́го за́порозьського промовля́йе:
130. «Показа́в намь Бо́г свою́ ве́лыку во́лю,
 Вы́веде Винь на́сь изь тя́жкой туре́цькой ка́торгы-нево́ли,
 То вы, това́рыство сла́вне, за́поро-зьське, до́бре дба́йте!
 Усі́ му́кы гирки-тя́жки прыйма́йте,
 Та ви́ры хри́стийня́ньської, сво́го наро́ду не забува́йте».
135. Бидьни нево́льныкы коза́кы-не́тягы те́е зачува́лы,
 До Ки́шки Самі́йла слова́мы промовля́лы:
 «Ой, Ки́шко, Ки́шко, гетьма́не за́порозьській!
 Ба́тько коза́цькій!
 Бу́демь му́кы лю́ти, го́ре ве́лыке прыйма́ты,
140. Та не бу́демь мы ви́ры хри́стийня́ньської топта́ты,
 Не бу́демо хреста́ свята́го лама́ты.
 На́ша ви́ра ве́лика свята́я
 Непо́ломна¹ йи́йи нево́ля туре́цька ли́хая».
 Вже ста́ла кгаля́ра до бе́рега прыстава́ты,
145. Ста́лы ту́ркы-янича́ры зе́млю огляда́ты,
 До мо́лодо́го баша́ты прыбува́ты,
 Йиму́ вь но́гы укланя́ты:
 «Ве́лыкий баша! До сво́йеи зе́мли прыста́лы,
 По вусихь прыкме́тахь прызна́лы.
150. Це Са́нджакы́, зе́мьли старо́го башы́.
 Якь бу́демо² надь бе́регомь проплыва́ты,
 Бу́демь до го́рода Козло́ва прыбува́ты,
 Бу́демо у дивкы Са́нджакивны гуля́ты».
 До го́рода Козло́ва кгаля́ра прыбува́ла,
155. То дивка Са́нджакивна зустрича́ты вихожа́ла.
 То баша́, мо́лоде́ туре́цьке паня́, про бу́рю забува́ло,
 Та ве́лыку у се́рьдьци ра́дисть ма́ло.
 Дивка Са́нджакивна до се́бе в го́сьти проха́ла,
 На бидныхь нево́льникивь козакивь-не́тягь погляда́ла
160. Та со́би сты́шы́ка-зны́шы́ка ва́жко здыха́ла.
 Туре́цьке баша́, ту́ркы-яныча́ры два́дцять су́ток гуля́лы,
 Доро́ги я́ства, до́бъри вы́на выпыва́лы,
 Бидьни нево́льныкы на кгаля́ри пробува́лы,
 Зь го́лоду ве́лыкого пропада́лы.
165. То дивка Са́нджакивна одь мо́лодо́го баша́ты,
 Туре́цького паня́ты,
 Ста́ла до бидныхь нево́льникивь харьчи́ посыла́ты,
 Шо́бь не да́ты биднымь коза́камь иншо́ю го́лодно́ю сме́ртью помы́ра́ты.
 То во́ны тийи я́ства доро́гійи не вжива́лы,
170. Та до ми́ста все скла́далы.
 Мо́лоде́ баша вь субо́ту до дивкы Са́нджакивны прыбува́ло,
 А вь неди́лю до бидныхь нево́льникивь пидслу́хаты ярызу посыла́ло,

¹ Далі закреслено «неволя».

² Далі закреслено «до берега».

- Та само́ ву съвітлы́ци камьяни́й гуля́йе,
Напы́тки доро́ги вжыва́йе,
175. А висько се́редъ ры́нку сажайе.
Яры́за до кгаля́ры прыбува́йе,
Та ди́да ля́ха-потурна́ка пидслуха́йе.
А ля́хъ-потурна́къ до Ки́шки Самі́йла пидсида́йе,
Та ву віру туре́цьку вверта́йе:
180. «Ой, Ки́шко Самі́йло! | Ге́тьма́не коза́цькій,
Ба́тьку заपो́розьській!
Ты́ добре вчы́ны:
Віру хры́стийя́ньську пидъ но́гы пидтопчы́,
Хре́сть на соби по́ламны́.
185. А шы́че бу́демъ віру хры́стийя́ньську пидъ но́гы топта́ты,
Бу́демъ у на́шого баша́ты за ридно́го бра́та пробува́ты».
Ки́шка Самі́йло те́йе зачува́йе,
Сло́вамы промовля́йе:
«Ой, ля́ше-потурна́че, недóвирку хры́стийя́ньський!
190. Нико́лы то́би цьо́го не дожыда́ты,
Шы́чыбы я віру хры́стийя́ньську ма́въ лама́ты.
До сме́рты бу́ду тяжку му́ку и нево́лю прыйма́ты,
Та бу́ду коза́цьку го́лову въ земли хры́стийя́ньській покла́да́ты.
Ва́ша ви́ра пога́на й зе́мля прокля́та».
195. Ля́хъ-поту́рнакъ те́йе зачува́йе,
Ки́шку Самі́йла въ лы́це за́тына́йе:
«Бу́дешъ ме́не во віри хры́стийя́ньській укоря́ты,
Бу́ду тебе́ йиво́лгою чо́рною за́тына́ты,
Пушы́че всихъ нево́льныки́въ догляда́ты,
200. Кайда́намы вче́тверо кува́ты,
Ста́ри кайда́ны въ мо́ре ме́та́ты».
То яны́чаръ туре́цькій, яры́га те́йе зачува́йе,
До мо́лодо́го кья́нжа́ты прыбува́йе:
«До́брого ви́рного кля́юшы́ка, па́не мо́лоды́й, ма́йешъ,
205. Мож́но безпе́шно пы́ты-гуля́ты,
И ясу́ вяза́ва́ты».
Ля́хъ-поту́рнакъ до́бре дба́йе,
Ки́шку Самі́йла въ чо́ло за́тына́йе,
У́ віру туре́цьку вверта́йе.
210. Ста́ри ржави кайда́ны позди́мавъ,
У́ мо́ре помета́въ,
Но́вымы вче́тверо за по́перекъ окува́въ.
Ля́хъ-поту́рнакъ до́бре соби ма́йе,
Ки́шку Самі́йла па́че всихъ нево́льныки́въ догляда́йе.
215. То́ мо́лоде́ баша́ до ту́рківъ-яны́чаривъ гука́йе:
«Ппы́йте, мойи́ ви́рни слугы́, гуля́йте
Та про мо́го ви́рного кля́юшы́ка не забува́йте,
Напы́тки йиму́ видъ мо́го сто́ла попо́ламъ розды́ляйте,
На кгаля́ру ви́рному кля́юшникови́ посыла́йте».

220. Ста́ла ля́ха-потурна́ка со́висть докоря́ты,
 До Ки́шки Самі́йла ста́в прыхожа́ты,
 Сты́ха йому́ промовля́ты:
 «Э-й, Ки́шка Самі́йло! Сво́йому се́рдцеві тугы́ не завда́вай,
 Усы́м се́рдцемь ы ро́зумомь на́ Бо́га упова́й,
225. Бу́демь Йо́го Мы́лосе́рдного проха́ты:
 Чы́ не бу́де на́мь чу́да-блага́дати посылáты».
 Ста́лы во́ны чу́до Бо́га мо́лыты
 Та за се́бе просы́ты:
 «О-й, Бо́же на́-шъ, Бо́же велы́кій!
230. Зна́йешъ ты на́шу му́ку,
 Се́рдця велы́ку роспу́ку.
 Чы́ ж не пошьлéшь ты на́мь зъ неба́
 Го́, чо́го на́мь тре́ба?»
 Два́на́дцять дньи́въ мо́лоде́ башá гуля́йе
235. Та́ на три́на́дцятый по́ клю́чьны́ка-ля́ха посылáйе:
 «Пиди́ть, ту́рky-яны́чары, клю́шны́ка мо́го прыведи́те,
 А са́мы кгаля́ры постережи́те».
 Та ля́хъ-потурна́къ до́ баші́ прыбува́йе,
 Ны́зькый по́клон одда́вайе.
240. Башá ту́рецьке до́ ньо́го промовля́ло,
 Со́нь одгада́ты заказа́ло:
 «Сны́лась ми́ни, ви́рний ми́й клю́чьны́ку,
 Ні́бы моя́ жъ кгаля́ра трьо́ма цьви́тамы процьви́тана,
 Трьо́ма фарба́мы прома́льована,
245. Ста́ла обирва́на-обшма́тована.
 А Ки́шка Самі́йло усе́ мо́йе вй́сько порубáвъ,
 Ме́не на́ тро́йе росы́тявъ
 Го́ в у Чорне́ мо́ре мо́йе тило́ покыда́въ».
 А ля́хъ-потурна́къ та́й почува́йе,
250. Слова́мы промовля́йе:
 «Велы́ ми́ни башá паня́ ту́рецьке, лу́ччы́е догляда́ты,
 Побы́льше те́рнами́ вя́лєнными́ невильны́кивь затына́ты, –
 Бу́демь соби́ го́ли́воньку спо́кійну ма́ты».
 То башá ту́рецьке ля́ха-потурна́ка ци́лу́йе-обнима́йе,
255. Догляда́ты невильны́кивь на́ кгаля́ру посылáйе.
 Зъ дивко́ю Са́нджаківно́йю гуля́ло,
 А по́луно́шнойи го́дыны́ опи́сьля два́дцятый дeнь на́ кгаля́ру прыбува́ло,
 До ту́рковъ-яны́чаривъ слова́мы промовля́ло:
 «Ой, ту́рky-яны́чары, не ячи́те,
260. Мо́го ви́рного клю́чьны́ка не збуді́те.
 Зъ ря́д у ря́д захожа́йте
 Го́ бидны́хъ нево́льны́кивь вся́кого чо́лови́ка до́бре огляда́йте,
 Ббо́ ви́нь те́перъ пидпыв́-пидгуля́въ,
 Ко́лы бъ ко́му пильгы́ не да́въ».

265. Туркы-янычары ¹ сьвичи въ рѹкы бра́лы,
 Ко́жно́го не́вильны́ка пы́льно о́гляда́лы,
 Промі́жъ ряди́въ прохожа́лы,
 Кайда́ны, замкы́ о́гляда́лы.
 «Мо́жешъ, мо́лодѣ́й баша, безпече́нно почи́ваты,
270. Та́ко́го ви́рно́го кля́ючы́ныка рідко́ пошукáты,
 По два́, по трѣ́ старі́ кайда́ны посправля́въ,
 Не́вильны́кивъ трѣ́чи кругъ́ по́яса окува́въ».
 Туркы-янычары́ отхожа́лы,
 Спа́ты поляга́лы.
275. До по́луно́шної годи́ны ля́хъ-по́турна́къ дожди́давъ,
 А опі́вно́чи уста́вавъ,
 Кля́ючі́ забравъ́,
 Ки́шку Самі́йла роскува́въ,
 По трѣ́, по чо́тыри́ кля́ючі́ бідны́мъ нево́льны́камъ до рѹкъ́ дава́въ,
280. Слѡ́ва́мы промовля́въ:
 «Па́но́ве-мо́лодѣ́ци,
 Пресла́вни за́порозьци́!
 Оці́ кля́ючі́ берите́,
 Оди́нь о́дно́го одимкні́те,
285. Ясы́ны не вчы́ніте́,
 Ни о́дно́го ту́рка, па́че яры́зы не збуді́те».
 То́ коза́кы дру́гъ дру́га одмы́ка́лы,
 Кайда́ны въ у Чорне́й мо́ре металы́,
 И ни о́дно́го ту́рка не збуды́лы,
290. Ясы́ны не вчы́ны́лы.
 То́ди Ки́шка Самі́йло до коза́кывъ промовля́е:
 «Вы́, коза́кы, па́но́ве пресла́вни за́поризьци́!
 Мо́лытвы́ твори́те,
 Бо́га благода́ри́те
295. Та́ сво́го ді́ла не га́йте,
 Ша́бли бу́латни въ рѹкы́ забура́йте
 Та́ ту́ркывъ-янычары́въ упень́ рубай́те,
 Тілько́ ля́ха-по́турна́ка ² не займа́йте,
 Для́ поря́дку ви́йсько́во́го за старшы́ну́ оставля́йте ³».
300. То́ коза́кы-неві́льны́кы до́бре дба́лы,
 Усі́хъ ту́ркывъ пору́ба́лы.
 Ки́шка Самі́йло ббашу́ ту́рецько́го на трѣ́ часѣ́ти росы́тявъ
 Та́ до йо́го промовля́въ:
 «Оце́ то́би, баша́, паня́ мо́лоде́ ту́рецьке́,
305. Що́ въ у сы́ни сны́лось,
 Ті́о то́би на́яву́ зьявы́лось».
 То́ди Ки́шка Самі́йло, ге́тьманъ за́порозьськы́й, до коза́кывъ слѡ́ва́мы
 промовля́е:

¹ Далі́ закреслено «сьвичкы».

² Далі́ закреслено «зоставля́йте».

³ Далі́ закреслено «То́ туркы-янычары́ до́бре дба́лы...».

- «Треба, бр'яця, кгалярою подали водь б'ерега видганяты,
Та гарматамы йийа арештуваыты».
310. Тоди ляхь-потурнакъ до Кишкы Самийла прыступайе,
Поклонъ виддавайе,
Словамы промовляйе:
«Ой, Кишка Самийло! | Гетьмане запоризьській,
Батько козацькій!
315. Богъ тобі помигъ неприятеля звойюваыты,
Тто шчые треба розумъ маты,
Шчыобъ у землю хрыстыянську прыбуваыты.
Добьре йесы учыны:
Половину козакивъ у турецке наряды ¹,
320. Половину въ оковы посады.
А шчые будемо видъ города Козлова до города Цареграда гуляты,
Будуть назустричь кгаляры выбигаыты,
Молоде баша турецке паня по зальотахъ поздоровляты,
Тто йя-къ ты отвиць будешь даваыты?»
325. То Кишка Самийло добре дбайе,
Половину козакивъ въ оковы сажайе.
Другу половину въ дороги турецьки платья наряджайе.
Сталы до Царяграда прыбуваыты,
Сталы зь города Царяграда двадцять кгаляръ выбигаыты,
330. Стома гарматамы арештовани,
Трьома цвитами пофарбовани,
Зь велькихъ гарматъ сталы привитаыты,
Молоде баша по зальотахъ поздоровляты,
Про останни кгаляры пытаыты.
335. Ляхь-потурнакъ на чердакъ выступайе,
Турецькимъ бильымъ завываломъ махайе-майе,
Словамы промовляйе:
«Ой, вы туркы-янычары, помаленьку ячыте,
Нашого молодого башаты не збудите».
340. Теперь вины подгулявъ,
Напидпиткахъ спочывайе,
Н-на похмилля знемогайе,
Головы не зведе,
До вась не встане.
345. Якъ проснетьця, тто й вась не буде забуваыты,
Гостыняцямы буде витаыты,
Бо нашу турецьку флотилию витромъ розбывало:
Одну часьть у море потопляло.
Другу половину одъ насъ одбывало,
350. До Царяграда погнало».
Тоди туркы-янычары одъ кгаляры видверталы,
До Царяграда убигаыты,

¹ У рукопису на полях дописано: «по-мойему, у турецьки одежи наряды» (приміт. збирача).

- Изъ ста́ гарма́ть гы́рма́лы,
 Ясу́ возда́вали.
355. Кишка Самі́йло на гардань виступа́йе,
 До лыма́ну Дньнпро́вого кгаля́ру наверта́йе.
 То воны́ по Чорно́му мо́рю гуля́лы,
 До о́строва Чорно́го прибува́лы,
 До ди́да Соле́нка в(ъ) го́сьти зайижда́лы.
360. То ви́нь йихъ увъ о́чи забача́йе,
 Шличо́къ зьдидма́йе,
 Покло́нь оддава́йе,
 Сты́ха пыта́йе:
 Шчо́ вы́ і за хлло́пыци, шчо́ на Чорно́му мо́ри гуля́йете?
365. Яко́го ота́мана соби́ ма́йете?»
 То коза́кы-запоро́зцы пресла́вне нызове́ товары́ство те́йе зачува́лы,
 Сло́вами промовля́лы:
 «Ой, здоро́вь, здоро́вь, ота́мане стары́й!
 Ммы́ бѣ то́би по пра́вди ма́лы каза́ты,
 370. Та́къ не зна́емъ якъ те́бе на́зываютъ».
 То ди́дъ Соле́нко те́йе зачува́йе,
 Зъ кгаля́ры ви́зыва́йе,
 До се́бе в[ъ] го́сьти заклыка́йе,
 Сло́вами промовля́йе:
375. «Ві́сімдесять лі́тъ на съві́ти прожыва́йю,
 Сы́ву боро́ду и го́лову ма́йю, –
 Та́кихъ люде́й якъ вы́ в[ъ] вичи́ не выда́вь,
 Та́койи мовы́ шьче́ й не чува́вь».
 То ста́лы коза́кы съ Ки́шькою Самі́йломъ у ди́да Соле́нка гуля́ты,
380. Ста́лы на́пидпытка́хъ пра́вду каза́ты:
 «Гей, ди́ду Соле́нку! | Мы́ вѣ у лу́зи Базавлу́зи прожыва́лы,
 Та́ кури́нь соби́ нетя́зьський ма́лы,
 Та́ зъ на́мы ге́тьманъ Ки́шка Самі́йло пробува́вь,
 То баша́ ту́рецьке по мо́рю гуля́ло,
385. До лу́гу Базавлу́гу прыбува́ло,
 На́сь, со́рокъ два́ чоло́вика, вѣ нево́лю со́ннихъ забы́равъ,
 Та́ кайдана́мы о́ тры́ пу́да ру́кы-но́гы окува́вь,
 У кгаля́ры на́ гребню́ посажа́вь.
 То бу́лы мы́ пятьдеся́ть чоты́ри ро́кы вѣ нево́ли,
390. Зазна́лы тя́жкойи ту́рецькойи ка́торгы-недо́ли.
 Пятьдеся́ть чоты́ри ро́кы о́ земли́ хры́сьтія́ньській ни́чо́го не чува́лы.
 То́ поми́жь на́сь старшы́ны коза́цьки пробува́лы:
 Ки́шка Самі́йло ге́тьманъ запори́зьській
 Ба́тько коза́цькій.
395. Дру́гий бу́вь старшы́на вийсько́вий
 Судья́ черка́ській Ма́рко Ру́дый,
 Тре́тій Мусі́й Гра́чъ,
 Вийсько́вий тре́мба́чъ.
 Ива́нь, полковны́къ Перея́словській, шьчо́ свою́ віру́ зьмины́вь,

400. До турківъ за ключника кгалярського поступывъ.
 Шчо бувъ трыдцять литъ въ неволи,
 А двадцять чотыри рокы за ключника кгалярського на воли.
 То на пятьдесятъ пятый винъ насъ видмыкавъ,
 Въ слухный часъ на волю выпускавъ.
405. То намъ Богъ помиг, шчо мы турка въ у Чорне море пометалы,
 Та до тебе в[ъ] госьти прыбувалы». —
 То дидь Соленко съ чесьтью ихъ прыймае,
 Хлиба-солы поставляе,
 І до себе жыты прохае.
410. То Кийшка Самйло те все зачувае,
 До дйда Соленка промовляе:
 «Эй, диду Соленку! Буду въ тебе хлиба-солы вживаты,
 Та не хочу я въ тебе пробуваты,
 Буду я до смерты вельке горе прыйматы,
415. Та такы хочу въ землю хрыстьянську прыбуваты, —
 Буду на въ Украйни свою голову покладаты». —
 То вонъ речи тоди промовлялы,
 Въ кгаляру сидалы,
 До лыману поверталы,
420. Словамы промовлялы:
 «Ввынесы насъ, Господы! Въ землю хрыстийнську!
 Благодаримъ тебе, шчо вывивъ насъ изъ земли поганьскоий.
 Надойило намъ по свиту билому блукаты.
 Дай намъ, Боже, бративъ свойихъ повидааты».
425. Дйда Соленка сьрибломъ и злотомъ надилялы,
 Десять мишкивъ зоставлялы,
 Видъ острова Чорного видпывалы,
 На лиманъ нападалы,
 Днипрови Славути нызько укланялы:
430. «Хвалымъ Тя, Господы, благодаримъ!
 Пробылы пятьдесятъ чотыри рокы въ неволи,
 То чи не дасы намъ часъ поволи!»
 До острова Теандера кгаляра прыбувала,
 Та на тому острови Теандери застава запорозьська стояла,
435. Та на ту кгаляру скоса поглядала.
 То Скалозубъ Семенъ, полковникъ запорозьский,
 До козакивъ словамы промовлявъ:
 «Козакы-братыця, молодцы!
 Чы цяя кгаляра блудыть,
440. Чы бильмы свитомъ нудыть,
 Чы багато люду царського мае,
 Чы добычи велькойи шукае?
 То вы, хлопцы, добре дбайте,
 Гарматы по дьви, по тры въ рядъ набывайте,
445. Та тую кгаляру привитайте,
 Гостынюцу йй дайте.

- Колы́ то кгаля́ра туре́цька – бу́демь розбыва́ты,
 Турковъ-янычаривъ по́топляты,
 Колы́ жь то бидьни нево́льныкы-хры́стіяне
450. Изъ нево́ли утика́ють, –
 Помочи даваймо,
 До себе забираймо».
 Сталы воны съ гарма́ть грима́ты,
 Ставь Кишка Самійло на гарда́нь выступаты.
455. Ляхъ-потурна́къ до його́ питступайе,
 Слова́мы промовля́е:
 «Ки-шька! Кишка Самійло, | Ге́тьмане запорізьській!
 Бба-тько козацькій!
 Промижъ козака́мы пробувайешъ,
460. А козацькы́хъ звыча́йивъ не зна́йешъ.
 Велы́ цвѣтну́ хрышчату́ козацьку хоругву на гарда́нь вино́сыты,
 Та́ до горы́ на спысахъ пидно́сыты:
 Буду́ть сичові́и коза́кы те́йе забача́ты,
 Буду́ть кгаля́ру кярю́камы хьвата́ты,
465. До берега прытяга́ты,
 Шобъ не довело́ся на Дънипрі́ пропада́ты».
 То коза́кы гризно зъ гарма́ты стриля́лы,
 Тры́ дошки въ кгаля́ри выбыва́лы,
 Во́ды Дънипро́вой напуска́лы.
470. Ста́ла кгаля́ра во́ды набыра́ты,
 Ста́ла на дно́ сида́ты
 То коза́кы ста́ру хоругву на гарда́нь вино́сылы,
 Догоры́ на спысахъ пидно́сылы.
 Черво́ну хоругву хресча́ту
475. Кишка Самійло роспуска́е,
 Доны́зу схыля́е,
 Са́мь ны́зько скло́ня́е:
 «Коза́кы, пайове мо́лодьци!
 Пресла́вни запорозьци!
480. Ся кгаля́ра не блуды́ть,
 Ни свѣ́томъ не ну́дыть,
 Ни яснóго царьско́го лю́ду ма́йе,
 Ни за велько́ю добы́чю ганя́е!
 Се́ йе́сть бидьни нево́льныкы
485. Съ ка́торгы туре́цькойи,
 Зъ нево́ли бусурме́ньськойи утика́ють,
 Та́ пры соби ста́ро́го ге́тьмана запорізьско́го
 Кишку Самі́йла ма́йють.
 Та зъ ны́мь и това́ры́ство пробува́е,
490. Шчо бу́лы пѣ́тдесять чо́тыры ро́кы въ нево́ли,
 Та́ чы не да́сть на́мь Госпо́дь часъ пово́ли».
 То́ди коза́кы въ у чо́вны́ сыда́лы,
 Крю́кы зали́зни забира́лы,

- До кгаляры прыбувалы,
 495. До бэрега супровождалы,
 На прыстань сьцягалы,
 Тую кгаляру за аблаўккі мальовани бралы.
 Сталы козакы на бэрег ступаты,
 Ставь Семёнъ Скалозубъ до кгаляры прыбуваты,
 500. Ставь Кишку Самійла пізнаваты:
 «Зддорó-овъ Зддорó-овъ! Кишко Самійло, буйв!
 Ннеждайо-негадайо до насъ прыбуувъ!»
 Сталы другъ друга обнимааты,
 Сталы одно одного цилувааты!..
 505. Добро турецьке, шьчо на кгаляри пробувало,
 Сталы промижъ себе розьдиляты,
 На ривни часъти пайювааты:
 Одну часть бралы –
 На церквы накладалы,
 510. На Сьвагого Мыжегородьського Спаса,
 На Терехтемыровській манастыръ,
 На Сьвятую Сичовуюю Покровъ клалы,
 Котру давнымъ скарбомъ козацькымъ будувалы,
 Шьчо бь за йихъ гьрихы вставайючы й лягайючы Бога умолялы.
 515. Другу часъть мижъ собойю паювалы,
 Третю въ у вийскову казну давалы.
 Очеретами сидалы,
 Кгаляру на пожаръ [ис]пускалы,
 Пылы та гулялы,
 520. Кишку Самійла вихвалялы:
 «Гей, Кишко Самійло, гетьмане козацькій!
 Пробуувъ йесы пьятдесять чотыри роки въ неволи,
 Не загинешъ межъ нами козаками поволі!»
 Прыйихавъ Кишка Самійло восены обь Покрови,
 525. А вьумеръ навесни обь Грыгори.
 Поховалы въ Кыйиви-Каиеви манастыри,
 На велькій гори.
 Слава не вмере, не поляже,
 Велька славна слава,
 530. Промижъ нами, козаками,
 Промижъ славнымы лыцарямы,
 Промижъ добрымы молодцямы.
 Одъ ныни и до вику,
 А намъ маты многая лига
 535. До киньця века
 На многія лига.
 Аминь.
 Цій пьсьни кинецъ,
 539. А намъ, славнымъ молодцямы, золотый винецъ.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 926, арк. 1–10.

Зап. П. Мартинович 3–5 грудня 1928 р. («Неділя. Рано») від «студента»
М. Радченка із с. Ряське Полтав. губ.

7.12. Ки́шка Самі́йло

- Изъ го́рода Трапезо́нта выступáла галéра
Трьома цвѣтамы цвѣткóвана-мальóвана.
Первы́мъ цвѣтомъ золоты́мы кыньдя́кымы оббы́вана,
Другы́мъ цвѣтомъ бѣлою габо́ю обвѣшена,
5. Трѣтѣмъ цвѣтомъ гарма́тамы обрешто́вана,
Въ тѣй галéри пробувайе пѣтсо́тъ ту́рокъ-яны́чаривъ,
Тры́ста душъ козакѣвъ-нево́лныкѣвъ.
Въ тѣй галéри Трапезо́ньське княжа́,
Молоде́ паня́
10. Алкань-паша́ пробува́ло,
До дѣвки Санджакѣвны проижджа́ло,
Та́мъ собѣ опочы́нокъ ма́ло,
Галéру свою́ на бѣрези зъ нево́льникамы оставля́ло,
Само́ до дѣвки Санджакѣвны у сѣвитлы́цю прыхожа́ло,
15. Исъ свойы́мы ту́рками-яны́чарамы пыло́ та гуля́ло,
А въ галéри тры́ста чоловѣкъ нево́льныкѣвъ оставля́ло,
Ляхови Потурна́ци прыруча́ло.
Такойъ Алкань-пашѣ сонъ прыснѣ́всья,
Шо вѣнь якъ проснѣ́всья, такъ чу́ть не сказа́всья.
20. Ста́вь вѣнь свойѣхъ ту́рковъ-яны́чаривъ пы́таты:
«Хто́ бѣ мѣгъ бы мѣни мѣй сонъ страшний одгада́ты?
Я бѣ мѣгъ бы йому́ ве́лыку награ́ду да́ты.
А съ козакѣвъ бы хто́ одгада́въ, –
Я бѣ йиму́ зра́зу вызво́ленного лыста́ напыса́въ,
25. Шобъ його́ нѣхто́ нѣде́ не займа́въ».
Сны́лось мѣни нена́че мѣне́ Самі́йло Ки́шка на тры ча́сти ростя́въ
И въ мо́ре повкы́давъ,
А Самі́йлови козакы́ усьѣхъ мойѣхъ ту́рковъ поруба́лы
И въ мо́ре повкы́далы».
30. «Трапезо́ньськѣй башо́!» клю́шныкъ обизва́всья.
«Ты́ цього́ снѣ не страшы́ся! Хай цей со́нь мѣмо́ прохо́де,
Хай ко́ло нево́льныкѣвъ клю́шныкъ ля́хъ Потурна́къ полу́чче хо́де.
Дозво́ль мѣни до нево́льныкѣвъ дѣжъче догляда́ты
Бѣ поча́шьче кайда́ны переми́няты.
35. Ста́ри зы́нима́ты,
А новѣ́ надива́ты
Бѣ часѣ́тише нево́лныкѣвъ по шы́яхъ таволо́гою затына́ты,
А Самі́йла Ки́шку ланьцю́гомъ ажъ утро́йе прымота́ты».
Тоди́ приказавъ йиму́ Алкань-паша́ ста́ри кайда́ны зъ нево́лныкѣвъ
позы́нима́ты,

40. А нові понадива́ты.
Клю́шныкь кайда́ны стари́ поскыда́вь,
А нові понадіва́вь,
А Трапезо́ньській баша́ у дівкы Санджакі́вны беспече́но пывь та гуля́вь,
А обь соби́ ничо́го й не зна́вь,
45. И на гале́ри клю́шныка не забува́вь,
Туда́ йиму́ напы́ткивь и найидкивь передава́вь.
Клю́шникь доро́гихь напы́ткивь упывся
И на своё́ ли́жко повала́вься.
Тоди́ Кишка́ Самі́йло до́бре дба́вь,
50. Ё́ клячу́и въ клю́шныка ко́ло поя́са отчи́па́вь,
Ё́ козака́мь йихь дава́вь,
Шобь оды́нъ одного́ одмы́ка́вь.
Козакы́ оды́нъ одно́го поодмы́ка́лы
И клячу́и Самі́йлови́ Ки́шци́ отдава́лы.
55. Самі́йло Ки́шка клячу́и забра́вь,
И кля́шныкови́ до́ поя́са почи́пля́вь,
Ё́ свойі́мь козака́мь пры́каза́вь,
Щобь коза́кы бря́зку не зроби́лы,
Шобь, бува́, йихь ту́ркы не побы́лы,
60. Ка́же «Жьди́ть, бра́тьця, полуно́шнойи го́дыны́».
Алка́нъ-паша́,
Трапезо́ньське кня́жа,
Пишло́ въ гале́ру спа́ты,
А яны́чаривь пры́вивь нево́льныкивь прови́ряты,
65. Яны́чари́ прови́рялы́,
На ко́жному нево́лныкови́ но́ви кайда́ны забача́лы,
Ё́ клю́шныка выхва́лялы́,
Шо́ клю́шныкь до́бре дба́вь,
Усі́хь нево́лныкивь у но́ви кайда́ны закува́вь,
70. А на се́бе лы́хойи го́дыны́ не до́жыда́вь.
Ту́ркы-яны́чари́ вы́на-горилкы́ понапы́ва́лысь,
Ё́ на́дъ бе́регомь спа́ты повкла́да́лысь.
Тоди́ Кишка́ Самі́йло до́бре дба́вь,
Козака́мь свойі́мь пры́каза́вь,
75. Шобь ка́жынъ бизь бря́зку кайда́ны въ мо́ре повкыда́вь.
Козакы́ кайда́ны у мо́ре повкида́лы,
Ё́ на вы́бирь соби́ була́тьни ша́бли вы́быра́лы,
Ё́ ту́ркамь го́ловы сты́на́лы.
[...]
Тики́ съ собо́ю Ля́ха Потурна́ка живо́го оставля́лы.
80. Тоди́ гале́ру во́дъ бе́рега водпыха́лы,
И въ свую́ Си́чь посьпи́ша́лы,
Назу́стричь во́ны ту́рецьки́ гале́ры стри́ча́лы.
Клю́шныкь йі́мь пры́каза́вь, шобь блы́зько во́ны свойі́ гале́ры до
цыйі́ гале́ры не допу́ска́лы.
Ту́ркы йі́хь пита́лы:

85. «А чія це галéра?»
 «Алка́на-баши», отви́чавъ клю́шникъ.
 Туркы́ пытаю́ть: «А де́ жъ винъ́ йе́?»
 «Спля-ть у поко́яхъ! У дивкы́ Сайджаківны гуля́лы
 И вели́лы на́мъ, шоб мы́ блы́зько друго́йи галéры не допусkáлы,
90. По́кы воны́ вы́сплютьця».
 Тоди́ коза́кы свою́ галéру швы́дко гна́лы
 И до Сичи́ пидйи́жджа́лы,
 Коза́кы йихъ́ забача́лы
 Ы́ съ гарма́ть на йихъ́ стриля́лы,
95. Бо воны́ свойи́хъ коза́кы не пизнава́лы,
 По́кы коза́кы йимъ́ свойейи́ хрещато́йи коро́гвы́ не показáлы.
 Коза́кы тоди́ на чайкы́ сйда́лы,
 Крючка́мы галéру за ла́вы зачипа́лы
 И на бе́регъ все ту́рецьке до́бро вы́гружа́лы,
100. Сри́бло й зло́то ми́жъ собою́ пайю́валы,
 Господа́ Мылосе́рдного выхваля́лы,
 Шо при́йшло́сь черезъ́ тры́дцять ли́ть зъ нево́ли у Сичь-ма́тирь прыбу́ты
 Ы́ сво́го това́рыства́ не забу́ты.
 Сла́ва Самі́йлу Ки́щи не вмре́, не поля́же,
105. Отны́ни й до́вику. Всьо́му мы́ру хры́стіяньско́му росска́же.
 106. Ами́нь.

*Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 29, 30.
 Зап. П. Мартинович 25 лютого 1932 р. від Т. Жадана.*

КОМЕНТАРІ

7.1. Кишка Самыйло

Друк. за: Житецький. Старовинний запис... – С. 296–302.
 Зап. [В. Ломиковський на поч. ХІХ ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

Порівняно з іншими записами В. Ломиковського, у варіанті 7.1 простежуємо більшу твердість вимови (напр., «Самыйло», «гетмань»), трапляються окремі русизми («Филиповка» об «Николае»).

Копії зап.:

- ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 204, арк. 38–42. Текст варіанта із часопису «Русская мысль»¹ переписав М. Білозерський.

Передруки:

- Костомаров. Історія козацтва..., 1880. – С. 11–14, 17–21, 24–25;
- Житецький. – С. 226–233;
- Грушевська, 1. – С. 41–44;
- Кирдан, 1972. – С. 135–140.

¹ Русская мысль. – 1880. – Кн. I. – Отд. II.

Кишка Самійло, гетьман запорозький... – літописи повідомляють про Самійла Кішку дуже мало: 1620 р. під Цоцорою турки полонили запорозького гетьмана Самійла Кішку¹, Кішка був гетьманом після 1597 р.² (в обох літописах іде мова про гетьмана Кушку); в «Записках Матвія Титловського. 1620–1621», що ввійшли до IV т. літопису Величка, згадано про смерть Кішки під Цоцорою 1620 р. і поховання в канівському монастирі. З іншого джерела (доповнення до літопису Величка) відомо, що гетьман Кішка 1620 р. брав участь у Цоцорській битві, але про його полон і викуп не йдеться³.

Про осмислення постаті Самійла Кішки сучасними дослідниками див. сюжет 7.7.

Судья черкаській Марко Грачъ... – про нього історичних відомостей немає. У варіанті 7.11 згадано черкаського суддю Марка Рудого; Менсея Грача в цьому зразку названо військовим «трембачем».

До д'явки Санжакивны... Дочка санжака (від турецького сапсак – прапор, стяг) – очільника об'єднання військових ленів (земельні володіння в епоху феодалізму на основі дарування за воєнну службу) у Туреччині до 1834 р.

Семене Скалозубе гетмане... – достовірних відомостей немає. У літопису Грабянки про нього є лише коротка інформація, але імені не вказано⁴. В. Антонович і М. Драгоманов, зіставивши повідомлення літописців з іншими джерелами, дійшли висновку, що 1599 р. Скалозуб міг бути кошовим отаманом, а не гетьманом⁵. Словник Ф. Брокгауза й І. Ефрона містить дані про Скалозуба Дем'яна, якого 1585 р. обрали гетьманом України, він помер у турецькому полоні 1589 р.⁶ Історик Ю. Мицик, досліджуючи постать Семена Скалозуба, «...твердив, що він загинув під час морського походу проти Османської імперії...» і був гетьманом перед Самійлом Кішкою⁷.

Про Ляха Бутурлака (Лях Бутурлак, Іван Бутурлака, Лях Потурнака, Ілько Потурнак) – історичних відомостей немає. Колишній переяславський полковник (або сотник), якого названо «недовірком християнським» за те, що потурчився після багаторічного перебування в неволі. У фольклористиці розглядали ім'я Бутурлака як похідне від «потурнака», що, однак, не доведено. Ляш, Ілляш, Іляш – поширені варіанти імені Ілля. Бутурлак на галері – ключник. У різних варіантах думи образ змальовано неоднозначно.

Алканъ-паша – історичних відомостей немає. Однак прототипом Алканапаші може бути Анті-паша Маріоль, про якого йдеться в оповіді «Повідомлення про незвичайну подію...» (1643 р., автор невідомий), опублікованій у Римі⁸.

7.2. Самойло Кишка (отривокъ)

Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. І, од. зб. 1392, арк. 21–25.

¹ Літопис Самовидця. – С. 4.

² Літопис Грябянки. – С. 25.

³ Літопис Величка, IV. – С. 155, 156.

⁴ Літопис Грябянки. – С. 260.

⁵ Антонович, Драгоманов, І. – С. 228.

⁶ Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь в 84 книгах и 4 дополнениях. – СПб., 1900. – Т. 59. – С. 170, 171.

⁷ Мицик, 2003. – № 2. – С. 44.

⁸ Див. докладніше: Науменко В.

Зап. П. Лукашевич бл. 20 липня 1832 р. в Полтав. губ. поблизу м. Ромни від кобзаря Івана Стрічки.

Першодрук: Лукашевич. – С. 15–27.

У першодруці упорядник використав «максимовичівку». На позначення звуків «и» та «і» послуговувався кількома графемами: ô, ê, â, ъ. Зауважимо, що в рукопису майже відсутні графеми з «дашком», їх фольклорист застосував лише декілька разів. В інших випадках – о, е, а без «дашка», що ускладнює відтворення тексту.

Копії зап.:

- ІЛ, ф. 18, од. зб. 181, арк. 522–530. П. Куліш текст варіанта переписав із певними відмінностями і прогалинами. Укінці олівцем зазначив: «М. и Ч. Н. Д. и П., с. 15». («Малорусские и червонорусские народные думы и песни», с. 15»);
- ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 225, арк. 1–8 зв. Текст варіанта із часопису Известия «Императорской Академии наук»¹ переписав М. Білозерський.

Передруки:

- Максимович, 1849. – С. 31–48;
- Известия Императорской Академии наук. – 1853. – Т. II. – С. 214–219;
- Антонович, Драгоманов, І. – С. 208–220;
- Грушевська, І. – С. 44–49;
- Плісецький, 1941. – С. 46–64;
- Плісецький, 1944. – С. 29–40;
- Укр. нар. думи, 1955. – С. 39–48;
- Стельмах, 1959. – С. 39–50;
- Нудьга, 1969. – С. 78–90;
- Кирдан, 1972. – С. 140–149;
- Хоменко, 1974. – С. 82–102;
- Дей, 1982. – С. 49–56.

7.3. Кишка Самійло

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 23 зв. – 26.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в м. Лохвиця на Приліпці від кобзаря Івана Кравченка (Кравченко-Крюковський).

Текстологічний тип: «ярижка».

Копія варіанта 7.3 – ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 5–8: текст подано українською графікою; на рядки не розбито. З огляду на відсутність скорочень, перекреслень і доволі чіткий почерк, цей зразок вважати чорновим не можна.

Першодрук: Мартинович, 1904.

Передруки:

- Мартинович, 1906. – С. 16–29;

¹ Известия Императорской Академии наук. – 1853. – Т. II. – С. 214–219.

- Грушевська, 1. – С. 49–52;
- Нудьга, 1969. – С. 91–99.

Дід Соленко (Солонка) – історичних відомостей не віднайдено.

7.4

Друк. за: Костомаров. Історія козацтва..., 1880. – С. 26–27.
Зап. А. Зайкевич перед 1882–1883 рр. в Лубенському пов. Полтав. губ.

М. Костомаров послуговався такими графемами: для позначення звука «і» – «і», «ѣ»; для позначення звука «и» – «ы», можливо, й «і» (напр., «козацькій», «бурлацькій»). Текст запису виявляє високу частоту вживання графем «ѣ» на позначення звука «і».

Копії зап.:

- ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 204, арк. 43, 43 зв. Текст із «Русской мысли» переписав М. Білозерський.

Передруки:

- Костомаров. Історія козацтва... – С. 701, 716, 717 (опубліковано як уривки);
- Грушевська, 1. – С. 52.

7.5. Самійло Кішка

Друк. за: Горленко. – С. 505–507.

Зап. В. Горленко на поч. 80-х рр. ХІХ ст. від кобзаря Івана Кравченка (Кравченко-Крюковський).

Текст варіанта В. Горленко записав пізніше, ніж П. Мартинович. Відмінні місця К. Грушевська позначила курсивом.

Текстологічний тип: «кулішівка».

Копії зап.:

- НБУВ, ф. І, од. зб. 33912 (2), арк. 1–6.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 52, 53. «Текст записаний від Крюковського кілька літ пізніше, ніж се зробив Мартинович. З огляду на великі відміни свого тексту від старшого співу Крюковського, друкуємо його в цілості, зазначаючи відмінні місця курсивом»¹.

7.6. Ко́шка Само́йло

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 25, 25 зв.

¹ Грушевська, 1. – С. 35.

Зап. П. Мартинович 29 травня 1892 р. від оповідачки і співачки Оксани Кобиланки із с. Миколаївка Полтав. губ.

Публікується вперше.

Думу, разом з іншими, розміщено під заголовком «Запорозьки письні́». У тексті слова позначені наголосом.

Текстологічний тип: суміш «ярижки» з фонетичним правописом.

7.7. Ки́шка Самі́йло

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 716, арк. 2, 3.

Зап. П. Мартинович 1901 р. від оповідачки і співачки Оксани Кобиланки із с. Миколаївка Полтав. губ.

Публікується вперше.

Думу, разом з іншими, розміщено під заголовком «Ро́сказы». У тексті слова позначені наголосом.

7.8. Ки́шка Самі́йло

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 142, 143 зв.

Зап. П. Мартинович 1901 р. від оповідачки і співачки Оксани Кобиланки із с. Миколаївка Полтав. губ.

Публікується вперше.

Варіант 7.8 містить істотні розбіжності порівняно з варіантом 7.7. Вважаємо, що це або повторна фіксація від співачки, тому варіант 7.8 подаємо окремо.

Думу, разом з іншими, розміщено під заголовком «Ро́сказы». У тексті слова позначені наголосом.

7.9. Козака Ки́шки Самі́йла письня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 62–64.

Зап. П. Мартинович 20 січня 1903 р. («понеділок. Увечері пизно») від оповідачки і співачки Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха), с. Кам'янка Полтав. губ.

Публікується вперше.

Думу, разом з іншими, розміщено під заголовком «Пана́сивськи письні́». У тексті слова позначені наголосом.

Копії зап.:

- ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 127, 128;
- ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 3, 4 зв.;
- ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 219, 220.

7.10. Про Кішку Самійла

Друк. за: Грица, 2007. – С. 311, 312 (мел.), Колесса, 2. – С. 194, 195 (текст).

Зап. 1909 р. від лірника Івана Миколайовича Скубія, с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ. «На фонограф схопив» Опанас Гр. Сластіон. Транскрипція Ф. Колесси.

«Чотири уступи з інструментальним вступом і переграми між ними на лірі подано в *g*-дорійському. Це єдиний відомий музичний запис думи з цим сюжетом. Сюжетний мотив: на турецькій галері вже сорок років перебувають 350 козаків-невільників під гнітом трапезунського володаря Алкана-Паші, зазнаючи знущань і від "недовірка християнського" ключника Ляха Бутурлака. Темної ночі під проводом "гетьмана запорозького" Самійла Кішки вони скидають із себе кайдани, вбивають турків, рубають Алкана-Пашу і на галері відпливають до рідної землі. Варіанти думи подано: *Колесса Ф. Укр. нар. думи.* – С. 87. Порівняння текстових варіантів див.: Грушевська К. – Т. 1. – С. 35–41.

І. Скубій навчався грати на лірі у Г. Камуза зі Старих Санжар. У науці перебував три роки. Від нього записано шість неповних дум, які подано в цьому виданні. За свідченням О. Сластіона, лірник знав ще чотири думи – "Плач невольників", "Озівські брати", "Удова", "Івась Удовиченко", які він називав "козацькими притчами", а також до десятка історичних пісень та балад, п'ять з-поміж яких Ф. Колесса розшифрував і подав у додатку до другої серії "Мелодій..." (с. 507–515). "Скубій вправно володіє технікою кобзарської рецитації; його варіант відзначається багатством і красою мелодичних мотивів, подекуди нагадуючи ритмікою українські народні пісні, однак не виявляє такої суцільності, як у справжніх кобзарів. Хоч Скубій – лірник, та в його рецитаціях якимось не дуже вражає лірницька манера. Це безперечно один з найвизначніших співців дум, і небагато набереється й справжніх кобзарів, що мали б таке значне число дум та історичних пісень у своєму репертуарі" (*Колесса Ф. Мелодії...* – С. 312). Шкода, що жодної з шести дум від цього лірника, вміщених у виданні Ф. Колесси, не було подано повністю. Можливо, такі фрагменти записів на валках учений отримав від О. Сластіона. Рецитації вирізняються рясною орнаменталією мелодичної лінії, ритмічними контрастами.

Несподіваною є зупинка на VII підвищеному ступені (на слові "процвітана") з подальшим поверненням до *f*¹ (перечення). Доволі чітко виписаний інструментальний супровід ліри дає уявлення про канонічний інструментальний блок із підвищеним IV ступенем, що його лірник повторює в кожній думі, та про стрій ліри (*g*-дорійський із підвищеними IV та VII ступенями)¹.

Текстологічний тип: «желехівка».

Першодрук: Колесса, 2. – С. 1–3 (мел.), с. 194, 195 (текст).

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 53;
- Грица-Колесса. – С. 321–323 (мел.), с. 502–503 (текст).
- Грица, 2007. – С. 311, 312.

¹ Грица, 2007. – С. 799.

7.11. Пíсня про славного гетьма́на запоризького Кішкú Самі́йла

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 926, арк. 1–10.

Зап. П. Мартинович 3–5 грудня 1928 р. («Недиля. Рано») від «студента» Миколи Онуфрієвича Радченка із с. Ряське Полтав. губ.

Публікується вперше.

Відомостей про виконавця знайти не вдалося. У тексті слова позначені наголосом.

Текстологічний тип: суміш «ярижки» з фонетичним правописом. П. Мартинович більш уважно поставився до фонетичних особливостей мови виконавця. Зокрема, подвоєння приголосних на початку слова і рядка (напр., «тто», «ббо» тощо). Під час виконання епічних зразків таке подвоєння можливе, як і інші нюанси – вживання «ъ» у несподіваних позиціях (напр., «къгальяра», «въсіх» тощо). Записувач при фіксації тексту послуговувався подвійним написанням графеми «щ» – «шч» і «шьч», а також ситуативно передав графеми «я» і «ю» – «йя», «йю».

7.12. Кішка Самі́йло

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 29, 30.

Зап. П. Мартинович 25 лютого 1932 р. від Терешка Жадана.

Публікується вперше.

У тексті слова позначені наголосом.

Текстологічний тип: суміш «ярижки» з фонетичним правописом.

Підготувала Оксана Шалак

8. ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ

Дума «Олексій Попович» («Олексій Попович пирятинський») належить до найвидатніших епічних зразків, витворених українським народним генієм. К. Грушевська зараховувала твір до «дум про море».

Дума виникла наприкінці XVI – на початку XVII ст. – у період боротьби запорожців з Османською Портою, морських козацьких походів¹ на турецькі міста, де були невіль-

¹ «Запорожці відправлялися в дорогу [...] у великих човнах, що звалися у них чайками (від татарського слова «каїк» – «чайк», себто круглий човен), байдаками або дубами, йдучи прямо від Січі Дніпром в Чорне море [...]. Човни у запорозьких козаків були двоякого роду – річкові і морські [...]. Чайки ці споряджалися в особливому місці на Січі, що звалося військовою скарбницею. [...] Основою для такої чайки служило дно, видовбане із вербової чи з липової колоди, із 45 футів завдовжки, до шієї основи прибивалися з обох боків знизу вгору дубові дошки із 12 футів завдовжки, до 1 фута завширшки» [Яворницький. Історія... – С. 388]. Зверху чайки смолили, до боків прив'язували ликом оберемки очерету. Посеред чайки, при потребі, ставили мачту з парусом, на кормі – чотири–шість малих гармат (фальконетів) для стрільби. Одна чайка містила 50–70 козаків, які сиділи при веслах, кожен із шаблею, двома рушницями, порохом, кулями для рушниць і ядрами для гармат.

За історичними джерелами, козаки спускалися Дніпром вниз – у гирло Дніпра, а далі – у Чорне море, зворотній шлях був аналогічний. Гребли проти течії або тягли чайки волоком угору. Існувала й інша дорога – із Чорного моря в Азовське, далі – вгору по р. Міус, а ще вище – близько милі козаки тягли човни волоком по сухопуттю аж до Вовчої води (пізніше – р. Вовча). Із Вовчої пливли по р. Самарі, із Самари – по Дніпру вище Кодака [за: Андрієвський. – С. 11–13]. Козацькі походи відбувалися здебільшого восени, у похмурі дні і темні ночі перед новим місяцем, коли була можливість схову від ворога. «Чайки козацькі виходили прямо із гавані із Січі і пливли по Дніпру, вони йшли так тісно, що гребці ледь не зачіпали один одного веслами, попереду мчала чайка кошового отамана, на якій майорів отаманський прапор. За чайкою кошового ішли чайки кожного куреня, на носі кожної чайки сидів «чайковий» отаман. На всю довжину ріки, скільки око засягне, червоніли верхи червоних шапок, блищали обриси самопалів та мелькали, немов світлі пташині крильця, напівскривлені загребисті весла. Так допливали запорозькі козаки по Дніпру до острова Тамані і до турецького міста Кизикермен, що стояло навпроти, на правому березі ріки» [Яворницький. Історія... – С. 390]. Третій шлях лежав через протоку Прогній і до Чорного моря, четвертий – через дніпровський лиман. «Звідси запорожці залітали і на Тендер-острів («Тын-дерево»), і до Азова, Хазлеве-міста, або Кезлеве («Козлову», або «Тисячі-Очам» городу), звідси вони вибиралися у Біле і Кругле моря (себто Архіпелаг і Мармурове море), звідси ж вони пробиралися за Тамань, в Єгипет («Білу Арапію»), заходили в Бессарабію («Бісову Арапію»), смалили крила Акерману, або ж «Білому городу», впливали в Килію, Ізмаїл і Дунай-устя, а не раз і сам Цариград «мушкетним димом обкурювали», «самому Царю-городу давали пороху нюхати», Трапезонт, Кафу і Варну города «выстинали» [там само]. У морі за козацькими чайками полювали великі турецькі кораблі – гадриги, «...звані по-козацьки галерами або каторгами» [там само]. Проте козаки знали, що їхні чайки ледь-ледь піднімаються над поверхнею моря і здалеку непомітні. Одні з козаків веслували, інші – готувалися до штурму. Штурмували галеру вночі. Бранців визволяли, а галеру топили. «Не завжди, звичайно, так щасливо кінчалися походи для запорожців, іноді вони потрапляли в такий безвихідний капкан, що терпіли від нього величезні втрати, особливо небезпечною для них була сутичка з турецькими кораблями у чистому морі в білий день [...]. Проте не раз і при найгірших обставинах козаки все ж не втрачали мужності і вступали в бій з ворогами, причому одна половина їх, сидючи у чайках, не рушаючи з місця, стріляла в турків із рушниць, а друга безперервно заряджала рушницю і передавала їх стрільцям. В такому випадку рідко коли вони бували зовсім переможеними, і хоч втрачали з дві треті свого товариства, та все ж решта сміливців поверталася благополучно на батьківщину» [там само. – С. 394]. Небезпечними для козаків були й осінні морські бурі, про одну з яких описано в «Олексії Поповичі пирятинському».

Окрім чайок, у запорожців «...були в ужитку, хоч і досить рідко, і кораблі. Зразок такого корабля є на великому військовому прапорі...», подарованому козакам Катериною II. «Це так званий трьохмачтовий дводенний корабель: з лицевого боку на кораблі видно борт з чотирма каютними люмінаторами на взірць правильних кружків, і висока двоярусна рубка у вигляді палатки для приміщення на судні чільних осіб в команді, з вісьмома відтулинами, ніби дверима [...]. На всьому кораблі могло поміститися найменше 250 чоловік команди при п'ятьох чи десятьох начальниках» [там само. – С. 395].

ницькі ринки, у період визволення «бідних невольників» – захоплених у ясир українців, які страждали в Туреччині від непосильної роботи і катувань¹. В. Антонович і М. Драгоманов датували думу «1583 (?)» роком² – час смерті Самійла Зборовського³.

Витвір епічного мистецтва належить невідомому автору (кобзарю-запорожцю), учаснику морських походів на міста Трапезунд і Кафу під проводом достеменно не визначеної історичної особи: Самійла Зборовського (версія М. Грабовського, М. Максимовича, В. Антоновича і М. Драгоманова) або Григорія (Грицька) Зборовського (версія М. Грушевського)⁴, Федора Полоусенка⁵, що підтверджено, як уважають дослідники, варіантами твору⁶.

Сюжет думи такий. У Чорному морі потопає 350 козаків-запорожців. «Гетьман запорозький» [себто. кошовий – *Н. П.*] Грицько Зборовський-Коломієнко просить «братців»-козаків сповідатися «милосердному Богу і Чорному морю, і отаману кошовому» перед видимою смертю з надією, що Бог змилується над грішними і море втихомириться. «То всі, по правді, ви, братця, свої гріхи Богу сповідайте, більше Козаків безневинних не теряйте». «Всі Козаки то зачували і всі замовчали, тільки був при той часті Оликсій Попович», «козак військовий, писар лейстровий». Він сповідається і перед Богом, і товариством за свої тяжкі гріхи: «Як я від города, від Пирятини

¹ Яворницький. Історія... – С. 331.

² Антонович, Драгоманов, І. – С. 202.

³ Самійло Зборовський (Samuel Zborowski) (?–1583) – польський шляхтич, кошовий отаман Війська Запорозького 1580–1583 рр. Родом з м. Зборів на Тернопільщині. Маючи неспокійну і войовничу вдачу, увійшов у конфлікт із тогочасним шляхетським поспільством і був оголошений банітом. Утік на Запорожжя, де його обрали кошовим отаманом. На думку К. Несецького, користувався таємною підтримкою короля Стефана Баторія, який пізніше відрікся С. Зборовського (можливо, наляканий козацьким рухом), тому кошового отамана стратили (1583 р. у Варшаві йому відрубано голову). Питання про ідентичність постатей оспіваного в думі Грицька Зборовського і Самійла Зборовського перший порушив М. Грабовський, згодом цієї думки притримувалися М. Максимович, В. Антонович і М. Драгоманов.

⁴ Грицько Зборовський (?–1610?) – кошовий отаман Війська Запорозького 1609–1610 рр. Родом зі Зборова на Тернопільщині. Очолював запорозьке військо при осаді м. Смоленськ в польсько-московській війні. «Запорозьких козаків на різних місцях в Москві страшена сила, рахували їх більше як 40 тисяч, і все більше їх прибувало: трохи що не з усім кошем з Запорожжя вийшли, а послугу королеві чинили значну». «A hetman u nich ze Zborowa miasteczka, Zborowskim się zwał, kozak staranny» [*Грушевський М.* Історія України-Руси: у 12 т. – К., 1995. – Т. VII. – С. 333]. Подальша доля кошового невідома: через деякий час «...дневник облоги називає гетьманом якогось Каленика» [там само]. Чи загинув Грицько Зборовський під Смоленськом? Чи був скинутий з отаманування? У кожному разі, зібравши крихти відомостей, які є в документах і думі, стверджуємо: йому виявляли повагу і запорожці, і польська влада.

⁵ Федір Полоусенко (Полоус, Полуус, Полуусенко) (?–1597) – кошовий отаман Війська Запорозького 1597 р., якого підтримувала козацька сірома. За К. Грушевською, 1590 р. був осавулом Війська Запорозького, потім – провідником «...частини козацтва, що відіграв голосну роллю в козацьких усобицях і між іншим ходив на море: 1597 р. він заняв якесь турецьке містечко. Такий морехідний і взагалі досить голосний свого часу гетьман...» [*Грушевська, І.* – С. 62] хоч і стати одним із героїв думи «Олексій Попович пирятинський». 1590 року осавул Федір Полоус разом з отаманами Я. Осовським і А. Рогачовським «...чинили [...] різні кривди...» Ходкевичам у Бихівській волості. У 1595 р. – соратник Лободи і Наливайка (за реляціями кошового Т. Байбузи королю Сигизмунду і коронному гетьману Жолкевському). Навіть пропольська козацька верхівка, незчлнлива Полоусенкові, визнавала його енергійність і непоступливість. У листах до польської і литовської шляхти підписувався «Phiedor Polous hetman woyska Zaporożkiego u wszystko gycerstwo» [*Грушевський М.* Історія України-Руси. – С. 284].

⁶ М. Грушевський уважав, що «...згадку про Грицька Зборовського гетьмана запорозького в думі дуже тяжко зв'язувати з Самійлом Зборовським, як роблять звичайно (Антонович, Сумцов, Дашкевич). Побут Самійла між козачиною був короткий, нічим особливим не замінний, в ніякі походи морські він не ходив [...], бурі з козаками на морі теж не перебував. Уже скорше б можна вказати на іншого Зборовського, козацького ватажка 1610 р., [...] хоч і сей настільки слабо виступає в джерелах наших, що годі на тім зближенню наставати» [там само. – С. 576]. За К. Грушевською, найреальніший прототип кошового отамана – Федір Полоус. «З часом поверх імени “Полуусенка” наверхувалось ім'я Зборовського Грицька, що виступав 1609 р., а се ім'я мабуть було закрите згодом третім – фантастичним іменем Коломійченка. Що до грішника, то про нього нічого не відомо, навіть те, чи Олексій фаховий моряк. Правда, в моряцьких піснях, що наводились як паралелі, особа, що відповідає нашому Поповичу, буває звичайно моряком, але зовсім можливо, що моряцька гуртова мораль вибрала саме не моряка для того, щоб ілюструвати вагу моряцьких законів і небезпеку нехтування їх, а разом з тим щоб виявити свою неохоту до зайшлих елементів, що з висоти своєї учености легковажать станові моряцькі правила» [*Грушевська, І.* – С. 62].

от'їзжав, то з своїм отцем і з маткою опрощенья не мав, і на свого старшого брата великій гнів покладав, і близьких сосідів хліба і солі безневинно ізбавляв, й ще мимо церков їхав, мимо святого Миколая шапки не зняв, на собі хреста не покладав, й ще добрим конем мериньцем гуляв, дітки маленькі розругав, кров христіанску не повинно проливав. Не єсть се мене, панове, по Чорному морю супротивная філя потопас, а єсть се мене, панове, отцевска, материнска молитва карає». З душі Олексія Поповича виривався глибокий біль, а смертельна пригода змусила переглянути своє життя і просити у Бога прощення. Уже мало вірячи, що залишиться живим, з відчаєм просить у Бога рятунок і прощення: «Коли б міні Бог милосердний поміг всі потреби в добром здоров'ї іскожати, то вже мог би я свого отця і матку шанувати, поважати, мог би я свого старшого брата за рідна отця почитати, мог би я близьких сосід за рідніє братя в себе мати, мог би нищих, убогих наділяти». І чудо відбулося: «Оже то, як став Олексій Попович свої гріхи по правді Богу сповідати, то стала бистрая філя по Чорному морю унімати»; козаки благополучно пристали до берега: «То всі три часті до буйной пристані, до берега привертали, то всі тоді козаки дивом дивовали, що по якому Чорному морю, по бистрої філі потопали, а ні одного козака с-мижі віська не втерляли». Зійшовши на землю, Олексій Попович прославляє «отцеву-матчину» молитву: «Оттим то, – каже, – козаки-запорозьці, що то годитьця отцева-матчина молитва! Шо хто отцеву і матчину молитву споминає, то отцева і матчина молитва ізо дна моря душу виймає, од гріхів смертених одкупляє, перед Праведною Судією поставляє. Ей то годитьця отцева й матчина молитва чумакові в чумацтві, козакові в козацтві, багачеві в багатстві і на Чорному морі і на суходолі». Дума завершена традиційною «славою»: «Дай же, Боже, миру царському і народу християнському, і сьогодні вашій милості всім на здравіє, на многія літа мати». Іноді виконавець намагався донести сакральний характер епічного твору: «Хто Алексея Поповіча вислухає, тому Бог на многія лета здоров'є посилає».

Сюжет «Олексія Поповича» містить досить виразні залишки доби Козаччини, проте зауважимо, що в основі – прадавня традиція жертвування людиною морю. Прастарий міфологічний мотив, який виник за часів людських жертвоприношень стихійним земним (водним) силам, поступово трансформувався в казковий сюжет про «жертву» водяному цареві, а потім (особливо за християнства) – у легендарний сюжет про поглинання землею (вкидання в море) великого грішника і про привселюдне його розкаяння. Такий сюжет переважно поширений в архаїчних жанрах і зразках із давнім підґрунтям. В українському фольклорі, в якому простежується особливо тісний етнічний зв'язок із землею, мотив «поглинання» наявний у прокльонах та замовляннях, міфологічних, етіологічних та апокрифічних легендах, іноді в баладах. Рідше, зрозуміло, спостерігаємо мотив «поглинання» водою (апокрифічні легенди про «зупинку» корабля, порома серед річки; міфологічні легенди про утоплеників та русалок, деякі відгомони того давнього поглинання маємо в купальських піснях). Відтак не дивно, що цей сюжет існує і як народна дума. Отже, «Олексій Попович» розвиває прадавній легендарний мотив про вкидання в море великого грішника (пізніші варіанти – відтинання йому пальця, проливання крові в море), закомпонований у події морських козацьких походів наприкінці XVI – початку XVII ст. І. Франко звернув увагу, що «...Тема нашої думи – буря на морі і чудесний рятунок судна – була в ту пору популярна на Україні не тільки в кругах козацьких, але також у духовних». Першовитоком її, на думку письменника, є житіє св. Палладія, уміщене в «...наших Четях-Мінеях і Прологах...»: у море кидали велику грішницю, і лише тоді корабель із людьми плив далі. У свою чергу, житіє

св. Палладія запозичило мотив із народних казок: «Сей мотив – небезпечна пригода на морі, з котрої присутні на кораблі викупляються пожертвуванням якоїсь людської душі, чи то присутньої на кораблі, котру вкидають у море, чи несутньої (“дай мені те, що дома маєш, а про що не знаєш”), стрічається дуже часто в казках усіх народів...»¹, себто є відгомонам давніх людських жертвоприношень морю. Окрім житійного сюжету, українські оповіді містять натяки на якусь реальну подію: маємо «оповідання» в запису П. Могили² і в «Небѣ новомъ з новими звѣздами сотворенном...» (Л., 1665) І. Галятовського³. В обох випадках (у першому – докладніше, у другому – коротше) ідеться про запорозьких козаків, які, вертаючись із походу в Туреччину, потрапили в морську бурю. Не знаємо, як безпосередньо могла вплинути козацька сповідь на творення сюжету думи [чи не цитували подібні зразки на недільних проповідях у храмах? – *Н. П.*], але дума хвилювала людей і викликала побожний захват.

Б. Кирдан уважав, що «Олексій Попович» пережив тривалу еволюцію. Першопочатково – це дума героїчна, яка прославляла козацькі походи, але потім «...підкорилась моралістичній ідеї: основний зміст думи – розкаяння грішника»⁴. Трансформація дум у процесі «усного побутування йшла в основному в двох напрямках: 1) посилювалося соціальне звучання творів, 2) деякі героїчні твори набували моралістичного відтінку»⁵. К. Грушевська, реферуючи працю М. Дашкевича про Олексія Поповича, відшукувала характерні ознаки «героїчної» першооснови: М. Дашкевич «...згодився з поглядом Антоновича й Драгоманова, що ім'я отамана Зборовського, яке виступає в 5-х варіантах, може натякати на Самійла Зборовського, кошового на Запорозжжі в 1580-х роках, що в 1581 р. ходив з козаками в морський похід. Перші контури думи могли, мовляв, з'явитися тоді ж завдяки комусь з товаришів Зборовського. Але, думає Дашкевич, учасник походу не міг дати думі її теперішнього доброго кінця, бо ж тоді сталася збройна сутичка з турками і багато козаків впало в неволю. Оповідання про щасливий кінець походу могло з'явитися дуже нескоро по ній, може – аж в першій половині XVII в., коли в українській літературі оберталося вже кілька легенд про чудесне врятування корабля. В кожному разі перша редакція думи не знала чуда, а оповідала про нещасливий похід Зборовського, бурю і щасливе врятування тільки більшої частини козаків. Як увійшов у думу епізод каяття, Дашкевич не брався рішати...»⁶.

¹ Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1981. – Т. 29. – С. 197.

² «Повѣда намъ единъ отъ воиновъ запорожскихъ [...], иже нарицаются козаци, именемъ Андрей Хулакъ Лагута, сый Черкасского града житель, глаголя, яко по брани турецкой, яжъ глаголется хотинская идохомъ на море, по обычаю своему казацкому, прибытчества ради, въ землю турецкую. Ватагу же, се есть старшину, имѣхомъ нѣкогого москвитянина, именемъ Ивашу. Разграбившимъ же намъ многіе села и грады, наполнихомъ великій корабль многаго прибытчества и начахомъ плыти (уже възвращемъ къ запорогамъ и в пучи у сушем, столикій наста вутр крупкій и волны противныи, як наплитись кораблю воды и як нача с нами утопати. Извергохом все прибытчество в море, тоди ны сице что успути взмогомъ. Узрувши же, яко же погибаем, начахом с слезами велии воплум молити Бога, – да нас молитвами Пресвятой Богородицы Печерской и святого архистратига Михаила мзбавит о горькіа сія смерти, и обушахомся в обители Матери Его время нукне послужити [цит. за: Сумцов, 1894. – С. 8].

³ «Въ 1624 г. запорожскій казакъ Андрей Ляхута, пограбивъ турецкія земли, возвращался моремъ домой. Поднялась страшная буря. Запорожскіе козаци стали молиться Печерской иконѣ Богоматери и архистратигу Михаилу, и буря утихла» [там само]. М. Сумцов зауважив, що «Малорусскія думы объ Алексѣѣ Поповичѣ такъ и въ особенности западно-европейскія родственныя имъ версіи о покаяніи грѣшника на морѣ, если не прямо возникли подъ вліяніемъ средневѣковыхъ сказаній о чудесахъ пресв. Богородицы, то развивались подъ ихъ вліяніемъ и въ прямой отъ нихъ зависимости. На эту тему были легенды въ средневѣковой литературѣ» [там само].

⁴ Кирдан, 1972. – С. 39, 40.

⁵ Там само. – С. 39.

⁶ Грушевська, 1926. – С. 9.

Окреме складне питання для фольклористів – взаємоперетин думи «Олексій Попович» з іншими зразками дум про море, зокрема з «Бурею на Чорному морі». За висловлюванням К. Грушевської, «Дума про Олексія Поповича звичайно розглядається, як одна цілість разом з думою про Бурю на морі, яку ми помістили нижче під № 8. Варіанти обидвох дум розглядаються разом як дві редакції одної теми, тільки редакції дуже мало між собою подібні. Ми ж дивимось на них як на дві окремі думи, і друкуємо їх нарізно. Робимо се тому, що обидві думи у всіх своїх варіантах дуже глибоко різняться одна від одної і правдоподібно були зложені як два окремі твори – в сьому впевняє нас аналіз сих творів»¹. Аналіз світоглядного підкладу обох дум здійснила К. Грушевська, виявивши глибоку окремішність однієї від іншої. «В основу положено питання про той соціальний осередок, з якого вийшла дана дума: висновок зроблено той, що тимчасом як дума про Бурю репрезентує традиційний родовий світогляд, що відбивається в більшості дум, – дума про Олексія Поповича відбиває спеціальні погляди професіональних моряків. Звернено увагу, що гріхи Олексія властиво не є гріхи проти церковної морали, або прийнятої родинної, яку порушують герої побожних легенд, що приводились давніше як паралелі Олексія Поповича. В його гріхах є порушення правил особливо важних для подорожніх – бо від них залежить щастя в дорозі. Для ілюстрації сих поглядів приведено декілька прикладів звичаїв, звязаних з виїздом в дорогу у малокультурних народів і в давнину та й у сучаснім українським побуті»².

Ще О. Лісовський, аналізуючи обидві думи, зацікавився, чому одна з них («Олексій Попович») тяжіє до епіки (головну роль відіграють події), а друга («Буря на Чорному морі») – до лірики (в основі – почуття). До того ж, остання, «лірична», невидимо пов'язана з думами «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», про братів Самарських і про Івася Коновченка. «Автор ставить питання, чому загинула старша, історична основа в думі під сим ліричним впливом, – питання не оправдане, бо дума про Олексія Поповича більш живуча, ніж дума про Бурю. Останній запис Бурі зроблено 1876 року – всього 5 записів, останній запис Олексія Поповича маємо з 1909 р., всіх записів 18». О. Лісовський вирішив, що ліричне начало «Бурі...» зблизило її з думою про втечу Азовських братів, «змило» сюжет з Олексієм Поповичем і замінило його потопанням двох братів. У підґрунті ліричного начала – торжество кривної родової спорідненості. К. Грушевська доводила, що обидві думи самостійні, «...повстали в різних часах, зв'язані з ріжними історичними подіями»³. Дума про Бурю – «...апофеоз роду [...]. Цікава обставина, що чотири варіанти думи про “Бурю” всі записані від кобзарів, що в своїм репертуарі мали думу про утечу трьох братів з Азова. Разом з тим всі кобзарі, що співали “Бурю” в своїх редакціях “Азовських братів” не мають тексту розмови з батьками, – можливо, тому, аби не повторяти сцени, що в їх репертуарі належала до іншої думи – думи про “Бурю”. Се виявляє цікаве бажання загострити ріжницю між сими думами, справді дуже подібними. Натурально, се загострення сталося коштом багатшої думи – про Азовських братів»⁴. Таким чином, життєдайне джерело епічного твору – відчуття родової солідарності, кривної спорідненості українців-хліборобів, людей одного роду і народу, за К. Грушевською – «...хліборобського-вояцького осередку з родовим світоглядом»⁵. Дума ж про Олексія Поповича пирятин-

¹ Грушевська, 1. – С. 54.

² Там само. – С. 62.

³ Там само. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 6.

⁵ Там само. – С. 8.

ського творилася серед інших людей і обставин – вона «...більш незалежна від загального кобзарського епосу, ніж попередня дума про Бурю. Вона повстала, очевидно, на іншому ґрунті, ніж більшість кобзарських творів. І з'явилася виразником поглядів окремої частини населення, а тільки під впливом ріжних пізніших обставин наблизилася до ідеології тих верств, яким стала служити, ввійшовши до кобзарського репертуару. Якщо можна з повним правом думати, що дума про Бурю потрохи виділилась і індивідуалізувалась з загального запасу кобзарських думок і образів, то Олексій Попович, навпаки, прийшовши зі сторони, поволі асимілювався в кобзарській сфері і уподобився іншим творам кобзарського репертуару. Обидві думи отже не *розійшлися*, вийшовши з спільного джерела, але *зустрінулись* і впливали одна на другу тільки згодом в досить нових часах»¹. На думку фольклористки, Олексій Попович – уособлення тієї частини українців, що «відірвалася» від роду і від рідної землі, гаяла життя в бойових походах, себто сама дума мусить бути нащадком колишньої князівсько-дружинної поезії з її героїкою слави, зневагою до смерті, прославлянням вільного життя. Аналізуючи гріхи Поповича, дослідниця висловила думку, що між ними, властиво, немає найтяжчих непростимих гріхів, які б зірвали бурю. «Між гріхами Олексія не бачимо тяжких гріхів, яких можна-б сподіватися у грішника, що своєю вагою потопляє корабель. Олексій Попович не кається ані в убивстві – як французький Садок. Або Марія в оповіданню Паладія, оте “проливання християнської крові” і розбивання дітей виразно не убивство, а необережна їзда [...]. Олексій не плюндрував і церков [...]. Не був Олексій і розбійником»². І далі: «Коли се грішник, то справді не банальний грішник. Його непослух батькам, непошана до церкви і громади – се виразно випадки в його життю – коли мимо проїжджав, а не хронічне злочинство. Та й взагалі, які се злочини в порівнянню, наприклад, до повернення інших злочинців думового епосу, синів Удови, що вигнали її з хати, або Азовських братів, що загарбали спадок найменшого, кинувши його в степу на голодну смерть? [...]. Нема тут і страшного матірнього прокльону, що погубив Коновченка...»³. Були на кораблі й інші козаки: чи ж їхні гріхи не більш тяжкі за Поповичеві? Однак саме він рятує побратимів: його гріхи – порушення заповідей предків щасливого виїзду – спровокували бурю. (Про щасливий виїзд потрібно турбуватися кожному). Олексій виїхав «не опростившись». «Їдучи мимо церкви свого села, він навіть не хреститься, і повторяє сю легкодушність і перед іншими церквами. Вже Дашкевич звернув увагу, що в однім варіанті (властиво в двох) церква ся св. Миколи, патрона подорожників [...] "Проти громади проїжджав, шапки не зняв, помагай біг не сказав"»⁴. При виїзді Олексій полаявся з батьком, матір'ю, братом, сестрою і *сусідами*, що неприпустимо. Відтак накликав бурю і на себе, і на своїх товаришів. «А для мореплавців виїзд справді має якнайбільшу вагу». І «...трагізм неправильного виїзду [...] відчував, мабуть, не один моряк»⁵. Невідомо, скільки минуло літ зі створення першооснови думи, а моторошність відчуття «неправильного виїзду», порушення настанов прадідів і побратимів звучить виразно й нині.

За твердженням К. Грушевської, перед думою існувала пісня з аналогічним сюжетом: «Пісня про “пригоду на морі” мусіла існувати перед думою, і навіть мусіла бути дуже популярною, коли побожні творці дум вважали корисним прийняти її в свій репертуар та звернути свій талант на перетворення її в думу. Але, проробляю-

¹ Грушевська, 1. – С. 8

² Грушевська, 1926. – С. 21.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Там само. – С. 23.

чи таку роботу, її редактори, розуміється, постаралися якнайповніше вигладити специфічні риси “моряцької пісні”, змінили дещо реєстр гріхів, особливий наголос поставили на закінченні думи і на побожній згадці про батьківську-материнську молитву»¹.

«Всі вісімнадцять текстів думи про Олексія Поповича дуже близькі до себе і щодо змісту, і щодо окремих деталей. Коли постараємось знайти між ними ближчі споріднення, то мусимо спочатку поділити їх на 2 нерівні групи: а) [...] варіанти [...] відрізняються від інших тим, що тут Олексієві урізують мізинного пальця, а від того стихає буря [...], б) Друга група – [...] тут чудо діється від самої оповіди Олексія Поповича. Окремо стоять фрагменти – варіанти [...], де не маємо всіх епізодів оповідання, але на підставі аналогій і ці варіанти треба зарахувати до групи б»². Думи групи *a* найдавніші, на що звернув увагу й М. Сумцов, аналізуючи мотив відрізання пальця в Олексія Поповича: «Это самая архаичная черта думъ. Мы имѣемъ здѣсь жертвоприношеніе челоуѣка въ видѣ pars pro toto...»³. До групи *a* належать варіанти, записані найдавніше. Крім того, ця група найтісніше пов’язана з Пирятином. «Здогад про те, що старша редакція думи походить з Пирятинщини, потверджується і тим, що у всіх інших варіантах сеї думи герої вважаються зв’язаними з Пирятином: "Олексій Попович пирятинський" [...], “пирятинський родич” [...] виїздить він майже все з "Пирятин". Таким чином легко здогадатися, що дума була складена в Пирятині або його околицях – "серед пирятинських кобзарів було зложено першу редакцію сеї думи з готового пісенного матеріалу, і було дано їй головні риси, спільні обидвом нині відомим редакціям: *a* і *b* (першій і другій групі варіантів). З них перша, лишившись на місці, зісталась досить близькою до первовзору, друга-ж, розходячись далі, диференціювалась мабуть більше»⁴, утворивши ще дві підгрупи: перша починається «широким образом бурі вночі», коли «...звізди потьмарило, половину місяця в хмари вступило...»; друга описує бурю узагальнено, немає картини буряної ночі⁵. До того ж, К. Грушевська подала відомості про існування різних редакцій думи в часі і просторі: «...образ боротьби різних редакцій або творів за перевагу показують нам думи про Олексія Поповича і про Бурю на морі. Перша дума відома в двох дуже виразно характеризованих версіях: в першій, буря втишується після того, як грішникові врізали пальця і пустили кров у море, приносячи її немов у жертву розлютованій стихії, відповідно до якихось старих професійних правил моряцького стану. Друга закінчується самою тільки сповіддю Олексія, після неї море заспокоюється через чудодійну силу християнського покаяння. Перша редакція своїми записами належить до західньої Полтавщини, займає територію навколо Пирятин, колись, мабуть, добре обрисовану, нині ж досить невиразну. Два записи, один з Олександрівки, другий з околиць Пирятин, перебувають у значній територіальній близькості. Третій, з Миргородщини, показує нам тільки те, що колись ся редакція була більш популярна, ніж пізніше». Однак саме вона є найстаршою: тут і архаїчна деталь відрізання пальця, і близькість до Пирятин – місця походження головного героя. «І от саме старша редакція залишилась на батьківщині сеї думи, охороняючи її по силі від впливу конкуренційних продуктів, що зачинили її доступ до інших земель, або витіснили

¹ Грушевська, 1926. – С. 34.

² Там само. – С. 55.

³ Сумцов, 1894. – С. 17.

⁴ Грушевська, 1. – С. 55.

⁵ Там само. – С. 56.

її з усіх сторін: і з заходу, і з сходу, і з полудня. Причини, чому сі конкурентні твори – друга, новіша редакція думи і ціла окрема дума про Бурю – витіснили стару редакцію Олексія Поповича з ужитку, виявляється досить виразно в самому процесі витіснення. Територія первісної редакції Олексія Поповича з трьох боків оточена записами думи про Бурю – думи досить подібної щодо центральної ситуації: катастрофи, спричиненої присутністю грішної людини, але зовсім іншої що-до ідейного освітлення, морали»¹. Своєрідна моряцько-дружинна мораль Олексія Поповича виразно дисонувала з внутрішнім світом слухачів, «дерла» свідомість невідповідністю злочинів і кари, мотив жертвування пальця (крові) морю сприймався як занадто жорстокий, тому кобзарі створили нову редакцію – пом'якшену: «В новім виді дума про Олексія показала себе дуже "ходкою": вона пішла на схід так далеко, як тільки лунало кобзарське слово, правдоподібно до самого моря – пророблюючи вдруге і в іншій напрямі ту саму дорогу, що колись зробила мабуть первісна моряцька пісня, поки потрапила в штудерну майстерню кобзарського слова. Вона пішла навіть на північ до Глухова, на найдальшу межу кобзарської думової території, куди мало що з дум заходило, і знайшла слухачів також на Київщині, перейшовши мало доступну для дум межу Дніпра»². Такі вибухи популярності траплялися в кобзарстві нечасто. На нашу думку, К. Грушевська мала спостерегти ще одну причину витворення нової редакції: після зруйнування Січі, з кожним роком гасла і затиралася пам'ять про Запорозжя і, відповідно, про козацькі звичаї. Лицарсько-героїчні думи все жвавіше замінювали жалісливі псалми – думи поступово забували. Як приклад, наведемо висловлювання кобзаря Ф. Алексеева (Кряківського), звернене до Є. Судовщикова: «...Коли ж не згадаю; тут истинно котору знаєш, до й то не набреде на толк; а то так співаєш деяких: стих з одноєї, да з другої, да ізвяжеш так; а шо б то усю! ...дак не знаю, нічого й брехати, от божественних, дак я таки багато дойшов»³. У творах епіки слухачі шукали не колишньої героїки, а можливості виплакати своє горе і безправність.

Розглянувши питання про «рух» думи в часі і просторі, взаємини з іншими думами, проаналізуємо питання її «першовзірця». Нагадаємо, що К. Грушевська попередницею думи «Олексій Попович» уважала пісню з тим самим сюжетом, яка не збереглася. Твердимо, що ніякого «першовзірця» дума не мала: її за одним разом склав, можливо, дуже талановитий козак-запорожець, учасник морського походу і, власне, після щасливого повернення. Думу підхопили його товариші й поширили в Україні. На користь такого міркування свідчать надзвичайно точно передана/змальована картина морської бурі, докладно описані козацькі регалії та будова чайки, бездоганно дотриманий козацький військовий маршрут (гирло Дніпра – Чорне море – гирло Дунаю – Тендрев-острів); а також подібність її варіантів між собою – жоден із них не змінює сюжету. Варіантні зміни і доповнення незначні. Навіть нова редакція, витворена під впливом обставин, не змінює сюжету, лише пом'якшує його.

Коротко проаналізуємо образну систему думи. Цікаві з історичного і літературно-мистецького погляду персонажі твору. З-поміж них вирізняються кошовий отаман і герой думи – Олексій Попович, запорозький писар. Оскільки конститутивний наголос у думі на постаті військового писаря, то ім'я кошового отамана, можливо, замінювали на інше – знайоміше виконавцеві. Таким чином, у різних варіантах сюжету кошовими

¹ Грушевська, 1. – ССХVI.

² Там само. – ССХVII.

³ Антонович, Драгоманов, I. – С. 332.

є Грицько Зборовський-Коломієнко і Федір Полоусенко [про ці постаті мовилося раніше. – *Н. П.*]. Коментуючи варіанти, К. Грушевська спостерегла, що вони «...дуже рівномірні щодо великості – різняться вони головню іменами отамана: в варіанті а – отаман Зборовський, д – Полуусенко, е – без імени. Варіанти д і е походять з Полтавщини з сумежних повітів»¹. Можливо, їх склали в одній кобзарській школі. За М. Сумцовим, Грицько Зборовський – «Въ одном варіан. (Ант. и Драг. I 202) – это "батько гетманъ старый запорожскій", въ другомъ (ib. 177) онъ "по всему війску барзо окличень". Во время бури онъ не теряетъ духа. Обливаясь слезами, онъ просить казаковъ исповѣдываться въ грѣхахъ:

ДУМА ОБЪ АЛЕКСѢѢ ПОПОВИЧѢ

... сповидайтесь вы напередъ Богу
Ище в святому морю,
И мени, гетману старому,
Якъ бы отцу духовному...².

Значно глибший образ Олексія Поповича – «писаря військового, козака лейстрового», «гатмана». Це – один із козацьких старшин, людина мужня і вольова, однак, із тяжкими гріхами на душі, учиненими внаслідок молодечих гордоців і пихи. Припускаємо, що в підґрунті думи – враження від реальної людини, або вплетена легендарна традиція. Досить того, що народна творчість про Олексія Поповича збереглася на колишніх землях Запорожжя до 20-х рр. XIX ст. Оповіді про нього від лоцмана чув навесні 1827 р. О. Стороженко, мандруючи через пороги до Старої Січі: «...писар, по прізвищу Попович, дуже розумний і письменний, та ще й великий з нього був характерник. Знав він, що було на світі, що й буде, бо мав при собі таку книжку, що кого не сліткало б на світі, яка б кому доля не трапилась, то все воно було в тій книжці записано. От сі лицарі чи козаки зібрали громаду і на раді, обравши собі кошового отамана, запитали писаря Поповича: "На яким місці їм селиться і чи надовго?" А писар глянув в книжку та й каже: "Селиться кошом на Чортюм лику, – де теперечки наша Капулівка, – на всі двісті літ". Як сказав писар, так воно і сталось». Далі в переказ уплетено відомості з різних часів – аж до гетьманування І. Мазепи і зруйнування Січі 1709 р. «Писар Попович і тоді був ще живий, бо, кажу ж вам, був характерник. Було щодесять літ невідь-куди пропадав, а там через місяць і прийде, такий гладкий і помолодшає; стануть його козаки розпитувать, куди ходив, де був, то він їм і каже: "Ходив напитись живою водою"»³. Насамкінець Олексій Попович передрік козакам зруйнування Запорозької Січі і загибель козацтва: «...каже: "Коли не буде ні війська, ні козацтва, то й я не хочу по світу блукать, буде кому і без мене писарювать, бо наплодяться тих писарчуків осточортів!" Взяв та й вмер»⁴. Характерно, що дума зберігає постійну характеристику головного героя: він попів син, родом із Пирятина і військовий писар. Про це докладніше писав М. Сумцов: «Личность Олексія Поповича обрисована во всѣх варіантах одинаково: человек грамотный, читающий св. Писание и поучающий казаковъ по Писанию. Выдающаяся грамотность указываетъ на происхождение героя

¹ Грушевська, 1. – С. 55.

² Сумцов, 1894. – С. 14, 15.

³ Стороженко О. Марко Проклятий. Оповідання / Упоряд. П. П. Хропко. – К., 1989. – С. 230.

⁴ Там само.

думи изъ духовного сословія [...] Вообще, между Олексіємъ Поповичемъ и его боевыми товарищами въ думѣ обнаруживается тѣсная связь. Это не случайный пассажиръ на кораблѣ; это свой человѣкъ, который готовъ пожертвовать своей преступной головой, чтобы "марно вѣйска не терять", и козаки не вняли его просьбѣ бросить его въ море съ камнемъ на шеѣ. Олексій говорить:

Ей, козаки, паны-молодци,
Добро вы чините –
Самого мене – Олексія Поповича, возьмите,
До моей шыи камень биленькій привяжите,
Очи мои козацьки, молодецьки
Червоною китайкою запните,
У Чорное море самого мене спустите.

Козаки "теє якъ зачували, словами промовляли, слезами обливали"... И эта побробность оригинальная малорусская, черта товарищеской связи казаковъ, идеализированная въ поэзии»¹. На морі Олексій Попович діє відповідно до козацьких законів, повністю підпорядковуючись кошовому звичаю, а характерна деталь прилюдної сповіді вкотре підтверджує, наскільки дума близька до реального життя. Прилюдна сповідь у козацькому середовищі – «Богу і Чорному морю, і отаману кошовому» – була не поодиноким явищем. Наприклад, у 1760 р., коли на р. Самара спалахнула чума, «Сам пан отаман, Олексій Білицький, іменнямъ всевельможного і всевладного коша просив і припрошував козаків-запорожців» каятися перед Богом у своїх гріхах. А «козаки-запорожці» «великими громадами» у цю лиху годину «ходили в Новий-Кодак на поклоніння образу великого милостивця і избавителя од наглої смерті, святителя Христового Миколая»². Так, мабуть, було і при інших страшних пошестях: при нашесті сарани, «хуртовині» (довгій зимовій бурі), засухах, коли все вигорало. Отже, прилюдна сповідь і на час створення думи вже була, на думку козаків, єдиним дієвим рятунком перед страшною бідю.

Перший запис думи (вар. 8.1) здійснений 1805 р., можливо, В. Ломиковським, дідичем із Полтавщини, правнуком генерального обозного за мазепинських часів І. Ломиковського (одного з найвідданіших одностумців гетьмана І. Мазепи, який пішов за ним у скитання³, для Д. Трощинського (1746–?), правнука племінника гетьмана І. Мазепи С. Трощинського. За К. Грушевською, текст зафіксовано 1805 р., до шистдесятиліття могутнього магната – місцевого некоронованого миргородського володаря, який був «...секретарем цариці Катерини і міністром Павла й Олександра І...»⁴. Д. Трощинський пам'ятав походження свого роду – «...сам любив Україну і охоче пересиджував тут часи, коли не був на активній державній службі. До кінця віку дотримувався він української обрядовости з різними її атрибутами, різдвяним дідухом і кутею; охоче входив у побут і справи своєї служби і кріпаків і до старости мусів уживати ще української мови»⁵. Припускаємо, що близьке оточення Д. Трощинського, нащадки вцілілих мазепинців, уважали його першим спадкоємцем гетьманської булави після свого двоюрідного прадіда. Наслідуючи ж прадіда, Д. Трощинський збирав навколо себе кобзарів та лірників, які певний час жили в його

¹ Сумцов, 1894. – С. 15.

² Яворницький. Історія... – С. 87.

³ Докладно див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2005. – С. 40–43.

⁴ Грушевська, І. С. – ХІХ.

⁵ Там само.

маєтку. До шістдесятиліття Д. Трощинського «...його оточення, щиро прихильне до нього, як можна судити з приватних листів [...] зробило деякі спеціальні зусилля [...] готовились віршовані поздоровлення і похвали [К. Грушевська прокоментувала як поеми 1808 і 1812 рр., що вийшли друком у «Русской Старинѣ». – Н. П.], а можливо й інші літературні дарунки»¹. Мабуть, з-поміж них був і невідомий нам записувач народних дум, який їх назвав «Повѣсти малороссійскія». «Традиція, яку створив Драгоманов, каже, що ці “Повісті...” записав В. Ломиковський, пан хутора “Парк-Трудолюб”, приятель Трощинського, дуже близький до нього, особливо після другої одставки “міністра” в 1820 р.»². Річ у тім, що «Повісті...» уперше виникли в праці М. Костомарова³. Уривки з них дозволив ученому цитувати О. Котляревський. Згодом виявилось, що М. Драгоманов і М. Костомаров знали про існування в О. Котляревського рукопису «Повістей...»; 1871 р. М. Драгоманов через О. Кістяківського просив у О. Котляревського «Повісті...» для «Историческихъ пѣсень малорусскаго народа», але, унаслідок невідомих причин, О. Котляревський надати їх відмовився. З того листування випливає, що О. Котляревський не знав імені записувача і приписував фіксації варіантів думи І. Котляревському – знаменитому українському письменникові, своєму прашуру. 1873 року В. Антонович отримав копію «Повістей...» від «...якогось Маслова, Українця з Москви...»⁴. На жаль, історія не зберегла навіть імені цієї шляхетної особи, яка оприлюднила найдавніші зразки українських дум. 1892 року, після смерті О. Котляревського, його син – М. Котляревський – подарував рукопис «Повістей...» П. Житецькому, який 1892 р. оприлюднив у часопису «Кіевская Старина», а 1893 р. видав окремою книгою («Мысли о народныхъ южнорусскихъ думах»). І копія Маслова, і копія П. Житецького, і цитовані М. Костомаровим рядки, різняться. За К. Грушевською, «...тексти Костомарова різняться з текстами Житецького не тільки правописом, але мають різниці і що-до окремих висловів...»⁵. На с. 7 копії Маслова є заголовок: «Малорусскія думи і пѣсни, записанія въ 1805 году Ломиковскимъ изъ усть слѣпца Івана лучшого рапсодиста котораго онъ засталь въ началѣ ХІХ вѣка»⁶. Далі подано думи. П. Житецький свою копію назвав «Повѣсти Малороссійскія числомъ 16. Списаны изъ усть слѣпца Івана лучшого рапсодія котораго засталь я въ Малороссіи въ началѣ ХІХ в.»⁷. «Копія Маслова» написана віршами і «гарним» правописом, «копія Житецького» – прозою і «поганим» правописом із численними помилками. Окрім того, уже П. Житецький звернув увагу на «неприродність» уживаних записувачем форм для українця: *братцы, братьевъ, великое, божьяго*, що виразно характеризують постать невідомого записувача – малограмотного українця, який багато літ провів на казенній російській службі, аж її звороти втерлися йому в підсвідомість. В. Ломиковський – високоосвічена людина, автор «Словаря малорусской старины», знавець української мови – таким записувачем ніяк не міг бути. З гіркотою констатуємо, що думи для свого благодійника і провідника він сам не записував, а по-великопанськи наказав це зробити з уст «сліпця Івана» комусь із своїх служок-канцеляристів – колишньому недовченому семінаристу (пор.: «рапсодія» і «рапсодиста», «котораго» і «лучшого»), який багато літ

¹ Грушевська, 1. – С. XX.

² Там само. – XXI.

³ Костомаров. Історія козацтва..., 1880.

⁴ Там само. – XXII.

⁵ Грушевська, 1. – XXII, XXIII.

⁶ Цит. за: Грушевська, 1. – С. XXIII.

⁷ Цит. за: там само. – С. XXVI.

служив у Росії, переписуючи папери, а на старості з покрученою мовою і давньою неграмотністю повернувся в Україну доживати віка. Коли В. Ломиковський укладав словник, навіть навідав, як називаються кобзарі на Миргородщині – поплутав їх із звичайними старцями-жебраками («нищия или богадѣленныя»), кобзу сплутав із бандурою. Жодної думи він ніколи не чув, бо кобзарі (себто «нищия», за його словником) на кобзі «играють [...] припѣвая»¹.

Аналізуючи варіанти думи, К. Грушевська дійшла висновку, що вони записані не поблизу Миргорода, а на Західній Полтавщині – Пирятинщині та її околицях, або ж «сліпець Іван» належав до тамтешньої кобзарської школи і якимось чином прибився на Миргородщину. 1845 року, після смерті В. Ломиковського, його спадщину забрав родич Горчаков. Перед 1871 р. записані думи придбав (?) у Горчакова О. Котляревський. «Копія Маслова» могла бути переписана з оригіналу не раніше 1827 р., а «Копія Житецького» – не раніше 1808 р., беручи до уваги водяний знак на папері. За свідченням М. Костомарова, він переписував уривки дум із рукопису «...кінця XVII – початку XIX століття». Дума «Олексій Попович» є в усіх трьох джерелах «Повістей...».

Другий запис (і перший опублікований) – це запис М. Цертелєва від невідомого кобзаря (чи двох невідомих кобзарів) поблизу м. Хорол. На думку К. Грушевської, цей запис (як і підручного В. Ломиковського) був також зроблений для Д. Трощинського до його ювілею (тепер – до 70-ліття – 1816 р.). Дослідниця вважає, що порух до фіксації – бажання молодого студента (небагатого землевласника) здобути протекцію вельможного сусіда. Романтично налаштований юнак міг мати й інші наміри, зокрема, незалежно ні від кого, записати і видати народні українські зразки з високих спонукань. Найцікавіші юнацькі роки М. Цертелєва минули у маєтках сусідів – Д. Трощинського, В. Гоголя, одруженого з племінницею Д. Трощинського, В. Капніста, В. Ломиковського; підтримував зв'язки з декабристами К. Рилєєвим, Ф. Глинкою та О. Бестужевим (з якими враз розійшовся 1823 р.). Під впливом сусідів-мазепинців юнак захопився записувати українську народну творчість. Так, 1814 р. у нього вже була рукописна збірка з посвятою Д. Трощинському. Можливо, він мав на менті подарувати збірку Д. Трощинському, але 1816 р. останній поїхав до Санкт-Петербурга, куди був призначений на посаду міністра юстиції (до України повернувся 1822 р.). 1818 року М. Цертелєв подав збірку до цензури, а 1819 р. – вона побачила світ. У 1827 р., 11 березня, у відкритому листі до М. Максимовича М. Цертелєв розповів про знайомство з миргородськими кобзарями у с. Кибинці, у маєтку Д. Трощинського: «У 1814 р. чув я двох сліпців, і один з них здивував мене: це був простий козак років біля 50. Йому наказали звеличити одного поважного вельможу. Сліпець подумав не більше хвилини і, зробивши кілька прелюдій на багатострунній бандурі, почав співати досить вірними силабічними віршами; супроводжував голос звуками інструмента і вельми вдало виконав свою справу»². Наймовірніше, думи, що ввійшли до збірки, М. Цертелєв записав від згаданих кобзарів із Миргородщини. Зафіксовані ним думи повністю різняться від дум підручного В. Ломиковського. М. Цертелєв занотовував тексти старанно, але, не маючи практичного досвіду, дещо скорочував їх, знімаючи «повтори». Тому його записи коротші від інших.

¹ Грушевська, 1. – XXVII.

² Цит. за: Гвінчідзе О., Дорошенко М. Перший видавець і дослідник українських народних дум М. А. Цертелєв // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. – К., 1968. – С. 142.

К. Грушевська, аналізуючи записані М. Цертелєвим зразки дум, зауважила, що співці-кобзарі (інформатори) належали до чернігівської школи і, можливо, прийшли на Миргородщину із Чернігівщини.

Третій запис, уміщений в «Украинскомъ Альманахъ», – І. Срезневського.

Не можна ні заперечити, ні ствердити тезу К. Грушевської про «комбінування» текстів, не маючи перед собою оригіналів, звідки була передрукована дума (у 20-х рр. ХХ ст. втрачено матеріали, численні архіви М. Максимовича, М. Білозерського та ін.).

* * *

Дума «Олексій Попович» («Олексій Попович пирятинський») не могла не звернути на себе уваги дослідників. Завдяки внутрішній лицарській тональності вона співзвучна стереотипній дружинно-князівській поезії, тому свідомо чи несвідомо було прагнення пов'язати її з народною творчістю Х–ХІ ст. «Література думи про Олексія Поповича досить велика – більша ніж котрої-будь іншої думи. Перші видавці думи, Цертелєв і Срезневський, що правда, не лишили ніяких міркувань про неї...»¹, але зразу ж одізвався на її вихід польський письменник-романтик, представник «української школи» в польській літературі. М. Грабовський². Він, рецензуючи працю М. Максимовича³, звернув увагу на прізвище кошового Грицька Зборовського та його похід на Чорне море, запитуючи, чи це не Самійло Зборовський, шляхтич-баніт, який утік на Запорозжя і став кошовим отаманом. «Чи се не звісний Самуїл Зборовський, що й дійсно бував на Низу. В однім рукописі сеї думи він називається Коломійченком. Коломия в теперішній Галичині – звідки рід Зборовських походить»⁴. З репліки М. Грабовського К. Грушевська спостерегла, що польський письменник також міг мати записи думи: «...найстарший відомий текст з іменем Коломійченка вар. В [себто запис від невідомого кобзаря І. Срезневським і опублікований 1831 р. в “Украинскомъ Альманахъ”. – Н. П.]. Це механічна помилка К. Грушевської – Грицька Зборовського (Грицько Збороскій) уже згадувано в запису М. Цертелєва (1819), але чи його мав на увазі М. Грабовський, чи свій власний запис? Думаємо, що останнє. Здогад про Зборовського прийняв і М. Максимович⁵. «Другу замітку про Олексія Поповича маємо у вступі до вар. Д (зап. М. Стаховича перед 1862 р.) в “Пѣсняхъ” Киреєвського. П. Безсонов висловив думку, що Олексій – се Альоша Попович російських билин, тільки в думі він досить далекий від оригіналу – мовляв, тому, що українцям ся постать чужа: вони застали бліді спомини про неї, прийшовши на Україну з Галичини – як се доводив Погодін. В примітці до тексту “Основи” вар. Г (зап. невідомого фольклориста від невідомого лірника з Харківської губ., опублікований у серпневій книжці 1862 р. в часописі “Основа”) редакція (себто В. Білозерський, П. Куліш чи М. Костомаров) завважила, що Олексій нагадує Альошу Поповича й С а д к а-к у п ц я»⁶.

Нові відомості про думу подано в «Историческихъ пѣсняхъ малорусскаго народа». В. Антонович та М. Драгоманов також пристають на думку М. Грабовського: дума постала наприкінці ХVІ в.»⁷.

¹ Цит. за: Гвінчідзе О., Дорошенко М. Перший видавець і дослідник українських народних дум М. А. Цертелєв // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. – К., 1968. – С. 56.

² М. Gr. Literatura i krytyka. – II. – Wilno, 1837. – Ст. 75.

³ Максимович, 1934.

⁴ Там само.

⁵ Максимович, 1849. – Приміт. 78.

⁶ Грушевська, 1. – С. 56.

⁷ Там само.

Думу «Олексій Попович» високо цінували українські письменники. Відомо чимало творів, навіяних саме образом Олексія Поповича. «Більшість дослідників народної творчості доводять, що дума про Олексія Поповича є однією з найдавніших українських дум (створена не пізніше XVI ст.). Мотиви її переплітаються з думою “Буря на Чорному морі” [...]. Заспів думи “Ей, на Чорному морі, на білому камені” став улюбленим пісенним зачином українського епосу», – писав М. Стельмах у примітках до видання дум 1959 р.¹ Сюжет думи використали, зокрема, Є. Гребінка в романі «Чайковський», М. Старицький у трилогії «Богдан Хмельницький» при створенні образу шляхтича-козака Грабини (частина 1, «Перед бурею»).

Дума «Олексій Попович» належить до найвидатніших епічних витворів народного українського генія.

8.1. Пирятинській Попович Алексѣй

- На Черномъ море,
 На бѣломъ камени,
 Сидить ясенъ соколь,
 Квилить, дуже ¹ проквиляєть,
5. На Чорное море испилня поглядает,
 Что на Чорномъ море не добре починаеть:
 На святомъ небѣ всѣ звезды помрачило,
 Половина мѣсяца въ тьму вступило ²,
 Изъ чистаго поля буенъ вѣтеръ повѣваєть,
10. На Черномъ море супротивну валечну ³ филью изриваееть...
 Скоро супротивную валечну филью сорвало,
 Козацкое судно на три части розбивало:
 Первую часть отбило,
 Въ дунайское гырло забило ⁴,
15. А другую часть отбило,
 Въ Арапскую землю заносило,
 Третію часть середъ Чорнаго моря потопило ⁵...
 На той части потопаетъ триста пятьдесятъ козаковъ,
 Межь ними безъ старшины козацкой не бывало,
20. Только былъ одинъ старшій старшиною Грицко Зборовскій.
 Гетманъ запорожскій Коломіенко,
 А другой былъ старшиною Алексѣй Поповичъ Пирятинскій,
 Козаче войсковый,
 Писарь лйстровый.

¹ «В тексті, що був у Драг. (“копія Маслова”), сього слова бракує» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

² «Копія Маслова-Др. “вступила”».

³ «Копія Маслова-Др. поправлено рукою Др. “волечну”».

⁴ «Копія Маслова-Др. зроблена примітка: “Чертово окно” – прим. записавшаго”. Ся примітка відзначена в статті Др. у “Житю і Слові”».

⁵ «В копії Маслова-Др.: “затопило”».

25. То ¹ якъ стало судно потопати,
 Сталь Грицко Зборовскій на чердакъ вихождати,
 Сталь словами промовляти:
 «Козаки, панове молодцы ²!
 Который межъ вами козакъ найбільшій грѣхъ соби мае,
30. Може черезъ того наше судно козацкое потопае,
 То добре вы, братця, дбайте,
 Милосердному Богу, и Черному морю и всему выйску днѣпровому,
 И мнѣ, атаману кошевому, грѣхъ свой открывайте:
 Нехай вы будете ³ одинъ въ море потопати,
 За собою войска козацкаго, запорожскаго не занапашати!»
35. То всѣ козаки замолчали ⁴,
 Бо ни одинъ въ грѣхахъ не чували ⁵,
 Тылько обызвется одинъ Алексѣй Поповичъ пирятинскій,
 Козаче ⁶ высковый (sic),
 Писарь ⁷ лійстровый:
40. «Добре вы, братцы, дбайте,
 Изъ мого тугого лука шелковую тетиву изнимаите,
 Назадъ мнѣ руки козацкіе завяжите,
 До шеи тяжкій камень привяжите,
 Чернымъ оксамытомъ ⁸ мнѣ очи завяжите,
45. Та въ Черное море меня упустите:
 Нехай я буду въ Черномъ море потопати,
 За собою выйска козацкаго не занапашати».
 Тогда козаки тое зачували,
 Словами промовляли:
50. «Алексѣю, Поповичу Пирятинскій!
 Ты святое письмо читаешъ,
 Насъ, простыхъ людей, на все добре навчаешъ:
 На що соби великій такий грѣхъ уже маешъ?» ⁹
 Алексѣй Поповичъ тое зачувае,
55. Словами промовляе:
 «Хочъ я святое письмо читаю
 И васъ, простыхъ людей, на все добре навчаю,
 Я соби найбільшій всѣхъ васъ грѣхъ маю:
 Що я отъ отца своего, отъ паниматки изъ города Пирятина
 въ охотное войско выѣжжалъ,
60. Я съ отцемъ и паниматкою прощенія не принималъ,
 Я отца своего и паниматку стременами въ груди отъ себя отпихалъ,
 Старшого своего брата зневажалъ,

¹ «Копія Маслова-Др. “та”».

² «У Житецького в “Кіевск. Стар.”: молодцы».

³ «Копія Маслова-Др. “Нехай буде один”».

⁴ «Копія Маслова-Др. замість сього рядка: Тое козаки зачували / Усі замовчали».

⁵ «Копія Маслова: “Бо въ грухахъ себе не знавали”. Пор. рядок 29 у вар. Б».

⁶ «Копія Маслова-Др.: “Козак”».

⁷ «Копія Маслова – Др.: “писарю”».

⁸ «В “Кіевск. Стар.”: оксаментомъ».

⁹ «Копія Маслова-Др.: “На що соби великій такий гріхъ уже маешъ”».

- Старшую ¹ свою сестру сильно проклиналъ, –
 Що я, панове, самъ не добре починалъ,
 65. Что кровь христіанскую безъневинно проливалъ,
 По городу Пирятину проѣзжалъ, дѣтокъ маленькихъ
 добрымъ конемъ розбивалъ:
 Отъ тѣмъ мене Господь милосердный на великой
 потребѣ покаралъ».
- То Грицко Зборовскій тое зачувае,
 Словами промовляє:
70. «Козаки панове-молодцы,
 Добре вы, братця ², дбайте,
 Алексѣя, Поповича пирятинского, на чердакъ выводите,
 Справой (sic) руки пальца-мизинца урубайте,
 Христіанской крови въ Черное море впускайте:
75. Якъ будетъ Черное море кровь христіанскую пожирати,
 То буде на Черномъ море супротивна валечна ³ филя утихати».
 Тогда козаки добре дбали,
 Алексѣя, Поповича пирятинского, на чердакъ выводили,
 С правой руки пальца-мизинца урубали,
80. Христіанскую кровь ⁴ въ Черное море впускали...
 Стало Черное море кровь христіанскую пожирати,
 Стала на Чорномъ море супротивная валечная ⁵ филя утихати,
 Стало судно козацкое, ниби ⁶ руками, на берегъ выкидати,
 Стали козаки изъ судна на песокъ выходитьи,
85. Стали въ четыре ряды на песку становити,
 Сталь Алексѣй, Поповичъ пирятинскій, межъ всѣми
 Козаками проожати,
 Сталь до козаковъ словами промовляти:
 «Щасливой то человекъ въ свѣтѣ бувае,
 Отцевой-паниматчиной молитвы почитае,
90. Отца и матери молитва изо дна моря душу вынимае,
 Отъ грѣховъ сумертвенныхъ (sic) откупляє,
92. Предъ Праведнымъ Судією поставляє...»

Друк. за: Житецький. Старовинний запис... – С. 304–306.

Зап. [В. Ломиковський на поч. ХІХ ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

8.2. Алексѣ Поповиче или бурѣ, претерпѣнной козаками на морѣ

На Чорному мори,
 На билому камни,

¹ «Копія Маслова, поправлено рукою Др.: Старыцю».

² «Копія Маслова: братці. – У Костомарова, “Исторія козачества”, се слово пропущено».

³ «Копія Маслова “волічна”».

⁴ «Копія Маслова “христіанської крови”».

⁵ «Копія Маслова “волічная”».

⁶ «Копія Маслова “небы”».

- Ясень соколь жалобно квилыть проквиляе,
Смутно себе мае,
5. Що на черному мори не добре ся починае.
Уси звезды потмарыло,
Половину ясности мисяца заступыло;
Сь чорной хмары
Буйные витры вставалы,
10. Судна козацьки на три части розбивалы;
Одну чаець ¹ взяло
Вь землю Агарьску занесло,
Другую чаець ² гирло
Дунайске пожирло,
15. А третя зле ся мае
Вь чорному мори потопае.
Притий части бувь Грицько Збороскій
Атамань Козацькій Запорожскій
Той по судну кохожае ³
20. Словами промовляе:
«Хтось межь нами, Панове! великій грихь на
соби мае,
Щось дуже злая хуртовина на нась налягае;
Сповидайтеся, Панове! Милосердному Богу,
Чорному морю, и мени Атаману Кошовому.
25. Вь Черное море впадите
Війска козацькаго не губите!»
То козаки тее зачували,
Замовчалы;
Бо вь грихахь себе не знавалы!
30. Тилько обизвется Писарь Войсковый
Козакь Лейстровый
Пирятынскій Поповичь Алексій:
«Мини чорною Китайкою очи завяжите,
До шиі билый камень причипите,
35. Вь чорное море зопхните;
Нехай буду одинь погибаты.
Козацькаго Війска незабавляты» ⁴.
То козаки тее зачували
– «Алексію Поповичу! – промовляли
40. – Ты святее письмо читаешь,
Нась, простыхь людей на все добре наставляешь,
Защоты ⁵ на соби великій грихь маешь?..»
«Якъ я сь Пирятына, Панове! выизжавь,

---

¹ «Замість: часть» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

² «Замість: часть».

³ «Похожае».

⁴ «Не збавляты».

⁵ «Защо ты».

- О прощенья ¹ съ Панотцемъ, съ Паниматкою не бравъ,
 45. Диты маліи,
 Вдовы старіи,
 Стремямъ у груди товкавъ;
 Безпечно по улицамъ конемъ гулявъ,
 Противъ церкви, дому Богаго, произжавъ,
 50. Шапки съ себе не знимавъ,
 Креста на себе не клавъ!
 За те я, Панове, великій грихъ маю
 Теперъ погибаю!..
 Колыбъ мене сая
 55. Хуртовина злая
 Въ мори невтопыла,
 Отъ смерти молитва бороняла,
 То знавъ бы я отца, матеръ повожаты ²
 И старшаго брата – и сестру ридненьку
 60. Заненьку ³
 У себе мати».
 То якъ ставъ Поповичъ грихи сповидаты
 Стала злая Хуртовина утихаты;
 Судна козацьки догоры якъ рукамы поднимало,
 65. До Тентрева острова прибывало.
 – О тимъ бы то, Панове, треба людей поважаты
 Панотця, Паниматку добре шанованоты ⁴!
 Бо котрый человекъ тее уробляе,
 Повикъ той щастье соби мае:
 70. Смертельный мечъ того минае;
 Панотцева, Паниматчина молитва со дна моря вынимае
 72. Отъ грихивъ смертельныхъ душу откупляе.

Друк. за: Цертелєв. – С. 26–29.

Зап. М. Цертелєв 1814 р. на Полтавщині від кобзаря.

8.3. Черноморская буря ⁵

На Чорному морѣ на бѣлому камнѣ ⁶
 Ясненькій соколъ жалобно квилить, проквиляе,
 Смутно себе мае, на Чорнее море спільна поглядяе.
 Що на Чорному морю недобре ся ⁷ починае,

¹ «Опрощенья».

² «Поважаты».

³ «За неньку».

⁴ «Шановаты».

⁵ «Сей варіант передрукований у “Домашній науці” Шейковського під заголовком “Дума про Пириятин’с’кого поповича Олєксія”; в сьому передруку Чорне море всюди названо “синім”» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

⁶ «В передруку Антоновича і Драгоманова: “камені”».

⁷ «Ш.: недобре щось».

5. Що на не́бѣ усѣ звѣзды ¹ пошмарило ²,
 Половину мѣсяца въ хмары вступило.
 А изъ низу буйный вѣтеръ повѣває,
 А по Чорному морю супротивна хвиля вставае ³,
 Судна козацькѣ на три частѣ розбивае.
10. Одну часть взяло – Въ зѣмлю Агарську занесло,
 Другу часть горло Дунайське пожерло,
 А третя – гдѣ ⁴ ся мае? въ Чорному морю потопае.
 При тѣй частѣ бувъ Грицько Зборовський
 Отаманъ козацькій запорозькій.
15. Той по судну похожае, Словами промовляе:
 «Хто-сь мѣжъ нами, панове, великій грѣхъ на собѣ мае!
 Що-сь дуже злая хуртовина насъ налягае.
 Сповѣдайтесь, панове, милосердному Богу
 Чорному морю, и менѣ Отаману кошовому ⁵;
20. Въ Чорное море впадѣте,
 Вѣйска козацького не губѣте!»
 То козаки тѣе зачували, усѣ ⁶ замовчали,
 Бо въ грѣхахъ себѣ не знавали.
 Тѣльки обѣзвася Писарь Вѣйськовый, козакъ лестровый,
25. Пириятиньській поповичъ Олексѣй:
 «Добре вы, братця вчинѣте, мене самого вѣзьмѣте,
 Менѣ чорную китайкою очѣ завяжѣте,
 До шѣи бѣлый камень причепѣте,
 То да й у Чорное море зѣпхнѣте!
30. Нехай буду одинъ погібати,
 Козацького вѣйска не збавляти!»
 То козаки тѣе зачували,
 До Олексѣя Поповича промовляли:
 «Ты-жь святѣе письмо въ руки берѣшь читаешъ
 Насъ, простыхъ людей, на все добре наставляешъ ⁷,
35. Якъ же ⁸ наибѣльше отъ насъ на собѣ грѣховъ маешъ?»
 «Хоча святѣе письмо я читаю,
 Васъ простыхъ людей на все добре наставляю ⁹
 А я все самъ недобре починаю.
 Якъ я изъ города зъ Пириятина, панове, вѣзжавъ,
40. Опрощѣнья зъ пань-отцемъ и зъ панѣ-маткою не бравъ,
 И на свого старшого брата великій гнѣвъ покладавъ,
 И близькихъ сосѣдовъ хлѣба-й-соли безневинно збавлявъ,
 Дѣти малыи, вдовы старыи стрѣмнямъ въ груди товкавъ,

¹ «Ш.: зори».

² «Пошмарити – помрачить» (примѣт. М. Максимовича).

³ «Ш.: А по синіюму морю супротивну хвилю підіймас».

⁴ «Ш.: деж».

⁵ «Ш.: козацькому».

⁶ «Ш.: тай усі».

⁷ «Ш.: навчаеш».

⁸ «У А. і Д. додано: ти».

⁹ «Ш.: навчаю».

- Безпечно по улицямъ ¹ конёмъ гулявъ,
 45. Протівъ церкви, дому Божого проѣзжавъ,
 Шапки зъ себе не знімавъ, хреста на себе не клавъ.
 За те я, панове, великій грѣхъ маю, теперъ погибаю!
 Не ёсть се, панове, по Чорному морю хвиля вставае,
 А ёсть се – мене отцевська й материнська молитва карае!
50. Колибъ мене сая хуртовина злая въ морѣ не втопила,
 Отъ смертї молитва боронила:
 То знавъ бы я отця и матѣри шановати, поважати
 То знавъ бы я старшого брата за рѣдного отця почитати,
 И сестру рѣдненьку за неньку у себе мати!»
55. То якъ ставъ поповичъ Олексѣй грѣхи свои сповѣдати,
 То стала злая хуртовина по Чорному морю стихати,
 Судна козацькї до-горы якъ руками подѣймала,
 До Тѣнтрева острова прибивала.
 То всѣ тогдї козаки дивомъ дивовали,
60. Що по якому Чорному морю, по быстрой хвилѣ потопали,
 А нї одного козака зъ-межы вѣйска не втерали! –
 Отъ-же тогдї Олексѣй Поповичъ изъ судна вихожае,
 Берѣ святее письмо въ руки, читае,
 Усѣхъ простыхъ ² людей на все добре навчае,
 до козакѣвъ промовляе:
65. Отъ тымъ-бы то, панове, треба людей поважати,
 Пан-отця и панї-матку добре шановати,
 Бо котѣрый чоловѣкъ тѣе уробляе,
 Повѣкъ той счастье собѣ мае.
 Смертельный мечъ того минае:
70. Отцева й матчина молитва зѣ дна моря выймае,
 Одъ грѣхѣвъ смертельныхъ душу одкупляе,
72. На полѣ й на морѣ на помѣчь помагае!

Друк. за: Максимович, 1834. – С. 14–18.

8.4

- Ой близь Чорнаго моря, на каменю биленькому,
 Тамъ соколъ ясенькїй жалобненько квильть,
 проквилье,
 На Чорное море спильна поглядае,
 Що на неби вси звизды помрачило,
5. А половину мисяця въ хмары уступило,
 А изъ низу буйный витерь повивае,
 А по Чорному морю супротивная фыля уставае,
 Судна бере козацьки, молодецьки, на три части розбивае,

¹ «Ш.: улици».

² «Ш.: добрих».

- Перву часть узяло
10. Въ Арянську землю занесло;
Другу часть ухватило
У Дунайскія горы забило.
А третя часть де сямае? ¹
Посреди Чорного моря, на лыхій хортовини потопае.
15. А при той части було війська много,
А при той части бувъ Атоманъ Кошевій,
Грицько Коломійченко,
По всѣму виську барзо окликае,
До Козакивъ словами примовляє:
20. Ой, Панове, молодецьки козаки,
Который козакъ не ² соби много гриховъ мае,
Той сповидуется попередъ по правди
Милосердному Богу,
И Чорному морю,
25. И атаману кошевому.
То вси, по правди, вы, братця, свои грихи Богу сповидайте,
Бильше Козакивъ безневинныхъ не теряйте.
Вси Козаки то зачували,
И вси замовчали,
30. Тилько бувъ при той части Оликсій Поповичъ Пырятиньскій,
Козакъ Лейстровый,
Писаръ Війсковый,
До Козакивъ словами примовляє:
Ой Панове, молодецьки Козаки,
35. Сповидуюсь я попередъ по правди милосердному Богу!
Добре вы, братця, вчините,
Мене самого возьмите,
Китайкою чорною очи затягните,
И бильый камень до шиі причепите,
40. Тай на Чорное море самого пустите.
Хай же я буду самъ своею головою Чорне море даровати,
А нижъ маю Козакивъ безневинно теряти.
То вси Козаки то зачували,
До Оликсія Поповича словами примовляли:
45. Ой, Оликсію Поповичу, Козаче Лейстровый,
Писарю війсковый,
Ты жь берешъ письмо святое, та въ руку читаешъ,
И насъ, простыхъ людей, на все добре навчаешъ,
Якъ же ты найбильше видъ насъ на соби грихивъ маешъ?
50. И Оликсій Поповичъ то зачувае,
До Козакивъ словами примовляє:
Ой Панове, молодецьки Козаки,
Хоча беру я святое письмо та въ руки, читаю,

¹ «Де ся мае?» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

² «На».

- И вась, простыхь людей, на все добре научаю,
55. А я все самъ не добре начинаю.
Якъ я видь города, видь Пырятина, отъизжавъ,
То зь своимъ отцемъ и зь маткою опрощенья не мавъ,
И на свого старшого брата великій гнивъ покладавъ,
И близкихь сосидовъ хлеба и соли безневинно избавлявъ,
60. Йще мимо церковь ихавъ, мимо святого Миколая
шапки не знявъ,
На соби хреста не покладавъ,
Йще добрымъ конемъ мериньцемъ гулявъ,
Дитки маленьки розругавъ,
Кровь Христіанску не повинно проливавъ.
65. Не есть се мене, Панове, по Чорному морю супротивная филя потопае,
А есть се мене, Панове, отцевска, материнска молитва карае,
Колибъ мини Богъ милосердный помигъ
Вси потреби въ добромъ здоровьи исхожати,
То вже могъ бы я своего отца и матку шановаты, поважати,
70. Могъ бы я своего старшого брата за ридна отца почитати,
Могъ бы я близкихь сосидъ за ридные братья въ себе мати,
Могъ бы нищихъ, убогихъ надиляти.
Оже то, якъ ставъ Олексій Поповичъ,
Свои грихи по правди Богу сповидати,
75. То стала быстрая филя по Чорному морю унимати,
То вси три части до буйной пристани, до берега привертали,
То вси тоди Козаки дивомъ дивовали,
Що по якому Чорному морю, по быстрой
фили потопали,
А ни одного Козака съмижи виська не втеряти.
80. Оже то тоди Олексій Поповичъ на чуда вихожае,
Бере святое письмо въ руки, читае,
Всихъ простыхь людей на все добре научае,
И такъ до Козакивъ промовляе:
Оже то, Панове, молодецьки Козаки,
85. Который человекъ отцеву матчину молитву чтить, шануе, поважае,
Того отцева-матчина молитва въ купечестве, въ реместви,
На поли
Й на мори,
На помощь помогает;
90. Отцева й матчина молитва со дна моря вынимае.

*Друк. за: Укр. альманах, 1831. – С. 119–124.
Зап. І. Срезневський від кобзаря.*

8.5. Про Олексія Поповича

I

- Ой як на Чорному морі,
Та на білому камені
Там сидить *ясен сокіл – білозірець* ¹,
Смутно себе має, на Чорнеє море спільна поглядає,
5. Що на Чорному морю недобре ся починає,
Що на небі усі звізди потьмарило,
Половину місяця в храми (хмари?) вступило,
А із низу буйний вітер повіває
А по Чорному морю супротивна хвиля вставає,
10. Якорі зриває,
Судна козацькі на три часті розбиває.
Одну часть узяло – в землю Огарску занесло,
Другу часть гірло Дунайське пожерло ²,
А третя – где ся має! – в Чорному морю потопає.

II

15. При тій часті був Грицько Зборовській,
Отаман козацькій зопорозькій
Той по судну похожає, словами промовляє:
«Хтось між нами, панове, великій гріх на собі має:
Щось дуже злая хуртовина на нас налягає.
20. Сповідайтесь, панове, милосердному Богу,
Чорному морю, і мені, отаману кошовому,
В Чорнеє море впадіте,
Війська козацького не губіте!»
То козаки теє зачували, усі замовчали:
25. Бо в гріхах себе не знавали.
Тільки обіззався писарь військовий, козак лейстрівий
Пирятинський попович Олексій:
«Добре ви, братця, вчиніте, мене самого візьміте,
Мені чорною китайкою очі завяжіте,
30. До шиї білий камінь причепіте,
Да й у Чорнеє море зіпхніте!
Нехай буду один погібати,
Козацького війська не збавляти!»
То козаки теє зачували, до Олексія поповича промовляли:
35. «Ти ж бо по трійчі письмо святее
у руки береш на день та й читаєш,

¹ «Сокіл-білозірець: пор. ряд. 2 вар. Г» (приміт. К. Грушевської).

² «Въ одном варіантѣ этотъ стихъ поется такъ:

У Дунай в гірло забило,

что совпадаетъ съ слѣдующею формою выраженія встрѣчаемою въ письмѣ королевскаго посла Лавріна Пісочинскаго 1601 года: “W Kiliiei, gdzie okręt wiatry zanosiły i w Dunaj wbiły” (приміт. у виданні)...

Нас, прѳстих козаків, на все добре *наставляєш*, –
Чом ти грїхів бїльше на собї од усіх нас маєш?»
«Хоч я й по трїйчі на день письмо

святєє у руки беру та й читаю,

Вас, козаків прѳстих, на все добре *наставляю*,

40. А я все сам не *гаразд*¹ починаю;
То ще бїльше грїхів од усіх вас на собї маю
Як я із города Пирятина панѳве, виїжджав,
Опрощення з пан-отцем із панї-маткою не брав,
І на свого старшого брата великій гнів покладав,
45. І близькіх сусїдів хлїба-й-солї безневинно збавляв,
Дїти малїї *толтав*, вдови старїї стремнямъ
у груди *штовхав*,
Та ще конем добрим по улицї вигравав,
Против церкви, дому Божого, проїжджав,
Шапки з себе не знімав, хреста на себе не клав.
50. То ще я їхав селами і городами
І всякими чїдними сторонами;
То там жени старїї стояли;
Може, думали та й гадали против мене що добре сказати,
Да я й там за гордостю за пишностю противнитм словом одказав.
55. Не питався: яка в вас церква святая?
Та питався: де в вас корчма новая,
І шинкарка молодая?
Чужї козаки по церквах молебнї наймали,
А ми в шинку пьєм-гуляєм,
60. *Музїки наймаєм,*
Танцї справляєм
От за те я, панѳве, великий грїх маю
Тепер погибаю!
Не єсть се, панѳве, по Чорному морю хвиля вставає,
65. А єсть се – мене отцевська і материнська молитва карає!
Колиб мене сая хуртовина злая вь морї не втопила.
Од смерти молитва боронила.
То знав би я отця й матїр шанувати-поважати,
То знав би я зтаршого брата за рїдного отця почитати
70. І сестру рїднєньку за нєньку у себе мати!»

III

Тогдї козаки добре дбали,
Узяли єму назад руки ізвязали,
Чорним оксамитом очї затмили...
То ще такого козака у море пускати пощадили;

75. На лївій руцї мизинного пальця втинали,

¹ «Гаразд – порївн. ряд. 53 вар. Е» (примїт. К. Грушевської).

- Їго кровъ у Чорнеє море метали.
 То скоро *стало* Чорнеє море кров християнську заживати,
 То стала злая хуртовина по Чорному морю стихати,
 Судна козацькі до-гори як руками підіймала,
 80. До Тентрова острова прибивала.
 То всі *тогді* козаки дивом дивовали:
 «Що в якому то страху ми бували,
 На Чорному морю, на бистрої хвилі ¹ потопали,
 А ні одного козака з-межи війська не втеряли!»
 85. От-же тогді Олексій попович із судна вихождає,
 Бере святеє письмо в руки, читає,
 Усіх простих *козаків* на все добре навчає, до козаків промовляє:
 «От-тим би то, панове, треба людей поважати,
 Пан-отця й пані-матку добре шанувати:
 90. Бо котрий чоловік теє уробляє,
 По вік той счасте собі має,
 Смертельний меч того минає:
 Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
 Од гріхів смертельних душу одкупляє,
 95. На полі й на морі на поміч помагає!»

*Друк. за: Куліш, 1874. – С. 360–363.
 Зап. П. Куліш від кобзаря.*

8.6

- Ой як на Чорному морі,
 Та на білому камені,
 Там сидів ясний соколонько,
 Смутен, далеко сяє і видає.
 5. Що на Чорному морі не добре вже починає.
 Звізди помрачило,
 Половину місяця у тьму уступило
 І все небо тьмою укрило.
 То з неба дрібен дощик накрапає,
 10. З Чорного моря хвилешна хвиля уставає,
 Якорі зриває,
 Судна козацькі затопляє.
 Там потопало три полки виська Дніпрового низового,
 Самого чистого Запорозького.
 15. То миждо ними був батько гетман старий Запорозький ²
 А ще половичий,
 Що здавну козаків на Чорнеє море гуляти покличе.
 Той друг на чердак виступає,

¹ «Пропущено “на лихій хуртовині”» (приміт. К. Грушевської).

² «Зборовский» (приміт. у виданні).

- До козаків словами промовляє.
20. «Ой козаки, панове молодці!
Котрий у великих гріхах чувається,
То сповідайтесь ви наперед Богу,
Іще й святому морю,
І міні, гетьману старому.
25. Як би отцю духовному.
Ой добре ви дбайте,
Да Богу гріхи сповідайте,
Марно війська не теряйте».
- То всі козаки замовчали:
30. Вони в великих гріхах не чувалися.
Тільки озоветься Попович,
Пирятинський родич.
Той друг на чердак виступає,
До козаків словами промовляє:
35. Ой ви козаки, панове молодці!
Ой добре ви учиніте,
Возміте мені назад руки ізв'яжіте,
Чорним оксамитом очі затмите,
Мене у Чорнеє море пустіте;
40. Нехай я буду у Чорному морю головою дарувати,
Ніж маю я не по вині усе військо пікувати.
То козаки словами промовляли:
«Ой Олексію Поповичу,
Пирятинський родичу,
45. Отамане військовий,
Писарю лестровий!
Тижь бо й по трійчі письмо святе у руки береш на день, та й читаєш,
Ти нас козаків прости на все добре навчаєш.
Чом ти гріхів більше на собі од усіх нас маєш?»
50. «Ой ви козаки, панове молодці!
Хочь я й по трійчі на день письмо святее у руки беру, та й читаю,
Вас, козаків прости на все добре навчаю,
А сам не гаразд починаю:
То ще більше грехів од усіх вас на собі маю.
55. Що я з города з Пирятини виступав,
Не добре я починав:
Отця і матір поругав,
Рідного брата за брата не мав,
А близьких сусідів хліба і солі ізбавляв,
60. Та ще конем добрим по улиці гуляв,
Діти маленькі розбивав,
Кров християнську безневинно проливав.
То ще я їхав мимо церкви, Святого Спаси,
Шапки не зняв,
65. Хреста на себе не поклав.

- То за те мене Господь покарав,
Злою хуртовиною з усім військом на Чорному морі подарував.
То ще я їхав селами і городами,
І всякими чудними сторонами;
70. То там жони старії стояли,
Може, вони к чому доброму думали і гадали;
То я шапки не зняв
І помагайбі не дав.
Не питався: яка в вас церква святая?
75. Та питався: де в вас корчма нова,
І шинкарка молодая?
То в неділю рано, пораненьку,
По церквах і монастирах служби одправляють,
А я у корчмі пью, гуляю,
80. Танці справляю,
І по том я, панове молодці, увесь гріх свій знаю.
Ой моглаб мене, отцева паніматчина молитов на Чорному морі
рятувати;
- Уже б я знав, як свою матір шанувати-поважати
І рідного брата за брата пощитав би».
85. Тогда козаки добре дбали,
Узяли ёму назад руки ізвязали,
Чорним оксамитом очі затмили.
То ще такого козака у море пускать пощадили;
На лівій руці мизинаго пальця втинали,
90. Ёго кровь у Чорнеє море метали.
То скоро Чорнеє море кров християнську заживало,
То так уклало,
Як-би никогда й не грало,
Суден козацьких не розривало.
95. Тогда козаки добре дбали,
До Тендри-острова прибували,
А в Тендрі-острова три дні й три ночі стояли,
Великим дивом дивовалися,
Що в якому то страху ми бували,
100. Та ні одного козака ізмиж війська не втерляли.
То й озоветься Олексій Попович,
Пирятинський родич,
Отаман військовий,
Писар лестровий.
105. Ой той друг на чердак виступає,
Письмо святеє в руки бере і читає,
До козаків словами промовляє:
«Ой ви козаки, панове молодці!
Чи ви видите, як се святеє писаніє свідчить висвідчас,
110. На всяке моленіє указує,
Що котрий козак штить отця й матку шанує і поважає,

- То він нігде марно не пропадає:
 Їго отцева й паніматчина молитов зо дна моря виімає,
 Од смертельного гріха душу одкупляє.
115. Хоч-би й у потребі – кривава ніч минає.
 А которий не штить отця й матки не поважає,
 117. То він аби-де марно пропадає».

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 181–185.

Зап. П. Куліш від лірника Ф. Кононенка в с. Александрівка Лубенського пов. Полтав. губ.

8.7

- На Чорному морѣ, на бѣлому камнѣ
 Тамъ ясненькій сокиль бѣлозорець квилить проквиляє,
 На небо поглядає, смутно себе має,
 Що на синему морѣ недобре щось починає:
5. Усѣ звѣзди на небѣ похмарило,
 Половину мѣсяця хмарами закрило;
 А зъ низу буйный вѣтеръ повѣває,
 По Чорному морю супротивну хвилю підіймає.
 . . . . .
 Одну часть гирло дунайське забрало,
 10. Другу – вѣ землю агарську занесло,
 А третя середь Чорного моря потопає.
 . . . . .
 При той часті бувъ Грицько Коломыйченко,
 Гетманъ козацькій запорожській.
 . . . . .
 Якъ стало судно потопати,
 15. Ставъ Грицько Коломыйченко на чердакъ вихожати,
 Словами промовляти:
 Може, ктось межъ вами великій грѣх має.
 Що ся хуртовина на насъ налягає,
 Судно наше потопляє:
20. Сповѣдайтеся, панове, милосердному Богу,
 Чорному морю и всему войску Днѣпровому,
 И менѣ, отаману кошовому!
 Нехай той, кто наибильше грѣхивъ має,
 Вѣ Чернѣмъ морѣ одинъ потопає,
25. Вийска козацького не загубляє.
 . . . . .
 То якъ ставъ поповичъ Олексѣй грѣхи свои сповѣдати,
 То стала злая хуртовина по Чорному морю стихати.
 Судна козацьки до-горы якъ руками пиддѣймала,
 До Тендрева острова прибивала.

30. То всѣ козаки дивомъ дивовали,
 Що по якому Чорному морю по бистрѣй хвилѣ потопали,
 32. А нѣ одного козака зъ мѣжъ себе не втерjali!

Друк. за: Костомаров. Історія козацтва... – С. 695, 696.

Зап. М. Костомаров, очевидно, на початку 1840-х рр. у м. Харків від кобзаря.

8.8

- На Чорнѣм морѣ, на білом каменѣ
 Сидить ясный сокол.
 Квилят-проквляє,
 На Чорне море изпылна поглядає,
 5. Що вже на Чорным морѣ не добре зачинає:
 Половина місяця у тьму уступає
 И звизды в неби помрекалы,
 Супротивная хвиля из мора вставала,
 Всѣ козацкѣ судна на [три] частѣ розбывала:
 10. Первую часть одбыла –
 У гору моря погнала,
 Другую часть одбыла –
 У низ моря погнала,
 И гирло Дунайськее пожерло,
 15. Третью часть одбыла –
 Середи мора зостановила,
 Все морською водою исполнила,
 Да при томъ часѣ
 Пробував Ныжинський
 20. Грыцько Коломѣйчный отаман.
 На чердакъ высхождає,
 До козаков словамы промовляє:
 «Эй, козаки, друзѣ-молодцѣ,
 Родный брацѣ,
 25. Прошу ся, присягайтеся сѣму выйську низовѣму
 И мнѣ, отаману Кошовѣму,
 По правды грѣхы одповѣдуйте».
 То всѣ козаки замовчялы,
 Толькѣ один обѣбравсь і обѣзавсь –
 30. Олексѣй Попович,
 Пѣрятинський родычъ,
 Козакъ выйськовый, писар лейстровый:
 «Нѣкого не берѣте,
 Мене самого возьмѣте,
 35. Бѣлою сырыцею ¹ назад руки мынѣ извяжѣте,

¹ «Ремень (лымаришський из нечиняной...)» (приміт. збирача).

- Чорним оксамітом очи молодецькї покрыйте
 І живцём менé у морé мїтайте,
 За все вийсько низовес.»
 То еше козақы друзи-молодци, ридныи брацци
40. Дóбре дбáлы.
 На чердак ёго вивождáлы
 И бóльше ёму стра́ху не завдáлы,
 Всемогúщои головки из плéч ёго не знїмáлы,
 Тóльки мызы́нця-пáльця утопїлы
45. И христьянськóу кровї у морé напущáлы.
 Як стало море в собї кров христьянську зачуваты,
 Стало воно тыхо утыхаты,
 Наче б нїколы й не ўграло.
 Тогда всї сúдны козацькї
50. До Доброїльськóу пристанї Козлéвськóу
 Наче рука́ми позбўрано,
 Так тогдá й всї козаки дывом дывовалыся,
 На чердак вихождáлы
 И Олексїя Поп(овыча),
55. Пир(ятинськóго) родыча
 По во́лї пушáлы.
 Олексїй Поп(ович), Пир(ятинськїй) родычъ
 По берегу по́хожае,
 Письмо святéе читае,
60. До козако́в слова́мы промовляе:
 «Эй, козаки, друзи-молодци
 Родныи браццў,
 Правда, що се письмо́ святéе свїдчыть-досвїдчае,
 На ка́жний день молены́е показуе:
65. Хто може отця-маты́рь поважаты,
 До смерты шановаты,
 То й буде щáстя й долю ма́ты.
 Отцева молитва и матчына
 На землї и на морї помагае,
70. Бїдных ¹ (невольныков з тяжкóй неволи вызволяе.
 Визволь, Господы, бїдных невольныков
 Пред отцеву молитву,
 Пред матчине порождение
 На край веселый,
75. Мижду мыр хрещеный).

*Друк за рукоп.: ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 135, арк. 31–33.
 Зап. М. Білозерський від кобзаря.*

¹ Далі в рукопису припис: «См. в думе "Про вдову да сыновей"». Оскільки в рукопису думи про вдову немає, а позначка (*) є в аналогічному уривку (у фіналі) думи "Про Хведора Безрідного", що в рукопису (арк. 30, 30 зв.) поряд із наведеною, і запис, судячи з почерку та розміщення, здійснений у той же час і від того ж виконавця, рядок 70 подаємо в дужках.

8.9. Олексій Поповичь

- Эй, по Чорному морю,
На камені біленькімъ,
Тамъ сидить сокіль ясенський,
Жалібненько квиле-проквиле,
5. И на Чорне море
Спильна поглядае,
Шо на Чорному морю
Шось не добре начинае:
Злосопротивна хвилечна ¹
10. Хвиля вставае,
Судна козацькі-молодецькі
На три части розбивае:
Перву часть ухопило
У Біларапську ² землю занесло;
15. Другу часть схопило,
У Дунай в гирло забило;
А третя часть тут має –
Посередь Чорного моря,
На бистрій хвилі,
20. На лихій хуртовині потопляє.
При той часті
Було війська много;
А бувъ старшиною
Грицько Коломниченко, –
25. По всьому війску барзе окличень, –
Словами промовляє,
Слізами обливає:
«Эй, козаки, панове-молодьці!
Добре ви дбайте,
30. Гріхівъ не тайте!
Исповідайтеся ви
Милосердному Богу,
Чорному морю,
Отаману Кошовому,
35. Хто на собі гріхі має!»
Тутъ всі козаки
Такъ замовчали,
Якъ въ ротъ води набрали.
Тільки озоветьця
40. Олексій Поповичь,
Гатмань запорожець:
«Эй, козаки, пани-молодьці!

¹ «Порів. варіант К ряд 7. Тимчасом Антонович і Драгоманов (1, С. 176) передруковуючи сей текст, поправили: хвилечка» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

² «Курсив "Основи"».

- Добре ви чиніте,
Самого мене –
45. Оликсія Поповича – возьміте,
До моеї шиї
Камінь біленький прив'яжіте,
Очі мої козацькі, молодецькі,
Червонною китайкою затміте,
50. У Чорне море
Самого мене спустіте:
То нехай я буду
Своею головою
Чорное море дарувати,
55. Ніжъ я маю
Много війська безвинно
На Чорнімъ морі погубити, –
Ніжъ я маю много душъ –
Віръ християнськихъ
60. На Чорному морі потопити».
Тое козаки якъ зачували,
Словами промовляли,
Слізами обливали:
«Эй, Оликсію Поповичу,
65. Славний лицарю и писарю!
Ти жъ Святе Письмо
По тричі на день читаешъ
И насъ – простих козаківъ –
На все добре навчаешъ;
70. Про шо жъ ти одъ насъ
Гріхівъ більше маешъ?»
Оликсій Поповичъ
Тое зачуває,
Словами промовляє,
75. Слізами обливає:
«Эй, козаки, панове-молодьці!
Я Святе Письмо
По тричі на день читаю,
И васъ – козаківъ простихъ –
80. На все добре навчаю, –
Одъ васъ-таки гріхівъ більшъ маю:
Шо якъ въ охотне військо одыжжавъ,
И зъ отцемъ и з матірью
Вопрошення не мавъ,
85. И старшого брата
За брата не мавъ;
И старшу сестру
Барзе зневажавъ,
Стремінемъ у груди одпихавъ;

90. А ще зъ города вибігавъ,
Триста душъ дітей маненькихъ
Конемъ своїмъ добримъ розбивавъ,
Кровъ християнську
Безвинно проливавъ;
95. А молодіі жѣни
За ворота вибігали,
Дітокъ маленькихъ
На руки хватали,
Мене, Оликсія Поповича,
100. Кляли-проклинали.
А ще мимо сорока церковъ пробігавъ
Шляпи не здіймавъ
И на себе хреста не покладавъ,
И отцевської-матчиної
105. Молитви не споминавъ...
Либонь, мене, козаки панове-молодьці,
Найбільше той гріхъ споткавъ.
А ще мимо царської громади пробігавъ,
За своєю гордошчу шляпи не здоймавъ
110. На день добрий не дававъ...
Либонь мене, козаки панове-молодьці,
Найбільшъетой гріхъ споткавъ.
Эй, се не Чорне море
Мене отопляє:
115. Се отцевська-матчина
Мене молитва карає.
Эй, колибъ мене отцевська-матчина молитва
На Чорному морю не втопила,
Одъ смерти боронила!..
120. Якъ буду я до отця, до матері
И до роду прибувати,
То буду я отця и матірѣ
Штати, шанувати, поважати,
И старшого брата
125. За рідного отця почитати;
И близькихъ сусідѣ
За рідну братію
У себе вживати».
Якъ ставъ Оликсій Поповичъ
130. Гріхи Богу повідати,
То заразъ стала злоспротивна
Хвилечна хвиля
На Чорному морю притихати:
Притихала и впадала,
135. Мовъ на Чорнімъ морі не бувала;
Усіхъ козаківъ до острова

- Живцемъ прибавала.
То козаки на островъ виходили.
Великимъ дивомъ дивовали,
140. Словами промовляли,
Слезами обливали:
Шо на Чорномъ морі
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали, –
145. Ні одного козака,
Черезъ Оликсія Поповича,
Междо військомъ не стиряли.
Оликсій Поповичъ
На-чудо ¹ вихожає,
150. Бере въ руки Святе Письмо,
По тричі на день читає,
И всіхъ простихъ козаківъ
На все добре навчає:
«Слушайте, козаки, панове-молодьці,
155. Як се Святе Письмо просвіщає,
На все моленіє указує:
Которий чоловікъ
160. Отцевську-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,
Того отцевська-матчина молитва
Зо дна моря винімає,
Одъ гріхівъ душу одкупає,
До царствія небесного провожає;
Та отцевська-матчина молитва
165. У купецтві и въ реместві,
И на полі и на морі,
На помічъ приспіває.
Намъ годитьця тое спамъятати,
За которими молитвами
170. Стали ми хліба-соли поживати».
Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,
173. Усімъ на здравіє, на многі літа мати!

*Друк. за: Основа, 1862. – С. 21–26.
Зап. у Харків. губ. від лірника.*

¹ «У Ант. і Драг. передруковано: на чуд».

- Гей на Чорномъ мори
 Та на бѣломъ камню,
 Тамъ сидыть ясинъ сокиль,
 Склонивъ головоньку нызенько.
5. Жалобненько килылыть-прокиляе ¹,
 На святое небо та на Чорное море
 Спилна поглядае.
 Що на святомъ небѣ
 Та на Чорномъ морѣ
10. Не гораздо се починило?
 Чи звѣзды помречили,
 Половина мисяца
 У тьму ступила?
 Тожъ на святомъ небѣ
 Та на Чорномъ мори
 Не ривъ рове (?) ²,
 Хвыля насупротивъ хвыли вставала,
 Судна козацке на три части розбивала:
 Пирвую часть Гирло Дунайске пожерло,
20. Другу часть въ Грапську ³ землю заносило,
 Третья часть по Чорному морю гуляе,
 Ни виткиль соби поряхунку ⁴ не мае;
 А при той части потопае
 Семьсот душъ хрестьянскихъ,
25. Безъ старшины козацькой,
 Тилько въ нихъ старшины козацькой,
 Грыцько Полуусенко Гетьманъ Запорозьской ⁵,
Другій Олексій Поповичъ Пырятинскій ⁶
 То отъ винъ между врьдвы ⁷ хождае,
30. Словами промовляе:
 «Козаки, добри молодьци!
 Добрѣ учините
 Мины на тетивоньку вздымите,
 Назадъ мины руки звяжыте,
35. Червонимъ оксамитомъ ⁸ очи запусыте ⁹,

¹ «Квилить-прокыляеть, увилить, издаеть жалобный крикъ» (приміт. у виданні).

² «Видавецъ пояснив: Не ревѣ реветь» (приміт. К. Грушевської).

³ «Въ напечатаннхъ прежде образцахъ “Агарську”» (приміт. у виданні).

⁴ «Полющи» (приміт. у виданні).

⁵ Въ другихъ образцахъ является здѣсь гетманъ «Грыцько Коломыйченко» или «Зборовскій», т. е., какъ думаютъ ученые малоруссы, Самуиль Зборовскій, избранный въ гетманы между 1579–83 г. и ходивший съ запорожцами на Черное море» (приміт. у виданні).

⁶ «Въ другихъ образцахъ гетманъ, видя страшную бурю и приписывая причину ее особеннымъ грѣхамъ когolibо из козаковъ, убѣждаетъ виновного сказаться и покаяться, чтобы не губить прочихъ; тогда уже начинается исповѣдь Поповича: а у насъ прямо съ нея» (приміт. у виданні). «Курсив издавця» (приміт. К. Грушевської).

⁷ «Очевидно: ряди, або рядів, у издавця загадково: уряду» (приміт. К. Грушевської).

⁸ Бархатомъ «о» (приміт. у виданні).

⁹ «Порівняй думу про Утечу трьохъ братів з Азова, вар. С.» (приміт. К. Грушевської).

- Ясинь мичь возьмите,
Сь плечь головоньку здймите,
У Чорне море метыте:
Не хай я не буду больше
40. Чорнымь моремь гуляты,
Козакивь съ-между війска теряты!»
То козаки промовляють:
«Олексію Поповичу,
Писарь войсковый, козаче лестровый!
45. Ты письмо святое читаешь,
И нась близь себе научаешь.
«Та щожь, козаки, пани-молодци!
Хоть я и письмо святое читаю,
И вась, простыхь людей, близь себе научаю,
50. А я больше зо всехь вась гриховь маю.
Отъ якъ я зъ города Пырятина выѣзжавь,
Отца-матерь не вважавь,
Отца-мати слези проливавь,
Старшого брата ни за що въ себе мавь,
55. Середульшу сестру безобразно поругавь,
Й близкого сосѣда ни за що въ себе мавь,
Добрымь конемь гулявь –
Дитокъ малыхь розбивавь,
Кровь святу на святу землю проливавь,
Противь церькви проѣзжавь –
60. Сличка ¹ зъ главы не знявь,
На лицо свое хрестьянске
Христа ² не покладавь,
Противь мужь громадскихь ³ проѣзжавь –
Шапки не знявь,
65. “Помогай Бигъ” не сказавь,
Отъ велика соби гордость мавь:
А теперь осповидаюся
Господу Богу и Чорному морю!
А когда жъ мины хвыля не потопила,
70. Когда мины отъ сего молитва ослобонила» –
То тогда Олексій Поповичь между вядвы хождае,
Словами промовляе:
«Козаки, пани-братья-молодци!
Добрѣ жь учините,
75. Ясинь мичь возьмите,
Хочь на ливій руці
Пальця мизиного усѣките,
Крови хрестьянскей у Чорне море пустыте,

¹ «В другихь образцахъ "шапки"» (приміт. у виданні).

² «Креста» (приміт. у виданні).

³ «Приміт. видавця: міру» (приміт. К. Грушевської).

- А чай чи ¹ не буде въ Чорнемъ мори
 80. Крови хрестьянськей учувати ²,
 А чай чи не буде насъ
 Господь милосердый рятовати ³!»
 То такъ утыхало ⁴,
 Мовъ николи не грало,
 85. Мовъ ⁵ козацке судна руками
 Къ гори подыймало.
 Тогди ко Тендрѣ ⁶ острову прибувалы,
 Девять день стоялы,
 Отъ велика соби радость мъялы ⁷,
 90. Що нигдѣ ни одного
 Козака не втерялы.
 Правда отъ сего, козаки, пани-молодьци ⁸:
 Который человикъ отцевъ молитву
 И материну молитву поважае ⁹,
 95. Ему Господь помогае,
 До царства небесного провождае,
 И въ полѣ, и въ дому, и въ Чорномъ мори
 98. Отъ грѣховъ смертельныхъ помогае.

Друк. за: Киреевський, 1862. – С. XXIII–XXVI.

Зап. М. Стахович від кобзаря в с. Богдани Пирятинського пов. Полтав. губ.

8.11

1. На синѣму морі, на білому камені
 Там сидів сокіл – смутно себе мав.
 Спильна на синєе море собі поглядав.
 Щось на синѣму морі недобре починає:
 5. Великая хуртовина на козацьке військо налягає;
 Одно судно загнала в Агараньску землю,
 Друге Дунайськеє гірло пожерло,
 На третєму судні Зборовській Григорий отаман похожає,
 До козаків промовляє:
 10. «Ей, ви, козаки, сповідайтесь Богові и синѣму морю,
 І мені Грицькові – козакові!
 Хто які гріхі має,

¹ «Приміт. видавця: авось, либо» (приміт. К. Грушевської).

² «Чи не буде Чорне море крови християнської зачувати? Видавці поясняють се місце так: Не будетъ слышно, будетъ бережена она» (приміт. К. Грушевської).

³ «Защищать, спасать» (приміт. у виданні).

⁴ «Приміт. видавця: море» (приміт. К. Грушевської).

⁵ «Словно» (приміт. у виданні).

⁶ «Неданко отъ Днѣпровского лимана, противъ Кинбурской косы» (приміт. П. Киреевського).

⁷ «Мѣли, имѣли» (приміт. П. Киреевського). «Приміт. видавця: мѣли, имели» (приміт. К. Грушевської).

⁸ «Въ другихъ образцахъ это слѣдуютъ слова Поповича, спасенного исповѣдью отъ гибели и спасшаго тѣмъ прочихъ» (приміт. П. Киреевського).

⁹ «Уважаешь, ценить» (приміт. П. Киреевського).

- І за що козацьке військо помирає?»
Тоді обзивався Пирятинській Олексій Попович; лейстровий козак:
15. «Як ви маєте, панове, козацьке військо тиряти,
То лучче ви мені чорною китайкою очі зав'яжіте,
Та білий камінь до шиї прив'яжіте,
Та мене одного в море зопхніть!»
Козаки зачували, да всі замовчали,
20. Потім до Пирятинського Олексія Поповича, лейстрового козака промовляли:
«Які-ж ти гріхи на себе покладаєш,
Коли ти святе письмо читаєш,
Нас всіх на добрі діла навчаєш?»
«Хоч я, панове, святе письмо беру-читаю,
25. А я од вас більше гріхів маю;
Бо як я дома проживав,
Бідних сусід з хліба, з солі збавляв,
Буйно конем по вулиці проїзжав,
Старим удовицям, малим дітям
30. Струмента в груди встромляв,
І просто церкви шапки не скидав;
Як на се судно виїзжав,
То у отця-неньки благословення не брав,
Цеж, панове, не хуртовина налягає.
35. Цеж нас отцева-материна молитва карає.
О, коли б же панове, ця злая хуртовина
Мене на морі не втопила, не вдавила,
О знав би я!..»
Як се став Пирятинській Олексій Попович лейстровий козак сповідати,
40. Стало синєє море стихати
І стало судно як руками до гори піднимати.
І стало до Тин-дерева – острова прибивати.
Тоді, як прибило до Тин-дерева острова,
Бере Пирятинській Олексій Попович, лейстровий козак святе письмо,
45. Із судна вихождає
І всім козакам читає:
«Ой же то, панове, не треба людей з хліба з солі збавляти,
Не треба буйно конем по вулиці проїзжати,
Старим удовицям, малим дітям струмента в груди встромляти,
50. І треба просто церкви шапку скидати,
І куди виїзжати – як єсть ненька,
Треба в її благословення брати!»
Як на синьому морі потопали,
А, хвалить Бога милосердного,
55. Ні одного козака з війська не втерляли.

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 188, 189.

Зап. від кобзаря із с. Зеленьки Канівського пов. Київ. губ.

8.12

- Що на Чорному морю супротивна хвиля вставає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває.
Перву часть ухопило
Одбило у Гаранську землю;
5. Другу часть ухопило
У Дунай в гирло забило;
А третя часть де ся має?
Посеред Чорного моря, на бистрій хвилі
на лихій хуртовині потопає.
- При той часті було війська много;
10. При тій часті хто був старшиною?
Грицько Колонко
По всему війську похожає,
Ізбарзе окличе і до козаків словами промовляє:
«Козаки, панове-молодці!
15. Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте!
Сповідайтесь ви попереду Милосердному Богу,
І Чорному морю,
І мені отаману Кошовому!»
20. То всі козаки теє зачували,
(?) Усі замовчали
І тільки озветься Олексій Попович,
Гетьман Запорозький:
«Добре ви вчиніте,
25. І мене Олексія Поповича, самого возьміте
До моєї шиї білий камінь прив'яжіте,
Червоною китайкою очі мої козацькі-молодецькі запніте,
І в море спустіте.
Хай я сам буду своєю головою Чорнеє море дарувати,
30. Ніж я маю много душ християнських безневинно на Чорнім морі
погубляти».
- Ті козаки теє зачували,
До Олексія Поповича промовляли:
«Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю
35. (?) І писарю віськовий!
Ти святе письмо по тричі на день читаєш,
Нас козаків на все добре навчаєш;
Про што ти найбільш гріхів маєш?»
«Ей козаки, панове-молодьці!
40. Я святе письмо тричі на день читаю,
І вас – козаків простих на все добре навчаю, –
І від вас-таки гріхів більш маю:
Що я недобре починав

- У вохотно військо од'їжжав,
 45. І з отцем і з матушкою опрощення не мав,
 І старшого брата стремінем в груди відпихав
 Либонь мене, козаки молодци, найбільш той
 гріх споткав.
- Ще мимо сорок церков пробігав,
 На себе хреста не покладав,
 50. І отцевської-матчиної молитви не споминав...
 За своєю гордошці шляпи не зняв.
 Мужикам і козакам на день добрий не давав...
 (?) І либонь мене, козаки-молодци, найбільш
 той гріх спіткав ¹.
- Іще з города вибігав,
 55. Триста душ маленьких діток конем своїм
 добрим розбивав,
 А молодії жінки за ворота вибігали
 І маленьки діти на руки хапали,
 І мене, Олексія Поповича, кляли-проклинали.
 (?) І не єсть се, панове, мене по Чорному морю супротивна хвиля потопає
60. І єсть се – мене отцевська та материнська молитва карає!
 Колиб мене отцевська та материна молитва
 од смерти боронила
 І на Чорному морю не втопила.
 Як буду я до отця до матері і до роду прибувати
 І буду я отця і матушку штити, шанувати,
 поважати»
65. І як став Олексій Попович (?) по істиній правді гріхи Богу повідати (?) ²
 Стала на Чорному морю супротивна хвиля утихати.
 І втихала і впадала,
 І мов на Чорному морю не бувала;
 І всіх козаків до острова живцем прибавала,
70. І всі козаки на остров виходили,
 І великим дивом дивовали,
 Слезами обливали,
 Словами промовляли,
 Що на якому Чорному морю, на бистрій
 хвилі, на лихій хуртовині потопали
75. І ніодного козака через Олексія Поповича
 На Чорному морі, на бистрій хвилі, на лихій
 хуртовині з-проміж себе не втерали.
 І Олексій Попович на чердак вихожає
 І бере в руки Письмо святеє читає,
 І слезами обливає,
80. Словами промовляє:
 «Слухайте, козаки, панове-молодці, як святеє письмо висвічує.

¹ «Очевидно так, у А.-Д. тут друкарська помилка в означенню рядків» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

² «Помилка».

На все моленіє указує
..... (?)
А которий чоловік отцеву й матчину молитву
ізбарзе зневажає,
Той чоловік усеґда на морі погибає,
87. І щастя і долі коло себе не має.

*Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 200, 2001.
Зап. П. Чубинський та І. Новицький від кобзаря.*

8.13

Стала на Чорном морі велика хвиля утихати:
Утихала, упадала,
На Чорном морі не бувала;
Усіх козаків до острова
5. Живцем прибывала.
То козаки на острів виходили,
Великим дивом дивували,
Що через Алексія Поповича
Ніодного козака на Чорном морі не теряли.
10. А Олексій Попович на острів вихожає
І всіх козаків
На все добре навчає:
«Слухайте, козаки, панове-молодьці!
Як святе письмо висвічиваєт,
15. На всі моленія указиваєт:
Которий чоловік
Отцевську-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,
Господь єму в путі і дорозі
20. Всеґда помогає;
А которий чоловік отцевску-матчину молитву
Бардзев сневажає
Сам в віки марно погибає,
24. І щастя-долі нікоґда у себе не має».

*Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 199, 200.
Зап. [А. Зайкевич?] у м. Харків від сліпого кобзаря.*

8.14. Дума про Поповича Олексія

Гей, на сивирі та на Дивирі,
На Чорному морі, на білому камені,

- Там сидить ясний сокілонько.
Жалібно квилить-проквляє,
5. На синєє море спільна поглядає,
Що на синіому морі щось недобре починає,
Бере судно козацькеє-молодецькеє,
На три часті розиймає.
Перву часть узяло – в землю Турецьку занесло.
10. Другу часть у гирло Дунайське забило,
Ой третю часть посеред синіого моря приостановило.
Усі пани-полковники на чердак виходили,
Бога молили...
«Гей ви козаки-молодці, хлабрі ¹
15. Запорозьці!
Сповідайтеся ви синіому морю,
Поперед – Богу милосердому,
Всіому війську Козацькому-молодецькому
То тільки обізвавсь писарь військовий,
20. Козак лейстровий,
Пирятинський попович Олексій,
Що: «Ви пани-полковники й козаки рядові!
Візьміте-мини китайкою очі зав'яжіте,
До шиї білий камінь прив'яжіте,
25. Мене самого на синєє море пусьтіте,
Нехай же я буду на синьому морі
Сам своєю головою дарувати,
А чим стільки війська
Козацького-молодецького вигубляти!
30. Бо я, як із дому виїжджав,
З отцем з маткою не прощав,
Старшого брата за брата не мав,
Близьких сусід з їх хліба-соли збавляв,
З двора виїжчав,
35. Отця на воротях стрічав,
Сгременем у груди торкав...
По вулиці своїм конем гуляв,
Малих дітей ростерзав...
Безневинно кров Християнську проливав!
40. Проти Божого Дому Миколая
Шапки не здиймав,
Лиш на свого доброго, молодецького
Коня уповав!...»
То як став писарь висковий,
45. Козак лейстровий,
Пирятинський попович Олексій
Сеє казати,

---

¹ Очевидно, помилка, потрібно «храбрі».

- Стало на синіому морі
Усе впиняти!
50. Отим-то, каже, братця:
Хто отцеву-матирину молитву почитає,
То того Господь і Святий Миколай
53. Зо дна моря визволяє!

*Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. 1, од. зб. 4879, арк. 3, 4.
Зап. у 70–80 рр. ХІХ ст. в Лубенському пов. Полтав. губ.,*

8.15

- Гей на сивирі та на Дивирі
На Чорному морі, на білому камені
Там сидить ясний сокілонько
Жалібно квилить-проквіляє,
5. На синєє море спільна поглядає,
Що на синьому морі щось недобре починає:
Бере судно козацькеє-молодецькеє
На три части роздїймає.
Перву часть узяло – в землю турецьку занесло.
Другу часть – у гирло Дунайське забило
10. Ой третюю часть – посеред синього моря пристановило.
Усі пани полковники на чердак виходили.
Бога молили...
«Гей ви, козаки-молодці, хлабрі Запорозькі!
Сповідайтеся ви синьому морю,
15. Поперед Богу милосердному,
Всьому війську козацькому-молодецькому».
То тільки обізвавсь писарь військовий,
Козак лейстровий
Пирятинський полковник Олексій,
20. Що «ви, пани-полковники, й козаки рядовії!
Візьміте –
Мині китайкою очі зав'яжіте,
До шиї білий камінь прив'яжіте,
Мене самого на синєє море пустіте,
25. Нехай же я буду на синє морі
Сам своєю головою дарувати,
А чим стільки війська
Козацького-молодецького
Вигубляти!
30. Бо я, як із дому виїжджав,
З отцем, з маткою не прощав,
Старшого брата за брата не мав.
Близьких сусід з їх хліба-соли збавляв...

- З двора виїжджав
35. Отця на воротях стрічав,
Стременем у груди торкав.
По вулиці своїм конем гуляв, –
Малих дітей розтерзав,
Безневинно кров Християнську проливав!
40. Проти Божого дому Миколая
Шапки не здіймав
Лиш на свого доброго, молодецького
Коня уповав».
То як став писарь військовий,
45. Козак лейстровий
Пирятинський попович Олексій
Сеє казати,
Стала на синьому морі
Усе впиняти!..
.....
50. Оттим-то каже, братця:
«Хто отцеву-матірну молитву почитає,
То того Господь і святий Миколай
53. Зо дна моря визволяє!»

*Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. 1, од. зб. 4879 Б, арк. 1, 2.
Зап. [у Лубнах] від кобзаря.*

8.16. Олексій Попович ¹

- Ой по Чорному морю,
На камені біленькому,
Там седів сокіл ясненькій,
Ой жалібненько хвилить-прохвиляє ²,
5. На Чорне море спилно поглядає,
Шо на Чорному морі все недобре починає:
Судна козацькі, молодецькі на три часті розбиває.
Первую часть ухопило, одбило,
У Дунай-скирло ³ забило,
10. А другу у Гарапську землю занесло,
А третя часть на бистрій хвилі, на лихій хортувині –
Потопає.
А при той часті було війська много,
Гой, хто був старшиною –
15. До козаків словами промовляє;

¹ «В оригіналі правопис виправлено чорнилом на ярижку: и на ы, і на и і додано ь там, де його не вимагає старий російський правопис. Ми відновляємо первісний правопис» (тут і далі приміт. у виданні).

² «Манжура замість є пише э; пізніше сей знак виправлено на е».

³ «Очевидно замість "Дунайське гирло"».

- И слёзами обливає:
«Гей, козаки, панове-молодці,
Добре ви дбайте,
Гріхів не гайте,
20. Сповідайтеся ви попереду –
Господу Богу,
Чорному морю,
Отаману – Кошовому».
И ті козаки зачували,
25. Та всі замовчали, –
Гой, тільки озоветься Олексій Попович,
Козак лейстровий,
Писарь військовий:
Гой, козаки, панове-молодці,
30. Добре дбайте,
Білий камінь обберіте,
До моєї шиї прив'яжіте,
У Чорнеє море зопхніте.
Те козаки зачували,
35. До Олексія Поповича словами промовляли:
«Олексію Поповичу,
Славний лицарю, писарю ¹,
Ти святе письмо тричі на день читаєшь,
И всіх нас, козаків, на все добре навчаєшь,
40. Ой про що од нас гріхів більше маєшь?»
«Гей, козаки, панове-молодці,
Я святе письмо тричі на день читаю,
И всіх вас на все добре навчаю,
Од вас я гріхів більше маю:
45. Гой, що я ув охотне військо од'ізчав,
З отцем, з матушкою опрощенія не мав,
У груди отця й матушку стременом одпихав.
Старшого брата за родного брата не мав,
Шо з города вибігав,
50. Триста душ малих дітей розбивав,
Кров безповинну християнську проливав,
А молодії жени за ворота вибігали,
Маленькі діти на руки хватали,
Мене, Олексія Поповича,
55. Гой, кляли-проклинали.
Не єсть мене бистра хвиля потопляє,
Єсть мене отцевська и матчина молитва карає.
Гой, кода б мене отцевська й матчина молитва
Од смерти оборонила,
60. На Чорному морі не втопила,

---

¹ «Первісно “писарю” стояло в окремім рядку, а потім перекреслено й дописано до сього рядка».

Як будемо до отця, до матушки, до роду прибувати,
Буду отця й матушку чтити, поважати, почитати,
Шанувати.

- А старшого брата за родного отця,
65. А близьких сусід за родних братів вже мати»
Ой як став Олексій Попович по истинній правді –
Гріхи свої Богу сповідати,
Зараз стала супротивна, велична хвиля на Чорному
морі притихати ¹.
70. Гой, притихала, упадала,
На Чорному морі не бувала,
И всіх козаків до острова жирцем прибивала.
А всі козаки на острів виходили,
И великим дивом дивувались,
И словами промовляли,
75. Шо на якому Чорному морю,
На бистрій хвилі потопали,
А не одного через Олексія Поповича
Из-межи вийська не втерляли.
Олексій Попович на чуда вихожає,
80. Бере в руки святеє письмо читає,
И всіх козаків на все добре навчає:
«Слушайте, козаки, панове-молодці,
Як святе письмо висвічує.
На все моленье указує,
85. Которий чоловік отцевську-матерню молитву
Чтить, шанує и поважає,
Отцевська-матерня молитва –
Со дна моря винімає,
Од гріхів одкупає,
90. До царства небесного привождає.
А нам, братці, годится теє сполняти,
Шо за которими молитвами
Стали хліба-соли поживати».
Дай, Боже, миру,
95. Царському народу,
Християнському,
Всім на здоров'я,
На многая літа маты.

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 153, 154.

*Зап. І. Манжура 1875 р. від кобзаря П. Дашенка із с. Довжик Харківського пов.
Харків. губ.*

¹ «Спочатку “Притихати” стояло в окремій рядку, а потім перекреслено й дописано до сього рядка вже ярижкою».

8.17. Про Олексія Поповича ¹

- Ой ² у сьватую недиленьку барзе ³ рано пораненько
То ⁴ на Чорному мори и ⁵ на камени биленькому
Тамъ ⁶ сидивъ сокиль ясенький,
Жалибненько квылыть-проквыляе,
5. Нызенько ⁷ головку склоняе,
И ⁸ на Чорне море спыльна поглядае,
Шо на Чорному мори все недобре починая:
Бере судна козацьки молодецьки ⁹ на тры часты розбывае;
Одну часть узяло –
10. У Грабськую ¹⁰ землю занесло,
А другуу часть ¹¹ ухопыло ¹²,
У Дунайске гырло забыло,
А третя часть де ся мае,
Посередь Чорного моря, на быстрой супротивній ¹³ хвыли потопае;
15. А пры тій часты бувъ Гатьманъ Кошовый
Грыцько Зборивський ¹⁴.
То винъ на чердакъ исхожае,
До своихъ козакивъ Запорозьцивъ словами промовляе ¹⁵:
«Ой вы козаки, славни Запорозьци! ¹⁶
20. Сповидайтеся вы ¹⁷, братьця, Чорному ¹⁸ морю
И 'таману ¹⁹ Кошовому,
Якъ бы отцю духовному ²⁰, –
Напередь Богу мылосердному ²¹,
Который ²² найбільше грихивъ мае».
25. То вси козаки гатьманьци запорозьци тоди ²³ замовчалы,
А ²⁴ тилько озывається Олексій Поповичъ,
Пырятынський писаръ військовий,

¹ «Варіант И – запис В. Горленка того самого твору від того самого співака, зроблений кілька літ пізніше, має такі зміни в порівнянні з старшим текстом Крюковського» (тут і далі приміт. у виданні).

² «Та».

³ «Бракуе».

⁴ «Бракуе».

⁵ «Та».

⁶ «Бракуе».

⁷ «В свою низенько».

⁸ «А».

⁹ «Береть судно козацьке-молдецьке».

¹⁰ «У Орапську».

¹¹ «Бракуе».

¹² «Ухватило».

¹³ «Бракуе».

¹⁴ «Збурівський».

¹⁵ «Гірко плаче та ридає Словами промовляе».

¹⁶ «Ой, ви, сотники і полковники і козаки рядові!»

¹⁷ «Бракуе».

¹⁸ «І к Чорному морю».

¹⁹ «І на перед Богу Милосердному і отаману».

²⁰ «Бракуе».

²¹ «Та».

²² «Которий на собі».

²³ «То всі сотники, всі полковники».

²⁴ «Бракуе».

- Козакъ лейстровый ¹:
 «Эй, панове молодьци ²,
 30. Козаки запорозьци!
 То добре вы ³ учыните,
 Возьмитъ мини ⁴ чорною ⁵ кытайкою самому ⁶ очи завьяжите
 Та бильй каминь до шыи прычепите,
 Та возьмите мене самого на Чорнее море пустите;
 35. Нехай я буду самъ ⁷ своєю головою на Чорному морі даруваты,
 А нижъ бильше ⁸ вийська, товариства сердешного, невынни души теряты.
 Я то, – каже, – братьця, съ Пырятына-города выижджавъ,
 Зъ ⁹ отцемъ изъ маткою прощенія не прыймавъ ¹⁰,
 Брата старшого за брата не мавъ ¹¹,
 40. Худымы словами его называвъ
 Блызкыхъ сусидъ зъ хлиба соли збавлявъ,
 Зъ двора зъижджавъ,
 Та свого отця и матирь стременамы въ груди поторкавъ
 И добрымъ конемъ своимъ воронымъ по вулицы пробигавъ,
 45. Чужыхъ дитокъ ростурчавъ,
 Кровь хрыстыяньську на сыру землю прольывавъ,
 Мымо ¹² церковь ихавъ, мымо святого Мыколая, шапки не знимавъ ¹³,
 На соби хреста на покладавъ,
 Лишь ¹⁴ то я не свого ¹⁵ коня вороного доброго
 молодецького поглядавъ,
 50. На ¹⁶ свое здоровье козацьке-молодецьке измагавъ ¹⁷.
 Колыбъ ¹⁸ мини Богъ помигъ у добрымъ здоровьи у сій ¹⁹ потреби сходьты,
 То мигъбы ²⁰ я отцевьську й матчыну ²¹ молитву ануваты й поважаты,
 Рано й пизно спомынаты,
 Отця й матирь почитаты ²²

¹ «Бракуе».

² «Рядки 29–30: Ой ви сотники, ви і полковники і козаки рядовіи».

³ «Ви собі».

⁴ «Мене».

⁵ «Бракуе».

⁶ «Бракуе».

⁷ «Сам на Чорному морі своєю головою дарувати».

⁸ «Аж не».

⁹ «Із».

¹⁰ «Не ймавъ».

¹¹ «Замість рядків 39–44: На свого доброго коня сідав, /
 Свого отця і матір в груди поторкав /
 І близьких сусідів з хліба і соли збавляв /
 Свого старшого брата за брата не мав, /
 Добрим конем по улици пробігав».

¹² «А мимо».

¹³ «Шлички не скидав».

¹⁴ «Али ж».

¹⁵ «Свого доброго коня поглядав».

¹⁶ «Та ну».

¹⁷ «Уповав».

¹⁸ «Коли-би-то».

¹⁹ «Сієї».

²⁰ «Мог».

²¹ «Отцеву і материну».

²² «Рядків 54–61 бракуе».

55. И брата старшого за ридного отця въ себе маты́,
И близькихъ сусидь хлибомъ-силлю надиляты,
И чужыхъ маленькихъ дитокъ на вульцяхъ стричаты,
Шапку здійматы,
Нызькій поклонъ отдаваты,
60. И на все добре научати,
І въ церковь съватую Мыколая шо-суботы, шо-недили молебни найматы».
То якъ ставъ Олексій Поповычъ, Пырятынський ¹ писарь військовий,
Козак лейстровий,
Мылосердному Богу и Чорному морю,
65. И 'таману військовому, и товариству сердешному
Свои грихы ² по правди повидаты,
То стало Чорне море утыхаты ³;
И ⁴ такъ воно втыхало ⁵,
Якъ бы николы й не грало;
70. Ставъ зъ Дніпра тихый витерь повиваты,
Стало козацьке ⁶ молодецьке судно до Буйной ⁷ Прыспы прыбуваты;
То одну часть узяло ⁸ –
Зъ Грабьської ⁹ земли вынесло,
А другую часть исхватыло –
75. Зъ ¹⁰ Дунайського гырла vyrвало, та до Буйной Прыспи прыбыло.
Та тоди вси ¹¹ козаки на сыру землю схожалы,
На колина ¹² упадалы,
Господа Мылосердного сохвалялы ¹³.
То вси козаки тоди дывомъ дывувалы,
80. Що на якій то быстрой супротивній хвылі потопалы,
Та ни одного козака на втерялы.
То тоди то Олексій Поповычъ ¹⁴ на сыру землю схожае
Гирко плаче-рыдае ¹⁵
И до козаків словамы промовляе:
85. «Оттымъ то, – каже, козаки-запорозьци ¹⁶,
Шо то ¹⁷ годитьця отцева матчына молитва!

¹ «Відси до 65 ряд. Включно пропущено».

² «Гріхи Милосердному Богу і Чорному морю / І отаману кошовому по правді повідати».

³ «Унімати».

⁴ «То».

⁵ «Унімалось».

⁶ «Судно козацьке-молодецьке».

⁷ «То всі».

⁸ «зяло».

⁹ «Орапської».

¹⁰ «Із».

¹¹ «То всі».

¹² «К сирій землі низько поклони ударяли».

¹³ «Рядків 78–81 бракує».

¹⁴ «А Олексій Попович Пирятинський».

¹⁵ «Ряд. 73–74: Береть у руки святе письмо читає, /
До сотників до полковників словами промовляє: /
"Ой-же козаки пани всі молодці"».

¹⁶ «Рядків 78–81 бракує».

¹⁷ «Бракує».

- Шо хто отцеву и матчыну ¹ мольтву спомынае,
 То отцева и матчына мольтва ² изо дна моря душу выймае,
 Одъ грихивъ смертенныхъ ³ одкупляе,
 90. Передъ Праведною Судією поставляе.
 Эй то годытьця отцева й матчына мольтва чумакови въ чумацтви ⁴,
 Козакови въ козацтви,
 Багачеви въ багацтви
 И на Чорному мори
 95. И на суходоли.
 Дай Боже мыру царьському,
 Народу хрыстыянському
 На многая лита
 99. До коньця вика!

Друк. за: Мартинович, 1906. – С. 9–12.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в м. Лохвиця Полтав. губ. на Приліпці від кобзаря І. Кравченка (Кравченко-Крюковський).

8.18. Олексій Поповичъ

- Ой то на Чорному мори, на камени биленькому,
 Тамъ сидивъ сокиль ясенькый.
 Жалибненько квылыть-проквыляе,
 На Чорне море спыльна поглядае,
 5. Шо на Чорному мори все недобре починая,
 Супротивна хвыля встаетае,
 Бере судна козацьки-молодецьки на тры часты розбивае.
 Шо первую часть узяло,
 Въ Градзьскую землю занесло,
 10. А другую часть ухватило,
 На тры часты розбыло,
 А ще третя часть же ся мае,

¹ «То ... материну».

² «То ... матрина молитва і помощ спомагае».

³ «І от гріхів смертельных».

⁴ «Рядків 53–95 бракує, замість того:

То всі сотники і полковники теє зачували

До Лексія Поповича словами промовляли:

“От-же Олексію Поповичу, хотя ти береш в руки святе письмо читаеш,

А лиш-би то ти більше гріхів на собі маеш?!”

Та тоді вони на сирій землі проживали,

Молебні наймали,

Отцеву й материну молитву споминали.

Сами поміжду собою дивом дивували.

“Шо на якій то бистрій хвилі на Чорнім морі ми пробували,

На середині потопали,

Та не одного козака не втерляли!

Шо нас Господь Милосердний виніс

На край веселий

Между мир хрещений!”».

- На супротивній хвилі потопає ¹.
А (ой) ² ще жь пры той часты було козаківъ виська много,
15. А́ ще пры той часты́ був гатьманъ запорозькый,
То винъ до козаківъ словамы промовляє,
Передъ Богомъ навколинкы ставає,
А́ ще дрібнымы слезама проливає.
«Одже жь, козаки, панове-молодци, добре вы дбайте,
20. На соби гриховъ не тайте!
И сповѣйдуйтесь напередъ мылосердному Богу и Чорному морю,
Тогда козаки вси замовчали,
Только миждо ными Олексій Поповычъ
Пыръятынськый козакъ лейстровый,
25. Пысаръ виськовый,
То винъ до козаківъ словамы промовляє,
Отца свого и матушку спомынає:
«Одже жь, козаки панове-молодци,
Добре вы учыните,
30. Возьмить мини, главному пысарю,
Билый каминь до ший прычепите,
Красною кытайкою очи затьмите
І мене самого на Чорне море пустите,
Нехай же я Чорне море самъ своею головою буду даруваты,
35. Нижъ мини стольки виська козаківъ
Неповынно душъ ихъ погубляты.
Козаки зачувають,
До Олексія Поповыча словамы промовляють:
«Шо якъ же ты найбільше на соби гриховъ маєшь,
40. Шо ты берешъ у руки Святи кныгы чытаєшь,
У насъ простыхъ козаковъ на все харашо навчаєшь?»
То Олексій Поповычъ зачуває,
До козаківъ словамы промовляє,
А́ ще дробнымы слезама проливає:
45. «Одже жь, козаки, панове-молодци,
Хоть я беру въ руки,
Святи кныгы чытаю
И васъ (простихъ) козаківъ простыхъ харашо навчаю,
А я єсть самъ усе недобрее злоє починою.
50. Як я зъ города, зъ Переятына увъ охотне висько одъжджавъ,
Я зъ отцемъ, зъ матушкою прощенія не прыймавъ,
На старшого брата великый гнивъ покладавъ,
А близькымъ сусидамъ неповынено хлиба-солы збавлявъ,
Старшу сестру стременомъ одпыхавъ, прощенія не дававъ,
55. А́ ще по вульци добрымъ конемъ воронымъ гулявъ,
Мали диты попидъ тынню рострощавъ,
Неповынено кровь хрыстыянську проливавъ,

¹ «Хоть потопає, хоть погибає» (репліка виконавця, зафіксована збирачем).

² Тут і далі дужки в тексті.

- А́ ще ихавъ мымо Святую Церковь Святого Мыколая,
Шапки не здыймавъ, на себе хреста не складавъ,
60. То може мене Господь мылостывый наиболее скаравъ.
То вже жъ (одже жъ), козаки, панове-молодци,
Не есть мене на Чорному мори супротывна хвыля потопає,
А есть мене отцевська-матерына молитва крѣпко побыває.
То вже жъ, козаки, панове-молодци,
65. Когда бъ же мини Господь поблагословивъ
У сій потреби въ добримъ здоровьи сходжаты,
Могъ бы я свого отца-матушку повыдаты,
Старшого брата за родного отца въ себе маты,
А блыжнихъ сусидь за родное браття поважаты,
70. А за старшу сестру по манастыряхъ молебни повсегда отправляты». Якъ ставъ Олексій Поповичъ свои грихы мылоседному Богу по правди
повыдаты...
- Стала на Чорному мори супротывна хвыля вниматы
То такъ уже жъ на Чорному мори супротывна хвыля внимала,
Якъ никогда жъ вона не бувала.
75. Бере судна козацьки молодецьки уси часты
до Буйно́й прыстани до берега прыставляла
Отогда жъ козаки уси дывомъ здывувалы,
На якій то мы быстри́й хуртовыни на лыхій хвыли потопалы
Та ни одно́го козака мыждо виська неповыне мы не втырялы.
То отогда жъ Олексій Поповичъ на чуда выхождає,
80. Передъ Богомъ навколинкы ставає,
Бере въ руки святы кныгы читає,
Козакивъ усѣхъ простыхъ харашо навчає:
«Одже жъ, козаки, панове молодци!
Шо святе пысьмо свищыть высвищає
85. На всяко́е моленья указує.
Шо который чоловикъ отцевську матерыну молитву штыть, шанує, поважає,
То отцевська матерына молитва отъ гриховъ одкупляє,
До Царствія небесного прывождає,
У купецтви, у реместви, на́ поли, на́ мори на помочь спомагає,
90. Зо дна моря вынимає!
Дай Боже мыру Царському
Народу хрыстыяньському
И всѣмъ, и вамъ, православнымъ хрыстыянамъ
94. На здравіє, на многая лита!

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 592, арк. 2 зв., 3 зв.

*Зап. П. Мартинович 1895 р. від кобзаря Хв. Гриценка із с. Глинськ Зінківського пов.
Полтав. губ.*

8.19. Олексія Поповича писня ¹

- Ой на Чорному мори
На камені на биленькому
Тамъ съдивъ сокиль ясенькій,
Жалибненько хвылыть-прохвыляе,
5. На небо святее й на Чорнеє море спыльна поглядає,
Якъ Чорнеє море грало,
Корабли й судна розбывало,
Перву часьть одбыло,
И въ море затопыло,
10. А другу часьть одбыло,
В Озовь-городъ прыбыло
А третю часьть одбыло
И на мись-ти остановыло.
А в третій часьті було війська багато
15. Гатьмана Кошового
И въ отамана ² Боривського
Грыцька Коломійченка Кошового.
Отаманъ Боривський
Грицько Коломійченко Кошовый
20. Винъ на чердакъ исхожайе
И до свойыхъ козакивъ словамы промовляе:
«Панове-козаки, хлопци,
Добри молодьци!
Волю майте,
25. Грихивъ не тайте,
Богу небесному Мылосердному сповидайте».
Уси козаки, хлопци, добри молодьци замовчальы,
Якъ у ротъ воды набралы,
Тилькы обиззався
30. Олексій Поповычъ,
Пырыятыньський пысаръ виськовый,
Козакъ лейстровый.
Олексій Поповычъ,
Він на чердакъ исхожайе
35. И до свойыхъ козакивъ словамы промовляе:
«Козаки, – каже, – панове добри молодьци,
Возьмите мини каминь до шыйи привьяжите,
Червоною китайкою очи мини завьяжите
І въ море мене впусьтите,
40. Нехай я буду въ мори самъ потопаты,
Анижъ козацького війська запорожецького много теряты.
Шо я-то, – каже, – братьця, съ Переятына-города одыйжджавъ,
Зь отцемъ, изъ маткою не прощався

¹ «Не могу Вамъ и сказать, виткиля йыйы почат» (тут і далі репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 224 зв. 225: – «вотамана».

- І старшого брата за брата не почитавъ,
 45. І мѣншу сестрыцю стременомъ у груди одпыхавъ,
 Побыля сорока церковъ йыхавъ – шапки не знимавъ,
 На себѣ хрѣста не покладавъ,
 Черезъ села йыхавъ, маненькихъ дитокъ топтавъ ¹,
 Християньськую кровъ прольвавъ,
 50. На Чорному мори
 Пану кошовому Отаману
 Свойы грѣхы открывавъ.
 Се ж мене не быстрая хвѣля потопляе,
 Це мене отцѣва молытва матусына погубляе».
 55. Якъ отцеву молытву матусыну ставъ читаты,
 И стало Чорнейе море втихати.
 И вѣтакъ воно втихало,
 Хоть бы нико́лы й не грало.
 [У]сі коза́кы до Цендры-о́строва прыплыва́лы,
 60. До Буйно́и прыстани прыставалы,
 И Творца́ небесного сохвалялы,
 Шо съ козакивъ ни о́дного не втерялы.
 Поклонимся Творцу́ Небесному
 І всѣму мыру хрещеному
 75. На много́йе ли́та
 До киньця́ вика

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 131, 131 зв.

*Зап. П. Мартинович від М. Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) у с. Кам'янка
 Полтав. губ.*

8.20. Про Олексія поповича

- Ой на Чорному мори, а на камені биленькому
 Тамъ сыдыть сокиль ясненькый,
 Жалибненько хвѣлыть-прохвѣляйе,
 И на Чорне море все пылно поглядае,
 5. Шо шьчѣ то жъ на Чорному мори все недѣбре почынае:
 Зла-супротывна хвѣля вставае,
 Судна молодецькыйи-козацькыйи на тры часты розбывае,
 Ой що перву часъть ухватило – одбыло,
 У Дунайське гырло забыло,
 10. А хтору часъть ухватило –
 Одбыло,
 У Грабську зѣмлю занесло,
 А третя часъть ищѣ майе –
 На быстрій хвѣли, на лыхій хуртовѣни потопайе.

¹ «Манінькихъ дитей топтавъ. Хоть дитокъ, хоть дитей, все одно» (приміт. виконавця, зафіксована збирачем).

- А пры тій же часці́ було́ вйська́ мно́го,
15. Хто́ бу́вь старшыно́ю?
Грыцько́ Коломйченко ¹
По всьому́ вйську́ найгро́мче клы́че ²,
Винь до козакивь́ словомь́ промовля́йе:
«Коза́кы па́нове-моло́дцы!»
20. До́бре вы дба́йте,
Грихивь́ свойихъ́ не та́йте!
Сповида́йтесь напередъ́ Милосе́рдному Бо́гу
Та Чорно́му мо́рю,
Та Днипру́ низово́му,
25. Та ота́ману кошово́му».
То вси́ коза́кы це́ зачува́лы
И вси́ замовча́лы,
Тйлькó оды́нь озове́тьця Олекси́й Поповы́чъ,
Ге́тьманъ-запоро́жець:
30. «Ой коза́кы ви па́нове-моло́дцы!
До́бре вы учини́те,
Возьми́те мене́ само́го, Олекси́я Поповы́ча,
Очи кита́йкою запни́те
И важкы́й ка́минь до шы́йи прывя́жите,
35. И за всіхъ́ мене́ у Чорне́ мо́ре й пусьти́те,
Та бу́ду я свое́ю голово́ю все Чорне́ мо́ре дарува́ты,
Чимь́ маю́ безневинныхъ́ козакивь́́ на Чорно́му мо́рі погубля́ты».
То вси́ коза́кы це́ зачува́лы
И вси́ запла́калы и слова́мы промовля́лы:
40. «Гей, Олекси́ю Поповы́чу,
Сла́вний лы́царю
Й пы́сарю!
Шо ты́ ж те свья́те пы́сьмо́ по тры́чи на́ день чита́ешъ
И на́сь, простыхъ́ козакивь́́ на все до́бре навча́ешъ,
45. А про шы́чо ты грихивь́́ найбильше́ та майе́шь?»
То то́ Олекси́й Поповы́чъ це́ зачува́йе,
Слова́мы промовля́йе
И сльоза́мы облыва́йе:
«Гей, коза́кы вы па́нове-моло́дцы!»
50. Самь́ я недóбре почи́навъ:
По охóти вь́ вйсько́ одъи́жджавъ́
И з отце́мъ изъ́ ма́тирью́ попроче́ния не ма́въ,
Та за мно́ю оте́ць-ма́ты за воро́та вибі́гали,
В мене́ прощє́ния прохали́ та блага́лы,
55. Та я́ зь ны́мы прощє́ния знемо́гавъ́,
Стремено́мъ у́ груди́ відпыха́въ,
То, мо́жесть, мене́ коза́кы па́нове-моло́дцы́ найбильше́ то́й грихы́спитка́въ.

¹ «Хто ка́же: “Грицько́ Боровый́, ота́манъ кошовый́”, а хто́ ка́же “Грицько́ Коломйченко́ / Найгро́мче клы́че”. Остапъ́ колы́ ка́же: “Григорій́ Коломйе́ць / По всьому́ вйську́ найгро́мче клы́че”».

² «А́бо найпрегро́мче клы́че».

- А й ище по вульци своїмь быстрымь конемь молодецькымь пробигавь,
 Та по трыста малыхь дитей побывавь,
 60. Кровь безневинну прольвавь,
 То молодийи жены за ворота вибигалы,
 Малыхь дитей на руки хваталы,
 А мене, Олексія Поповыча, клялы-проклиналы,
 А ище мымо сорок церковь пробигавь,
 65. Шапки не здіймавь
 Та на лице хрыстыянське хреста не складав.
 Не єсть це мене быстра хвѣля потопаѣе,
 А єсть мене отцівська-материна молитва на Чорному мори карайе.
 Колы бь же мене отцівська-материна молитва одь смерти оборонила,
 70. На Чорному мори не втопыла,
 Тоди я буду до роду прибуваты,
 Ридного брата за ридного отця почытаты,
 А ридну сестру за ридну матир уважаты,
 А близькихь сусидь за ридныхь братывь почытаты.
 75. То ставь Олексій Поповичь по ыстыній правди грихы Богу сповидаты,
 То стала зла-супротивна хвѣля на Чорному мори прытыхаты
 И втыхала,
 И впадала,
 Якь-будьто на Чорному мори того й не бувало,
 80. И всихь козакывь на суху путь прыбывало.
 И велыкымь дывомь дывувалысь:
 «Гей, козаки, вы панове-молодци!
 На якій мы лыхій хуртовыни потопалы,
 85. Даже и одного междо вѣйска мы козака не втерялы».
 И той Олексій Поповычь на суху путь выхожайе,
 Берє сьвате пысьмо у руки, чытає
 І нась, простыхь козакывь, на все добре навъучайе:
 «Слушайте, козаки, панове-молодци!
 Якь це пысьмо сьвате та высвѣчуѣе,
 90. На всяке молєнія указуѣе:
 «Хто отцівську й матерыну молитву спомынайе,
 То отцівська й матерына молитва
 У купецви,
 У ремєстви,
 100. Й и вь слипецтви,
 На поли й на мори помогаѣе».
 Даруй, Боже, мыру хрыстыянському
 І цьому люду На многая лита
 105. До киньця вѣка.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 910, арк. 2, 3.

Зап. П. Мартинович 1925 р. від кобзаря М. Даниленка-Пелиха із слободи Мерефа Харків. обл.

8.21. Олексій Поповичь, гетьманъ-запорожець

- По Чорно́му мо́рю, по ка́мини біле́нькому,
Та́мь сиді́въ со́киль ясне́нькій,
Жалибне́нко хвылы́ть-прохвыля́е,
Все́ на Чорне́ мо́ре спы́лно погляда́е.
Все́ на Чорно́му мо́рю все́ не́добре почи́найе:
5. Бы́стра хвы́ля хвылы́шна вже́ встава́йе,
Су́дна коза́цьки-молоде́цьки на тры́ часты́ розбива́йе.
Пе́рву часе́ть схваты́ло и одбы́ло,
У Дуна́йське гы́рло забы́ло,
А второ́у часе́ть схваты́ло и одбы́ло,
10. У Гра́дську зе́млю занесло́.
А тре́тя часе́ть де ся ма́йе,
Посере́ди Чорно́го мо́ря
На бы́стрій хвы́ли хвылы́шній потопа́йе
А пры́ той часты́ було́ войська́ мно́го.
15. Хто́ бувъ ста́ршыною?
Григо́рий Коломы́цынъ.
Онъ пу́ всюму́ вй́ську збарзе́ клы́че:
«Слу́шайте, коза́кы-па́ны-моло́дьци!
До́бре вы дба́йте,
20. На Чорно́му мо́ри гы́рховъ не та́йте.
Сповида́йтесь напередъ́ Мыло́сэрдно́му Богу́
И сьвято́му Чорно́му мо́рю
Низипру́ низово́му
И ота́ману Кошово́му».
25. Уси́ коза́кы замовча́лы,
То́льки обизва́вся Олексі́й Поповичьъ,
Гетьма́н-запоро́жець:
«Слу́шайте, коза́кы, па́ны-моло́дьци!
Возьми́ть мои́ карі́йи о́чи кыта́йкою запни́те
30. И до́ мое́йи биле́нькойи шии́и важкы́й ками́нь пры́вьяжи́те
І мене́, Олексі́я Поповичя́, за всіх у́ мо́ре спу́стите.
Нехай́ же я бу́ду своєю́ голово́ю Чорне́е мо́ре дарува́ты,
Исьли́ я маю́ на Чорно́му мо́рю хры́стіяньскы́х душъ́ погубля́ты.
То коза́кы зачува́лы
35. И в́си промовля́лы:
«Сла́вный ти́ пы́сарь и лы́царь!
Все́гда сьвяте́ письмо́ чыта́йешъ
И насъ́, простьы́х коза́кывъ, на все́ до́бре науча́йешъ,
А за шо́ ж ты са́мь найбо́льше гы́рховъ ма́йешъ?»
40. «Слу́шайте коза́кы, па́ны-моло́дьци.
У воскресе́ный де́нь ме́дъ-выно́ попы́вавъ,
То за то́ мене́, коза́кы, па́ны-моло́дьци,
На Чорно́му мо́рю гы́рхъ сьпотка́йе!
По охоты́ску коне́мь своо́йимъ коза́цькымъ-молоде́цькымъ оды́йжджа́въ

45. И зъ отцо́мь, з ма́тушкою прошь́ченія не ма́вь.
 Оте́ць-ма́ты за воро́та вихожда́лы
 И ме́не, Олексі́я Поповы́ча, прошь́ченія проха́лы.
 То я недобре почи́навъ
 И стремено́мь у груди отпыхавъ,
50. То за то́ ме́не, коза́кы, па́ны-моло́дцы,
 На Чорно́му мо́ри гърихъ спитка́е.
 Конёмъ своимъ коза́цкымъ-молоде́цкымъ пробига́вь
 И тры́ста ду́ш мане́нькихъ дитокъ побывавъ,
 То за то́ ме́не, коза́кы-па́ны-моло́дцы
55. На Чорно́му мо́рі гърихъ съпитка́е.
 Мы́мо сорока́ церко́вь пробига́вь
 И на сво́е хры́стыяньське лы́це хреста не скла́давъ,
 Мы́мо стариковъ прои́жджя́вь
 И стары́камъ на добры́день не каза́вь.
60. Якбы́ мене́ отцо́вская-ма́терына ослобо́ныла
 И на Чорно́му мо́ри не втопы́ла,
 То я бь до госпо́дь прибува́вь ¹
 И отця́-мату́шку шты́в-шанува́вь,
 А старшого́ брата за отца́ счита́вь».
65. Ста́вь Олексі́й Попови́ч по Йисътинному́ Бо́гу
 Гъри́хы пропови́даты,
 Ста́ла на Чорно́му мо́рю бы́стра хвы́ля втиха́ты
 И вты́хала и впа́дала,
 Будьто́ во́на на Чорно́му мо́рю и не бува́ла,
70. Всихъ коза́кывъ живце́мь до остро́вь прибыва́ла ².
 Все коза́кы на остро́вь вихожда́лы
 І велькы́мь дывомъ дивува́лыся:
 «На якій то мы́ бы́строй хвы́ли хвы́лынскій потопа́лы
 И черезъ Олексі́я Попови́ча з-мы́жы вй́ська
75. Ни одно́го коза́ка ны́ втыря́лы».
 Бере́ Олексі́й Поповы́ч съвяте́ пысьмо́ у ру́кы, чыта́е
 И на́сь, просты́хъ коза́кывъ, на все́ до́бре навъуча́е:
 «Слу́шайте, коза́кы, па́ны-моло́дцы!
 Хто́ отцо́вскую́ и ма́терыну мо́лытву шты́ть-шану́е й поважа́е,
80. То отцо́вская́ и ма́терына мо́лытва
 У купе́цтви
 И въ реме́стви,
 И на по́ли,
 И на́ мо́ри
85. Все́ на помо́шьчь посо́бляйе».
 Дай, Бо́же, мы́ру ца́рському́
 И наро́ду хры́стыяньському́
 Отъ сього́дня та́й до вика́
89. На мно́гая ли́та.

¹ «До хати, значить» (тут і далі репліка виконавця, зафіксована збирачем).

² «До берега».

*Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 953, арк. 6, 7.
Зап. П. Мартинович 1931 р. від лірника Дем'яна Синила із слободи Просяне
Валківського р-ну Харків. обл.*

8.22. Олексій Поповичь

- На Чорному морі,
На камини биленькому
Сьдивь сокиль ясний,
Квылыть-проквыляйе
5. Ъ́ на Чорне море погляда́йе,
Шо на Чорному мори шось недобре гада́йе:
Супроты́вна хвыля зь моря прыбува́йе,
Судна козацькі-молодецькі на тры часьти розбыва́йе.
Тамь Грыцько Буровський-ота́мань зь свойимы козакамы потопа́йе.
10. У йихь одну частыну взяло
И вь чужу Орабську землю занесло.
Другу частыну вхватыло
У Дунайське гырло затопыло,
Третю частыну посередь Чорного моря хвылямы забыло.
15. Тоди Грыцько Бурковський на чардакь виступа́йе,
До козакивь промовля́йе:
«Ой ви козаки-хлопци,
Добри молодьци!
Хто на соби грыхь ма́йе,
20. То туть пры всюму товари́стви нехай його́ сповида́йе».
То вси козаки мовчалы, мовь понимилы,
Потому́ шо вони на соби ниякого гриха не имилы.
Тилькы обизва́вся Олексій Поповичь,
Пырятынський козакь лейстровый,
25. Пысарь військовий:
«Козаки-панове!
Возьміть мині чорною кытайкою очы завьяжіте
И до шыи билый каминь привьяжіте,
И вь море пусьтіте.
30. Хай я одынь у мори буду погыбаты
А невынне товари́ство,
Нехай його́ Богь мылосердний буде спаса́ты,
Бо я великий грыхь маю,
И передь ва́мы, браты мои, сповидаю:
35. Якь я вь охотне військо зь дому одъйжджавь,
Увь отця-ма́тері благословенья не бравь,
Старшого брата за брата не почита́вь,
Сестру воть себе стременамы отпыхавь,
Вулыцямы пройжджавь,
40. Свойимь конемь маленкых дитокь топта́вь,

- Мы́мо це́рквы пройижда́вь –
Хреста́ на се́бе не поклада́вь,
У Го́спода милосе́рдного по́мочі не проха́вь».
Як ста́в Олексі́й Попович своїи гєріхі сповіда́ти –
45. Ста́ло Чорне мо́ре прытыха́ты,
И ста́ли зь усіхь крайи́вь козацьки судна́ до о́строва Те́ндра прибува́ты.
Ставь винь, Олексі́й Попови́чь, йимь каза́ты:
«Ота́къ же воно́, бра́тьця, отце́ва й ма́терина мо́лытва посо́бляйе
Яке́ то намъ горе́ не було́,
50. А зь дна́ мо́ря на́ши судна́ на о́стров Те́ндирь прыдуло́,
Отце́ва й ма́терина мо́лытва посо́бляйе
Чумаку́ вь чума́цтви,
Козаку́ вь коза́цтви
И в по́ли,
55. И в до́ми,
И в пу́ті, и вь до́рози».
Сла́ва запо́розьськымъ козака́мъ не гыне нико́лы ¹.

*Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 28, 28 зв.
Зап. П. Мартинович у лютому 1932 р. від кобзаря Т. Жадана.*

8.23. Олексі́й Попови́чь

- На Чорному мори та на камені биленькому,
Тамъ сыдивь сокиль ясенький,
Жалибненько хвыльть-прохвыляе,
Та на Чорнее море поглядае,
5. Шо на Чорному мори все не добре починае,
Шо изь низу, изь Чорного моря буйный витерь повивае,
Посередь Чорного моря быстра хвыля, лыха хуртовина уставае
И вси судна козацьки-молодецьки бере, на тры части розбивае.
То перву часть ухопыло –
10. Вь Дунайское гирло забыло,
А другуу часть взяло,
У Грабську землю занесло,
А третя часть де ся мае –
Посередь Чорного моря потопае...
15. А при той части було війська много,
Бувь гатьмань, кошовый атамань Грыцько Коломыгчий,
Шо по всему війську борзо оклыче:
«Эй, козаки, панове молодци,
Што который козакъ на соби найбільше гриховъ мае,
20. То сповидайтесь напередь милосердному Богу
И Чорному морю

¹ «Отó йому́ й вузлóвка. Отó йому́ ніякого кинця́ йому́ не треба.
Якь Олексі́й Попови́чь потаповъ на Чорному мори».

- И отаману кошовому,
И всему війску сердешному!»
То вси козаки замовчали,
25. Только озоветьця Олексій Поповычъ Пырятынський,
Козакъ лейстровый и пысарь війсковый:
«Эй, козаки, панове-молодци,
То сповидаюся я напередъ мылосердному Богу,
И Чорному морю,
30. И отаману кошовому,
И всему війську сердешному:
То прошу я васъ добре вы учините,
То мени самому билый каминь на шею прычепите
И мене самого на Чорне море пустите,
35. То нехай же я буду самъ на Чорному мори потопаты,
Своею козацькою головою Чорне море дароваты,
Анижь я маю козаковъ зъ-межи війска безневинно теряты.
Што я въ городи Пырятыни въ охотне війско поступавъ,
Зъ отцемъ, зъ маткою прощенья не воспринимавъ,
40. И на старшого брата великый гнивъ покладавъ
И близькимъ сусидамъ хлиба и соли позбавлявъ,
Добрымъ конемъ по улыцямъ гулявъ,
Маленьки диткы рostrучавъ,
Кровъ хрыстыянску прольывавъ
45. Мымо церковъ йхав, мымо Святого Мыколая,
Шапки не знимавъ,
Хреста на себе не покладавъ,
Чесній громади на день добрый не сказавъ.
Отъ же то, козаки, панове-молодци,
50. Не есть же насъ посередъ Чорному мори быстра хвыля потопае,
Есть же насъ отцевська та матчына мольтва посередъ Чорного моря карае.
Когда бъ мени Господь помигъ
Си козацьки потреби зхожаты,
До роду, до отця, до матушки прыбуваты,
55. Могъ бы я своего отця и матушку поважаты,
Старшого брата за родного отця почытаты,
И близькихъ сусидивъ за родное браття у себе маты!..»
То якъ ставъ Олексій Поповычъ пырятынський
Богу грихы свои по правди повидаты
И отцевську мольтву матерыньску спомынаты,
60. То тогда стала на Чорному мори быстра хвыля и лыха хуртовына прыгыхаты.
Сталы вси судна козацьки-молодецьки до прыстани прывертаты (прыбуваты).
То тоди вси козаки на чудо выхожалы,
Великымъ дывомъ дывовалы
Шо на какой то быстрой хвыли, лыхий хуртовыни потопалы
65. Та ни одного козака зъ межи війска не втерялы.
То тогды Олексій Поповичъ козакъ лейстровый и пысарь війсковый
Онъ на чудо выхожае,

- Бере святе письмо въ руки чытае:
Всімъ козакамъ на всякое моленіе показуе:
70. «Отъ же то козаки, панове-молодци,
Што который козакъ отцевську матерыну молитву спомынае,
Отцевська та матерына молитва зо дна моря вынимае,
И одъ гриховъ душу одкупае,
До царства небесного привождае!»
75. Дай Боже мыру царському,
Народу хрыстыянському,
Всімъ православнымъ хрыстыянамъ
78. На многыя лита!

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 154, 155.

Зап. В. Горленко в 1880 рр. у с. Дейкалівка Полтав. губ., від кобзаря М. Кулика (Гордієць).

8.24. Олексій Поповичъ

- У святую неділеньку, рано-пораненько
На Чорному морі та на камені біленькому,
Сидівъ сокіль ясененькій, жалібненько квилить-проквילה,
Свою головку низенько склоняе,
5. А на Чорне море спильна поглядае,
Шо на Чорному морі усе не добре починае:
Береть судно козацьке – молодецькее на три часті розбивае;
Одну часть узяло у орабську землю занесло,
А другу часть ухватило у Дунайське гирло забило.
10. А третя часть – де ся має? –
Посеред Чорного моря на бистрій хвилі потопае...
А при той часті був гетьманъ кошовий, –
Грицько Збурівській
То вінъ на чердакъ ісхожае,
15. Гірко плаче та рыдае,
Словами промовляе:
«Ой, вы, сотники и полковники и козаки рядові
Сповідайтеся, братця, и къ Чорному морю,
И напередъ Богу милосердному и отоману кошовому:
20. Котрый на собі найбільше гріхівъ має!»
То всі сотники, усі полковники замовчали,
Тільки озывается Олексій Поповичъ Пирятинській, писарь війсковий и
козакъ лейстровий,
То вінъ на чердакъ ісхожае, словамы промовляе:
«Ой, вы, сотники, вы и полковники и козаки рядові,
25. То добре вы собі учиніте, возміть мене, чорною китайкою очи завяжите,
Та білий камінь до шні причепите,
Та візьміть мене самого на Чорне море пустите.

- Нехай я буду на Чорному морі своєю головою дарувати,
Аж не товариства сердешного невинної душі теряти!
30. Я то, каже, братця, зь города Пирятина виізжавъ,
Изъ отцемъ, изъ матірью прощення не ймавъ,
На свого доброго коня сідавъ,
Свого отця и матір вь груди поторкавъ,
И близькихъ сусідів зь хліба и соли збавлявъ,
35. Свого старшого брата за брата не мавъ,
Добрымъ конемъ по улиці пробігавъ,
И чужихъ дітокъ ростурчавъ,
И кровъ християнську на сыру землю проливавъ;
А мимо церковь їхавъ, мимо святого Миколи, –
40. Шличка не скидавъ,
На собі хреста не покладавъ;
А лишъ бы то я на свого доброго коня поглядавъ,
Та на свое здоровье козацьке-молодецьке уповавъ.
Коли-бъ то мені Богъ помігъ у добромъ здоровьи у сієї потребі сходити,
45. То могъ бы я отцеву й материну молитву рано й пізно споминати!»
То якъ ставъ Олексій Поповичъ свої гріхи милосердному Богу і Чорному
морю і отаману кошовому по правді повідати,
То стало Чорне море унімати.
То такъ воно унімало.
50. Як-бы ніколи и не грало!
Ставъ изъ Дніпра тихий вітер повивати,
Стало судно козацьке-молодецьке до буйної Приспи прибувати.
То одну часть взяло – зь орапської землі вынесло,
А другу часть исхватило – изъ Дунайського горла вырвало,
55. Та до буйної Приспи прибило...
То всі козаки на сыру землю зхожали,
Къ сирій землі низкі поклони ударяли;
А Олексій Поповичъ Пирятинській на сыру землю схожає, –
Береть у руки святое письмо читає,
60. До сотників до полковників словами промовляє:
«Ой-же козаки, паны всі молодці,
Отъ тимъ-то, каже, братця, годится отцева й материна молитва!
Хто отцеву і материну молитву споминає,
То отцева і материна молитва и помощь спомагає,
65. Ізо-дна моря душу виймає,
І одъ гріхів одъ смертельнихъ іскупляє!..»
То всі сотники и полковники тее зачували,
До Лексія Поповича словомъ промовляли:
«Одъже, Олексію Поповичу, хотя ты берешъ вь руки святе письмо, читасшь
70. А лишъ-бы то ты більше гріхів на собі маешъ?!..»
Та тоді вони на сирій землі проживали,
Молебні наймали,
Отцеву й материну молитву споминали,
Сами помі жду собою дивомъ дивували:

75. «Шо на якій –то бистрій филі на Чорнімъ морі мы пробували,
 На середині потопали,
 Та не одного козака не втерjali!
 Шо насъ Господь милосердний вынісь,
 На край весельї,
80. Между мир хрещений!..
 Дай, Боже, миру царському,
 Народу християнському,
 На многі літа,
 До конца віка!

Друк. за: Горленко. – С. 487–489.

Зап. В. Горленко від кобзаря І. Кравченка (Кравченко-Крюковський).

8.25. Олексій Попович

- Гой! Како на Чорному морі, на білому камені
 Сидить ясний сокол, головку схиливши,
 А ще квилить-проквляє
 На Чорне море поглядає
5. Шо на Чорному морі злая потуга-хвиля вставала,
 Всі судни козацькі на три части розбивала:
 Первує судно
 У Райськую землю занесло,
 Второе судно
10. На гирло на Дунайское зажирло,
 Третєє судно при злої, при лихой годині
 Посередині моря вже й пристановило.
 Отепер то при том часі
 Не когда не кого не бувало
15. Только був один Грицько Коломієц,
 Атаман кошевий ¹.
 «Ой братці ж, каже, ви молодци,
 Прошу я вас добре дбайте,
 Отцевського гріха не тайте,
20. Признавайтесь ви Богу единому
 Й всьому війську
 Ністровому
 І міні, отаману кошовому.
 От тогда ж та вони всі замовчали,
25. Только не замовчав Алексій Попович:
 «Ей, бротци каже ви молодци
 Прошу я вас добре дбайте,
 Отцевського гріха не тайте ²,

¹ «Лоцман був він старше» (тут і далі репліка виконавця, зафіксована збирачем).

² «Як було у Києві, хто візьме грошей коло святих, так і лихо всім».

- Признавайтесь ви Богу єдиному
30. Й всьому війську
Ністровому
І міні, отаману кошовому». Отада ж то вони всі замовчали,
Тольки не замовчав Алексій Попович:
35. «Ей братци ж ви мої, молодци,
Прошу ж я вас добре дбайте,
Не беріть же ви нікого
Візьміть же ви мене Олексія Поповича одного,
А ще не стріляйте не рубайте,
40. Тольки так у Чорне море живцем умітайте,
Дек я ж бо то із отцевського двора з'їзжав,
Із отцем і з матер'ю сердешною прощення не мав,
То Бог святи(й) знає, Бог святи(й) відає,
За що нас Господь на морі карає.
45. А ще старшую сестру на воротах стрекав
Струменієм юй у лоб розбивав ¹
То Бог святи знає, Бог святи відає,
За що на Господі на морі карає.
А ще старого чоловіка на дороги стрекал
50. І на добрийдень йому не давав ²,
То Бог святи знає, Бог святи відає,
За що нас Господь на морі карає.
А ще против Спаса, проти Ображення їхав,
І отцевої молитви і матері не споминав,
55. То Бог святи знає, Бог святи відає,
За що нас Господь на морі карає.
А ще коли під собою дороги мав
І по улиці проїжав,
Чужих маленьких діток топтав,
60. Кров їх християнську на сиу землю проливав.
Отож да ж то отци да матки до Бога руки вздимали,
Мене, Алексія Поповича кляли-проклинали.
То Бог святи знає, Бог святи відає,
За що нас Господь на морі карає.
65. А ще в страсную п'ятюнку
Козаки друзі-молодци добре дбали,
Молебні да акафісти нанімали,
А я ж бо то, Олексій Попович, мед да кавитую горілку подпивав
І на троїстих музикантах іграв ³.
70. То Бог святи знає, Бог відає,
За що нас Господь на морі карає». Отода ж то взяли його не стріляли, не рубали

¹ «Значить війн большой був».

² «Значить, нікого против себе не ставив».

³ «Значить, і проти Бога не робив добре».

- І в Чорне море живим не метали,
Тільки так велику муку задали:
75. Білою сирицею назад руки зв'язали
І чорним оксамитом йому очі покрили,
А ще не стрелили, не рубали,
Тільки так велику муку задали:
Білого мизинного пальця втяли
80. Да кров його християнську в Чорне море впускали.
О тода ж то як стало в собі море
Крров християнську зачувати,
То годі ж воно вже губити всі судни козацькі,
Наче ж бо руками ж їх поприносило.
85. Вот тода ж то Олексій Попович по берегу походить,
Письмо святеє читає,
За сльозами писанія Господнього не видає
А ще стиха словами промовляє:
«Ей, козаки ж, каже, ви друзі-молодці, прошу я вас добре дбайте,
90. Як будете ви домой одходити,
Да будете всім своїх живих отців да маток заставати.
А Боже письмо святоє добре світить-просвічає,
Хто отцевої молитви не вштить, не поважає,
94. Оце вам молитва материна лібо на морі, лібо на землі скарає».

Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. 1, од. зб. 1315, арк. 7–9.

Зап. В. Горленко від кобзаря О. Дяконенка (Рак) із м-ка Сосниця Чернігів. губ.

8.26. Олексій Поповичь

- Якъ то на Чорному морю,
На билому камени,
На царській громади,
Громади козацькій
5. Ясній сокиль хвилить-прохвиляє,
Що на Чорному мори
Не добре, не гараздъ починає:
Судно козацькее,
Молодецькее
10. На три части ёго розбиває:
Перву часть ухопило –
На Дунай кинуло-одбило;
Другу часть у турецькую землю
Кинуло-одбило
15. Третю часть – въ область
Виры хрестіянської
По Чорному морю носило.
Тільки между ними

- Старшины козацькою
20. Молодецькою
Що бувъ старшиною
Грицько Коломійченко
Тьманъ запорозьській
До козаківъ словами
25. Та й промовляє:
«Вы жъ, козаки,
Панове молодци,
Добре вы дбайте:
На Чорному морю
30. Грихивъ вы не тайте!»
Тилько промижъ ними
Обизветься
Олексій Поповичъ,
Тьманъ запорозьській:
35. «Вы жъ, козаки,
Панове-молодци,
Добре вы вчините:
Самого мене возьмите,
И червоною китайкою
40. Очи мои козацькіи,
Молодецькіи
Затмійте,
Самого жъ мене
У Чорне море пустите.
45. Нехай буду я
Чорне море дарувати,
Нежели я маю за собою
Козаківъ много
Погубляти!»
50. Козаки тее зачували, –
Вси до Олексія Поповича
Словами промовляли:
«Ты жъ, Олексію Поповичу,
Ты святе письмо
55. На день тричи читаешъ,
И насъ, простихъ козаківъ,
Хорошенько навчаешъ».
А Олексій тое зачуває,
До козаківъ словами
60. Промовляє:
«Я святое письмо
На день тричи читаю,
И васъ, простихъ козаківъ,
Хорошенько поучаю,
65. Та все жъ бильше грихивъ

- Соби маю,
Що я самъ не добре,
Не гараздъ починаю...
У неділеньку рано поранею
70. Солодкій медъ, винову горілку
До схидъ сонця
Пив-пидпивавъ,
У [охотне] висько
Волею пидъизжавъ,
75. За мною отець-мати
За ворота выбигали,
Мене, Олексія Поповича,
Прошенієм прохали
И благали.
80. А самъ не добре,
Не гараздъ починавъ
Отця, матирь у груди
Стременомъ пробивав.
Старшого брата
85. За брата не мавъ,
Старшу сестру
Зборзе зневажавъ.
Менша сестра
За ворота выбигала,
90. Коня за стремена хватала,
Мене, Олексія Поповича, \
Прошеніємъ прохала
И благала.
Я самъ не добре,
95. Не гараздъ починавъ
И меншу сестру у груди
Стременомъ пробивавъ.
Мимо сорока
Церковъ пробігавъ,
100. Из себе шапки не здіймавъ
И отцовської-маитусинои
Молитвы николи
Не споминавъ.
Ото-жъ вы, козаки,
105. Найбилше той грихъ
На Чорному морю
Мене искаравъ.
Ще мимо громады
Я пробігавъ, –
110. Старшимъ козакамъ
Мужикамъ и жинкамъ
Шапки не здіймавъ,

- Ще за городъ вибигавъ,
Своимъ конемъ добрымъ
115. Гравъ-выгрававъ,
Триста душъ маленькихъ
Дитокъ розбивавъ.
Ото-жъ вы, козаки,
Панове-молодци,
120. И той грихъ на Чорному
Морю мене испиткавъ.
Коли бъ же мене
Отцевська-матусигна молитва
На Чорному морю
125. Не втопила.
Якъ буде мене Господь
До матушки приношати,
Буду я и знати,
Якъ отця-неньку
130. У домивци чтити,
Шанувати и поважати».
Якъ ставъ Олексій Поповичъ
По чистой правди
Грихи сповидати,
135. Ставъ его Господь
На Чорному морю
Прощати:
Стала зла-велешня
Хвиля утихати,
140. Утихала, упадала,
Будьто вона неначе
Тутъ не бувала,
Усихъ козакивъ
До острова прибивала.
145. И уси козаки
На остривъ выходжали,
Великимъ дивомъ дивували,
Що через Олексія Поповича
Ни одного козака
150. Не втеряли.
Ставъ Олексій выходжати,
Ставъ святое читати:
«Вы козаки, панове-молодци,
Послушайте, як оце
155. Святое письмо высвичуе:
Который чоловикъ буде
Отцевську-матусину молитву
У домивци читати
И шанувати, и поважати,

160. Господь ему буде
 На поли и на мори,
 У купецьтви, у ремесьтви
 На мишканію помагати.
 Который чоловікь буде
165. Отцевську-матусину молитву
 У домивци збарзе зневажати,
 Самъ винь не буде
 Щастя и доли
 Ни до вику не мати».
170. А мы довжни есмо
 Тое спамъятати,
 За котрыми молитвами
 И хлиба и соли уживати.
 Вамъ, Боже, пошли
175. Всимъ на здоровья
 176. На многи лита спувати?

Друк. за: Сумцов, 1885. – С. 186–191.

Зап. О. Твердохлібов 18 липня 1881 р. в м. Охтирка від сліпця І. Журавля, родом із с. Пархомівка Харків губ.

8.27. Обь Алексіи Поповиче

- Ой по Чорному морю
 На камены биленькому
 Тамъ сидивъ соколь ясенький
 Жалибненько хвилить, прихвиляя,
5. На Чорное море спыльно поглядае
 Шо на Чорному морю все недобре починае,
 Зла супротивна хвилешна хвиля уставае,
 Судна козацкыйи, молодецькыйи на 3 часты розбывае.
 Первую часть ухопыло
10. В былогородску землю занесло.
 Другу часть ухопыло, у Дунайскы гырло забыло,
 Третья часть здеся мае,
 На Чорному морю потопае,
 Пры той часты було выйска много,
15. Хто бувъ старшиною,
 Грыцко Коломычынъ,
 По всьому выйську барзо кльче:
 «Ей, козаки, панове молдодцы,
 Ддобре вы дбайте, гриховъ не тайте,
20. Сповыдайтеся вы попередъ милосердному Богу
 И Черному морю, и атаману кошовому».
 То козаки тое зачувалы,

- Да вси замолчалы.
Тилько озовется Алексей Поповычъ,
25. Гетьман-запорожець.
«Ей, козаки, Панове-молодци,
Добре вы вчините,
Мене, Алексия Поповича
Самого возьмите,
30. До моей шийи биленькый важкый камень привяжите.
Очы мойи козацькийи молодецькийи
Червонною китайкою запните.
Самого мене у Чорное море и спустите.
Нехай же я буду самъ съ своею головою
35. Чорное море даруваты,
Нижели я маю много душъ християнськихъ
По Чорному морю погубляты».
То жъ козаки тее зачувалы,
Що Олексий Поповичъ словами промовляе,
40. Злезамамы облывае
Ой Олексию Поповичу.
Славний рицарю-писарю,
Ты же святее письмо по трычи на день читаешъ
И насъ, простыхъ козакивъ
45. На все добре научаешъ,
А протее такы жъ отъ насъ грихивъ бильше маешъ.
Олексий Поповичъ то зачувае,
До козакивъ словами промовляе
«Ей, козаки, панове молодци,
50. Я святое письмо по 3-чи на день чытаю
И вас, простыхъ козакивъ
На все добре научаю,
Отъ васъ такы грихивъ бильше маю.
То я въ охотнее вийсько одйизжавъ,
55. Не добре починавъ
И зъ отцемъ, и зъ матерью прощенья не мавъ,
Старшого брата за брата не мавъ,
Старшу сестру барзе поважавъ,
У груди стременомъ одпыхавъ.
60. Ой еще зъ города выбигавъ,
300 душъ маленькихъ дитей
Свойимъ добрымъ козацькымъ молодецькымъ конемъ розбывавъ,
Безвынно кровь християнську прольывавъ.
Молодые жены за ворота выбигалы.
65. Маленькыхъ дитей на руки хваталы,
Мене, Алексия Поповыча клялы, проклыналы,
Мымо 40 церковь пробигавъ,
И на себе хреста не складавъ
И отцевской и материнской молитвы не вспоминавъ.

70. Лыбонь мене козаки, панове-молодци,
Найбольше то грихъ споткавъ –
Мымо царскую громаду пробигавъ,
За своєю гордынею шляпы не здиймавъ,
Мужыкам-козакамъ на день добрый не дававъ.
75. Зъ праздныкомъ не поздравлявъ.
«Ой не есть це мене Чорне море потопляе,
А есть це мене отцевська и матерына молитва карае.
Ой, когда бь мени отцевська-матерына молитва оть смерти убороныла,
У Черному морю не утопыла,
80. Как буду я до отца, до матери перебуваты.
И буду я отца и матерь штыты, шануваты и поважаты.
И [сатшого] брата могъ бы я за родного отца почитаты,
И близькихъ сусыдъ за родные братие себе уже маты». Скоро сталъ Алексей Поповычъ
85. По истыний правди грихъ Богу повыдаты,
Заразъ стала зла супротывна хвилешна хвиля на Черному морю притыхаты.
Прытыхала и впадала,
Мовь на Чорному морю ы не бувала.
Судна козацкихъ молодецкихъ
90. Жывцемъ до острова перебувала.
То козаки на остривъ выхождали,
Словамы промовлялы
И слезамы облывалы,
Шо на якому Черному морю,
95. На бустрий хвыли
На лыхий хуртовыни потопалы,
Ни одного черезъ Алексия Поповыча
Козака зъ между вийська мы не втерялы.
Алексий Поповычъ на чуда выхождае,
100. Бере в руки святее пысьмо
По тричи на день чытае,
Ой усихъ козакивъ на все добре научае,
«Слушайте, козаки, панове–молодци,
Якъ се святое пысьмо высвичуе,
105. На все моления указуе.
Ой, который человекъ отцевську, матерынську молитву
Штыть, шануе, поважае,
Того отцевська, матерына молитва
Зо дна моря вынимае
110. И оть гриховъ откупляе.
До царствия небесного привождае.
Намъ годыться той спомятаты,
За которымы молитвамы
Сталы мы хлиба-соли поживаты».
115. Дай Боже миру царському, народу хрыistianському
Отъ сего дня Вашей мылости

И всимъ на здравие,
118. На многия лита мочи.

Друк. за рукоп.: Російська державна бібліотека. Науково-дослідницький відділ рукописів, ф. 218, картон 373, од. зб. 7, арк. 1–4.

Зап. М. Янчук і невід. особа від К. Буткевича [1885–1890-і рр.].

8.28

- Ой по Чорному морю
Да й на каменю біленькому,
Там сидів сокіл ясенький,
Жалібненько квилить-проквилляє,
5. На Чорнеє море пильно поглядає,
Що на Чорному морю
Все недобре починає:
Зла супротивна хвилечна
Хвиля уставає,
10. Судна козацькі молодецькі
На три часті розбиває:
Первую часть ухопило –
У Білоградськую землю побило;
Другу часть ухопило –
15. У дунайське гирло забило.
А третя часть де ся має?
Посеред Чорного моря,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.
20. А при тій часті
Було війська много.
Хто був старшиною?
Грицько Коломийчин,
По всьому війську іс барзо окличен, –
25. Той по судну походає, словами промовлає,
Сльозами обливає:
«Ей, козаки, панове-молодці!
Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте!
30. Сповідайтеся ви
Наперед Богу
І Чорному морю
І мені, отаману кошовому».
То ж козаки теє зачували
35. Да усі замовчали.

- Тільки озоветься
Олексій Попович,
Гетьман-запорожець:
«Ой, козаки, панове-молодці!
40. Добре ви вчиніте,
Мене, Олексія Поповича,
Самого озьміте,
До моєї шиї
Біленький камінь прив'яжіте,
45. Червоною китайкою
Очі мої козацькі молодецькі запніте,
Самого мене
В Чорнеє море іспустіте:
Нехай же я буду сам
50. Своєю головою
Чорнеє море дарувати,
Ніжелі я маю много душ –
Вір християнських
По Чорному морю безвинно погубляти».
55. То козаки теє зачували,
До Олексія Поповича словами промовляли,
Сльозами обливали:
«Ой, Олексію Поповичу,
Славний лицарю-писарю!
60. Ти ж по тричі на день
Святеє письмо читаєш
І нас, простих козаків,
На все добре навчаєш,
Почому ж ти од нас
65. Гріхів більше маєш?»
Олексій Попович
Теє зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
70. «Ой, козаки, панове-молодці!
Я святеє письмо
По тричі на день читаю
І вас, простих козаків.
На все добре навчаю,
75. А од вас таки гріхів більше маю:
Що я в охотне військо од'їжджав,
Недобре починав –
З отцем і з матушкою
Прошення не мав,
80. Старшого брата
За брата не мав,
Старшую сестру

- Збарзé “поважав” –
У груди стременéм одпихав,
85. А ще із города вибігав,
Триста душ маленьких дітей
Конем своїм розбивав;
Молодій жени
За ворота вибігали,
90. Маленьких дітей
На руки хватали,
Мене, Олексія Поповича,
Кляли-проклинали
Мимо сорока церков пробігав,
95. За своєю гордощу шапки не скидав
І на себе хреста не складав,
Отцевської-матчиної
Молитви не споминав.
Ще мимо царську громаду пробігав –
100. За своєю гордощу шапки не скидав,
Мужикам-козакам на день добрий не давав,
З празником не поздоровляв.
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільший то гріх споткав.
105. Ой не єсть це мене
Чорнеє море потопляє,
А єсть не мене
Отцевська-матчина молитва карає.
Ой когдa б мене отцевська-матчина молитва
110. Од смерті боронила,
На Чорному морю не втопила, –
Як я буду до отця, до матері,
До роду прибувати,
То буду я отця да й матушку
115. Штати, шанувати, поважати;
Старшого брата
Мог би я за родного отця почитати,
А близьких сусідів
За ріднеє братте
120. В себе вже мати».
Скоро став Олексій Попович
По істинній правді гріхи Богу сповідати,
Зараз стала зла, супротивна
Хвилéчна хвиля
125. На Чорному морю притихати.
Притихала і впадала,
Мов на Чорному морю не бувала,
Усіх козаків до острова
Живцем прибивала.

130. То козаки на острів виходили,
 Великим дивом дивували,
 Словами промовляли,
 Сльозами обливали:
 «Що на якому ж ми Чорному морю,
135. На бистрій хвилі,
 На лихій хуртовині потопали –
 Ні одного, через Олексія Поповича, козака
 З-міждо війська ми не втратили».
 Олексій Попович на чуда виходжає,
140. Бере в руки святеє письмо,
 По тричі на день читає,
 Усіх козаків
 На все добре навчає:
 «Слухайте, козаки, панове-молодці!
145. Як се святеє письмо висвічує,
 На все моленія указує:
 А которий чоловік
 Отцевську-матчину молитву
 Штить, шанує, поважає,
150. Отцевська-матчина молитва
 Зо дна моря винімає,
 Од великих гріхів душу одкупляє,
 До царствія небесного приводжає, –
 Та у купецтві і в реместві,
155. І на полі, і на морі
 На поміщ спомагає.
 Нам годиться тоє спам'ятати,
 За которими молитвами
160. Стали ми хліба-солі поживати».
 Дай же, Боже, миру царському
 І народу християнському,
 І сьогодні вашій милості,
164. Всім на здоровіє, на многія літа мати.

Друк. за: Кирдан, 1972. – С. 389–392.

Зап. П. Тиховський 3 травня 1899 р. на Харківській казенній фермі (землеробське училище) від кобзаря Г. Гончаренка з х. Губайвський (Губай) Харківського пов. Харків. губ.

8.29. Дума про Олексія Поповича і бурю на Чорнім морі ¹

Ой на Чорному морі та на камені біленькому,
 Там сидів сокіл ясенький.
 Жалібненько хвилить-прохвиляє

¹ Заголовок подав Б. Кирдан у коментарі до публікації (див.: Кирдан, 1972. – С. 477).

- І на Чорне море спільна он поглядає,
5. То все на Чорному морі, все недобре починає:
Зла-супротивна хвилешна хвиля устає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває.
Первую часть ухватило – одбило,
У Дунайське [г]ирло забило;
10. А другу часті ухватило – одбило,
У грабську землю занесло;
Третя часть еще має,
Посреді Чорного моря на бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.
15. При тій же часті було війська много.
Хто був старшиною? Грицько Коломиць.
По всьому війську барзе окличе.
Він до козаків словами промовляє,
Сльозами обливає:
20. «Ей, козаки, пани-молодці!
Добре ви дбайте, гріхів не втайте!
Сповідуйтесь ви вперед милосердному Богу
І Чорному морю, і отаману кошовому».
Всі козаки зачували, всі замовчали,
25. Тільки озоветься Олексій Попович,
Атьма ¹-запорожець.
Він до козаків словами прославляє,
Сльозами обливає:
«Козаки, пани-молодці!
30. Добре ви вчиніте, мене, Олексія Поповича, самого возьміте,
Очі мої козацькі-молодецькі
Китайкою запніте,
До моєї білої шиї важкий камінь прив'яжіте
І в Чорне море за всіх мене іспустіте:
35. Нехай я буду сам своєю головою
Чорне море дарувати,
Ніжлі я (маю) много душ по Чорному морю
За собою погубляти».
Всі козаки зачували, всі заплакали,
40. Словами промовляли, сльозами проливали:
«Олексію Поповичу, ти славний писарю і лицарю!
Ти святе письмо по тричі на день читаєш
І нас, простих козаків, на все добре навчаєш,
А про що ти від нас гріхів найбільше маєш,
45. Що ти сам себе на Чорному морі зо всіх погубляєш?»
То Олексій Попович зачуває,
Словами промовляє, сльозами обливає:
«Козаки, пани-молодці, сам я недобре починав –

¹ «Темное мало объяснимое бандуристом слово. По его объяснению, атма – "настоящий" (хороший) Приміт. собирателя» (тут і далі приміт. у виданні).

- По охоті у військо од'їжджав.
50. З отцем і з матушкою по прощенію я не мав.
За мною отець і матушка за ворота виходжали,
У мене прощення прохали і благали,
Я недобре починав: рідного отця і мать
Стременом у груди одпихав.
55. То, либонь, мене козаки, пани-молодці,
Найбільше то гріх споткав.
А іще мимо сорок церков пробігав,
На лицю християнському хреста я не складав,
І отцовської-матчиної молитви я не споминав,
60. А іще своїм добрим конем пробігав,
Триста душ малих дітей конем побивав
То молодії жени за ворота вибігали
І малих діток на руки хватали,
І мене, Олексія Поповича, кляли-проклинали.
65. То не єсть мене Чорне море потопляє,
Єсть мене отцовська і матчина молитва
Навсегда карає.
Коли б мене отцовська та матчина молитва
Од смерті оборонила,
70. На Чорному морю не втопила,
То буду я до отця, до матушки,
До роду прибувати
Міг би я старшого брата за рідного отця почитати
І близьких сусід за рідную братію
75. В себе вже й мати».
Став Олексій Попович по істинній правді
Гріхи Богу сповідати,
Стала зла-супротивная хвилешна хвиля
На Чорному морі притихати.
80. Ей, притихала і впадала,
Як-будто на Чорному морю ужо ¹ й не бувало
І всіх козаків живих на сухопуття прибивало.
І всі козаки на сухопуття виходжали
І великим дивом дивували:
85. «Ех, на якій-то, братці, були бистрій хвилі
Потопали,
Даже ні одного козака з війська ми
Не втерjali».
То Олексій Попович на сухопуття виходжає,
90. Бере святе письмо, п тричі на день читає.
«Слухайте, козаки, пани-молодці!
Як те святе письмо світе-висвітає
І на все моленія указує:

---

¹ «В рукописи не удалось разобрать одне слово. – Прим. составителя».

- Которий чоловік буде отцовську-матчину молитву
95. Чтiti-уважати,
Тут йому Господь милосердний
В полі і в домі щастям-долею помагає.
А которий чоловік отцовської-матчиної молитви
Не уважає,
100. Сам він, братця, марно погибає,
Бо отцовська-матчина молитва
Зо дна моря винімає
Бо отцевська-матчина молитва
У купестві і ремеслі на помiщ помагає».
105. Даруй же. Боже, миру царському
І народу християнському
107. Всему миру на здоровіє, на многая лета.

Друк. за: Кирдан, 1972. – С. 393–395.

*Зап. Є. Крист 17 червня 1901 р. в Курязькому монастирі Харків. пов. Харків. губ.
від кобзаря О. Бутенка, родом із с. Люботин Харків. пов. Харків. губ.*

8.30. Алексій Попович, казак запорозький

- На камени беленькомъ
Та седивъ соколъ ясненький,
Жалобненько хвыли прохвыляе,
Все спыльно на Чорне море прогледає,
Що не добрее на моря починає:
5. Злая хвыля-лыхая хуртовына коробель розбиваєть,
Де козаки-хлопцы, удали молодци, потопалы,
Зъ велькымъ страхомъ Бога умолялы.
Первую часть корабля отбыло,
10. У Лонду-городъ заносыло;
Вторую часть отбыло
І въ Америку заносыло;
А трейтяя часть по морю, як сонце, маєть,
Гдѣ козаки погибають.
15. На палубъ капытанъ казацький походяєть:
«Есть вы козаки-хлопци,
Удалы молодцы,
Хто зъ васъ велькый грихъ має, повидайте,
Да не весь корабель затопляє».
20. Все козаки вихождалы, словами промовлялы
И слизамы прольывалы:
«Копитанъ казацькій, ныхто зъ насъ гриха велького не має».
И съ йихней шайки Алексій-казакъ выступає,
Словамы промовляє
25. И слизамы прольыває:

- «Вси вы, козаки-хлопцы, превдали молодци,
 Одного мене возьмите,
 До бѣлойи шейи камень прывяжите,
 У Чорнее море одного мене испустите;
30. Пусть я одынь буду морскую глыбыну изнуряты,
 Но не всѣ козаки черезъ мене будутъ погибаты».
 Вси козаки жалобно промовлялы
 И слизамы прольывалы:
 «Есть ты, Алексѣй Поповычъ, якый ты за собою великый грихъ маешъ
35. Ты жъ святее письмо на день трейчы чытаешъ,
 Та все козаковъ-хлопцевъ на добрее научаешъ;
 То якый тебе великый грихъ карае,
 Шо въ Чернее море корабель затопляе?»
 Алексѣй Поповычъ словами промовляе
40. И слизамы прольывае:
 «Я великый грихъ за собою маю:
 Когда я зъ двора въ козацкую бытву выйижджавъ,
 Съ отцемъ-маткою не попрощався,
 Я йихнего прощенія не прымавъ,
45. Оця й матеръ стременамы въ груди сувавъ;
 Наверно, мене тотъ грѣхъ карае
 И въ Чорне море затопляе.
 А ще за собою великый грихъ маю:
 Когда я по вулыци на доброй лошади пройижджавъ,
50. Маленькихъ малютокъ я лошадыю топтавъ,
 То за мною молодойи жены выхождалы,
 Маленькихъ малютокъ на руки хваталы,
 Всѣ плакалы й ридалы,
 И вслидъ мене словами проклыналы:
55. «Есть ти, Алексѣй Поповычъ, безбожный!
 Шобъ тебе, Алексѣй Поповычъ, перва пуля не мынула».
 Наверно, мене тотъ грѣхъ карае
 И въ Чорне море затопляе.
 А ище за собою я грихъ маю:
60. Мымо божого дома пройижджавъ,
 Шапки не знявъ
 И хресного знамя на себе не клавъ.
 Наверно, мене тотъ грѣхъ карае
 I въ Чорнее море затопляе.
65. А ище за собою грихъ маю:
 Мымо старыковъ-громады пройижджавъ,
 Шапки не знявъ,
 «Драстуй» не сказавъ
 И старыкамъ почтенія не отдавъ.
70. Наверно, мене и сей грихъ карае –
 У Чорнее море затопляе...»
 Такъ Олексѣй Поповычъ грихи свойи сознавався;

- Такъ на мори тихая погода становилась,
 Такъ якъ ничево на мори не бувало,
 75. Все тихее море и вольнее стало;
 Попутный вѣтеръ ставъ у корабель подуваты,
 И ставъ нашъ корабель козацькый икъ острову прыбуваты.
 Все козаки ись корабля выхождали,
 Велькому дыву дывувалыся:
 80. Такъ якъ ничого на Чорномъ мори не бувало,
 Не одного козака изъ шайки не втерялы;
 Велькую славу и честь Богу воздавалы,
 І своему капытану на ура крычалы,
 І за здравіе его прославлялы.
 85. Хто Алексѣя Поповича выслухае,
 86. Тому Богъ на многія лѣта здоровѣе посилае.

Друк. за: Малинка, 1903. – С. 69–72.

Зап. О. Малинка від лірника Н. Дудки, родом із с. Марчихина Буда Глухівського пов. Чернігів. губ.

8.31. Дума про Олексія Поповича

- Ой на Чорному морю,
 На камені біленькому –
 Там сидів сокіл ясенький;
 Жалібненько квилить-прохвиляє,
 5. На Чорне море пильно поглядає:
 Що на Чорному морю все недобре починає,
 Зла-супротивна хвиля уставає,
 Судно козацьке, молодецьке на три части розбиває...
 Первую часть ухватило, в турецьку землю занесло,
 10. Другу часть ухватило, в Дунайське гирло забило,
 А третя часть тут має по середині Чорного моря
 На бистрій хвилі,
 На лихій хуртовині потопає.
 При той часті було війська много.
 15. Хто був старшиною? Грицько Коломійчін,
 По всему війську у борзо окличен:
 «Ей ви, козаки, панове-молодці,
 Добре ви дбайте, гріхів не тайте,
 Сповідайтесь ви наперед милосердному Богу.
 20. Чорному морю і отаману кошовому!»
 Ті ж козаки те зачували та й всі замовляли,
 Тільки обізався Олексій Попович
 Гетьман запорозький:
 «Ой козаки, панове-молодці!
 25. Добре ви учиніте, мене ж, Олексій Поповича,

- Самого возьміте,
До моєї шиї біленької камінь прив'яжіте,
Очі мої козацькії молодецькії червоною китайкою запніте,
Самого мене у Чорне море іспустіте,
30. Нехай же я буду сам своєю головою
Чорне море дарувати,
Ніж я маю много душ, вір християнських
По Чорному морю безневинно погубляти!.
Скоро став Олексій Попович гріха Богу сповідати,
35. То зараз стала зла-сопротивна хвилешна-хвиля
На Чорному морю притихати,
Притихала й впадала,
Мов на Чорному морю не бувала,
Всіх козаків до острова живцем прибивала.
40. Ті ж козаки на остров виходили,
Великим дивом дивували,
До Олексій Поповича словами промовляли, –
Сльозами обливали:
«На якому Чорному морю, на бистрій хвилі
45. На лихій хуртовині потопали,
І ні одного козака через Олексій Поповича
Зміжду війська ми не втерjali». Олексій Попович за череди вихождає,
Бере в руки святе письмо, по тричі на день читає,
50. І всіх козаків на все добре навчає:
«Слухайте, козаки панове-молодці,
Як це святе письмо висвічує,
На все моленіє указує:
Котрий чоловік отцівську-материну молитву
55. Штить-шанує, поваджає, –
Но отцівська-материна молитва
І в купецтві, і в реместві, і на полі, і на морі на помощь помагає,
Того отцівська-материна молитва зо дна винімає,
Від великих гріхів одкупляє,
60. До царству небесного проваждає». Нам годиться се і вспом'ятати, –
За котрими молитвами стали ми хліба-соли поживати
І народу християнського ось сьогодні всім на здоровіє,
64. На многая літа!

Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. 10, од. зб. 12131, арк. 1, 2.

*Зап. М. Сумцов 1909 р. в с. Рижів Харківського пов. Харків. губ. від кобзарів
Г. Гончаренка й Савенка.*

8.32. Про Олексія Поповича

1. (♩ = приблизно 72 М. М.)

1-ший валок.

Ой, по Чор-но-му мо - рю, Ой, на ка-мі-ні бі-лень-ко-му,
 Там си - дів со - кіл яс - нень - кий,
 Жа - ліб - нень - ко кви - лить, про - кви - ля - є,
 І на Чор-но - є мо - ре спиль - на по - гля - да - є,
 Що на Чор-но-му мо - рі все не доб-ре по - чи - на - є.

2. *а т.*

Зла, суп - ро - тив - на, хви - леш - на хви - ля у - ста - ва - є,
 Суд - на ко - заць - ки - ї, мо - ло - дець - ки - ї На три ча - сти роз - би - ва - є...
 3.
 Пер - ву часть у - хо - пи - ло, В ту - рець - ку зем - лю за - нес - ло
 Дру - гу часть у - хо - пи - ло, В ду - най - ське гир - ло за - би - ло.

4.

А тре-тя часть тут ма-є, По-се-ре-ди-ні Чор-но-го мо-ря,
 На би-стрій хви-лі На ли-хій хур-то-ви-ні по-то-па-є...

5. *a tempo*

Ой, при той ча-сти Бу-ло ві(й)-ська мно-го;
 Хто був стар-ши-но-ю? Гриць-ко Ко-ло-мий-чин,
 По всьо-му ві(й)сь-ку із-бар-зей о-кли-чєн.

6. *a tempo*

То до ко-за-ків сло-ва-ми про-мов-ля-є, Сльо-за-ми вбли-ва-є:
 - Ой, ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці! До-бре ви дбай-те,
 Грі-хов не тай-те, Спо-ві-дай-тесь ви
 На-пе-ред ми-ло-серд-но-му Бо-гу І Чор-но-му мо-рю,
 Ой о-та-ма-ну ко-шо-во-му.

7. *a tempo*

Ті ж ко - за - ки те за - чу - ва - ли, Та всі за - мов - ча - ли.

Тіль-ко о-бі-звесь-ся О-лек-сій По - по - вич, Геть-ман за-по-ро - жець:

8. *a tempo*

- Ей, ко - за-ки, па-но-ве мо-лод-ці! До-бре ви вчи - ні - те,

Ме - не ж, О - лек - сі - я По - по - ви - ча, Са - мо - го возь - мі - те,

До мо - є - ї ши - ї бі - лень - кий ка - мінь при - в'я - жі - те,

О-чі мо-ї ко-заць-ки-ї, мо-ло-дець-ки-ї, Чер-во-ной ки-тай-кой за-пні - те,

Ой, са - мо - го ме - не в Чор - не мо - ре іс - пу - сті - те!

9. *a t.*

Не-хай же я бу-ду сам сво-є-ю го-ло - ва-ю Чор-не мо-ре да - ру ва-ти,

Ніж-ли я ма-ю мно-го душ, вір хри-сти-ян-ських, По Чор-но-му мо - рю

Без-не-вин-но по-губ-ля - ти.

10. *a tempo*

Ті ко-за-ки те за-чу-ва-ли, До О-лек-сі-я По-по-ви-ча
 Сло-ва-ми про-мов-ля-ли, Сльо-за-ми об-ли-ва-ли:
 - Ей, О-лек-сі-ю По-по-ви-чу, Слав-ний ли-ца-рю, пи-са-рю!
 Ти ж Свя-те пись-мо По три-чі на день чи-та-еш І нас, про-стих ко-за-ків,
 На все доб-ре на у-ча-еш По чо-му ж ти від нас грі-хві біль-ше ма-еш?

11. *ten.* *a tempo*

- Ой, О-лек-сій По-по-вич те за-чу-ва-є,
 Сло-ва-ми про-мов-ля-є, Сльо-за-ми об-ли-ва-є:

12. *a tempo*

- Ой, ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці
 Я ж Свя-те пись-мо по три-чі на день чи-та-ю, І вас, про-стих ко-за-ків,
 На все до-бре на-у-ча-ю, Від вас та-ки грі-хів біль-ше ма-ю.

13. *a tempo*

Що я в о - хот - не вій - сько од' - їж - джав, Не доб - ре по - чи - нав,

З от - цем і з ма - ті - ре - ю Про - ше - ні - я не мав,

Стар - шо - го бра - та За бра - та не - мав, Стар - шу - ю се - стру

Збар - зе по - ва - жав, Ой, у гру - ди стре - ме - ном од - пи - хав...

a tempo

Ли - бонь ме - не, ко - за - ки, па - но - ве мо - лод - ці,

ten.

Най - біль - ше тут гріх спіг - кав

14.

Ой, і - ще з го - ро - да ви - бі - гав, Са - мих ма - лень - ких ді - тей

Ко - нем роз - би - вав, Кров хри - сти - ян - ську Без - не - вин - но я про - ли - вав...

15. *a tempo*

Ой, мо - ло - ді - ї же - ни за во - ро - та ви - бі - га - ли.

Ма - лень - кі діт - ки на ру - ки хва - та - ли,

Ме-не ж, О-лек-сі-я По-по-ви-ча, Кля-ли, про-кли-на-ли...

Ой, і-ще ж я повз со-рок цер-ков про-бі-гав,

За сво-є-ю гор-до-стю шап-ки не ски-дав, На се-бе хре-ста не скла-дав

І от-ців-сько-ї й ма-те-ри-но-ї мо-лит-ви не спо-ми-нав...

Ли-бонь ме-не, ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці, Най-біль-ший тут гріх спіт-кав.

Ой і-ще ж ми-мо цар-ську гро-ма-ду про-бі-гав,

За сво-є-ю гор-до-стю шап-ки не ски-дав, Му-жи-кам, ко-за-кам

На день до-брий не да-вав, З праз-ни-ком не по-здо-ров-ляв...

Ли-бонь ме-не ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці, Най-біль-ше тут гріх спіт-кав.

Ой, не єсть се ме-не Чор-не мо-ре по-топ-ля-є,

Єсть се ме - не от - ців - ська, ма - те - на на мо - лит - ва ка - ра - є.

Ой, як - би ме - не от - ців - ська, ма - те - ри - на мо - лит - ва

Од смер - ти вбо - ро - ни - ла, На Чор - но - му мо - рі не вто - пи - ла,

Як бу - ду я до от - ця, до ма - те - рі, До ро - ду при - бу - ва - ти,

І бу - ду от - ця тай ма - тір Шти - ти, ша - ну - ва - ти й по - ва - жа - ти.

(♩ = приблизно 66 М. М.)

А близь - ких су - сід за рід - ну брат - тю в се - бе ма - ти.

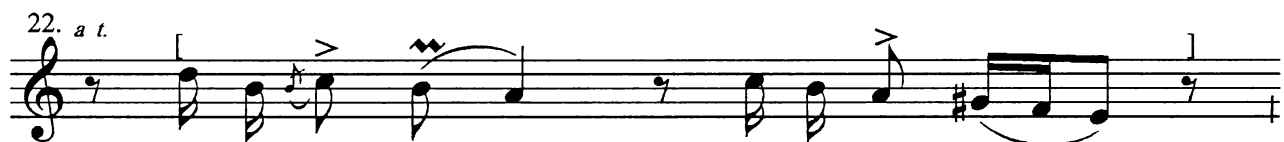
Ско - ро став О - лек - сій По - по - вич По і - стин - ній прав - ді

Грі - хи Бо - гу спо - ві - да - ти, За - раз ста - ла зла, су - про - тив - на,

Хви - леш - на хви - ля На Чор - но - му мо - рі при - ти - ха - ти.

При - ти - ха - ла і впа - да - ла,

Мов на Чор-но - му мо - рі не́ бу - ва - ла,

Ой, у - сіх ко - за - ків До о - стро - ва жив - цем при - би - ва - ла.

23. *a tempo*

То ко - за ки на о - стрів ви - хо - ди - ли, Ве - ли - ким ди - вом ди - ву - ва - ли,

Сло - ва - ми про - мов - ля - ли, Сльо - за - ми вбли - ва - ли:

- Що на я - ко - му Чор - но - му мо - рю,

На би - стрій хви - лі, На ли - хій хур - то - ви - ні по - то - па - ли, -

a tempo

А - ні од - но - го, че - рез О - лек - сі - я По - по - ви - ча, ко - за - ка,

riten.

З між - до вій - ська - ми не вте - ря - ли.

24. *a tempo*

О - лек - сій По - по - вич На чу - да* ви - хож - да - є

Бе - ре в ру - ки Свя - те пись - мо, По три - чі на день чи - та - є,

Ой, у-сіх ко-за-ків на все доб-ре на-у-ча-є:

25. *a t.*

- Слу-хай-те ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці, Як се Святеписьмо ви-сві-чу-є,

На все мо-ле-ні-є у-ка-зу-є:

Ей, ко-то-рий чо-ло-вік от-ців-ську, ма-те-ри-ну мо-ли-тву,

Штить, ша-ну-є, по-ва-жа-є, То от-ців-ська, ма-те-ри-на мо-ли-тва

У ку-пе-цтві і в ре-ме-стві, І на по-лі, і на мо-рі,

Ой, на по-мош по-ма-га-є.

26. *a tempo*

То от-ців-ська, ма-те-ри-на мо-лит-ва

Зо дна мо-ря ви-ні-ма-є, Од ве-ли-ких грі-хів ду-шу від-куп-ля-є,

До цар-стві-я не-бес-но-го при-вож-да-є.

* Чердак

** Місце між зірочками попсоване, звучить невиразно: слова (5 складів) доповнюємо за записом Лариси Квітки (Лесі Українки).

27. *meno mosso*

Нам го-дять-ся те - є спо-мя-та-ти, За ко-то-ри-ми мо-лит-ва-ми
 Ста-ли ми хлі-ба, со-ли по-жи - ва - ти. Дай же, Бо-же, ми-ру цар-сько-му
 І на ро-ду хри-сти-ян - сько - му Од сьо-го-дні всім на здра - ві - я,
 На мно-га - я ле - та, Мно - га - я ле - та!

1.	Ой, по Чорному морю, Ой, на каміні біленькому, Там сидів сокіл ¹ ясненький; Жалібненько квилить, проквиляє,	4+6
5.	І на Чорное море спілна поглядає, Що на Чорному морі ² все не добре починає.	7+6
2.	Зла, супротивна, хвилішна хвиля уставає, Судна козацькі ³ і молодіцькі На три часті розбиває...	4+4
10.	Перву часті ухопило, В турецьку землю занесло; Другу часті ухопило, В дунайське гирло забило.	3+4 5+3 3+4 5+3
4.	А третя часті тут має,	
15.	По середині Чорного моря, На бистрій хвилі, На лихій хуртовині потопає...	5+5 5
5.	Ой, при той ⁴ часті Було ві(й)ська мно́го;	5 6
20.	Хто був старшиною? Грицько Коломійчин ⁵ ,	6 6
	По всьому ві(й)ську ізбарзе й оклічен ⁶ .	5+6

¹ «Лариса Квітка: сокіл» (тут і далі приміт. Ф. Колесси).

² «Л. К.: морю».

³ «Так виразно чути із фонографу; пані Лар[иса] Квітка зазначає, що в сих окінченнях “чуло ся скоріше – її, ніж иї, але достоту не розслухано”».

⁴ «В другий раз чуло ся “туй”».

⁵ «Л. К. Коломійчин; чуло ся скоріше і, ніж и...».

⁶ «Значить: “голосно гукав, так, щоб усі чули”».

6. То́ до козаки́в слова́ми промовля́є,
Сльоза́ми вблива́є ¹:
25. «Ой, козаки́, панове моло́дці! 4+6
До́бре ви дба́йте(и), 5
Гри́хов не тайте(и), 5
Сповіда́йтесь ви 5
Напе́ред милосе́рдному Бо́гу
30. І Чорно́му мо́рю, 5
Ой, ота́ману кошово́му». 5+4
7. Ті́ ж козаки те́ зачува́ли; 4+5
Та всі́ замовча́ли. 6
Ті́лько обізве́ть ся 6
35. Олексі́й Попови́ч, 6
Гетьма́н, запоро́жець: 6
8. «Ей, коза́ки, панове моло́дці! 4+6
До́бре ви вчині́те(и), 6
Мене́ ж, Олексі́я Попови́ча,
40. Само́го возьмі́те, 6
До моє́ї ши́ї біле́нький ка́мінь прив'яжі́те, 6+5+4
Очі мо́ї коза́цькиї, мо́лодецьки́
Черво́ной кита́йков ² запні́те,
Ой, само́го мене в Чорне мо́ре іспусти́те! 6+5+4
- 9 45. Неха́й-же я бу́ду са́м своєю́ голово́ю 6+5+4
Чорне мо́ре дарува́ти, 4+4
Ніжли́ я ма́ю мно́го душ, ві́р христі́янських
По Чорно́му мо́рю
Безневинно́ погубля́ти». 4+4
10. 50. Ті́ козаки те́ зачува́ли, 4+5
До Олексі́я Попови́ча 5+4
Слова́ми промовля́ли, 3+4
Сльоза́ми облива́ли: 3+4
«Ей, Олексі́ю Попови́чу, 5+4
55. Сла́вний ли́царю, пи́сарю!
Ті́ ж свята́ ³ письмо́ 5
По три́чі на́ день чита́єш ⁴ 5+3
І на́с, прости́х козаки́в, 4+4
На все до́бре навча́єш, – 4+4
60. По чо́му ж ти від на́с грихі́в бі́льше ма́єш?» 6+6
Ой, Олексі́й Попови́ч те зачува́є,
Слова́ми промовля́є, 3+4
Сльоза́ми облива́є: 3+4
12. «Ой. коза́ки, панове моло́дці! 4+6

¹ «Л. К.: обливай».

² «Л. К.: червоною китаюкою».

³ «Л. К.: християнських».

⁴ «Вчуваєть ся “читаїш”»; у Л. К. читайиш, научайиш. “Безнаголосне е вимовляєть ся здебільшого близько до и, навіть в таких формах, як 3-тя особа однини (“зачувайи”), але не завжди вдало ся теє достоту розслухати».

65.	Я ж святе ¹ письмо	5
	По тричі на́ день чита́ю,	5+3
	І вас, прости́х коза́ків,	4+3
	На все до́бре навча́ю,	4+4
	Від вас та́ки грі́хів бі́льше ма́ю.	4+6
13.	70. Що́ я в охóтне вiйськó од'ї́жджа́в,	
	Не(и) до́бре почи́нав,	6
	З отце́м і з ма́тiрею	
	Про́щє́нiя не(и) ма́в,	6
	Ста́ршого бра́та за бра́та не ма́в,	5+5
	75. Ста́ршу́ю сестру́ збарзе поважа́в,	5+5
	Ой у груди́ стре́меном одпиха́в...	
	Либо́нь мене́, коза́ки, панове мо́лодцi,	7+6
	Найбі́льше ту ² грі́х спі́тка́в.	4+3
14.	Ой, іще́ з го́рода вибі́га́в,	
	80. Самі́х ма́леньких ді́тей ³	
	Конє́м розбива́в,	5
	Кро́в хри́стiянську	5
	Безневiнно́ я про́лива́в...	4+4
15.	Ой, мо́лодiї́ жени́ за воро́та вибі́га́ли,	
	85. Ма́ленькі́ ді́тки на ру́ки хвата́ли,	
	Мене́ ж, Олекси́я Поповича́,	
	Кля́ли, про́клинали́.	6
16.	Ой, іще́ ж я поз со́рок церко́в пробі́га́в,	
	За своєю́ го́рдо́стю ⁴ ша́пки не скида́в,	
	90. На се́бе хреста́ на скла́да́в	
	І отцiвськóї́ й ма́терино́ї мо́литви́ не спо́мина́в.	
	Либо́нь мене́, коза́ки, панове мо́лодцi,	7+6
	Найбі́льший ⁵ то́ грі́х спі́тка́в.	4+3
17.	Ой, іще́ ж ми́мо царськóу гро́маду пробі́га́в,	
	95. За своєю́ го́рдо́стю ⁶ ша́пки не скида́в,	
	Мужика́м, коза́кам	
	На де́нь до́брый не(и) да́ва́в,	
	З пра́зником ⁷ не по́здоровля́в...	
	Либо́нь мене́, коза́ки, панове мо́лодцi	7+6
	100. Найбі́льше ту́ грі́х ⁸ спі́тка́в.	4+3
18.	Ой, не є́сть се мене́ Чóрне мо́ре пото́пляє,	
	Є́сть се мене́ отцiвська-ма́тери́на мо́литва́ кара́є.	
19.	Ой якби́ мене́ отцiвська-ма́тери́на мо́литва	
	Од сме́рти вборо́ни́ла,	3+4
	105. На Чóрному́ мо́рі не вто́пи́ла,	6+4

¹ «Л. К.: свате».

² «Л. К.: то».

³ «Л. К.: “триста душ маленьких дітей”; так само у варіанті сеєї думи, співанім при супроводі кобзи».

⁴ «Л. К.: гордоши».

⁵ «Л. К.: найбільше».

⁶ «Л. К.: гордошу».

⁷ «Л. К.: с празником».

⁸ «Л. К.: то; в другий раз чуло ся “туй”».

	Як буду я до отця́, до ма́тері, До роду прибува́ти,	3+4
	І буду отця та й ма́тїр Шти́ти, ша́нувати й поважа́ти.	6+4
20.	110. І ста́ршого бра́та буду я За ри́дного отця́ почита́ти, А бли́зьких сусі́дів за ри́дну бра́ттю ¹ в се́бе ма́ти».	6+4
21.	Скоро ста́в Олексі́й Попо́вич По и́стинній ² пра́вді	
115.	Гри́хи Бо́гу спові́дати, – Зараз ста́ла зла́, супро́тивна Хвиле́шна хви́ля На Чорно́му мо́рі при́тиха́ти.	4+4 4+5 5 6+4
22.	При́тиха́ла і впа́дала, 120. Мов на Чорно́му мо́рі не(и) бува́ла, Ой, усі́х коза́ків До о́строва живце́м прибива́ла.	4+4 7+4 6 4+5
23.	То коза́ки на о́стрів ви́ході́ли, Вели́ким ди́вом дивува́ли, 125. Слова́ми промовля́ли, Сльоза́ми вбли́вали ³ : «Що на яко́му ⁴ Чорно́му мо́рю, На би́стрій хвилі́, На ли́хій хуртовині́ потопа́ли, –	7+4 5+4 3+4 3+4 5+5 5 7+4
	130. Ані́ о́дного через Олексі́я Попо́вича коза́ка З ми́ждо ⁵ ви́йськами не вте́ряли».	5+4
24.	Олексі́й Попо́вич На́ чуда (sic) ви́хожда́є, Бере в ру́ки свя́те ⁶ пи́сьмо́, По три́чі на́ день чита́є, 135. Ой, усі́х коза́ків На все до́бре навча́є:	4+4 4+4 6 4+4
25.	«Слу́хайте коза́ки, панове мо́лодці́, Як (се свя́те пи́сьмо) висвѝчу́є, На все мо́леніє ука́зує:	6+6 6+4 6+4
	140. Ей, кото́рий чоло́вік отці́вську, ма́терину мо́літву Шти́ть, ша́нує, поважа́є,	4+4
26.	То отці́вська, ма́терина мо́літва У купецтві́ і в реме́стві, І на́ полі́ і на́ морі	4+4 4+4
	145. Ой на по́моц спомага́є». «То отці́вська-ма́терина мо́літва	4+4

¹ «Л. К.: рідне браття».

² «Л. К.: істинні».

³ «Л. К.: обливали».

⁴ «Гончаренко співав раз “на якомусь”, раз “на якомуж”, а як саме треба, не знає. – Л. К.».

⁵ «Л. К.: свате».

⁶ «Сі слова не виходять у фонографі, записано їх по тексту д. Лар. Квітки».

Зо дна м'ор'я винїмає,	4+4
Од великих грїхів душу відкупляє,	6+6
До царствїя небесного привождаеть».	4+4+4
150. Нам годить ся теє спом'ятати,	4+6
За которими молитвами,	
Стали ми хлїба, соли поживати.	
Дай же, Боже, миру царському	4+5
І народу христїянському	4+5
155. Од сьогодні всїм на здоров'я,	4+5
На многа лїта,	
157. Многа лїта!	

Друк. за: Грица, 2007. – С. 311–390 (мел.), Колесса, 2. – С. 183–186 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса від кобзаря Гната Гончаренка з х. Губаївський Харківського пов. Харків. губ.

8.33. Про Олексія Поповича *

(♩ = приблизно 69 М. М.)

Спів

Ой по Чор-но-му мо - рю, Ой на ка - мі-ні бі - лень-ко-му,

Кобза

Там си-дів со-кіл яс-нень-кий, Жа-ліб-нень - ко кви-лить про-кви-ля - є,

І на Чор-но - є мо - ре спіль-на по-гля - да-є, Що на Чор - но-му мо - рі

Все не доб - ре по - чи - на - - - є.

* Не брати до уваги виставленого на нотному стані знака «до-дієз».

2.

*riten.**a tempo*

Зла, су-про-тив-на, хви-леш-на хви-ля у-ста - ва - є,

5

riten.

3

*a tempo**p*

Судна козацьки-ї, мо-лодецьки-ї На три части роз - би-ва - є,

*ten.**p*

Пер-ву часть у-хо-пи-ло, В ту-рець-ку зем-лю за-нес-ло,

3.

Дру-гу часть у-хо-пи-ло, В ду-най-ське гир-ло за-би - ло.

3

4.

А тре-тя часть тут ма-с, По се-ре-ди-ні Чор-но-го мо-ря,

На би-стрій хви-лі, На ли-хій хур-то-ви-ні по-то-па-є.

5.

Ой, при той час-ти

Бу-ло вій-ська мно-го; Хто був стар-ши-но-ю?

ritenuto ----- *a t.*

Гриць-ко Ко-ло - ми(й)-чин, По всьо-му ві(й)-ську він бар-зе о-кли - чен.

6.

- Гей, ко - за - ки, па-но-ве мо-лод-ці!

До - бре ви дбай - те, Грі - хов не тай - те!

3

Спо - ві - дай - те - ся ви На - пе - ред ми - ло - серд - но - му Бо - гу

ten.

I Чор-но-му мо - рю, Ой о-та-ма-ну ко-шо-во - му

7.

Ті ко-за-ки те за-чу - ва-ли,

rit.

Та всі за-мов-ча - ли, Тіл(ь)ко о - бізвєть - ся

a t.

О-лек-сій По-по-вич, Геть-ман, за-по - ро - жєць;

pp

8.

- Ой ко-за-ки, па-но - ве мо - лодці! Доб-ре видбайте,

6

Ме-не ж, О-лек-сі - я По-по - ви - ча, са - мо - го возь - мі - те,

До мо - є - ї ши - ї бі-лень-кий ка - мінь при - в'я - жі - те,

О - ці мо - ї ко - заць - ки - ї, 5 мо - ло - дець - ки - ї 6

Чер-во - но - ю ки - тай - ко - ю за - пні - те

Ой са - мо - го ме - не в Чор - не мо - ре іс - пус - ті - - те!

Не - хай же я бу - ду сам сво - є - ю го - ло - во - ю Чор - не мо - ре да - ру - ва - ти,

Ніж - ли я ма - ю мно - го душ, вір хри - сти - янсь - ких, По Чор - но - му мо - рю

rallent. *ten.*

Без - не - вин - но по - гу - бля - ти.

a tempo

10.

Ой ті ко-за-ки те за - чу-ва - ли, До О-лек-сі-я По - по-ви-ча 5

[7]

Сло - ва-ми про-мов - ля ли, Сльо-за - ми об-ли - ва-ли:

- Ей, О-лек-сі-ю По - по-ви-чу, Слав-ний ли-ца-рю, пи - са-рю!

Ти ж Свя - те пись - мо ⁵ по три - чі на день чи - та - єш, І нас, про - стих ко - за - ків,

На все добре на - у - ча - єш, По чо - муж ти від нас грі - хів біль - ше ма - єш?

5

11.

Ой О - лек - сій Попович се за - чу - ва - є,

Сло - ва - ми про - мов - ля - є: Сло - ва - ми об - ли - ва - є:

с

а с е л е т а н д о
 Ой в а с т а - к и т р и - х и в б и р - ш е м а ю...
 Ой в а с, п р о - с т и х к о - з а - к и в, н а в с е л ю б - п е н а - у - ч а - ю.
 Я ж С в я - т е л и с ь - м о
 п о т р и - ч и н а л е н ь ч и - т а - ю
 - Ой к о - з а - к и, п а - н о - в е м о - л о д - ц и !

Musical score for a vocal piece in G major. The score consists of vocal lines and piano accompaniment. The lyrics are in Russian. The piece features various musical notations including triplets, slurs, and dynamic markings like *rit.* and *ten.*. The piano part includes complex rhythmic patterns and arpeggiated figures.

12. *a tempo*

Що я в о-хот-не війсь - ко о-дїж-джав, Не доб-ре по-чи - нав,

З от-цем і з ма - ті - ре - ю Про-ще - ні - я не мав;

Стар-шо - го бра - та [5] За бра - та не мав,

Стар-шу - ю се - стру [5] Збар - зе по - ва - жав,

ten.

Ой, у гру-ди стре-ме-ном од-пи-хав; Ли-бонь ме-не, ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці,³

Від цього місця до кінця $\text{♩} = 58-60 \text{ M. M.}$

rit. Найбільший тут гріх спігав... Ой і-ще з го-ро-да ви-їжджав,

13.

Три-ста душ маленьких ді-тей ко-нем роз-би-вав,

rit. Кров хри-сти-янську (Безневинно)* я про-ли-вав... *a tempo*

* Не виходить на фонографі

14.

Oй то мо-ло-ді-ї же-ни за во-ро-та ви-бі-га-ли,   Ма-лень-кі діт-ки на ру-ки хва-та - ли,

Me-не ж, О-лек-сі-я По - по-ви - ча, кля-ли, про-кли-на - ли.   [6]

15.

Oй,   іще жя повз со-рок цер-ков пробгав   За своєю гордостю шапки не скидав,

На се-бе хреста нескладав   І опцівської й матирино-ї мо-литви не споминав...

1. Ой, по Чорному морю,
Ой на каміні біленькому,
Там сидів сокіл ясенький,
Жалібненько квилить, проквиляє,
5. І на Чорноє море спільна поглядає:
Що на Чорному морі
Все недобре починає,
2. Зла, супротивна хвилешна хвиля уставає,
Судна козацької, молодецької
10. На три часті розбиває...
3. Перву часть ухопило,
В турецьку землю занесло,
Другу часть ухопило,
В дунайське гирло забило.
4. 15. А третя часть тут має,
Посередині Чорного моря
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потапає...
5. Ой, при той часті
20. Було війська много;
Хто був старшиною?
Грицько Коломи(й)чин,
По всьому ві(й)ську він барзе окличен:
6. «Гей, козаки, панове-молодці!
25. Добре ви дбайте,
Гріхов не тайте,
Сповідайтеся ви
Наперед милосердному Богу,
І Чорному морю
30. Ой, отаману кошовому!»
7. Ті козаки те зачували,
Та всі замовчали.
Тіл(ь)ко обізветься Олексій Попович,
Гетьман запорожець:
8. 35. «Ой, козаки, панове молодці!
Добре ви дбайте,
Мене ж, Олексія Поповича,
Самого возьміте,
До моєї шиї біленький камінь привяжіте,
40. Очі мої козацької, молодецької
Червоною китайкою запніте,
Ой, самого мене в Чорне море іспустіте!»
9. Нехай же я буду сам своєю головою
Чорне море дарувати,
45. Ніжли я маю много душ, вір християнських
По Чорному морю
Безневинно погубляти».

10. Ой, ті козаки те зачували,
До Олексія Поповича
50. Словами промовляли,
Сльозами обливали:
«Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю, писарю!
Ти ж сьвяте письмо по тричі на день читаєш
55. І нас, простих козаків,
На все добре навчаєш,
По чому ж ти від нас гріхів більше маєш?»
11. Ой Олексій Попович се зачуває,
Словами промовляє,
60. Сльозами обливає:
«Ой, козаки, панове молодці!
Я ж сьвяте письмо по тричі на день читаю,
І вас, простих козаків, На все добре навчаю,
Ой від вас таки гріхів більше маю...
12. 65. «Що я в охотне військо одїжджав,
Не добре починав,
З отцем і з матірею
Прощенія не мав,
Старшого брата
70. За брата не мав,
Старшую сестру
Збарзе поважав,
Ой, у груди стременом одпихав...
Либонь мене, козаки, панове молодці,
75. Найбільший ту гріх спіткав...
13. Ой, іще з города виїжджав,
Триста душ маленьких дітей конем розбивав,
Кров христїянську
(Безневинно ¹) я проливав...
14. 80. «Ой то молодїї жени за ворота вибігали,
Маленькі дїтки на руки хватали,
Мене ж, Олексія Поповича,
Кляли, проклинали...».
15. «Ой, і ще ж я поз сорок церков пробігав,
85. За своєю гордостю шапки не скидав,
На себе хреста на складав
87. І отцївської й материної молитви не споминав...

Друк. за: Грица, 2007. – С. 395–409.

Зап. на фонограф О. Слостіон у червні 1908 р. від кобзаря Г. Гончаренка (вар. 2).

¹ «Не виходить у фонографі» (приміт. у виданні).

8.34. Олексій Попович ¹

- На Чорному морі, та на камені білому,
Там седів ясний сокіл білозорець.
Він смутно себе має і на Чорне море
Спильна поглядає.
5. Що на чорному морі все недобре починає,
Що на небі всі звізди потмарило,
Половина місяця у чорну хмару заступило.
А із низу буйний вітер повіває
А на Чорному морі злая хуртовина і бистрая хвиля наступає,
10. Якори зриває, судна козацькі-запорозькі
На три часті розбиває –
Що первою часть судна взяло –
В землю агарську за(по)несло,
А другу часть судна гирло дунайськеє пожерло,
15. А третя часть судна, де саме Чорнеє море, там потопає.
А при тій часті був Грицько Зборовський,
Отаман козацький, запорозький
То він то про міждо козаками проходить
І до козаків словами промовляє:
20. «Гей, козаки-панове! Хтось то міждо нами
На собі великий гріх має,
Сповідайтесь, козаки панове, милосердному Богу
Та Чорному морю та й мені, отаману кошовому,
В Чорнеє море один упадіте,
25. Козацького війська всього не губіте».
Тоді козаки все це зачували
Та всі замовчали,
Бо вони на собі великого гріха не мали.
А тільки междо їми обіззався
30. Писарь військовий, козак лейстровий,
Пириятинський Попович Олексій:
«Добре ви, братця, зробіте, мене самого возміте,
Назад руки з'яжіте,
Чорною китайкою очі зав'яжіте,
35. До шиї камень білий причепіте
Та самого мене одного в море зіпхніте,
Нехай я буду у чорному морі сам один потопати,
Що б козацького війська запорізького всього незгубляти.»
То тоді ж козаки все це зачували
40. Та до Олексія Поповича словами промовляли:
«Ти ж, було, Олексію Поповичу на день тричі

¹ «Варіант Л сеї думи, надрукований на с. 76 – тільки уривок тої думи, що записав Ф. Колесса від Скубія. ЛЛ дає повний текст думи від того-ж співака. Сей запис належить до мало розповсюдженої редакції сеї думи, редакції, яку ми маємо право вважати за старшу. Одначе вар. ЛЛ не можемо рахувати до справжніх пережитків сеї старої редакції – його велика подібність до вар. У сеї думи піддає думку про те, що Скубій безпосередньо чи посередньо поняв сю думу з “Дум Кобзарських” Грінченка» (тут і далі приміт. К. Грушевської).

- святе письмо у руки береш та й читаїш
 Тай нас, козаків прости, на все добре навчаш
 А чого ж ти більше від нас на собі гріха маєш?»
 Тоді Олексій Попович став до козаків словами промовляти
45. Та й сльозами ридати:
 «Хоч я, було, козаки, панове-молодці,
 І тричі подень ¹ святе письмо у руки беру та читаю
 Та вас, козаків, на все добре навчаю,
 А я сам негаразд починаю,
50. То тим же я більше від вас на собі гріха маю.
 Як я з города Пириятина виїжджав
 То я від отця й від матусі прощення непрохав ²!
 І отця й матусі не почитав і неповажав,
 А на старшого брата гнів великий покладав,
55. Сусіду ближню безвинно хлібом і сілью оставляв,
 Та ще і на свого доброго коня сідав,
 По вулицям проїздив,
 Малих дітей топтав,
 А старих людей стременами в груди штовхав.
60. Та іще проти церкви, Божого дому проїздив
 Шапки з себе не скидав і христа на себе не покладав,
 Та іще їхав селами й городами,
 Чужими сторонами,
 То старі люди стояли, вони думали та гадали,
65. То може вони що й добре проти мене сказали,
 А я против їх своєю гордостію та пишністю
 Противное слово старим людям сказав.
 Я не питався старих людей – яка в вас у селенії церква святая,
 А питався старих людей – де у вас корчма новая,
70. Та шинкарка молодая?
 Що другі козаки у святу неділеньку у Божім домі молебні наймали,
 Господа Милосердного на поміч прохали,
 А ми тоді в корчмі пили та гуляли
 Та музики наймали та танці справляли
75. О тим то я, козаки молодці,
 Більше від вас на собі гріха маю.
 Тепер я сам погибаю, на Чорному морі потопаю,
 Цеж бо козаки панове на Чорному морі
 Не бистрая хвиля наступає,
80. А це мене отцева та матусина молитва карає.
 Колиб мене ця злая хуртовина і бистрая хвиля
 На Чорному морі невтопила
 Щоб отцева та матусина молитва
 Мене від смерти боронила,
85. Тоді б я знав, як отця й матусю почитати й поважати,

¹ «Або – надень, в рукопису неясно».

² «Вар.: не брав».

- Старшого брата за рідного оця считати,
А рідну сестрицю за матусю в себе мати».
Тоді ж козаки запорожці усе добре дбали
Та Олексієві Поповичу назад руки з'язали,
90. Чорним платком очі затьмили
Та все такого козака у Чорное море пускати пожаліли
Та на правій руці палець мезиний Олексієві відрубали
Та в Чорне море кров Олексієву пуськали.
Коли Чорне море стало християнськую кров заживати,
95. То тоді на Чорному морі злая хуртовина
І бистрая хвиля стала притихати,
А судна козацькі під гору
Як руками підоймати до Тендрева-острова прибивати.
Тоді ж ті козаки у судні стали дивом дивувати:
100. «В якому ми страсі пробували,
На Чорному морі та на бистрій хвилі потопали,
Ані одного козака з межі військової (?) не втерляли.»
То Олексій Попович став із судна на пристань вихожати
Та навколінка впадати
105. Та святе письмо брати та й читати,
Та всіх козаків на все добре научати:
«Треба козаки-панове отця й матусю почитати й поважати,
Котрий чоловік на світі живе,
Отця матусю почитає й поважає,
110. То той собі навек счастья має,
Того смертельний меч минає,
Отцева-матусина молитва зодна моря винімає,
От гріхів смертвених душу одкупляє,
На полі та на морі отцева матусина молитва на поміч призиває»
115. То Олексію Поповичу Пириятинському слава од нині до віка
116. А вам пошли, Боже, на здоровіє та на многая літа.

Друк. за: Грушевська, І. – С. 155, 156.

*Зап. О. Сластїон, можливо, 1910 р. від лірника І. Скубія із с. Лелюхівка
Кобеляцького пов. Полтав. губ.*

8.35. Про Олексія Поповича

1. (♩ = приблизно 60 М. М.)

Тай на Чор-но - му мо - рі
Та на ка - ме - ні бі - - ло - му,
А там си-дів яс-ний со - кіл, бі - ло - зо - рець.

2. *Темпо 1-то*

Ах, смуг - но він се - бе ма - є,
Та на Чор-но - є мо-ре Пиль-но по - гля-да - є,
Що на Чор - но - му мо - рі
Та все не до - бре на - чи - на - є.

3. *a tempo*

Що на не - бі всі зві - зди по - тъма - ри - ло,
А по - ло - ви - на мі - - - ся - ця

У чор - ну - ю хма - ру за - сту - пи - ла.

Та із Ни - зу та буй - ний ві - тер по - ві - ва - є,

А на Чор - но - му мо - рі Зла - я хур - то - ви - на

Та й би стра - я хви - ля на - сту - па - є.

Я - ко - рі зри - ва - є,

А суд - на ко - заць - кі за - по - розь - кі...

1.	Тай на Чорному морі,	7
	Та на камені білому,	5+3
	А там сидів ясний сокіл білоріць.	4+4+4
2.	Ах, смутно він себе має,	4+4
5.	Та на Чорное море	7
	Пильно поглядає,	6
	Що на Чорному морі	7
	Та все не добре починає.	5+4
3.	Що на небі всі звізди потьмарило,	4+3+4
10.	А половина місяця	5+3
	У чорную хмару заступіла.	6+4
4.	Та із низу та буйний вітер повіває,	4+5+4

А на Чорному морі	7
Злая хуртовина	6
15. Та й бистрая хвиля наступає.	

Друк. за: Грица, 2007. – С. 319, 320 (мел.); Колесса, 2. – С. 195 (текст).

*Зап. О. Сластион у червні 1910 р. від лірника І. Скубія із с. Лелюхівка
Кобеляцького пов. Полтав. губ.*

8.36. Про Олексія Поповича

1. (♩ = приблизно 66 М. М.)

Ой, по Чорно-му мо - рі, На ка-ме-ні бі - ло-му,

Там си-дів со-кіл яс-нень - кий Кви-лить, про-кви - ля є,

Пиль - но на Чор-не мо-ре по-гля - да - - - є,

Що на Чор - но - му мо - рі все не доб - ре по - чи - на - є:

* На фонограф схопив Опанас Гр. Сластїон у 1910 р.

a tempo

Зла, су - про - тив - - на, хви - леш - на хви - ля вста - ва - - є

a tempo

Суд - на ко - заць - кі, мо - ло - дещь - кі, На три час - ти - ні роз - би - ва - - є.

2.

Пер - ву часть у - хо - пи ³ - ло, В Ду - най гир - ло за - би - ло:

a tempo

Дру - гу ча - сти - ну у - хо - пи - ло, В ту - рець - ку зем - лю за - нес - ло;

rit.

Тре - тя часть де - ся ма - є, ма ³ - є? На Чор - нім мо - рі по - то - па - - є.

più mosso *rit.* *a t.*

più mosso То при тій час-ти-ні бу-ло вій - ська ба-га з то;

più mosso То був стар-ши-но-ю Гриць-ко Пи-ря-тин-ський, - О то ж то доб-ре дба-є,

a tempo *rit.* До ко-за-ків сти-ха сло-ва-ми про 6- мов - ля є.

- Ой, по Чорному морі,
 На камені білому,
 Там сидів сокіл ясенський,
 Квилить, проквилляє,
5. Пильно на Чорне море поглядає,
 Що на Чорному морі все не добре починає:
 Зла, супротивна, хвилешна хвиля вставає,
 Судна козацькі, молодецькі,
 На три частині розбиває.
10. Перву часть ухопило,
 В Дунай гирло забило:
 Другу частину ухопило,
 В турецьку землю занесло;
 Третя часть де ся має, має?
15. На Чорнім морі потопає.
 То при тій частині було війська багато,
 То був старшиною Грицько Пирятинський, -
 О тож-то добре дбає,
19. До козаків стиха словами промовляє...

Друк. за: Грица, 2007. – С. 421–423 (мел.), Колесса, 2. – С. 163–168 (текст).

Зап. на фонограф О. Сластіон 1910 р. від кобзаря І. Кучеренка із с. Мурафа Богодухівського пов. Харків. губ.

8.37. Олексій Попович

- Гей, на чорному морі, на камені біленькому
Там седів сокіл ясенькій, жалібненько хвилить-прохвиляє
І на Чорне море спилна поглядає.
Гей, що на чорнім морі все недобре починає:
5. Зла, велика супротивна хвиля уставає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває.
Гей, первую часть ухватило – розбило,
У дунайське гирло забило,
А другу часть хватило – одбило,
10. У арабську землю занесло,
А третя де самая – посеред Чорного моря
На бистрій хвилі на лихій хуртовині потопає.
І що при тій часті було війська много
Хто по міждо ними найстарший?
15. Грицько Коломійченко, по всьому війську зборже окличе:
«Гей, слухайте, козаки, пани молодці,
Добре ви дбайте, на Чорнім морі гріхів не тайте,
Сповідайтесь ви поперед милосердному Богу
І Чорному морю і міні, отаману кошовому».
20. То козаки теє зачували і всі замовчали,
Тільки обізвется Олексій Попович, Гетьман Запорожець:
«Гей, слухайте, козаки, пани молодці,
Добре ви учиніте –
Возьміте мене самого, Олексія Поповича,
25. До моєї шиї біленький камінь прив'яжіте
І очі мої козацькі-молодецькі китайкою запніте,
І возміть мене самого у Чорне море спустіте,
Нехай буду я сам своєю головою
Чорне море дарувати,
30. Ніж я маю козацьке-християнське військо
по Чорному морю погубляти».
Гей, тії козаки теє зачували,
До Олексія Поповича словами промовляли
І сльозами обливали:
«Гей, Олексію Поповичу, славний Лицарю і Писарю!
35. Ти ж по тричі на день святее пісьмо читаєш
І нас простих козаків на все добре навчаєш,
А прощо-ж ти од нас гріхів білше маєш?»
«Гей слухайте козаки-пани молодці,
Що я по тричі на день і святее пісьмо читаю
40. І вас простих козаків на все добре навчаю,
А я од вас гріхів білше маю,
Що я у неділю до схід сонця
Вино і мед і горілку попивав,
Старшого брата я забрата не мав,

45. Либонь мене, козаки пани молодці,
Найбільше той гріх спіткав.
А іще, козаки пани молодці,
Не добре я починав,
Старшую сестру із баржей не уважав,
50. Либонь мене козаки пани молодці найбільше той гріх спіткає.
А ще я, як ув охотнеє військо виїзджав,
І з отцем і з матерею прощення немав
То за мною отець і мати за ворота вибігали
І мене Олексія Поповича прощення прохали і благали,
55. То я, козаки пани-молодці, недобре же починав,
Отця і матір стремом у груди відпихав,
Либонь мене козаки пани молодці найбільше сей гріх і спіткав.
А як ще згорода своїм добрим конем вибігав
[Триста] душ малих дітей конем розбивав,
60. Кров Християнську невинно проливав
Молодії жени за ворота вибігали,
Дітей малих на руки хватали,
А мене, Олексія Поповича, кляли проклинали.
А ще я мимо [сорока] церкв я пробігав
65. Шапки незнімав і хреста на себе невоскладав
І мимо царську громаду пробігав
Шапки незнімав,
Козакам-старикам на день добрий не віддавав,
Либонь мене козаки пани молодці найбільше сей гріх спіткав.
70. Гей не єсть мене велика супротивна хвиля потопляє,
Єсть мене отцевська материна молитва
На Чорнім морі карає:
Як би мене отцевська материна молитва від смерти відборонила,
І на Чорнім морі не утопила,
75. То як буду я до отця й матері і до роду прибувати
Буду я отця і матір штити, шанувати і поважати
Міг би я старшого брата за рідного отця почитати
І міг би я старшу сестру за рідную матір в себе вже мати
І міг би я близьких сусід за рідних братів почитати.»
80. Гей як став Олексій Попович по істиній правді гріхи Богу проповідати
Зараз же стала велика супротивна хвиля на Чорнім морі притихати
Притихала же і упадала
Як неначе на Чорнім морі і небувала
І всіх козаків зирцем до острова прибивала.
85. Всі козаки на остров виходили
Виликому диву дивувалися:
«Гей на якій то ми братця бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопали,
Та ні одного козака ¹ через Олексія Поповича

¹ «Вар.: чоловіка» (приміт. К. Грушевської).

90. З-межи війська не втерiali».

А Олексій Попович на чуда виходжає,

Бере у руки святее пісьмо, читає

І всіх простих козаків на все добре навчає:

«Гей слухайте козаки пани молодці,
95. Як се святее пісьмо висвічує

І на все моленіє указує.

Которий чоловік отцевську материну молитву

Штить шанує і поважає

Отцевська материна молитва
100. У купецтві і у реместві на полі і на морі

Великую поміч помагає».

Дай Боже миру Царському

І народу Християнському

І всім головам слухаючим
105. На многая літа і до кінця віка.

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 156, 157.

Зап. О. Сластіон 4 червня 1910 р. від кобзаря С. Пасюги.

Кобзар С. Пасюга. Мал. О. Сластіона (1910 р.)

8.38. Про Олексія Поповича

(♩ = приблизно 72 М. М.)

Кобза **

1.

Гей, на Чор-нім мо - рі, Та на ка-мі-ні бі-лень - ко-му

Там-си-дів со - кіл яс-нень - кий; Жаліб-ненько квилить прокви - ля-є,

pù mosso (♩ = 100 М. М.)

a tempo

Та й на Чорнеморепильно погляда - є, Щона Чорнім морівсе не добре починає.

2. *pù mosso*

a tempo

Зла, су - про-тив-на, хви-леш - на хви - ля на - сту - па - є,

Суд-на ко - заць-кі, мо-ло-дець-кі На три час-ти роз-би-ва - є.

3. *pù mosso*

a tempo

Що пер-шу час-ти-ну у-хо-пи-ло,

* На фонограф схопив Опанас. Гр. Сластіон у 1910р.

**Супровід кобзи зазначено дрібними нотами, зверненими вгору, і вставками у скрипичному ключі; темп у "переграх" кобзи швидчий, як у співи: ♩ = 100 М. М.

Та в Ду-найсь-ке гир-ло за - би-ло, А дру - гу ча-сти - ну у - хо-пи-ло,

В Ца-ре - градсь-ку(?) зем - лю за-не-сло...

- Гей, на Чорнім морі,
1. Та на каміні біленькому,
Там сидів сокіл ясненький;
Жалібненько квилить, проквіляє,
5. Та й на Чорне море пильно поглядає,
Що на Чорнім морі все не добре починає.
2. Зла, супротивна, хвилешна хвиля наступає,
Судна козацькі, молодецькі
На три части розбиває.
3. 10. Що першу частину ухопило,
Та в Дунайське гирло забило,
А другу частину ухопило,
13. В Цареградську (?) землю занесло...

Друк. за: Грица, 2007. – С. 429, 430 (мел.); Колесса, 2. – С. 177–179 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса 1910 р. від кобзаря П. Дривченка (Дригавка), родом із х. Залютин Харківського пов. Харків. губ.,

Кобзар П. Дривченко (1912 р.)

8.39. Дума про Олексія Поповича

Ліра

Спів Гей - гей, а на Чорному мо - рі, на ка - ме - ні бі - лень - кім,

Ліра

там си - дів со - кіл яс - нень - кий - жа - ліб - нень - кий.

Ой яс - но квилить - проклина - є, а на Чорне море спилна погля - да - є,

що на Чор - но - му мо - рі все не - доб - ре по - чи - на - є,

а ко-заць-кий суд мо-ло-дець - кий на три час - ти роз-би - ва - є.

Пер - ву - ю часть од - би - - - ло

а в Ду-най скир - ло за - би - ло.

А хто-ру-ю часть од - би - ло, в граб-ську-ю зем - лю за - нес-ло.

А третью часть...

Гей... "Гей ко - за - ки па - но - ве - мо - лод - ці,

доб-ре ви дбай - те, а на Чор - но-му мо - рю

грі-хів же не тай - те, спо-ді-вай-тесь на-пе-ред ми-ло-серд-но-му Бо - гу

та й Чор-но-му мо - рю і о-та-ма-ну то хоть ко-шо-во - (му)."

Ко-за-ки за-чу - ва - ли а й у - сі за-мов-ча - ли,

ті-ль-ки о-бі-звась о-дин О-лек-сій По-по - ви - чу,

ли-царь ко - шо-вий: "Ко-за-ки, а па-но-ве мо-лод - ці,

доб-ре ви дбай - те... Доб-ре ви й у-чи-ні - те,

возь-міть мо - ї ру - ки а на-зад із' - я - жі - те,

Та до мо - є - ї бі-ло - ї ши - ї важ-кий ка - мінь при - вя - жі - (те)

Тай ме-не, О-лек-сі-я По-по - ви-ча,

в Чор-не мо - ре спус-ті - (те). А не-хай я буду сво-є-ю го-ло - во - ю

Чор-не мо-ре да-ру-ва-ти, а ні біз-по-вин - них

Хри - сті - ян - ських душ по - губ - ля - ти.

Ліра

Спів

Ой ко - за - ки за - чу - ва - ли а сло - ва - ми про - мов - ля - ли: ?

"О - лек - сі - ю По - по - ви - чу, слав - ний ти пи - са - рю,

а слав - ний же ли - ца - рю, тиж бу - ло св'я - те пись - мо

а на день по три - чі чи - та - єш тай нас, ко - за - ків,

на все доб - ре на - йу - ча - єш, а за - чим (же ти) на сво - є - му сер - цю [?]

то грі - хів а най - біль - ше ти ма - єш?

"Ей, ко - за - ки, па - но - ві - мо - лод - ці, не доб - ре я по - чи - нав,

а о - хо - то - ю в служ - бу від - їз - жав, із от - цом, із ма - тір - ю

а про-ще-ні-я не мав. О-тець, ма-ти за во-ро-та ви-хо-жда-ли

та ме-не ж, О-лек-сі - я и По-по-ви-ча, про-ще-ні-я про - ха - ли.

Спів

То я ж ду-же ор-до по-сту-пав, от-ца, ма-тір

Ліра

ай у гру-ди од - пи-хав. То ме-не на Чор-но-му - мо - рю

той гріх а най - боль - ше спот - кав.

А не доб - ре по - чи - нав: стар-шо-го бра - - - та

за бра-та не мав, стар-шо - ї сес-три а збар-дзе не по - ва - жав,

то ме-не на Чор-но-му мо - рю а гріх жи най-боль-ше спот-кав.

А і-ше не-доб-ре по-чи-нав: ми-мо со-ро-ка цер-ков про-бі-гав,

на сво - є хри - сти - ян - ське я ли - це хри - ста не скла - дав,

та на Чор - но - му мо - рю а грі - хи най - боль - шей спот - кав.

А і - ще не доб - ре по - чи - нав: сво - їм ко - заць - ким, мо - ло - дець - ким

а ко - нем го - ро - дом ри - стю про - бі - гав, три - ста ма - лень - ких душ

а ді - ток по - би - вав, біз - не - вин - ну хри - сти - ян - ську

ай кров про - ли - вав. То ме - не на Чор - но - му мо - рю а гріх най - боль - ший спот - кав:

мо - ло - ді - ї же - ни за во - ро - та ви - хож - да - ли, то ма - лень - ких

ай ді - ток на ру - ки вос - прий - ма - ли, а ме - не, О - лек - сі - я

По - по - ви - ча, кля - ли - про - кли - на - ли, то на Чор - но - му мо - рю...

А хо - тя б ме - не от - цов - ска - я ма - тер - на а мо - лит - ва бо - ро - ни - ла,

то на Чор-но-му мо - рю не вто-пи - ла, я б до ро-ду при-бу-вав,

от-ца б ма - тір а штив, ша-ну-вав, по - ва - жав, стар-шо - го бра - та

за род-но-го от-ца по-чи-тав би, а стар-шу се-стру за род-ну нень-ку при - ні-мав,

а близь-ких су-сід за род-не брат-тя б по-чи-тав, ста - ри - ків - ко - за - ків

по-чи-тав-по-ва-жав би". Як став О-лек-сій Попо - вич іс-ти-но Бо - гу

грі-хи роз-по-ві-да - ти, то ста - ло хви-лиш-на - я хви - ля

а вті-ка-ти і впа-да - ти, у - ти - ка - ла і впа - да - ла,

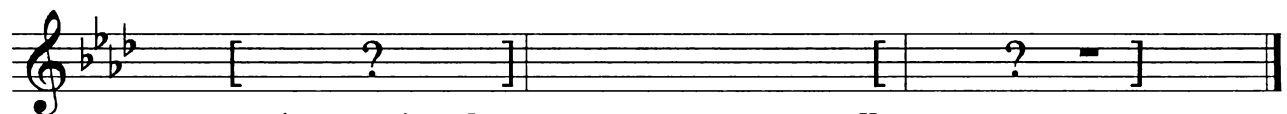
як буд-то во - на на Чор-но-му мо - рю не бу - ва - ла,

а всіх ко - за - ків до о - стро - ва при - би - ва - ла.

Ко-за-ки до о-стро-ва вхо-жда - ли, а ве-ли-ким ди-вом ди-ву - ва - ли:

при якій то хвилі прибували

а на Чорному морю потопали ...

- Гей-гей а на Чорному морі
 На камені біленькім
 Там сидів сокіл ясненький-жалібненький
 Ой ясно квилить-проклинає
5. А на Чорне море спилна поглядає.
 Шо на Чорному морі все не добре починає
 А козацький суд молодецький
 На три части розбиває
 Первую часть одбило а в Дунай-скирло забило,
10. А хторую часть одбило,
 В грабськую землю занесло,
 А третюю часть (...) ¹
 «Гей-Гей, козаки панове-молодці
 Добре ви дбайте
15. А на Чорному морю
 Гріхів же не тайте,
 Сподівайтесь наперед милосердному Богу
 Тай Чорному морю
 І отаману то хоть кошаво[му]»
 Козаки зачували а й усі замовчали
20. Тільки обізвавсь один Олексій Попович, лицарь кошовий:
 «Козаки а панове-молодці!
 Добре ви дбайте...
 Добре ви й учиніте,
 Возьміть мої руки
 А назад із'яжіте,
25. Та до моєї білої шиї важкий камінь привяжі[те].
 Та й мене Олексія Поповича
 В Чорне море спусті[те].
 А нехай я буду своєю головою
 Чорне море дарувати,
 А ні бізповинних
 Християнських душ погубляти»(...)
 Ой козаки зачували,
 А словами промовляли:
30. «Олексію Поповичу
 Славний ти писарю,
 А славний же ти лицарю!
 Ти ж було св'яте письмо
 А на день по тричі читаєш
35. Та й нас козаків
 На все добре найучаєш.
 А зачим [же ти] на своєму серцю
 То гріхів а найбільше ти маєш?»
 «Ей, козаки, панові-молодці!
 Недобре я починав:

¹ Тут і далі круглі дужки в тексті – пропуски тексту, зумовлені заміною фоновалика.

40. А охотою в службу від'їзжав
Із отцом із матір'ю
А прощення й не мав
Отець й мати ¹ за ворота вихождали
То мене ж Олексія
А Поповича прощення прохали,
45. То я ж дуже ордо поступав,
Отца-матір а й у груди одпихав,
То мене на Чорному морю
Той гріх а найбільше споткав.
А недобре починав
50. Старшого брата за брата не мав,
Старшої сестри а збурдзе не поважав
То мене на Черному морю
А гріхи жи найбільше споткав.
А іше не добре починав
55. Мимо сорока церков пробігав
На своє християнське я лице христа не складав.
Та на Чорному морю
А гріхи найбільшей споткав.
А іше не добре починав
60. Своім козацьким-молодецьким
А конем городом ристю пробігав
Триста маленьких душ
А діток побивав,
Бізневинну християнську ай кров проливав
То мене на Чорному морю
А гріх найбільший споткав
65. Молодії жєни за ворота вихождали
То маленьких ай діток на руки восприймали
А мене Олексія Поповича кляли-проклинали
То на Чорному морю ...
А хотя б мене Отцовская-матерна а молитва боронила
70. То на Чорному морю не втопила
Я б до роду прибував
Отца б матір а штив шанував поважав
Старшого брата за родного атца почитав би
А старшу сестру за родну нєньку принімав
75. А близьких сусід за родне браття б почитав
Стариків-козаків почитав-поважав би».
Як став Олексій Попович істино Богу гріхи розпровідати,
То стало хвилишная хвиля
А втікати і впадати,
Утикала і впадала
Як будто вона на Чорному морю не бувала
80. А всіх козаків до острова прибивала.

---

¹ Над словом написано: «матір'ю».

Козаки до острова вхождали
А великим дивом дивували
При якій то хвилі прибували
84. А на Чорному морю потопали.

Друк. за рукоп.: Грица, 2007. – С. 481–488 (мел.), ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 60–67 зв. (текст).

Зап. В. Харків у березні 1930 р. від лірника В. Гончара (Гончаренко).

8.40. Дума про Олексія Поповича

- На Чорному морі
На камені біленькім
Там сидів сокіл ясненький, жалібненький
Ой квилит-проквіляе»,
5. На чорне море все спилно поглядає,
Шо на Чорному морі (морю)
Все недобре починає.
А козацький суд молодецький
На три части розбиває.
10. Первую часть одбило
У Дунай-скирло забило
А хторую часть одбило
В грабськую землю занесло
Третьюю часть має
15. На серед Чорного моря потопає
А при тій части було війська вного,
А при тім війську був старший
Грицько Коломийця,
Збардзэ по своєму війську окликає:
20. «Гей, козаки панові-молодці!
Добре ви дбайте,
На Чорному морю гріхів не тайте,
Сповідайтесь
Наперед милосердному Богу
25. Тай Чорному морю
І отаману то хоть кошовому».
Козаки зачували,
А й усі замовчали,
Тільки обіззавсь один Олексій Попович писар військовий:
30. «Ей, козаки, панові-молодці,
Добре ви учиніте
Визьміт мої руки назад із'яжіте
До моеї білої шиї важкий камінь привяжіте
Тай мене Олексія Поповича
35. В чорне море спустіте

- А нехай я буду
Своєю головою Чорне море дарувати
Ні бізповинних християнських душ погубляти».
Козаки зачували, словами промовляли
40. «Олексію, Поповиче (-чу),
Славний ти писарю і лицарю!
Ти ж було св'яте письмо
На день по тричі читаєш
Та й нас козаків на все добре найучаєш.
45. А зачим же ти на своєму серцю
Гріхів найбільше маєш?»
Олексій Попович те зачуває,
Словами промовляє:
«Ей, козаки, панові-молодці!
50. Недобре я починав
Охотою в службу від'їжджав
З отцом-матір'ю прощення не мав
Той мене гріх на Чорному морю
Найбільше споткав
55. А ми недобре починав
Старшого брата за брата не мав
Старшої сестри збездэ не поважав
Я їх стремом у груди одпихав
Той мене гріх на Чорному морю і спіткав
60. А іше недобре починав
Мимо сорока церков пробігав
Я з себе шапки не здіймав
На своє християнське лице Христа не складав
Ото мене козаки панові-молодці
65. На Чорному морі найбільше споткав.
А іше недобре починав:
Своїм козацьким-молодецьким конем городом ристю пробігав,
Триста маленьких діток побивав,
Бізневинну християнську кров проливав
70. Ото мене, козаки панові-молодці
Гріх на Чорному морі найбільше споткав
Молодії жени за ворота вихождали,
Маленьких дітей на руки восприймали,
То мене ж Олексія Поповича
Кляли-проклинали
75. Той мене гріх на Чорному морі споткає
А хотя б мене отцовська-матерна молитва боронила
На Чорному морю не втопила
Я б до роду прибував
Отца б матір штив, шанував, поважав
80. Старшого брата за родного б атца почитав
Старшу сестру за рідну б неньку приймав,

- Стариків-козаків почитав би й поважав,
Близьких сусід за рідне браття б принімав.»
Як став Олексій Попович
85. Истине Богу гріхи розповідати,
То стала хвилишня супротивная хвиля
Утикати і впадати,
90. Всіх до острова прибивала,
(8)Тоді козаки на острив вихождали,
Великим дивом дивували:
Що при якій то хвилі пробували,
А на Чорному морю потопали,
95. А через Олексія поповича
Ні одного козака не втерjali».
Тоді Олексій Попович
На чуда́ виступає,
Бере святе письмо в руки
І тричі читає
100. «Ой дивіться, козаки, панові-молодці
Як те святе письмо
Світе і висвіщує
І на все моленіє вказує
Хто отцовську-матерну молитву
105. Штит-шанує-поважає,
То отцовська-матерня молитва
На полі і на морі,
І в купецьтві, і в ремецьтві
Всегда на поміч помагає.
110. Стали молитву почитати,
За которую стали хліба-соли уживати,
А всім слушающим
113. На здоровіє, на многі літа мати.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 6-4, од. зб. 161/4, арк. 11-13.

Зап. В. Харків у березні 1930 р. від лірника В. Гончара, (вар. 2).

8.41-а. Дума про Олексія Поповича

Спів

Ліра

Ой шо по Чор-но-му мо - рю, там на ка-ме-ні бі-лень-кім

си-дів со - кіл яс-нень - кий, жа - ліб - нень - ко про-кви - ля - є,

на Чор-не мо-ре спил-на по-гля-да-є, то на чор - но-му мо-рю хви-лиш-на хви-ля

все не доб - ре по - чи - на - є

суд - на ко - заць - кі молодець - кі на три час - ти роз - би - ва - є.

Пер - ву часть од - би - ло, в Ду-най скирло забило,

дру - гу часть од-би - ло, в грабсь - ку зем - лю за - нес - ло,

а тре - тя часть ма - є, — по се - ре - ди - ні мо - ря во - на по - то - па - є.

При той час - ті би - ло вой - ска мно - го, при том вой - ску був Гриць - ко...

При том вой - ску був геть - ман За - по - ро - жець, з бар - зе ок - ли - кав:

"Гей, ко - за - ки - па - но - ве мо - лод - ці, доб - ре у - чи - ніт - до

мо - є - ї ши - ї бі - лень - ко - ї важ - кий ка - мінь при - в'я - жі - те,

та ме - не са - мо - го, О - лек - сі - я По - по - ви - ча, в море спустіте,

не - хай я бу - ду своєю го - ло - во - ю мо - ре да - ру - ва - ти, а - ніж ма - ю на Чор - но - му мо - рю

хри - сти - янь - сько - ї ве - ри че - рез се - бе най - більш по - губ - ля - ти". Гей, то ко - за - ки за - чу - ва - ли,

сло - ва ми про - мов - ля - ли О - лек - сію По - по - ви - чу:

"Як ти Свя - те пись - мо нам чи - тав і нас, ко - за - ків, га - разд на - у - чав,

по чо - му ж ти на сво - є - му сер - ці най - більш гри - хів ма - єш?"

"(Г)ей, ко - за - ки, па - но - ве - мо - лод - ці, я не доб - ре по - чи - нав,

У вос - крес - ний день до схід сон - ця мед - го - ріл - ку під - пи - вав,

о - цей ме - не гріх на Чор - нім мо - рю най - боль - ше спот - кав. Ой і - ше я не доб - ре по - чи - нав,

сво - є - ю о - хо - то - ю у служ - бу ві - д'їжд - жав, із бать - ком, із ма - ті - р'ю про - ще - ні - я

я не мав, а о - тець і ма - ти за во - ро - та ви - хож - да - ли

та в ме - не про - ще - нія прохав,¹⁾ а я ор - да по - сту - пав, стре - ме - нем у гру - ди від - пи - хав.

О - цей ме - не гріх на Чор - но - му мо - рю най - біль - ше спот - кав. А і - ше я не доб - ре по - чи - нав,

ми - мо со - ро - ка цер - ков про - бі - гав, на сво - є ли - це хрис - ті - ян - ське хрес - та не скла - дав.

О - цей ме - не гріх на Чор - нім мо - рю най - боль - ше спот - кав. А і - ше я не доб - ре по - чи - нав,

сво - їм ко - заць - ким ко - нем про - бі - гав, три - с - та душ ді - ток ма - лих по - би - вав,

1) Так у чернетці: складів більше, ніж нот.

хри-сті-янську кров про-ли - вав. А мо-ло-ді жо-ни ви - бі-га-ли та ді-ток на ру-ки хва-та-ли,

та ме - не, О - лек - сі - я По - по - ви-ча, кля-ли, про-кли - на - ли:

"Бо-дай ти, О-лек-сі-ю По-по-ви-чу, щас-тя-до-лі немав, як ти нам ді-ток...малих діток по-би-вав".

О-лек-сій про-мов-ляє: "Як-би ме-не от-цов-сь-ка-матер-на мо-лит-ва од смер-ті о-бо-ро-ни-ла,

на Чор - нім мо - рі ме - не не вто - пи - ла, я б до ро - ду при - бу - вав

і от-ца-ма-тір я штив-ша-ну-вав би, стар-шо-го бра-та за от-ця по-чи-тав,

а близь - ких су - сід за бра - тів я мав би".

Став О-лек-сій по іс - ті-но-му Бо-гу грі-хи сво - ї всі про-по-ві - да - ти,

а хви-лиш - на - хви - ля ста - ла на Чор-нім мо - рі у - же й у - ти - ха - ти.

У - ти - ха - ла во - на і впа - да - ла, як будь-то там не бу - ва - ла.

О - лик - сей бе - ре пись - мо... О - лик - сей бе - ре на суд - но ви - хо - жда,

бе-ре в ру-ки пись-мо [і] чи-та - є, сво-їх ко-за-ків га-разд на-у - ча-є:
 "Ей, ко-за-ки, па-но-ве мо-лод-ці, хто от-ца - ма-тір штит, ша-ну-є, по-ва-жа-є,
 Спів от - цов-ська - ма - тір-на мо-лит - ва... от - цов-ська-ма-тір-на мо-лит - ва
 Ліра
 все на доб - ре... на по-лі, на мо-рі, на по - міч все - гда по - ма - га - є".
 Дай, Бо - же, ми-ру цар-сько-му, на-ро-ду хри-сті-ян-сько-му од сьо-го-дня ва-шо-ї ми-лос-ті
 Всем на здра - ві - є, на мно - гі - я ле - та.

- Ой що по Чорному морю
 Там на камені біленькім
 Сидів сокіл ясенський
 Жалібненько проквіляє
5. На Чорне море спилна поглядає
 То на Чорному морю хвилишна хвиля,
 Все не добре починає
 Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває
 Перву часть одбило
10. В Дунай-скирло забило
 Другу часть одбило
 В Грабську землю занесло
 А третя часть має: по середині моря вона потопає

- При той часті було войска много
15. При том войску був Грицько...
 При том войску був гатьман Запорожець
 З барзе окликав
 «Гей козаки панове-молодці
 Добре учиніт
20. До моєї шиї біленької важкий камінь прив'яжіте
 Та мене самого Олексія Поповича в море спустіте.
 Нехай я буду своєю головою море дарувати
 А ніж маю я на Чорному морю християнської вери через себе
 найбільш погубляти».
25. (Гей) то козаки зачували
 Словом промовляли
 «Олексію Поповичу,
 Як ти святе письмо нам читав
 І нас козаків гаразд научав
30. Почому ж ти на своєму серці
 Найбільш гріхов маєш?»
 «(Г)ей козаки панове-молодці!
 Я недобре починав
 У воскресний день до схід сонця мед-горілку підпивав
35. Оцей мене гріх на Чорнім морю найбільше споткав
 Ой і ше я недобре починав
 Своєю охотою у службу від'їжджав
 Із батьком із мапр'ю прощення я не мав
 А отець і мати за ворота вихождали
40. Та в мене прощення прохали
 А я орда поступав
 Стременом у груди відпихав
 Оцей мене гріх на Чорному морю найбільше споткав,
 А ше я недобре починав
45. Мимо сорока церков пробігав
 На своє лице християнське хреста не складав
 Оцей мене гріх на Чорнім морі найбільше споткав
 А іше я недобре починав
 Своім козацьким конем пробігав
50. Триста душ діток малих побивав
 Християнську кров проливав.
 А молоді жони вибігали та діток на руки хватали
 Та мене Олексія Поповича кляли-проклинали
 «Бодай ти Олексію Поповичу щастя-долі не мав
55. Як ти нам діток...
 Малих діток побивав!»
 Олексій промовляє:
 «Якби мене отцовська-матерна молитва од смерти оборонила
 На Чорнім морі мене не втопила
 Я б до роду прибував

60. І отца-матір я штив шанував би
Старшого брата за отца почитав
А близьких сусід за братів мав би».
Став Олексій по истинному Богу
Гріхи свої всі проповідати
65. Зла хвилиша хвиля стала на Чорнім морі уже й утихати.
Утихала вона і впадала, як-бутьто там не бувала.
Олексей бере письмо...
Олексей бере на суда вихождає
Бере в руки письмо (і) читає
70. Своїх козаків гаразд навчає:
«Ей козаки панове-молодці!
Хто отца-матір штит-шанує-поважає
Отцовська-матірна молитва...
Отцовська-матерна молитва все не добре...
75. На полі, на морі,
На поміч всегда помагає».
Дай Боже миру царському,
Народу християнському
Од сьогодні вашої милості
80. Всем на здоровіє, на многія лета.

Друк. за рукоп.: Грица, 2007. – С. 518–522 (текст); ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 24–29 зв. (мел.).

Зап. на фонограф В. Харків у березні 1930 р. від лірника С. Веселого на х. Литвинівка Валківського р-ну Харків. обл.

8.41-б. Дума про Олексія Поповича

♩ = 108

Спів

Ліра

Ой що по Чор - но - му мо - рю, на
 ка - ме - ні бі - лень - ко - му си - дів со - кіл яс - нень - кий,
 жа - ліб - нень - ко про - кви - ля - є
 І на Чор - не мо - ре спил - на по - гля - да. На Чор - но - му мо - рю хви - лиш - на хви - ля - во -
 на не вти - ха: все не - доб - ре по - чи - на - є -

The musical score is written in a 2/4 time signature with a tempo of 108 beats per minute. It features two staves: a vocal line (Спів) and a lute line (Ліра). The key signature is one flat (B-flat). The lyrics are in Ukrainian and describe a lament about a man named Olexsia Popovych. The score includes various musical notations such as triplets, accents, and slurs. The lyrics are: "Ой що по Чор - но - му мо - рю, на ка - ме - ні бі - лень - ко - му си - дів со - кіл яс - нень - кий, жа - ліб - нень - ко про - кви - ля - є І на Чор - не мо - ре спил - на по - гля - да. На Чор - но - му мо - рю хви - лиш - на хви - ля - во - на не вти - ха: все не - доб - ре по - чи - на - є -".

суд - на ко - заць - кі, мо - ло - дець - кі на три час - ті роз - би - ва - є...

- Ой що по Чорному морю,
 На камені біленькому
 Сидів сокіл ясенський,
 Жалібненько проквіляє
5. І на Чорне море спилна погляда.
 На Чорному морю хвилишна хвиля —
 Вона не втиха:
 Все недобре починає —
 Судна козацькі, молодецькі
10. На три часті розбиває...

Друк. за: Грица, 2007. – С. 525, 526.

Зап. на фонограф В. Харків у березні 1930 р. від лірника С. Веселого на х. Литвинівка Валківського р-ну Харків. обл.

8.42. Олексій Попович

- Ой на Чорнім морі
 На камені біленькому
 Сидів сокіл ясенський
 Жалібненько проквіляє
5. На Чорне море спилна поглядає
 Там хвилишна хвиля сопротивна все недобре починає
 Судна козацькі-молодецькі на [три] часті розбиває
 То перву часть одбило у Дунай-скирло забило
 А другу часть у грабську землю занесло
10. А третя часть має: посередині моря потопає.
 При той части було войска много ¹,
 При том войску був гетьман Запорожець
 Він ізбарзе окликався
 «Ей, козаки панове-молодці,
15. Добре ви дбайте,
 На Чорнім морі гріхов ви не тайте,
 То ви ж учиніте
 Синью китайкою мої козацькі карі очі запніте

¹ ІМФЕ, ф. 6-4, од. зб. 161/3, арк. 33. – «вмного»

- І до моєї шиї біленької хоть важкий камінь прив'яжіте
20. Та мене самого Олексія Поповича у синє море спустіте
Нехай я буду своєю головою море дарувати
Аніж маю я на Чорнім морю християнської вери через себе найбільш
погубляти».
- То козаки зачували
До Олексія Поповича словами промовляли
25. «Ей Олексію Поповичу
Як ти нам святе письмо на день по тричі читаєш
Почому ж ти на своєму серцю гріхов найбільш від нас маєш?»
«Ей козаки, панове-молодці!
Я недобре починав
30. В воскресний день до схід-сонця мед-горілку підпивав
То цей гріх на Чорнім морі мене найбільш спіткав.
А іше я недобре починав
Своєю охотою у службу од'їжджав
Із батьком із матір'ю прощення не мав
35. А отець-мати за ворота вихождали
Та мене, Ол[ексія] Поповича прохали
А я ордо поступав
Стременом у груди відпихав ¹,
То цей мене гріх на Чорнім морю
40. Найбільше споткав,
Старшого брата за брата не мав.
А іше я недобре починав
Городом приятельом своїм козацьким конем пробігав
Триста душ малих діток побивав
45. Християнську кров безневинно проливав
Матері вібгали ², на руки діток хватали
І мене, Ол[ексія] Поповича, кляли-проклинали:
«Бодай ти Олексію Поповичу щастя-долі собі не мав
Як ти нам діток малих побивав!»
50. То Ол[ексія] Попович те промовляє:
«Якби мене отцовська-матерна молитва од смерти оборонила
На Чорнім морі не втопила
Я б до роду прибував
І отця-матір штив і поважав
Старшого брата за отця почитав,
55. А близьких сусід за братія ³ мав».
Став Олексій по Істиному Богу
Гріхи свої проповідати
Зла хвилишна хвиля на Чорнім морі стала утихати
Утихала і впадала, як-будьто там і не бувала
60. То козаки на острів вихождали

¹ ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 161/3, арк. 33: «одпихав», над першим складом надписано «від».

² Там само. – «вібгали».

³ Там само. – «братів».

- Великим дивом дивували
«На які ми хвилі потопали
То мабуть через Олексія Поповича
Ні одного козака з війська не втерляли.»
65. Олексій бере письмо в руки читає
І своїх козаків гаразд на все добре навчає
«Ей козаки, панове-молодці
Як це письмо освіщає
На все моленіє вказує
70. Хто отця-матір поважає
То отцовська-матерна молитва
На́ полі і на́ морі,
І в купецьтві, і в ремецьтві
На все добре помагає».
75. Дай Боже миру царському
Народу християнському,
Всем на здоровіє ¹, на многая лета.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 183, арк. 17–19 зв.

*Зап. В. Харків у березні 1930 р. від лірника С. Веселого на х. Литвинівка
Валківського р-ну Харків. обл.*

---

¹ ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 161/3, арк. 34: «наздраве».

8.43. Дума про Олексія Поповича

Piano introduction in G major, 2/4 time. The right hand features a complex rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes, including a triplet of eighth notes. The left hand provides a simple bass line with quarter notes and rests.

Vocal entry: "Гей, гей, не пи- [ли пи-ли-ли],". The piano accompaniment continues with the same rhythmic pattern as the introduction.

Vocal line: "на Чор-но-му мо-рі, на бі-ло-му [ка-ме-ні]". The piano accompaniment features triplet markings in both hands.

Vocal line: "там си-дів со-кіл яс - ний, бі - ло - зо - рий,". The piano accompaniment continues with the established rhythmic pattern.

[ ] пиль-но на Чор-не мо-ре [по-гля-дав].

Гей! Що на Чор-но-му мо-рі та не-доб - ре по-чи-на - є,

Суд-на ко-за-чі на три час-ті роз-ри - ва - є.

Гей! О - дір - ва - ло од - ну часть,

в у-раль-ську зем - - лю за - нес - ло,

а дру-гу-ю часть [*Gloss.*].

Гей! А тре-тя-я часть на Чор-но-му мо - рі по-то-па - є.

The first system of the musical score consists of three staves. The top staff is the vocal line, written in a treble clef with a key signature of one sharp (F#). It begins with a half note 'Гей!' followed by a triplet of eighth notes. The lyrics 'А тре-тя-я часть на Чор-но-му мо - рі по-то-па - є.' are written below the notes. The middle and bottom staves are the piano accompaniment, with the right hand in a treble clef and the left hand in a bass clef. The piano part features a rhythmic accompaniment of eighth notes and chords.

The second system shows the piano accompaniment for the second part of the piece. It consists of two staves: a treble clef staff for the right hand and a bass clef staff for the left hand. The right hand plays a complex rhythmic pattern of eighth notes and chords, while the left hand provides a steady bass line.

Гей! Гей, ————— гей! —

The third system of the musical score consists of three staves. The top staff is the vocal line, starting with a half note 'Гей!' followed by a long, sustained note 'Гей, —————' and ending with 'гей! —'. The middle and bottom staves are the piano accompaniment, continuing the rhythmic pattern from the previous system.

Що на Чор-но-му мо-рі та не-до-бре по-чи-на - є,

The fourth system of the musical score consists of three staves. The top staff is the vocal line, featuring a triplet of eighth notes. The lyrics 'Що на Чор-но-му мо-рі та не-до-бре по-чи-на - є,' are written below the notes. The middle and bottom staves are the piano accompaniment, with the right hand playing a rhythmic accompaniment of eighth notes and chords, and the left hand providing a steady bass line.

суд-но ко-за-че на три час - ті роз-ри-ва - є.

Од-ну часть о - дір-ва - ло, в у-раль-ську зем - лю за - нес-ло,

а дру-гу-ю часть гир - ло ду-[най - ське по - жер - ло],

а тре - тя - я часть на Чор-но-му мо - рі по-то-па - є.

Ой та тіль-ки був при тім суд-ні Гриць-ко Бо-ров-ський,

о - та-ман ко-заць - кий, за - по - різь - кий.

8 Сам по суд-ну по-ход-жа - є, сло - ва - ми про - мов - ля - є,

8 та сльо - за - - - - - ми про-ли - ва - є.

8 Сльо-за - ми про-ли - ва - є, до ко-за-ків сво-їх бла-га - є:

- Ей, ко-за-ки ви, па-но - ве, хтось із вас на со-бі

The first system of the musical score consists of three staves. The top staff is a vocal line in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a 3/4 time signature. It contains the lyrics "- Ей, ко-за-ки ви, па-но - ве, хтось із вас на со-бі". The melody includes several triplet markings over eighth notes. The middle staff is the right-hand piano accompaniment in treble clef, featuring a rhythmic pattern of eighth notes with a sharp sign above them. The bottom staff is the left-hand piano accompaniment in bass clef, with a simple eighth-note bass line.

а ве-ли-кий гріх же ма-є.

The second system of the musical score consists of three staves. The top staff is a vocal line in treble clef with the lyrics "а ве-ли-кий гріх же ма-є.". It includes triplet markings. The middle staff is the right-hand piano accompaniment in treble clef, featuring a complex rhythmic pattern with triplet and quintuplet markings. The bottom staff is the left-hand piano accompaniment in bass clef, with a simple eighth-note bass line. A double bar line and a repeat sign are present at the beginning of the piano accompaniment staves.

Гей! Той, хто з нас на со - бі

The third system of the musical score consists of three staves. The top staff is a vocal line in treble clef with the lyrics "Гей! Той, хто з нас на со - бі". It includes a triplet marking. The middle staff is the right-hand piano accompaniment in treble clef, with a rhythmic pattern of eighth notes. The bottom staff is the left-hand piano accompaniment in bass clef, with a simple eighth-note bass line.

ве - ли - кий гріх ма - є,

The fourth system of the musical score consists of three staves. The top staff is a vocal line in treble clef with the lyrics "ве - ли - кий гріх ма - є,". It includes a triplet marking. The middle staff is the right-hand piano accompaniment in treble clef, with a rhythmic pattern of eighth notes and a triplet marking. The bottom staff is the left-hand piano accompaniment in bass clef, with a simple eighth-note bass line.

8 то при-зна-вай-те-ся Гос-по-ду Бо - гу і Чор-но-му мо - рю,

і ме - ні, о - та - - - ма - ну ко - шо - во - му.

8 То хто з вас на со - бі ве - ли - кий гріх ма - є,
*

у Чор-не мо-ре впа-дять, а вій-ська ко-заць-ко-го всьо-го же не гу-бять.

Гей! То це ко-за-ки

доб-ре за-чу-ва - ли і всі за-мов-ча - ли,

бо во - ни на со - бі ве - ли - ко - го грі - ха не ма - ли.

А тіль-ки о-бі-зав-ся пи-сар вій-сько-вий, ко-заць-кий ві-стро-вий О-лек-сій По-по-вич:

- Гей, _____ гей! Ко-за-ки ви, па-но-ве, доб-ре вчи-ні-те,

візь-міть ме-ні, ко-за-ку, на-зад ру-ки зв'я-жі-те,

чор - но - ю ки - тай ко - ю о - чі за - в'я - жіть,

бі - лий ка - мінь ме - ні до ши - ї при - в'я - жіть,

гей, ме - не ко - за - ка в чор - не мо - ре у - пус - тіть.

3

Гей! То це ко - за - ки доб - ре за - чу - ва - ли,

сло - ва - ми про - мов - ля - ли, сльо - за - ми про - ли - ва - ли,

О - лек - сі - я По - по - ви - ча а бла - га - ли:

- Ой, чо - го ж ти, О - лек - сі - ю По - по - ви - чу,

на се-бе ве-ли-кий гріх скла-да - єш? Ти ж бу-ло бе-реш книж-ку в ру-ки,

нам по три - ці, гей, за день чи - та - єш,

[...] нас, про-стих ти ко-за-ків, а на доб - ре на-у-ча - єш,

а чо-го ж ти те-пер [од] нас на се - бе

8
 ве - ли-кий та-кий гріх скла-да-еш?

8
 - О-тим - то, ко-за-ки, о-тим - то, па-но - ве,

8
 я на се-бе ве-ли - кий гріх скла - да - ю.

8
 Я як з свого до - му ви-їж-джав, з от-цем і з нень - ко-ю [я о-про]-щен-ня не мав,

на бра-та стар-шо-го ве-ли - кий я гнів по-кла-дав.

Як я сво-їм доб-рим ко-нем по - ву - ли - цях гу - ляв,

у - дов ста-рень-ких стре - ме - на - ми штов-хав,

ді-тей ма-лень-ких під-ко-ва-ми топ-тав.

O - тим - то я, ко - за - ки, на со - бі ве - ли - кий гріх ма - ю.

Як про - тів цер - кви, Бо - жо - го до - му, я до - їж - джав,

шап - ки з го - ло - ви не зні - мав, мо - літ - ви Бо - жо - ї не со - тво - ряв.

О-тим - то я, бра-ти, на со-бі ве-ли-кий гріх [ма - ю].

*

Гей, то це ко-за-ки до - бре за - чу - ва - ли,

взя - ли йо - му на - зад ру - ки зв'я - за - ли,

бі - лий ка - мінь до ши - ї при - чі - па - ли,

чор - но - ю ки - тай - ко - ю о - чі за - в'я - за - ли,

а тіль - ки та - ко - го ко - за - ка пус - ка - ти в мо - ре по - ща - ди - ли. *

5

А тільки в його на правій руці ми зин-ний палець одтинали,

кров його в Чорне море пускали.

Ой як стало Чорнеє море кров його заживати,

стала на морі хвиля стихати,

суд - но те ко - за - че, мов на ру - ках,

гей, у - го - ру під - ні - ма - ти.

Гей, _____ гей, у - го - ру під - ні - ма - ти

та до бе - ре - га при-га-ня - ти.

То ста - ли всі ко-за-ки то-ді на бе - рег ви-ход-жа - ти,

сло - ва - ми про-мов - ля - ти, а сльо - за - - - ми про-ли - ва - ти:

8
- Сла-ва то-бі, Бо - же ми-ло-серд - ний, в я-ко-му ми стра-ху про-бу - ва - ли,

8
[що зов-сім] на Чорно-му мо - рі, гей*, у - сі по-то-па - ли, *

8
а сла - ва то-бі, Бо - же, що ми із се - бе

8
та не од-но-го ж не вте-ря - ли. *

*Тут може бути "геть" замість "гей".

8
- Сла-ва то-бі, Бо - же ми-ло-серд - ний, в я-ко-му ми стра-ху про-бу - ва - ли,

8
[що зов-сім] на Черно-му мо - рі, гей*, у - сі по-то-па - ли, *

8
а сла - ва то-бі, Бо - же, що ми із се - бе

8
та не од-но-го ж не вте-ря - ли. *

*Тут може бути "геть" замість "гей".

По - шли, Бо - - - же, віч - ну - ю пам' - ять

The first system of the musical score consists of a vocal line and a piano accompaniment. The vocal line is in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a 3/4 time signature. It begins with a melisma on the word "Бо" (Bo), indicated by a horizontal line and a small asterisk (*). The melody then continues with a triplet of eighth notes. The piano accompaniment is in bass clef and features a steady eighth-note bass line in the left hand and a more active right hand with chords and eighth notes. A sixteenth-note triplet is visible in the right hand of the piano part.

тим, я - ких в у - раль - ську зем - лю за - нес - ло,

The second system continues the vocal line and piano accompaniment. The vocal line features a triplet of eighth notes. The piano accompaniment continues with its characteristic eighth-note bass line and active right hand. A triplet of eighth notes is also present in the right hand of the piano part.

тим, я - ких гир - ло ду - най - ське по - жер - ло.

The third system continues the vocal line and piano accompaniment. The vocal line features two triplet markings over eighth notes. The piano accompaniment continues with its characteristic eighth-note bass line and active right hand. A quintuplet of eighth notes is visible in the right hand of the piano part.

А нам по - шли, Бо - же, на мно - га - я лі - та,

The fourth system continues the vocal line and piano accompaniment. The vocal line features three triplet markings over eighth notes. The piano accompaniment continues with its characteristic eighth-note bass line and active right hand. A triplet of eighth notes and a quintuplet of eighth notes are visible in the right hand of the piano part.

8

всім слу - ха - ю - чим го - ло-вам,

*

8

всьо - му то - ва-ри - ству

8

крев - но - му і сер - деч - но - му

8

на мноґа-я лі - та аж до кон - - - ця ві - ка.

- Гей, гей, не пи[ли пилили] на Чорному морі,
На білому [камені]
Там сидів сокіл ясний, білосорий,
[...],
5. Пильно на Чорне море [поглядав].
Гей! Що на Чорному морі,
Та недобре починає,
Судна козачі на три часті розриває.
Гей! Одірвало одну часть,
10. В уральську землю занесло,
А другу часть [...].
Гей! А третя часть
На Чорному морі потопає.
¹ Гей! Гей, гей! Що на Чорному морі,
15. Та недобре починає,
Судно козаче на три часті розриває.
Одну часть одірвало,
В уральську землю занесло,
А другу часть
20. Гирло [дунайське пожерло],
А третя часть
На Чорному морі потопає.
Ой, та тільки був при тім судні
Грицько Боровський,
25. Отаман козацький, запорізький.
Сам по судну походжає,
Словами промовляє
Та сльозами проливає.
Сльозами проливає,
30. До козаків своїх благає:
«Ей, козаки ви, панове,
Хтось із вас на собі
А великий гріх же має.
Гей! Той, хто з нас на собі великий гріх має,
35. То признавайтесь Господу Богу
І Чорному морю
І мені, отаману кошовому.
То хто з вас на собі великий гріх має,
У Чорне море впадить,
40. А війська козацького всього же не губить».
Гей! То це козаки добре зачували
І всі замовчали,
Бо вони на собі великого гріха не мали.
А тільки обізався писар військовий,
45. Козацький вістровий Олексій Попович:

¹ Кобзар повторює тут частину тексту з незначними змінами. Зважаючи на те, що перший варіант не був записаний транскриптором повністю, збереження цього повтору в цьому випадку залишається доцільним.

- «Гей, гей! Козаки ви, панове, добре вчиніте,
Візьміть мені, козаку, назад руки зв'яжіте,
Чорною китайкою очі зав'яжіть,
Білий камінь мені до шиї прив'яжіть,
50. Гей, мене козака в Чорне море упустіть».
Гей! То це козаки добре зачували,
Словами промовляли,
Сльозами проливали,
Олексія Поповича а благали:
55. «Ой, чого ж ти, Олексію Поповичу,
На себе великий гріх складаєш?
Ти ж було береш книжку в руки,
Нам по тричі, гей, за день читаєш,
[...] нас, простих ти козаків,
60. А на добре навчаєш,
А чого ж ти тепер [од] нас на себе
Великий такий гріх складаєш?»
– Отим-то, козаки, отим-то, панове,
Я на себе великий гріх складаю.
65. Я як з свого дому виїжджав,
З отцем і з ненькою [я опро]щення не мав,
На брата старшого великий я гнів покладав.
Як я своїм добрим конем по вулицях гуляв,
Удов стареньких стременами штовхав,
70. Дітей маленьких підковами топтав.
Отим-то я, козаки, на собі великий гріх маю.
Як протів церкви, Божого дому, я доїжджав,
Шапки з голови не знімав,
Молітви Божої не сотворяв.
75. Отим-то я, брати, на собі великий гріх [маю]».
Гей, то це козаки добре зачували,
Взяли йому назад руки зв'язали,
Білий камінь до шиї причіпали,
Чорною китайкою очі зав'язали,
80. А тільки такого козака пускати в море пощадили.
А тільки в його на правій руці мизинний палець одтинали,
Кров його в Чорне море пускали.
Ой як стало Чорне море кров його заживати,
Стала на морі хвиля стихати,
85. Судно те козаче, мов на руках, гей, угору піднімати.
Гей, гей, угору піднімати,
Та до берега приганяти.
То стали всі козаки тоді на берег виходжати,
Словами промовляти,
90. А сльозами проливати:
«Слава тобі, Боже милосердний,
В якому ми страху пробували,

- [Що зовсім] на Чорному морі,
Гей [геть], усі потопали,
95. А слава тобі, Боже,
Що ми із себе та не одного ж не втєряли».
Пошли, Боже, вічную пам'ять
Тим, яких в уральську землю занєсло,
Тим, яких гирло дунайське пожерло.
100. А нам пошли, Боже, на многая літа,
Всім слухаючим головам,
Всьому товариству кревному і сердечному
103. На многая літа аж до конця віка. __

Друк. за: Грица, 2007. – С. 690–717.

Зап. М. Полотай 1955 р. від кобзаря П. Гузя. Транскрипція О. Ганжі й Н. Якименко (1989 р.).

8.44. Про Олексія Поповича

Moderato

Musical score for the first system, featuring a vocal line and piano accompaniment. The tempo is Moderato. The piano part includes a "Gloss." marking and a "[rall.]" marking.

Meno mosso

Musical score for the second system, featuring a vocal line and piano accompaniment. The tempo is Meno mosso. The vocal line includes lyrics and triplet markings.

Гей, що на чор-но-му мо - рі та на то-му бі - ло-му ка - ме - ні

Meno mosso

Musical score for the third system, featuring a vocal line and piano accompaniment. The tempo is Meno mosso. The vocal line includes lyrics and triplet markings.

там си-дів со - кіл яс - ний [в сльо-зах].

Musical score for the fourth system, featuring a vocal line and piano accompaniment. The tempo is Meno mosso. The vocal line includes lyrics and triplet markings.

Смут - но ду - мав він га - дав,

*У зв'язку з тим, що якість звучання не дозволяє розшифрувати акомпанемент повністю і з достатньою точністю, він поданий лише спочатку. Далі партія бандури з'являється лише в переграх.

пиль - но на чор - не мо - ре по - гля - дав.

tempo 1

Гей, що на чор - но - му мо - рі та не - доб - ре по - чи - на - є.

Зла хви - леш - на су - про - тив - на хви - ля у - ста - ва - є, гей, зни - зу буй - ний ві - тер по - ві -

ва - є, по - ло - ви - на мі - ся - ця хма - ра - ми за - кри - ла.

Суд-на ко-заць - кі - ї, мо-ло-дець - кі - ї на три час - ті роз-би-ва - є.

Piu mosso

a tempo

Meno mosso

У-хо-пи-ло од-ну часть, в а-га-рян-ську зем-лю за-нес-ло,

а дру - гу - ю часть гир - ло ду-най - ське по - жер - ло, а тре-тя - я часть

на Чор - но - му мо - рі по - то - па - є. *[rall.]*

Ой, та тіль-ки був при тих су-дах Гриць - ко Збо-ров-ський, о - та - ман ко -

заць - кий, за - по - різь - кий. Там по су-дах про-ход-жа - є, сло-ва - ми про-мов-ля - є,

а сльо-за - ми про-ли-ва - є, сльо - за-ми про-ли-ва - є, ко-за-ків сво-їх

(Piu mosso)

бла - га - є:

(Piu mosso)

- Гей, ко - за - ки ви, па - но - ве,

хтось із нас на со - бі та ве - ли - кий гріх ма - є. А хто

з вас на со-бі ве-ли-кий гріх ма-є, то спо-ві-дай-тесь Гос-по-ду Бо-гу і чор-но-му мо-рю,

і ме-ні, о - та - ма - ну ко - шо - во - му. А хто

з вас на со-бі ве-ли-кий гріх ма-є, у Чор-не мо-ре впа-дїть, а

війсь - ка ко - заць - ко - го всьо - го ви не гу - біть.

Гей, то це ко - за - ки

доб - ре за - чу - ва - ли, і всі за - мов - ча - ли,

бо во - ни на со - бі ве - ли - ко - го грі - ха не ма - ли. А тіль - ки

о - бі - звав - ся пи - сар війсь - ко - вий, ко - зак лей - стро - вий О - лек - сій По - по - вич:

- Гей, гей, ко - за - ки ви, па - но - ве, доб - рі - ї [...].

Возь - міть ме - ні. ко - за - кв. на - зад дв - ки зв'я - жіть.

чор-но-ю ки-тай-ко-ю о-чі за-в'я-жіть, бі-лий ка-мінь ме-ні до ши-ї при-че-п'ять,

гей, ме-не ко-за-ка в Чор-не мо-ре іс-пус-тіть.

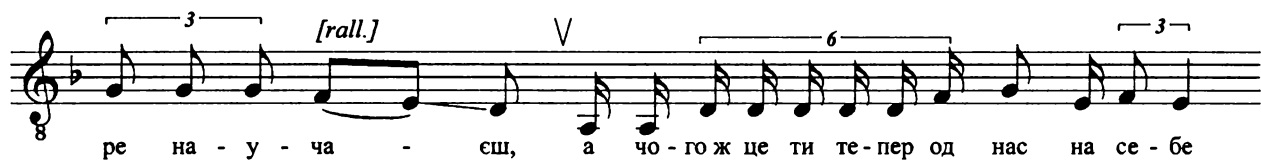
Гей,

то це ко-за-ки доб-ре за-чу-ва-ли, О-лек-сі-я По-по-ви-ча бла-га-ли:

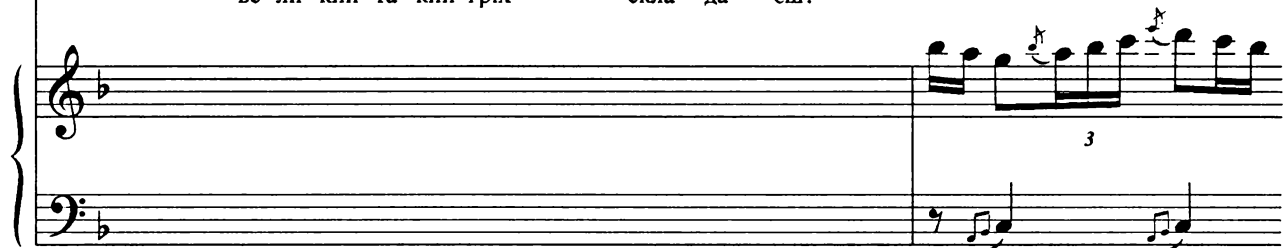
- Ой чо-го ж ти, О-лек-сі-ю По-по-ви-чу, на се-бе ве-ли-кий гріх скла-да-еш?

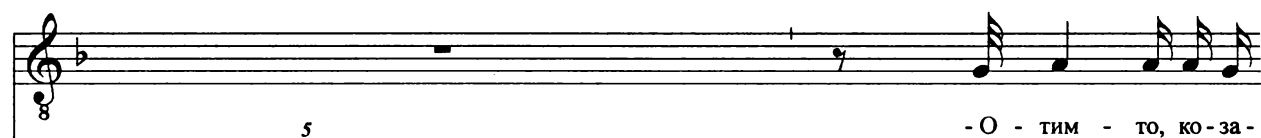
Гей, бу-ло бе-реш Свя-те пись-мо в ру-ки, нам по

три-чі та на день чи-та-еш, нас всіх, прос-тих ко-за-ків та на доб-

 ре на - у - ча - єш, а чо - го ж це ти те - пер од нас на се - бе

 ве - ли - кий та - кий гріх скла - да - єш?

 - О - тим - то, ко - за -

 ки, о - тим - то, па - но - ве, я на се - бе ве - ли - кий гріх скла - да - ю.

 Як я со до - му в'їз - джав, з от - цем, нень - ко - ю про - ще - ні - я не мав, на бра - та

 стар - шо - го ве - ли - кий я гнів по - кла - дав. Як я сво - їм доб - рим ко - нем по

 у - ли - цях гу - ляв, у - дов ста - рень - ких стре - ме - на - ми штов - хав, ді - ток ма -

Гей, то це ко-за-ки доб-ре за-чу-ва-ли,

взя - ли йо-му на-зад ру-ки зв'я-за-ли, бі-лий ка-мінь до ши-ї при-чі-

па - ли, а тіль - ки та - ко-го ко - за-ка спус-ка-ти в мо-ре по - ща -

ди - ли. А тіль-ки в йо-го на лі-вій ру-ці мі-зин-ний па-лець од - ти-на - ли,

кров йо-го в Чор - не ио - ре ви - пус - ка - ли. Гей, як

став О - лек-сій По - по - вич грі - хи Бо - го - ві спо-ві - да - ти, а

кров йо-го Чор-не мо-ре за-зи-ва-ти, ста-ла на мо-рі бу-ря у-ти-ха-ти,

суд-на ці ко-заць-кі, мов на ру-ках, гей, у - го-ру пі-дій-ма - ти. Гей,

гей, у - го-ру пі-дій - ма - ти, а до бе - ре-га при-га -

ня - ти.

Ста - ли то - ді ко - за - ки всі на

бе-рег іс-хо-жа-ти, сло - ва-ми про-мов-ля-(ти), а сльо-за - ми про-ли-ва - ти:

- Сла-ва то - бі, Бо - же ми - ло-серд - ний, в я - ко - му ми стра-ху про - бу - ва - ли.

Вже зов-сім на Чор - но-му мо - рі, гей, всі по - то - па - - - ли,

та, сла-ва то-бі, Бо - же, що ми од се - бе тай од - но - го не вте - ря - ли.

По-шли, Бо - же, віч-ну-ю пам'-ять тим, я - ких в а - га - рян - ську зем - лю за - нес - ло,
 тим, я - ких гир - ло ду - най - ське по - жер - ло. А нам по - шли, Бо - же на
 мно - га - я лі - та всім слу - ха - ю - щим го - ло - вам, всьо - му то - ва - ри - ству на
 мно - га - я лі - та й до кін - ця ві - - - ка!

- Гей, що на чорному морі
 Та на тому білому камені
 Там сидів сокіл ясний [в сльозах].
 Смутно думав він гадав,
5. Пильно на чорне море поглядав.
 Гей, що на чорному морі та недобре починає.
 Зла хвилешна супротивна хвиля уставає,
 Гей, знизу буйний вітер повіває,
 Половина місяця хмарами закрила.
  10. Судна козацькі, молодецькі
 На три часті розбиває.
 Ухопило одну часть,
 В агарянську землю занесло,
 А другу часті
  15. Гирло дунайське пожерло,
 А третя часті
 На Чорному морі потопає.
 Ой, та тільки був при тих судах
 Грицько Зборовський,
  20. Отаман козацький, запорізький.
 Там по судах проходжає,
 Словами промовляє,
 А сльозами проливає,
 Сльозами проливає,
  25. Козаків своїх благає:
 «Гей, козаки ви, панове,

- Хтось із нас на собі та великий гріх має.
А хто з вас на собі великий гріх має,
То сповідайтесь Господу Богу
30. І чорному морю,
І мені, отаману кошовому.
А хто з вас на собі великий гріх має,
У Чорне море впадить,
А війська козацького всього ви не губить.
35. Гей, то це козаки добре зачували,
І всі замовчали,
Бо вони на собі великого гріха не мали.
А тільки обіззався писар військовий,
Козак лейстровий Олексій Попович.
40. «Гей, гей, козаки ви, панове, добрії [...].
Возьміть мені, козаку, назад руки зв'яжіть,
Чорною китайкою очі зав'яжіть,
Білий камінь мені до шиї причепить,
Гей, мене, козака, в Чорне море іспустить».
45. Гей, то це козаки добре зачували,
Олексія Поповича благали:
«Ой чого ж ти, Олексію Поповичу,
На себе великий гріх складаєш?
Гей, було береш Святе письмо в руки,
50. Нам по тричі та на день читаєш,
Нас всіх, простих козаків
Та на добре навчаєш,
А чого ж це ти тепер од нас
На себе великий такий гріх складаєш?»
55. Отим-то, козаки, отим-то, панове,
Я на себе великий гріх складаю.
Як я со дому в'їжджав,
З отцем, ненькою прощення не мав,
На брата старшого великий я гнів покладав.
60. Як я своїм добрим конем по улицях гуляв,
Удов стареньких стременами штовхав,
Діток маленьких підковами топтав.
Отим-то я, козаки, на собі великий гріх маю.
Як протів церкви, Божого дому я проїжджав,
65. Шапки з голови не знімав,
Молитви Божої не сотворяв,
Тим-то я, козаки, на собі великий гріх маю».
Гей, то це козаки добре зачували,
Взяли йому назад руки зв'язали,
70. Білий камінь до шиї причіпали,
А тільки такого козака
Спускати в море пощадили.
А тільки в його на лівій руці

- Мізинний палець одинали,
75. Кров його в Чорне море випускали.
Гей, як став Олексій Попович
Гріхи Богові сповідати,
А кров його Чорне море зазивати,
Стала на морі буря утихати,
80. Судна ці козацькі, мов на руках,
Гей, угору підіймати.
Гей, гей, угору підіймати,
А до берега приганяти.
Стали тоді козаки всі на берег ісхожати,
85. Словами промовля(ти),
А сльозами проливати:
«Слава тобі, Боже милосердний,
В якому ми страху пробували.
Вже зовсім на Чорному морі,
90. Гей, всі потопали,
Та, слава тобі, Боже,
Що ми од себе та й одного не втерjali».
Пошли, Боже, вічну пам'ять
Тим, яких в агарянську землю занесло,
95. Тим, яких гирло дунайське пожерло.
А нам пошли, Боже, на многая літа
Всім слухаючим головам,
Всьому товариству
99. На многая літа й до кінця віка!

Друк за: Грица, 2007. – С. 718–730.

*Зап. М. Хай від бандуриста І. Рачка в с. Лавіркове Роменського р-ну Сумської обл.
Транскрипція Д. Щириці.*

КОМЕНТАРІ

8.1. Пирятинській Попович Алексій

Друк за: Житецький. Старовинний запис... – С. 304–306.

Зап. [В. Ломиковський на поч. XIX ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

Передруки:

- Житецький. – С. 235–237;
- Грушевська, 1. – С. 62, 63;
- Нудьга, 1969. – С. 122–126;
- Кирдан, 1972. – С. 384–386.

Грицко Зборовський – ім'я Григорія Зборовського в історичних документах не зазначене. В. Антонович і М. Драгоманов уважають, що йдеться про Самуїла

Зборовського: він утік із Польщі на Запорозжя, був деякий час кошовим отаманом, ходив із Дніпровського лиману до гирла Дніпра, аби потрапити до Молдавії ¹. В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза і І. Ефрона подано відомості, що С. Зборовського 1582 р. обрали запорозьким гетьманом; вів переговори з кримським ханом Махметом-Гіреєм, прагнучи за його допомогою завоювати Валахію. 1583 року С. Зборовський повернувся до Польщі ². Деякі дослідники (В. Голобуцький) заперечують цю версію. Зауважимо, що в Списку гетьманів ім'я С. Зборовського відсутнє ³. «Енциклопедія українознавства» містить таку інформацію: «Зборовський Самуель (+ 1584), з польс. магнатського роду; намагався на поч. 1580-х рр. використати Запоріжжя для боротьби проти Туреччини й на чолі козаків ходив на Молдавію» ⁴.

Гетман запорожській Коломиенко – так прозвали Зборовського, оскільки він родом із Коломиї ⁵.

Алексій Попович Пирятинській – деякі вчені твердили про зв'язок імені героя думи з іменем героя билини «Алеша Попович» (Л. Безсонов, М. Костомаров, М. Дашкевич). Однак прізвище Попович доволі поширене на Україні ⁶. У літопису Грабянки зауважено, що в Павлоччі був полковником Іван Попович, який став священником, а потім знову полковником ⁷. Міг бути Попович на ім'я Олексій і в м. Пирятин, з яким асоційовано героя у всіх варіантах думи.

Справой руки пальца-мизинца урубайте, Хритіянскої крови в Черное море впускайте – ідеться про жертву морю. О. Веселовський, порівнюючи думу з билиною про Садка, зауважував: «Людська жертва, якої, за словами Садка, вимагає морський цар, замінена тут на символ – кров, як в інших народних обрядах жертвні тварини замінено зображенням із тіста» ⁸. Мотив заміни людської жертви мизинним пальцем широко побутує у фольклорі.

8.2. Алексій Попович или бурѣ, претерпѣнной козаками на морѣ

Друк. за: Цертелєв. – С. 26–29.

Зап. М. Цертелєв 1814 р. на Полтавщині від кобзаря.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 64.

¹ Антонович, Драгоманов, І. – С. 202.

² Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь в 86 книгах и 4 дополнениях. – СПб., 1890. – Т. 23 – С. 352; а також: Кулиш П. Польская колонизация юго-западной Руси // ВЕ. – 1874. – Апрель. – С. 517–530.

³ Літопис Величка, І. – С. 24.

⁴ [Б. а.] Зборовський Самуель // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні: у 10 т. – Л., 1993. – Т. 2. – С. 764.

⁵ Антонович, Драгоманов, І. – С. 202.

⁶ Див.: «Жерела до історії України-Русі. Видає археологічна комісія Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», Л., 1901. – Т. 5, іменний покажчик.

⁷ Літопис Грабянки. – С. 183.

⁸ Веселовский А. Былина о Садке // ЖМНП. – 1886. – Декабрь, отд. 2. – С. 274.

8.3. Черноморская буря

Друк. за: Максимович, 1834. – С. 14–18.

Передруки:

- Антонович, Драгоманов, І. – С. 185–188;
- Грушевська, І. – С. 77.

За К. Грушевською текст думи «скомбіновано» з попередніх записів [пор. свідчення М. Максимовича про опрацювання ним текстів М. Цертелєва й І. Срезневського ¹. *Н. П.*]. Уважаємо, що це твердження могла б довести лише текстологічна експертиза оригіналу запису, який на сьогодні втрачений. Публікація М. Максимовича свого часу була особливо популярною. Так, зокрема, думу російською мовою переклав (переспівав) Є. Гребінка для роману «Чайковський»: «На Черном море, на белом камне, ясный сокол жалобно стонет. Смутен сокол, кристально смотрит на Чернов море. Недобро начинается на море. На небе звезды потускнели, полмесяца затянуло тучами, а низовый ветер бурно шумит; а на море поднимаются супротивные волны; разбивают суда казацьи на три части. Одну часть понесли волны в Агарскую землю, другую пожрало Дунайское устье. А третья где? – тонет в Черном море. При третьей части был Грицько Зборовский, атаман запорожский; он по судну ходит и говорит: “Кто-то меж нами, паны, великий грешник; недаром злая погода так нас гонит, налегает на нас. Исповедуйтесь, паны, милосердному Богу, Черному морю да мне, вашему кошевому, и бросайтесь в море, не губите казацкого войска”. Казаки это слышали, но все молчали; никто за собою не знал греха. Тогда отозвался войсковой писарь, реестровый казак Алексей-попович пирятинский: “Хорошо вы, братцы, сделаете, когда возьмете меня, завяжете глаза, прицепите к шее камень и бросите в море; пусть я один погибну, а казацкого войска не допущу до беды”. Услыша это, казаки сказали Алексею: “Ты святое письмо в руки берешь, читаешь, нас на добрые дела наставляешь; как же ты имеешь более грехов?” – “Хоть я и читаю Святое Писание, и вас наставляю, а сам нехорошо делаю. Когда я из Пирятина выезжал, не прощался с отцом и матерью, гневался на старшого брата, добрых людей лишил хлеба-соли, детей и старых вдов толкал стремениами в груди; гуляя по улицам, проезжал мимо Божией церкви, не снимал шапки, не крестился – за это и гибну теперь! Не волна встает по морю, это родительская молитва карает... Если б меня не утопила буря и молитва сохранила, умел бы я уважать отца и матушку, старшого брата почитал бы как отца, а сестру как матушку”. Начал Алексей-попович исповедовать свои грехи, начала утихать буря; волны, словно руками, потихоньку подымали казацкие суда и приносили к Тентереву острову. Тогда начали казаки удивляться, что в Черном море под бурею совсем потопали, а ни одного человека не потеряли. Тогда Алексей-попович вышел из судна, взял в руки Святое Письмо и стал научать народ: “Надобно, паны, людей уважать, почитатить отца и матушку: кто это делает, тот всегда счастлив, смертельный меч того обминает, родительская молитва вынимает человека из дна морского, от грехов душу искупляет, и помогает на суше и на море...» ²

¹ Грушевська, І. – С. 55.

² Гребінка Є. Твори: у 5 т. – К., 1957. – Т. 3. – С. 123, 124.

8.4

Друк. за: Укр. альманах, 181. – С. 119–124.
Зап. І. Срезневський від кобзаря.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 64, 65.

8.5. Про Олексія Поповича

Друк. за: Куліш, 1874. – С. 360–363.
Зап. П. Куліш від кобзаря.

«В сей текст увійшли част. записів Куліша»¹.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 77, 78.

8.6

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 181–185.

Зап. П. Куліш від лірника Федора Кононенка в с. Александрівка Лубенського пов. Полтав. губ.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 68, 69.

8.7

Друк. за: Костомаров. Історія козацтва... – С. 695, 696.

Зап. М. Костомаров, очевидно, на початку 1840-х рр. у м. Харків від кобзаря.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 65.

8.8

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 135, арк. 31–33.

Зап. М. Білозерський від кобзаря.

---

¹ Грушевська, 1. – С. 505.

8.9. Олексій Поповичь

Друк. за: Основа, 1862. – С. 21–26.

Зап. у Харків. губ. від лірника.

Передруки:

- Антонович, Драгоманов, І. – С. 176–181;
- Грушевська, 1. – С. 65–67;
- Укр. нар. думи, 1955. – С. 49–52;
- Стельмах, 1959. – С. 93–98;
- Нудьга, 1969. – С. 126–131;
- Хоменко, 1974. – С. 115–122.

8.10

Друк. за: Киреєвський, 1868. – С. XXIII–XXVI.

Зап. М. Стахович від кобзаря в с. Богдани Пирятинського пов. Полтав. губ.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 67, 68;
- Плісецький, 1941. – С. 42–45;
- Плісецький, 1944. – С. 26–29.

8.11

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 188, 189.

Зап. від кобзаря із с. Зеленьки Канівського пов. Київ. губ.

Сплеск популярності думи, «перехід» її «через Дніпро»¹, викликаний появою нової редакції, більш наближені до народно-родового світогляду українців.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 69, 70.

8.12

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 200, 201.

Зап. П. Чубинський та І. Новицький від кобзаря.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 70, 71.

---

¹ Грушевська, 1. – С. ССХVI.

8.13

Друк за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 199, 200.
Зап. [А. Зайкевич?] у м. Харків від сліпого кобзаря.

Передруки:

- Грушевська, І. – С. 71.

8.14. Дума про Поповича Олексія

Друк за рукоп.: НБУВ, ф. 1, од. зб. 4879, арк. 3, 4.
Зап. 70–80 рр. ХІХ ст. в Лубенському пов. Полтав. губ.

8.15

Друк за рукоп.: НБУВ, ф. 1, од. зб. 4879 Б, арк. 1, 2.
Зап. [у Лубнах] від кобзаря.

Після тексту думи внизу зазначено: «Лубни», а також подано примітку (невідомо чію): «Запис останньої чверті ХІХ ст. з Лубенського повіту. Ближчих даних у рукописі немає».

8.16. Олексій Попович

Друк за: Грушевська, І. – С. 153, 154.

Зап. І. Манжура 1875 р. від кобзаря Павла Дашенка із с. Довжик Харківського пов. Харків. губ.

8.17. Про Олексія Поповича

Друк за: Мартинович, 1906. – С. 9–12.

Зап. П. Мартинович 20 травня 1876 р. в м. Лохвиця Полтав. губ. на Приліпці від кобзаря Івана Кравченка (Кравченко-Крюковський).

Передруки:

- Грушевська, І. – С. 71, 72;
- Кирдан, 1972. – С. 386–388.

То як став Олексій Попович... – у цьому варіанті мотив жертвоприношення забуто, адже після покаяння грішника море заспокоюється.

8.18. Олексій Поповичъ

Друк за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 592, арк. 2 зв., 3 зв.

Зап. П. Мартинович 1895 р. від кобзаря Хведора Гриценка із с. Глинськ Зіньківського пов. Полтав. губ.

8.19. Олексія Поповича писня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 714, арк. 131, 131 зв.

Зап. П. Мартинович від Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) у с. Кам'янка Полтав. губ.

Копія зап.: ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 611, арк. 224 зв., 225.

Думу разом з іншими записами уміщено збирачем у розділі «Мудрецьки писня».

8.20. Про Олексія поповича

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 910, арк. 2, 3.

Зап. П. Мартинович 1825 р. від кобзаря Марка Даниленка-Пелиха із слободи Мерефа Харків. обл.

8.21. Олексій Поповичь, гетьмань-запорожець

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 953, арк. 6, 7.

Зап. П. Мартинович 1931 р. від лірника Дем'яна Синила із слободи Просяне Валківського р-ну Харків. обл.

8.22. Олексій Попович

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 28, 28 зв.

Зап. П. Мартинович у лютому 1932 р. від кобзаря Терешка Жадана.

8.23. Олексій Поповичь

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 154, 155.

Зап. В. Горленко в 1880-і рр. у с. Дейкалівка Полтав. губ. від кобзаря Мусія Кулика (Гордієць).

8.24. Олексій Поповичь

Друк. за: Горленко. – С. 487–489.

Зап. В. Горленко від кобзаря Івана Кравченка (Кравченко-Крюковський).

8.25. Олексій Попович

Друк за рукоп.: НБУВ, ф. 1, од. зб. 1315, арк. 7–9.

Зап. В. Горленко від кобзаря Олексія Дяконенка (Рак) із м-ка Сосниця Чернігів. губ.

Під думою примітка: «Зап. В. Горленко від кобзаря Олексія Григоровича Дяконенка з м. Сосниці з козаків родом. Інше прізвище – Рак».

8.26. Олексій Поповичь

Друк за: Сумцов, 1885. – С. 186–191.

Зап. О. Твердохлібов 18 липня 1881 р. в м. Охтирка від сліпця Іллі Журавля, родом із с. Пархомівка Харків губ.

«Дума “Олексій Попович” в найновішій редакції сліпця Іллі Журавля за повнотою і цілісністю могла б посісти почесне місце серед дев’яти варіантів, поданих п. Антоновичем в 1 т. “Историч. песен”. Дума в устах Іллі Журавля набула невластивої епічному твору м’якості, стислості вірша, схильності до рими, що, проте, не зашкодило її поетичній вартості»¹.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 72–74.

8.27. Обь Олексіи Поповиче

Друк за рукоп.: Російська державна бібліотека. Науково-дослідницький відділ рукописів, ф. 218, картон 373, од. зб. 7, арк. 1–4.

Зап. М. Янчук і невід. особа [1885–1890-і рр.] від К. Т. Буткевича.

Запис віднайшла і рекопіювала І. В. Грищенко (Неїло).

8.28

Друк за: Кирдан, 1972. – С. 389–392.

Зап. П. Тиховський 3 травня 1899 р. на Харківській казенній фермі (землеробське училище) від кобзаря Гната Гончаренка з х. Губаївський (Губаї) Харківського пов. Харків. губ.

8.29. Дума про Олексія Поповича і бурю на Чорнім морі

Друк за: Кирдан, 1972. – С. 393–395.

Зап. Є. Крист 17 червня 1901 р. в Курязькому монастирі Харківського пов.

¹ Див.: Сумцов, 1885. – С. 184.

Харків. губ. від кобзаря Остапа Бутенка, родом із с. Люботин Харківського пов.
Харків. губ.

8.30. Алексій Попович, казак запорозький

Друк. за: Малинка, 1903. – С. 69–72.

Зап. О. Малинка від лірника Никифора Дудки, родом із с. Марчихина Буда Глухівського пов. Чернігів. губ.

8.31. Дума про Олексія Поповича

Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. 10, од. зб. 12131, арк. 1, 2.

Зап. М. Сумцов 1909 р. в с. Рижів Харківського пов. Харків. губ. від кобзарів Гната Гончаренка й Савенка.

Під думою примітка (невідомо чия): «Запис 1909 р. в с. Рижові під Харковом від кобзарів Гната Тихоновича Гончаренка та Савенка».

8.32. Про Олексія Поповича

Друк. за: Грица, 2007. – С. 311–390 (мел.), Колесса, 2. – С. 183–186 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса від кобзаря Гната Гончаренка з х. Губаївський Харківського пов. Харків. губ.

Текст із фонографа розшифрував Ф. Колесса, зі слів кобзаря – Леся Українка. Ф. Колесса зазначив у примітках місця, де записи різняться.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 74–76;
- Колесса, 1920. – С. 92–95.

8.33. Про Олексія Поповича

Друк. за: Грица, 2007. – С. 395–409.

Зап. на фонограф О. Сластіон у червні 1908 р. від кобзаря Гната Гончаренка, (вар. 2).

Відновлено правопис, яким послуговувався Ф. Колесса в підтекстівці до нотної транскрипції.

«Треба констатувати, — писала К. Грушевська, — що Харківщина, звідки походив Г. Гончаренко, стала найважливішою територією поширення думи про Олексія Поповича після її виходу з Пирятинських околиць" (*Грушевська К.* — Т. 1. — С. 56). Вар. Г. Гончаренка як з погляду поетичного тексту, так і музичного речитативу належить до одного з найзначніших, не кажучи про варіант з

інструментальним супроводом, що залишився єдиною пам'яткою автентичного виконавства традиційної кобзарської школи. Однією з її архаїчних ознак були у співі "нейтральні терції", стихійне "перечення" між мінорним співом і настроєними у мажорі приструнками бандури, що, однак, не вражало дисонансами, відносна ритмічна незалежність між рецитацією і супроводом. "Виразна ритміка акомпанементу виступає лише в тих місцях, де паузи переривають спів кобзаря, звичайно в закінченнях періодів. Особливо в па сажах тяжко було дослухати ся якоїсь визначеної ритміки... Отже в нотуванні такого ритмічно незалежного, з причини бистої зміни тонів часто невловимого акомпанементу, зустрічалось стільки труднощів, що їх можна було лише частково подолати і приблизно визначити синхронний зв'язок акомпанементу з рецитацією" (*Колесса Ф.* Мелодії ... – С. 573). При підготовці даного перевидання праці Ф. Колесси зроблено незначну коректуру варіанта цієї думи у графіці запису для окращення її сприйняття. Доволі суттєвим є інше зауваження Ф. Колесси до цієї думи: "Вірне відтворення Гончаренкових дум за нашими записами було б можливе хіба лише в тому разі, колисам співак, присвоївши собі стиль рецитації, буде собі акомпанувати, як це робить Гончаренко" (Там само. — С. 573). З цього чітко випливає, що усну імпровізаційну традицію неможливо копіювати лише за писаним джерелом»¹.

8.34. Олексій Попович

Друк за: Грушевська, 1. – С. 155, 156.

Зап. О. Сластіон, можливо, 1910 р. від лірника Івана Скубія із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ.

Передруки:

- Кирдан, 1972. – С. 395–398;
- Дей, 1982. – С. 57–59.

8.35. Про Олексія Поповича

Друк за: Грица, 2007. – С. 319, 320 (мел.), Колесса, 2. – С. 195 (текст).

Зап. О. Сластіон у червні 1910 р. від лірника Івана Скубія із с. Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав. губ.

«Початок словесного тексту думи найближчий до варіанта тексту, надрукованого М. Костомаровим у праці "История Козачества" [*Грушевська К.* – Т. 1. – С. 6 (вар. "г", записаний у Харкові)]. Порівняння текстових варіантів і докладний аналіз літератури про цю думу див.: Там само. – С. 54–62. Ми схилиємося до думки, що не тільки архетип сюжету цієї думи (на що вказали О. Міллер, М. Халанський), але й виразові елементи поезики та музики дум давньої верстви слід шукати в біблійних оповідях про бурю на морі й спасіння людей шляхом принесення жертви морю (*Грица С.* Біблійні елементи в думах // НТЕ. – 2005. –

¹ Грица, 2007. – С. 803.

№ 5. – С. 19–30). У музичному речитативі того ж лірника багато орнаментики, як і в думі “Плач невольника”, з постійним маркуванням IV підвищеного ступеня»¹.

8.36. Про Олексія Поповича

Друк за: Грица, 2007. – С. 421–423 (мел.), Колесса, 2. – С. 163–168 (текст).

Зап. на фонограф О. Сластіон 1910 р. від кобзаря Івана Кучеренка із с. Мурафа Богодухівського пов. Харків. губ.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 76.

«... в рецитаціях І. Кучеренка “народна традиція змішана з найсвіжішими культурними впливами” (*Колесса Ф.* Мелодії... — С. 316). Ці нові впливи вчений вбачав у витісненні речитативу пісенними зворотами. Маємо тут, наприклад, ходи мелодії по висхідному тризвуку (“зла супротивна хвилешна хвиля”), квартсекстакорду (“на три частини розбиває”), виразне маркування VII підвищеного ступеня. Темп виконання думи сповільнений — $\text{♩} = 66 \text{ М. М.}$. Початок рецитації наближений до “заплачки” О. Сластіона, який, можливо, впливав на молодше покоління кобзарів, з якими був знайомий»².

8.37. Олексій Попович

Друк за: Грушевська, 1. – С. 156, 157.

Зап. О. Сластіон 4 червня 1910 р. від кобзаря Степана Пасюги,

Грицько Коломійченко – у варіанті прізвище Зборовського забуто, залишилося тільки прізвище (за назвою місцевості, звідки герой родом).

Триста душ малих дітей конем розбивав – прийом, названий епічною гіперболізацією. Олексій Попович навмисно перебільшує свої грихи.

8.38. Про Олексія Поповича

Друк за: Грица, 2007. – С. 429, 430 (мел.), Колесса, 2. – С. 177–179 (текст).

Зап. на фонограф Ф. Колесса 1910 р. від кобзаря Петра Дривченка (Дригавка), родом із х. Залютин Харківського пов. Харків. губ.

«П. Дривченко вчився у кобзаря Г. Гончаренка. Проте рецитації першого — з наближенням до пісні. Водночас спільним є зміщення мелодичних формул від тоніки в напрямі нижньої субдомінанти; спаяні хроматичні пентахорди $c-g \rightarrow d(e)$ у П. Дривченка, три опори (IV—1—5). Цікавим є тут перетин між дорійською секстою в супроводі та секстою натурального мінору в співі як атавізм модального мислення (цей нюанс відмічено в нотації голосової та інструментальної партій).

¹ Грица, 2007. – С. 799, 800.

² Там само. – С. 803.

Підвищений IV ступінь у цій рецитації трапляється тільки один раз у позиції нижнього квінтахорду (fis-es), і то з миттєвою заміною на ъ. “Взагалі ж усі варіанти харківської групи об’єднані ще й тим моментом, що дуже виразно зазначають домінуючу роль тоніки у звукоряді та ясне відношення фраз до одного центра мелодії, чим дуже яскраво відрізняються від рецитацій найдавнішого типу (Гончаренко, Вересай), а навіть від миргородської групи: почуття тональності у Пасюги, Кучеренка і Древченка, також марковане постійною зміною тонічного і домінантового тризвуків у супроводі, таке помітне, що зараз же дає змогу в них пізнати кобзарів новішого типу, які донесли до наших часів вже лише останки давніших рецитаційних мелодій»¹.

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 77.

8.39. Дума про Олексія Поповича

Друк. за: Грица, 2007. – С. 481–488 (мел.), ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 60–67 (текст).

Зап. В. Харків у березні 1930 р. від лірника Варіона (Ларіона) Гончара (Гончаренко), який навчався в Нестора із с. Катричівка.

«Транскрипція (арк. 60–62 рукопису) подана із супроводом ліри, далі — лише голос. На чернетці вказано номери фонографічних валків. Подаємо за чернеткою. Редакторське втручання обмежується нотографічними правками. Тактування транскриптора збережено.

Розшифровка з фонографічних валків ускладнювалася (нечіткістю вимови, труднощами при нотуванні партії ліри тощо). Сказане стосується й інших транскрипцій з цього фонду. Тому в сучасній публікації дум упорядники намагалися максимально зберегти текст транскрипторів. Дума "Про Олексія Поповича" не має закінчення, але це не применшує її вартості. Особливо цінним є фрагмент партії ліри»².

8.40. Дума про Олексія Поповича

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 161/4, арк. 11–13.

Зап. В. Харків у березні 1930 р. від лірника Варіона (Ларіона) Гончара (Гончаренко), (вар. 2).

Копії зап: ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 161/3, арк. 11–13.

Передруки:

- Кирдан, 1972. – С. 401–403.

¹ Грица, 2007. – С. 804.

² Там само. – С. 808.

8.41-а. Дума про Олексія Поповича

Друк. за: Грица, 2007. – С. 518–522 (мел.), ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 194, арк. 24–29 зв. (текст).

Зап. на фонограф В. Харків у березні 1930 р. від лірника Самсона Веселого (який навчився думи від свого панотця Петрика) на х. Литвинівка Валківського р-ну Харків. обл.

«У чернетках першу сторінку рукопису думи нотовано з партією ліри в тональності *g-moll* (за основним устоем). З другої сторінки рукопису нотація розпочинається з початку і, можливо, виконана іншим транскриптором (для такого судження є підставою інший почерк підтекстівки і написання нотних знаків). У першому варіанті поставлено темп $\text{♩} = 108$. На початку другого варіанта ця позначка відсутня. Партія ліри спершу подається фрагментарно (в тональності *a-moll*), а далі — лише голос. За текстом друга транскрипція подає повний варіант, що закінчується традиційним “словословієм” — “Всім на здоровіє на многія літа”. Транскрипція нотатором не відредагована.

Розходження нотації на першій сторінці (як зазначено, їх могли виконувати різні особи) пояснюється складністю роботи з фонографічними валками. Публікація варіантів транскрипції корисна для розуміння відносності дешифровки звукового матеріалу (аналогічно прочитанню шумерських чи єгипетських клинописів).

Не виключено, однак, що розходження у транскрипції початку думи (перша сторінка рукопису) є наслідком фонографування *повторного* виконання, хоч у рукопису вказівки на це відсутні. Але про це може до певної міри свідчити примітка у правому верхньому куті сторінки 24 рукопису: “Вал[ок] 35” — схоже, було поставлено новий валок. При фонографуванні траплялося, що закінчувався ресурс валка, або співак з якоїсь причини переривав спів»¹.

8.41-б. Дума про Олексія Поповича

Друк. за: Грица, 2007. – С. 525, 526.

Зап. на фонограф В. Харків у березні 1930 р. від лірника Самсона Веселого (який перейняв думу від свого панотця Петрика) на х. Литвинівка Валківського р-ну Харків. обл.

8.42. Олексій Попович

Друк. за рукоп: ІМФЕ, ф. 6–4, од. зб. 183, арк. 17–19 зв.

Зап. В. Харків у березні 1930 р. від лірника Самсона Веселого (який переклав думу від свого панотця Петрика) на х. Литвинівка Валківського р-ну Харків. обл.

¹ Грица, 2007. – С. 809, 810.

8.43. Дума про Олексія Поповича

Друк. за: Грица, 2007. – С. 690–717.

Зап. М. Полотай 1955 р. від кобзаря П. Гузя. Транскрипція О. Ганжі й Н. Якименко (1989 р.).

«На прикладі цього варіанта можна побачити, як словесний текст пристосовували до радянських обставин, опускаючи моменти релігійно-дидактичного змісту. У тексті П. Куліша: "Ти ж по трійчі письмо святее у руки берешна день та й читаєш, / Нас простих козаків на все добре наставляєш, / Чом ти гріхів більше на собі од усіх нас маєш?". У варіанті від П. Гузя: "Ти ж було, береш книжку в руки нам по тричі, гей, на день читаєш, / Нас, простих козаків, а на добре навчаєш, / Чого ж ти тепер (од) нас на себе великий такий гріх складаєш?". Несподівані штучні топоніми, такі, як "одну часть в Уральську землю занесло", дуже часто виникали за звуковими асоціаціями. В інших варіантах думи – "в Орабську землю", "в Гаранську", "в Турецьку землю" і т. д. П. Гузь, який народився в с. Лютенці Гадяцького пов. Полтавської обл., два роки був "на науці" у М. Кравченка. Сучасники вважали його гарним бандуристом, який вправно володів технікою бандурної гри. Проте його рецитації мають небагато спільного зі "старосвітськими" рецитаціями М. Кравченка. Виступаючи не тільки "на миру", але й у концертах (П. Гузь був учасником етнографічного ансамблю кобзарів, створеного 1940 р. при Київській філармонії), і не тільки з думами, але й із піснями, частівками, співець достосовувався до духу часу. У його рецитації мають місце пісенні звороти (див.: початок думи і подальше використання цих же інтонацій), лише спорадично з'являються типові для дум інтонації збільшеної секунди, збільшеної кварта. Як один із представників автентичного кобзарського середовища він подає цікавий зразок дещо оновленої думи. Крім неї, П. Гузь співав думи "Про трьох братів самарських", "Про вдову і трьох синів"»¹.

8.44. Про Олексія Поповича

Друк. за: Грица, 2007. – С. 718–730.

Зап. М. Хай від бандуриста І. Рачка в с. Лавіркове Роменського р-ну Сумської обл. Транскрипція Д. Щириці.

Від батька І. Рачок навчився грати на мандоліні, гітарі, скрипці. Учився грати на бандурі у кобзаря Ф. Співака із сусіднього хутора Березівка. Батьки І. Рачка родом із с. Басмани Сумської обл. Сам він постійно працював ремонтником дорожніх шляхів Ромни–Київ. І. Рачок, чоловік приємної зовнішності, зрячий, співає в теситурі баритона. Його бандура нетрадиційного строю – 12 басів та 22 приструнки. Співак знав "Невольницький плач", "Про Марусю Богуславку", "Про Хведора Безродного", "Про Олексія Поповича" та ін., історичні пісні "Про Максима Залізняка", "Про Нечая", "Про голодомор" та ін., ряд пісень на тексти Т. Шевченка

¹ Грица, 2007. – С. 814, 815.

("Про Перебендю"), кант "Ой зійшла зоря вечорова". Думи, за його ж словами, позабував, бо ніде їх не співав, отже, пам'ятав переважно тільки початки. Дума "Про Олексія Поповича" з погляду словесного тексту є цікавим зразком переспіву варіанта думи від М. Цертелева (1819) та використання мотиву "відрізання пальця Поповичу" – жертви морю, що відомий із пізнішої публікації П. Житецького [пор. *Грушевська К.* – Т. 1. – С. 64, 63 (рядки 70–75)]. Не виключено, що І. Рачок користувався публікаціями дум К. Грушевської, але не копіював їх дослівно, виявляючи достатній хист у їх переосмисленні. Музичний речитатив І. Рачка наближений до пісні. Хоча від думи він зберігає форму уступів, проте містить широкі інтервали – в октаву, сексту з інтонаційними зворотами романсово-аріозного характеру (5 VII# I; 3bVII# I), що особливо помітні в закінченнях фраз. Вартий уваги початок думи, зворот, що повторюється і в наступних уступах, або фраза "ухопило одну часть, в агарянську землю занесло...". Остання викликає асоціації з початком романсу на слова Олександра Олеся "Сміються й плачуть солов'ї", який І. Рачок міг чути від свого приятеля Є. Адамцевича, на якого орієнтувалися бандуристи повоєнного часу, і який подарував йому Шевченкового "Кобзаря". У його рецитаціях немає збільшених секунд, кварт, підвищений IV ступінь виступає лише як ввідний до V. У бандурній грі виділяє тоніку і домінанту, подекуди, модулюючи до паралельного мажору»¹.

Підготувала Надія Пазяк

---

¹ Грица, 2007. – С. 809, 810.

9. БУРЯ НА ЧОРНОМУ МОРІ

В українській фольклористиці думу «Буря на Чорному морі» тривалий час вважали варіантом думи про Олексія Поповича. У роботах М. Костомарова, М. Сумцова, М. Дашкевича, О. Потебні, П. Житецького, О. Лісовського, І. Франка, М. Драгоманова, О. Веселовського, О. Міллера, П. Безсонова, М. Халанського, Д. Ревуцького вони є переважно спільним об'єктом вивчення. К. Грушевська стверджувала, що «Буря...» – окремих епічний твір, відмінний від «Олексія Поповича»: «Окрім однакового початку і подібного тексту сповіди, вона не має нічого спільного з думою про Олексія Поповича, яку вперше оголосив Цертелєв, – хіба загальну ідею сили каяття, що належить до основних тез християнства взагалі і спільна сим думам з великою силою легенд та оповідань на найріжніші теми»¹. Грунтуючись на теорії історично-культурних і господарських типів, К. Грушевська доводила, що йдеться про дві думи різного походження. «Буря на Чорному морі» – апофеоз роду, тоді як дума «Олексій Попович» – «моряцький твір», що відображає обставини «неправильного виїзду». Ідеєю магічної сили роду, зауважила дослідниця, сповнені ліричні думи про «Азовських братів», її відблиски – у думках «...про Коновченка, про Вдову і почасти про Сірчиху...»². В основі «Бурі...» – солідарність із родом, лояльність до нього. Таке світорозуміння не лише моральне, а й космічне, бо сила роду боронить навіть від бурі та наглої смерті. На відміну від думи про Олексія Поповича, у «Бурі...» гріхи братів (а власне, за К. Грушевською, порушення правил виїзду з дому) стихійного лиха не спричиняють: герої, ставши жертвами катастрофи на морі, згадують про свою непошану до роду, про порушення багатьох християнських заповідей. Вони каються в «содіяному», закликають на поміч силу «отцевої-матчиної» молитви – і рятуються.

За К. Грушевською, дума виникла в «хліборобсько-вояцькому осередку» з родовим світоглядом: «Співці дум, що разом з вояцько-невільницьким комплексом ідей рано прийняли в свій репертуар і моралістичну тенденцію, зовсім натурально, зайнялися з особливою увагою власне сею родовою елегією: історією відірваної від роду одиниці, щоб сим піднести цінність роду»³.

Прикметно, що джерел «Бурі на Чорному морі» та «Олексія Поповича» здебільшого шукали в давній українській літературі, переказах про козака Андрія Ляхуту (Лагуту),

¹ Грушевська, 1926. – С. 2.

² Там само. – С. 6.

³ Там само. – С. 7, 8.

уміщених в оповіданнях П. Могили ¹ й І. Галятовського ²; думу порівнювали із сербськими, болгарськими, шотландськими, данськими піснями, із середньовічними легендами, в яких виразно окреслені християнські мотиви. І. Франко в рецензії ³ на дослідження М. Сумцова ⁴ джерелом думи про «Бурю...», найближчим і найбезпосереднішим, вважав біблійне оповідання про пророка Йону.

Покаяння в гріхах – чи не основний мотив думи ⁵. За канонами православної церкви, покаяння – початок духовного життя. У моральних правилах св. Василя Великого сказано: хто вірує в Господа, мусить насамперед розкаятись, як проповідував Іоанн згідно з проповіддю Самого Господа Ісуса Христа. Бо ті, що сьогодні не розкаються, осуджені будуть більше, ніж ті, що осуджені до Євангелії ⁶.

Проте гріхи, учинені братами, не стільки пов'язані з їхнім аморальним життям, скільки з порушенням обряду виїзду з дому, «гріхи, зв'язані з виїздом» (К. Грушевська). Ці гріхи можуть викликати нещастя в дорозі. Виїхати в дорогу «не опростившись», не попросивши батькового-материного благословення – найбільший гріх.

Гріхом у всіх варіантах думи постає непоштивє ставлення до матері, що визначено її високим суспільним статусом в українців і водночас однією із заповідей Божих: «Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі...» ⁷, яку, очевидно, добре знали кобзарі, адже діставши «визвілку», присягали іменами своїх батьків. Пошанування батька-матері належить до тієї системи неписаних законів, які витворює кожен народ, закріпивши у звичаях, обрядах, у системі уявлень про світ, зрештою, в усній народній творчості.

«Шанобливе ставлення до батьків, взагалі до старих людей, є [...] універсальним законом, ментальною рисою українського народу і критерієм духовної цінності людини. Мотив материного і батьківського благословення як гарант козацького щастя і навіть самого життя проходить наскрізним не лише у думках...» ⁸. Доречно в цьому контексті згадати прислів'я ⁹: «Материна молитва на морі рятує, а прокляття і в калюжі топить», «Нема цвіту над маківку, нема роду над матінку», «При сонечку тепло, при матінці добре», «Батько добрий до дітей, а Бог до людей», а також метаморфози (перетворення в каміння, дерева, птахів) проклятих батьками дітей, що відображено в баладах, легендах, казках. В окремих колядкових сюжетах і псалмах непоштивість до батька і матері наближує кінець світу, є однією з його ознак. Тему поваги до матері, шанобливого до неї ставлення роз-

¹ Собственноручные записки Петра Могилы // АЮЗР. – 1887. – Ч. I. – Т. VII.

² Галятовский И. Небо новое з новыми звѣздами сотворенное. – Л., 1665.

³ Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // Ж і С. – 1894. – Т. I. – Кн. II. – С. 300–302.

⁴ Сумцов, 1894. – С. 1–20.

⁵ О. Грабович, застосовуючи антропологічний підхід, вбачає в покаянні «акт пониження», перехід через «межовий стан» під час ініціації. Дослідниця, очевидно, має рацію, коли твердить: «Акт пониження необхідний, і його треба пам'ятати, щоб не допустити зловживання владою після того, як буде досягнутий або повернутий вищий статус. Він може набирати форми колективного покаяння ("Дума про Олексія Поповича"), коли козаки під час бурі, яка загрожує їхньому життю, каються у гріхах» (Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. – № 5. – 1993. – С. 36).

⁶ Василий Великий. Правила богоугодной жизни. Правило 1. О покаянии // Святой Василий Великий. Духовные наставления. – М., 1998. – С. 232.

⁷ Друга книга Мойсеєва: Вихід 20; 12 // Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. Переклад проф. І. Огієнка. – К., 2004. – С. 95.

⁸ Таланчук, 2001. – С.112.

⁹ Мудре слово. Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпряниці / Зібрав і впоряд. В. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – С. 8, 82.

кривають і думи «Про вдову і трьох синів» та «Івась Коновченко, удовиченко»: «Зважаючи на беззахисне становище матері-вдови, творці дум піднімають свій голос задля відновлення моральних прав її на увагу до неї з боку дітей її. В ім'я християнської правди вони нагадують їм про всемогутність материнської молитви, материнських сліз...»¹.

Дуже близька до «Бурі на Чорному морі» дума «Втеча з турецької неволі морем». М. Плісецький² зауважив, що її зафіксовано лише в одному варіанті, який зберігається в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інститута мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (учений не зазначив ані фонду, ані одиниці збереження), покликаючись на працю Б. Кирдана³. Проте Б. Кирдан також не подав відомостей про місце збереження варіанту, його примітка «Дума "Втеча з турецької неволі морем" взята нами із рукописної збірки "Українські народні думи", що її підготував до друку П. Д. Павлій»⁴ тільки додає загадковості. У вищезгаданих фондах міститься лише машинопис збірки «Українські народні думи та історичні пісні. Упорядкували П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах. За редакцією дійсного члена АН УРСР М. Т. Рильського. – К., 1952 (машинопис – 449 арк.)»⁵. Однак «Втечі з турецької неволі морем» немає. Подавши в «Українських народних думах» уривки «Втечі...», Б. Кирдан не вказав також імен записувача і кобзаря, немає і відомостей про місце й час запису. Дослідник лише прокоментував, що дума «...невелика за розміром і слабка в художньому плані»⁶. Її сюжет перегукується із сюжетом «Бурі на Чорному морі»: козаки, які потопають у морі, благають про поміч Миколая-угодника – покровителя всіх мореплавців. Бурхливі хвилі вгамовуються, козаки прибувають на Цендру [Цендра (Тендра) – піщаний острів неподалік від Кінбурнської коси]. Фіналом думи є щасливе повернення козаків додому:

Із турецької
З проклятої з бусурменської
З неволі тікали.
І вони у християнську землю
У православную
До своїх рідних прибували

(Кирдан, 1962. – С. 119).

Дума «Втеча з турецької неволі морем» від «Бурі на Чорному морі» різниться істотною деталлю: у ній немає мотиву покарання за гріхи і значно сильніше виявлено, за Б. Кирданом, «реалістичне начало»⁷.

9.1. Буря на морі

На синемь⁸ морѣ, на бѣлому камени,

¹ Житецький. – С. 159.

² Плісецький, 1994. – С. 53.

³ Кирдан, 1962. – С. 119, 120.

⁴ Там само. – С. 119.

⁵ ІМФЕ, ф. 14–3, од. зб. 198.

⁶ Кирдан, 1962. – С. 119.

⁷ Там само. – С. 120.

⁸ У рукопису зверху над цим словом «Черномь».

- Тамъ сидить ясенъ соколъ бѣлозерець,
 Жалобненько квилить-проквиліае,
 На святе небо поглядае:
5. Половина соннца и мѣсяца ¹
 У тьму потмарило,
 Уже у ² тьму уступило...
 Що не разомъ та на морѣ починало,
 Козацькій судна ³ на три части розбивало:
10. Перву часть отбивало –
 Въ тихий Дунай замчало;
 Другу часть отбивало –
 Въ Агирянску ⁴ землю заносило;
 А третью ⁵ часть отбивало –
15. Середь моря затопляло.
 У сѣй ⁶ части затопляе два брата родненькихъ:
 Якъ голубеньковъ ⁷ сивенькихъ.
 И между ними третья: чужа-чуженица ⁸,
 Безродный и безплеменный!
20. Тому ни с кѣм прощанья ⁹ принять,
 На чужинѣ порятунку дати!..
 .....
- Только старшій братъ промовить словами,
 Обольется горько слезами ¹⁰:
 «Се, брате, не сопротивна хвиля затопляе:
25. А отцева, паниматчина молитва карае,
 Шо ми в охотно ¹¹ войско выряжались:
 У отца и матки прощенія не прохали,
 Старшого брата не сважали ¹²,
 Середульшу сестру не чтили и не поважали,
30. Ближнему сосѣду хлѣба-соли сбавляли;
 Противъ церкви проѣздили: сличокъ съ главъ не сднимали,
 Улицами проїздили ¹³ –
 Милосердного Творца ¹⁴ на помощь не прохали,
 Старыхъ людей марно зневажали ¹⁵,
35. А по тымъ, мы, счастье и долю утеряли.
 Се, брате, коли бѣ отцева молитва и паниматчина:

¹ Лукашевич; Антонович, Драгоманов, І; Грушевська, І. – «солнца и мѣсяця».

² Там само. – «во».

³ Там само. – «суда».

⁴ Там само. – «Агарянську».

⁵ Там само. – «третю».

⁶ Там само. – «сей».

⁷ Там само. – «голубеньковъ».

⁸ Антонович, Драгоманов, І. – «чужениця».

⁹ Там само. – Послѣдовно «прощенія».

¹⁰ Там само. – «гѣрко слізами».

¹¹ Лукашевич; Грушевська, І. – «у охотче». Антонович, Драгоманов, І. – «охотне».

¹² «У Антоновича і Драгоманова поправлено: зневажали» (приміт. К. Грушевської).

¹³ Лукашевич; Антонович, Драгоманов, І; Грушевська, І. – Рядок 32 відсутній.

¹⁴ Там само. – «Творця».

¹⁵ Лукашевич; Грушевська, І. – «зневажали». Антонович, Драгоманов, І. – «зневажали».

- Изъ супротивный хвыли вызволяти ¹,
 Могли бѣ мы, брате, отцеву молитву и паниматчину выхваляти,
 И старшого брата за родного ² отца ³ матери,
 40. Середульшу сестру чтити и поважати,
 Ближняго ⁴ сусѣда за родного брата матери».

Тилько ⁵ стали отцеву молитву и паниматчину выхваляти,
 Ставь ихъ Господь на Русь вызволяти,
 Стали близко къ бережечку ⁶ припливати
 45. И рученьками за бѣлый камень хапати,
 На берегъ выступати:
 На край веселый,
 Межь миръ ⁷ хрещеный,
 До отца ⁸, до паниматки прибувати,
 50. Противъ сыновъ ⁹ отецъ, паниматка ¹⁰ выходили,
 До синовъ промовляли ¹¹:
 «Эй, чи добре, сыны, въ дорозѣ починалось?»
 «Добре, панъотче и паниматко, на синемъ морѣ гуляти,
 Только не добре чужому ¹² чуженицѣ на чужинѣ померати ¹³,
 55. Тому ни съ кѣмъ прощанья приняти, –
 На чужинѣ порятунку дати».

Счастливый той, пане-молодци ¹⁴,
 Чоловѣкъ ¹⁵ на свѣтѣ буває,
 Котрый чтить отца ¹⁶ и неньку поважає.
 60. Отцева молитва и паниматчина
 И изъ супротивной хвили вызволяє.
Услыши, Господи, въ прозьбахъ, молитвахъ
Люду царскому, народу христіанскому,
На всѣмъ головамъ вислухающимъ –
 65. *На многая літа и матери до конца віка* ¹⁷.

Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. I, од. зб. 1392, арк. 19 зв., 20.

Зап. П. Лукашевич, за припущенням К. Грушевської, в околицях м. Яготин від кобзаря І. Стрічки.

¹ Антонович, Драгоманов, І. – «стала визволяти».

² Антонович, Драгоманов, І. – «рідного».

³ Лукашевич; Антонович, Драгоманов, І; Грушевська, І. – «отця».

⁴ Антонович, Драгоманов, І. – «ближнёго».

⁵ Лукашевич; Антонович, Драгоманов, І; Грушевська, І. – «тількô» .

⁶ Там само. – «бережку».

⁷ Там само. – «межь народъ».

⁸ Там само. – «отця».

⁹ Там само. – «сынôвъ».

¹⁰ Там само. – «матерь».

¹¹ Там само. – Рядок 51 відсутній.

¹² Там само. – «чужему».

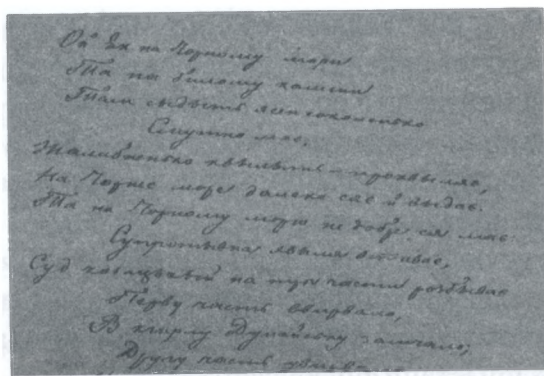
¹³ Лукашевич; Грушевська, І. – «померати». Антонович, Драгоманов, І. – «помірати».

¹⁴ Лукашевич; Антонович, Драгоманов, І; Грушевська, І. – «панове молодци».

¹⁵ Там само. – «чоловік».

¹⁶ Там само. – «отця».

¹⁷ Там само. – Рядки 62–64 відсутні.

Рукопис П. Куліша.
Фрагмент

- Ой як на Чорному мори
 Та на билому камені
 Тамь сыдыть ясенъ соколенько
 Смутно має,
5. Жалибненько квылыть-проквыляє,
 На Чорнеє море далеко сяє й выдає.
 Та на Чорному морю не добре ся має:
 Супротивна хвыля встає,
 Суд козацький на тры части розбыває
10. Перву часть ввирвало,
 В кгирлу Дунайську замчало;
 Другу часть увирвало,
 У землю Орабську замчало;
 Трейтю часть увирвало,
15. Ой не могло де задиты,
 Серед Чорного моря утопыло.
 В тій часты ¹ два браты ридненьки потопають.
 Миждо нымы трейтій потопає...
 Що ни до кого прыплынуты, опрощення прыняты ².
20. Ти два браты одын до одного прыплывалы,
 Опрощенье прымалы ³
 И словамы промовлялы,
 Слезамаы ⁴ рыдалы:
 «Ой не есть то нас, брате, на Чорному мори
 супротивна хвыля карає,
25. А есть то отцева-матчына молытовъ побыває-карає.
 Що мы, брате, не гаразд починали,
 Як вид отця, вид маткы в військо гулять выйїжджалы,
 З отцем, з маткою опрощення не прыймалы,
 Ще мымо церкви святойї пройїжджалы,

¹ Кирдан, 1972. – «часті».

² Там само. – «опрощення прийняти».

³ Там само. – «опрощення приймали».

⁴ Там само. – «сльозами».

30. З гордостю, з пишністю з главы шлыка не здыймалы ¹,
 На себе хреста не покладалы
 И Бога мылосердного на помоч ² не благалы.
 Ой ще по улыцям добрымы киньмы гулялы,
 Диткы маленьки розбивалы,
35. Кров хрыстыянську безневинно проливалы,
 Ще матку стареньку зневажалы,
 Стременем у груди од коней одпыхалы».
 Сталы воны отцеву и матчыну молитву сохваляты,
 Стала на Чорному мори супротивна хвыля утыхаты,
40. Воны тоди до прыстани прыбувають,
 За бильй камень рукамы хватаюцца ³,
 На суходил выступають
 И словамы промовляють:
 «Который чоловик отця-матир шанує-поважає,
45. Богъ йому мылосердний помагає,
 Который чоловик отця-матери не шанує, не поважає,
 Нещасливый той чоловик буває,
 48. Так вин абы-де марне пропадає».

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 198, арк. 7, 7 зв.

Зап. П. Куліш 1842–1847 рр. в м. Оржиця Лубенського пов. Полтав. губ. від лірника-козака А. Никоненка.

9.3. Дума о бурѣ на Черномъ морѣ

- Ой якъ на Чорному морі,
 Та на Білому камені,
 Тамъ сидить ясенъ соколенько ⁴,
 Смутно має,
 5. Жалібненько квілить-проквіляє,
 На Чорнее море сяє,
 Далёко поглядає,
 Що на Чорному морю не добре вчиняє:
 Противну філю ⁵ зо дна моря знімає,
 10. Судна козацькі на три часті розбиває.
 Перву часть ввірвало,
 Въ гирло Дунайське замчало;
 Другу часть увірвало,
 У землю Орабську замчало ⁶;
 15. Третю часть увірвало,

¹ Кирдан, 1972. – «здіймали».

² Там само. – «на поміч».

³ Там само. – «хватаються».

⁴ Антонович, Драгоманов, І. – «соколенько».

⁵ Кирдан, 1972. – Послідовно «хвилю».

⁶ «Въ другой разъ онъ пель: Поза морем розімчало» (приміт. П. Куліша).

- Ой не знало, де подіти,
 Середь Чорного моря утопило.
 У тій часті потопало два брати рідненькі ¹,
 Товариші сердешні.
20. Що ні до кого приплинути ²,
 Опрощення ³ прийняти ⁴.
 Ті два брати одинь до одного припливали,
 Опрощення ⁵ приймали
 И словами промовляли.
25. Слєзами ридали:
 «Ой не ёсть то насъ, брате, на Чорному морі супротивна філя
 потопляє,
 А ёсть то отцева-матчина молитовъ побивае-карае.
 Намъ отець-мати позволяли одному въ військо виступати,
 А другому дома хліба пахати.
30. А то ми, брате, недобре вчиняли –
 Обидва коні посідлали,
 У військо виступали,
 Зь отцемъ, зь маткою опрощення не приймали,
 Ще матку стареньку зневажали,
35. Стременемъ у груди од коней одпихали.
 То ще ми, брате, недобре вчиняли –
 Мимо церкви святої проїжджали ⁶,
 За гордостю, за пишностю зь глави шлика ⁷ не здіймали ⁸,
 На себе хреста не покладали
40. И Бога милосердного на помічъ не благали.
 То ще ми, брате, недобре вчиняли –
 По улицямъ ⁹ добрими кіньми ¹⁰ гуляли,
 Дітки маленькі кіньми розбивали ¹¹,
 Кровъ християнську безневинно проливали.
45. Іхали ми городомъ-улицею ¹²,
 Тамъ стояли три жени старенькі;
 Може, думали та й гадали противъ насъ що добре сказати,
 Да ми й тамъ за гордостю, за пишностю противнимъ словомъ
 одказали.
- Не питали церкви святої
50. Да питали корчми нової.
 Чужі козаки по церквахъ молебні наймали,

¹ Кирдан, 1972. – «рідненькі».

² Антонович, Драгоманов, І. – Помилково «прилипнути».

³ Там само. – «опрощення».

⁴ Кирдан, 1972. – «прийняти».

⁵ Антонович, Драгоманов, І. – «опрощення».

⁶ Там само. – «проїзжали».

⁷ Там само. – «шличка».

⁸ Кирдан, 1972. – «здеймали».

⁹ Антонович, Драгоманов, І. – «вулицямъ». Кирдан, 1972. – «улицях».

¹⁰ Антонович, Драгоманов, І. – «кіньми».

¹¹ «Колись роскошъ була й такимъ. Пр. п.» (приміт. П. Куліша).

¹² Антонович, Драгоманов, І. – «вулицею».

- А ми у шинку п'ємь-гуляемъ,
 Т'анці-музики наймаемъ.
 Коли бь давъ Богъ на суходілъ виступати,
 55. Вже бь теперъ могли знати,
 Якъ святої церкви не забувати,
 Отця-м'атку штить и поважати».
 Ст'али вони отцеву й м'атчину молітву сохваляти,
 Ст'ала на Ч'ороному м'орю супротивна філя утихати,
 60. Ставъ Господь милосердний їхъ визволяти.
 Вони тоді до пристані прибувають,
 За білий камінь руками хватаютьця ¹,
 На суходілъ виступають
 И словами промовляють:
 65. «Кот'орий чоловікъ отця-м'атір' ² шанує-поважає,
 Богъ ёму милосердний помагає;
 Кот'орий чоловікъ отця-м'атери не шанує, не поважає,
 Нещасливий той чоловікъ буває,
 69. Такъ вінъ абиде марне пропадає».

Друк. за: Куліш, І. – С. 28–31.

*Зап. П. Куліш 1854 р. в м. Оржиця Лубенського пов. Полтав. губ. від лірника
 А. Никоненка.*

9.4. Дума про бурю на Чорному морі

- Ой на чорному ³ морі,
 На білому камені,
 Ой то там сидить ясен сокіл-білозірець:
 Низенько голову склонив,
 5. Та жалібно квилить-проквиліє,
 Та на святес небо,
 На чорнеє море
 Іспільно ⁴ поглядає.
 Що на святому небі,
 10. На чорному морі негаразд починає:
 На святому небі усі зв'язди потьмарило,
 Половина місяця у тьму уступило;
 На чорному морі негаразд починає:
 Ізо дна моря сильно хвиля встає ⁵
 15. Судна козацькі-молодецькі на три части розбиває,
 Перву часть одбивало,
 У тихий Дунай заношало;

¹ Антонович, Драгоманов, І; Кирдан, 1972. – «хватаються».

² Антонович, Драгоманов, І. – «матір'».

³ Антонович, Драгоманов, І; Кирдан, 1972. – Послідовно «Чорне море» з великої літери.

⁴ Антонович, Драгоманов, І. – «іспільно».

⁵ Там само. – «встає».

- Другую часть одбивало,
У землю Грабськую ¹,
20. На катергу турецьку заношало;
Третю часть одбивало,
Да на чорному морі затопляло.
То то же при тий части ² два братіки рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
25. То вони потопали, -
Порятунку собі нівідкіля не мали.
Да вони один до одного припливали,
Словами промовляли,
Гірко ридали, -
30. Прощенія ³ домогали,
Перед Господом милосердним гріхи свої сповідали.
Ой между ними третій чужий-чужениця,
Бездільний ⁴, безрідний і безпомощний, потопає,
Порятунку собі нівідкіль не має.
35. То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко слёзами ридас, -
Прощенія домогає,
Перед Господом милосердним
40. Гріхи свої сповідає.
То ті брати промовлять словами,
Обіллються гірко слёзами:
«Се ж то нас, браття, не сильна морська хвиля затопляє;
Се то отцева молитва і материна
45. Нас видимо карає:
Що як ми у охотне військо виражались,
То од отця, од матки прощення не приймали,
Да й старую матусю ми од себе а й стременами одпихали;
То то же ми собі превелику гордосьть мали:
50. Старшого брата у себе за брата не мали,
Сестру середульшу марне ⁵ зневажали,
Близькому сусіді хліба і солі ізбавляли;
То же ми собі превелику гордосьть мали:
Проти Божих церков їжджали,
55. Шличкі[в] із голов не здіймали ⁶,
На своє лице хреста не клали,
Милосердного Творця на поміч не призивали,
Да по улицях кіньми вигравали ⁷;

¹ Там само. – «Орабськую».

² Кирдан, 1972. – «часті».

³ Там само. – Послідовно «прощення».

⁴ Антонович, Драгоманов, І; Кирдан, 1972. – «бездольний».

⁵ Антонович, Драгоманов, І. – «марно».

⁶ Кирдан, 1972. – «здіймали».

⁷ «Гуляли» (приміт. у виданні).

- Да проти себе нікого не стрічали,
60. Діток малих кіньми розбивали,
Кров християнську ¹ на сиру землю проливали!
Ей, коли б то нас, браття, могла отцева і
матчина молитва відсіля визволяти,
То нехай же б ми могли вже знати,
Як отцеву і матчину молитву штити-поважати,
65. І старшого брата за рідного батька мати,
Сестру середульшую штити-поважати,
Близького сусіду у себе за рідного брата мати!»
То як стали словами промовляти,
Отцеву і матчину молитву споминати, –
70. Став Господь милосердний їм помагати,
Стало чорне море утихати;
Та так-то утихало,
Ніби не гуляло.
То стали ті два брати к берегу припливати.
75. Стали за білий камінь рученьками брати,
Да на край вихожати,
На край веселий,
Между мир хрещений
У города християнської ²,
80. Та до отця до матки в гості прибувати.
То тоже отець-мати навпроти синів вихожали,
Синів питали:
«Ой, сини, пани-молодці!
Чи добре вам у дорозі починало?»
85. «Добре, отець і мати, нам було на чорному морі гуляти;
Тільки не добре було, отець і мати,
Чужому-чужениці на чорному морі потопати:
Їму прощення ні од кого прийняти
І на чужині порятунку дати!»
90. Да услыши, Господи, у прозьбах у молитвах
Люду царському,
Народу християнському
І усім головам слухащим
На многая ³ літа,
95. До конца віка!

Друк за: Затиски, 1874. – С. 3–6.

Зап. П. Чубинський, О. Русов, М. Лисенко [1873 р.] від кобзаря О. Вересая із с. Калюжинці Прилуцького пов. Полтав. губ.

¹ Антонович, Драгоманов, І. – «християнську».

² Кирдан, 1972. – «християнській».

³ Антонович, Драгоманов, І. – «многа».

9.5. Черноморская буря

- Ой на Чорному морі, на білому камені
Тамь сидить сокіль-білозірець,
Жалібненько квилить-проквиляе,
На святе небо поглядае
5. Шось половина сонця-місяця похмурило,
Уже воно у тьму заступило.
Шось то на синему морі не гараздъ починае,
Козацькїі судна на три часті розбивае,
Первую часть одбивало,
10. Ажъ у Ограбськую землю заношало
А другу часть одбивало,
Тамъ же ¹, посередь моря затопляло
А у тій часті потопае два братіка рідненькихъ,
Якъ голубоньківъ сивенькихъ,
15. А помежду ними третя чужа чужаниця,
То безрідний, безплемінний...
Старший братъ промовить словами:
[«]Ще жъ насъ, брате, не супротивная филя потопае,
А се насъ отецька-панімаатчина молитва карае,
20. Бо ми себе не гараздъ починали
Свою добру волю мали
По юлицямъ кіньми гуляли
Старихъ людей зневажали
И малихъ дітей кіньми потурчали».
25. А якъ стали жъ брати отецьку молитву сохваляти
Стала супротивна хвиля унімати,
Ставь корабль къ берегу припливати
На край веселий и міздо миръ хрещений
До отця-панімаатки и до роду-родини...
30. Услиши Господи у просьбахъ, у молитвахъ
И въ люду царьскому, народу християньскому,
Всімъ вислухающимъ
33. На многі літа до конца віка!

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 157, 158.

Зап. В. Горленко 1884 р. в с. Тмарівка Пирятинського пов. Полтав. губ. від Ф. Баші.

9.6

Ей да на синёму морі,
На білому камені (bis)

¹ «Закреслено "середь"» (приміт. К. Грушевської).

- Там сидів сокол ясен-білозірець;
Низенько голову склоняє,
5. Жалібненько квилить-проквилляє,
На святе небо поглядає:
Що половина сонця-місяця похмарило,
То у тьму заступило;
Не гаразд на синьому морі починає:
10. Зо дна моря хвиля уставає,
Козацькі судна на три часті розриває:
Первую часть одривало,
В тихий Дунай замчало;
Другую часть одривало,
15. В Арабську землю заносило;
Третю часть одирвало, –
Середь моря затопило.
У тий часті потопає два брата рідненьких,
Як голубонькі сивенькі.
20. Помеждо ними треття чужа чужанина.
Безрідна, безплемінна:
Ні у кого прощення взяти,
На чужині порятунку дати.
Промовлять два брата словами,
25. Обіллються горко слізами:
«Се нас, брате, не супротивна хвиля затопляє,
Се нас отцева молитва, панінатчина карає,
Що ми в військо виражалися,
У отця, у панінатки прощення не брали,
30. По улицям проїздили,
Старих людей зневажали,
Малих дітей розбивали
Проти церкви проїздили,
Із глави шличок ¹ своїх не здіймали,
35. На себе христа не клали,
Милосердного творца не прохали;
Тим ми свою долю
На вік віком потеряли».
Ет, промовлять два брата словами:
40. «Коли б нас отцева молитва
Із супротивної хвилі могла визволяти,
Могли б ми добре знати,
Як отцеву молитву та панінатчину
При старости-літя
45. Штити-поважати».
Як стали на синім морі
Отцеву молитву, панінатчину

---

¹ «"Се, виходить, – шапки". Примѣч. пѣвца» (тут і далі приміт. у виданні).

- Хвалити-сохваляти,
 Стала супротивна хвиля утихати;
50. Стали два братіка
 Ік бережку припливати;
 За білий камінь руками хапатись,
 На берег виступати:
 На край веселой,
55. Меж доми хрещеной ¹.
 Отець-мати проти сини виходила,
 Сини питає: «Чи добре то, – каже, –
 Сини, ув охотнім війську починало?»
 «Не так то, мати, – каже, – добре;
60. На синьому морі могли гуляти,
 Да тільки сутяжно в чужой чужині,
 На чужий стороні
 Без порядку погибати».
 Ето, щасливий, пани-молодці,
65. Чоловек на світє буває;
 Которий отцеву молитву, паніматчину
 Хвалить-сохваляє;
 Бо отцева молитва, паніматчина
 Зо дна моря винімає,
70. От смертельного гріха откупляє.
 Вслиши, Господи, в прозьбах і в молитвах.
 У люду царскім, народу християнськім,
 Усім головам вислухлящим
 От нам мати многа літа
75. До конца віка.

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 197–199.

Зап. Є. Судовицков [1850–1851 рр.] у м. Яготин від кобзаря Ф. Алексєєва (Крячківський) із с. Крячківка.

9.7. Про бурю на синьому морі ²

На синьому морі, на білому камени сьдять сокиль ясенъ
 билозирецъ.

Нызенько головку склоняє,
 Квыльить-проквыляє,
 На святе небо поглядає,

5. Шо ³ половины сонця ⁴, половины мисяця у тьму

¹ «Замість: Междо мир хрещеной».

² «Вона тільки Олексієм Поповичемъ называється, а настояще її названіє "Про бурю на Чорному морі"» (репліка виконавця, зафіксована збирачем).

³ «У Драгоманова (Жите і Слово): то» (тут і далі приміт. К. Грушевської). Грушевська, 1. – «що».

⁴ Грушевська, 1. – Послідовно «сонця», «Рабську», «світі», «царському».

заступило ¹.

- Не гараздъ у сынему ² мори почынало,
Супротивна хвыля зо дна моря встает,
Козацьки судна молодецьки на тры часты розбивает.
Перву часть одбывала ³,
10. У тихий Дунай замчала ⁴,
Другую часть одбывала, у Рабьську землю заносило,
Третю часть одбывало ⁵
Посередь моря потопляло.
Въ тую годину два брата ридненькихъ потопало,
15. Третья чужа чужанына,
Безридна, безплемина,
Шо никому на чужій чужыни порятунку дати
И прощенія прыняты.
Сталы браты промовляты:
20. «Эй то се, братъ, не сопротивна хвыля затопляе,
А отцева-паниматчына молитва карае:
Шо мы зъ дому выходылы,
Одъ отця, 'дъ паниматкы благословенія не прыняли
И старшого брата марно зневажалы,
25. Середульшу сестру пидъ ноги топталы,
Блыжнёму сусиду хлиба-солы збавлялы,
Улыцямы произдылы и марно старыхъ людей зневажалы,
Малыхъ дитей киньмы топталы,
Кровь хрыстыяньську съ пискомъ мишалы,
30. Проты церкви произдылы, шлычка зъ главъ не здымалы,
Хреста на свое лыце не клалы,
Колы бъ же насъ, брате ⁶,
Отцева, паниматчына молитва могла вызволыты, –
Хай бы мы пры старосты литяхъ добре знали,
35. Якъ пры старосты литяхъ отця ⁷-неньку штыть, поважаты...» ⁸
Якъ скоро сталы браты отцеву-паниматчыну молитву
выхваляты,
- Стала супротивна хвыля втыхаты,
Сталы воны къ берегу выплываты,
За бильй каминь рукамы хвататы
40. И на берегъ выступаты,
На край весельй,
Мыждо мырь хрещений.
(Теперь) насупротивъ сынивъ отець-маты выхождае,

¹ «Там-же [див. приміт. 2]: заступила».

² «синім».

³ «одбывало».

⁴ «замчало».

⁵ «Рядків 10, 11, 12 у Драгоманова нема».

⁶ Далі в рядку слова закреслено і винесено в наступний рядок.

⁷ Мартинович, 1906; Грушевська, 1. – «отця».

⁸ «У Драгоманова більше: "У старшого брата за отця мати і середульшу сестру поважати, / І ближнього сусіду за рідного брата мати / І старих людей штыть-поважати..."». У рукопису ці рядки відсутні.

- Сынивь пытає:
45. «Чы добре вамъ, сыны, у дорози почи́нало?»
 И воны речуть: «Добре на сынимъ мори гуляты,
 Тилько не добре безридній безплеми́ньній чужий чужыни
 пото́паты,
 Шо никому на чужий чужыни порятунку даты,
 Прощенія прыняты».
50. И ще жь то щаслывъ чоловикъ на съвити буває,
 Якъ отца-неньку штыть-поважає,
 И блыжного сусиду за ридного брата має,
 И старыхъ людей почи́тає.
 Вызволь Господы невольныка зъ неволи на край веселый,
55. Междо мырь хрещеный,
 До роду до родыны!
 Люду царьському,
 Народу хрыстыяньському
 И всимъ головамъ выслу́хащымъ
60. Отъ на многая лита
61. До коньця вика!

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 46, 46 зв.

Зап. П. Мартинович 3 серпня 1876 р. в с. Вороньки від кобзаря Т. Магадина із с. Бубни Лохвицького пов. Полтав. губ.

9.8. Двохъ брѣтивъ пи́сьня

- На сы́ниму мори, на би́лому камені
 И та́мъ сыдыть со́киль би́лози́рець
 И ви́нь смутно сыдыть
 Хвы́лыть-прохвыля́е,
 5. На съвято́йе ¹ не́бо погляда́е
 Шо по́ловына соньця
 И по́ловына ми́сяця у тьму́ заступы́ло.
 Не гара́здъ у сы́ниму мори почи́нає
 Козацькыйы-молодецькыйы судна хвыля розбыва́е:
 10. Перву часьть одбы́ло
 У Дуна́йське гы́рло затопы́ло,
 А дру́гу часьть одбы́ло –
 Увь Ара́бську зе́млю прыбы́ло,
 А тре́тю часьть одбы́ло
 15. Посреди ² мо́ря затопы́ло.
 У тыхъ судна́хъ много коза́кивь, много виська потопа́ло
 Та́мъ два брѣти́кы потопа́лы

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 132. – Над літерою «о» написано «е» [святе́йе]; там само, од. зб. 611, арк. 225 зв. – «святе́йе».

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 225 зв. – «посередъ», на полях: «посреди».

- И о́дынъ до о́дного слова́мы промовлялы:
- «Це насъ не хвы́ля пото́пляе,
 20. А це отце́ва-мату́сына мо́лытва погубляе:
 Шо мы отца́-мату́си не почи́тали,
 Ста́ршого бра́та за бра́та не вважа́лы,
 Ме́ньшую сестры́цю у гру́ды стремена́мы отпыха́лы.
 Мы позъ свѣту церкву прои́жджали
25. И зъ голо́вы шлы́кивъ не скида́лы,
 На се́бе хреста́ не поклада́лы;
 Черезъ се́ла йыхалы – ма́лыхъ дито́къ топта́лы,
 Хрыстыя́ньськую кровъ пролива́лы;
 Ста́рыхъ люде́й не почи́тали;
30. Не пыта́лы церквы свѣто́йы,
 Та пыта́лы корчмы́ новойы́.
 Шо въ церквы въ свѣтѣй коза́кы моле́бни наймають,
 А мы́ въ корчмы́ пѣмъ та гуляе́мъ,
 Та музы́кы найма́емъ».
35. Якъ ста́лы въ Господа́ небесного́ проха́ты, –
 Ста́лы отце́ву-мату́сыну мо́лытву чита́ты
 И стала́ на сы́ниму морю́ хвы́ля втыхаты́.
 Ста́лы ти бра́тики до бе́рега прыплыва́ты,
 Ста́лы за бильй ками́нь рукамы́ хвата́ты,
40. Ста́лы Бо́га сохваля́ты,
 Ста́лы слова́мы промовля́ты:
 «Шо насъ не хвы́ля не втопы́ла,
 А отце́ва-мату́сына мо́лытва сподобы́ла ¹,
 Якъ бу́демо мы вже у свою́ крайы́ну прии́жджаты ²,
45. Та бу́демо вже отця́ й матирь шануваты́,
 Ста́ршого бра́та за отця́ бу́демо почи́таты,
 И ме́ншу сестры́цю не бу́демо зневажа́ты,
 И суси́дь блыжьнихъ не бу́демо забува́ты».
 Покло́нимся Творцу́ небесно́му ³
50. И все́му мы́ру хрещено́му
 На много́йе ли́та
52. До киньця́ ви́ка ⁴.

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 132, 132 зв.

Зап. П. Мартинович 1890–1900 рр. від стихівничої М. Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) із с. Кам'янка Полтав. губ.

¹ Там само, арк. 226. – «"Сподобы́ла", значыть, зберегла» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 132 зв. – Рядок 44 повторено без слова «вже».

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 226. – «Небесно́му».

⁴ Там само. – «Це, значыть, дво́хъ бративъ письня: шо на сы́ниму мори́ потопалы́. Дво́хъ бративъ письня, тыхъ, шо на сы́ниму мори́ потопалы́. Хочь "Дво́хъ бративъ письня", хочь и такъ» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

9.9. Про бурю на сѣніму ¹ мѣри пѣсньа

- На мѣри сѣнѣму,
На камени на билому
Тамъ сѣдѣвъ сокиль билозірець.
И сѣдыть и хвылыть-прохвыляйе,
5. Бѣ на сѣвятѣйе нѣбо поглядѣйе... ²
Шо половына сонѣця половына мѣсяця у тѣму заступыло,
Шо на сѣніму мѣри супротывная ³ хвыля
Со дна мѣря сочѣныла ⁴.
И сѣнейе море градо,
10. И на тры часѣти судна розбывало:
Перву часѣть одбыло ⁵ –
У Дунай-рѣчку затопыло,
А другу часѣть одбыло ⁶ –
У Рабську ⁷ зѣмлю прыбыло,
15. А третю часѣть одбыло –
Посередѣ мѣря затопыло,
А въ тѣйи часѣти много вѣйска тамъ погубыло;
Шо въ тѣйи часѣти тамъ два братыкы риднѣныхъ потопало,
А третя чужа чужына
20. Безридна,
Бесплемина... ⁸
И воны потопалы,
И братъ за брата хваталы,
И брата ратувалы,
25. И словамы промовлялы...
И плакалы й рыдалы,
Бѣ сѣлѣзы проливалы...
«Цѣ насъ не супротывная ⁹ хвыля потопляйе, –
Отцѣва-панѣматчѣина молытва насъ потопляйе...
30. Якъ мы-то, братыку, дома прожывалы, –
Отця й матуси не поважалы й не почиталы» ¹⁰,
Старшого брата и мѣншу сестрыцю не почиталы
И стременаы въ груды одпыхалы.
Позъ сѣвятѣу цѣрковцю проыжджалы –
35. Изъ свойыхъ головъ шлыкѣвъ не скыдалы

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 159 зв. – «сѣніюму».

² Там само. – Рядок 5 повторено.

³ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 40. – «супротывнойа».

⁴ В оригіналі й копіях варіанта 9.9. – «О-хъ, Боже мѣй мылостывий!» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

⁵ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 159 зв., 160. – Рядок 11 повторено.

⁶ Там само. – Рядок 13 повторено.

⁷ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 159 зв.; там само, од. зб. 724, арк. 40. – «рабськую».

⁸ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 25; там само, од. зб. 724, арк. 40. – «Охъ, Боже мѣй праведный!» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем). ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 159 зв. – Рядки 19–21 записані як один рядок.

⁹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 40. – Послідовно «супротывнойа».

¹⁰ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 160. – Рядок 31 повторено, за другим разом замість «отця» – «отца».

- И на своё́мъ леце ¹ хреста́ не поклада́лы
 И шапокъ не скидали
 И старымъ лю́дямъ "здоровъ" не каза́лы;
 Черезъ слободы й́ихалы – малыхъ дитокъ киньмы топта́лы,–
 40. Христы́янськую крѡвь пролива́лы» ²...
 Якъ ста́лы мы отцеву-панима́тчыну мо́лытву чыта́ты
 И ста́лы Го́спода небесного проха́ты ³
 И ста́ло сынѣе мо́ре втыха́ты.
 Переста́ло сынѣе мо́ре граты
 45. И ста́ла супроты́вная хвы́ля втыха́ты
 И ста́лы бра́тики и чужа́ чужына́ къ берегу приплыва́ты ⁴
 Тепе́рь уже воны до сво́го до до́му ста́лы дойыжда́ты,
 И ста́лы о́тець и ма́туся й́ихъ изъ доро́женькы стрича́ты
 И слова́мы промовля́ты:
 50. «Чы гара́здъ, дѣты, бу́ло вамъ ⁵ на чужѣй украѣ́ни ⁶ прожыва́ты?»
 «Гара́здъ, маты,
 На чужѣй украѣ́ни прожыва́ты,
 А тилькы не гара́здъ чужѣй чужы́ни
 Безри́днѣй
 55. И беспле́миннѣй
 Насере́дь мо́ря потопа́ты...
 Шо нема́ роду – ни́кому поряту́нку да́ты...
 Мы посере́дь мо́ря потопа́лы ⁷
 И чужу́ чужы́ну
 60. Безри́дну
 Й беспле́минну ⁸
 Ратува́лы».
 Вѣзволь, Го́споды,
 Невольныки́въ зъ нево́ли,
 65. Ве́сь мы́ръ хреще́ный у по́ли,
 Козака́ въ доро́зи.
 Пошлы́, Го́споды,
 Лю́ду Ца́рствы́е небесно́е,
 Уско́му мы́ру хреще́ному
 70. На мно́го ли́та
 71. До киньця́ ви́ка ⁹.

¹ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 40; там само, од. зб. 714, арк. 25; там само, од. зб. 714, арк. 160. – Під літерою «е» написано «ы»: «лыце».

² ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 40. – «О-хъ, Боже мій» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

³ Там само. – Рядок 42 відсутній.

⁴ «Воны такы и чужого не кыдаються: такы рату́ють и того́; съ собо́ю» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем). ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 160; там само, од. зб. 724, арк. 40 зв. – Репліка виконавиці після «...изъ дороженькы стричаты...», а після «...приплываты...» – «Охъ, Боже мій!» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

⁵ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 159 зв., 160. – Відсутнє «вамъ» .

⁶ Там само. – «Украѣны».

⁷ Там само. – «Це вже, знатчыть, розказують батькови й ма́тири, шо й воны потопа́лы» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

⁸ ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 159 зв., 160. – Рядки 60, 61 записані як один.

⁹ «Якъ цю пи́сьню зваты? – Про трѣхъ уто́пленныки́въ пи́сьня, шо посере́дь мо́ря потопа́лы и чужу́ чужы́ну ратува́лы. Про бурю на сыню[и]му мори пи́сьня» (репліка виконавиці, зафіксована збирачем).

*Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 25, 25 зв.
Зап. П. Мартинович 1901–1904 рр. від стихівниці М. Бондаренко (Бондаренчиха,
Гнатиха), с. Кам'янка Полтав. губ.*

9.10. Буря на сьніму мори

- На мори на сьніму
На камини на білому
Тамь сьдівь ясень сокиль,
Квылыть-проквыляе
5. Ё на сьвяте небо поглядае,
Ё думае-гадае,
Шо шось на мори недобре мае.
Уси звязды потьмарыло,
Половыну соньця, половыну мисяця тьмою заступыло.
10. Тамь на мори тьохь бративь хвылямы забыло.
И йихню чайку кыдало и носыло,
Ё обь каминья было.
Сталы воны потопаты,
Ставь брать братамь казаты:
15. «Оце насъ, братьця, не буря затопляе,
А отцева й матерына мольтва карае.
Вы знаєте якъ мы зь дому одъйжджалы, –
И въ отця й ненькы благословенья не бралы,
Сестру свою за сестру не почиталы,
20. Дитокъ маленькыхъ на вулицы киньмы топталы,
Кровь християньську проливалы,
Сь пискомь мишалы.
Мымо церкви пройжджалы,
Шапокъ зь себе не знималы,
25. Хреста на себе не покладалы,
У Господа мылосердного помочи соби не прохалы.
Вызволь насъ, Господы, у край хрещеный
До отця, до ненькы,
Будемь йихъ шануваты,
30. Сестру за сестру будемь поважаты,
Дитокъ маненькыхъ будемь гостыньцями даруваты,
Сусидь близькыхъ и далекыхъ хлибомь-сильлю надияты». Сталы воны до дому прыбуваты,
Сталы йихъ отець и маты зустрічаты,
35. И сталы йихъ пытаты:
Чы весело було йимь тамь прожываты?
Сталы воны батькови й матери вотвичаты:
«Скризь гарно й весело, а на сьнимь мори найлучче було гуляты». Слава трьохь бративь не поляже,

40. А вона́ про йихъ и за мно́гийи ли́та́ оце́ росска́же ¹.

*Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 28 зв., 29.
Зап. П. Мартинович у лютому 1932 р. від Т. Жадана.*

---

¹ «Після цього – "Якъ тры бра́ты потопáлы на сы́ньому мо́ри"» (приміт. збирача).

9. 11. Буря на Чорному морі

Гей, на Чор - но - му мо - - рі

та й на ка-ме-ні білень - ко-му,

там си - дить со - кіл яс - нень - - - - кий,

жа - ліб - нень - ко кви - лить - про - кви - ля - - - - е.

9

rit.

10

10

Гей, на Чор - не - є мо - - - ре

11

11

та й спил - на спо - гля - да - - - є,

12

V

12

що на Чор - но - - - му мо - - - - рі

13

3

13

щось не-доб-ре по - чи - на - - - - є.

14

rit.

14

15

3 3 3 3

15

Гей, а на не - бі

16

3 3 3 3

16

та й всі звiз - ди по - тьма - ри - ло,

17

17

по - ло - ви - ну мі - - - - ся - ця

18

18

хма - ро - ю за-кри - - - - ло.

19

19

20

rit.

20

*Далі в інструментальному супроводі виконавець за допомогою глісандо по струнах бандури зображує морські хвилі під час бурі.

21 *a tempo*

Гей, а із ни - зу

21

Гей, а із ни - зу

22

та буй - ний ві - тер по - ві - ва - є,

22

та буй - ний ві - тер по - ві - ва - є,

23

а на Чор - но - му мо - рі

23

а на Чор - но - му мо - рі

24

24

га й ве - ли - ка - я хви - ля вста - - - є.

25

rit.

3 3 *Alia* 3

25

Гей, суд - на ко - заць - кі

27

27

на три час - ті роз - би - ва - є, од - ну часть взя - ло,

* Бандурист виконанням глісандо відтворює картину бурі на морі. Наприкінці глісандо поступово стихає.

29

29

в зем - лю по - ган - ську - ю за - нес - - - ло.

30

30

31

31

* Далі знову тривале бурхливе імпровізаційно-глісандуюче зображення бурі, яке важко передати засобами нотації.

a tempo

32

32

Гей, дру - гу часть гир - ло

33

33

та й ду - най - ське - е по - жер - ло,

34

34

а де ж тре - тя ма - е,

35

35

в Чор - но - му й мо - рі по - то - па - - - - - є.

36

36

38

38

* Далі аналогічний масштабний супровід бандури із звучанням глісандо і тремоло.

1. Гей, на Чорному морі
Та й на камені біленькому,
Там сидить сокіл ясенький,
2. Жалібненько квилить-проквилляє.
5. Гей, на Чорнеє море
Та й спилна споглядає,
Що на Чорному морі
3. Щось недобре починає.
Гей, а на небі
10. Та й всі звізди потьмарило,
Половину місяця
4. Хмарою закрило.
Гей, а ізнизу
Та буйний вітер повіває,
15. А на Чорному морі
5. Та й великая хвиля встає.
Гей, судна козацькі
На три часті розбиває,
Одну часть взяло,
6. 20. В землю поганськую занесло.
Гей, другу часть гирло
Та й Дунайськеє пожерло,
А де ж третя має,
24. В Чорному й морі потопає.

Друк. за фонокопією: ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 1147.

Зап. 3 жовтня 1968 р. на Харківщині від бандуриста Г. Ільченка. Транскрипція Л. Єфремової (мел., текст).

КОМЕНТАРІ

9.1. Буря на морі

Друк. за рукоп.: НБУВ, ф. І, од. зб. 1392, арк. 19 зв., 20.

Зап. П. Лукашевич, за припущенням К. Грушевської, в околицях м. Яготин від кобзаря Івана Стрічки.

Першовидавець перебував під впливом історико-етимологічного написання слів, зокрема «максимовичівки». У першодруці на позначення звука «і» використав кілька графем – «ѣ», «ô», «ê» (у рукопису звуки позначені «о» та «е» без «дашка», що ускладнює їх трактування). На позначення звука «и» П. Лукашевич використав графеми «и», «і», «ы».

Першодрук: Лукашевич. – С. 61–63.

Передруки:

- Антонович, Драгоманов, І. – С. 190, 191;
- Грушевська, І. – С. 82, 83.

«Въ Агирянску землю заносило...» – Агарський, агарянський, агирянський – турецький, магометанський ¹.

9.2

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 3–3, од. зб. 198, арк. 7, 7 зв.

Зап. П. Куліш 1842–1847 рр. в м. Оржиця Лубенського пов. Полтав. губ. від лірника-козака Архипа Никоненка.

Очевидно, це перший запис від лірника А. Никоненка.

Першодрук: Кирдан, 1972. – С. 408, 409.

9.3. Дума о бурѣ на Чорномъ морѣ

Друк. за: Куліш, І. – С. 28–31.

Зап. П. Куліш 1854 р. в м. Оржиця Лубенського пов. Полтав. губ. від лірника Архипа Никоненка.

Очевидно, це пізніший запис від лірника А. Никоненка. П. Куліш виявив увагу до наголошування слів.

Текстологічний тип: «кулішівка».

Передруки:

- Антонович, Драгоманов, І. – С. 194–197;
- Грушевська, І. – С. 83;

¹ Див.: Словарь української мови: у 4 т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1958. – Т. І. – С. 3.

- Кирдан, 1972. – С. 406, 407.

«*Намъ отець-мати позволяли одному въ військо виступати...*» – За гріх мали порушення звичаю, коли до війська брали молодшого або єдиного сина в сім'ї, оскільки хтось обов'язково повинен був залишатися вдома з батьками. Подібний мотив наявний і в думі «Три брати самарські».

9.4. Дума про бурю на Чорному морі

Друк. за: Записки, 1874. – С. 3–6.

Зап. П. Чубинський, О. Русов, М. Лисенко [1873 р.] від кобзаря Остапа Вересая із с. Калюжинці Прилуцького пов. Полтав. губ.

Передруки:

- Антонович, Драгоманов, І. – С. 194–197;
- Грушевська, 1. – С. 83, 84;
- Стельмах, 1959. – С. 89–92;
- Нудьга, 1969. – С. 131–134;
- Кирдан, 1972. – С. 409–411;
- Дей, 1982. – С. 60–62.

9.5. Черноморская буря

Друк. за: Грушевська, 1. – С. 157, 158.

Зап. В. Горленко 1884 р. в с. Тамарівка Пирятинського пов. Полтав. губ. від Федора Баші.

Текстологічний тип: «кулішівка».

9.6

Друк. за: Антонович, Драгоманов, І. – С. 197–199.

Зап. Є. Судовщиков [1850–1851 рр.] у м. Яготин від кобзаря Федора Алексеєва (Крячківський) із с. Крячківка.

Текстологічний тип: удосконалена «кулішівка».

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 84, 85.

9.7. Про бурю на сынёму мори

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 565, арк. 46, 46 зв.

Зап. П. Мартинович 3 серпня 1876 р. в с. Вороньки від кобзаря Трихона Магадина із с. Бубни Лохвицького пов. Полтав. губ.

Текстологічний тип: «ярижка».

Першодрук: *Драгоманов М.* Нові варіанти кобзарських співів // Ж і С. – 1895. – Т. IV. – Кн. IV. – С. 18, 19.

Першодрук записувача: Мартинович, 1906. – С. 59–61.

Варіант 9.7 М. Драгоманов надрукував у часопису «Житє і слово»¹; містить незначні редагування (узгодження відмінків), окрім того, після рядка 35:

У старшого брата за отця мати і середульшу сестру поважати,
І ближнього сусіду за рідного брата мати
І старих людей штить-поважати...

Передруки:

- Грушевська, 1. – С. 85.

9.8. Двох бр'ативь пи́сьня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 132, 132 зв.

Зап. П. Мартинович 1890–1900 рр. від стихівничої Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) із с. Кам'янка Полтав. губ.

Публікується вперше.

Текстологічний тип: суміш «ярижки» з фонетичним правописом.

Копії зап.:

- ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 225 зв., 226. Запис 1901–1904 рр. майже повністю ідентичний варіанту 9.8. Думу, разом з іншими, уміщено під заголовком «Яг'ор'їивські пи́сьні».

9.9. Про б'урю на сы́ниму мо́ри пи́сьня

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 25, 25 зв.

Зап. П. Мартинович 1901–1904 рр. від стихівничої Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха), с. Кам'янка Полтав. губ.

Публікується вперше.

Текстологічний тип: суміш «ярижки» з фонетичним правописом.

Копії зап.:

- ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 724, арк. 40, 40 зв.; там само, од. зб. 714, арк. 159 зв., 160. Думу вміщено, разом з іншими, під заголовком «Яреми́вські пи́сьні».

¹ *Драгоманов М.* Олексій Попович // Ж і С. – 1895. – Т. IV. – Кн. IV. – С. 18, 19.

9.10. Буря на сьніму морі

Друк. за рукоп.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 954, арк. 28 зв., 29.

Зап. П. Мартинович у лютому 1932 р. від Терешка Жадана.

Публікується вперше.

Текстологічний тип: суміш «ярижки» з фонетичним правописом.

9. 11. Буря на Чорному морі

Друк. за фонокопією: ІМФЕ, ф. 14–10, од. зб. 1147.

Зап. 3 жовтня 1968 р. на Харківщині від бандуриста Григорія Ільченка.
Транскрипція Л. Єфремової (мел., текст).

Публікується вперше.

Запис концертного виконання Григорія Миколайовича Ільченка. У наданому йому слові розповів, що «...почав кобзарювати з 1923 року. А вже в 1926 році керував Харківською художньою капелою кобзарів імені Шевченка». Називає себе «народним співцем-кобзарем України». За Г. Ільченком, «Бурю на Чорному морі» він склав 1926 р.: «Уявіть собі Чорне море, пливуть на суднах козацькі запорожці воювати турка. Раптом підіймається буря, частина козаків потопає. Заслугує на увагу музична передача бурі на морі, на якому "хвиля велика встає, судна козацькі на три часті розбиває", "а де ж третя має, в Чорному морі потопає"».

Це фрагмент початку думи, який виконавець Г. Ільченко чомусь вважає своїм творінням. Варіант 9.11 значною мірою переосмислений і наближений до пісні з чітко простежуваною чотирирядковою специфікою та римуванням. Посилена увагу виконавець приділив звукозображуваному ефекту хвиль бурхливого моря за допомогою глісандо по струнах бандури.

Підготувала Оксана Шалак

10. ОТАМАН МАТЯШ СТАРИЙ

Дума про отамана Матяша старого відома в чотирьох варіантах, три з них публікуються вперше.

Тривалий час дума була відомою в одному варіанті, двічі опублікованому П. Житецьким протягом 1893 р. в журналі «Киевская старина»¹ (вар. 10.1) та в книзі «Мысли о народных малорусских думах»².

Уперше цей варіант думи в скороченій формі опублікував М. Костомаров 1882 р. в «Історії Козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго песенного творчества»³.

Більшість дослідників вважають, що цей варіант думи В. Ломиковський записав між 1808 та 1827 роками на Полтавщині від кобзаря Івана Стрічки⁴. Інколи запис думи датують 1805 р.⁵ К. Грушевська заперечувала той факт, що В. Ломиковський був записувачем «Повѣстей малороссійскихъ»⁶. Дослідниця припускала, що цей варіант думи зафіксував невідомий записувач від кобзаря Івана на поч. ХІХ ст. на Миргородщині⁷.

Дума про отамана Матяша старого відтворює епізод звитяжної боротьби українського народу з чужоземними завойовниками. У сюжетах усіх варіантів отаман Матяш і його побратими очікують вечора. Матяш застерігає бравославців-небувальців (православів) не відпускати коней, бо недалеко земля татарська, – а ті сміються з отамана. Уночі турки-яничари нападають на табір та забирають у полон молодих козаків. Отаман Матяш визволяє їх із полону, і всі вони відбувають на Січ, де ділять між собою турецьке срібло і золото. «Событіє, о которомъ идеть въ думѣ, – писав П. Житецький – относится къ числу заурядныхъ явленій въ пограничныхъ столкновенияхъ козаковъ съ татарами и турками»⁸.

Дума про отамана Матяша старого й досі мало вивчена. Дослідники стверджували, що це дума старого складу, що добре збереглася⁹.

Публікуючи уривки з думи, М. Костомаров зауважив, що її можна було би вважати історичною, коли б пізніші кобзарі не перебільшили кількості вбитих турків¹⁰. Наявність гіперболізації є сутнісною ознакою поезики героїчного епосу як

¹ Житецький. Старовинний запис... – С. 307–309.

² Житецький. – С. 238–240.

³ Костомаров. Історія козацтва... – С. 735, 736.

⁴ Плісецький, 1994. – С. 136.

⁵ Хоменко. – С. 258.

⁶ Грушевська, 1. – С. ХХІ.

⁷ Грушевська, 2. – С. 126.

⁸ Житецький. – С. 238.

⁹ Єрофіїв, VII. – С. 62.

¹⁰ Костомаров. Історія козацтва... – С. 735.

такого. Гіпербола збільшує значимість головного героя та масштабність його діянь. До речі, у варіанті 10.1 Матяш перемагає 6 000 турків, бравославці – 4 000. Так знову гіпербола засвідчує мужність і воїнську доблесть українського козацтва.

Немає також достатніх підстав стверджувати, що тип головного персонажа й основний конфлікт, описаний у думі, виник у часи Запорозької Січі, оскільки боротьба гіперболізованого головного героя з ворогом відображена й у билинах про Іллю Муромця та Ідолище, про Василя Ігнат'євича та Батигу, про Михайла Потіку й царя Івана Окульєвича та ін.¹ Характерною рисою героїчного епосу є той факт, що головний герой легко перемагає свого антагоніста.

І. Каманін, так само як І. Єрофіїв, уважав, що отаман Матяш – найбільш ранній представник козацького богатирства. Дослідник стверджував, що образ Іллі Муромця варто зближувати не з образом Матяша, а з образом Муромця, про якого згадують українські літописи під 1507 р.²

З цією думкою І. Каманіна не погоджувався Б. Кирдан, який переконував, що, хоча отаман Матяш і нагадує Іллю Муромця своєю обережністю, і ці образи подібні своїми художніми рисами, образ Матяша міг виникнути під впливом мотивів про іншого богатиря, цей образ могли породити і реальні події³.

М. Плісецький також уважав, що думу про отамана Матяша старого можна зближувати з билинами «на підставі особливостей основного образу, а також величальних мотивів»⁴. Учений називав цю думу «богатирською», виокремлюючи її з-поміж інших за типом головного героя.

Основна ідея думи – прославлення мудрості та досвідченості отамана Матяша як захисника рідної землі. Головний конфлікт думи – «між батьками та дітьми», між старим Матяшем та юними козаками, між отаманом та його підлеглими. Фактично розгортанню та вирішенню цього вікового та соціального конфлікту і присвячена дума.

Побутування думи про отамана Матяша старого у варіантах, які виконували в різний час і в різних місцях різні носії кобзарської традиції, свідчить про колективний тип авторства думи та про її стабільно-імпровізаційну природу. Варіанти думи про отамана Матяша старого, записані протягом століття, засвідчують незначні модифікації моделей художнього світу, спричинені художнім мисленням носіїв думи, але ідеї, сюжет, типи конфліктів, прийоми зображення художньої дійсності, спосіб номінації головного героя, а також структура поезики записів ідентичні. Зміни є, проте вони свідчать не про дегенеративні процеси, пов'язані з побутуванням фольклорного твору, а відображають адаптацію цього твору до нових умов його функціонування, пов'язану зі змінами в суспільній та індивідуальній свідомості XIX–XX ст.

До того ж, зміни в записах думи свідчать про те, що вона задокументована майже так, як звучала. Невідомий записувач варіанта 10.1 та П. Мартинович, який зафіксував варіанти 10.2, 10.3, 10.4, лише частково відтворили усний характер думи, який зумовлює наявність у записах вигуків, повторюваних сполучників і т. п.

¹ Див.: Скафтымов А. Поэтика и генезис былин. – М.; Саратов, 1924. – С. 59–61; Петров Г. Противопоставление персонажей в былинах // Вопросы жанров русского фольклора. Сборник статей / Под ред. Н. Кравцова. – М., 1972. – С. 59.

² Каманін, IX. – С. 61.

³ Кирдан, 1962. – С. 204.

⁴ Плісецький, 1994. – С. 136.

Водночас записи засвідчують зміни вербального тексту думи, спровоковані еволюцією фольклорної свідомості. Зауважимо, що варіант 10.1 записано від кобзаря Івана [Стрічки], варіанти 10.2, 10.3 – від популяризаторів кобзарської традиції [Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) з Кам'янки та Оксани Кобиланки з Миколаївки]; від кого зафіксовано варіант 10.4, невідомо. Думу про отамана Матяша старого популяризували автентичні й неавтентичні носії кобзарської традиції. І саме завдяки виконавцям-жінкам, які високо цінували суспільну значущість цієї думи та зберігали здобутки кобзарської традиції в той час, коли вона почала занепадати, маємо змогу констатувати, що вони добре пам'ятали вербальні тексти думи: принципових змін між варіантами 10.1 та 10.2, 10.3 немає.

Дума – це фольклорний твір, який живе за законами традиції, а тому доносить певні міфологічні уявлення та їхні зміни, зумовлені процесом освоєння реального світу. Варіанти 10.1, 10.3 відрізняються від варіантів 10.2, 10.4 типом архаїчного мислення, що засвідчено в способі розгортання дії. Фактично перед нами – дві різні моделі архаїчного (міфологічного) світу, зафіксовані в поетиці записів.

Дума про отамана Матяша старого не повинна поціновуватися як реалістично-історичний твір, оскільки історична й художня правда в архаїчному фольклорі не розмежовувалися¹. Події, відтворені в думах, так само, як і в інших середньовічних фольклорних і літературних жанрах (легендах, літописних оповідях, хроніках), поціновувалися як дійсні (т. зв. синкретична правда), але такими не були.

Розглядаючи думу як реалістично-історичний твір та ставлячи перед собою питання про час появи думи, дослідники вели пошук історичних відомостей про художній образ головного героя думи. П. Житецький з цього приводу писав: «Самъ Матяшъ есть лице, неизвѣстное въ исторіи»². Проте І. Каманін знайшов в історичних актах за 1596 р. ім'я Матяша. Згідно з цими матеріалами, Матяш народився у м. Полонне. Він та сотник Остап Слуцький і Андрій Гонський під час козацьких повстань спустошували Волинь. Матяш хотів об'єднатися з гетьманом Лободою, але його ввіймав польський відділ, засудив і покарав³. Зауважимо, що ці відомості мають мало спільного зі змістом думи, тому ми не можемо стверджувати, що тип головного героя, відображений у думі, зумовили історичні події. До речі, М. Плісецький вказав ще на двох історичних Матяшів. За повідомленням донського отамана Михайла Татарина, черкаський отаман Матяш 1638 р. почав бунтувати на Дону. Запорожці перестали слухатися Війська Донського, і Матяша вбили, а тіло його кинули в Дон. Другий Матяш був військовим суддею за часів Б. Хмельницького в Чигирині⁴.

Б. Кирдан, як і П. Житецький та М. Плісецький, також зазначав, що образ отамана Матяша старого виник під впливом історичних подій⁵. Така думка, очевидно, зумовлена тим, що ці дослідники розглядали думу про отамана Матяша в контексті дум про Хмельниччину, які відображали реальні події 1640–1650 рр. і художніми образами яких стали реальні особистості. Але ці думи відображають оцінку конкретних політичних подій, а тому мають «сліди політичної актуальності»⁶, дума ж про отамана Матяша старого присвячена не так політичній темі, як темі дисципліни в козацькому

¹ Див.: *Стеблин-Каменский М.* Мир саги. Становление литературы. – Ленинград, 1984.

² Житецький. – С. 238.

³ Каманін, IX. – С. 61.

⁴ Плісецький, 1994. – С. 138, 139.

⁵ Кирдан, 1962. – С. 204.

⁶ Грушевська, 2. – С. 147.

війську, адже головний конфлікт у ній – між старим отаманом і його підлеглими. Він зумовлений зіткненням не політичних амбіцій Матяша і бравославців-небувальців, а непослухом молодих козаків, їхнім гонором і бравуванням.

Справді, ім'я Матяша могло стати популярним у народі, як і Кармелюка чи Довбуша, завдяки його участі в одному з перших повстань проти польського уряду. Але, по-перше, ім'я Матяша відоме не тільки за українським героїчним епосом; по-друге, поетика думи відрізняється від поезики історичних пісень, легенд, переказів та народних оповідань.

Міфологічну сутність думи, міфологічну природу типу персонажа та конфліктів, засвідчених у думі, аналізували ряд дослідників, які заперечували думку про те, що образ отамана Матяша старого має реальний прототип, і що це дума історична. І. Єрофіїв, до речі, подає і розглядає варіант 10.1 не серед історичних, а серед дум «особливого характеру», оскільки цей твір, за його припущенням, – відгомін билинних мотивів про Іллю Муромця¹.

Навіть ті дослідники, які пов'язували думу з билинною традицією, наголошували на тому, що деякі поетичні формули відтворені в інших думах. Тому поетика цієї думи повинна бути осмислена передусім у межах думової традиції.

Так, І. Єрофіїв зазначав, що кінець думи про отамана Матяша старого нагадує думу про Олексія Поповича². К. Грушевська виокремила загальні місця, що є у варіанті 10.1 та інших думах, які співав кобзар Іван. Так, її заспів ідентичний із заспівом думи про трьох братів самарських. Епізод приготування до ночівлі є в думі «Сірчиха та Сірченки» та думі про втечу трьох братів з Азова. Напад на необачних молодих козаків є в думі про Коновченка. Опис поділу здобичі є і в думі про Самійла Кішку. К. Грушевська звернула увагу на той факт, що в думі про Самійла Кішку та в деяких варіантах дум про Олексія Поповича в «славословіях» є похвала Матяшеві. «Так, – підсумувала К. Грушевська, – подібності Матяша з іншими думами обертаються в крузі репертуару "рапсодія" Івана, співака "Повѣстей", за виїмком двох, де відповідний варіант Івана відрізняється від тексту Матяша, а саме: у справі паювання, що є в думі про Матяша і в думі про Кішку, але в її Івановім варіанті його нема, – і в похвалі, що її бракує в Івановім Олексію Поповичу. Останній момент легко пояснити: раз Іван вносив сю похвалу у дві думи свого репертуару (Кішка і Матяш), третя похвала, Олексію Поповичу, була б уже неприємним повторенням, через се він і прийняв інший кінець сеї думи. Бо взагалі в рамках одного репертуару подібності не тільки притягають себе, але й відштовхують! У деяких випадках кобзар повторяє одне загальне місце в кількох думах, то знов він уникає певної редакції якоїсь думи, тому що вона надто нагадує іншу думу його репертуару»³.

К. Грушевська додала, що відповідь бравославців-небувальців старому Матяшу схожа на відповідь козака Голоти татарину. Встановлення факту міграції цього мотиву в думовій традиції свідчило би про органічне виникнення думи про Матяша. Довести цей факт важко, тому що така відповідь належить думі про Матяша не менш органічно, ніж думі про Голоту⁴.

Питання про те, що дума могла виникнути під впливом історичних подій, уперше порушив М. Костомаров, коли писав про місце подій, відображених у

¹ Єрофіїв, VII. – С. 62.

² Там само. – С. 61.

³ Грушевська, 2. – С. 126.

⁴ Там само.

творі. На думку вченого, дія відбувається в районі гирла р. Савранки, яка впадає в Південний Буг, а тому при передруку тексту він виправляє слово «Самары» на «Самарки»¹. П. Житецький приєднався до думки М. Костомарова щодо тлумачення назви річки, проте в публікації виправлення не зробив².

Б. Кирдан погодився з М. Костомаровим, що р. Самара в думі – це Савранка, притока Південного Бугу, але подав текст так, як він був записаний і опублікований П. Житецьким – «Самары». Б. Кирдан, як і М. Костомаров, уважав, що заміна стала під впливом епічної традиції: р. Самара не раз згадується в думках. Так, біля р. Самари відбувається дія в думі про втечу трьох братів з Азова та в думі про смерть самарських братів. Це місце згадується і в одному з варіантів думи про Хведора Безродного³. Але питання про місце, де відбуваються події, описані в думі, залишається відкритим, оскільки Самара, Бог і Кайнарська долина – це топоніми думового простору. І для думи, очевидно, важливо не так подати реальні топоніми, як означити, що дія відбувається на окраїні світу, на межі української та чужої земель. Тому «На устьє Самары – Богу / Семенова козацкаго рогу» – це формула думового простору. Учені, вслід за М. Костомаровим, стверджували, що Самара – це Савранка, тому що Семена козацького ріг – це один із півостровів Південно-Бузького лиману поблизу Дніпровського лиману (нині Білозерський р-н Херсонської обл.)⁴. Але ж Кайнарська долина – це не назва низини при впадінні Савранки в Південний Буг⁵, там її немає. А Самара – це також українська ріка, що впадає в Дніпро (і починається вона поблизу кордонів з Росією), а р. Кайнара впадає в р. Реут, притоку Дністра (нині територія Молдови). Можливо, ця формула втілює міфологічні просторові уявлення щодо кордонів України, а не свідчить лише про місце розгортання подій у думі.

Звернімо увагу, що варіант 10.1, за припущенням К. Грушевської, було записано на Миргородщині. Дослідниця, очевидно, мотивувала свою думку тим, що Іван Стрічка був роменським кобзарем. Якщо взяти до уваги погляд К. Грушевської, то можна констатувати: р. Самара протікає територією, що була добре освоєна кобзарями харківської школи, адже і м. Ромни (Сумська обл.), і м. Миргород, і м. Харків, і Самара, яка впадає в Дніпро, містяться набагато східніше, ніж р. Савранка і р. Кайнара. Ні топоніма, ні низини з назвою Кайнарська долина поблизу впадіння Савранки в Південний Буг ми не виявили. Можливо, дослідники, які асоціювали р. Самару з р. Савранкою, намагалися пояснити, де справді могла бути Кайнарська долина. А насправді Кайнарську долину треба пов'язувати з р. Кайнарою, а не з Самарою чи Савранкою.

Той факт, що три тексти записаних дум відтворюють топонім Самара, є показовим у тому сенсі, що він канонізований думою. Йдеться про Самару, а не Самарку чи Савранку. І цей топонім опосередковано свідчить про те, що думу про отамана Матяша старого популяризували саме кобзарі харківської школи, від одного з яких і було записано цю думу на поч. XIX ст.

П. Житецький міг би опонувати нам, коли свідчив, що Семена козацького ріг містився саме поблизу гирла Бугу: «Въ исторіи о козакахъ кн. Мышецкаго находимъ интересную замѣтку объ этой мѣстности: "Вышелъ изъ Польши одинъ человекъ,

¹ Костомаров. Історія козацтва... – С. 735.

² Житецький. – С. 238; Житецький. Старовинний запис... – С. 307.

³ Кирдан, 1962. – С. 203.

⁴ Укр. нар. думи, 1955. – С. 574.

⁵ Там само. – С. 574.

именемъ Семень, на устьѣ Бугъ рѣки, въ Лиманъ, на одну косу, которая коса и донинѣ зовется Семеновъ рогъ, для своихъ промысловъ, и будучи на оной косѣ одно лѣто, пришель домой, и какъ провѣдали тамошнее довольствіе ближніе его сосѣди, то предались къ нему челоувѣкъ болѣе ста для оныхъ промысловъ, а оного Семена стали у себя имѣть атаманомъ"»¹. Топоніми, за допомогою яких окреслюється художній простір, – це художні засоби, тому вони мають до реальних місць опосередковане відношення.

Ми вважаємо думу про отамана Матяша старого історичною в тому розумінні, що вона присвячена оспівуванню подій і вирішенню певних суспільно-історичних проблем, які виникли після розпаду Київської Русі та переміщення державного центру за межі України. Українці прагнули вирішити найголовнішу проблему – захистити кордони від військових нападів ближніх і дальніх сусідів. Тому захист кордонів рідної землі та возвеличення воїнів-охоронців – одна з найпопулярніших тем у героїчному епосі, який почали записувати на поч. ХІХ ст.

Дума про отамана Матяша старого – художній твір на історичну тему, який фіксує історичний контекст. Носії та слухачі думи вірили в те, що існував реальний Матяш (див. вар. 10.4), який усе своє життя присвятив служінню Україні, а тому його патріотизм і життєвий досвід були прикладом для слухачів думи. Сьогодні ж дума про отамана Матяша живе як запис у фольклорній збірці. Її читач, як і слухач кінця ХІХ ст., сприймає отамана Матяша як харизматичного героя-лідера та водночас оцінює не діяльність Матяша в історичному контексті, а образ Матяша в системі фольклорних художніх образів. Літературно-культурний тип мислення мешканця України поч. ХХІ ст. відрізняється від фольклорно-культурного типу мислення кобзарів і дослідників думи ХІХ – початку ХХ ст.

Дума про отамана Матяша старого – це твір сакральний, який персоніфікує ідею служіння рідній землі та міфологізує героя відповідно до системи суспільних уявлень про світ. Дума фіксує іншу модель світу, у порівнянні з тією, що представлена в сучасній фольклорно-культурній свідомості, вона відтворює інше відношення до правди. Ця правда є синкретичною – і кобзар, і його слухачі вірили в реальність того, про що йшлося в думі. Сучасний читач не повинен шукати в героїчному епосі історичної правди, тому що дума – не енциклопедія з бібліографією, а енциклопедія проблем, які вирішувала спільнота, об'єднана здебільшого місцем проживання, мовою, культурою й етнічним самоусвідомленням. Правда думи полягає в тому, що вона декларує ідеї, від вирішення яких залежало майбутнє цієї спільноти.

Дума про отамана Матяша старого доносить архаїчні уявлення, засвідчені у формі розгортання дії; вони представлені в ініціальних формулах записів, які, можливо, були незрозумілі й самим кобзарям, і їхній аудиторії. Уявлення, пов'язані з культами води, дерев та родючості, дума декларує тільки номінально. Розгортання дії в думі починається саме з окреслення водного простору, а завершується уславленням матері, душа якої перебуває в царстві Бога Небесного. Кільцева побудова думи спричинена епічно-пісенною традицією, яка почала, очевидно, складатися ще в час культу води.

На даному етапі дослідження думи про отамана Матяша старого можемо зауважити, що характерною особливістю цієї думи є традиційна поетика (ідеї, конфлікти, сюжет, образна система) та її традиційна тричленна структура, а тому

¹ Житецький. – С. 238.

це дає підстави припустити, що сюжет думи і тип головного героя, а також структура поезики сформувалися до XVIII ст.

Наявність чотирьох записів думи про отамана Матяша старого, три з яких, принаймні, задокументовано від трьох різних носіїв кобзарської традиції, свідчить про те, що ця дума була адаптована до суспільних потреб у XIX – на поч. XX ст.

Отже, дума про отамана Матяша «має велике принципове значення для оцінки всього жанру як героїчний твір, що несе в собі сліди стародавньої традиції»¹. Як художній твір високого ідейного спрямування дума відображає мудрість отамана Матяша, його передбачливість, а також хоробрість і стійкість, виявлені в бою з ворогом. Патріотизм і хоробрість Матяша полягає не тільки в тому, що він безстрашно вступає в нерівний бій із завойовниками, але й у тому, що він словом і ділом виховує та навчає нове покоління захисників рідної землі².

10.1. Атаманъ Матяшъ старый

На устьи Самары ¹ – Богу ^{2, а *}	1
Семенова козацкаго рогу ^{3, 6}	2
Уси поля самарскія пожарами погорѣли,	3
Только два терны-байраки ⁴ не горѣли,	4
5. Що подъ собой гостей великихъ имѣли: ⁵	5
Тамъ пробувало 12 козаковъ бравославцевъ-небувальцовъ ^{6, в.}	6
Межь ними былъ атаманъ Матяшъ старенькій ⁷ .	7
Стали козаки вечера дожидати,	8
Стали терновые огни раскладати,	9
10. Стали по чистому полю кони козацкіе ⁸ пускати,	10
Стали козацкіе ⁹ седла отъ себе далеко откидати, ¹⁰	11
Стали козацкіе семипядные ¹¹ пищали по-за кустами ¹² ховати.	12
Атамане ¹³ Матяшъ старенькій тое зачуває,	13
Словами промовляє:	14
15. «Козаки, панове молодцы ^{14!}	15
Не безпечно вы майте ¹⁵	
Козацкихъ коней ¹⁶ изъ препона не пускайте ¹⁷ ,	
Сѣдла козацкія ¹⁸ подъ головы покладайте,	17
Бо се долина Кайнарская ¹⁹ ,	18
20. Недалече здесь ²⁰ земля татарская» ²¹ .	19
Тогда козаки съ атамана Матяша насмѣхали: ²²	20
«Десь ты, атамане Матяшу старенькій ²³ ,	
межь козаками не бываль ²⁴ ,	21
Десь ²⁵ ты козацкой ²⁶ каши не ѣдаль ²⁷ ,	22
Десь ты козацкихъ ²⁸ звычаевъ не зналь,	23
25. Що ты намъ, козакамъ-бравославцамъ ²⁹ , великій страхъ задалъ» ³⁰ .	24

¹ Кирдан, 1962. – С. 212.

² Там само.

* Тут і далі: примітки, позначені літерами, подано з першоджерела в кінці кожного тексту; примітки, позначені цифрами, подано упорядником у коментарях.

Тогда атаманъ Матяшъ отъ нихъ ³¹ далеко отступаль,	25
Терновый огонь роскладалъ,	26
Коня своего козацкогo ³² осидлаль,	27
Биля себе препиналь ³³ .	28
30. То саме въ ночи зождавъ малую годинку, невелику часинку,	29
Якъ ³⁴ не буйные вѣтры повѣвали ³⁵ ,	30
Якъ турки-янычары ³⁶ съ чистаго поля въ ³⁷ долину припали,	31
12 козаковъ бравославцевъ-небывальцевъ ³⁸ въ полонъ забрали.	32
Атаманъ Матяшъ ³⁹ старенькій на добраго коня сѣдаетъ ⁴⁰ ,	33
35. 6 тысячъ турокъ-янычаръ побѣждаетъ ⁴¹ ,	34
Бравославцевъ-небывальцевъ ⁴² изъ полону отбиваетъ ⁴³ ,	35
Ще й ⁴⁴ словами промовляетъ: ⁴⁵	36
«Козаки бравославцы-небывальцы! ⁴⁶	37
На кони козацкіе сидайте ⁴⁷ ,	
40. Мнѣ ⁴⁸ , старому, помощи ⁴⁹ давайте!»	38
Тогда козаки на кони сидали ⁵⁰ ,	39
4 тысячи безбожныхъ бусурмановъ ⁵¹ побѣждали ⁵² ,	40
Сребро и злото турецкое ⁵³ отъ нихъ забирали ⁵⁴ ,	41
До города Сѣчи свиденько ⁵⁵ (sic) поспѣшали,	42
45. Въ городѣ Сѣчи безпечно ⁵⁶ себе мали,	43
Серебро и золото турецкое ⁵⁷ между собою раздѣляли ⁵⁸ ,	44
За атамана ⁵⁹ Матяша Господа Бога ⁶⁰ прохали:	45
«Десь твоя мати въ небѣ пресвятилась ⁶¹ ,	46
Що тебе [лицира да] ^{62, г} породила,	47
50. Що ты въ чистомъ поле ⁶³ пробувавъ,	48
51. Изъ насъ, бравославцевъ-небывальцовъ, ни одного козака изъ войска не утераль» ⁶⁴ .	49

Друк. за: Житецький. Старовинний запис... – С. 307–309.

Зап. [В. Ломиковський на поч. XIX ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

^а Костомаровъ, измѣнивъ слова подлинника (на устьи Самарки – Богу), предполагалъ въ Самарѣ рѣчку Савранку, впадающую въ р. Бугъ (Исторія козачества въ произведеніяхъ народ. пѣсен. творчества, отд. оттискъ, 48). По нашему мнѣнію, топографія думы затмила въ сознаніи позднѣйшихъ пѣвцовъ ея.

^б Въ исторіи о козакахъ кн. Мышецкаго находимъ интересную замѣтку объ этой мѣстности: «Вышелъ изъ Польши одинъ человекъ, именемъ Семень, на устьѣ Бугъ рѣки, въ Лиманъ, на одну косу, которая коса и донинѣ зовется Семеновъ рогъ, для своихъ промысловъ, и будучи на оной косѣ одно лѣто, пришелъ домой, и какъ провѣдали тамошнее довольствіе ближніе его сосѣди, то предались къ нему человекъ болѣе ста для оныхъ промысловъ, а оногo Семена стали у себя имѣть атаманомъ».

^в Козаки бравославцы-небувальцы, вероятно, Бравославцы, не бывавшіе въ военныхъ походахъ.

^г Слово не разобрано. Кажется – «тебе лицира да породила».

10.2. Козака Матяша писня

- Самарь-ричка низовая,
Шырокая луговая ^а.
На вусьти Самари икъ Богу ^б,
Семена козака рогу
5. И самарьськыйы уси поля й степа пожаремъ погорилы ^в
И тилькы не згорилы тры терны дрибненьки
И тры гайы зелененькыхъ.
И туды козаки пойыждалы
И кони свои попасты ставалы
10. Изъ арканивъ спущалы ^г,
Рушныци по куцах ховалы.
А дидъ козакъ старенькый Матяшъ
Словами промовляе:
Каже: «Э-эй хлопцы! –
15. Панове козаки добри молодцы!... ^д
Вы коней изъ арканивъ не спускайте
Ы сидла свои въ головы пидкладайте.
Бо це долына самарьская
Ы тут земля недалёко татарьская».
20. А козаки зачувають
И до дйда до козака до старенького Матиша промовляють:
«Десь ты, каже, диду Матяшъ, мись козаками не бував
И козацькойы кашы не йыдавъ
И козацького звычайю не знавъ
25. Шо ты намъ козакамъ такого страху вельыкого задавъ».
А дидъ Матяшъ добре мае,
Свого козацького коня на арканъ прыпынае ^е
И свое сидло козацьке пидъ головы соби пидкладае.
А ти молоди козаки кони попускалы пасты,
30. А сами полягалы ^е спаты.
Спаты полягалы,
А свойы сидла пороскладалы
Той тамъ,
А той тамъ...
35. А дидъ старенькый Матяшъ одъ йыхъ далёко одступавъ
И вогонь терновый роскладавъ
И одныйы часыночки не спавъ ^й.
Саме опивъ ноци, якъ татары набигалы
И дванадцять козакивъ-православцивъ у полонъ забралы
40. Дидъ Матяшъ своего коня осидлавъ
И на коня сидавъ,
Туркивъ-янычаривъ пять тысяч побиждавъ.
И до свойыхъ козакивъ словамы промовлявъ:
«Панове козаки добри молодцы,
45. На кони сидайте,

- И мині старому помочи давайте».
 Коза́кы ко́ни сидла́лы
 И на ко́ни сида́лы,
 Старому́ помочи дава́лы,
 50. И отъ себе татаръ отбыва́лы ж
 И сри́бло й зо́лото въ ѱхъ ^з забра́лы
 И до го́рода Сичы посьпиша́лы
 И въ городи въ Сичи золото й сри́бло розди́лялы,
 У городи въ Сичи сри́бло й золото розди́лялы
 55. За ди́да за Матяша́ Бога сохваля́лы.
 «Де́сь твоя маты у не́би прысвяты́лася,
 Шо тебе тако́го козака́ Матяша лы́царя поро́дыла,
 Шо ты у чы́стому по́ли пробува́въ
 И ни о́дного козака́ нашего не втеря́въ,
 60. А бусурма́нивъ побихда́въ.
 Слава Богу небесно́му,
 И все́му мы́ру хрещено́му
 На много́йе ли́та
 64. И до киньця ^к ви́ка ^л».

^а хочь «широкая луговая», хочь «глыбокая луговая»

^б такъ называлась ричка

^в степа й поля пожаромъ погорилы

^г та хоть опускалы, спускалы

^д Панове добри молодьци

^е своего коня на арканъ прыпынае

^е лягли

^й жоднойи часыночки винъ не спавъ

^ж Та воны́ якъ воюютьця, такъ лишаються стёрвы и ти й ти: туркы й татары
 лишаються воны вмисъти.

^з йыхъ

^к конце

^л Під текстом: Охо. Боже мій! Боже мій праведный!

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 59–60 зв.

Зап. П. Мартинович [20 січня 1903 р.] від М. Бондаренко з Кам'янки.

10.3. Старый отаман Матяшъ

- На вусьти Самари-Бога,
 Семена козацького рога,
 Уси самарьськи поля пожарами погорилы...
 Тилькы два байраки й терны не вгорялы –
 5. Около себе гостей малы...
 Уси самарьськи поля пужарами погорилы: –
 Шо коло себе гостей имилы:

- Тамъ пробува́ло тры коза́ки-правосла́вы ^а.
 О́коло се́бе ота́мана старо́го,
10. Старо́го Матяша́ ма́лы.
 Тры коза́ки-правосла́вы
 О́коло се́бе ота́мана старо́го Матяша́ ма́лы ^б.
 Ста́лы коза́ки ^в ве́чера ожди́дуть,
 Коза́ки ста́лы ве́чера ожди́дуть
15. И нача́лы те́рновіі́ вогньі́ росклада́ть.
 Отъ себе ста́лы коза́цьки сідла́ далёко сідла́ откыда́ты
 И се́мьпья́дныі́ пыща́ли й рушны́ци й поза ку́стами хова́ты
 Отъ се́бе ста́лы коза́цьки ста́лы сідла́ откыда́ты
 И коза́цьки и се́мьпья́дныі́ пыща́ли й рушны́ци й поза ку́стами хова́ты
20. Ота́мане Матя́шу, очы́ма забача́ешъ
 И слова́мы промовля́ешъ:
 «Пано́ве – коза́ки моло́дъци!
 Вороны́хъ коней зъ арка́на не пуща́йте
 Съми́ло не пу́свить, та й шаба́шъ
25. Сідла́ коза́цькіі́ пидъ го́ловы подклада́йте:
 Бо се́ до́лына Кана́рьская́
 И не́дале́ко зе́мля тата́рьская́:
 Тут о́гляда́йтесь
 И о́беріга́йтесь».
30. Коза́ки прочува́лы,
 Ись старо́го ота́мана Матяша́ насьмиха́лысь:
 «Де́сь ты, ота́мане старо́й Матя́шу,
 Ми́жъ коза́камы не́ бува́въ,
 Коза́цько́й ка́ши не́ ўда́в,
35. Шо́ ты на́мъ коза́камъ-право́сла́вамъ
 Стра́хъ вели́кый завда́въ.
 Старо́й ота́мане Матя́шу!
 Де́сь ты ми́жъ коза́камы не́ бува́въ,
 Коза́цького́ звыча́ю не́ зна́въ,
40. Коза́цько́й ка́ши не́ ўда́въ,
 Шо́ ты на́мъ коза́камъ-право́сла́вцямъ
 Стра́хъ вели́кый завда́въ».
 Ота́манъ Матя́ш се́е прочува́е,
 Вороно́го ко́ня сідла́е и да́леко оды́жджа́е,
45. На арка́ни ко́ня прыпы́нае.
 Ота́манъ Матя́ш вороно́го ко́ня осидла́въ
 И на арка́нъ прыпы́навъ, на арка́ни прыпы́навъ
 Посере́д но́чи сожда́въ часы́ну
 И не́вельі́ку го́дыну,
50. Якъ ту́рky яны́ча́ры съ чы́стого по́ля въ до́лыну прыбува́лы,
 Трё́хъ коза́кивъ-право́сла́вивъ въ ополо́нь забра́лы.
 Старо́й ота́манъ Матя́шъ очы́ма забача́е,
 Ко́ня сідла́е, на вороно́го ко́ня сідла́е
 И пѣ́тдеся́ть ту́рkyвъ-яны́ча́ръ по́бижа́е

55. Правосла́вивъ ись поло́ну отбыва́е
 Ше й слова́ми промовля́е:
 «Коза́кы на ко́ни сида́йте
 И мини́ старо́му въ по́мочи става́йте».
 Старый Матя́шь очы́ма забача́е,
60. Ко́ня сидла́е, на вороно́го ко́ня сида́е
 И очы́ма забача́е,
 И слова́мы промовля́е
 Аныча́рь побижа́е.
 Старый ота́манъ Матя́шь очы́ма забача́е
65. И слова́ми промовля́е –
 Ты́сячу душъ ту́рківъ-аныча́рь побижда́е,
 Правосла́вивъ ись плі́ну отбыва́е: –
 Ше й слова́ми промовля́е:
 «Ы́ на ко́ни сида́йте, й на ко́ни сида́йте,
70. И ми́ні старо́му въ по́мочи става́йте».
 А коза́кы на ко́ни сида́лы
 Коза́кы на ко́ни сида́лы
 И безбо́жныхъ бусурма́нівъ побижа́лы.
 Сри́бло й злото́ турецьке забыра́лы,
75. До го́рода Си́чи,
 До го́рода Си́чи-не́нки скори́ше посьпиша́лы.
 Сри́бло й злото́ забыра́лы,
 До Си́чи-не́нки скори́ше посьпиша́лы ^в.
 У го́роди Си́чи беспешно́ себе ма́лы,
80. Сри́бло й злото́ розди́лялы,
 За старо́го ота́мана Матя́ша Бо́га проха́лы.
 «Твоя́ ма́ты де́сь пидь не́бомъ прысьвяты́лась
 И тебе́ лы́царя поро́дыла
 Шо ты́ до́вго в чы́стому по́ли пробува́въ
85. И на́сь правосла́вивъ аныча́ру-турку не пода́в.
 Твоя́ ма́ты лы́царя тебе́ поро́дыла:
 Ты́ у чы́стому по́ли пробува́въ,
 И на́сь правосла́вивъ у глаза́ не выда́въ –
89. Аныча́ру-турку не пода́въ» ^г.

^а Вони правосла́вни, значить: лю́ди хоро́ши.

^б Хоть «коло себе», хоть «около себе».

^в Хошъ та́къ, хошъ та́к запы́шете: я́ вамъ на прызволя́ще даю́: якъ вы запы́шете, – та́къ те нехай бу́де: «До Си́чи-не́нky».

^г Засы́пвай мени́ «Старо́го ота́мана Матя́ша», ану́-лышь гей! А ну́ лышь засы́пвай ми́ні гей «Старо́го ота́мана Матя́ша».

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 21, 21 зв.

Зап. П. Мартинович [у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст.] від О. Кобиланки з Миколаївки.

10.4. Козакá Матяшá рóсказь

Матяшъ козакъ цѣ жъ винъ Матвѣй. Матвѣй козакъ: такъ його́ Матяшом́ ото й звуть. Козакá ричка така була Семѣна рогъ. Семѣна рогъ ричка була козацька. Семѣна ричка була козакá рогъ; козакá Семѣна ричка рог була така значыть: такъ называлась ричка Рогъ: такъ называлы ричку. Козакá Семѣна рогъ

5. ричка така була козакá Семѣна ричка така була: значыть названіе Рогъ.

Вси самарьскійы поля й степá

Пужарѣмъ погорилы, –

Тилькы не згорилы

10. Тры гайы зелененькыхъ

И тры гайы терну дрибненькыхъ.

Туды козаки выйыжджалы

И вони свойы кони пасты попускалы,

И вони свойы сидла пороскладалы

15. Той тамъ, а той тамъ.

И кони свойы такъ попускалы

Не на арканахъ,

А такъ попускалы

Пасты попускалы

20. И вони терневоиы вогни розкладалы.

И вони тамъ уже

Вони тамъ ночуваты вже поставалы.

Козакъ Матяшъ старенькій

До свойихъ козакивъ стыхенька промовляе:

25. «Козаки хлопцы,

Добри молодцы!

Добре дбайте –

Кони на арканы прыпынайте

И сидла соби въ головы пидкладайте,

30. Бо цѣ земля самарьская

И тутъ недалѣко, 'дъ йейы татарьская

И колы бъ шó не случылося ще...»

«Эй», каже «диду Матяшу!

Шше жъ ты», каже,

35. «Козацькойи каши не йидавъ,

И козацького звычаю не знавъ,

Шо ты намъ козакамъ

Велыкый страхъ такый задавъ».

Тоди дидъ Матяшъ

40. Соби добре дбавъ,

Свогó коня на арканъ прыпынавъ,

А сидло соби въ головы пидкладавъ...

Тернового вогню соби розкладавъ

И винъ усю нычку и на волосокъ не спавъ.

45. А козаки свойы такъ беспешно свойы кони

- Па́стись попуска́лы,
 На арка́ны не бра́лы.
 Но́чи дижда́лы,
 Тата́ры якъ набиѓлы,
 50. Так двана́дцять душъ козакивъ у плынъ ¹ забра́лы.
 А дидь тоди Матяшъ до́бре дба́йе,
 Свого коня́ сидла́йе
 И на коня́ сйда́йе
 И татаривъ доганя́йе ^а.
 55. И до свойыхъ козакивъ
 Слова́мы стыхе́нька промовля́йе
 Каже: «Коза́кы-хло́пци –
 До́бри моло́дци!
 Вы до́бре дба́йте
 60. И мыни старе́нькому
 Воюва́ты помага́йте».
 Такъ вони́ якъ заходы́лыся!
 Йыхъ двана́дцять душъ коза́кивъ,
 А дидь Матяшъ трына́дцятый!
 65. Як зача́лы йыхъ бы́ты побыва́ты!
 Та пъя́ть тыся́ч душъ побы́лы тата́ривъ
 Ы́ турки́въ ы́ яныча́ривъ.
 И вони́ йыхъ уже́ якъ побыва́лы ^б
 И вони́ соби багга́то зо́лота доста́лы!
 70. Вони́ коза́кы пидь го́родъ пидь Сичъ, пидьйижда́лы
 И вони́ та́мъ пидь го́родом у кружо́к сйда́лы
 И вони́ по часья́мъ зо́лото розьдиля́лы.
 И вони́ дилы́лы усимъ ривно!..
 Шобъ нико́му не бу́ло гни́вно!
 75. И вони́ тоди́ вже зо́лото подилы́лы
 И за свое́е здоро́вьячко
 Окову́ю горилочку пы́лы.
 И вони́ горилочку выпыва́лы
 И небесно́го Бога сохваля́лы:
 80. «Сла́ва Богу небесно́му:
 Шо на́мъ Богъ поми́гъ
 Непры́ятеля побиды́ты».
 Непры́ятеля побиды́лы,
 Нну сь свойыхъ коза́кивъ
 85. Православныхъ хрысты́янъ
 Ни [въ] ² одно́го не врони́лы.
 На здоро́вья коза́камъ:
 На много йымъ ли́та
 89. И до киньця ви́ка» ^в.

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 45 зв., 46.
 Зап. П. Мартинович [у кін. XIX – на поч. XX ст.].

^a Воны, значыть, татары йихъ занялы, а воны, значыть, вси вмисъти воювалы: и туркы й янычары и татары: воны вси вмисъти воювалы, а тилькы татары йихъ занялы туды у плынъ.

^b значыть повбывалы.

^b Козака Матяша росказ: якъ винъ татаривъ и туркивъ янычаривъ побиждавъ. Примітка під текстом.

КОМЕНТАРІ

10.1. Атаманъ Матяшъ старый

Друк. за: Житецький. Старовинний запис... – С. 307–309.

Зап. [В. Ломиковський на поч. XIX ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана.

Примітки, позначені цифрами, засвідчують текстологічні розбіжності, поява яких зумовлена тим, що текст думи в ході графічного відтворення різними переписувачами і при виданні змінювався.

К. Грушевська подала розбіжності між текстом, опублікованим П. Житецьким, і текстом, засвідченим у т. зв. «копії Маслова». Цей рукопис, на полях якого були виправлення, зроблені М. Драгомановим, надав дослідниці В. Гнатюк (Грушевська, 1. – С. ХХІ). К. Грушевська встановила, що «копія Маслова», була насправді копією з «копії Маслова», проте в примітках ця копія з копії Маслова названа нею «копією Маслова».

У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського вдалося розшукати текст «Атаманъ Матяшъ старый» у ще одній копії з «копії Маслова» (ІМФЕ, ф. 1 дод., од. зб. 497, арк. 19–21), але це не та копія, за якою звіряла текст К. Грушевська. Зазначено розбіжності в графіці між текстом, опублікованим П. Житецьким, і текстом з іншої «копії Маслова» (далі: копія Маслова 2).

Строфікацію тексту здійснено двічі К. Грушевською. Вертикальний ряд цифр, проставлений справа, вказує на строфікацію і копії Маслова, і копії Маслова 2.

К. Грушевська відзначила розбіжності між текстом, опублікованим П. Житецьким, і цим самим текстом, який частково опублікував М. Костомаров. в «Истории Козачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго творчества». Вона подала такі рядки, які опублікував М. Костомаров: 1–2, 6, 8–12, 15–20, 30–35, 38–50 (Грушевська, 2. – С. 126). Це неточно, М. Костомаров опублікував рядки: 1–2, 6, 8–12, 15–20, 23–25, 31–36, 39–48, 50–52.

Примітки, подані К. Грушевською, супроводжуємо вказівкою на її авторство.

¹ У Костомарова (тут і далі: Костомаров. Історія козацтва... – С. 735, 736) – «Самарки». Перед словом «Самарки» дефіс відсутній. У копії Маслова 2 – «Самари».

² «В копії Маслова додано – (?)» (приміт. К. Грушевської).

³ У копії Маслова 2 – «Козацького Рогу».

⁴ У копії Маслова 2 – «два терни, байраки».

⁵ «Копія Маслова – під собою... мали» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «мали».

⁶ «Костомаров – дванадцять. "Копія" і Костомаров – Бравославців-небывальців»

- (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «Бравославцівъ-небувальцівъ». У слові «Бравославцівъ» – виправлення: велику літеру «Б» написано іншим почерком.
- ⁷ У копії Маслова 2 – «Міжъ ... Матіяшъ старенький».
- ⁸ «"Копія" Козацькіє коні – Костомаров – Козацькіє коні» (приміт. К. Грушевської). Помилка. У Костомарова – «козацькіє коні». У копії Маслова 2 – «козацькіє коні».
- ⁹ «Костомаров – козацькіє» (приміт. К. Грушевської). Помилка. У Костомарова – «козацькіє... підъ... підкладайте». У копії Маслова 2 – «козацькіє сідла». У слові «козацькіє» – виправлення: над «и» надписано «і».
- ¹⁰ «Костомаров – покидати» (приміт. К. Грушевської).
- ¹¹ У копії Маслова 2 – «козацькіє ... семипьядення».
- ¹² «Костомаров – по закутам» (приміт. К. Грушевської).
- ¹³ «Копія Маслова – оттамане» (приміт. К. Грушевської). Копія Маслова 2 – «От-тамане ... старенький тее».
- ¹⁴ У копії Маслова 2 – «молодці».
- ¹⁵ «Копія Маслова і Костомаров: небезпешно (небезпечне) вы майте» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «Не безпешно».
- ¹⁶ «Костомаров – Козацькіє коні» (приміт. К. Грушевської).
- ¹⁷ У копії Маслова 2 – «не пускайте».
- ¹⁸ «Костомаров – козацькіє» (приміт. К. Грушевської) У копії Маслова 2 – «Сідла козацькіє підъ голови підкладайте».
- ¹⁹ У копії Маслова 2 – «Кайнарська». У Костомарова – «Кайнарская».
- ²⁰ «Копія Маслова додано – (відсіля)» (приміт. К. Грушевської).
- ²¹ У копії Маслова 2 – «татарська».
- ²² «У Костомарова сього рядку нема» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «Тоді... насмихали».
- ²³ «У Костомарова попередніх слів – бракує» (приміт. К. Грушевської).
- ²⁴ У копії Маслова 2 – «ти отомане... старенький... міжъ ... ні бувавъ».
- ²⁵ У Костомарова – «Где-сь».
- ²⁶ У Костомарова – «козацькой».
- ²⁷ У копії Маслова 2 – «козацькой... не ідавъ».
- ²⁸ У Костомарова – «козацькихъ звичаѣвъ».
- ²⁹ У копії Маслова 2 – у слові «Бравославцямъ» виправлення чорнішим чорнилом: «б» на «Б».
- ³⁰ «Копія» і Костомаров – ідав, знав, задав» (приміт. К. Грушевської). Помилка: «ѣдавъ, знавъ, задавъ».
- ³¹ «"Копія" – їх» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «Тоді отоманъ отъ ихъ ...»
- ³² У копії Маслова 2 – «козацького».
- ³³ «"Копія" – отступав; роскладав; осідлав; припинав» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2: «отступавъ, роскладавъ, осідлавъ; припинавъ».
- ³⁴ «Костомаров – бракує» (приміт. К. Грушевської).
- ³⁵ У копії Маслова 2 – «не буйніи вітри повівали».
- ³⁶ У копії Маслова 2 – «турки, яничари».
- ³⁷ «Костомаров – з гори в» (приміт. К. Грушевської).
- ³⁸ У копії Маслова 2 – у слові «Бравославцямъ» виправлено чорнішим чорнилом «б» на «Б».

- 39 У Костомарова – «Матяшъ».
- 40 У копії Маслова 2 – «старенький ... сідає».
- 41 У копії Маслова 2 – «турокъ, яничаръ побіждає».
- 42 У копії Маслова 2 – «Бравославцівъ небувальцівъ ... отбірає». У Костомарова – «Бравославцівъ-небувальцівъ».
- 43 «"Копія" і Костомаров – сідає, побіждає, отбірає (Костом. отбиває)» (приміт. К. Грушевської).
- 44 «Копія – Ище» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «Ище».
- 45 «"Копія" – промовляє» (приміт. К. Грушевської).
- 46 У копії Маслова 2 – «Бравославці-небувальці».
- 47 У копії Маслова 2 – «козацькіи...». У Костомарова – «козацькіи сѣдайте».
- 48 «"Копія" і Костомаров – мені» (приміт. К. Грушевської). Копія Костомарова – «Менѣ». Копія Маслова 2 – «Мені».
- 49 У копії Маслова 2 – «підмочи».
- 50 У копії Маслова 2 – «на коні сідали». У Костомарова – «на конѣ сѣдали».
- 51 У копії Маслова 2 – «бусурманівъ побіждали».
- 52 У копії Маслова 2 – «бусурманівъ побіждали». У копії Маслова 2 – «бусурманівъ побіждали».
- 53 «"Копія" – срібло й золото турецькеє (Костомаров – срібло-золото турецькеє)» (приміт. К. Грушевської). Помилка. У Костомарова – «Сребро-золото турецьке». Копія Маслова 2 – «Срібло й злото турецькеє».
- 54 У копії Маслова 2 – «ихъ забірали». У Костомарова – «ихъ».
- 55 «"Копія" і Костомаров – швиденько» (приміт. К. Грушевської). Копія Маслова 2 – «Січі швиденько».
- 56 У копії Маслова 2 – «городі Січі безпешно». У Костомарова – «городѣ Сѣчѣ».
- 57 «"Копія" – срібло й золото турецькеє. Костомаров, як копія» (приміт. К. Грушевської). Неточно. У Костомарова – «Срѣбло й золото турецьке». Копія Маслова 2 – «Срібло и злото турецькеє».
- 58 У копії Маслова 2 – «проміжъ ... розділяли».
- 59 «"Копія" і Костомаров – "отамана"» (приміт. К. Грушевської). Копія Маслова 2 – «отамана».
- 60 У Костомарова – «Господа Бога».
- 61 У Костомарова – «Где-сь... присвятилась».
- 62 «Копія – тебе оцце раба породила (після оцце знак запитання (?) потім закреслений). У Костомарова сього рядка бракує» (приміт. К. Грушевської). У копії Маслова 2 – «оцце раба».
- 63 У копії Маслова 2 – «чистімъ полі». У Костомарова – «чистѣм поле».
- 64 У копії Маслова 2 – «Бравославцівъ-небувальцівъ ... изъ війська не втерявъ». У Костомарова – «Изъ насъ, бравославцівъ-небувальцівъ, нѣ одного козака изъ війська не втерявъ».

Передруки:

- Грушевська, 2. – С. 127, 128. Передруковано без змін. У 18 р. помилка: «не покладайте». Треба: «покладайте».

В інших передруках текст зазнав змін правопису.

- Колесса, 1920. – С. 124–126.
- Плісецький, 1944. – С. 39–41.

- Укр. нар. думи, 1955. – С. 14, 15.
- Стельмах. – С. 71–73 [змінено строфікацію рядків 6, 25, 51 – розбито на дві частини, 33 рядок розбито на 3 частини].
- Нудьга. – С. 186, 187.
- Яременко, 1970. – С. 86, 87.
- Кирдан. – С. 79, 80.
- Хоменко. – С. 40–43.
- Дей. – С. 20, 21.

10.2. Козака Матяша письня

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 725, арк. 59–60 зв.

Зап. П. Мартинович [20 січня 1903 р.] від Мотрони Бондаренко (Бондаренчиха, Гнатиха) з Камнянки.

Цей текст не раз копіював П. Мартинович (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 218, 219; ф. 11, од. зб. 623, арк. 2, 3; ф. 11, од. зб. 714, арк. 126 зв., 127; ф. 11, од. зб. 724, арк. 1, 1 зв.). У копіях виявлено певні лексичні та стилістичні відмінності. Так, зокрема, текст копії (ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 611, арк. 218, 219) засвідчує пошуки П. Мартиновичем засобів для передавання фонетичних особливостей української мови за допомогою російських літер. Разом з тим цей текст копії засвідчує і певне ставлення збирача до записаного ним тексту: П. Мартинович переставляє певні слова при копіюванні тексту. Пор. слова в рядках: 7 – «гайкы» (замість «гайы»); 8 – «пойыжджалы» («пойыжалы»); 14 – «хлопци» («хлопыци»); 21 – «Матяша» («Матиша»); 22 – «козакамы» («козаками»); 23 – «козацькойи» («козацькойы»); 25 – «великого» («велького»); 28 – «козацьке сидло» («сидло козацьке»); 39 – «православцивъ» («Православцивъ»); 51 – «йихъ» (замість «їхъ»); 53 – «до города Сичы» («до города до Сичы»).

Наголоси і примітки в різних копіях дублюються непослідовно.

10.3. Старый отаман Матяшь

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 665, арк. 21, 21 зв.

Зап. П. Мартинович [у кін. XIX – на поч. XX ст.] від Оксани Кобиланки з Миколаївки.

Копія: ІМФЕ, ф. 11–4, од. зб. 666, а. 8 зв. – 10.

Текст копії коротший. Відсутні рядки: 6–8, 13, 18, 19, 37–42, 46, 47, 59–70, 74–77, 84–86. Цей факт засвідчує вільне поводження П. Мартиновича зі структурою запису, що з погляду сучасної текстології фольклору є недоліком у роботі збирача.

10.4. Козака Матяша р'оссказь

Друк. за: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 714, арк. 45 зв., 46.

Зап. П. Мартинович [у кін. XIX – на поч. XX ст.].

П. Мартинович не супроводжує текст ніякими вказівками на його походження; рядки, які передують власне думі про Матяша, вказують на особливості мислення і пам'яті виконавця.

¹ Під словом «плынъ» написано «полонъ».

² Слово «въ» написано над рядком.

Про козацького отамана Івана Матяша див.: ІМФЕ, ф. 11, од. зб. 997, арк. 405 – 408 зв. Тут подано чотири пісні та два оповідання («Росказъ про козака й Бвана Матяша» та ін.)

Підготувала Ірина Кімакович

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- № – номер (із цифрою)
акад. – академік (із прізвищем)
арк., арк. зв. – аркуш (із цифрою, у примітках), зворот аркуша
АЮЗР – «Архив Юго-Западной России»
б. а. – без автора
бл. – близько (із цифрою)
вар. – варіант
вид. – видання
вип. (вып.) – випуск
вст. (вступ. ст.) – вступ, вступна стаття
губ. – губернія
Д. – Дніпропетровськ (у вихідних даних)
див. – дивись
дод. – додаток, додатковий
друк. – друкуємо
ЕВ – «Етнографічний вісник», часопис
Ж і С – «Житє і слово», часопис
ЖМНП – «Журнал Министерства народного просвещения»
зап. – записано (-ав, -ла)
ЗНТ в Києві – «Записки наукового товариства в Києві»
ЗНТШ – «Записки наукового товариства імені Шевченка (Львів)»
ИРГО – Императорское Русское географическое общество
ІЛ – фонди відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України
ім. – імені
ІМФЕ – Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України
ІР НБУВ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України
ім. В. Вернадського
К. – Київ (у вихідних даних)
київ. – київський
кін. – кінець
кн. – книга
КС – «Киевская старина», «Київська старовина», часописи
Л. – Львів (у вихідних даних)

м. – місто (з назвою)
мал. – малюнок
М. – Москва (у вихідних даних)
мел. – мелодія
м-ко – містечко
МУЕ – «Матеріали до української етнології»
НАН – Національна академія наук (України)
напр. – наприклад
наст. – наступний
наук. – науковий
НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
невід. – невідомо (-ий, -а)
НЗ – «Народознавчі зошити», часопис
НТЕ – «Народна творчість та етнографія», часопис
О. – Одеса (у вихідних даних)
о. – острів (із назвою)
обл. – область
од. зб. – одиниця зберігання
окр. – округа
ПГ – «Первісне громадянство», часопис
підгот. – підготовлено (-ав, -ла)
пов. – повіт
полтав. – полтавський
пор. – порівняй
поч. – початок (із цифрою)
приміт. (прим.) – примітка
проф. – професор (із прізвищем)
р. – рік (із цифрою); річка (з назвою); рядок (за контекстом)
р-н – район
р. н. – рік народження
ред. – редактор (із прізвищем), редакція
рр. – роки
рукоп. – рукопис
с. – село (з назвою); сторінка (із цифрою)
св. – святий (з іменем)
СПб. – Санкт-Петербург (у вихідних даних)
ст. – століття (сторіччя) (із цифрою); стаття (за контекстом)
ст. ст. – за старим стилем
т. д. – так далі
т. зв. – так званий
Т. – Тернопіль (у вихідних даних)
т. – том, томи (із цифрою)
упоряд. (впоряд., упор.) – упорядник (із прізвищем)
УРЕ – Українська радянська енциклопедія
ф. – фонд
Х. – Харків (у вихідних даних)
х. – хутір

харків. – харківський
ЦДАЛМ – Центральный державный архив литературы та мистецтва
України
цит. – цитовано
Ч. – частина (із цифрою)
чернігів. – чернігівський
АН ССРСР – Академия наук Союза Советских Социалистических
Республик
ВЕ – «Вестник Европы», часопис
дек. – декабрь
изд. – издание
ин-т – институт
ИРГО – Императорское Русское Географическое Общество
лит-ры – литературы
отв. (ответств.) – ответственный
отд. – отделение
Р. – сторінка (в англійських джерелах)
S. (St.) – сторінка (в іноземних джерелах)

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ СКОРОЧЕНЬ

А

Андрієвський – *Андрієвский М.* Козацкая дума о трех Азовских братьях в пересказе с объяснениями и разбором её. С картою. – О., 1884

Антонович, Драгоманов, І – Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. I

Арабажин – *Арабажин К.* Исторические песни и думы малорусского народа // История русской литературы под ред. Е. В. Аничкова, А. К. Бородина и Д. И. Овсяннико-Куликовского. – М., 1908. – Т. 1. – С. 301–334

Б

Боржковський – *Боржковский В.* Лирники // КС. – 1889. – Кн. IX. – С. 653–708

Боряк, 1997 – *Боряк О.* Текстологічні засади записування та публікації дум П. Мартиновича (за матеріалами епістолярної спадщини) // Усна епіка: Епічні традиції та виконавство. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. Київ, 8–14 вересня, 1997. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 23–30

Г

Гадамер – *Гадамер Х.* Истина и метод. – М., 1988

Горленко – *Горленко В.* Бандурист Иван Крюковский (Текст девяти дум с биографической заметкой) // КС. – 1882. – Кн. XII. – С. 481–519

Грица, 2007 – Українські народні думи. / Упоряд., підгот. до друку С. Грица (керівн. проекту), А. Іваницький, А. Філатова, Д. Щириця. – К., 2007

Грица–Колесса – *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум / Підготувала до друку С. Грица. – К. 1969

Грінченко, 1897 – Думи кобзарські / Видано під доглядом Б. Грінченка. – Чернігів, 1897

Грушевська, 1 – Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13 і Вступ Катерини Грушевської. – К., 1927

Грушевська, 2 – Українські народні думи. Том другий корпусу. Тексти №№ 14–33 і Вступ Катерини Грушевської. – К., 1931

Грушевська, 1926 – *Грушевська К.* Дума про пригоду на морі Поповича: Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням // ПГ. – 1926. – Вип. 1–2. – С. 1–35

Грушевський, 1909 – *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Л., 1909. – Т. VII

Д

Дей, 1982 – Думи. Історико-героїчний цикл / Упоряд. та приміт. О. І. Дея. – К., 1982

Є

Єрофіїв – Єрофєєв І. Питання про українські думи в працях акад. М. Сумцова // Наук. збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. Пам'яті акад. М. Сумцова. – Х., 1924

Єрофіїв, VII – *Єрофєєв І.* Українські думи і їх редакції. Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1910. – Кн. VII

Ж

Житецький – Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах (Издание редакции журнала «Киевская старина»). – К., 1893

Житецький. Старовинний запис... – Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // КС. – 1893. – Кн. I. – С. 95–125

З

Записки, 1874 – Записки Юго-Западного Отдела ИРГО в Киеве. – 1874. – Т. I

К

Каманін – Каманін І. Українські богатирі козацької доби // ЗНТ в Києві. – 1913. – Кн. XI

Каманін, IX – *Каманін І.* Українські богатирі козацької доби // ЗНТ в Києві. – 1913. – Кн. IX

Кашенко. Про гетьмана... – *Кашенко А.* Про гетьмана козацького Самійла Кішку. – Катеринослав, 1917

Кирдан, 1962 – *Кирдан Б.* Украинские народные думы (XV – начало XVII в.) / АН СССР. Ин-т мировой лит-ры им. А. М. Горького; отв. ред. П. Г. Богатырев. – М., 1962

Кирдан. Мартинович... – *Кирдан Б. П. Д.* Мартинович и собрание украинских дум // Текстологическое изучение эпоса / Ответств. ред.: В. Гацак, А. Петросян. – М., 1971. – С. 161–169

Кирдан, 1972 – Украинские народные думы / Изд. подготовил Б. П. Кирдан. – М., 1972

Кирдан, Омельченко – *Кирдан Б., Омельченко А.* Народні співці-музиканти на Україні. – К., 1980

Киресвський, 1862 – Песни, собранные П. В. Киреевским. – М., 1862. – Вып. 4

Костомаров, 1930 – Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії / За ред. акад. М. Грушевського. – К., 1930

Костомаров. Історичне значення... – *Костомаров Н.* Историческое значение южно-русского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. Кн. восьмая. – СПб., 1905. – Т. XXI. – С. 428–692

Костомаров. Історія козацтва... – *Костомаров Н.* История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // *Косто-*

маров Н. Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. Кн. восьмая. – СПб., 1905. – Т. XXI. – С. 693–932

Костомаров. Історія козацтва.., 1880 – *Костомаров Н.* История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Русская мысль. – 1880. – Кн. 1. – С. 1–39

Костомаров, 1843 – *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. – Х., 1843

Колесса, 1 – Мелодії українських народних дум. Серія I / Списав по фонографу і зредагував Філярет Колесса // МУЕ. Видає етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1910. – Т. XIII

Колесса, 2 – Мелодії українських народних дум. Серія II / Списав по фонографу і зредагував Філярет Колесса // МУЕ. Видає етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – 1913. – Т. XIV

Колесса, 1920 – *Колесса Ф.* Українські народні думи: Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів. – Л., 1920

Колесса, 1922 – Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосів. Написав Філярет Колесса // ЗНТШ. – 1922. – Т. 132

КС, 1882, VII – *К. Ф. У. О.* Кобзарь Остапъ Вересай, его думы и пѣсни // КС. – 1882. – Т. III. – Кн. VII

Куліш, 1 – Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1

Куліш, 1874 – *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 1

Кушпет – *Кушпет В.* Старцтво: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.). – К., 2007

Л

Линьова, 1991 – *Линева Е.* Опыт записи фонографом украинских народных песен. Из музыкально-этнографической поездки в Полтавскую губ. в 1903 г. Евгении Линева / Підгот. до вид., вст. ст., коментарі О. Мурзіної. – К., 1991

Лисенко, 1978 – *Лисенко М.* Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм / Ред., передмова та приміт. М. Гордійчука. – К., 1978

Лісовський – *Лисовский А.* Опыт изучения малорусских дум. – Полтава, 1890

Літопис Величка – Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист Канцелярии Войска Запорожского, 1720. – К., 1848–1864. – Т. I–IV

Літопис Грабянки – Действия презельной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки за Найяснейших Королей Полских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправатися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, з разных летописцов и из диаруша, на той войне писанного в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки... – К., 1854

Літопис Самовидця – *Летопись самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года.* – М., 1846

Лукашевич – *Лукашевич П.* Малороссийские и Червонорусские народные Думы и Песни. – СПб., 1836

Луговський, 1924 – *Луговський Б.* У десятуху (Старці в Чернігові на ярмарку в червні 1924 року) // Україна. – 1924. – Кн. 4

М

Максимович, 1834 – *Максимович М.* Украинские народные песни. – М., 1834. – Ч. I

Максимович, 1849 – *Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем.* – К., 1849. – Ч. I

Малинка, 1903 – *Малинка А.* Кобзари и лирники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № IV. – С. 60–93

Мартинович, 1904 – *Українські записи Порфирія Мартиновича* // КС. – 1904. – Т. LXXXIV

Мартинович, 1906 – *Українські записи Порфирія Мартиновича.* – К., 1906

Метлинський – *Народные южно-русские песни. Издание Амвросия Метлинского.* – К., 1854

Мицик, 1980 – *Мицик Ю.* Цінна історико-літературна пам'ятка XVII століття // Всесвіт. – 1980. – № 10

Мицик, 1990 – *Мицик Ю., Плохий С., Стороженко І.* Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорозьке козацтво. – Д., 1990

Мицик, 1991 – *Мицик Ю.* Повстання слов'янських невільників-веслярів на турецьких галерах у XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991

Мицик, 2003 – *Мицик Ю.* Дума про Самійла Кішку – народнописенна поетизація справжніх історичних подій // Історія в школах України. – 2003. – № 2

Мишанич, 1986 – *Народні думи / Упоряд., автор передм. і приміт. С. В. Мишанич.* – К., 1986

Н

Науменко – *Науменко В.* Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке // КС. – 1883. – Кн. VI. – С. 212–232

Нудьга, 1969 – *Думи / Упоряд. текстів, вступ. ст., приміт. та коментарі Г. А. Нудьги.* – К., 1969

О

Основа, 1862 – *[б. а.]* Замечательные варианты украинских исторических песен... // Основа. – 1862. – Август. – С. 21–30

П

Памятники и образцы, 1853, II – *Памятники и образцы народного языка и словесности / Издание Императорской Академии наук.* – 1853. – Кн. II

Пачовський, 1901 – *Пачовський М.* Народні думи з ілюстраціями. – Л., 1901. – Ч. 1

Перетц, 1928 – *Перетц В.* Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської // ЕВ. – 1928. – Кн. 7. – С. 128–130

Плісецький, 1944 – Українські думи та історичні пісні / Упоряд. та приміт. М. Плісецького. Редакція та передмова М. Рильського. – К., 1944

Плісецький, 1994 – *Плісецький М.* Українські народні думи: Сюжети і образи. – К., 1994

Плісецький, 1941 – Думи та історичні пісні / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Плісецького. – К., 1941

Р

Ревуцький, 1919 – *Ревуцький Д.* Українські думи та пісні історичні. – К., 1919

Ревуцький, 2001 – *Ревуцький Д.* Українські думи та пісні історичні. [Перевидання]. – К., 2001

С

Сперанський – Южно-русская песня и современные ее носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). Материал собрал М. Сперанский. – К., 1904

Стельмах, 1959 – Думи / Упоряд., підгот. текстів, вст. слово та приміт. М. П. Стельмаха. – К., 1959

Сумцов, 1885 – *Сумцов Н.* Новый вариант думы «Алексий Попович» // КС. – 1885. – Кн. I. – С. 182–191

Сумцов, 1894 – *Сумцов Н.* Дума об Алексее Поповиче // КС. – 1894. – № 1. – С. 1–20

Т

Таланчук, 2001 – *Таланчук О.* Неписані закони народної моралі в українських думах // Українознавство – наука самопізнання українського народу. Матеріали X щорічної міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2001

Таланчук, Кирдан – Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. О. Таланчук. Передм. Б. Кирдана. – К., 1990

У

Укр. нар. думи, 1955 – Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах. – К., 1955

Укр. альманах, 1831 – Украинский Альманах. – Х., 1831

Ф

Франко, 1913 – *Франко І.* Студії над українськими народними піснями. – Л., 1913

Х

Хоменко, 1974 – Думи / Упоряд., вст. ст., приміт. В. Г. Хоменко. – К., 1974

Ц

Цертелєв – *Цертелєв Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819

Ч

Чубинський, III, IV, V – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. III. – СПб., 1872; – Т. IV. – СПб., 1877; – Т. V. – СПб., 1874

Я

Яременко, 1970 – Народні думи, пісні, балади / Вступ. ст., упоряд. текстів та приміт. В. В. Яременка. – К., 1970

Яворницький. Історія... – *Яворницький І.* Історія запорозьких козаків: у 3 т. – К., 1990. – Т. 1

Яворницький, 1990 – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / Упоряд., вст. ст., приміт. та комент. М. Олійник-Шубравської. – К., 1990

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

А

Азійський Схід 46

Азія 64

Азов (Озов) 3, 7, 17, 25, 29, 52, 125, 215, 235, 270, 285, 360, 402, 495, 570, 574, 604, 814, 815

Азовське море 570

Александрівка, село, Лубенський пов., Полтав. губ. 597, 762,

Америка 39, 91, 648

Б

Базавлуг (Базавлук) 398, 404, 408, 409, 423, 424, 429, 433, 443, 482, 483, 484, 486, 491, 493, 531

Балкани 46, 48, 49, 50

Балканський ареал 48,

Бейзимівка, село на Житомирщині, 95, 108

Березівка, село, Прилуцький пов., Полтав. губ. 114, 772

Березівка, хутір, Сумська обл. 114, 772

Березна, село на Чернігівщині 180, 230,

Берлін, місто 26, 60

Біле море 120

Білорусь 48

Білоцерківці, село, Лохвицький пов., Полтав. губ. 219

Богачка, село, Хорольський пов., Полтав. губ. 102

Богдани, село, Пирятинський пов., Полтав. губ. 606, 763

Богодухівський пов., Харківська губ. 102, 168, 226, 282, 321, 357, 689, 769

Богодухів, місто 282,

Богуслав, місто 284, 361,

Болгарія 62,

Бондарі, село, Лохвицький пов., Полтав. губ. 125,

Борисовка, село на Курщині 226

Борзнянський пов., Чернігів. губ. 107

Британи, село, Борзнянський пов., Чернігів. губ. 400, 407, 488, 490

Бубни, село, Лохвицький пов., Полтав. губ. 789, 808

Буковина 50

Бучацький пов. на Тернопільщині 64

В

Валківський р-н, Харків. обл. 47, 64, 109, 110, 111, 329, 336, 358, 628, 714, 716,

718, 771, 771

Велика Писарівка, село на Сумщині 176, 185, 229
Великі Сорочинці, село, Миргородський пов., Полтав. губ. 102, 166, 225, 276, 278
Вечірки, село, Пирятинський пов., Полтав. губ. 219
Відень, місто 60
Вінниця (Винниця), місто 120
Вінницький пов. 65
Вільшана, село, Богодухівський пов., Харків. губ. 128, 215
Вознесенка, село, [Полтав. губ.] 218
Волинська окр. 282, 322, 358
Волинь 381, 387, 813
Волосківці, село, Сосницький пов., Чернігів. губ. 246, 275, 424, 494
Волоська земля 120

Г

Гадяч, місто 72, 530
Глинськ, село, Зіньківський пов., Полтав. губ. 621, 765
Глушківці, село, Хмельницька обл. 65
Глушинці, село 65
Гомельська обл. 48
Грайворон, м-ко 226
Губаєнків хутір біля Харкова 102
Гьозлев (Гьозлеф), місто 507

Д

Дейкалівка, село, Зіньківський пов., Полтав. губ. 130, 132, 216, 217, 296, 297, 355, 631, 765
Дмитрівка, село, Менський р-н, Чернігів. обл. 180, 230
Дніпро, річка 763, 815,
Дністер, річка 815
Добрско 62
Довжик, село, Харківський пов., Харків. губ. 615, 764
Дон, річка 813

Є

Євпаторія, місто 364
Європа 39

Ж

Житомирщина 95, 358

З

Запорожжя 571, 573, 577, 578, 582, 760
Захід 38, 46, 49, 58, 68
Західна Європа 35
Зеленьки, село, Канівський пов., Київ. губ. 607, 763
Зіньків, місто 110,
Зіньківський пов. 130, 216, 282, 294, 296, 297, 353, 354, 355, 400, 765,
Зіньківській р-н, Полтав. обл. 355

і

Іриг 62
Італія 505, 507

К

Кавказ 46, 51, 117

Кайнара 815

Кайнарська долина 815, 817

Калюжинці, село, Прилуцький пов., Полтав. губ. 61, 393, 396, 409, 419, 491, 492, 764, 808

Каменне, село біля Харкова 102

Кам'янець, місто, фортеця 50

Кам'янка, село, [Полтав. губ.] 217, 301, 356, 370, 380, 381, 383, 395, 397, 546, 567, 623, 765, 790, 792, 809, 813, 820

Канівський пов. 607, 763

Катеринослав, місто 226

Катричівка, село, Харків. губ. 770

Київ, місто 282

Київська Русь 16, 17, 21, 47, 60, 816

Кобеляки, село, Полтав. губ. 282

Кобеляцький пов. 102, 151, 169, 224, 227, 258, 261, 266, 277, 278, 282, 314, 357, 549, 568, 683, 686, 768, 768

Ковалі, село, Лохвицький пов., Полтав. губ. 102, 220, 232

Ков'яги, село, Валківський р-н, Харків. обл. 109, 329, 336, 358

Кодима, долина 22,

Козлов, місто 59, 266, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 508, 517, 522, 552, 556, 570

Коломия, місто 90, 760

Костянтиноград, місто, Полтав. губ. 133, 147, 149, 150, 170, 171, 217, 222, 223, 228, 243, 244, 267, 275, 279, 282, 283, 295, 299, 304, 354, 356, 380, 381, 383

Красний Кут, село, Богодухівський пов., Харків. губ. 61, 241, 274, 282, 292, 352

Красноград, місто, Харків. обл. 217, 289, 337, 338, 355, 359, 382

Красносільце, село 109

Крим 44

Курщина, Курська губ. 226

Куряжанка, село на Харківщині 63

Л

Лелюхівка, село, Кобеляцький пов., Полтав. губ. 102, 151, 224, 258, 261, 277, 278

Лепанто, затока 120

Лиман (пристань) 122, 240

Литвинівка, хутір 109, 714, 716, 718, 771

Лихачівка, хутір, Полтав. губ. 110

Літинський пов., [Подільська губ.] 65

Лохвиця, місто, Полтав. губ. 385, 390, 396, 421, 427, 494, 497, 530, 565, 619, 764

Лохвицький пов., Полтав. губ. 102, 125, 220

Львів, місто 102, 830

М

Менський р-н, Чернігів. обл. 180, 230

Миколаївка, село, [Харків. губ.] 368, 381, 430, 434, 497, 537, 540, 543, 567, 813, 822, 828

Миргород, місто, Полтав. губ. 63, 102, 139, 158, 218, 219, 221, 224, 282, 312, 356, 581, 815

Миргородський пов., Полтав. губ. 102, 166, 225, 248, 256, 264, 276, 278, 282, 356

Миргородщина 362, 364, 399, 400, 401, 406, 486, 576, 581, 582, 811, 815

Мізяківські Хутори, село на Поділлі 63

Молдова 50, 505, 815

Москва, місто 60, 101, 120, 571,

Н

Ніжин, місто 97

Новгород-Сіверський, місто 120

Новомосковськ, місто, [Катеринославська губ.] 354

О

Озов – див. Азов

Олександрівка, село, Сосницький пов., Чернігів. губ. 61, 240, 272, 407, 490, 576

Орабська (Рабська, Білограбську, Арапська, Арабська, Грабська) земля 90, 234, 623, 628, 629, 642, 646, 690, 705, 712, 716, 772, 780, 783, 785, 786, 787, 789, 791,

Оржиця, місто, Лубенський пов., Полтав. губ. 61, 780, 782, 807, 807

Орликівщина, хутір, Хорольський пов., Полтав. губ. 102

Османська імперія 42, 43, 50, 564

Османська Порта 570

Охтирка, місто 213, 214, 639, 766

П

Переволочна («Переволошна під Прилуками»), село 219

Передній Схід 48, 59,

Передня Азія 49, 51,

Переяслов, місто [під Москвою] 120

Петрівка, село, [Костянтиноградський пов., Харків. губ.] 170, 171, 228, 267, 279

Пирятин, місто 125, 576, 578, 760, 785, 808

Пирятинський пов. 219, 606

Південна Русь 214

Південний Буг 815

Північне Причорномор'я 41, 43, 46, 49

Поділля 50, 65, 70

Подніпров'я 49

Полісся 50,

Полонне, м-ко 813

Полтава, місто 23,

Полтавська губ. 27, 124, 130, 132, 139, 146, 147, 149, 150, 158, 166, 169, 170, 218, 219, 222, 224, 225, 227, 228, 232, 248, 256, 261, 264, 266, 267, 276, 277, 278, 279, 294, 295, 296, 297, 299, 301, 312, 314, 353, 354, 355, 356, 357, 370, 381, 390, 393, 396, 406, 419, 486, 492, 525, 532, 537, 540, 543, 546, 549, 561, 563, 565, 566, 567, 568, 569, 597, 606, 612, 619, 621, 623, 631, 683, 686, 762, 763, 764, 765, 768, 780, 782, 784, 785, 789, 790, 792, 807, 808, 809

Полтавська обл. 772

Полтавський пов. 102, 151, 171, 215, 216, 217, 220

Полтавщина 59, 61, 63, 65, 67, 78, 88, 94, 96, 99, 102, 106, 117, 124, 282, 366,

484, 400, 401, 404, 409, 484, 491, 501, 503, 514, 576, 578, 579, 581, 585, 587,
759, 760, 811, 818, 825,

Польська земля 120

Польща 42, 50, 760, 760

Правобережжя України 26, 41, 107

Прилуки, місто 219

Прилуцький пов. 130, 215, 393, 396, 396, 400, 409, 491, 784, 808

Причорномор'я 41, 43, 46, 49

Р

Разложко 62

Реут 815

Решетилівка, село, Полтав. губ. 102

Рим, місто 504, 507,

Роменський р-н 114, 759, 772

Ромни, місто 525, 565, 815

Російська Федерація 31, 48

Росія 62, 815

С

Савур-могила 228

Салтанка (Султанка), криниця 54, 401, 407

Самара (Самарка), річка 54, 815

Сахновщинський р-н, Харків. обл. 110

Сербія 62

Скіфія 49

Сколубів (Сколобів), село, Волинська окр. 282, 322, 358

Славія 62, 78,

Словаччина 50

Смоленська обл. 48

Сокиринці, село, Прилуцький пов., Полтав. губ. 130, 215

Сорочинці, Полтав. губ. 146, 222, 248, 256, 264, 356

Соляне містечко 62

Сосницький пов., Чернігів. губ. 107, 125, 240, 246, 272, 275, 401, 407, 424, 490, 494

Старокостянтинів, Шепетівська окр. 381

Сремська обл. 62,

Сумська обл. 114, 115, 759, 772, 815

Сумщина 94, 176, 185, 229, 230

Схід 58, 289, 46, 48, 49, 51, 58, 59, 63, 64, 78, 363

Т

Тамарівка, село, Пирятинський пов., Полтав. губ. 785, 808

Тернопільщина 63, 64, 571, 831

Токарівка, село, [Полтав. губ.] 217, 218

Трапезон, місто 29, 59, 502, 508, 509, 510, 570

Туреччина (Турещина, Туреччина) 50, 271, 286, 564, 571, 573, 760

У

Україна 12, 17, 20, 26, 31, 34, 38, 39, 42, 46, 49, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 70, 71, 96,
108, 109, 121, 176, 230, 231, 274, 286, 287, 288, 381, 383, 572, 579, 581, 760,
815, 816

Х

Харків, місто 598, 762, 764, 815

Харківська губ. 125, 127, 128, 168, 215, 226, 292, 321, 582, 603, 615, 639, 763, 766, 767, 769

Харківська обл. 110, 337, 355, 371, 382, 625, 628, 714, 716, 718, 765, 771

Харківський пов. 241, 274, 357, 615, 645, 648, 651, 665, 665, 689, 694, 764, 766, 767

Харківський р-н 358, 359

Харківщина 34, 61, 63, 64, 65, 68, 74, 94, 96, 102, 109, 117, 282, 289, 336, 338, 352, 353

Хорватія 62

Хорол, місто 581

Хорольський пов. 102

Хрестище, село, Костянтиноградський пов. 289, 299, 355

Ц

Цареград (Царьград, Царгород), місто 239, 265, 267, 385, 386, 390, 391, 522, 551, 694

Цендра (Тендра), острів неподалік Кінбурнської коси 623, 776

Ч

Червоне («Красное») море 239, 245, 247, 255, 268, 270, 382, 428

Чернігівська губ. 240, 246, 272, 650, 766, 767

Чернігівська обл. 180, 230,

Чернігівщина 61, 63, 65, 67, 96, 107, 180, 230, 400, 407, 424, 488, 490, 494, 582, 635

Чигирин, місто 813

Чорне море 89, 149, 240, 245, 257, 264, 266, 270, 273, 353, 527, 528, 530, 531, 533, 535, 536, 555, 570, 577, 582, 587, 587, 588, 590, 592, 594, 595, 596, 598, 600, 601, 602, 605, 606, 608, 613, 614, 616, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 624, 626, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 641, 642, 643, 644, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 662, 663, 679, 681, 683, 689, 690, 694, 703, 705, 706, 712, 716, 745, 746, 757, 758, 759, 779, 780, 806, 810

Чорнолозка, село, Сахновщинський р-н, Харків. обл. 110

Чортків, місто 63

Чуднів (Чуднов), місто 120

Ш

Шахворостівка, село, Миргородський пов., Полтав. губ. 102

Швеція 504

Шепетівська окр. 381

Шидіїв (Шедієве), село, Кобеляцький пов., Полтав. губ. 169, 227, 266

Я

Яготин, місто 239, 269, 778, 787, 807, 808

Ялта, місто 68, 102

Яси, місто 288

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Адамцевич Є. 773, 26, 787
Алексеев Ф. (Крячківський) 70, 577, 808
Аль-Фарабі 34
Андрієвський М. 8, 570
Антон Терентович (Вечірський) 219
Антонович В. 17, 22, 120, 121, 128, 214, 215, 233, 234, 235, 241, 264, 270,
271, 272, 274, 280, 282, 283, 284, 286, 294, 312, 353, 361, 364, 372,
382, 383, 399, 400, 401, 402, 487, 488, 490, 491, 503, 506, 515, 520,
564, 565, 571, 573, 577, 580, 582, 587, 597, 600, 607, 610, 759, 760,
761, 762, 763, 764, 766, 777, 778, 780, 781, 782, 783, 784, 787, 807,
808, 832
Арабажин К. 506, 832
Аристоксен 49, 51
Арутин 34

Б

- Бакалов Г. 100, 246, 275, 424, 494
Балушок В. 288
Барабаш Ю. 286
Барановський П. 114, 180, 230, 231
Барановський Ю. 126
Барь О. 78
Безсонов П. 37, 57, 582, 774
Беккель О. 108
Береговський М. 48
Березовський І. 25
Бійма О. 115
Білий В. 216, 218
Білозерський В. 354, 399, 582
Білозерський М. 27, 274, 354, 400, 407, 488, 490, 491, 593, 565, 566, 582,
599, 762
Білокриницький В. 337, 359
Богущенко Я. 110
Боденштедт Ф. 7
Боклаг Н. 48, 110
Бондаренко Г. 217

Бондаренко М. (Бондаренчиха, Гнатиха) 123, 133, 147, 149, 150, 217, 218, 223, 237, 243, 244, 275, 301, 356, 364, 370, 380, 381, 383, 442, 498, 546, 567, 623, 765, 790, 792, 809, 813, 820, 828

Боржковський В. 35, 37, 63, 65, 66

Бородай О. 102

Братиця П. 65, 97, 98, 105

Будзиновський В. 284, 353

Булат Т. 98, 218, 220

Буслаєв Ф. 17, 27

Буткевич К. 642, 766

В

Василій Молдовський 45

Вахно Г. 107

Величко С. 44, 98, 504, 564, 760

Веселий С. 48, 109, 111, 112, 716, 718, 771

Веселовський О. 20, 36, 760, 774

Вересай О. (Лабза) 26, 33, 37, 40, 47, 61, 64, 66, 67, 70, 72, 85, 95, 96, 97, 100, 105, 107, 118, 121, 128, 130, 215, 216, 217, 219, 235, 361, 385, 386, 396, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 409, 419, 491, 492, 494, 495, 500, 770, 784, 808

Вечірський (Антон Терентович) 218, 219

Видюченко П. 289, 299, 355

Вільмарке Теодор Ерсар, де 35

Вовк Г. 400, 503

Воробкевич С. 281

Г

Гайдай М. 37, 50, 109, 110

Галаган Г. 94, 95

Галятовський І. 573, 775

Ганжа О. 211, 232, 350, 359, 400, 484, 501, 747, 772

Ганка В. 35

Гащенко П. 62

Геннеп Арнольд, ван 285

Герасименко В. 74

Герцман Є. 49

Гердер Й. 7, 60

Гнатюк В. 35, 37, 64, 65, 381, 484, 825

Гоголь М. 32, 61, 283, 286, 581

Головацький Я. 22

Гончар (Гончаренко) В. 26, 47, 48, 53, 62, 82, 94, 109, 112, 329, 336, 358, 705, 707, 770

Гончаренко Г. 26, 33, 36, 62, 67, 68, 72, 76, 80, 88, 91, 92, 93, 94, 102, 104, 105, 106, 645, 651, 664, 665, 680, 766, 767, 768, 769, 770

Горбач Г. 27, 29

Горленко В. 27, 29, 31, 63, 65, 130, 132, 216, 217, 270, 282, 296, 355, 385, 386, 396, 397, 400, 421, 494, 503, 505, 534, 566, 616, 631, 633, 635, 765, 766, 785, 808

Горнбостель Е. 60

Грабович О. 16, 285, 286, 775

Гребень А. 72, 80, 85, 106, 114, 116, 180, 230, 350, 359
Григоренко К. 234, 241, 274, 274, 292
Григор'єв (Юр'я) 120
Гримич М. 382, 383
Гриньків Р. 74
Грица С. 3, 4, 12, 13, 14, 15, 19, 21, 25, 26, 37, 41, 45, 49, 50, 59, 62, 63, 66, 67, 69, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 109, 113, 114, 115, 116, 124, 139, 142, 158, 166, 211, 218, 220, 221, 224, 225, 226, 229, 230, 232, 256, 261, 264, 276, 277, 278, 279, 312, 317, 321, 327, 329, 336, 350, 352, 356, 357, 358, 359, 360, 373, 381, 383, 398, 400, 449, 481, 484, 492, 493, 494, 495, 496, 500, 501, 548, 568, 571, 665, 680, 686, 689, 694, 705, 714, 716, 747, 759, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773
Гриценко Ф. (Холодний) 28, 621, 765
Грищенко (Неїло) І. 766
Грімм, брати 60
Грінченко Б. 23, 27, 123, 233, 234, 236, 269, 276, 277, 280, 281, 353, 399, 400, 495, 681, 807
Грушевська К. 3, 4, 8, 9, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 65, 66, 67, 69, 73, 74, 76, 88, 89, 90, 95, 96, 98, 100, 106, 107, 108, 111, 119, 121, 122, 123, 131, 132, 151, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 224, 225, 226, 233, 234, 235, 236, 237, 240, 258, 269, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 296, 313, 314, 322, 353, 354, 355, 357, 358, 362, 364, 375, 381, 382, 383, 385, 386, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 419, 484, 485, 486, 487, 495, 496, 502, 503, 505, 506, 508, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 563, 565, 566, 568, 571, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 586, 587, 590, 592, 593, 594, 600, 604, 605, 606, 609, 615, 631, 681, 683, 691, 692, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 773, 774, 775, 777, 778, 785, 787, 788, 807, 808, 809, 811, 813, 814, 815, 825, 826, 827
Грушевський М. 21, 26, 35, 46, 60, 90, 98, 289, 505, 506, 571
Гузь П. 26, 88, 89, 91, 114, 117, 747, 772
Гуменюк І. 95, 108, 109
Гуменюк С. 95, 109
Гуслистый К. 16

Д

Давидовський М. 115
Данилов В. 100, 246, 275, 354, 424, 494
Дашенко П. 615, 764
Дашкевич М. 20, 21, 70, 571, 573, 760, 774
Дей О. 25, 27, 31, 32, 215, 220, 272, 397, 494, 565, 768, 808, 828
Димнич О. 65
Дідім 49
Дмитренко М. 4, 24, 32
Дмитрук Н. 108
Дніпровський Ф. 226
Довгополий О. 123, 169, 215, 227, 228, 266, 270, 276, 277, 279

Довженок Г. 4, 142, 146, 180, 185, 196, 221, 222, 230, 232, 233, 280

Дорошенко М. 581, 582

Драгоманов М. 4, 11, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 31, 35, 41, 43, 60, 70, 98, 107, 119, 120, 121, 128, 214, 215, 217, 225, 234, 235, 241, 264, 270, 271, 272, 274, 280, 282, 283, 284, 294, 312, 353, 361, 362, 364, 372, 382, 383, 399, 400, 401, 402, 484, 485, 487, 488, 490, 491, 503, 506, 508, 509, 510, 515, 520, 564, 565, 571, 573, 577, 580, 582, 587, 597, 600, 607, 610, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 774, 777, 778, 780, 781, 782, 783, 784, 787, 788, 807, 808, 809, 825

Древченко П. (Дригавка) 33, 62, 357, 359, 694, 769, 770

Дубина М. (Решетилівський) 102, 107

Дяконенко (Рак) 635, 766

Е

Еліаде Мірча 289, 290

Енгелькінг А. 288

Є

Ємець В. 26,

Єрофіїв І. 121, 122, 235, 237, 399, 400, 506, 811, 812, 814

Єфремова Л. 4, 110, 142, 146, 180, 185, 196, 221, 222, 230, 232, 806, 810

Ж

Жадан Т. (Дирда) 123, 170, 171, 215, 228, 237, 267, 270, 279, 338, 359, 371, 382, 443, 499, 563, 569, 629, 765, 793, 809

Жайворонок В. 287, 288

Жарко Ф. 39

Жемчужников Л. 27, 96

Жирмунський В. 363

Житецький П. 11, 16, 17, 18, 19, 23, 27, 35, 36, 41, 43, 44, 60, 63, 75, 88, 106, 272, 284, 287, 288, 361, 362, 364, 366, 380, 381, 387, 399, 400, 402, 404, 484, 485, 503, 505, 512, 514, 563, 580, 581, 584, 585, 759, 773, 774, 776, 811, 813, 815, 816, 818, 825

Жолкевський С. 504, 571

Жук 96, 372, 373, 382, 383

З

Задніпрянський С. 282, 354

Зайкевич А. 504, 505, 532, 566, 610, 764

Згарський Є. 281

Зеленін Д. 354

Зілинський О. 27

Златарський Я. 64

Зубрицький Д. 9

Зюгань С. 124

І

Іван (кобзар) 362, 366, 380, 404, 484, 503, 514, 563, 585, 759, 813, 814, 818, 825

Іваницький А. 41, 95, 108, 110, 219, 358

Іванченко І. 114

Іващенко П. 98, 117

Ільченко Г. 806, 810

К

- Калениченко М. 285
Калний О. 73, 78, 102
Каманін І. 284, 387, 812, 813
Кант І. 60
Кащенко А. 271, 506
Квітка К. 26, 34, 35, 36, 38,50, 62, 68, 95, 96, 100, 102, 104, 106,107, 108, 109, 111, 113, 219, 220, 222, 383
Келтуяла В. 60
Киреевський П. 582, 606, 763
Кирдан Б. 8, 12, 13, 16, 20, 24, 26, 29, 35, 41, 57, 62, 69, 71, 122, 123, 216, 220, 223, 226, 229, 237, 269, 270, 271, 272, 274, 277, 278, 285, 286, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 381, 387, 396, 397, 399, 486, 487, 494, 502, 506, 507, 514, 563, 565, 573, 645, 648, 759, 764, 766, 768, 770, 776, 780, 781, 782, 783, 784, 807, 808, 812, 813, 815, 817, 828
Кімакович І. 4, 501, 829
Кінько А. 20
Кобиланка О. 368, 381, 430, 434, 497, 537, 540, 543, 567, 813, 822, 828
Коваленко Х. 125
Ковалів Ю. 15
Кожушко Г. 226
Колесса Ф. 11, 12, 16, 18, 19, 21, 23, 25, 26, 27, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 59, 60, 62,69, 70, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 83, 85, 87, 91, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 116, 117, 121, 124, 125, 158, 159, 166, 215, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 232, 235, 236, 261, 264, 271, 277, 278, 279, 282, 312, 313, 317, 356, 357, 359, 397, 487, 548, 549, 568, 661, 665, 681, 686, 689, 694, 767, 768, 769, 827
Колибаба П. 128, 215, 222, 228
Колісник Н. 48, 109, 112
Кониський Г. 503
Кононенко Н. 16
Конопля М. 107
Костенко Н. 41
Костомаров М. 11, 16, 17, 22, 23, 27, 31, 35, 36, 75, 76, 121, 125, 127, 213, 214, 225, 233, 270, 271, 284, 361, 362, 363, 381, 385, 386, 387, 392, 396, 397, 402, 484, 485, 486, 503, 504, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 531, 532, 563, 566, 580, 581, 582, 585, 598, 760, 762, 768, 774, 811, 814, 815, 818, 825, 826, 827
Костюк К. 109
Котляревський О. 27, 361, 399, 484, 504, 505, 580, 581
Кравченко В. 322, 358
Кравченко М. 26, 33, 37, 60, 62, 67, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 85, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 116, 121, 122, 123, 124, 146, 166, 214, 215, 221, 222, 225, 231, 248, 256, 264, 270, 276, 277, 278, 278, 282, 312, 356, 359, 772
Кравченко (Крюковський) І. 26, 215, 271, 385, 386, 390, 396, 400, 421, 427, 494, 497, 503, 530, 534, 565, 566, 619, 633, 764, 765

Кравченко П. 80, 87, 113
Кононенко Н. 16
Кононенко Ф. 597, 762
Кримський А. 284, 286
Крюковський (див. Кравченко І.) І. 26, 215, 271, 385, 386, 390, 396, 400, 421, 427, 494, 497, 503, 530, 534, 565, 566, 619, 633, 764, 765
Куба Л. 60
Кулик М. (Гордієць) 130, 132, 216, 217, 296, 297, 355, 631, 765
Куліш П. 4, 11, 16, 22, 27, 29, 31, 35, 36, 61, 66, 73, 74, 96, 108, 111, 119, 120, 121, 122, 123, 212, 213, 214, 216, 224, 230, 232, 233, 234, 236, 238, 240, 269, 270, 274, 276, 280, 281, 283, 292, 352, 353, 354, 357, 399, 401, 407, 490, 491, 503, 515, 516, 521, 523, 525, 565, 582, 594, 597, 762, 772, 779, 780, 781, 782, 807
Курило О. 96
Кучугура-Кучеренко І. 26, 37, 125, 226
Кушнар'єв Х. 51
Кушнерик Ф. 26, 71, 105, 113
Кушпет В. 20, 26, 38, 40, 41, 65, 66, 68, 69, 70, 74, 383

Л

Лавров Ф. 12, 26, 71, 72, 231
Лазоренко К. 304, 356
Левицький І. (Нечуй-Левицький) 281, 68
Леся Українка 36, 101, 102, 104, 767
Ленін В. 69, 71, 75, 111, 354
Линьова Є. 60, 99, 124, 142, 146, 221, 222
Лисенко М. 12, 26, 27, 32, 33, 34, 36, 38, 50, 61, 62, 70, 75, 77, 95, 96, 97, 98, 100, 103, 105, 107, 108, 111, 119, 137, 139, 216, 218, 219, 220, 224, 227, 277, 383, 398, 400, 419, 491, 492, 493, 494, 495, 784, 808
Лісовський О. 23, 121, 283, 387, 402, 505, 574, 774
Ломиковський В. 27, 361, 362, 366, 380, 399, 404, 484, 503, 514, 453, 563, 579, 580, 581, 585, 759, 811, 818, 825
Лорд А. 71
Лосев О. 72
Лук'янов Р. 120
Лукашевич П. 16, 22, 27, 28, 29, 31, 35, 111, 234, 235, 236, 238, 239, 269, 270, 271, 280, 263, 503, 504, 505, 506, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 565, 777, 778, 807
Лукомський 98

М

Магадин Т. 219, 270, 789, 808
Мазепа І. 9, 22, 25, 578, 579, 581
Маковей О. 504
Максимович М. 4, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 21, 27, 31, 35, 36, 46, 60, 61, 73, 121, 127, 131, 214, 215, 225, 271, 364, 399, 400, 402, 486, 487, 488, 515, 518, 519, 521, 565, 571, 581, 582, 588, 589, 761, 807
Малинська Н. 18, 20, 24, 27
Маркевич А. 27, 94, 95

Маркевич М. 114

Маркетто Падуанський 47

Марковський М. 19, 23

Мартинович П. 4, 19, 27, 61, 65, 69, 123, 130, 131, 133, 147, 149, 150, 169, 170, 171, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 227, 228, 229, 237, 243, 244, 265, 266, 267, 270, 271, 275, 277, 279, 281, 282, 286, 289, 295, 297, 299, 301, 304, 338, 354, 355, 356, 359, 364, 368, 370, 371, 380, 382, 383, 390, 395, 396, 397, 400, 421, 427, 430, 437, 442, 443, 497, 498, 499, 502, 503, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 537, 540, 543, 546, 561, 565, 566, 567, 569, 619, 621, 623, 625, 628, 629, 764, 765, 788, 768, 790, 792, 793, 808, 809, 812, 820, 822, 824, 828, 829

Маслов 484, 485, 486, 508, 509, 501, 511, 513, 580, 581, 583, 584, 585, 825, 826, 827

Маслов С. 107

Мелетинський Е. 46

Метлинський А. 4, 11, 22, 27, 31, 35, 122, 234, 240, 272, 282, 294, 353, 354, 399, 400, 401, 407, 488, 490, 491

Мишанич С. 8, 17, 18, 19, 24, 25, 31, 215, 225, 275, 397

Михалон (Литвин) 234

Міллер В. 60

Міллер О. 504, 768, 774

Мовчан Є. 26, 33, 37, 73, 74, 85, 106, 113, 114, 16, 117, 172, 176, 185, 229, 230, 231, 232

Могила П. 573, 775

Морфіл В. 7

Мошинський К. 50

Н

Науман Г. 60, 61

Науменко В. 16, 23, 218, 504, 505, 506, 564

Неховайзуб П. 125, 220

Никоненко А. 26, 61, 67, 73, 216, 780, 782, 807

Ніговський М. 27, 122, 128, 215, 234, 241, 271, 274, 282, 292, 352

Ніс С. 372, 373, 375, 382, 383

Новицький І. 241, 271, 274, 610, 763

Носач П. 26, 114

Нудьга Г. 7, 18, 26, 123, 215, 223, 225, 274, 276, 353, 381, 382, 387, 397, 487, 494, 565, 566, 759, 763, 808, 828

О

Олексій Михайлович, цар 120

Омельченко А. 26, 62, 71, 274

Онопа Т. 109, 110

Осман II 283

Осман III 283

П

Павлій П. 8, 12, 16, 20, 26, 27, 71, 776

Пазяк М. 4, 773

Пазяк Н. 16, 27

Партицький О. 16

Парфиненко А. 117
Пархоменко Т. 65, 67, 68, 72, 100, 105, 230, 235, 246, 275, 276, 277, 400, 422, 424, 494, 495
Пасюга С. 102, 113, 117, 166, 168, 220, 226, 231, 282, 318, 321, 357, 359, 692, 769, 770
Пачовський М. 353
Перепелюк В. 26
Перетц В. 9, 16, 18, 19, 20, 23, 27, 36, 40, 90, 121, 235, 270
Петров В. 61, 382
Петров В. 812
Пилипенко Я. 57, 102
Пипін О. 26, 27
Пліній 49
Плісецький М. 12, 16, 20, 26, 41, 90, 271, 284, 353, 361, 396, 507, 565, 763, 776, 811, 812, 813, 827
Полотай М. 747, 772
Потебня О. 12, 20, 21, 27, 29, 7744
Правдюк О. 26, 113, 114, 176, 229
Претвиц 234
Привалов М. 226
Пропп В. 7, 44
Птоломей 49
Прус В. 109
Пухов І. 72

Р

Радченко М. 561
Рамбо А. 7, 40
Рачок І. 85, 88, 89, 91, 93, 94, 114, 115, 116, 748, 759, 772, 773
Ревуцький Д. 41, 106, 107, 113, 225, 236, 271, 274, 354, 400, 492, 493, 494, 506, 774
Ригоренко М. 26, 61, 234, 241, 274, 282, 292, 352, 353
Рилєєв К. 8, 9, 581
Рильський М. 8, 12, 13, 25, 27, 29, 114, 776, 825
Робінсон Т. 7
Роксолана 283, 284
Романенко І. 399, 400, 401, 407, 488, 490, 491
Росовецький С. 15, 18, 363
Рубець О. 95, 98
Русов О. 61, 64, 118, 215, 216, 219, 361, 364, 386, 393, 396, 399, 400, 409, 491, 492, 503, 784, 808

С

Савенко 651, 767
Сарницький С. 8
Сидоренко Г. 18, 41
Сиротюк Г. 381
Сірко І. 44, 504
Скалозуб С. 503, 504, 514, 522, 523, 524, 564
Скоба А. 33, 80, 87, 102

Скорик Д. 125
Скубій І. 37, 59, 72, 80, 85, 102, 123, 151, 224, 227, 236, 258, 261, 270, 277, 278,
279, 282, 313, 314, 317, 357, 359, 547, 549, 568, 681, 683, 686, 768
Сластіон (Сластьон) О. 73, 77, 85, 87, 95, 96, 98, 99, 100, 102, 107, 108, 113,
117, 119, 121, 122, 124, 125, 134, 139, 140, 142, 151, 152, 158, 159, 218, 219,
220, 221, 224, 225, 226, 227, 229, 232, 235, 236, 258, 261, 270, 276, 277, 278,
279, 314, 321, 357, 547, 549, 568, 680, 683, 686, 689, 692, 767, 768, 769
Сосенко К. 287
Спенсер Г. 108
Сперанський М. 35, 37, 65, 100, 101, 107, 108, 235, 246, 275, 424, 494, 495, 496
Срезневський І. 16, 21, 27, 29, 31, 35, 36, 486, 487, 582, 591, 761, 762
Сталін Й. 69, 75, 111
Старицький М. 281, 583
Стахович М. 582, 606, 763
Стеблін-Каменський М. 813
Стельмах М. 16, 397, 492, 494, 565, 583, 763, 776, 808, 828
Стешенко І. 218
Столипін П. 115
Стороженко О. 578
Страбон 49
Стрийковський М. 288
Стрічка І. 26, 29, 73, 269, 270, 361, 503, 525, 565, 778, 807, 811, 813, 815
Струмінський М. 381
Студинський К. 37
Судовщиков Є. 577, 787, 808
Сулима М. 18
Сулейманова Р. 51
Сумцов М. 16, 27, 43, 46, 68, 506, 571, 573, 576, 578, 579, 639, 651, 766, 767,
774, 775

Т

Тагмизян Н. 51
Тальві 7
Тиховський П. 645, 766
Ткаченко Г. 33, 43, 66, 67, 72, 74, 85, 114, 115, 117, 125, 186, 186, 197, 211, 232,
352, 360, 400, 444, 449, 450, 481, 484, 500, 501
Томарин Я. 120

У

Ухач-Охорович К. 130, 215, 216, 235

Ф

Фамінцин О. 44, 105, 113
Фармер Г. 63
Філатова А. 3
Франко І. 7, 8, 16, 27, 29, 38, 41, 98, 506, 572, 573, 774, 775

Х

Хай М. 759, 772
Халанський М. 43, 70, 363, 768, 774
Хамулка Ф. 282, 322, 358

Харків В. 34, 47, 64, 68, 74, 109, 110, 111, 329, 336, 337, 359, 705, 707, 714, 716,
718, 770, 771
Хартахай 235
Хмельницький Б. 22, 23, 25, 28, 45, 59, 65, 96, 97, 98, 282, 355, 400, 402, 495,
506, 583, 813
Хоменко В. 12, 20, 216, 270, 275, 492, 494, 565, 763, 811, 828
Хоткевич Г. 37, 39, 68, 74, 105, 107, 113, 116, 216
Христенко І. 47, 48
Христенко М. 110

Ц

Цапенко І. 16
Цертелев М. 9, 16, 21, 27, 31, 95, 98, 107, 398, 399, 400, 401, 406, 486, 488, 581,
582, 587, 760, 761, 773, 774

Ч

Чамполі Д. 7
Чекан С. 282, 295, 354
Черемський К. 20, 26, 41
Чикаленко Є. 218
Чичеров В. 72
Чубинський П. 22, 27, 121, 214, 386, 393, 396, 610, 763, 784, 808

Ш

Шалак О. 4, 569, 810
Шевченко В. 37, 100, 101, 256, 270, 276, 277
Шевченко Т. 32, 36, 38, 61, 70, 115, 286, 353, 760, 772, 773
Шевчук О. 100
Шевчука В. 361
Шевчук Т. 4, 360, 384
Шейковський К. 587
Шереметьєв 120
Штокалко З. 39
Шубравська М. 25, 100, 226, 276, 277
Шут А. 26, 61, 67, 122, 234, 237, 240, 272, 401, 407, 490, 491
Шухевич В. 49

Щ

Щоголь М. 114
Щириця Д. 3, 114, 232, 400, 481, 500, 501, 759, 772

Ю

Юсов О. 114

Я

Яворницький Д. 2, 100, 101, 168, 220, 226, 248, 276, 277, 570, 571, 579
Якименко Н. 501, 747, 772
Яків 382
Янчук М. 642, 766
Яременко В. 215, 397, 494, 828
Ясенчук А. 4, 397
Яценко М. 8

ЗМІСТ

Від упорядників	3
<i>М. Дмитренко. Українські народні думи як феномен традиційної культури</i>	6
<i>С. Грица. Думи в синтезі слова, музики та виконавства</i>	33

ДУМИ

1. ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ	119
<i>(Підготувала Г. Довженок)</i>	
2. ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКА	234
<i>(Підготувала Г. Довженок)</i>	
3. МАРУСЯ БОГУСЛАВКА	281
<i>(Підготувала Т. Шевчук)</i>	
4. ІВАН БОГУСЛАВЕЦЬ	361
<i>(Підготувала Т. Шевчук)</i>	
5. СОКІЛ І СОКОЛЯ	385
<i>(Підготувала А. Ясенчук)</i>	
6. ФЕДІР БЕЗРОДНИЙ	398
<i>(Підготувала І. Кімакович)</i>	
7. САМІЙЛО КІШКА	502
<i>(Підготували М. Дмитренко, О. Шалак)</i>	
8. ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ	570
<i>(Підготувала Н. Пазяк)</i>	
9. БУРЯ НА ЧОРНОМУ МОРІ	774
<i>(Підготувала О. Шалак)</i>	
10. ОТАМАН МАТЯШ СТАРИЙ	811
<i>(Підготувала І. Кімакович)</i>	
Список умовних скорочень	830
Список бібліографічних скорочень	833
Географічний покажчик	839
Іменний покажчик	845

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ
У П'ЯТИ ТОМАХ**

Том перший: Думи раннього козацького періоду

Упорядники

М. К. ДМИТРЕНКО, С. Й. ГРИЦА, Г. В. ДОВЖЕНОК

Загальне редагування

М. К. ДМИТРЕНКО, С. Й. ГРИЦА

Відповідальний редактор

Г. А. СКРИПНИК

Редактори

Т. Зубрицька, Л. Ліхнівська, О. Щербак

Комп'ютерна верстка і макет

В. Жигун

Комп'ютерний набір

Г. Довженок, І. Кімакович, Н. Пазяк, Т. Шевчук, О. Шалак

Оператори

Н. Бічашвілі, І. Матвеева, Т. Миколайчук

Підписано до друку з оригінал-макета 08.12.09.

Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 74,9.

Обл.-вид. арк. 75,4. Наклад 1000.

Замовлення № 10-32

Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

01001 м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Надруковано у ТОВ "Друкарня" Бізнесполіграф"

м. Київ, вул. Віскозна, 8.

тел.: 503-0045

